ÉMILE ZOLA

IGAZSÁG

FORDÍTOTTA BENEDEK MARCELL

ELSŐ KÖNYV

ELSŐ FEJEZET

Marc Froment jonville-i tanító feleségével, Geneviève-vel és kislányával, Louise-zal előző nap, szerdán este érkezett Maillebois-ba. Szokása szerint itt töltött egy hónapot a szünidejéből felesége nagyanyjánál és anyjánál, Duparque-nénál és Berthereau-nénál, a „hölgyeknél", ahogy a környéken nevezték őket. Maillebois, kétezer lakosú járási székhely, csak tíz kilométernyire volt Jonville falujától, s mindössze hat kilométernyire Beaumont-tól, a nagy, ősi egyetemi várostól.

Augusztus első napjaiban nyomasztó volt a hőség. Vasárnap, iskolai díjkiosztás közben, irtózatos vihar tört ki. Ma éjszaka is, úgy két óra tájban szörnyű felhőszakadás volt, de ez sem tisztította meg az eget - alacsonyan járó, sárga, ólomsúlyú felhők borították. A hölgyek, akik hatkor keltek, hogy részt vegyenek a hétórai misén, már ott voltak a földszinti kis ebédlőben, s várták a fiatal párt, amely éppenséggel nem sietett lemenni.

A négy csésze a fehér viaszosvászon abroszon várakozott, s belépett Pélagie, a szolgáló a kávéskannával. Kicsi, vörös, nagy orrú, vékony ajkú teremtés volt, húsz esztendeje állt Duparque-né szolgálatában, s nem kellett féket tennie a nyelvére.

- No, tessék - mondta -, kihűlt a kávé, de én bizony nem tehetek róla.

Amikor visszament a konyhába, szemrehányó szavakat mormogva magában, Duparque-néból is kitört az elégedetlenség.

- Ez már tűrhetetlen! Mintha Marc azzal mulatna, hogy elmulasztassa velünk a misét, valahányszor itt van.

De az elnéző Berthereau-né szelíden mentegetni próbálta:

- Bizonyosan nem tudtak aludni a vihar miatt, már hallom is, hogy sietve mozgolódnak.

Duparque-né hatvanhárom éves, nagyon magas termetű asszony volt, a haja még majdnem teljesen fekete, hideg arcát mély, szimmetrikus ráncok barázdálták, szeme szigorú volt, orra parancsoló. Hosszú ideig vezette Az Őrangyalhoz címzett divatáruüzletet a Szent Maxentius téren, szemközt a beaumont-i székesegyházzal. Férjének hirtelen halála után, amit állítólag egy katolikus bank összeomlása okozott, bölcsen feloszlatta az üzletét, és körülbelül hatezer frank járadékkal visszahúzódott Maillebois-ba, ahol egy kis háza volt. Idestova tizenkét év telt el azóta, s a leánya, Berthereau-né is odaköltözött hozzá, aki ugyancsak özvegyen maradt, s magával hozta kislányát, Geneviève-et, aki tízesztendős múlt akkoriban. Újabb keserűség volt vejének hirtelen halála - hiába várt sokat ennek a pénzügyi tisztviselőnek nagy jövendőjétől, szegényen halt meg, s ráhagyta örökségül felesége és gyermeke gondját. Ettől az időtől fogva együtt éldegélt a két özvegy a zord kis házban - szűk körű, zárkózott életüket lassanként még szűkebbre korlátozta a vallás előírásainak szigorú megtartása. De ezért Berthereau-né, akit imádott a férje, megőrzött valami gyöngéd szelídséget abból, hogy valamikor ráébredt a szerelemre, az életre; magas volt és barna, mint az anyja, meggyötört, szomorú vonásai voltak, alázatos szeme, fáradt szája, amely olykor megvonaglott a titkos fájdalomtól, hogy oly hamar elveszítette boldogságát.

Berthereau egyik barátja, Salvan, egykori beaumont-i tanító, akkoriban tanfelügyelő - azóta már a tanítóképző igazgatója - hozta létre Marc és Geneviève házasságát - a leánynak ellenőrző-gyámja volt. A szabadgondolkodó Berthereau nem volt vallásos, de a feleségét nem akadályozta a vallás gyakorlásában, sőt végül szeretetből, gyöngeségből maga is elkísérte a misére. Salvan gondolkodása még felszabadultabb volt, csak a kísérleti tudomány bizonyosságában hitt, de szeretetből hasonlóképpen elkövette azt a meggondolatlanságot, hogy bevitte

Marcot ebbe a jámbor családba, s nem törődött a várható összeütközésekkel. A fiatalok szenvedélyesen szeretik egymást, majd csak meglesznek valahogy. És házasságuk három esztendeje alatt Geneviève, aki a beaumont-i Vizitációs apácák jó növendékei közé tartozott, lassanként valóban kezdte elhanyagolni vallási kötelességeit, nem is imádkozott már, egészen felolvadt az ura iránt érzett szerelmében. Duparque-né mélységesen szomorkodott ezen, ámbár a fiatalasszony, amikor a szünidő egy hónapját nála töltötte Maillebois-ban, az ő kedvéért buzgón eljárt vele a templomba. De a félelmetes nagyanya, aki annak idején harcolt a házasságuk ellen, még egyre forralta magában a haragot; Marcot azzal vádolta, hogy ellopta tőle az unokája lelkét.

- Háromnegyed hét - mormogta, amikor a szomszéd templom órája hármat kondult. - Nem készülünk el hétig.

Odalépett az ablakhoz, s egy pillantást vetett a Kapucinusok terére. A kis ház ennek a térnek és a Templom utcának a sarkán épült. Egyemeletes ház volt: földszintjén jobbra és balra a középfolyosótól az ebédlő meg a szalon, hátul a konyha és a mosókonyha, amelyek egy nyirkos, sötét udvarra nyíltak: az emeleten jobbra két szobája volt Duparque-nénak, balra kettő Berthereau-nénak; végül legfelül, Pélagie szobájával és a padlással szemközt, még két kis szoba, amelyeket valamikor leánykorában Geneviève-nek rendeztek be - itt telepedett meg derűs kacagással, valahányszor az urával ellátogattak Maillebois-ba. De micsoda nedves homály, micsoda súlyos csönd, síri hűvösség ereszkedett le erről a sötét mennyezetről! A Templom utca, amely a Szent Márton-egyházközség templomának kórus mögötti részétől indult ki, olyan szűk volt, hogy kocsi nem is járhatott rajta, fényes délben is alkonyi homály terjengett benne, a házak homlokzata csupa folt, a macskakövek közt felütötte fejét a gyom, az egész utca bűzlött a kiöntött mosogatólétől. A Kapucinusok tere észak felé húzódott, egy árva fa sem nőtt rajta, s egészen elsötétítette egy régi kolostor magas homlokzata, amelyen megosztoztak a nagy és szép kápolnát szolgáló Kapucinusok és a Keresztény Iskolatestvérek, akik a kolostor melléképületeiben igen virágzó iskolát tartottak fenn.

Duparque-né egy pillanatig elnézte ezt a templomi békességben pihenő elhagyatott zugot, ahol csupa jámbor árnyék haladt el, s csak az Iskolatestvérek növendékei vidították fel szabályos időközökben. A dermedt csendben lassan megszólalt egy harang, s az öregasszony türelmetlenül fordult vissza, amikor kinyílt az ajtó s belépett Geneviève.

- No, végre! - mondta a nagyanya. - Reggelizzünk gyorsan, már elsőt harangoztak.

Geneviève szőke volt, magas és karcsú, haja csodálatos, arcán ragyogott az apjától örökölt szenvedély és öröm. Kacagása egész fehér fogsorát megcsillantotta - csitri volt még huszonkét esztendős korában is. De Duparque-né, látván, hogy egyedül jön, máris haragosan szólt rá:

- Micsoda, Marc még mindig nincs készen?

- Jön utánam, nagymama, Louise-t hozza le.

Megcsókolta anyját, aki nem szólalt meg, s aztán arról beszélt: milyen mulatságos, hogy mint férjes asszony került vissza ebbe a csöndes házba, ahol leánykorát töltötte. Ó, a Kapucinusok terének minden kockakövét ismeri, minden szál gyomot úgy üdvözöl, mint régi ismerősét! És miközben elragadtatva beszélt az ablaknál, hogy kedves is legyen, meg időt is nyerjen, két fekete árnyat látott elhaladni, s megismerte őket.

- Nini! Philibin atya és Fulgence testvér! Ugyan hová mennek ezek ilyen korán?

Két szerzetes ment át lassan a kis téren, s mintha egészen betöltötték volna reverendájuk árnyékával az alacsonyan járó viharfelhők alatt. Philibin atya - parasztszármazású, széles vállú, vaskos, kerek arcú vörös ember, szeme kiálló, szája nagy, állkapcsa kemény - negyvenesztendős volt, s a kollégium tanulmányi igazgatója Valmarie-ban, a jezsuiták környékbeli

hatalmas uradalmán. Fulgence testvér egykorú volt vele, de kicsi, fekete, rókaképű ember, főnöke a három másik testvérnek, aki vele együtt vezette a szomszédos Keresztény Iskolát. Úgy beszéltek, természetes fia egy elmeorvosnak, aki a bolondokházában halt meg, s egy cselédnek; ideges, ingerlékeny, zavaros és gőgös lélek. Most igen hangosan és nagy gesztusokkal beszélt.

- Ma délután - magyarázta Duparque-né - lesz a díjkiosztás az iskolában. Philibin atya, aki nagyon szereti a mi jó Iskolatestvéreinket, kegyes volt elvállalni, hogy elnököl a díjkiosztáson. Bizonyosan most érkezik Valmarie-ból s azt hiszem, azért kíséri Fulgence testvért, hogy bizonyos részletkérdéseket megbeszéljenek.

De szavait félbeszakították: végre lejött Marc, s karjában hozta kislányát, Louise-t, aki alig volt még kétéves, mindkét kezecskéjével nyakába kapaszkodott, s boldogan kacagva játszott vele.

- Hopp, hopp! - kiáltotta a belépő Marc. - Vonaton érkezünk, gyorsabban nem is lehetne!

Marc Froment nem volt olyan magas, mint három fivére, Mathieu, Luc, és Jean. Arca hosszúkásabb, soványabb, de magas, toronyszerűen emelkedő homloka annál erősebben viselte a családi hasonlatosság nyomát. Legjellemzőbb vonása azonban szeme és elbűvölő hangja volt: tiszta, nagyon szelíd szem, amely a lelkek mélyéig hatol, és megnyerő, hódító hang, amely elméket és szíveket tud hatalmába keríteni. Bajusza és könnyű szakálla látni engedte kissé vastag, határozott és jóságos száját. Mint Pierre és Marie Froment mindegyik fia, ő is megtanult egy kézműves-mesterséget, a litografálást: tizenhét éves korában érettségizett, s Beaumont-ba ment, hogy inaséveit befejezze a nagy Papon-Laroche cégnél, amely Franciaország majdnem valamennyi iskolájának szállította a térképeket és faliképeket. Itt lobbant fel benne a tanítás szenvedélye - annyira, hogy letette az alsó fokú képesítő vizsgát, s így beléphetett a beaumont-i tanítóképzőbe, ahonnan felső fokú képesítéssel távozott húszéves korában mint segédtanító. Később, a pedagógiai államvizsga után véglegesítették, s huszonhét éves korában már kinevezés előtt állt. Jonville-ban ekkor vette feleségül Geneviève-et, atyai barátjának, Salvannak jóvoltából, aki behozta a hölgyek családjába, s akit meghatott a két fiatal lélek szépséges szerelme. Azóta három esztendő telt el. - Marc és Geneviève nem voltak gazdagok, de a sokféle anyagi zavar és hivatali hercehurca közt boldog szerelemben éltek alig nyolcszáz lakosú falujukban.

A bosszús Duparque-nét nem derítette fel az apa és a kislány boldog kacagása.

- Szép kis vonat - mondta -, annyit sem ér, mint az én időmben az ócska omnibusz... No, reggelizzünk gyorsan, mert sohasem érünk oda.

Leült és már töltögette is a tejet a csészékbe. Miközben Geneviève elhelyezte a kis Louise magas székét maga és anyja közt, hogy a gyermekre ügyelhessen, Marc békülékeny kedvében bocsánatot akart nyerni.

- Ugye, most késnek miattam... De maga a hibás, nagymama, az ember túl jól alszik itt, olyan nyugalmas a hely!

Duparque-né sietett, nem nézett fel a csészéjéről, és nem kegyeskedett válaszolni. De Berthereau-né ajkán halvány mosoly jelent meg, miközben elnézte a leányát, aki oly boldognak látszott férje és gyermeke között. Halkan, szinte akaratlanul suttogta, lassú pillantást vetve maga körül:

- Ó, igen, olyan nyugalom van itt, olyan nyugalom, nem is érzi az ember, hogy él.

- De azért - folytatta Marc - tíz óra tájban zajos volt a tér. Geneviève nem hitt a fülének. Éjszakai lárma a Kapucinusok terén!

Rosszul járt azzal a szándékával, hogy megnevettesse a társaságot. Ezúttal válaszolt a nagyanya, de sértődötten:

- A Kapucinusok kápolnájából jöttek ki. Tegnap este kilenc órakor az Oltári Szentség imádása volt. Az Iskolatestvérek elvitték azokat a növendékeket, akik ebben az esztendőben végezték az első áldozást, s ezek a gyerekek mertek egy kicsit beszélgetni és kacagni, amikor átmentek a téren... Sokkal többet ér ez, mint az erkölcs és vallás nélkül nevelt gyermekek utálatos játékai.

Egyszerre mélységes, kellemetlen csend támadt. Már csak a kanalak és a csészék csörgése hallatszott. Az utálatos játékok vádja Marc iskolájának, a világi oktatásnak szólt. De mert Geneviève könyörgő pillantást vetett rá, Marc nem haragudott meg, hamarosan újra beszélgetni kezdett, Berthereau-nénak magyarázta jonville-i életüket, s beszélt még növendékeiről is, mint igazi tanító, aki szereti őket, kielégülést és örömet talál bennük. Közülük három éppen most szerezte meg a végbizonyítványt.

E pillanatban a komor, kihalt városrész fölött újra megcsendült a harang, lassú szava mintha sírt volna az elnehezedett levegőben.

- Utolsót harangoznak! - kiáltott fel Duparque-né. - Nem megmondtam, hogy elkésünk?

Felállt, és javában siettette leányát, unokáját, akik még nem készültek el a kávéjukkal, amikor újra megjelent Pélagie, reszketve, egészen megzavarodva, kezében a *Kis Beaumont-i* egy példányával.

- Ó, nagysága, nagysága, micsoda szörnyűség!... - Most mondja az újságkihordó gyerek...

- Mi történt? Mondja gyorsan!

A cseléd fulladozott.

- Meggyilkolva találták Zéphirint, a tanító unokaöccsét, itt, egészen közel, a szobájában.

- Micsoda? Meggyilkolva?

- Igenis, nagysága, megfojtották egy szál ingben, méghozzá mindenféle undokságok után!

Félelmes borzongás futott végig a szobán, maga Duparque-né is megreszketett.

- A kis Zéphirin unokaöccse Simonnak, annak a zsidó tanítónak, nyomorék gyerek, de olyan szép! És katolikus volt, a Testvérekhez járt, bizonyosan ott volt a tegnap esti szertartáson is, hiszen most végezte el első áldozását... De hát így van ez, vannak elátkozott családok.

Marc dermedten, felháborodottan hallgatta. Aztán felkiáltott, ezúttal nem kímélve senkit:

- Simon, de hiszen Simont ismerem! Együtt jártunk a tanítóképzőbe, csak két esztendővel idősebb nálam. Nem ismerek biztosabb eszű, gyöngédebb szívű embert. Ezt a szegény gyereket, katolikus unokaöccsét, magához fogadta, és ritka lelkiismeretességgel megengedte, hogy a Testvérek iskolájába járjon... Szörnyű szerencsétlenség!

- Borzongva állt fel s hozzátette:

- Megyek hozzá... Tudni akarom, mi történt, ott akarok lenni mellette, hogy támogassam bánatában.

Duparque-né már nem hallgatott rá, kifelé taszigálta Berthereau-nét és Geneviève-et, alig engedett nekik annyi időt, hogy a kalapjukat feltegyék. A harmadik harangszó is elhangzott, s a hölgyek siettek a templomba a kihalt városrész vihar előtti csöndjében. Elment Marc is, Pélagie-ra bízva a kis Louise-t.

Maillebois vadonatúj elemi iskolája, amely két épületből állt, egyik a fiúk, másik a leányok számára, a Köztársaság téren volt, szemközt a hasonlóképpen új és ugyanolyan stílusú városházával: csak a Fő utca, a Beaumont-ból Jonville-ba vezető út, amely a téren áthaladt, választotta el a két krétafehér épületet, a vidék büszkeségét. Ez a Fő utca, a kereskedők utcája, amelyen valamivel távolabb a Szent Márton egyházközség templomának homlokzata is emelkedett, igen népes volt, gyalogjárók és kocsik örökös jövés-menése elevenítette meg. De az iskola mögött sivatagi csöndesség terpeszkedett, az utca apró kövei közt felütötte fejét a gyom. Egy utca, a Rövid utca, ahol csak a paplak és a Milhomme özvegyek papírkereskedése volt, kötötte össze a Köztársaság terének ezt az álmos sarkát a Kapucinusok terével. Ilyenformán Marcnak csak néhány lépést kellett tennie.

Az iskola két udvara a Rövid utcára nyílt s két kis kert választotta el, egyik a tanítóé, másik a tanítónőé. A fiúk épületének földszintjén, az udvar sarkában tudott Simon egy szűk szobát adni a kis Zéphirinnek, amikor magához fogadta. A gyermek unokaöccse volt a feleségének, Rachel Lehmannak, unokája Lehmannéknak, a szegény zsidó szabóéknak, akik egy fekete házban laktak az Odú utcában, Maillebois legnyomorúságosabb utcájában. Az apa, Daniel Lehmann, tizenöt évvel volt fiatalabb szabó bátyjánál, foglalkozására nézve gépész; szerelemből vett feleségül egy katolikus árvát, Marie Prunier-t, aki a Nővéreknél nevelkedett, és varrónő volt. A házastársak imádták egymást, s amikor a kis Zéphirin megszületett, nem keresztelték meg, nem nevelték semmilyen vallásban, mert apja és anyja nem akartak egymásnak fájdalmat okozni azzal, hogy bármelyikük a maga istenének ajándékozza. De hat évvel utóbb lecsapott a villám: Daniel szörnyű halállal halt meg, elkapták és összemorzsolták egy gép fogaskerekei, felesége szeme láttára, aki éppen ebédjét hozta a gyárba. A halálra rémült Marie-t visszahódította ifjúkorának vallása, férje pusztulásában az ég büntetését látta, amiért zsidót szeretett, megkereszteltette a fiát, s aztán a Testvérekhez adta iskolába. A legnagyobb baj az volt, hogy a gyermek meggörbült, púpos lett, valami öröklött fogyatkozás miatt, s az anya ebben is a könyörtelen mennyei bosszúállást érezte, amely még mindig üldözi őt, mert férjének imádott emlékét nem tudja kitépni a szívéből. Ez az aggodalom, ez titkos harc, meg a varrás szakadatlan munkája vele is végzett, amikor a kis Zéphirin tizenegy esztendős korában első áldozása előtt állt. Ekkor történt, hogy Simon, bár maga is igen szegény ember volt, magához vette a fiút, hogy ne legyen terhére a felesége szüleinek. Jóságos és nagyon türelmes természet lévén, beérte azzal, hogy szállásáról és élelméről gondoskodott; engedte áldozni és tovább tanulni a Testvérek szomszédos iskolájában.

A szoba, ahol Zéphirin hált, kis lomkamra volt, amit igen csinosan berendeztek számára; ablaka majdnem a kövezettel egy szinten nyílt, az iskola háta mögött, a tér legelhagyatottabb sarkán. Eznap reggel, amikor Mignot, az emeleten lakó fiatal segédtanító hét órakor kilépett a házból, feltűnt neki, hogy az ablak tárva-nyitva van. Mignot, mint szenvedélyes halász, fel akarta használni a szünidő első napjait, szalmakalapban és zsávolykabátban indult el hazulról, vállán horgászbotjával, a kis Verpille-patak felé, amely Maillebois ipari negyedét átszeli. Parasztfiú volt, úgy lépett a beaumont-i tanítóképzőbe, ahogy a papnevelőbe lépett volna, hogy a kemény mezei munkától megmeneküljön - szőke haját kurtára nyírva viselte, erős, himlőhelyes arca keménynek mutatta, bár voltaképpen inkább jó ember volt, mint rossz, s egyetlen vágya az volt, hogy ne ártson az előmenetelének. Huszonöt esztendős létére nem sietett a házassággal, várt ezzel is, mint egyebekkel, hogy annyira vihesse, amennyire a körülmények megengedik. Zéphirin kitárt ablaka annyira föltűnt neki, hogy odament, és bepillantott a szobába, bár a tény önmagában nem volt rendkívüli, hiszen a kisfiú igen korán szokott fölkelni.

De most a lába földbe gyökerezett a megdöbbenéstől, s elszörnyedésében kiáltozni kezdett.

- Uramisten! Ez a szegény gyerek!... Uramisten! Uramisten! Mi történt, micsoda szörnyű szerencsétlenség!

A világos tapétás szűk szoba megőrizte nyugalmát, a boldog gyermekkor levegőjét. Az asztalon a szűzanya színes szobrocskája állt, mellette néhány könyv és gondosan rendbe rakott szentképek. A kis fehér ágy még ki sem volt bontva, a gyermek nem feküdt le. A földön csak egy feldöntött szék. És az ágy előtti szőnyegen ott feküdt Zéphirin szegény kis teste, ingben, megfojtva, kékülő arccal, csupasz nyakkal, amely magán viselte a gyilkos undok ujjainak nyomát. A bemocskolt, lerántott, félig felhasított ing látni engedte sovány lábszárait, amiket erőszakosan feszítettek széjjel és helyzetük semmi kétséget nem hagyott az aljas merényletet illetően; látszott az elferdült hátgerinc is, a szegény púp, amelyet a fej fölé vetett balkar még erősebben kiemelt. De a feje kékülő sápadtságában is megőrizte gyönyörűséges báját - szőke, bodros angyalfej volt, finom leányarc, kék szem, vékony orr, kicsi, elbűvölő száj, s imádni való gödröcskék az orcáin, amikor a gyermek gyöngéden nevetett.

Mignot fejvesztetten kiáltozott tovább elszörnyedésében.

- Ó, istenem, istenem! Szörnyűség!... Ó, istenem! Segítség, jöjjenek hát!

Rouzaire kisasszony, a tanítónő meghallotta a kiáltozást, és odaszaladt. Korán lement a kertjébe, megnézni a salátáját, ami gyors növésnek indult a viharos esőktől. Vörös hajú, harminckét esztendős nő volt, nem szép, magas, erős, kerek arca csupa szeplő; szeme nagy és szürke, színtelen szája és hegyes orra ravasz, fukar, kemény természetre vallott. Rútsága ellenére is azt beszélték, hogy kegyeiben részesíti a tanfelügyelőt, a szép Mauraisint, s ezzel biztosítja előmenetelét. Egyebekben lelkes híve volt Quandieu abbénak, az egyházközség plébánosának, a kapucinusoknak, sőt az Iskolatestvéreknek is; személyesen vezette növendékeit hittanórákra és egyházi szertartásokra.

A szörnyű látványra ő is kiáltozni kezdett.

- Jóságos Isten, könyörülj rajtunk!... Gyilkolás, mészárlás, az ördög műve ez, ó, irgalmas Isten!

Amikor látta, hogy Mignot át akar lépni az ablak párkányán, megakadályozta.

- Nem, nem, ne menjen be, meg kell tudni, mi történt, embereket kell hívni.

De éppen amikor embereket keresve visszafordult, megpillantotta Philibin atyát és Fulgence testvért, amint kibukkantak a Rövid utcából, a Kapucinusok teréről jövet, ahol Geneviève és a hölgyek elhaladni látták őket. Rájuk ismert, égnek emelte a kezét, mintha maga a Jóisten jelent volna meg.

- Ó, atyám, ó, testvér, jöjjenek, jöjjenek gyorsan, az ördög járt itt!

A két szerzetes odament, és átesett a szörnyű megrázkódtatáson. Az energikus és megfontolt Philibin atya néma maradt, de a heves Fulgence testvér, engedve annak az örökös szükségletének, hogy előtérben álljon, vége-hossza nélkül kiáltozott.

- Ó, szegény gyermek!... Ó, gyalázatos bűn! Ilyen szelíd, ilyen jó gyermeket, a legjobb tanítványunkat, aki olyan jámbor, olyan buzgó volt!... Meg kell tudnunk, mi történt, nem hagyhatjuk ennyiben a dolgot.

Azzal, anélkül, hogy Rouzaire kisasszony újra tiltakozni mert volna, elsőnek lépett át az ablakpárkányon; nyomában Philibin atya, aki megpillantott a holttest mellett egy gombócba gyűrt papirost, tüstént odament és fölszedte. A tanítónő féltében vagy inkább óvatosságból nem lépett be, sőt egy pillanatig visszatartotta még Mignot-t is. Amit Isten szolgái megengedhetnek maguknak, azt talán nem okos dolog egyszerű tanítóknak elkövetni. Eközben, míg Fulgence testvér az áldozat körül buzgólkodott, anélkül, hogy megérintette volna, s újabb

zajos kiáltásokat hallatott, Philibin atya, még mindig némán, kibontotta a gombócot, s úgy tetszett, gondosan vizsgálgatja. Hátat fordított az ablaknak, csak könyökének mozgása látszott, de semmi a papirosból, amelynek halk ropogását hallani lehetett. Néhány másodpercig tartott ez. Amikor Mignot is beugrott a szobába, látta, hogy a gombóc egy újságból készült, s volt benne még egy összegyűrt, bemocskolt kis fehér lap.

- Ugyan mi ez?

A jezsuita ránézett a segédtanítóra, s nyugodtan mondta vastag, lassú hangján:

- Ez a *Kis Beaumont-i* egy száma tegnapról, augusztus másodikáról keltezve, s a különös az, hogy ebbe a számba bele van gyűrve ez az írásminta... nézze csak!

Nem tehetett mást, mint hogy megmutassa, ha már Mignot észrevette. Ott tartotta vastag ujjai közt, s csak ezeket a szavakat mutatta: „Szeressétek egymást", szép, jobbra dőlő angol írással kaligrafálva. Lyukak és foltok valóságos ronggyá változtatták ezt az írásmintát. A segédtanító csak egy pillantást vethetett rá, mert az ablak előtt újabb szörnyülködő kiáltások hallatszottak.

Most Marc érkezett oda, s a szánalomra méltó kis test látása borzalommal és haraggal töltötte el. Nem hallgatta meg a tanítónő magyarázatait, félretolta, és belépett az ablakon, hogy megértse a dolgot. Csodálkozott a két szerzetes jelenlétén, s megtudta a segédtanítótól, hogy ő meg Rouzaire kisasszony hívták oda őket, amikor arrafelé jöttek éppen a bűntény fölfedezésének pillanatában.

- Ne nyúljanak semmihez, ne mozdítsanak el semmit! - kiáltotta Marc. - Azonnal a polgármesterhez és a csendőrségre kell szaladni.

Emberek kezdtek összeverődni, egy fiatalember vállalta a feladatot, s vágtatva indult el, miközben Marc tovább vizsgálgatta a szobát. A holttest előtt ott állt Fulgence testvér, egészen megzavarodott a szánalomtól, szeme könnyben ázott, ideges ember volt, akit a nagy izgalmak egészen kiforgatnak magából. Marcot meghatotta a viselkedése, maga is megborzongott a látványtól, az undorító természetű bűntettől, amelyben nemtelen és alattomos szadizmus nyilatkozott meg, valóságos aláírása az erőszakot elkövető gyilkosnak. Hirtelen végigsuhant benne egy bizonyosság, amelyet később újra megtalált. De ez az érzése most elhomályosodott, s már csak Philibin atyát látta, aki fájdalmas, előkelő nyugalommal még mindig kezében tartotta az újságszámot és az írásmintát. A jezsuita egy pillanatra hátat fordított, mintha az ágy alá nézne, aztán ismét visszajött.

- Nézzék - mondta kérdezetlenül, az újságszámot és az írásmintát mutatva -, ezt találtam a földön, gombócba gyűrve; egészen bizonyos, hogy a gyilkos megpróbálta ezt a gyermek szájába erőszakolni, hogy a kiáltásait elfojtsa. Amikor ez nem sikerült, megfojtotta... Látják, a benyálazott írásmintán ott van a nyoma a szegény kicsike fogainak... Ugyebár, Mignot úr, a gombóc itt volt, e mellett az asztalláb mellett. Ön is látta.

- Hogyne, hogyne! - mondta a segédtanító. - Azonnal észrevettem.

Amikor közelebb lépett, hogy újra megvizsgálja az írásmintát, valami homályos meglepetéssel állapította meg, hogy a minta jobb felső sarka hiányzik, leszakították. Ez a szakadás mintha nem tűnt volna föl neki, amikor a jezsuita először mutatta a papirost. De hát akkor nyilván eltakarták a vastag ujjak, amelyek a kis papírlapot fogták. Emlékezete összezavarodott, nem tudta már, e percben képtelen lett volna határozottan állítani.

Eközben Marc vette kezébe az írásmintát, vizsgálgatta, és fennhangon gondolkozott.

- Igen, igen, beleharapott... Ó, ennek a bűnjelnek nem sok hasznát vesszük, hiszen ezeket az írásmintákat üzletekben árulják, közkézen forognak. A kőnyomatos írás személytelen... Hohó, de itt lent van valami kézjegyféle, amit nem lehet jól kiolvasni!

Philibin atya lassan odalépett.

- Kézjegy, azt hiszi? Én tintafoltnak néztem, amit félig eltörölt a nyál és a harapás, amely mellette átlyukasztotta a papírt.

- Nem tintafolt! Ezek határozottan kezdőbetűk, de csakugyan olvashatatlanok.

Aztán Marc is észrevette a szakadást.

- Egyik felső sarka hiányzik. Nyilván egy másik harapástól... Megtalálták ezt a darabot?

Philibin atya azt mondta, hogy ő nem kereste. Újra szétgöngyölítette az újságszámot, gondosan megvizsgálta, miközben Mignot lehajolt, s a földön keresgélt. Nem talált semmit. Egyébiránt egészen jelentéktelennek ítélte a dolgot. Marc egy véleményen volt a szerzetesekkel abban, hogy a gyilkos rémületében megfojtotta a gyermeket, amikor hiába próbálta kiáltásait elfojtani, szájába gyömöszölve a papírgombócot. De még mindig különösnek látszott, hogy ez az írásminta együtt volt az újsággal. A *Kis Beaumont-i* aznapi számát meg lehetett érteni, ott lehetett akárki zsebében. De honnan került ide ez az írásminta, hogy lehet itt, összegyűrve, úgyszólván összegyúrva ezzel az újságszámmal? Mindenféle föltevés lehetséges volt - az igazságszolgáltatás dolga, hogy vizsgálatot indítson és megállapítsa az igazságot.

Marc érezte a tragikum szelét a dráma homályában, mintha egyszerre félelmes éjszaka szállt volna le.

- Ó - mormogta akaratlanul -, a szörnyeteg volt ez, a sötétség örvényének mélyéről!

Közben egyre több ember állt meg az ablak előtt, ott voltak a Milhomme özvegyek is, a szomszéd papírkereskedők, akik a csoportosulás láttára odaszaladtak boltjukból. Alexandre özvegye - magas, szőke, igen szelíd külsejű asszony - és Édouard özvegye - ugyanolyan magas, de barna, nyers arckifejezésű - azért is nagy megindulást éreztek, mert Victor, ez utóbbinak fia, a Testvérek iskolájába járt, Sébastien pedig, a másiké, Simon tanítványa volt. Most hallgatták Rouzaire kisasszonyt, aki a csoport közepén elmondta a részleteket, míg a polgármester és a csendőrök érkezését várták.

- Tegnap este a Kapucinusok kápolnájában voltam az oltáriszentség imádásán; olyan megindító volt, ott volt a szegény Zéphirin is, néhány iskolatársával, akik az idén végezték első áldozásukat. Épületes látvány volt mindnyájunknak - mint egy kis angyal!

- Az én Victorom nem ment el, még csak kilencéves - mondta Édouard özvegye. - De hát Zéphirin egyedül volt ott? Senki sem kísérte haza?

- Ó - magyarázta a tanítónő -, hiszen csak egy ugrás innen a kápolna. Tudom, hogy Gorgias testvért megbízták, kísérje haza azokat a gyermekeket, akiknek szülei nem jöhettek el, és messzebb laknak. Különben is, Simonne megkért engem, hogy ügyeljek Zéphirinre, s én kísértem haza. Nagyon jókedvű volt, kinyitotta az ablaktáblákat, amiket csak betámasztott, s az ablakon ugrott be a szobába, kacagott, játszott, azt mondta, kényelmesebb és rövidebb így. Egy pillanatig itt maradtam, megvártam, míg gyertyát gyújtott.

Marc közelebb lépett és figyelmesen hallgatta. Megkérdezte:

- És hány óra volt akkor?

- Pont tíz - felelte Rouzaire kisasszony. - Éppen akkor ütötte el a Szent Márton-templom órája.

Borzongás futott végig a csoporton. Elérzékenyítette a szíveket az a részlet, hogy szegény fiúcska beugrott abba a szobába, ahol oly tragikusan pusztult el. És Alexandre özvegye szelíd hangon jegyezte meg azt, ami mindenkinek eszébe jutott:

- Nem volt okos dolog, hogy az a gyermek egyedül hált itt, ebben a térre nyíló, félreeső szobában. Éjszakára keresztrúddal kellett volna elzárni az ablaktáblákat.

- Ó, be szokta zárni - mondta Rouzaire kisasszony.

Marc újra közbeszólt.

- Bezárta-e tegnap este, amíg ön itt volt?

- Nem, azt nem mondhatom. Amikor itt hagytam, hogy az udvart megkerülve hazamenjek, meggyújtotta a gyertyáját, s nyitott ablak mellett rendezgette a képeket az asztalán.

Most Mignot segédtanító is beleszólt a beszélgetésbe.

- Simont nyugtalanította ez az ablak, szerette volna, ha más szobát adhat a kisfiúnak. Gyakran figyelmeztette is, hogy jól zárja be az ablaktáblákat. De, azt hiszem, a gyermek nem hallgatott rá.

A két szerzetes is rászánta magát, hogy kimenjen a szobából. Philibin atya letette az asztalra a *Kis Beaumont-i* példányát meg az írásmintát, aztán nem beszélt többé, csak nézett, hallgatott, s különös figyelemmel kísérte Marcnak minden szavát, minden mozdulatát; Fulgence testvér közben folytatta hangos sopánkodását. A jezsuita, aki mintha olvasott volna a fiatal tanító szeméből, végül is így szólt:

- Szóval, ön azt gondolja, hogy valami éjszakai csavargó lehetett, aki egyedül látta a gyermeket ebben a szobában, és bemászott az ablakon?

Marc volt olyan óvatos, hogy nem nyilatkozott.

- Ó, nem gondolok semmit, az igazságszolgáltatás dolga, hogy keresse és megtalálja a bűnöst... Egyébiránt az ágy nincs kibontva, a gyermek ingben volt, nyilván lefeküdni készült, s ez arra vall, hogy a bűntényt röviddel tíz óra után hajthatták végre. Tegyük föl, hogy a gyermek negyedóráig, legföljebb félóráig foglalkozott a képeivel. Meg aztán kiáltott volna, ha egy idegen erőszakkal hatol be hozzá, bizonyosan meg is hallották volna... Ön nem hallott semmit, kisasszony?

- Nem, semmit - felelte a tanítónő. - Én magam fél tizenegy tájban feküdtem le. A környék nagyon csöndes volt. Csak éjfél után egy óra körül ébresztett föl a vihar.

- A gyertyából nagyon kevés égett le - jegyezte meg Mignot. - A gyilkos bizonyosan elfújta, amikor távozott az ablakon át, s azt tárva-nyitva hagyta, úgy, ahogy én találtam az imént.

Ez a megállapítás, amely némi súlyt adott annak a lehetőségnek, hogy a csavargó rávetette magát áldozatára, erőszakot tett rajta és megfojtotta, hatástalanul veszett el az ott álldogáló kis csoport elszörnyedt zavarában. Senki sem akart határozottan nyilatkozni, mindenki magának tartotta meg vélekedéseit a lehetetlenségekről és valószínűtlenségekről. Aztán, mert a polgármester és a csendőrök még mindig nem érkeztek meg, Philibin atya rövid hallgatás után megkérdezte:

- Hát Simon úr nincs Maillebois-ban?

Mignot elképedve nézett rá, még mindig nem tudott magához térni a megrázkódtatás okozta zavarából. Most már maga Marc is csodálkozni kezdett.

- Simon bizonyára otthon van... Hát nem értesítették?

- Bizisten, nem! - kiáltotta a segédtanító. - Igazán nem tudom, hova tettem az eszem!... Simon úr tegnap este banketten volt Beaumont-ban, de éjszaka bizonyosan hazajött. A felesége kissé gyöngélkedik, nyilván ágyban vannak még.

Fél nyolc volt már, de az eget borító viharfelhők oly alacsonyan jártak, mintha alig pirkadt volna még a térnek ebben az elhagyatott zugában. A segédtanító elszánta magát, fölment Simonért. Szép ébredés lesz, mondta, kellemes megbízatással megy az igazgatójához!

Simon egy beaumont-i kis zsidó órás fia volt, s volt egy három esztendővel idősebb bátyja, David. Tizenöt éves múlt, a bátyja meg tizennyolc, amikor apjuk, akit holmi pörök tönkretettek, szélütésben meghalt. Három évvel utóbb nagy szegénységben csöndesen elhunyt az anyjuk is. Simon éppen belépett a tanítóképzőbe, David bátyja pedig úgy határozott, hogy katonának áll. Simon igen jó képesítéssel lépett ki az intézetből, s majdnem tíz esztendeig maradt segédtanító Derbecourt-ban, egy szomszédos nagy mezővárosban. Itt vette feleségül huszonhat éves korában szerelemből Rachel Lehmannt, az Odú utcai kis szabó leányát. A szabónak elég jó vevőköre volt Maillebois-ban. A leány igazi szépség volt - csodálatos barna haj, nagy, simogató tekintetű szem -, s a férje imádta, szenvedélyes hódolattal vette körül. Két gyermekük született már, a fiú, Joseph, négyéves volt most, a leányka, Sarah, kettő. Amikor a pedagógiai vizsgát is letette, igen büszke volt arra, hogy harminckét esztendős korában rendes tanító lett Maillebois-ban, ahol két esztendeje tanított már - ritka példája a gyors emelkedésnek a környékbeli tanítók között.

Marc valami öröklött ellenszenv és bizalmatlanság miatt, amelynek okait sohasem elemezte, szabadgondolkodó létére sem igen szerette a zsidókat, de azért baráti emléket őrzött meg Simonnal való találkozásáról a tanítóképzőben, és tegeződött vele. Azt mondta róla, hogy nagyon értelmes, igen jó tanító, csak kötelességének él. De véleménye szerint túlságosan aprólékos volt, túlságosan ragaszkodott a betűhöz, rabszolgája volt a szabályzatnak, alkalmazkodott a szoros fegyelemhez, folyvást gyötörte a félelem, hogy rossz minősítést kap, nem elégíti ki a feljebbvalóit. Látta benne az évszázadokon át üldözött faj rettegését és alázatát, örökös félelmét valami sértéstől és méltatlanságtól. Egyébiránt Simonnak volt is oka az óvatosságra, hiszen majdnem botrányszámba ment, hogy kinevezték Maillebois-ba, ebbe a klerikális kisvárosba, ahol szerzetesi iskola és hatalmas kapucinus kolostor volt. Zsidó voltát csak hibátlan viselkedésével, s mindenekfölött lángoló hazafiságával tudta megbocsáttatni, tanítás közben magasztalta a fölfegyverzett Franciaországot, dicsőségesnek, a világ urának álmodta.

Most hirtelen megjelent Simon, Mignot kíséretében. Kicsi, sovány, ideges ember: kurtára nyírt haja vörös, szakálla ritkás. Kék szeme szelíd, szája finom, orra mint a fajtájáé, nagy és vékony; arckifejezése egészében nem kellemes, határozatlan, ködös, ványadt. E pillanatban annyira megzavarta a szörnyű hír, hogy részegnek mondta volna az ember: támolygott, dadogott, keze reszketett.

- Lehetséges ez, nagy isten! Ilyen kegyetlenség, ilyen szörnyűség!

Amint az ablak elé ért, megsemmisülten állt meg, szemét a kis testre szegezte, egy szónak sem volt ura többé, egész testét ellenállhatatlan reszketés fogta el. A jelenlevők - a két szerzetes, a papírkereskedő özvegyek, a tanítónő - némán nézték, és csodálkoztak azon, hogy nem sír.

Marc mélységes szánakozással megfogta a kezét, és magához ölelte.

- Bátorság, kollégám, szükséged van minden erődre.

Simon nem is hallgatott rá, a segédtanító felé fordult.

- Könyörgök, Mignot, menjen vissza a feleségemhez. Nem akarom, hogy lássa ezt. Nagyon szerette az unokaöccsét, és sokkal betegebb, semhogy kibírná ezt a szörnyű látványt.

Amikor a fiatalember elment, folytatta megtört hangján:

- Ó, micsoda ébredés! Most az egyszer lustálkodtunk. Szegény Rachelem aludt; nem akartam a pihenését megzavarni, mellette maradtam, nyitott szemmel, gondolkodtam, álmodoztam a szünidő örömeiről... Éjszaka fölébresztettem a hazaérkezésemmel, s csak hajnali háromkor aludt el újra, mert idegesítette a vihar.

- Hát hánykor jöttél haza? - kérdezte Marc.

- Pontosan húsz perccel éjfél előtt. A feleségem megkérdezte, mennyi az idő, s én megnéztem a faliórát.

Rouzaire kisasszony meglepettnek látszott, fennhangon jegyezte meg:

- De hiszen olyankor nincs vonat Beaumont-ból.

- Nem vonattal jöttem - magyarázta Simon. - A bankett hosszúra nyúlt, lekéstem a féltizenegyesről, s elhatároztam, hogy gyalog teszem meg ezt a hat kilométert, nem várom meg az éjféli vonatot... Siettem a feleségemhez.

Philibin atya még mindig hallgatott, és nyugodtnak látszott; de Fulgence testvér nem tudta tovább türtőztetni magát, és kérdezgetni kezdte:

- Húsz perccel éjfél előtt - akkor már végrehajtották a bűntényt... És ön nem látott, nem hallott semmit?

- Egyáltalán semmit. A tér kihalt volt, messziről zúgott már a vihar... Egy lélekkel sem találkoztam hazajövet. Mélységes csönd volt az egész házban.

- Hát nem jutott eszébe megnézni, hogy ez a szegény Zéphirin hazajött-e a kápolnából és alszik-e? Nem szokta minden este megtenni nála ezt a kis látogatást?

- Nem. Az a drága gyermek igen értelmes kis ember volt már, minden lehető szabadságot megadtunk neki. Meg aztán olyan nyugodtnak látszott minden, hogy eszembe se juthatott álmában megzavarni. Egyenesen a szobánkba mentem föl, olyan nesztelenül, ahogy csak lehetett. Megcsókoltam az alvó gyermekeket és tüstént lefeküdtem, boldogan, hogy a feleségem kissé jobban van - és csöndesen elbeszélgettem vele.

Philibin atya helyeslően bólintott, s végül azt mondta:

- Ez nyilván mind nagyon jól megmagyarázható.

Úgy látszott, hogy a jelenlévőknek is ez a meggyőződése - egyre bizonyosabbnak tűnt fel az a lehetőség, hogy a csavargó féltizenegy tájban követte el a bűntettet, s az ablakon át jött és menekült el. Simon elbeszélése megerősítette Rouzaire kisasszony felvilágosításait. A Milhomme özvegyek még azt is állították, hogy az est leszálltakor láttak egy rosszképű embert ólálkodni a téren.

- Annyi rossz ember csavarog az utakon! - zárta le a beszélgetést a jezsuita atya. - Reméljük, hogy a rendőrség kézre keríti a gyilkost, bár ez nem mindig könnyű munka.

Egyedül Marcban maradt meg valami bizonytalan, kínos érzés. Bár elsőnek benne fogant meg az a gondolat, hogy egy ismeretlen támadt rá Zéphirinre, később megérezte, mennyire valószínűtlen ez. Nem elfogadhatóbb, hogy az ember ismerte a gyermeket, s előbb beszélgetett vele, cirógatta, megnyugtatta? Aztán elfogta a hirtelen, utálatos kísértés, s következett az őrült támadás, az elfojtott kiáltozás, az erőszak, és a rémületből elkövetett gyilkosság. De mindez oly zavaros volt, hogy Marc a hirtelen sejtelem megvillanása után visszaesett a homályba, az ellentmondó föltevések aggodalmas latolgatásába. Mindössze ennyit mondott Simonnak, hogy megnyugtassa:

- Minden tanúvallomás összevág, az igazság hamarosan kiderül.

Végre, éppen amikor visszajött Mignot, aki rávette Simonnét, hogy ne mozduljon ki a szobájából, megérkezett Darras polgármester három zsandárral. Darras - építési vállalkozó, aki szép vagyont kezdett kikerekíteni - negyvenkét esztendős kövér ember, kerek, rózsás arcú, szőke, kurta hajú, borotvált képű. Azonnal becsukatta az ablaktáblákat, két zsandárt állított az ablak elé, a harmadiknak pedig a belső folyosón a szoba egyszerűen bereteszelt ajtaját kellett őriznie. Zéphirin sohasem zárta be kulccsal. Most kiadták a szigorú utasítást, hogy többé semmihez sem szabad nyúlni, még csak közeledni sem szabad a bűntett színhelyéhez. A polgármester azonnal táviratozott Beaumont-ba a törvényszéknek, s várták a bírákat, akik bizonyára megérkeznek az első vonattal. Philibin atya és Fulgence testvér arra hivatkoztak, hogy el vannak foglalva a délutáni díjkiosztás miatt, s Darras azt tanácsolta, hogy siessenek és jöjjenek vissza, mert az ügyész bizonyára kikérdezi majd őket a *Kis Beaumont-i* példánya és az írásminta miatt, amit a holttest mellett találtak. S miközben a téren a két zsandár csak nagy üggyel-bajjal tudta feltartóztatni az egyre növekvő ingerült és halált kiáltozó tömeget, Simon visszament az iskolába, és Darras, Marc, Rouzaire kisasszony és Mignot társaságában várakozott a nagy tanteremben, ahová az udvarra nyíló óriási ablakon hatolt be a napfény.

Nyolc órakor hirtelen viharos zápor támadt, aztán kitisztult az ég, csodaszép lett az idő. A bíróság csak kilenc órára érkezhetett meg. Az ügyész, Raoul de la Bissonnière, személyesen fáradt ide Daix vizsgálóbíró kíséretében, mindkettejüket felizgatta a bűntény nagysága s érezték, hogy ebből hatalmas ügy kerekedik ki. La Bissonnière kicsi és mozgékony ember volt, babaarcát szabályos barna pofaszakáll vette körül; végtelen becsvágyában nem érte be azzal, hogy negyvenöt éves koráig oly gyorsan haladt pályáján, egyre várt valami szenzációs pörre, amely Párizsba juttatja - ott aztán bizonyosan elcsíphet valami magas állást, simulékony ügyességével és engedékeny tiszteletével mindenfajta hatalom iránt. Daix viszont, egy magas, száraz ember - arca éles, mint a kés pengéje -, aprólékos természetű vizsgálóbíró volt, egészen hivatali kötelességének élt, nyugtalan, félénk ember, akit a felesége - csúnya és kacér, költekező, szegényes háztartása miatt kétségbeesett asszony - terrorizált és agyongyötört azzal, hogy keserűen szemére vetette becsvágya gyöngeségét. Mind a ketten az iskolába szálltak ki, s mindenekelőtt a szobába akartak menni, hogy az első megállapításokat megtegyék, mielőtt néhány tanúvallomást meghallgatnak.

Simon és Darras kísérték őket. Marc, Rouzaire kisasszony és Mignot pedig a nagy teremben várták, ahová hamarosan visszaérkezett Philibin atya is Fulgence testvérrel. Amikor a bíróság emberei újra megjelentek, már megállapították a bűntény összes körülményeit, s tájékozva voltak az eddig ismert legapróbb részletekről is. Magukkal hozták a *Kis Beaumont-i* példányát és az írásmintát, amiknek, úgy látszik, igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. A katedrához telepedve, tüstént meg is vizsgálták és megvitatták ezt a két bűnjelet, főleg az írásmintát mutatva meg a két tanítónak, Simonnak és Marcnak, valamint a tanítónőnek és a szerzeteseknek. Mindez egyébiránt csak tájékoztatás címén történt, nem volt írnok, aki a kihallgatást följegyezze.

- Ó - felelte Marc -, ezeket a mintákat általánosan használják minden iskolában, a világiakban éppen úgy, mint a szerzetesi iskolákban.

- Úgy van - erősítette meg Fulgence testvér -, ugyanilyeneket lehetne találni nálunk, aminthogy bizonyosan itt is vannak.

La Bissonnière pontosabb adatokat akart.

- De hát - kérdezte Simontól - emlékszik arra, hogy ezt kezébe adta a tanítványának? „Szeressétek egymást” - ez feltűnhetett volna önnek.

- Ez a minta sohasem szerepelt az osztályomban - felelte határozottan Simon. - Nagyon helyesen mondta, ügyész úr: erre emlékeznem kellene.

Amikor az ügyész ugyanezt a kérdést intézte Fulgence testvérhez, az eleinte kissé habozott.

- Három testvér dolgozik velem, Isidore, Lazarus és Gorgias, én bajosan állíthatok bármit is.

Aztán, az erre támadt nagy csöndben:

- Nem, nem, sohasem szerepelt nálunk ez a minta, szemem elé került volna.

A bírósági emberek nem erősködtek, tartózkodóan viselkedtek, nem is akarták jobban megmutatni, minő fontosságot tulajdonítanak ennek a bűnjelnek. Annyit azért elárultak: meglepi őket, hogy a leszakított darabot nem találták meg.

- Nincs néha ezeken az írásmintákon - kérdezte Daix -, a papír egyik sarkában, az iskola bélyegzője?

- De, néha ott van - felelte kénytelen-kelletlen Fulgence testvér.

De Marc tiltakozott.

- Ami engem illet, én sohasem bélyegeztem le az írásmintákat. Nálunk nem szokás.

- Bocsánat - jelentette ki igen nyugodtan Simon -, nálam van olyan, amelyiken meg lehet találni a bélyegzőt. De én lent szoktam lebélyegezni, ezen a helyen.

Philibin atya, aki eddig némán figyelt, megengedte magának, hogy halkan felnevessen a bírósági emberek feltűnő zavarának láttára.

- Ez bizonyítja - mondta -, hogy milyen nehéz az igazságot megállapítani... Nézze, ügyész úr - például ez a folt is, amelyet most vizsgálgat. Már valami határozatlan kezdőbetűket, kézjegyet akartak látni benne. Én inkább azt hiszem, hogy paca, amit egy tanuló az ujjával akart elkenni.

- Hát szokás - kérdezte újra Daix -, hogy a tanítók ráteszik kézjegyüket a mintákra?

- Igen - vallotta be újra Fulgence testvér -, nálunk így csinálják.

- Ó, nem! - kiáltott fel egyszerre Simon és Marc. - Mi a községi iskolában nem szoktuk.

- Tévednek - mondta Rouzaire kisasszony -, ha nem is bélyegzem le az írásmintákat, de megesett, hogy megjelöltem a kezdőbetűimmel.

La Bissonnière egy mozdulattal véget vetett a vitának, mert tapasztalásból tudta, milyen zűrzavart csinálnak ezek a másodrangú kérdések: ki hogyan szokta? A vizsgálóbíró dolga, hogy tanulmányozza ezt a komoly bűnjelt, a papír eltűnt sarkát, a bélyegző és a kézjegy lehetőségét. Most már beérte azzal, hogy a tanúkkal elmondatta magának a bűntett fölfedezését. Mignot-nak el kellett beszélnie, hogyan vonta magára a figyelmét a kitárt ablak, s hogyan kiáltozott, amikor a kegyetlenül megerőszakolt kis testet megpillantotta. Rouzaire kisasszony elmagyarázta, hogyan futott ide, aztán részleteket mondott el a tegnap esti szertartásról, meg arról, ahogy elkísérte Zéphirint az ablakig, amelyen a kisfiú beugrott. Aztán Philibin atya és Fulgence testvér mondták el, milyen véletlenség keverte őket ebbe a drámába, leírták, milyen állapotban találták a szobát, megjelölték a pontos helyet, ahol a papírgombóc hevert, amelyet ők csupán szétbontottak, mielőtt az asztalra tették. Végül Marc is jelezte, hogy mit figyelt meg, amikor a többiek után ideérkezett.

La Bissonnière ekkor Simon felé fordult és megkérdezte:

- Azt mondta, hogy éjfél előtt húsz perccel érkezett haza, s az egész házat csendben találta... a felesége aludt.

De Daix közbe merészkedett szólni:

- Kérem, ügyész úr, nem lenne célszerű, ha Simonné is megjelennék itt? Nem jöhetne le egy pillanatra?

La Bissonnière helyeslően bólintott, Simon fölment a feleségéért, s az nemsokára megjelent vele együtt.

Rachel oly szép volt egyszerű nyersselyem pongyolájában, hogy beléptekor a bámulat és gyöngédség enyhe rezdülése futott végig a néma társaságon. Virágzó zsidó szépség: gyönyörű ovális arc, csodálatos fekete haj, aranyszínű arcbőr, nagy, simogató tekintetű szem, piros száj, csillogó, tiszta, fehér fogak. Megérzett rajta, hogy egészen szerelmének él, kissé lustán, bezárkózva háztartásába férjével és gyermekeivel, mint a keleti asszony a maga szűk, titkos kertjébe. Simon visszalökte az ajtót, amikor gyermekeik, Joseph és Sarah - négyéves az egyik, kettő a másik -, erős, nagyszerű gyerekek, a tilalom ellenére betörtek a szobába; most odamenekültek anyjuk szoknyája mögé, s a bírósági emberek egy kézmozdulattal megengedték, hogy ott maradjanak.

La Bissonnière-re hatással volt ez a nagy szépség, s udvariasan fuvolázó hangon feltett néhány kérdést.

- Ugyebár, éjfél előtt húsz perccel tért haza a férje?

- Igen, megnézte a faliórát, aztán lefeküdt, és még csöndesen beszélgettünk is a sötétben, hogy ne ébresszük fel a gyermekeket, amikor az éjfélt elütötte.

- De hát az ura érkezése előtt, féltizenegy és féltizenkettő közt nem hallott semmit, lépéseket, hangokat, küzdelem zaját, elfojtott kiáltásokat?

- Nem, egyáltalán semmit. Aludtam, az uram ébresztett fel, amikor belépett a szobába... Gyöngélkedtem, amikor elment, s olyan boldog volt, hogy jobban lettem. Úgy nevetett, olyan jókedvűen csókolt meg, hogy rászóltam, maradjon nyugton, nehogy felkeltsünk valakit, olyan mély csend volt körülöttünk... Ó, ki gondolta volna, hogy ilyen szörnyű szerencsétlenség csapott le a házra!

Fel volt dúlva, könnyek csorogtak végig az arcán, s a férje felé fordult, mintha belőle akarna vigasztalást és erőt meríteni. Könnyei láttára sírva fakadt Simon is, elfelejtette, hol van, szenvedélyesen átkarolta, és végtelen gyengédséggel csókolta meg. A két gyermek nyugtalanul kapta föl fejét - a mélységes megindulás és nagy, szánakozó jóság pillanata volt ez.

- Az időpont meglepett egy kicsit, hisz ebben az órában nincs vonat - folytatta kérdezetlenül Simonné. - Amikor aztán lefeküdt az uram, elmondta, hogyan történt a dolog.

- Igen - magyarázta Simon -, kénytelen voltam elmenni arra a bankettre; s annyira bántott, amikor a pályaudvarra érkezve láttam a féltizenegyes vonatot elmenni az orrom előtt, hogy nem akartam az éjfélit megvárni, tüstént nekiindultam gyalogszerrel. Hat kilométer nem a világ. Az éjszaka nagyon szép, nagyon meleg volt... egy óra felé, amikor kitört a vihar, még mindig erről az estéről beszéltem, suttogtunk a feleségemmel, aki nem tudott újra elaludni. Ezért maradtunk ágyban ma reggel, miközben ez a szörnyű halál itt volt a házunkban.

És mert Rachel újra sírva fakadt, megcsókolta ismét a szerető és az apa csókjával.

- No, no, drágám, nyugodjál meg, egész szívünkből szerettük azt a szegény kicsikét, úgy bántunk vele, mint tulajdon gyermekünkkel, nem bánthat a lelkiismeret ezért az iszonyatos szerencsétlenségért.

Ez volt a jelenlevők véleménye is. Darras polgármester nagy tisztelője volt Simon tanítónak, dicsérni szokta buzgalmát, becsületességét. Mignot és Rouzaire kisasszony, bár nem szerették a zsidókat, abban egy véleményen voltak, hogy ez a zsidó igyekszik kifogástalan viselkedésével megbocsáttatni a származását. Hátra volt még Philibin atya és Fulgence testvér, akik a pillanatnyilag általános érzéssel szemben közömbösnek mutatkoztak, mintha kívül állnának a dolgon, hallgattak és nézelődtek éles szemükkel, igyekezve embereknek és dolgok-

nak mélyére hatolni. A bíróság emberei most már tökéletes sötétségben tapogatóztak, egyetlen föltevésük az ablakon be- és kimászó ismeretlen lehetett, s kénytelenek voltak beérni az első megállapításokkal. Mindössze a bűntett időpontját határozhatták meg világosan, féltizenegy és tizenegy között; ami magát a szennyes és vad bűntettet illeti, az beléveszett a szörnyű homályba.

Amíg a hatóságok némely apróságokat elintéznek, Marc haza akart menni ebédelni, de előbb testvériesen megölelte Simont. A férj és feleség között lejátszódott jelenet nem volt újság neki, hiszen tudta, mennyire imádják egymást. De könny szökött a szemébe, mert mélységesen megindította ez a nagy szerelem, ez a szenvedő jóság. A Szent Márton-templom órája majdnem elütötte már a delet, amikor ismét kiért a térre, amelyet úgy elárasztott az egyre növekvő tömeg, hogy nehezen tudott utat törni magának. Ahogy a bűntett híre elterjedt, emberek érkeztek mindenfelől, összezsúfolódtak a zárt ablak előtt, amelyet a csendőrök csak nagy üggyel-bajjal tudtak megvédeni; szájról szájra jártak az eltorzított, túlzott, kegyetlen történetek, forralták a haragot, lázították a morajló tömeget. Amikor Marc végre kiszabadult a tolongásból, egy pap lépett oda hozzá.

- Ön az iskolából jön, Froment úr, igazak ezek az irtóztató részletek?

Quandieu abbé volt az, a Szent Márton-egyházközség templomának plébánosa - negyvenhárom éves, magas, erős ember, arca szelíd és jóságos, szeme nagyon világos kék, arca kerek, álla kövérkés. Marc Duparque-nénál ismerkedett meg vele, akinek lelkiatyja és barátja volt, s bár nem szerette a papokat, iránta bizonyos tiszteletet érzett, mert tudta, hogy türelmes, józan elme, noha több benne az érzelmesség, mint az értelem.

Marc néhány szóval előadta a valódi tényállást, ami így is elég szörnyű volt.

- Ó, az a szegény Simon - folytatta szánakozó hangon a plébános -, micsoda fájdalom lehet ez neki, hiszen nagyon szerette az unokaöccsét, és igen szépen viselkedett vele szemben. Meggyőződtem róla.

Ez az önkéntes tanúvallomás örömet szerzett Marcnak, s egy darabig beszélgetett még a pappal. De most arra jött egy kapucinus atya, Theodosius, a szomszéd kápolnához tartozó kis szerzet főnöke. Fenséges alak volt, szép arc, nagy, égő szem, fenségét növelte csodálatos barna szakálla - nagy hírű gyóntató, misztikus szónok, akinek meleg hangja összecsődítette az istenes asszonynépet. Bár alattomban háborút viselt Quandieu abbé ellen, külsőleg alázatot mutatott iránta, mint Istennek fiatalabb és szerényebb szolgája. Azonnal kifejezte megindulását, fájdalmát: az a szegény gyermek, akit tegnap este a kápolnában észrevett, olyan mélységes volt az áhítata - igazi mennyei angyal, imádni való szőke, bodros kerubin-hajával! Marc tüstént sietett elbúcsúzni, mihelyt Theodosius atya megszólalt; legyőzhetetlen bizalmatlanságot, ellenszenvet érzett iránta. És most már hazament volna ebédelni, de újra megállították, egy baráti kéz nehezedett a vállára.

- Nini, Férou!... Hát maga itt van Maillebois-ban?

Férou Moreux-ben volt tanító, négy kilométernyire Jonvilletól - egy magános kis faluban, amelynek még plébánosa sem volt, és Cognasse abbé, a jonville-i plébános járt ki oda. Férou sötét nyomorúságban élt ott feleségével és három kislányával. Hórihorgas, harmincesztendős, lompos ember volt, ruhája mindig rövidnek látszott rajta. Barna hajából makrancos fürtök álltak ki, hosszú és csontos volt a feje, orra nyerges, szája nagy, álla kiugró. Nem tudta, hova tegye nagy kezét, nagy lábát.

- Tudja - felelte -, hogy a feleségem nagynénje fűszeres Maillebois-ban. Hát eljöttünk hozzá... de micsoda aljas história ez, hogy azt a kisfiút, azt a szegény kis púpost megerőszakolták, megfojtották! Ez is alkalom lesz azoknak a piszkos csuhásoknak, hogy üssenek egyet a fejünkre, amiért megrontjuk, megmérgezzük a lelkeket a világi iskolában!

Marc becsülte, mint igen értelmes, nagyon olvasott fiút, akit azonban elkeserített nélkülözésekkel teljes élete, s heves keserűségében végletes, követelőző és bosszúálló gondolatokra ragadtatta magát. Hanem ez a nyers kiáltás zavarba hozta.

- Mit, hogy a fejünkre üssenek? - kérdezte. - Nem értem, mi közünk nekünk ehhez.

- De naiv maga! Nem ismeri a fajtájukat, de majd meglátja, munkához látnak az összes csuhások, a jó atyák és kedves testvérek... Mondja, nem kezdték már suttogni, hogy Simon maga erőszakolta és fojtotta meg az unokaöccsét?

De már erre megharagudott Marc. Ez a Férou igazán túlságosan messzire megy egyházgyűlöletében.

- Maga megbolondult. Senki sem gyanúsítja Simont, nem is merné gyanúsítani egy pillanatra sem. Mindenki elismeri becsületességét, jóságát. Quandieu plébános éppen az imént mondta nekem, hogy meggyőződött atyai viselkedéséről a szánalomra méltó áldozattal szemben.

Görcsös nevetés rázta meg Férou nagy, ösztövér testét, s haja még jobban fölborzolódott hosszú lófején.

- Mulatságos alak maga. Azt hiszi, zavartatják majd magukat, amikor egy büdös zsidóról van szó? Megérdemli az igazságot egy büdös zsidó? A maga Quandieu-je és az egész banda azt fogja mondani, amit kell, ha arra lesz szükség, hogy a büdös zsidó legyen a bűnös, a bűnrészesek pedig mi, az istentelenek és hazátlanok, akik megrohasztjuk a francia ifjúságot.

És mert Marc elhűlő szívvel még egyre tiltakozott, még hevesebben folytatta:

- Ugyan, jól tudja maga, mi történik Moreux-ben. Éhezem, megvetnek, jobban lenéznek, mint azt a nyomorúságos útkaparót, aki követ tör az országúton. Cognasse abbé, amikor eljön misét mondani, leköpne, ha találkoznék velem. Azért, mert nem voltam hajlandó a kórusban énekelni és nem vállaltam a harangozást, azért nem eszem mindennap... Hiszen ismeri Cognasse abbét, maga majdnem sarokba szorította Jonville-ban, mert a bírót pártjára tudta hódítani. De azért mindennap harcolnak egymással, s felfalná magát, ha engedné... A tanító csak igavonó állat, mindenki szolgája, osztályavesztett ember, lecsúszott úr, akire a paraszt gyanakszik, a papok pedig megégetnék, hogy az egész országban egyedül uralkodhassék a katekizmus.

Keserűen folytatta, elmondta - ahogy ő nevezte - az elemi oktatás kárhozottjainak nyomorúságát és szenvedéseit. Ő maga egy pásztor fia volt, és sikerrel végezte a falusi iskolát, aztán kitűnő bizonyítvánnyal került ki a tanítóképzőből, de szüntelen pénzzavar gyötörte, mert becsületből megengedte magának azt az ostobaságot, hogy feleségül vett egy hasonlóan szegény bolti leányt, akit teherbe ejtett, amikor egyszerű segédtanító volt Maillebois-ban. De hát maga Marc, akinek felesége állandóan ajándékokat kap a nagyanyjától, sokkal boldogabb-e Jonville-ban? Örökösen fenyegeti az adósság, állandóan harcolnia kell a plébánosával, hogy méltóságát és függetlenségét épségben megőrizhesse! Szerencséjére segíti a lányiskola tanítónője, Mazeline kisasszony, éles eszével, kifogyhatatlan szívjóságával, - ő segítette abban, hogy lassan-lassan meghódítsa a községtanácsot és az egész falut. Ez a példa talán máig is az egyetlen a megyében, és szerencsés körülményeknek köszönhető. Hát ami Maillebois-ban történik, nem egészíti ki a képet? Ez a Rouzaire kisasszony, akit meghódítottak a papok és szerzetesek, aki a leckeórák rovására viszi templomba a növendékeit, s oly jól tölti be a kedves Nővérek butító szerepét, hogy a szerzet nem tartotta szükségesnek leányiskola fel-

állítását Maillebois-ban. Meg ez a szegény Simon - persze tisztességes ember, de attól való féltében, hogy mint büdös zsidóval bánnak vele, kímél mindenkit, a Testvérek iskolájába járatja az unokaöccsét, s nagyokat köszön a csuhásoknak, akikkel meg van mérgezve az egész vidék.

- Büdös zsidó - fejezte be Férou hevesen -, nem egyéb, és nem is lesz egyéb soha. Tanító is, meg zsidó is, ez a teteje mindennek!... Majd meglátja, majd meglátja!

Azzal beléveszett a tömegbe, dühös mozdulatokkal, amelyek egész nagy, lompos testét megrázták.

Marc ott maradt a gyalogjáró szélén, vállát vonogatta, félbolondnak tartotta ezt az embert, és valóban úgy találta, hogy túlzott képet festett. De minek is felelne ennek a szegény embernek, akinek agyát végül is megzavarja az örökös balszerencse. Azzal továbbment a Kapucinusok tere felé, de lelkében kísértett mindaz, amit hallott, s valami lappangó nyugtalanság fogta el.

Negyed egy volt, amikor hazaért a Kapucinusok terén levő kis házba. A hölgyek és Geneviève negyedórája várták már az ebédlőben, s az asztal meg volt terítve. Duparque-né magán kívül volt az újabb késedelem miatt. Nem szólt semmit, de az a hirtelen mozdulat, ahogy leült és idegesen szétbontotta asztalkendőjét, elárulta, milyen nagy bűnnek tekinti ezt a pontatlanságot.

- Bocsánatot kérek - magyarázta a fiatalember -, meg kellett várnom a bírósági embereket, a téren pedig olyan tömeg van, hogy alig tudtam keresztülvergődni rajtuk.

Akármennyire elszánta is magát a nagyanya a hallgatásra, most felkiáltott:

- Remélem, nem ártja bele magát ebbe az utálatos históriába?

- Természetesen - felelte Marc egyszerűen -, magam is remélem, hogy nem kell foglalkoznom vele, hacsak a kötelességem nem parancsolja.

És miközben Pélagie omlettet szolgált fel, aztán roston sült ürüszeletet krumplipürével, elmondta, amit tudott, minden részlettel egyetemben. Geneviève borzalomtól és szánakozástól remegve hallgatta; az anyja, Berthereau-né ugyancsak erősen megindulva visszafojtotta könnyeit, és lopva rá-rápillantott Duparque-néra, mintha tudni akarná, mennyire szabad el-érzékenyülnie. De a nagyanya ismét némán helytelenítette mindazt, amit szabályellenesnek talált. Nyugodtan evett, s végül is azt mondta:

- Jól emlékszem, hogy fiatalkoromban eltűnt Beaumont-ban egy gyermek. A Szent Maxentius-templom kapuzata alatt találták meg. Négy darabra volt vágva a teste, csak a szíve hiányzott. A zsidókat vádolták, hogy szükségük volt a szívére a húsvétjukra készülő kovásztalan kenyérhez.

Marc tátott szájjal nézett rá.

- Csak nem beszél komolyan, nagymama? Csak nem hisz ezekben az aljas ostobaságokban?

Az öregasszony feléje fordította hideg, világos szemét; nem felelt egyenesen.

- Csak egy régi emlék jutott eszembe... Én természetesen nem vádolok senkit.

De Pélagie, aki a süteményt hozta, bele mert szólni a társalgásba a régi cseléd bizalmas-kodásával.

- Igaza van a nagyságának, hogy nem vádol senkit, bárcsak mindenki úgy tenne, ahogy a nagysága... Az egész környék felfordult, amióta azt a gyalázatosságot elkövették, el se lehet képzelni, milyen iszonyú történetek járnak szájról szájra, s hallottam, amint egy munkás azt kiáltotta, hogy föl kéne gyújtani a Testvérek iskoláját.

Ez a szó nagy hallgatásba hullott. Marc megdöbbenésében élénk mozdulatot tett, de tüstént visszarántotta kezét, mintha okosabbnak tartaná, hogy ne árulja el a gondolatait. És Pélagie folytatta:

- Kérem, nagysága, tessék elengedni engem ma délután a díjkiosztásra. Gondolom, hogy Polydor öcsém nem kap semmit, de azért mégis szeretnék ott lenni... Ó, azok a jó Testvérek, nem nagy örömük lesz ebben az ünnepben, amikor egyik legjobb növendéküket meggyilkolták.

Duparque-né egy fejbólintással megadta beleegyezését, aztán másról beszéltek, s az ebéd véget ért. Kissé föl is derítette Louise nevetése, aki csudálkozva nézte, hogy apjának-anyjának máskor oly derűs, mosolygó arca mennyire fel van dúlva. A feszültség megszűnt, a család melegen, meghitten beszélgetett egy pillanatig.

Délután a Testvérek iskolájában nagy izgalmat keltett a díjkiosztás. Soha még ekkora tömeget nem vonzott ez az ünnep. Különös fényt adott neki már az is, hogy Philibin atya elnökölt, a valmarie-i kollégium tanulmányi igazgatója. Jelen volt ennek a kollégiumnak rektora, Crabot atya is, egy jezsuita, aki híres volt társaságbeli befolyásáról, s azt állították róla, hogy mindenható szerepe van az események intézésében. Ő is nyilvánosan tanúsítani akarta tiszteletét a Testvérek iránt. Aztán ott volt még a megye egyik reakciós képviselője, Hector de Sangleboeuf gróf, a désirade-i kastély ura, akinek a környéken levő csodaszép uradalmát a felesége, Nathan bárónak, a nagy zsidó bankárnak leánya kapta hozományul néhány millióval egyetemben. De ami túlfeszítette a lelkek izgalmát, és lázas tömeggel árasztotta el a Kapucinusok máskor elhagyatott, csöndes terét, az a reggel fölfedezett szörnyű bűntény volt - az a szegény gyermek, a Testvérek növendéke, akit megerőszakoltak és megfojtottak. És mintha jelen lett volna, betöltötte az árnyas udvart, ahol az emelvény állt, a zsúfolt széksorok előtt - miközben Philibin atya magasztalta az intézetet, igazgatóját, a kiváló Fulgence testvért, s a három segédtanítót, Isidore, Lazarus és Gorgias testvéreket. Kísérteties jelenléte még erősebben érzett, amikor Gorgias felállt, hogy a díjazottak névsorát felolvassa. Sovány, inas ember volt, göndör fekete haja alatt alacsony, kemény homlok, kiugró arccsontjai közt nagy sasorr, vastag ajka látni engedte farkasfogait. Zéphirin volt osztályának legjobb növendéke, valamennyi díjat elnyerte; neve szakadatlanul ismétlődött, és Gorgias testvér hosszú, fekete csuhájában, gallérjának fehér foltjával oly lassan, gyászosan tudta kiejteni ezt a nevet, hogy minden alkalommal erősödő borzongás futott végig a tömegen. A szegény kis halott mintha mindannyiszor fölemelkedett volna erre a szólításra, hogy átvegye koszorúját és aranyozott hátú könyvét. A koszorúk és könyvek halomba gyűltek az asztalon, szívbe markoló volt az a csönd és üresség, amelybe ez a sok jutalom hullott, a tragikusan eltűnt mintagyerek számára, akinek meggyötört és bemocskolt szegény teste ott hevert néhány házzal odébb. A közönség nem tudott már megbirkózni megindultságával, végre is kitört a zokogás, miközben Gorgias testvér tovább harsogta a nevet, ajkának megszokott fölbiggyesztésével, amely baloldalt megmutatta néhány fehér fogát valami akaratlan nevető rándulással, amelyben hetykeség és kegyetlenség is volt.

Nyomasztó hangulatban fejeződött be az ünnep. Bármily szép közönség gyűlt össze, hogy a Testvéreket ünnepelje, valami növekvő aggodalom, valami nyugtalanság szállt el a fejek fölött, messziről jövő fenyegetésképpen. Legrosszabb volt a távozás, a téren összegyűlt nagyszámú munkás és paraszt morajlása és tompa szitkozódása közben. Azok az utálatos történetek, amelyekről Pélagie beszélt, végigjárták ezt a tömeget, amely reszketett dühében a bűntett miatt. Emlegettek egy piszkos históriát, amelyet a múlt esztendőben eltussoltak: egy Testvért eltüntettek feljebbvalói, nehogy a törvényszék elé kerüljön. Sokféle rút szóbeszéd járta azóta, természetellenes dolgokról, amik ebben az iskolában történtek - gyermekekről, akik nem akartak beszélni, mert halálra rémítették őket. Ezek a titokzatos undokságok szájról

szájra járva egyre növekedtek. A téren összezsúfolódott emberek méltatlankodása a föltámadt szóbeszédből származott, amit fölnagyított az emlékezetben a Testvérek egyik növendékének megerőszakolása és meggyilkolása. A vádak kezdtek határozottabb formát ölteni, bosszút követelő szavak röpködtek; talán bizony most megint egérutat adnak a bűnösnek? Nem zárják be ezt a bódét, ahol ilyen véres disznóságok történnek? S amikor az úri társaság eltávozott, amikor felbukkantak a barátcsuhák és papi reverendák, öklök nyúltak feléjük, halálkiáltások hallatszottak, egész csoport üldözte hujjogatva Crabot és Philibin atyákat, akik sápadtan és nyugtalanul igyekeztek tovább, miközben Fulgence testvér erősen bezáratta az iskola kapuit.

Marc kíváncsian figyelte a jelenetet Duparque-né kis házának ablakából; annyira érdekelte, hogy egy pillanatra még ki is lépett a küszöbre, mert jobban akart látni és hallani. Mit is mondott Férou, aki azt jósolta, hogy az egész bűnt a zsidó nyakába varrják, hogy a világi tanító lesz a bűnbakja a megdühödött csuhás népségnek? Nemhogy így fordultak volna a dolgok, inkább úgy látszott, hogy nagyon is rosszul állnak a Testvérek szempontjából. A tömeg kitörő haragja, a halált követelő kiáltások mind arra vallottak, hogy az eset hullámai messzire elgyűrűzhetnek, a bűnöstől a közösségig hatolhatnak, kiterjednek, s megrázzák magát az egyházat is, ha a bűnös valóban tagjai közé tartozik. És Marc vizsgálgatta magát, semmi határozott meggyőződést nem talált még a lelkében, még a puszta gyanút is kockázatosnak, tisztességtelennek ítélte volna. Philibin atya és Fulgence testvér viselkedését teljesen kifogástalannak, tökéletesen nyugodtnak látta. Igyekezett nagyon türelmesnek és igazságosnak lenni, nehogy engedni találjon a minden dogmától független szabadgondolkodó szenvedélyének. Várni akart, míg többet meg nem tud a dologról, a félelmes dráma sűrű homályának közepette.

Ahogy ott állt, látta hazajönni a kiöltözködött Pélagie-t unokaöccsével, Polydor Souquet-val. A tizenegy esztendős fiú szép, cifra aranyozású kötetet hozott a hóna alatt.

- Ez a jó magaviselet díja, nagyságos úr! - kiáltotta büszkélkedve Pélagie. - Ugye, hogy ez még többet ér, mint amit olvasásért vagy írásért adnak?

Az igazság az volt, hogy a csöndes és alattomos természetű Polydor még a Testvéreket is bámulatba ejtette csodálatra méltó lustaságával. Kövér, halvány, fakó hajú gyerek volt, hosszú, ostoba ábrázattal. Apja egy örökösen részeg útkaparó, anyját korán elvesztette, a véletlenre volt bízva, miközben apja követ tört az országúton. Gyűlölt minden munkát, rettegett a gondolatától is annak, hogy valamikor neki is követ kell majd törnie, engedte hát a nagynénjét álmodozni arról, hogy egyszer még belőle is iskolatestvér lesz, ráhagyta, amit mondott, s gyakran eljárt a konyhájába valami jó falat reményében.

De bármennyire örült is Pélagie, remegve fordult vissza, s dühös, kihívó pillantással nézett a tömegre.

- Tetszik hallani ezeket az anarchistákat, nagyságos úr? Pedig a Testvérek feláldozzák magukat a gyerekekért, szeretik őket, úgy gondozzák, mint az édesanyjuk!... Tessék nézni. Polydor az apjánál lakik, a jonville-i úton, egy kilométernyire innét. Nohát, tegnap este a szertartás után féltek, hogy valami rossz emberrel találkozhatik, és Gorgias testvér elkísérte egészen a kapuig... Nem igaz, Polydor?

- De - felelte kurtán a gyerek tompa hangon.

- És még őket sértegetik, őket fenyegetik - folytatta a cseléd. - Tessék elképzelni szegény Gorgias testvért, amint két kilométert gyalogol oda meg vissza a sötét éjszakában, csak hogy ezt a kis embert baj ne érje. Igazán elveszik az ember kedvét attól, hogy óvatos és kedves legyen!

Marc vizsgálgatta a gyermeket, s meglepte csökönyös hallgatása, szenteskedő álmatagsága, amelybe mint valami puha fészekbe menekült. Nem hallgatott tovább Pélagie-ra, akinek fecsegéseit rendesen nem szokta tudomásul venni. Hanem amikor visszatért a kis szalonba, ahol Geneviève olvasott, Duparque-né és Berthereau-né pedig folytatták örökös kötésüket az egyház jótékony intézményei javára - nyugtalanul látta, hogy felesége letette a könyvet, mert nagyon izgatja az, ami a téren történt. Az asszony odament hozzá, és szinte a nyakába vetette magát a félénk szerelem lendületével, s izgatottsága imádnivalóan megszépítette.

- De hát mi történik ott? - kérdezte. - Csak nem fognak verekedni?

Igyekezett megnyugtatni, de ekkor Duparque-né, fölemelve szemét munkájáról, szigorúan megismételte akaratát:

- Remélem, Marc, nem fog beleavatkozni ebbe az undok históriába... Tiszta őrület gyanúsítani, sértegetni a Testvéreket! Isten végül is bosszút fog állni a híveiért.

MÁSODIK FEJEZET

Éjjel Marc nem tudott aludni. Kísértették a tegnapi események, a természetellenes, titokzatos bűntett a maga félelmes, megfejtésre váró rejtélyével. És miközben imádott felesége békésen pihent mellette, a szomszédos kis ágyból pedig hallotta a drága kis Louise szabályos lélegzését, újra átélt minden részletet, elrendezte magában az adatokat, igyekezett áthatolni a homályon, és felderíteni az igazságot.

Marc logikus és világos szellem volt. Tiszta és rendíthetetlen józan eszének szüksége volt arra, hogy bizonyosságra építsen föl mindent. Innen származott föltétlen, szenvedélyes igazságszeretete. Nyugalmat, igazi boldogságot csak úgy tudott elképzelni, ha teljes, végleges és döntő bizonyosság uralkodik a lelkében. Nem volt nagy tudós, de ragaszkodott ahhoz, hogy jól tudja, amit tud, ne kelljen kételkednie a véglegesen megszerzett, kísérletileg bizonyított igazság birtokában. A kétellyel együtt megszűnt szenvedése is, újra felvidult, felfrissült, és szenvedélyes igazságszeretetének párja az a másik szenvedély volt, hogy másokat is megtanítson az igazságra, belevigye mindenkinek agyába és szívébe. Ebben nyilatkozott meg csodálatos tehetsége: a módszerben, amely egyszerűsít, rendet teremt, és mindent eláraszt világosságával. Nyugodt meggyőződése rákényszerítette magát az emberekre, a homályos fogalmak megvilágosodtak, könnyűnek és egyszerűnek látszottak. Érdekességet, lelket, életet öntött a legridegebb dolgokba is. Szenvedéllyel tudta megtölteni a nyelvtant, a számtant, s olyan érdekessé tette növendékei előtt, mint a mesét. Valóban, született tanító volt.

A tanítás tehetségét akkor fedezte föl magában, amikor tizenhét éves korában, érettségi után litografus-inaskodását jött befejezni Beaumont-ba, a Papon-Laroche céghez. Amikor iskolai képek kidolgozásával bízták meg, azon törte fejét, hogyan egyszerűsíthetné őket még jobban - valóságos remekeit alkotta a világosságnak és szabatosságnak, s ezek a képek mutatták meg az útját, ezekből látta, hogy boldogságát e világ kicsinyeinek oktatásában fogja megtalálni. Papon-Laroche-éknál ismerkedett meg Salvannal is, a tanítóképző jelenlegi igazgatójával, aki meglepetve látta hivatottságát, helyeselte, hogy egészen erre az útra térjen, mint szerény elemi iskolai tanító, aki meg van győződve szerepének nemes hasznosságáról, s boldog, hogy ezt a szerepet egy ismeretlen kis faluban betöltheti. Élete útját a szegény alvó lelkek szeretete szabta meg. Szerény munkássága közben folyvást erősödött benne az igazság szenvedélye, mint valami egyre parancsolóbb szükséglet. Végül már ez volt az egészsége, az élete, mert normális életét csak ebben élte. Így aztán, mihelyt nem érezte magát az igazság birtokában, szorongás, aggodalom fogta el, gyötörte az a kényszerűség, hogy azonnal meghódítsa, egészen magáévá tegye, hogy másokat is megtaníthasson rá, mert különben nem is él, csak tengődik valami tűrhetetlen erkölcsi, sőt testi rosszullétben.

És bizonyára ebből született az a gyötrelem, amely most ébren tartotta alvó felesége oldalán. Szenvedett, hogy nem tud, nem ért meg valamit, eltévedt a gyermek megerőszakolásának és meggyilkolásának szörnyű homályában. És nemcsak ez a nemtelen bűntett állt előtte - érezte, hogy zavaros és fenyegető mélységek vannak emögött, egész sötét szakadék. Így fog hát szenvedni, amíg csak meg nem tudja az igazságot, s megtudhatja-e valaha, amikor a homály egyre sűrűsödik, miközben el szeretné oszlatni? Bizonytalanságában és félelmében alig várta már a napfölkeltét, hogy minél hamarább a vizsgálódáshoz láthasson. De felesége álmában halkan fölnevetett; nyilván örömről és szeretetről álmodott; s most fölmerült előtte a félelmes nagyanya alakja, hallotta, amint megismétli, hogy ő ne foglalkozzék ezzel a hitvány üggyel. Megjelent szeme előtt a biztos összeütközés felesége családjával, s ez végképpen habozóvá és szerencsétlenné tette. Idáig semmi komoly bosszúságot nem okozott neki ez az istenes család, amelyből elhozott egy leányt, hogy feleséggé és anyává, élete társává tegye - ő, aki nem hisz,

nem tartja a vallást, megszabadult minden vallásos hittől. Nem volt annyira türelmes, hogy a misére is elkísérje feleségét, mint annak az apja, a szabadgondolkodó Berthereau a magáét, de azért engedte Louise-t megkeresztelni, mert a vallás kérdésével nem törődött, egyszerűen csak békességben akart élni a hölgyekkel. Egyébiránt, mivel a felesége iránta való szerelmében házasságuk első napjától fogva nem tartotta többé a vallást, semmi súrlódás nem támadhatott köztük. De azért észrevette néha, hogy föl-fölébred benne hosszú katolikus nevelése, az abszolútum gondolata, amely összeütközött az ő eszméivel - babonák, bizakodás egy önző és kegyetlen Istenben, ami rosszul esett neki, és megdermesztette a szívét. De hát ezek apróságok voltak, szerelmüket elég erősnek hitte, hogy diadalmaskodjék ezeken a nézetkülönbségeken, s ha egy-egy pillanatra idegeneknek érezték egymást, akik különböző világokból kerültek össze, egy ölelésben ismét egymásra találtak. Geneviève jó növendéke volt a Vizitációs apácáknak, tanítónői diplomával hagyta el az intézetüket, s eleinte az is volt a szándéka, hogy tanítani fog. De mivel nem helyezkedhetett el Jonville-ban, ahol a kitűnő Mazeline kisasszony vezette a leányiskolát, segédtanító nélkül, az urát természetesen nem akarta elhagyni; elfoglalta a háztartás, most már leánykája is volt, elhalasztotta első vágyának teljesülését, nyilván sohanapjára. Hiszen itt volt a boldogság, a tökéletes egyetértés, amelyből semmiféle vihar nem verheti ki őket. Ha a derék Salvan, Berthereau hűséges barátja, mielőtt elhunyt barátjának leányát, a Nővérek kis növendékét, akit nagyanyja és anyja olyan istenes szellemben neveltek, összeházasította ezzel a felvilágosodott fiúval, aki sem Istenben, sem ördögben nem hisz, s az egyház megszüntetésének üdvös voltát hirdeti - igen, ha Salvan egy pillanatig arra gondolt volna, hogy jövendő boldogságuk érdekében szembe kell szállnia elsodró, ellenállhatatlan szerelmükkel: most már kezdhetne megnyugodni, látván, hogy háromesztendei házasság után még mindig eggyéforrasztja őket a szerelem. És ma éjszaka, miközben a feleség derűs, szerelmes álmok közt aludt, a férjet először fogta el a nyugtalanság a felmerülő lelkiismereti kérdés miatt, mert előre látta, hogy össze fog különbözni a hölgyekkel, s házaséletében mindenféle kellemetlen következménye lesz annak, ha parancsoló igazságvágyának engedelmeskedik.

Marc végül mégis jót aludt, s elcsodálkozott, amikor fényes, világos nappal ébredt föl, hogyan láthatott ébren ilyen lázas álmokat. Bizonyosan a szörnyű bűntett kísértette. Geneviève hozta elsőnek szóba, megindultan és szánakozva.

- Szegény Simon nagyon szenvedhet. Nem hagyhatod el. Azt tanácsolom, menj el hozzá még ma reggel, s légy segítségére.

Megcsókolta, boldogan, hogy ilyen jónak, ilyen bátornak látja.

- De nagymama újra megharagszik majd, lehetetlen lesz itt az élet.

Az asszony könnyedén felkacagott, s enyhe vállrándítással mondta:

- Ó, nagymama az angyalokkal is összeveszne. Elég, ha felét megteszi az ember annak, amit ő kíván.

Ez mindkettejüket felvidította, s amikor Louise is felébredt, gyönyörűséges perceket töltöttek azzal, hogy ágyacskájában eljátszottak vele.

Marc elhatározta hát, hogy mindjárt reggeli után elmegy, és folytatja nyomozását, öltözködés közben nyugodtan, józanul gondolkozott. Jól ismerte Maillebois-t, ezt a kétezer lakosú nagy mezővárost, ahol kispolgárokon, kis boltosokon kívül körülbelül nyolcszáz munkás élt, eloszolva négy vagy öt nagy vállalkozó műhelyeiben, akik mind boldogultak, Beaumont szomszédságának jóvoltából. Ez a jóformán kettévágott lakosság küzdött egymással a hatalomért, és hű képe volt a községtanács, amely ugyancsak ketté volt vágva: egyik fele klerikális és reakciós, a másik köztársasági és haladó, s a kettő örökös harcban volt egymással. Még csak két-három szocialista akadt a tanácsban, annyira beléveszve a tömegbe, hogy hatá-

suk a semmivel volt egyenlő. Hanem a polgármester, Darras építési vállalkozó megbízható köztársasági volt, sőt antiklerikálisnak is vallotta magát; megválasztását éppen a tanácsbeli pártok egyensúlyának köszönhette. Két szótöbbséggel választották meg őt, a gazdag, tevékeny embert, aki majdnem száz munkással rendelkezett, a kistőkés Philisszel szemben, aki tíztizenkétezer frank járadékkal vonult vissza a ponyvagyártástól, de zárkózott, szigorú életet élt, harcos klerikális volt, s a lehető legszorosabban ragaszkodott a vallás előírásaihoz. Darrasnak tehát igen óvatosnak kellett lennie, hiszen néhány szavazat ide vagy oda csúszásától függött. Ó, ha szilárd köztársasági többségre támaszkodhatik, milyen bátran állt volna ki a szabadság és igazság mellett, míg így a legdiplomatikusabb alkalmazkodásra kényszerült!

Tudta Marc azt is, hogy Maillebois-nak két ellentétes táborra oszlását súlyosbítja a klerikális párt növekvő hatalma, amely könnyen meghódíthatja az egész környéket. A Kapucinusok kis közössége abban a régi kolostorban, amelynek egy részét a Keresztény Iskolatestvéreknek engedte át, tíz esztendő óta mind vakmerőbb kultuszt szentelt Páduai Szent Antalnak, nagy sikerrel és csodálatos jövedelemmel. A Testvérek is hasznát látták ennek a sikernek, iskolájuk virágzott, növendékei egyre szaporodtak a szomszédos kápolna árnyékában. Közben a Kapucinusok úgy gyümölcsöztették ezt a kápolnát, mint egy pálinkafőzőt, s minden lehető mérget leszűrtek belőle. A szent állandóan felvirágozott, gyertyáktól csillogó aranyoltáron trónolt, perselyek szája tátongott mindenfelé, s egy kereskedelmi iroda állandó szolgálatot teljesített a sekrestyében, ahol az ügyfelek reggeltől estig sorbaálltak. A szent már nemcsak elveszett tárgyakat talált meg: kibővítette az üzletet, néhány frankért vállalkozott arra is, hogy a legrosszabb diákok sikeresen vizsgázzanak, gyanús üzletek kitűnőre forduljanak, hazafias családok gazdag gyermekei megmeneküljenek a katonai szolgálattól - nem is számítva egy sereg hiteles csodát, betegek és csonkabonkák meggyógyítását, biztos védelmet tönkremenés és halál ellen, sőt egy két napja halott fiatal leány feltámadását. És természetesen minden új történet hatása alatt bőségesebben özönlött a pénz, az ügyfelek köre a reakciós Maillebois-ról, a polgárokról és boltosokról átterjedt a köztársasági Maillebois-ra, a munkásokra is, akiken végül erőt vett a méreg. Quandieu abbé, a Szent Márton-egyházközség templomának plébánosa erősen nekitámadt ugyan minden vasárnapi szentbeszédében az alantas babonák veszedelmének, de nem hallgatták meg. A maga felvilágosodottabb hitével szenvedett amiatt, hogy a Kapucinusok kapzsi harácsolása kárt okoz a vallásnak. Őt magát tönkretették, az egyházközség jövedelmeinek forrása elapadt, minden alamizsna, minden kegyajándék a kápolnának jutott már. De magasabb rendű fájdalom is gyötörte, az értelmes pap szomorúsága, aki nem hajolt meg Róma előtt, s hitt még egy független és liberális francia egyház lehetőségében, amely a nagy modern demokratikus mozgalomba kapcsolódna. Harcolt tehát a templomi árusok ellen, akik másodszor is megölték Jézust, s beszélték, hogy Beaumont püspöke, Bergerot, úgy gondolkozik, mint ő - ami nem akadályozta meg a Kapucinusokat abban, hogy diadalt diadalra halmozzanak, meghódítsák Maillebois-t, és csodáik segítségével szent hellyé változtassák.

Tudta Marc azt is, hogy ha Bergerot ott áll Quandieu plébános mögött, a Kapucinusokat és a Testvéreket viszont a mindenható Crabot atya támogatja, a híres valmarie-i kollégium rektora. Ezért történt, hogy a tanulmányi igazgató, Philibin atya elnökölt a díjkiosztáson, nyilvános tanúságául annak, hogy tiszteletben tartják és oltalmukba vették az intézetet. A gonosz hitetlenek szerint a jezsuiták is benne voltak az üzletben. És Simon tanító, a zsidó, bekerült e kibogozhatatlan viszályok közé, amikor az egész környéken elszabadultak a vallási szenvedélyek - ebben a veszélyes pillanatban, amikor a győzelem azé lesz, aki szemérmetlenebb tud lenni. Fel vannak zaklatva a lelkek, elég egy szikra, hogy az emberek értelmét lángra gyújtsa és elpusztítsa. A községi, világi iskola azonban idáig egyetlen növendékét sem vesztette el, létszámban és sikerben ellensúlyozta a Testvérek szerzetesi iskoláját, s ez a viszonylagos győzelem bizonyára Simon óvatos ügyességének volt köszönhető, aki mindenkit kímélt, s

egyébiránt nyíltan támogatta Darras és titokban Quandieu abbé. De nyilván itt, a két iskola versengésének területén folyik az igazi csata, a félelmes és döntő roham, amely előbb vagy utóbb elkövetkezik, mert a két iskola nem élhet meg egymás mellett, egyiknek okvetlenül fel kell falnia a másikat. Az egyház nem élhet tovább, ha kiesik kezéből az oktatás, a kisemberek sötét szolgaságba ejtésének eszköze.

Miközben Marc a hölgyekkel reggelizett a szűk, komor ebédlőben, gondolatainak hatása alatt újra aggódni kezdett, s egyre rosszabbul érezte magát. Duparque-né nyugodtan beszélte el, hogy Polydor a jutalomkönyvet Pélagie kegyes gondoskodásának köszönhette, aki egy frankot adott Páduai Szent Antalnak. Berthereau-né mintha helyeselt volna neki egy meggyőződéses fejbólintással. Még Geneviève sem mert mosolyogni, s úgy tett, mintha érdekelnék ezek a csodálatos mesék. A nagymama folytatta, rendkívüli eseteket emlegetett, hogyan és miképpen mentett meg életeket és vagyonokat az a két vagy három frank, amit a Kapucinusok ügynöksége beszedett. Meg lehet érteni, hogy végül is aranyfolyamok ömlöttek hozzájuk, apró összegekben, mintha adót vetettek volna ki az emberek szenvedéseire és az általános butaságra.

Megjött az éjszaka kinyomtatott *Kis Beaumont-i*, és Marc, nagy örömére, a maillebois-i bűntettről szóló cikk után egy Simonra nézve igen kedvező hírt talált benne. Úgy szólt, hogy a köztiszteletben álló tanító igen megható részvétnyilatkozatokat kapott a reá lesújtó nagy szerencsétlenség alkalmából. Nyilván tegnap írhatta ezt a hírt valamelyik tudósító a díjkiosztás közönségének viharos távozása után, látván, hogy milyen fordulatot vesznek a dolgok. Mindenki előtt világos volt akkor, hogy a közvélemény ellenségesen áll szemben a Testvérekkel, s az egykori titkos szóbeszéd, a valamikor elfojtott csúnya históriák most mind súlyosbították a Testvérek esetét, és rettentő botránnyal fenyegettek, amelybe az egész katolikus és reakciós párt belebukhatik.

Ezért aztán meg is lepte Marcot, hogy Pélagie olyan vidám és diadalmas képpel jött leszedni az asztalt. Ott maradt s engedte, hogy a cseléd elmondja, ami a begyében van..

- Ó, nagyságos úr, jó hírek vannak. Mi mindent hallottam reggel vásárlás közben! Tudtam én jól, hogy hazudnak azok az anarchisták, akik tegnap este a Testvéreket sértegették.

És Pélagie előtálalta a boltokban hallott pletykákat, mindazt, amit az utcán kapuról kapura járva összeszedett. Abban a súlyos elszörnyedésben, abban a félelmes titokzatosságban, amely tegnap óta a városra nehezedett, lassacskán a legvadabb képzelődések csíráztak ki. Mintha az éj folyamán egész természetellenes növényzet ütötte volna fel a fejét. Eleinte csak határozatlan feltevések, állítólagos tanúvallomások, a föld színét súroló szellőnél is könnyebbek. Aztán a vaktában megkockáztatott magyarázatok bizonyosságokká váltak, bizonytalan, véletlen találkozások megcáfolhatatlan bizonyítékokká. Észrevehető volt, hogy ez a titkos munka mind a Testvérek javára és Simon ellen fordult - csöndes és biztos fordulat, amely, nem tudni honnan indult, de óráról órára erősödött, kétely és zavar magvát vetve el az elmékben.

- Tetszik tudni, nagyságos úr, annyi bizonyos, hogy a tanító nem szerette az unokaöccsét. Verte is, vannak, akik látták, és tanúsítani fogják... Meg aztán bántotta, hogy nem az ő iskolájába jár. Amikor a kisfiú az első áldozást végezte, odavolt haragjában, öklét mutogatta, átkozódott... Meg aztán nagyon különös, hogy azt a kis angyalt jóformán akkor ölték meg, amikor az oltártól távozott, s még benne volt a Jóisten.

Marc elszorult szívvel, elképedve hallgatta a cselédet.

- Mit beszél? Csak nem Simont vádolják azzal, hogy megölte az unokaöccsét?

- De bizony vannak, akik nyíltan azt hiszik... Gyanúsnak látszik az az ember, aki elmegy mulatni Beaumont-ba, lekésik a fél tizenegyes vonatról, és gyalog jön haza. Azt mondja, húsz perccel éjfél előtt ért haza. De hát nem látta senki, éppen úgy hazajöhetett vonaton is, egy órával korábban, pontosan akkor, amikor a bűnt elkövették. Aztán, amikor végzett, elég volt elfújni a gyertyát, és nyitva hagyni az ablakot, hogy elhitesse: kívülről jött a gyilkos... Rouzaire kisasszony, a tanítónő, háromnegyed tizenegy tájban határozottan hallotta a lépéseket az iskolában, a jajgatást, kiáltozást, az ajtó nyílását-csukódását.

- Micsoda? Rouzaire kisasszony! - kiáltott fel Marc. - Erről egy árva szót sem szólt az első vallomásában. Ott voltam.

- Engedelmet kérek, nagyságos úr. Az imént, a mészárosnál boldog-boldogtalannak beszélte Rouzaire kisasszony, magam is hallottam.

A fiatalember kábultan engedte tovább beszélni.

- Mignot, a segédtanító is azt mondja, csudálkozott reggel, hogy Simon úr olyan soká alszik, és igazán furcsa is, hogy valakit fel kell költeni, amikor gyilkolnak a házában. Arról nem is beszélve, hogy egyáltalán nem indította meg a dolog, s amíg a kis holttestet nézte, reszketett, mint a nyárfalevél.

Marc újra tiltakozni akart. De Pélagie gonosz makacssággal folytatta:

- Különben is bizonyosan ő tette, hiszen a gyermek szájában egy írásmintát találtak, s az az ő osztályából való volt. No, ugye? Ez a minta csak a tanító zsebében lehetett. Mondják, hogy még alá is írta. És a gyümölcsöskofánál azt mondta egy hölgy, hogy a bíróság egész sereg ilyen mintát talált a szekrényében.

Marc most szembeszegezte vele az igazságot, beszélt az olvashatatlan kézjegyről, elmondta, hogy Simon megesküdött: sohasem volt a kezében ez a minta, bár általában használják, s meg lehet találni minden iskolában. De mert Pélagie újra erősítgette, hogy reggel egy bírósági kiszállás alkalmával terhelő bizonyítékokat találtak, végül is nagy nyugtalanság fogta el, nem tiltakozott tovább, érezte, hogy az elmék félelmes megzavarodásában minden vita hiábavaló.

- Tetszik látni, nagyságos úr, ha az embernek zsidóval van dolga, el lehet készülve mindenre. Éppen most mondja nekem a tejesember: ennek a népségnek se családja, se hazája, csak az ördöggel barátkozik, rabol, gyilkol, ok nélkül is, csak azért, hogy rosszat tegyen... Hát hiába tetszik beszélni, a világ csak azt hiszi, hogy ennek a zsidónak szüksége volt egy gyermek életére, mert valami piszkos dolga volt az ördöggel, és alattomosan megvárta az unokaöccse első áldozását, hogy akkor mocskolja be és fojtsa meg, amikor még egészen tiszta, és benne van az ostya illata.

A rituális gyilkosság vádja bukkant fel újra, a tömegnek ez a rémlátása, amely messzi századok homályából jön, s mindig újjászületik az első szerencsétlenség alkalmával, a kútmérgező, gyermekgyilkos zsidó ellen.

Geneviève fájó szívvel látta, hogy reszket Marc a dühtől, s kétszer is közbe akart szólni, hogy vele együtt tiltakozzék. De hallgatott, mert félt, hogy felingerli a nagyanyját - érezte, milyen boldoggá teszik a cseléd pletykái, amiket helyeslő fejbólogatással kísért. Duparque-né diadalmaskodott, nem méltatta újabb prédikációra az unokája férjét, mert úgyis legyőzöttnek ítélte, beérte azzal, hogy így szólt a még mindig hallgató Berthereau-néhoz:

- Ugyanaz az eset, mint azé a halott gyermeké, akit valamikor a Szent Maxentius-templom kapuzata alatt találtak: egy asszonyt, aki zsidóknál szolgált, majd hogy el nem ítéltek helyettük, mert más, mint zsidó, nem lehetett a gyilkos. Aki azzal a népséggel érintkezik, azt örökösen fenyegeti az Isten büntetése.

Marc inkább nem felelt, s majdnem azonnal távozott. De nagy zavarban volt, végül is megérintette a gyanú: lehetséges az, hogy Simon a bűnös? Úgy rohanta meg ez a gyanú, mint valami ragályos környezetben fölszedett rosszindulatú láz; szükségét érezte, hogy gondolkozzék, összeszedje magát, mielőtt elmegy a kollégájához. Vargabetűt csinált, az elhagyatott valmarie-i úton járt, újra átélte magában a tegnapi napot, latra vetette a tényeket és az embereket. Nem, nem! Józan ésszel nem lehet Simont vádolni. Bizonyosságok támadtak fel mindenfelé. Mindenekelőtt, ami az ő személyét illeti, ez a nemtelen bűn megokolatlan, logikátlan, lehetetlen. Simon testben-lélekben egészséges, semmi fiziológiai hibája nincs, vidám szelídsége elárulja testi funkcióinak szabályosságát. Ragyogó, szép felesége van, akit imád, akivel szerelmes elragadtatásban él, hálás neki a szerelmükből született szép gyermekekért, akiket mind a ketten bálványoznak, akikben szerelmük megelevenedik. Hogy lehet föltenni egy pillanatra is, hogy ez az ember egy undorító őrültség hirtelen rohamának engedett, mielőtt odament a reá várakozó szeretett asszony ágyához, a gyermekek bölcsője mellé? Meg aztán mennyire az őszinteség és az igazság hangján beszélt ez az ember, akire annyi ellenség lesett, aki a hősiességig szerette foglalkozását, s egyetlen panaszos szó nélkül nyugodott bele szegénységébe. Igen világosan mondta el, hogyan töltötte az estét, felesége megerősítette a jelzett órát, semmilyen felvilágosítása nem látszott vitathatónak. És még ha maradtak is homályos részletek, ha megfejthetetlen rejtély maradt is ez az írásminta, amelyet összegyűrtek és gombócba csavartak a *Kis Beaumont-i* egyik számával - a mindenható józan ész azt mondja, hogy másutt kell kereskedni, mert Simon természetszerűen kívül áll az ügyön, egész lényénél, életénél, körülményeinél fogva. Marc elméjében ekkor kialakult az okoskodáson épülő bizonyosság, maga az igazság, amely megrendíthetetlen, ha egyszer a megfigyelés és a tényekből alkotott következtetés megállapította. Most már kész volt a meggyőződése, megvoltak azok a pontok, amelyekre mindent vissza lehet vezetni; jöhet akármilyen tévedés, akármilyen hazugság, elhárítja magától, ha nem felelnek meg az igazság már ismert és bebizonyított részeinek.

Földerülve, a kétség terhétől megszabadulva tért vissza Maillebois-ba, s abban a pillanatban haladt el a pályaudvar előtt, amikor az utasok leszálltak egy vonatról. Látta kijönni a tanfelügyelőt, a szép Mauraisint - harmincnyolc esztendős, tetszeni vágyó kis ember, gondosan ápolt sötétbarna szakálla elrejtette vékony száját, eleven szemét pedig csíptető mögé bújtatta. Azelőtt a tanítóképzőben tanított, s a törtetők új nemzedékéhez tartozott, amely egyre az előléptetést lesi, s egyetlen gondja, hogy mindig az erősebb oldalára álljon. Azt beszélték róla, hogy szeretett volna a tanítóképző igazgatója lenni, és mert Salvan lett az igazgató, üldözte titkos gyűlöletével, bár kesztyűs kézzel kellett volna bánnia vele. Jól tudta, milyen tiszteletben tartja Le Barazer főigazgató, akitől ő maga is függött. Egyébként idáig, minthogy kerületében a hatalomért küzdő pártok egyensúlyban voltak, ügyesen elkerült minden világos megnyilatkozást, bár személyes hajlamai a klerikálisok, a papok és szerzetesek irányába vonzották, akiket ördöngösen erősnek tartott. Marc, amikor meglátta, azt hihette, hogy Le Barazer, akinek helyes gondolkodását ismerte, Simon segítségére küldte ide, ebbe a félelmes förgetegbe, amely elsöpréssel fenyegette Maillebois tanítójával együtt az iskoláját is.

Sietni kezdett, hogy köszönjön neki, de valami megállította. Egyik szomszédos utcából felbukkant egy reverenda, s fölismerte a valmarie-i kollégium rektorát, Crabot atyát, tulajdon személyében. Magas, szép ember volt, negyvenöt esztendejével egyetlen ősz hajszál nélkül - széles, szabályos arc, erős orr, kedves szem, vastag, becézgető száj. Csak azt vetették szemére, hogy kissé sokat mutatkozik, mint afféle nagyvilági szerzetes, aki arisztokratikus viselkedésre törekszik. De ezzel csak növelte a hatalmát, s nem ok nélkül mondták, hogy ő a titkos ura a megyének, s egyedül tőle függ az egyház kétségtelenül közeli győzelme.

Marcot meglepte és nyugtalanította, hogy így, a reggeli órákban találkozik vele Maillebois-ban. Nagyon korán eljöhetett Valmarie-ból! Miféle sürgős ügy, milyen halaszthatatlan láto-

gatások miatt szaladt ide? Honnan jön, hová megy a kis város utcáin, amelyek mind lázasak a szóbeszédtől, a pletykától, ide-oda köszöngetve és mosolyogva? Egyszerre csak látta, hogy megáll, amint Mauraisint észreveszi, s elragadó szívélyességgel nyújt kezet neki. A beszélgetésük nem volt hosszú, nyilván csak a szokásos mindennapi dolgokról szólt, de a két ember, úgy látszott, jól megvan egymással, diszkrét és természetes egyetértés uralkodik köztük; s amikor a tanfelügyelő elvált a jezsuitától, kiegyenesítette kis termetét, szemmelláthatóan igen büszke volt erre a kézszorításra - valami véleményt, valami elhatározást merített belőle, amelyet idáig talán habozott magáévá tenni. Amint aztán Crabot atya továbbment, észrevette Marcot is, ráismert, hogy látta Duparque-nénál, ahol kegyeskedett néha megfordulni, s nagy kalaplendítéssel üdvözölte. A gyalogjáró szélén álló fiatalember kénytelen volt viszonozni az udvariasságát, aztán nézte, hogy megy tovább, hogy tölti meg az utcát reverendája lebegésével, miközben a város megtisztelőnek, hízelgőnek érzi a jelenlétét, és máris meghódol neki.

Marc lassan folytatta útját az iskola felé. Gondolatai megváltoztak, újra elkomorodtak, mintha fertőzött környezetbe térne vissza, amely lassan-lassan megmérgeződik és ellenségessé válik. Mintha a házak sem lettek volna ugyanazok, mint tegnap, de különösen az emberek öltöttek más alakot. S amikor Simonhoz belépett, valósággal meglepte, hogy nyugodtan találja családja körében, iratok rendezgetésével foglalkozva. Rachel az ablaknál ült, a két gyermek egy sarokban játszott. Ha az a mély szomorúság nem nehezedik rájuk, azt mondta volna az ember, hogy semmi szokatlan nem történt a házban.

De Simon elébe sietett, élénk megindulással nyújtotta két kezét, mert érezte, mennyi barátság és odaadás van ebben a látogatásban. És azonnal a reggeli házkutatásra került a beszéd sora.

- Itt járt a rendőrség? - kérdezte Marc.

- Hát ez természetes, el voltam készülve rá. Mondanom sem kell, hogy nem talált semmit, üres kézzel távozott.

Marc megfékezett egy csodálkozó mozdulatot. Mit is mondtak neki? Hogyan keletkezett a szóbeszéd a terhelő adatok fölfedezéséről, egyebek közt arról is, hogy éppen olyan írásmintát találtak, mint amilyet a bűntett színhelyén szedtek föl? Szóval: hazudnak.

- Amint látod - folytatta Simon -, egy kicsit rendbe szedem az irataimat, amiket felforgattak. Micsoda irtózatos eset, édes barátom, azt sem tudjuk, hol a fejünk.

A kis Zéphirin boncolását aznap reggelre rendelték el, várták a törvényszéki orvost. A temetés nyilván csak holnap lehet.

- Megértheted, hogy úgy érzem magam, mintha valami lázas álom gyötörne, nem hiszem el, hogy lehetséges ekkora szerencsétlenség. Tegnap óta egyébre sem tudok gondolni, mindig újrakezdem ugyanezt a históriát, a hazagyaloglásomat, kései érkezésemet, teljes csöndben, alvó házban, és azt a szörnyű ébredést másnap reggel!

Marc élt a kínálkozó alkalommal, és megkockáztatott néhány kérdést:

- Senkivel sem találkoztál útközben? Senki nem látott belépni ide abban az órában, amit mondtál?

- Nem, senki. Nem találkoztam senkivel, és azt hiszem, senki sem látott hazajönni. Ilyenkor éjjel Maillebois tökéletesen kihalt.

Kis csönd támadt.

- De hogyha nem vonattal jöttél vissza, nem használtad fel a retúrjegyedet. Megvan még ez a jegy?

- A retúrjegyem? Nincs! Olyan dühös voltam, amikor a féltizenegyes vonat elment az orrom előtt, hogy eldobtam az állomás udvarán, és elhatároztam, hogy gyalog teszem meg az utat.

Újabb hallgatás következett, s közben Simon erősen nézte a barátját.

- Miért kérdezed ezeket?

Marc ismét melegen megszorította mind a két kezét, egy pillanatra kezében is tartotta, s elhatározta, hogy figyelmezteti a veszélyre, megmond neki mindent.

- Hát igen, sajnálom, hogy nem látott senki, s még jobban sajnálom, hogy a retúrjegyedet meg nem tartottad. Annyi ostoba és gonosz ember van a világon! Azt híresztelik, hogy a rendőrség terhelő adatokat talált nálad, az írásminta példányait, ugyanazzal a kézjeggyel ellátva, és Mignot állítólag csodálkozik, hogy reggel olyan mély álomban talált; Rouzaire kisasszony meg egyszerre visszaemlékszik, hogy háromnegyed tizenegy tájban hangokat és lépéseket hallott, mintha valaki hazajönne ide.

A tanító igen sápadtan, de igen nyugodtan elmosolyodott, s a vállát vonta.

- Ó, hát így vagyunk? Már gyanúsítanak... Most értem azoknak az embereknek az arcát, akik ma reggel óta erre járnak és fölnézegetnek!... Mignot voltaképpen derék gyerek, de azt fogja mondani, amit a többi, nehogy a magamfajta zsidóval kompromittálja magát. Ami pedig Rouzaire kisasszonyt illeti, az tízszer is föláldoz engem, ha a gyóntatója az eszére adja, s ha úgy találja, hogy valami előléptetés vagy egy kis megbecsülés néz ki ebből a szép cselekedetből... Ó, hát gyanúsítanak, s rám uszították az egész klerikális falkát!

Szinte nevetett. De Rachel, szokott közömbösségéből, amelyet nagy fájdalma mintha növelt volna még, most hirtelen fölrezzent, felállt, és szép arcát fájdalmas lázadás borította lángba.

- Téged, téged gyanúsítanak ilyen aljassággal? Téged, aki olyan jó és szelíd voltál, amikor tegnap hazajöttél, és olyan gyöngéd szavakkal öleltél magadhoz! Dühöngő őrültek ezek. Hát nem elég, ha megmondom az igazat, hogy hány órakor jöttél haza, hogy együtt töltöttük az éjszakát?

Azzal sírva borult a nyakába, újra elfogta a dédelgetett, imádott asszony gyengesége. Simon a szívére szorította, megnyugtatta, csendesítette.

- Ne nyugtalankodjál, drágám. Ostoba históriák ezek, maguktól összeomlanak. Látod, én tökéletesen nyugodt vagyok, felforgathatnak itt mindent, turkálhatnak az életemben, de bűnt nem találhatnak. Csak az igazságot kell megmondanom, és látod, az igazsággal szemben nem állhat meg semmi, az igazság a nagy, az örökös győztes.

Aztán barátja felé fordult:

- Ugye, kedves Marc, győzhetetlen az ember, ha vele van az igazság?

Ha Marc meggyőződése nem lett volna szilárd, ez a megindító jelenet utolsó kétségeit is eloszlatta volna. Végül is engedett szíve parancsának, s átölelte a házaspárt, mintha egészen nekik adná magát, hogy megsegítse az előrelátható súlyos válságban. És mert azonnal cselekedni akart, az írásmintára terelte a beszélgetést, jól átérezvén, hogy ez a döntő, egyetlen bűnjel, erre fogják az egész ügyet fölépíteni. De milyen rejtélyes bűnjel ez az összegyűrt, összeharapdált minta, amelynek egy sarkát kétségtelenül letépték az áldozat fogai, egészen összemaszatolva nyállal - s aztán ez a kézjegy vagy félig elmosódott tintafolt! Ezek a szép, személytelen, jobbra dőlő szálkás írással ráírt szavak: „Szeressétek egymást” - maguk is irtózatos iróniának látszottak. Honnan került ide ez a minta? A gyermek hozta, vagy a gyilkos? Hogy lehetne ezt tudni, hiszen a Milhomme özvegyek, a szomszédos papírkereskedők állandóan árulnak ilyen mintákat? És Simon csak ismételgette azt a meggyőződését, hogy ez a minta sohasem fordult meg az osztályában.

- Minden növendékem megmondhatja, ez a minta sohasem került be az iskolába, sohasem tettem a szemük elé.

Ez értékes útmutatás volt Marcnak.

- Akkor hát tanúskodhatnak erről! - kiáltott fel. - Mivel azt az álhírt terjesztik, hogy a rendőrség terhelő bizonyítékokat foglalt le nálad, egészen hasonló írásmintákat, azonnal meg kell állapítani az igazságot, meglátogatni otthon a növendékeidet, tanúnak kérni őket, mielőtt azt a kis emlékezőtehetségüket megzavarják... Add ide egynéhánynak a nevét, vállalkozom erre az útra, ma délután elvégzem.

Simon ártatlansága érzetében visszautasította ezt. Végül mégiscsak megnevezte Bongard gazdát a Désirade felé vezető úton, Doloir kőművesmunkást az öröm utcában, és Savin hivatalnokot a Kasza utcában. Ez a három elég lesz, ha csak nem látogatja meg a Milhomme özvegyek papírkereskedését is. Megállapodtak mindenben. Marc elment ebédelni, s megígérte, hogy este visszajön, és beszámol a vizsgálat eredményéről.

De künn a téren újra beleütközött a szép Mauraisinbe. A tanfelügyelő ezúttal nagy tanácskozásban volt Rouzaire kisasszonnyal. Rendszerint kifogástalanul, óvatosan viselkedett a tanítónőkkel, mióta egy fiatal segédtanítónő kis híján bajba keverte, mert butuska fejével kiáltozni kezdett, amikor meg akarta csókolni. Rouzaire kisasszony csúnya volt ugyan, de azt mondták róla, hogy nem szokott kiáltozni, s ez magyarázta kitűnő minősítését, valamint a gyors előmenetelt, amely kétségtelenül várt reá. Kis kertje kapujában állt, szaporán áradt belőle a szó, nagy mozdulatokkal beszélt, mutogatott a szomszéd fiúiskola felé, miközben Mauraisin figyelmesen, bólogatva hallgatta. Aztán mindketten beléptek a kertbe, s a kapu gyöngéden és diszkréten bezárult utánuk. A tanítókisasszony nyilván elbeszélte a bűntettet, a maga szerepét, a lépések neszét és hangokat, amikről most már azt állította, hogy hallotta. És Marc érezte, hogy újra végigfut rajta a reggeli borzongás, az ellenséges környezet nyomasztó érzése - érzi, amint a sötétség nagy összeesküvése kialakul, összesűrűsödik, mint a vihar, egyre jobban elnehezítve a levegőt. Ez a tanfelügyelő is furcsán siet segítségére egy fenyegetett tanítónak, először is az őt körülvevő féltékenység és gyűlölet szavát hallgatva meg!

Marc két órakor már a désirade-i úton járt, Maillebois kapujánál. Kis tanyája volt ott Bongard-nak, néhány darab föld, amit maga művelt nagy nehezen, s ahogy mondani szokta, puszta kenyeréért. Marc, szerencséjére, összetalálkozott vele, amint éppen egy szekér szénával hazatért. Testes, vörös, zömök és erős ember volt, a szeme kerek, arca békés, semmit el nem áruló, borotválkozott is, de ritkán. Ott volt a felesége is, éppen takarmányt készített a tehenének - hosszúra nyúlt, csontos, nem valami szép szőke asszony, arckifejezése zárkózott, arccsontjai vörösek, képe csupa szeplő. Mind a kettő bizalmatlanul nézte az udvarukra belépő ismeretlen kabátos embert.

- A jonville-i tanító vagyok. Ugye, van egy fiacskájuk, aki Maillebois-ba, a községi iskolába jár?

Fernand, a fiú éppen az úton játszott, s most odaszaladt. Nagy növésű, kilencesztendős gyerek volt, mintha baltával nagyolták volna ki, arcvonásai nehézkesek. Nyomában jött a húga, Angèle, hétesztendős leányka - ugyanolyan széles, de huncutabb arc, eleven szemében ébredezett az értelem, s próbált kitörni a hús durva börtönéből. Hallotta a kérdést, s éles hangon kiáltotta:

- Én Rouzaire kisasszonyhoz járok, Fernand meg Simon tanító úrhoz.

Bongard valóban a világi iskolába adta gyermekeit, először is, mert nem került semmibe, aztán meg, mert minden különösebb megokolás nélkül, ösztönösen húzódozott a papoktól. Ő maga nem tartotta a vallását, s felesége is csak megszokásból, szórakozás kedvéért járt

templomba. A gazda tökéletesen tanulatlan volt, éppen csak írni-olvasni tudott valamennyire, s magánál is tudatlanabb feleségében csak az igavonó állat kitartását becsülte, mert az asszony panasz nélkül dolgozott reggeltől estig. Nem is törődött sokat gyermekei haladásával - a szorgalmas Fernand rettentően megkínlódott, de semmi sem ment be a kobakjába, a kis Angèle pedig makacs eltökéltséggel még többet dolgozott, s végül is tűrhető tanuló lett belőle. Nyers emberanyagnak lehetett volna mondani, amely csak tegnap emelkedett ki az iszapból, s lassú, fájdalmas erőfeszítéssel ébred rá a dolgok értelmére.

- Simon tanító barátja vagyok - szólalt meg újra Marc -, s az ő megbízásából jövök, a most történt dolgok miatt. Bizonyosan hallottak a gyilkosságról.

Persze hogy hallottak. Eddig is nyugtalan arcuk egyszerre még zárkózottabbá vált, most már sem érzést, sem gondolatot nem fejezett ki. Miért jönnek ide faggatni őket? Kinek mi köze ahhoz, hogy ők mit gondolnak? Vigyázni kell ilyenkor, gyakran megesik, hogy egy fölösleges szó miatt elítélnek valakit.

- Szóval - folytatta Marc -, azt szeretném tudni, látott-e a fiacskájuk az osztályban egy ehhez hasonló írásmintát?

Előzetesen maga írta le egy darab papírra ezeket a szavakat: „Szeressétek egymást", szép szálkás betűkkel, a szokott nagyságban. Tovább magyarázta a dolgot, s mutatta a papirost Fernand-nak, aki elképedve nézett rá, s lassú agyával még nem értett meg semmit.

- Nézd meg jól, barátocskám, láttál-e ilyen mintát az iskolában?

De mielőtt még a gyerek elhatározta volna magát, Bongard óvatosan közbelépett:

- Nem tudja ez a gyerek, hogyan is tudhatná?

Az asszony meg, mint az ura visszhangja, ismételte:

- Gyerek sose tudhat ilyesmit, annyi bizonyos.

Marc nem hallgatott rájuk, tovább erősködött, kezébe adta a mintát Fernand-nak, aki félt, hogy megbüntetik, megfeszítette az agyát, s végül is azt mondta:

- Nem, nem láttam.

Fölemelte fejét, találkozott az apja szemével, amely oly keményen meredt rá, hogy dadogva sietett hozzátenni:

- Ha ugyan nem láttam mégis. Nem tudom.

Innen aztán nem lehetett elmozdítani. Marc csak összefüggéstelen válaszokat tudott kihúzni belőle, szülei pedig hol igent, hol nemet mondtak vaktában, aszerint, amit a maguk érdekének véltek. Bongard-nak megvolt az a bölcs szokása, hogy egyre bólogatott, helyben hagyta minden vélekedését annak, akivel éppen beszélt, nehogy erre vagy arra lekösse magát. Hát igen, igen, szörnyű dolog ez a bűntett, s ha a bűnöst elfognák, le kéne vágni a fejét. Folytassa ki-ki a maga mesterségét, ez a csendőrség dolga, gazemberek mindenütt akadnak. Ami a papokat illeti, hát van azoknak is valami érdemük, de az embernek mégiscsak joga van ahhoz, hogy a maga feje szerint éljen. És Marc kénytelen volt távozni a gyermekek kíváncsi pillantásai közt - jó darabig hallotta még a kis Angèle hangját, aki felszabadultan csipogott a bátyjával, amikor az idegen úr eltűnt a szemük elől.

A fiatalember szomorú gondolatok közt tért vissza Maillebois-ba. Íme, beleütközött a tudatlanság vastag rétegébe, abba az óriási, vak és süket tömegbe, amely még a föld álmát alussza. Bongard-ékon túl a falvak népének egész tömege csökönyösen folytatja még sötét, öntudatlan életét, amelyből oly lassú a fölébredés. Egy egész népet kell tanítani, ha azt akarjuk, hogy végre megszülessék az igazság számára. De micsoda óriási munka ez, hogyan húzzuk ki az

iszapból, amelyben mindmostanáig fetreng, hány nemzedék kell ahhoz, hogy a sötétség faját felszabadítsuk! E pillanatban a társadalom testének legnagyobb része még gyermekkorát, az ősostobaság korát éli. Bongard-ral a nyersanyaghoz szállunk le, amely nem is lehet igazságos, hiszen nem tud semmit, és nem is akar tudni semmit.

Marc balra fordult, átment a Fő utcán, s bekerült Maillebois szegény városrészébe. A Verpille vize bűzös volt az ipartelepektől, a munkásnép szűk utcákban, mocskos házakban lakott. Itt, az öröm utcában volt Doloir kőműves lakása, négy meglehetősen nagy, első emeleti szoba, egy bormérés fölött. Marc nem tudta pontosan a címét, s keresés közben összetalálkozott egy csoport kőművessel, akik egy szomszédos építkezésen dolgoztak, s most állva ittak egyet a bormérés pultja mellett. Heves hangon beszéltek, a bűntettről vitatkoztak.

- Mondom neked, hogy a zsidó mindenre képes - kiáltotta egy magas szőke ember. - Volt egy az ezredünkben, aki lopott, és mégis káplár lett belőle, mert a zsidó mindig kivágja magát valahogy.

Egy másik kőműves, kis barna ember, vállat vont.

- Én is azt mondom, hitvány fajta a zsidó, hanem azért a papok sem különbek.

- Ó, a papok - folytatta a másik -, azok közt van rossz is meg jó is. Meg aztán a pap mégiscsak francia, ellenben a zsidók, azok a büdös dögök, már kétszer is eladták Franciaországot az idegeneknek.

S amikor társa, megrendülve vélekedésében, azt kérdezte tőle, hogy a *Kis Beaumont-i*ban olvasta-e ezt, így felelt:

- Nem én, nem megy nekem a fejembe, amit az újságok írnak. De szaktársak mondták, tudja azt mindenki.

Az ilyenformán meggyőződött kőművesek elhallgattak, s lassan ürítették ki poharukat. Éppen kiléptek a bormérésből, amikor Marc összetalálkozott velük, s megkérdezte a magas szőkétől Doloir címét. A munkás elnevette magát.

- Én vagyok Doloir, s itt lakom, tetszik látni azt a három ablakot?

A keménykötésű, nagy darab embert, aki megőrzött valamit a katonás viselkedésből, egészen felvidította ez az eset. Erős, szőke, kipödört bajusza mögül elővillantak fehér fogai, arca piros volt, nagy kék szeme derék emberre vallott.

- Jobb helyre nem is fordulhatott volna az úr. Mi tetszik?

Marc ránézett, s az imént hallott utálatos szavak ellenére is rokonszenvet érzett iránta. Doloir esztendők óta Darrasnál, a kőművesvállalkozó polgármesternél dolgozott, elég jó munkás volt, s ha egyszer-egyszer többet ivott is a kelleténél, bérét hűségesen hazahordta a feleségének. Szidta a munkaadókat, piszok bandának nevezte őket, szocialistának vallotta magát, bár nemigen tudta, mi fán terem a szocializmus. Doloirra örökös bélyeget ütött a kaszárnyában töltött három esztendő. Őrjöngött boldogságában, mikor a szolgálattól megszabadult, szidta ezt az undok mesterséget, amelyben nem is ember az ember. De azóta is folyvást visszatért erre a három esztendőre, nem múlt el nap, hogy valami emlék föl ne bukkant volna benne. Mintha a puska elrontotta volna a kezét, nehéznek érezte a vakolókanalat, lagymatagon tért vissza a munkához, mint aki elszokott tőle, akaratereje megtört, teste megszokta a hosszú lustálkodásokat a gyakorlatozás órái után. Sohasem lett belőle az a kitűnő munkás, aki azelőtt volt. Meg aztán kísértették a katonai dolgok, szakadatlanul ezekről beszélt, akármiről folyt is a szó, s a fecsegése zavaros, tájékozatlan volt. Nem olvasott semmit, nem tudott semmit, csak a hazafiság kérdésében volt szilárd és nyakas, ez pedig annyit jelentett neki: nem szabad engedni, hogy a zsidók eladják Franciaországot az idegeneknek.

- Magának két gyereke jár a községi iskolába - mondta Marc -, s én a tanító, Simon kollégám megbízásából jövök valami felvilágosításért... de látom, hogy nem nagyon szereti a zsidókat.

Doloir még egyre nevetett.

- Hát igaz, Simon tanító úr zsidó, de azért idáig derék embernek tartottam... Milyen felvilágosításról van szó?

S amikor megtudta, hogy csak meg kell mutatni a gyerekeknek egy írásmintát, s megtudni, hogy használták-e ezt az iskolában, felkiáltott:

- Annál mi sem könnyebb, ha ezzel szolgálatára lehetek... Tessék feljönni velem egy percre, a gyerekek bizonyosan ott vannak.

Az asszony nyitott ajtót nekik. Kicsi, barna, vaskos teremtés, arckifejezése komoly és erős akaratra való, homloka alacsony, szeme nyílt nézésű, állkapcsa szögletes. Alig huszonkilenc esztendős korára három gyermek anyja volt már, s a negyediket hordta, előrehaladott állapotban, de azért elsőnek kelt föl, és utolsónak feküdt le, örökösen tisztogatott, igen dolgos és igen takarékos volt. Harmadik szülése idején hagyta ott a varróműhelyt, s most már csak háztartásával foglalkozott, de úgy, hogy ezzel becsületesen megkereste a kenyerét.

- Ez az úr barátja a tanítónak, és beszélni szeretne a gyerekekkel - magyarázta Doloir.

Kis szobába lépett be Marc, egy igen tiszta ebédlőbe. A konyha balra volt, tárva-nyitva. Szemközt a szülők meg a gyermekek szobája.

- Auguste! Charles! - kiáltotta az apa.

Auguste és Charles sietve jöttek elő - egyik nyolcesztendős, másik hat -, nyomukban a négyesztendős húgocskájuk, Lucile. Szép, erős gyerekek voltak, az apai és anyai vonások összeolvadtak bennük, az ifjabbik kisebb növésűnek és értelmesebbnek látszott, mint a bátyja, a szőke kislány máris csinos volt, s a nevetése bájos.

Hanem amikor Marc megmutatta a két fiúnak az írásmintát, és kérdezgetni kezdte őket, Doloirné - aki idáig egy szót sem szólt, s egy székhez támaszkodva állt, nagy hasával, fáradtan, de harcra készen -, sietve beavatkozott.

- Bocsánat, de nem akarom, hogy a gyerekek válaszoljanak az úrnak.

Igen udvariasan, minden szenvedély nélkül mondta ezt, mint jó családanya, aki kötelességét teljesíti.

- De miért? - kérdezte meglepetten Marc.

- Hát azért, mert semmi szükségünk arra, hogy belekeveredjünk egy ilyen históriába. Nagyon csúnyára fordulhat az még. Tegnap óta egyébről sem hallok, s nem akarok benne lenni, ennyi az egész.

S amikor Marc erősködött és védte Simont:

- Nem mondok én semmi rosszat Simon tanító úrról, a gyerekeknek sose volt panaszuk rá. Ha vádolják, védekezzék, az az ő dolga. Én sose engedtem, hogy az uram politizáljon, s ha rám hallgat, befogja a száját, kezébe veszi a vakolókanalat, s nem törődik se a zsidókkal, se a papokkal. Voltaképpen ez is mind csak politika.

Doloirné sohasem járt templomba, bár gyermekeit megkereszteltette, s elhatározta, hogy első áldozásra is elengedi őket. Ez így illik, ösztönösen konzervatív volt, elfogadta a világot úgy, ahogy van, belenyugodott szűkös életébe, rettegett a katasztrófáktól, amelyek még egy darabot lecsípnének a család kenyeréből. Ennyit mondott még, makacsul és rendíthetetlen akarattal:

- Nem akarom, hogy kompromittáljuk magunkat.

Ez volt a nagy szó, ez előtt még Doloir is meghajolt. Rendszerint - bár mindenben felesége vezetésére bízta magát - nem szerette, ha az asszony mások előtt él a hatalmával. De most engedett.

- Nem gondoltam meg jól - szólalt meg -, az asszonynak mégiscsak igaza van. Magunkfajta szegény bugris ne ugráljon. Az ezrednél volt egy jó pajtásom, aki csúnya dolgokat tudott a kapitányról. Hej, hogy az hányszor ült a hűvösön!

Marc is kénytelen volt engedni, lemondott a vizsgálatról, s így szólt:

- Amit én akartam kérdezni a fiaiktól, azt talán a bíróság is megkérdezi tőlük. Akkor mégis kénytelenek lesznek válaszolni.

- Jó - jelentette ki Doloirné a maga nyugodt hangján -, majd ha a bíróság kérdezi őket, meglátjuk, mit kell tenni. Vagy felelnek, vagy nem, ezek az én gyermekeim, a dolog csak énrám tartozik.

Marc köszönt és távozott. Doloir elkísérte, mert sietett vissza a munkába. Az utcán majdnem bocsánatot kért: a feleségével nem mindig könnyű boldogulni, de hát ami igaz, az igaz.

Marc, amikor magára maradt, csüggedten tűnődött, vajon érdemes-e megtennie a harmadik látogatást egy Savin nevű kishivatalnoknál. Doloiréknál nem a vaskos tudatlansággal találkozott, mint a Bongard-családban. Egy fokkal magasabban álltak, ez a fajta kezdett már kivakarózni, a férfi meg az asszony, ha műveletlenek is, de hozzádörgölőztek a többi osztályhoz, tudnak már valamit az életről. De mily határozatlan hajnalhasadás ez még, micsoda tapogatózás az ostoba önzésben, s mily vészes tévedésben tartja fogva ezeket a szegény embereket a szolidaritás hiánya! Csak azért nem boldogabbak, mert sejtelmük sincs a közösségi élet feltételeiről, nem tudják, hogy tulajdon boldogságunkhoz szükséges a többiek boldogsága is. És Marc az emberiség házára gondolt, amelynek kapuit és ablakait évszázadok óta nagy erőfeszítéssel bezárva tartják, holott ki kellene tárni valamennyit, hadd áradjon be rajtuk a szabad levegő, a melegség és a fény.

Eközben kifordult az öröm utcából, s a Kasza utcába jutott, ahol Savinék laktak. Elszégyellte magát a csüggedése miatt, felment hozzájuk, s az asszonnyal találkozott, aki kiszaladt a csengő szavára.

- Az uram éppen itthon van, mert reggel kissé lázas volt, s nem mehetett el a hivatalába. Tessék utánam jönni.

Savinné gyönyörűséges látvány volt, barna, értelmes, vidám, a nevetése kedves, huszonnyolc esztendejével oly fiatalnak látszott, mintha nénje lenne négy gyermekének. Az első leány volt. Hortense, aztán két iker következett, Achille és Philippe, aztán ismét egy fiú, Léon, akit még szoptatott. Azt beszélték, hogy az ura irtózatosan féltékeny, gyanúsítja, őrzi, valami gonosz nyughatatlanság állandó rohamaiban, egyébiránt minden ok nélkül, mert árva leány volt, foglalkozására gyöngyfűző, az ura a szépségéért vette el, amikor nagynénje halála után egyedül maradt a világban - hálás volt iránta, s igen tisztességesen viselkedett, jó feleség volt és jó anya.

- Kit jelentsek be?

Marc megmondta nevét és látogatása célját. Az asszony kecses hajlékonysággal tűnt el egy résre nyitott ajtón. Marc várakozás közben szemügyre vette a szűk előszobát. Az ötszobás lakás az egész emeletet elfoglalta. Savin, a kis pénzügyi tisztviselő, az adószedő irodatisztje, rangjához méltóan akart élni, s azt hitte, kötelező rá nézve valami felszínes fényűzés. A felesége kalapot viselt, ő maga csak császárkabátban járt ki. Annál keservesebb volt az a szűkös élet, amelyet a jómódú felsőbb osztály homlokzata mögött folytatnia kellett. Rettentő

keserűségének az volt az oka, hogy harmincegy éves korában úgy érezte: oda van szögezve szerény hivatalához, az előlépés minden reménye nélkül, élethossziglan elítélték a taposó ló munkájára, nevetséges fizetéssel, ami éppen csak az éhenhalásra sok. Beteges volt és elkeseredett, örökösen dúlt benne a harag, alázatos és dühöngő egyszerre, a félelem éppen úgy emésztette, mint a bosszúság, mert folyton nyugtalankodott, hogy magára találja haragítani feljebbvalóit. Hivatalában túlzottan udvarias és gyáva volt, odahaza pedig terrorizálta feleségét a beteg gyermek dühöngéseivel. Az asszony kedvesen mosolygott ezen, s módját lelte, hogy a gyermekek és a háztartás munkája mellett dolgozzék egy beaumont-i cég számára. Virágokat fűzött gyöngyből, s ez a jól fizetett, kényes munka fedezte a család apró fényűzéseinek költségét. Hanem az ura polgári gőgjében bosszankodott ezen; nem akarta a világ szájára adni, hogy a felesége dolgozni kénytelen, s az asszonynak be kellett zárkóznia gyöngyeivel, titokban hordta haza a munkát.

Marc éles, haragos hangot hallott egy pillanatig. Aztán szelíd suttogás következett, végül csend, és újra megjelent Savinné.

- Tessék befáradni.

Savin alig emelkedett fel a karosszékből, ahol lázas állapotában ápolgatta magát. Egy falusi tanító - senki. A sovány kis embernek jelentéktelen, fakó ábrázata volt, vékony, fáradt vonásai, színtelen szeme, és piszkos-sárga, nagyon ritka szakálla. Régi császárkabátjait odahaza hordta el. Most a nyakába kötött színes kendővel hajszálra olyan volt, mint egy betegségekkel megnyomorított lompos kis öreg.

- Azt hallom a feleségemtől, hogy abban az utálatos ügyben jön, amelybe állítólag Simon tanító van belekeverve - és megvallom, első gondolatom az volt, hogy ne fogadjam...

De itt elhallgatott. Észrevette az asztalon a gyöngyből fűzött virágokat, amiket a felesége készített mellette zárt ajtók mögött, miközben ő a *Kis Beaumont-i*t olvasgatta. Rettentő pillantást vetett az asszonyra, s az megértette; sietve takarta el munkáját a könnyedén odavetett újsággal.

- És ne higgye, kérem - folytatta Savin -, hogy reakciós vagyok. Köztársasági vagyok én, méghozzá nagyon haladó köztársasági, nem is titkolom, a feljebbvalóim jól tudják. Ha az ember a köztársaságot szolgálja, ugyebár, az egyszerű tisztesség megköveteli, hogy köztársasági legyen. Egyszóval, én mindenben a kormányzattal tartok.

Marc kénytelen volt udvariasan hallgatni, s beérte azzal, hogy helyeslően bólogatott.

- Ami a vallás kérdését illeti, a véleményem igen egyszerű: a papok maradjanak a maguk portáján. Antiklerikális vagyok, ugyanúgy, mint a köztársasági... De sürgősen hozzáteszem, hogy szerintem szükség van a vallásra a gyermekek és asszonyok számára, s ha egyszer az ország vallása a katolikus, hát, istenem, ez is van olyan jó, mint akármilyen más!... Így hát a feleségemnek, akit itt lát, megmagyaráztam, hogy az ő korában és társadalmi helyzetében levő asszony számára illendő és szükséges dolog, hogy megtartsa a vallást, hogy valami szabályozó erkölcse legyen a világ szemében. A kapucinusokhoz jár.

Savinné zavarba jött, elpirult, lesütötte szemét. A vallás megtartásának kérdése sokáig nagy veszekedések tárgya volt a házastársak között. Húzódozott tőle, egész elragadó kényességével, egész szelíd és egyenes szívével. A féltékenységtől őrjöngő férj örökös patáliákat csapott úgynevezett szellemi hűtlensége miatt, s egyedül a gyónásban és áldozásban látott valami rendőrséget, erkölcsi féket, amely kitűnően meg tudja állítani az asszonyokat a hűtlenség lejtőjén. S a felesége kénytelen volt engedni, elfogadni az ajánlott gyóntatót, Theodosius atyát, akiben megérezte a lappangó erőszakos nőcsábítót. Sértődötten, pirulva vont vállat, s engedelmeskedett, mint mindig, a házi békesség kedvéért.

- Ami a gyermekeimet illeti - folytatta Savin -, a jövedelmemből nem telik arra, hogy Achille-t és Philippe-et, a két ikret kollégiumba küldjem, s természetesen a világi iskolába adtam őket, mint tisztviselő és mint köztársasági. Hortense lányom is Rouzaire kisasszony osztályába jár; de voltaképpen nagyon örülök, hogy a kisasszony vallásos, és templomba vezeti a növendékeit, hiszen ez végeredményben kötelessége; panaszt is tennék, ha nem teljesítené... A fiúk, azok maguktól is boldogulnak. És mégis, ha nem kellene viselkedésemről számot adnom a feljebbvalóimnak, azt hiszi, nem tettem volna okosabban, ha szerzetesi iskolába adom a gyermekeimet?... Később segítenék, elhelyeznék, támogatnák, míg így tengődni fognak, ahogy én tengődtem.

Keserűsége kicsordult, hangját csöndesebbre fogta, titkos félelem vett erőt rajta.

- Lássa kérem, a papok erősebbek, mégiscsak velük kéne tartani.

Marc megsajnálta, olyan szánalomra méltónak látszott ez a csenevész, reszkető kis ember, aki dühöngött alacsonyrendűsége és ostobasága miatt. Fölállt, mert várta, hogy ez a sok szónoklat csak kilyukad valahová.

- Tehát azt a felvilágosítást, amit a gyermekeitől szeretnék kérni?...

- A gyermekek nincsenek itt - felelte Savin. - A szomszédban lakó hölgy sétálni vitte őket... De ha itt lennének is, ítélje meg, kérem, engedhetném-e, hogy feleljenek önnek? Tisztviselő ember semmi esetre sem foglalhat állást. Úgyis elég bajom van a hivatalomban, nem akarok még ebben a piszkos ügyben is felelősségeket vállalni.

És mert Marc sietett elköszönni, hozzátette még:

- Persze - ámbár a zsidók felfalják a mi szegény Franciaországunkat - egy szavam sincs Simon tanító úr ellen, hacsak az nem, hogy a zsidókat el kellene tiltani a tanítástól. Remélem, a *Kis Beaumont-i* hadjáratot indít ebben a kérdésben... Jó köztársasági csak szabadságot és igazságot kívánhat mindenki számára. De a haza minden előtt, ugyebár? Egyedül a haza, a veszélyben forgó haza!

Savinné, aki száját sem nyitotta ki, az ajtóig kísérte Marcot, még mindig zavartan, a rabszolgasorsban élő asszony alázatával, aki fölötte áll kemény gazdájának, s beérte egy isteni mosollyal. Marc a lépcsőházban találkozott a gyermekekkel, akiket a szomszédasszony hazakísért. A leányka, a kilencéves Hortense, csinos és tetszeni vágyó kis nő volt már, alamuszi szeme huncutul villant meg, amikor le nem sütötte szenteskedő jámborsággal, ahogy Rouzaire kisasszonynál tanulta. A két iker, Achille és Philippe jobban érdekelte Marcot: két sovány, sápadt fiú, betegesek, mint az apjuk, híg vérük barátságtalanul és alattomosan ütött ki hétesztendős arcukon. Nekilökték nővérüket a lépcsőkorlátnak, majdhogy el nem esett. Amikor fölértek, és újra kinyílt az ajtó, lehallatszott a kis Léon, a csecsemő éles sírása, aki fölébredt, s már föl is kapta az anyja, hogy megszoptassa.

Kinn az utcán Marc rajtakapta magát, hogy fennhangon beszél. Most már bezárult a kör, a tudatlan paraszttól az ostoba és félénk kishivatalnokig, közbül az elbutított munkás, a kaszárnya és a bérmunka rothadt gyümölcse. Hiába emelkedik följebb az ember, a tévelygést még súlyosabbá teszi a szűk körű önzés és az aljas gyávaság. Ha minden elmében ilyen sűrű marad a homály, akkor, úgy látszik, a módszertelenül, komoly tudományos alap nélkül megszerzett félműveltség csak az értelem megmérgezéséhez, még nyugtalanítóbb romlottsághoz vezet. Műveltség, igen! De teljes műveltség, amely megszabadult a szenteskedéstől és a hazugságtól, s felszabadít a teljes igazsággal! És Marc annak a küldetésnek szűk területén, amelyet szenvedélyesen vállalt el egy kollégája érdekében, most reszketni kezdett a tudatlanság, tévedés és gonoszság szakadéka előtt, amelyet feltárulni látott. Nyugtalansága nőttön nőtt. Micsoda szörnyű bukás lenne, ha ezekre az emberekre szorulnának az igazság és a jog

ügyében! Ezek az emberek - Franciaország, a nagy, súlyos, mozdulatlan tömeg, bizonyára sok derék ember is, de egészében ólomtömb, amely földhöz rögzíti a nemzetet, képtelenné teszi egy jobb életre, képtelenné arra, hogy szabad, igazságos és boldog legyen, mert tudatlan, és mert meg van mérgezve.

Miközben Marc lassan ballagott az iskola felé, hogy beszámoljon Simon barátjának látogatása szomorú eredményéről, egyszerre csak eszébe jutott, hogy nem ment el a Milhomme özvegyekhez, a Rövid utcai papírkereskedőkhöz. És bár tőlük sem remélt már semmit, megbízatását mindvégig teljesíteni akarta.

A Milhomme-ok maillebois-i fivérek voltak, az idősebbik, Édouard, nagybátyjától kis papírkereskedést örökölt, ahol szerényen, igénytelenül éldegélt feleségével, míg az öccse, Alexandre, mozgékony és becsvágyó ember, már-már vagyont szerzett a vidéket járva, mint kereskedelmi utazó. De a halál lecsapott rájuk: először az idősebbiket vitte el egy tragikus baleset - lezuhant a pincébe; a másikat fél esztendő múlva tüdőgyulladás ölte meg váratlan gyorsasággal, Franciaország másik végében. A két asszony özvegyen maradt, az egyik kis boltjával, a másik vagy húszezer frankkal, a remélt vagyon első megtakarításával. És Édouard özvegyének, egy határozott és ügyesen politikus asszonynak a gondolata volt, hogy sógornőjét, Alexandre özvegyét társulásra bírja: fektesse húszezer frankját a papírkereskedésbe, hogy ilyenformán tankönyvek és iskolaszerek árusításával is kibővíthessék az üzletet. Mind a kettőnek volt egy-egy fia, s ez idő óta a Milhomme özvegyek, ahogy nevezték őket, Édouard özvegye a kis Victorral, Alexandre özvegye a kis Sébastiennel közös háztartást vezettek és szoros érdekközösségben éltek, bármennyire ellentétes volt is a természetük.

Édouard özvegye tartotta a vallást, nem mintha valami szilárd hit élt volna benne, de mindennél jobban törődött az üzlet követeléseivel, s kegyes vevőkörét nem bánthatta meg. Viszont Alexandre özvegye, akit egy nagy darab, élni szerető és ateista emberrel kötött házassága felszabadított, cserbenhagyta a templomot, s a lábát sem volt hajlandó oda betenni. Ebből a különbségből megint csak az okos és diplomatikus sógorasszony tudott hasznot húzni. Vevőkörük kibővült, s a boltjuk, amely szerencsésen helyezkedett el a szerzetesi és világi iskola közt, mind a kettőt kiszolgálta iskolai fölszereléssel, könyvvel, képpel, táblával, a füzetről, tollról, ceruzáról nem is beszélve. Elhatározták hát, hogy mind a kettő megmarad a maga gondolkozása és viselkedése mellett, egyik a papok, másik a szabadgondolkodók oldalán, hogy mind a két pártot kielégítsék; s ennek nyilvános szentesítéséül, hogy mindenki tisztán lássa a helyzetet, Sébastient a világi iskolába adták a zsidó Simonhoz, Victor pedig megmaradt a Testvérek iskolájában. Az ilyenformán szabályozott és fölényes ügyességgel vezetett társas üzlet virágzott, s a Milhomme özvegyek boltja a legforgalmasabbak közé tartozott Maillebois-ban.

Marc megállt a Rövid utcában, ahol csak két ház volt, a papírkereskedés meg a paplak, s egy pillanatig elnézte ezt a papírkereskedést, amelynek kirakatában vegyesen voltak szentképek és a köztársaságot magasztaló iskolai falitáblák, a spárgára aggatott képes újságok pedig majdnem eltorlaszolták az ajtót. Már éppen belépett volna, amikor megjelent a küszöbön Alexandre özvegye - magas, szőke, szelídséget árasztó asszony, akinek arca elhervadt már harmincesztendős korára, de még mindig beragyogta egy halvány mosoly. Szoknyájába kapaszkodott a kis Sébastien, akit imádott - hétéves gyerek, szelíd és szőke, mint ő, kék szemű, vékony orrú, kedves szájú.

Az asszony ismerte Marcot, s maga hozta szóba az undok bűntettet, amely mintha kísértette volna.

- Ó, micsoda szörnyűség, tanító úr! S ha meggondolom, hogy itt történt a közvetlen közelünkben! Szegény kis Zéphirin, minduntalan erre járt, iskolába menet, iskolából jövet, s oly gyakran bejött hozzánk füzetet vagy tollat vásárolni!... Aludni sem tudok, amióta a holttestét láttam - az elsők közt voltam ott.

Aztán Simonról beszélt, s részvevő hangon emlegette, milyen bajba került. Nagyon jó, nagyon tisztességes embernek tartotta, mert úgy érdeklődött az ő kis Sébastienje iránt, aki értelmes és engedelmes növendéke volt. Vele ugyan soha el nem hitetik, hogy ilyen szörnyű tett kitelhetett tőle. Az írásminta, amelyről annyit beszélnek, nem bizonyít semmit, még ha megtalálták volna is a mását az iskolában.

- Mi is áruljuk, tanító úr, és már kerestem is a raktáron levő minták közt... Igaz, egyiken sincsenek ezek a szavak: „Szeressétek egymást”.

E pillanatban Sébastien, aki figyelmesen hallgatta őket, felkapta a fejét.

- Én láttam ilyent, az unokatestvérem, Victor hazahozott egyet a Testvérektől, ott használták.

Az anya elképedt.

- Mit beszélsz? Nekem nem is szóltál erről!

- Mert nem kérdezted. Meg aztán Victor meg is tiltotta, mert nem szabad a mintákat hazahordani.

- Hát akkor ez hol van?

- Azt nem tudom. Victor eldugta valahová, nehogy megszidják.

Marc elfogódottan figyelte ezt a jelenetet, megörült, szíve hangosan dobogott a reménységtől. Hát megszületik végre az igazság ennek a gyereknek a szájából? Ez lehet az a gyönge sugár, amely lassanként kiszélesedik, és fényes világosságként ragyog fel. És már határozott, döntő kérdéseket intézett Sébastienhez, amikor hazaérkezett Édouard özvegye Victor társaságában. Éppen Fulgence testvérnél járt, valami számla kiegyenlítésének ürügyével.

Édouard özvegye magasabb volt a sógornőjénél, barna, férfias megjelenésű asszony, széles arca szögletes, mozdulatai hirtelenek, szava hangos. A voltaképpen derék, s a maga módján becsületes asszony egy fillérrel sem károsította volna meg üzlettársát, akit uralkodóhajlamával teljesen elnyomott. Ő állt a férfi helyén ebben a páros életben, s a másik csak a restség erejével, szelídségével védekezhetett, ami hetek, hónapok elmúltával gyakran őt segítette győzelemre. A kilencéves Victor is vaskos, zömök fiú volt, erős, barna feje, széles arca tökéletes ellentét volt Sébastienével.

Édouard özvegye, mihelyt megtudta, miről van szó, szigorúan ránézett a fiára.

- Micsoda? Írásminta? Elloptál egy mintát a Testvéreknél, és hazahoztad?

Victor kétségbeesett és dühös pillantást vetett Sébastienre.

- Nem, mama!

- De igenis, hiszen Sébastien látta. Nem szokott hazudni.

A gyerek nem felelt többet, csak félelmetes pillantásokat vetett unokatestvérére; az pedig rosszul érezte magát, mert csodálta játszótársának testi erejét, s amikor háborúsdit játszottak, rendszerint ő volt a legyőzött és elpáholt ellenség. Félelmes vágtatásokat szoktak rendezni keresztül-kasul a házon az idősebbik fiú vezetése alatt, s a szelíd és gyöngébb természetű fiatalabbik valami elragadtatott rémülettel követte az unokabátyját.

- Bizonyosan nem lopta - jegyezte meg elnéző hangon Alexandre özvegye. - Talán véletlenül hozta el az iskolából.

És Sébastien sietett megerősíteni ezt a föltevést, hogy unokabátyja megbocsássa a locsogását.

- Hát persze, így is van, egy szóval sem mondtam, hogy ellopta azt a mintát.

Közben Édouard özvegye megcsöndesedett, és nem próbálta már kierőszakolni Victor válaszát, aki hallgatott, és csökönyösen nem akart vallani. Az asszony bizonyára meggondolta, hogy nem okos dolog egy idegen előtt tisztázni ezt a kérdést, amíg súlyos következményeit föl nem mérték. Már látta magát, amint pártállást foglal, és megbántja vagy a Testvérek iskoláját, vagy a világi iskolát, s egyszerre elveszíti valamelyiket két vevőköre közül; parancsoló pillantást vetett Alexandre özvegyére, fiának pedig csak ennyit mondott:

- Jól van, eredj be, majd elintézzük ezt mindjárt. Gondolkozzál, és ha nem vallod meg nekem az igazat, velem gyűlik meg a bajod.

Aztán Marc felé fordult:

- Majd elmondjuk a tanító úrnak, számíthat arra, hogy a gyerek beszélni fog, különben úgy elfenekelem, hogy megemlegeti.

Marc nem erősködhetett tovább, bár égett a vágytól, hogy azonnal megtudja a teljes, bizonyos igazságot, s megvihesse Simonnak a felszabadulás hírét. De nem kételkedett többé a döntő tényben, a diadalmas bizonyítékban, amelyet a véletlen a kezébe juttatott, és tüstént szaladt barátjához, hogy számot adjon neki a délutánjáról, egymást követő balsikereiről a Bongard, Doloir és Savin családnál, aztán a nem remélt kincsről, amelyet a Milhomme özvegyeknél talált. Simon nyugodtan hallgatta, nem mutatta azt a nagy örömet, amelyet Marc várt volna. Ó, hát a Testvéreknél vannak ilyen minták? Ezen nem csodálkozik. Ami őt illeti, miért gyötörte volna magát, amikor ártatlan?

- Hálásan köszönöm sok fáradtságodat, édes barátom - tette hozzá. - Megértem, mennyire fontos ennek a gyermeknek a tanúskodása. De, látod, nem tudok belenyugodni abba a gondolatba, hogy a sorsom attól függ, amit mondanak vagy nem mondanak, amikor nem követtem el semmit. Ez oly világos előttem, mint a nap.

Marc felvidult és elnevette magát. Ő is osztozott most ebben a tökéletes bizakodásban. Beszélgettek még egy percig, aztán elment, de visszafordult, hogy megkérdezze:

- Hát a szép Mauraisin eljött-e végre hozzád?

- Még eddig nem.

- Nyilván, mert előbb meg akarta ismerni egész Maillebois véleményét. Ma reggel Crabot atyával láttam, aztán Rouzaire kisasszonnyal. Délutáni futkosásaim közben, azt hiszem, kétszer is láttam, amint lopva beosont a Kapucinusok sikátorába, s aztán a polgármesterhez ment... Ő is megcsinálja a maga vizsgálatát, nehogy utóbb sajnálnia kelljen, hogy nem az erősebbnek a pártjára állt.

Simon nagyon nyugodt volt eddig, de most nyugtalan mozdulatot tett, mert megmaradt benne a feljebbvalói iránt érzett félénk tisztelet. Az egész katasztrófában egyetlen gondja az elkövetkezhető nagy botrány volt, amely állásába kerülhet, vagy legalábbis elronthatja a minősítését. És éppen meg akarta vallani ezt az aggodalmát, amikor belépett Mauraisin, hideg és aggodalmas arckifejezéssel. Végre elmerészkedett ide.

- Igen, Simon úr, ide siettem, amiatt a szörnyű eset miatt. Kétségbe vagyok esve, amikor az iskolára, önökre és magunkra gondolok. Nagyon súlyos a dolog, nagyon-nagyon súlyos.

A tanfelügyelő kiegyenesítette kis termetét, és egyre növekvő szigorúsággal hullatta szavait. Hidegen kezet fogott Marckal, akiről tudta, hogy nagyon szereti az ő fölöttese, Le Barazer főigazgató. De ferdén nézett rá szemüvegén keresztül, mintha távozásra akarná felszólítani. Marc nem maradhatott tovább, bár nagyon bántotta, hogy itt kell hagynia Simont. Látta, hogy ő, aki ma reggel annyi bátorságot mutatott, hogy sápadozik ez előtt az ember előtt, akitől a pályája függ. Végül is hazament, azzal az új, rossz benyomással, hogy Mauraisin ellenük van. Megszimatolta benne az árulót.

A hölgyeknél igen békésen telt az este. Sem Duparque-né, sem Berthereau-né nem beszélt a bűntettről; a kis ház úgy aludt el halott békességében, mintha a tragikus utcáról soha semmi sem hatolt volna be oda. Marc úgy gondolta hát, hogy okosabb, ha ő sem szól egy szót sem; nem beszélt mozgalmas délutánjáról. Este, lefekvéskor, mindössze annyit mondott feleségének, hogy most már teljesen nyugodt Simon barátja sorsát illetően. Geneviève boldognak látszott, s elég sokáig elbeszélgettek, mert most már sohasem voltak egyedül. Mintha idegenek lettek volna ebben a házban, nem beszélhettek szabadon. Gyönyörű álmuk volt egymás karjában, teljes egészében visszanyerték régi mivoltukat. Hanem reggel Marc fájdalmas csodálkozással látott a *Kis Beaumont-i*ban egy undorító cikket Simon ellen. Eszébe jutott a tegnapi hír, amely annyi rokonszenvvel szólt a tanítóról, és dicséretekkel halmozta el; íme, egyetlen nap teljes fordulatot hozott, a zsidót kegyetlenül feláldozták, világosan megvádolták az aljas bűntettel, szokatlanul alattomos föltevések és hamis magyarázatok segítségével. Mi történt hát, micsoda hatalmas befolyás dolgozott, honnan jött ez a mérgezett cikk, amely oly gondosan meg volt szerkesztve, hogy mindörökre elítélje a zsidót a tudatlan, hazugságon kapkodó nép szemében? Ez a melodráma, titokzatos bonyodalmaival, mesébe illő rendkívüli valószínűtlenségeivel, úgy érezte, valósággá vált legenda lesz, bizonyos igazság, amelyről az emberek nem mondanak le többé. S amikor végére ért a cikknek, ismét az az érzése volt, hogy valami lappangó munka folyik itt a homályban, titokzatos erők óriási működést fejtenek ki tegnap óta, hogy az ártatlant elveszejtsék, s így mentsék meg az ismeretlen bűnöst.

Közben semmi új esemény nem történt, a bíróság emberei nem jelentek meg újra, még mindig csak a csendőrök őrizték a bűntett színhelyét, ahol a szegény kis holttest várta, hogy eltemessék. A tegnapi boncolás csak megerősítette a brutális erőszakot, szennyes részletekkel. Zéphirin halálát fojtogatás okozta, erre vallott nyakán a tíz dühös ujj nyoma, szederjes bemélyedésekkel. A temetést délutánra tűzték ki, s úgy készültek rá, hogy bosszúálló ünnepélyességgel rendezzék meg - beszélték, hogy a hatóságok is jelen lesznek, valamint Zéphirin kis társai, a Testvérek iskolája teljes létszámban.

Marcot újra elfogta az aggodalom, és rossz hangulatban töltötte a délelőttöt. Nem ment vissza azonnal Simonhoz, úgy tervezte, hogy csak este látogatja meg, temetés után. Beérte azzal, hogy járkált Maillebois-ban - a város mintha szunnyadt volna, torkig lakva a borzalmakkal, várva a következő látványosságot. Kissé összeszedte magát, s éppen végzett az ebéddel a hölgyek társaságában, felvidulva a kis Louise csacsogásától, aki pompás kedvében volt ma - amikor belépett Pélagie egy szép szilvás tortával s nem állhatta meg, hogy nagy örömét ne közölje a családdal:

- Tetszett hallani? Éppen most tartóztatják le azt a zsivány zsidót... Hát nem szörnyűség?

Marc holthalványan kérdezte meg:

- Simont letartóztatják? Honnan tudja?

- Az egész utca azt beszéli. A szemközti mészáros oda is szaladt, hogy nézze.

Marc ledobta szalvétáját, fölállt és elment, hozzá sem nyúlva a tortához. A hölgyeknek torkán akadt a szó, annyira sértette őket ez a modortalanság. Maga Geneviève is bosszúsnak látszott.

- Ez megbolondult - mondta szárazon Duparque-né. - Ó, én figyelmeztettelek, drágám. Ahol vallás nincs, ott boldogság sincsen.

Az utcán csakugyan látta Marc, hogy valami rendkívüli dolog van történőben. Minden boltos kinn állt az ajtóban, emberek nyargaltak, felkiáltások hallatszottak, az ordítozás, hujjogatás áradata nőttön nőtt. Sietett, s éppen a Rövid utcába fordult be, amikor megpillantotta a Milhomme özvegyeket és gyermekeiket a papírkereskedés küszöbén; ők is igen kíváncsian nézték a nagy eseményt. Tüstént arra gondolt, hogy itt egy jó tanúvallomás áll rendelkezésére, ezt biztosítani kell.

- Hát igaz - kérdezte tőlük -, hogy Simont letartóztatják?

- Igaz, Froment úr - felelte szokott szelídségével Alexandre özvegye. - Láttuk erre menni a rendőrfelügyelőt.

- És tudja - szólalt most meg Édouard özvegye, egyenesen az arcába nézve, s meg sem várva a kérdést, amelyet már kiolvasott a szeméből -, tudja, ami azt az állítólagos írásmintát illeti, egészen bizonyos, hogy Victornak sohasem volt a kezében. Kivallattam, és meg vagyok győződve, hogy nem hazudik.

A gyermek fölemelte szögletes állát, s nyugodt szemtelenséggel nézett rá.

- Nem, annyi szent, hogy nem hazudok.

Marcnak mintha megdermedt volna a szíve. Alexandre özvegye felé fordult:

- De hát akkor mit mondott az ön fia? Állította, hogy látta ezt a mintát az unokabátyja kezében.

Az anya zavarban volt, nem felelt azonnal. A szelíd kis Sébastien a szoknyája mögé menekült, mintha arcát akarná elrejteni; az asszony reszkető kézzel, gépiesen simogatta a gyerek haját, mintha nyugtalanul, védelmezően akarná a fejét eltakarni.

- Igen, Froment úr, látta, azt hitte, hogy látta. De most már nem bizonyos benne, fél, hogy tévedett. Megértheti hát, hogy most már nem szólhatunk semmit.

Marc nem akart a két asszonnyal erőszakoskodni, egyenesen a kisfiúhoz fordult:

- Hát igaz, hogy nem láttad azt a mintát? A hazugságnál, kisfiam, nincs rútabb dolog a világon.

Sébastien válasz helyett még jobban eldugta arcát az anyja szoknyájába, és hangos zokogásba tört ki. Nyilvánvaló volt, hogy Édouard özvegye rájuk kényszerítette akaratát, mint jó kereskedő, aki attól tart, hogy elveszti vevőkörének egyik vagy másik felét, ha állást foglal. Kemény volt, mint a szikla, belőle nem lehet többé semmit kihúzni. De azért kegyes volt bizalmasan megmagyarázni a viselkedése okát.

- Édes istenem, tanító úr, nem vagyunk mi ellene senkinek, mindenkire szükségünk van az üzletünk miatt... De hát meg kell mondani, minden látszat Simon tanító úr ellen szól. Például, hogy állítólag lekésett a vonatról, hogy a retúrjegyét eldobta a pályaudvaron, hogy gyalog jött haza hat kilométeren, és nem látta senki... Meg aztán, tudja, Rouzaire kisasszony világosan hallotta a zajt körülbelül húsz perccel tizenegy előtt, holott ő azt állítja, hogy csak egy órával később ért haza. Magyarázza meg nekem azt is: hogy lehet, hogy Mignot tanító úr kénytelen volt felkölteni majdnem nyolc órakor, amikor rendszerint olyan korán szokott kelni... De hát, végre is, talán majd igazolja magát, reméljük az ő érdekében.

Marc egy mozdulattal elnémította. Az asszony azt szavalta itt, amit ő éppen most olvasott a *Kis Beaumont-i*ban, s amitől úgy elszörnyedt. Összefogta egy pillantással a két asszonyt: az egyik csupa makacs öntudatlanság, a másik csupa reszketés - maga is megborzongott ennek a hirtelen hazugságnak a hallatára, amelynek következményei oly súlyosak lehetnek. Otthagyta őket, szaladt Simonhoz.

Zárt kocsi várakozott a kapu előtt, amelyre két rendőr vigyázott. A belépés szigorúan tilos volt, de Marcnak végül is sikerült bejutnia. Miközben két másik rendőr Simont őrizte, magában a tanteremben, a rendőrfelügyelő, aki elővezetési parancsot hozott Daix vizsgálóbíró aláírásával, új, alapos házkutatást rendezett az egész házban, nyilván a nevezetes írásmintát keresve. Nem talált semmit, s amikor Marc merészkedett megkérdezni az egyik rendőrtől, vajon rendeztek-e ilyen házkutatást a Keresztény Iskolatestvéreknél is, az elképedve nézett rá: házkutatást a Testvéreknél? Ugyan miért? Egyébiránt Marc maga is belátta naivságát, hiszen nyugodtan elmehettek volna a Testvérekhez, azok már régen elégethettek, megsemmisíthettek mindent. Erőt vett magán, hogy ki ne kiáltsa felháborodását, kétségbeejtette, hogy semmit sem tehet az igazság érdekében. Még egy óra hosszat kellett várakoznia az előcsarnokban, amíg a felügyelő végez a kutatással. Végül láthatta egy pillanatra Simont, amint a rendőrök elvezették. Ott volt a felesége és két gyermeke is, s az asszony zokogva borult az ura nyakába, miközben a felügyelő, egy zord képű, derék ember, úgy tett, mintha még hátralevő rendelkezéseit kellene kiadnia. Szívet tépő jelenet volt.

Simon összetörve, holthalványan, pályája összeomlásától gyötörve igyekezett nyugodtnak mutatni magát.

- Ne bánkódjál, drágám. Ez csak tévedés lehet, utálatos tévedés. Okvetlenül kimagyarázódik minden, mihelyt kihallgatnak, és hamarosan visszajövök hozzád.

De az asszony még hevesebben zokogott, szép arca könnyben ázott, tekintete megzavarodott, miközben fölemelte Josephet és Sarah-t, a két szegény kicsikét, hogy az apjuk még egyszer megcsókolhassa őket.

- Igen, igen, szeresd, gondozd ezeket a kis drágákat, amíg vissza nem jövök... Kérlek, ne sírj már, egész bátorságomat elveszed.

Kitépte magát az ölelésből, amikor meglátta Marcot, és szeme végtelen örömmel ragyogott fel. Hevesen ragadta meg a feléje nyújtott kezet.

- Ó, köszönöm, édes kollégám! Értesítsd azonnal David bátyámat, és mondd meg neki, hogy ártatlan vagyok. Az kutatni fog mindenütt, és meg is találja majd a bűnöst, rábízom a magam és gyermekeim becsületét.

- Légy nyugodt - felelte egyszerűen Marc, akit fojtogatott a megindulás -, segítségére leszek.

A felügyelő visszajött, és véget vetett a jelenetnek; a fejét vesztett asszonyt el kellett vezetni, amikor Simon kilépett a házból két rendőr között. Szörnyű volt, ami ekkor következett. A kis Zéphirin temetését három órára tűzték ki, a letartóztatást pedig egy órára, hogy a kellemetlen találkozást elkerüljék. De a házkutatás oly soká elhúzódott, hogy a találkozás mégiscsak megtörtént. Amikor Simon megjelent a kis lépcső felső fokán, a tér már zsúfolva volt kíváncsiakkal, akik odasereglettek, hogy a gyászmenetet lássák, tele lázas és fecsegő szánakozással. Természetes, hogy ez a tömeg, amelyet a *Kis Beaumont-i* meséivel lakattak jól, s még tele volt a bűntény borzalmasságával, kiáltozni kezdett, mihelyt megpillantotta a tanítót, az átkozott zsidót, kisgyermekek gyilkosát, akinek gonosz praktikáihoz szüksége volt az ostyától még megszentelt szűz vérükre. Az immár elpusztíthatatlan legenda szájról szájra járt, s eszét vette a morajló, fenyegető tömegnek.

- Halál a gyilkosra, a szentségtörőre!... Halál a zsidóra!

Simon jéggé dermedve, még halványabban és még merevebben válaszolt a lépcső tetejéről - egy kiáltással, amely most már szüntelenül, szakadatlanul hangzott az ajkáról, mintha lelkiismeretének hangja lett volna:

- Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok!

Ekkor őrjöngéssé vált a tömeg dühe, a hujjogások egész vihara hallatszott, óriási hullám zúdult a nyomorult felé, hogy megragadja, leteperje, szétszaggassa.

- Halál, halál a zsidóra!

A rendőrök sietve belökték Simont a kocsiba, a kocsis gyors ügetésre ösztökélte a lovat, s közben Simon fáradhatatlanul egyre kiáltotta, túlharsogva a vihart:

- Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok!

A kocsi nyomában, végig a Fő utcán, egyre hangosabb üvöltéssel vágtatott a tömeg. Marc ott maradt a téren, kábultan, szorongó szívvel, s az ellenkező tüntetésre gondolt, a méltatlankodó morajra, a lázadás kirobbanásaira, amelyek tegnapelőtt az Iskolatestvérek díjkiosztásának végét kísérték. Alig két nap kellett hát csupán, hogy megfordítsák a közvéleményt! Megrémült attól a páratlan ügyességtől, attól a kegyetlen gyorsaságtól, ahogy ezek a titokzatos kezek dolgoztak, amelyek akkora sötétséget tudtak támasztani. Reményei összeomlottak, érezte, hogy az igazság elhomályosodott, le van győzve, halálos veszélyben forog. Soha még ilyen nehéz helyzetben nem látta magát.

De a kis Zéphirin gyászkíséretе kezdett már kialakulni. És Marc látta, hogy Rouzaire kisasszony, aki elhozta lánynövendékeit, egyetlen részvevő mozdulat nélkül nézte végig Simon kálváriáját, hivatalos áhítatba merült arccal. Mignot is ott állt néhány növendékével; ő sem jött el igazgatójával kezet szorítani, kelletlen, zavart arcot vágott, nyilván szenvedett jó szívének és érdekeinek küzdelme miatt. Végre elvonult a menet, szokatlan pompával, a Szent Márton-templom felé. Ott is érezhető volt, milyen gonddal szerveztek meg mindent hozzáértő kezek, hogy a népet meghassák, szánalmát és bosszúvágyát felkorbácsolják. Először is a kis koporsó körül ott álltak Zéphirin iskolatársai, akik legutóbb vele együtt végezték első áldozásukat. Aztán Darras polgármester következett, aki a hatóság embereivel együtt vezette a gyászmenetet. Most a Testvérek növendékei vonultak fel teljes számban, élükön Fulgence testvérrel, akit nyomon követett a három segédtanító, Isidore, Lazarus és Gorgias testvér. Nagyon feltűnő volt Fulgence testvér fontoskodása, aki jött-ment, rendelkezett, s annyira izgatott volt, hogy még Rouzaire kisasszony leánykáival is foglalkozott, mintha azokat is ő vezetné. Aztán ott voltak a kapucinusok, rendfőnökükkel, Theodosius atyával, a valmarie-i kollégiumból jött jezsuiták rektorukkal, Crabot atyával, aztán a mindenfelől idesereglett papok, olyan zápora a csuháknak és reverendáknak, mintha az egész egyházat mozgósították volna, hogy győzelmét biztosítsa, magának követelve ezt a szegény kis bemocskolt, véres testet, amelyet ilyen szép gyászkíséretben hordoznak. A menet útjában mindenütt zokogás tört ki, s dühös hangok kiáltották:

- Halál a zsidókra! Halál a zsidókra!

Valami aztán végképpen kinyitotta a szemét Marcnak, aki végtelen keserűséggel figyelte a menetet. Megpillantotta a tömegben Mauraisin tanfelügyelőt, aki kétségtelenül azért jött el Beaumont-ból, mint tegnap is, hogy meglássa, hogyan kell viselkednie. Amikor Crabot atya arra haladt, Marc világosan látta, hogy a két ember összemosolyog, s alig észrevehetően üdvözlik egymást, mint akik megértik és helyeslik egymás viselkedését. Most napvilágon látta az egész szörnyű igaztalanságot, amelyet két nap óta a homályban szőttek. Közben kongtak a Szent Márton-templom harangjai a szegény kis halott tiszteletére, akinek tragikus végét kihasználni készültek.

De most egy nyers kéz nehezedett Marc vállára, s egy dühös, gunyoros hang hallatára visszafordult:

- No, derék, együgyű kollégám, mit mondtam én? Tessék, a büdös zsidóra rábizonyították, hogy megerőszakolta és megfojtotta az unokaöccsét, s miközben ő a beaumont-i börtön felé kocsikázik, a Testvérek diadalmaskodnak!

Férou tanító volt, a lázongó éhenkórász, lombosabban, mint valaha, kuszált hajával, csontos, hosszú fejével, gúnyosan kacagó nagy szájával.

- Hogy is lehetne őket vádolni, hiszen a kis halott az övék, egyedül az övék, a jóistenükkel együtt! Persze hogy senki sem meri vádolni őket, amikor egész Maillebois látta, hogy ekkora processzióval temették el!... A legmulatságosabb ennek az éji bogárnak, ennek a hülye Fulgence testvérnek a zümmögése, aki mindenkinek nekikoppan. Túlságosan buzog! És látta Crabot atyát, ravasz mosolyával, amely mögött sok butaság rejtőzhetik, akármilyen ügyes és diadalmas híre van is? De emlékezzék arra, amit mondok, a legokosabb, az egyetlen okos ember valamennyi közt bizonyosan Philibin atya, aki olyan nagy maflának mutatja magát. Azt keresheti itt ma, esze ágában sem volt eljönni. Elbújt a homályban, de legyen nyugodt, jó munkát végez... Ó, nem tudom, ki a bűnös, ezek közül bizonyára senki, de nyilvánvaló, hogy a bandájukhoz tartozik, s inkább az egész világot felforgatják, semhogy kiszolgáltassák!

Aztán, mert Marc lesújtva, némán csóválta fejét, így folytatta:

- Megértheti, milyen jó alkalom ez, hogy a világi iskolát eltiporják. Egy községi tanító pederaszta és gyilkos! Hej, micsoda hadigépezet ez, hogy ellátják a baját mindnyájunknak, az istenteleneknek és hazátlanoknak! Halál a megvesztegetett árulókra! Halál a zsidókra!

És hosszú karjával hadonászva beléveszett a tömegbe. Ahogy keserű, túlzó tréfával mondani szokta, neki édesmindegy volt, hogy máglyán végzi-e, kénbe mártott ingben, vagy éhen döglik a moreux-i nyomorúságos iskolában.

Este a hideg kis házban, a hölgyek társaságában elköltött néma vacsora után, amikor Marc ágyban volt Geneviève-vel, az asszony látta kétségbeesését, szelíden, szerelmes öleléssel vonta magához, és könnyekre fakadt. Marcot végtelenül meghatotta ez, mert ma úgy érezte, mintha valami megrendült volna közöttük, mintha kezdenének elszakadni egymástól. Szívére szorította, és sokáig szótlanul sírtak együtt.

Aztán kissé habozó hangon mégis megszólalt Geneviève:

- Ide hallgass, édes Marc, azt hiszem, jól tennők, ha nem maradnánk tovább nagymamánál. Holnap elmehetnénk.

Marc meglepetten kezdte faggatni:

- Talán megelégelt bennünket? Megbíztak, hogy figyelmeztess?

- Nem, dehogy!... Ellenkezőleg, mamának nagyon fájna. Ki kellene találni valami ürügyet, táviratot küldetni magunknak...

- De hát akkor miért ne töltsük itt az egész hónapot, mint máskor? Persze akadnak súrlódások, de én nem panaszkodom.

Geneviève egy pillanatig zavartan hallgatott, nem merte megvallani lappangó nyugtalanságát, amiért egész este mintha elszakították volna az urától, abban a jámbor és ellenséges levegőben, amelyben nagymama házánál élniök kellett. Úgy rémlett neki, mintha visszatérnének leánykori gondolatai és érzései, s összeütköznének a feleség és anya mai életével. De ez csak egy kis borzongás volt, és Marc gyöngédsége visszaadta jókedvét, bizakodását. Maga mellett, a bölcsőben, hallotta a kis Louise csöndes, szabályos lélegzését.

- Igazad van, maradjunk itt, és tedd kötelességedet a magad felfogása szerint. Mi úgy szeretjük egymást, hogy mindig boldogok leszünk.

HARMADIK FEJEZET

Attól fogva elintézett dolog volt, hogy a hölgyek kis házában nem beszélnek többé a Simon-ügyről. Még csak nem is céloztak rá, hogy a kínos szóváltásokat elkerülhessék. Asztalnál egyszerűen az időjárásról beszéltek, mintha ezer mérföldnyire lennének Maillebois-tól, ahol egyre dühösebb szenvedély süvöltött, olyan vihara a vitáknak, hogy harmincesztendős barátságok bomlottak fel, s családok körében is összeveszésre, fenyegetőzésre, sőt verekedésre került a sor. És Marc, aki Geneviève rokonainál oly közömbös és néma tudott maradni, odakünn a leghevesebbek közé tartozott, hősies munkása volt az igazságnak és igazságosságnak.

Simon letartóztatásának estéjén rábírta az asszonyt, hogy gyermekeivel együtt húzódjék meg szüleinél, Lehmannéknál, a kis szabóknál, akik egy szűk, sötét házban laktak az Odú utcában. Szünidő volt, az iskola zárva, és Mignot, a segédtanító különben is ott maradt, hogy vigyázzon az épületre; egyébként nem foglalkozott mással, csak horgászott reggelenként a közeli Verpille folyóban. Az idén Rouzaire kisasszony is lemondott arról, hogy szokása szerint elutazzék egy messze lakó nagynénjéhez, mert benne akart lenni az ügyben, hiszen tanúvallomása igen fontos lehetett. Simonne ott hagyta bútorait, nehogy az emberek eszeveszett menekülésre gondoljanak, mintha megvallaná a férje bűnét és a visszatérésben nem is reménykednék; egyetlen táskával vitte el Josephet és Sarah-t az Odú utcába, mintha egyszerűen nyaralni menne szüleihez néhány hétre.

Azóta alig múlt el nap, hogy Marc meg ne látogatta volna Lehmannékat. Az Odú utca az öröm utcára nyílt, a szegénynegyed egyik legmocskosabb utcája volt. Az egyemeletes ház földszintjén egy sötét bolthelyiségből s amögött egy még sötétebb zugból állt, az emeleten pedig három szobából, ahová homályos lépcsőn lehetett feljutni - efölött volt a nagy padlás, az egyetlen hely, ahová néha belopózott a napsugár. A bolt hátsó fala zöldellt a nedvességtől, mint egy pince; konyhának és egyben ebédlőnek használták. Rachel újra elfoglalta komor leányszobáját, az öreg házaspár pedig kénytelen volt beérni egyetlen szobával, hogy a harmadikat átengedje a két gyermeknek, akik, szerencséjükre, birtokba vehették a nagy padlást is, vidám és hatalmas játékszobának. Marcot újra meg újra meglepte az, hogy ilyen imádni való, ritka szépségű asszony, mint Rachel, hogyan származhatik ilyen kloákából, ilyen szegény szülőktől, akiket eltiport a nyugtalan nyomor hosszú átöröklődése. Az ötvenöt éves Lehmann apó a klasszikus zsidó volt: kicsi és ravasz képű, nagy orrú, hunyorgó szemű, szája beleveszett sűrű, szürke szakállába. A mesterség elnyomorította, egyik válla magasabb volt, mint a másik, mintha valami állandó aggodalmas zavarral toldotta volna meg alázatos magatartását. Felesége, aki reggeltől estig együtt varrt vele, eltűnt az árnyékában, még jobban eltörölt rajta minden színt az alázatosság és a lappangó félelem. Nehezen, szűkösen éltek, éppen hogy a kenyerüket megkeresték keserves munkával, lassacskán megszerzett vevőkörük jóvoltából: a környék kevés jómódú izraelitája és néhány olcsóságot kereső keresztény dolgoztatott velük. Franciaország aranya, amely az antiszemiták szerint torkig tömte a zsidóságot, bizonyára nem náluk halmozódott fel, s az embernek elfacsarodott a szíve ennek a két fáradt és szegény öreg embernek láttára, akik folyvást reszkettek, hogy az oly drágán megfizetett kenyeret is ki találják tépni a szájukból.

Lehmannéknál megismerkedett Marc Daviddal, Simon testvérbátyjával. Távirattal hívták, s odasietett már a letartóztatás estéjén. Három évvel idősebb volt, magasabb és erősebb, mint az öccse, határozott vonású, telt arcából világos, energikus tekintet sugárzott. Apjuknak, a pörrel tönkretett kis beaumont-i órásnak halála után, amikor Simon öccse a tanítóképzőbe iratkozott, David katonának állt, és tizenkét esztendeig szolgált. Hadnagy volt már, és éppen kapitánnyá lépett volna elő megszámlálhatatlan küzdelem és keserűség után, de ekkor lemondott a

rangjáról, mert nem volt lelkiereje, hogy elviselje azt a sok megaláztatást, amelyben bajtársai és feljebbvalói részesítették zsidó volta miatt. Öt esztendeje volt ennek; Simon aztán, szenvedélyre lobbanva Rachel Lehmann szépsége iránt, feleségül vette. David legénysorban maradt, s kezdeményező tehetségével és energiájával vállalkozásba fogott, idáig fölhasználatlan nagy homok- és kavicsbányák kiaknázásába, amire eddig senki sem gondolt. A bányák a Désirade-uradalmon voltak, akkor még Nathan bárónak, a milliárdos bankárnak tulajdonában. A báró olcsó, harmincéves bérleti szerződést kötött hitsorsosával, akinek tevékenysége, munkás szelleme meghódította. Így került David a vagyonszerzés útjára, s három esztendő alatt már vagy százezer frankot keresett a nagy vállalkozás élén, amely minden idejét elfoglalta.

De azért nem habozott, faképnél hagyott mindent, rábízta a vállalkozást egy megbízható munkavezetőre. Mihelyt Marckal beszélt, tökéletesen meg volt győződve az öccse ártatlanságáról. Ebben egyébiránt egy pillanatig sem kételkedett, hiszen kézzelfogható lehetetlenség volt, hogy ilyen tettet kövessen el az az ember, akit legjobban ismert a világon, akit második énjének tekintett. Igazsága olyan világosnak látszott a szemében, mint a nap. De nyugodt bátorságában is megőrizte óvatosságát, mert nem akart ártani az öccsének, s mert érezte, mennyire népszerűtlenek zsidó mivoltukban. Így aztán, amikor Marc szenvedélyesen feltárta előtte azt a gyanúját, hogy okvetlenül valamelyik iskolatestvér a bűnös: igyekezett lecsendesíteni. A dolog lényegét illetően egyetértett vele, de azt kívánta, hogy ne ejtsék el a nyomozást a kóborló véletlen gyilkos után, aki az ablakon át jött és távozott. Félt, hogy még jobban fölizgatja a közvéleményt egy bizonyítatlan váddal; előre látta, hogy milyen hatalmak szövetségével szemben kell elbuknia, ha a döntő tény nincs a kezében. Egyelőre, hogy Simon hasznát vehesse a bírák habozásának, miért ne vetnék föl újra a csavargóról szóló föltevést, amelyet a bűntett fölfedezésének pillanatában mindenki elfogadott? Ez egyelőre kitűnő alapja a tevékenységüknek, mert a Testvérek oly tisztán látják a helyzetet, s oly erős támogatóik vannak, hogy az ellenük indított hadjárat okvetlenül a vádlott ártalmára lenne.

David végre találkozhatott Simonnal Daix vizsgálóbíró jelenlétében, s hosszú ölelkezésük közben mind a kettő érezte, hogy *egy* szív dobog, *egy* makacs és erős akarat uralkodik bennük. Viszontlátta aztán a börtönben is, s a hírek, amiket Lehmannékhoz hozott róla, mindig ugyanazok voltak: nagy kétségbeesés, folytonos és nyugtalanító agymunka, hogy kibogozza a rejtélyt, rendkívüli energia a maga és gyermekei becsületének védelmezésében. Amikor David elbeszélte látogatását a sötét kis bolthelyiségben, Marcot mélységesen megindították, a szép, szenvedő Simonné néma könnyei, a végzettől lesújtott szerelmes asszony odaadása. Lehmannéktól sem telt egyéb, csak sóhajtozás, a megvetésbe beletörődött szegény emberek végtelen kétségbeesése. Tovább varrogattak, ők is meg voltak győződve vejük ártatlanságáról, de még csak hangoztatni sem merték ezt vevőik előtt, rettegve attól, hogy súlyosbítják az esetét, ők maguk pedig kenyerüket vesztik. A legnagyobb baj az volt, hogy Maillebois-ban egyre nőtt a forrongás, s egy este valami lármás banda betörte a bolt ablakait. Sürgősen föl kellett rakni a táblákat. Apró, kézzel írott hirdetések hívták össze a «hazafiakat», hogy a házat felgyújtsák. Néhány napon át - különösen egy vasárnap, a kapucinusok ünnepi szertartása után - olyan erőre kapott az antiszemita szenvedély, hogy Darras polgármester kénytelen volt rendőrséget kérni Beaumont-ból, mert szükségesnek tartotta őriztetni az Odú utcát, hogy a rombolást megakadályozza.

Óráról órára tovább ferdült és mérgeződött az ügy, társadalmi csatatérré változott, ahol egymás torkának estek a pártok. Daix vizsgálóbíró kétségtelenül utasítást kapott, hogy gyorsan végezze a vizsgálatot. Egy hónap sem telt belé, beidézett és kihallgatott minden tanút: Mignot segédtanítót, Rouzaire kisasszonyt, Philibin atyát, Fulgence testvért, az iskolásgyerekeket, a vasutasokat. Fulgence testvér rendes túlbuzgóságával ragaszkodott ahhoz, hogy három segédtanítóját, Isidore, Lazarus és Gorgias testvéreket is kihallgassák; követelte, hogy az ő iskolájában is végezzenek házkutatást az írásminta miatt; természetesen nem találtak semmit. De

Daix főként azt tartotta kötelességének, hogy alaposan megvizsgálja a csavargó dolgát, aki szerdáról csütörtökre virradó éjjel belopózhatott az áldozathoz. Simon minden kihallgatás alkalmával szakadatlanul hangoztatta ártatlanságát, s egyszerűen azt mondta a bírónak, keresse meg a bűnöst. Az pedig kiküldte az országutakra a megye egész csendőrségét, lefogtak és újra elbocsátottak vagy ötven csavargót, de nem bukkantak a legcsekélyebb elfogadható nyomra sem. Egy házaló három napig ült hiába. Így aztán Daix kénytelen volt elvetni a csavargóról szóló föltevést, s megint csak az írásmintával, a pör egyetlen bűnjelével állt szemközt, erre kellett volna az egész vádat fölépítenie. Marc és David kezdtek is már megnyugodni, mert lehetetlennek látták, hogy komoly vádat építhessenek erre a nagyon is vitatható jelentőségű bűnjelre. Ahogy David mondogatta, a csavargót nem találták meg, de létezésének lehetősége mégiscsak fennáll. És ha hozzátesszük ehhez, hogy Simon ellen nincs semmi bizonyíték, ha gondolunk az erkölcsi valószínűtlenségre, ártatlanságának örökös hangoztatására: hogyan hihetnők, hogy egy valamennyire lelkiismeretes vizsgálóbíró a bűnösségére következtethetne? Nemsokára határozottan számítani kezdtek az eljárás megszüntetésére.

De azért voltak napok, amikor Marc és David, akik testvéri módon együtt dolgoztak, egy kicsit veszteni kezdtek bizakodásukból. Gonosz szóbeszédek jutottak a fülükhöz, amióta úgy látszott, hogy közönséges józan ész szerint elkerülhetetlen az eljárás megszüntetése. Ha ártatlant ítélnek el, azzal örökös menedéket adnak az igazi bűnösnek. A szerzetesek kétségbeesetten mozgolódtak. Látták, hogy Crabot atya egyre sűrűbben látogat el Beaumont előkelő köreibe, vacsorázgat a közigazgatás, a bíróság, sőt a közoktatásügy embereinél is. Minden irányban dühösebbre fordult a harc, minél valószínűbbnek látszott, hogy a zsidó kiszabadulhat. Ekkor támadt Dávidnak az a gondolata, hogy bevonja öccse ügyébe Nathan bárót, a nagy bankárt, Désirade egykori birtokosát. Éppen most hallotta, hogy a báró leányánál, Sangleboeuf grófnénál nyaral, aki hozományképpen hozta férjének Désirade királyi uradalmát, tíz millióval megtoldva. Így aztán egy szép augusztusi délután David magával vitte Marcot, aki szintén ismerte a bárót, egy kellemes gyalogkirándulásra, mert az uradalom legföljebb két kilométernyire volt Maillebois-tól.

Hector de Sangleboeuf gróf, utolsó sarja a Sangleboeuf családnak, melynek egyik őse Szent Lajos istállómestere volt, harminchat esztendős korára teljesen tönkrejutott, végső morzsáit is eltüntetve az apja által elpusztított vagyonnak. Valamikor vértestiszt volt, aztán lemondott rangjáról, mert megunta a kaszárnyaéletet; együtt élt Boise márkinéval, egy nála hat évvel idősebb özvegyasszonnyal, akinek sokkal fontosabb volt a gróf jóléte, semhogy feleségül akart volna menni hozzá, két koldustarisznyából egy párt csinálva. Beszélték, hogy az ő leleményes ötlete volt a gróf házassága Liával, Nathan bankár leányával, egy huszonnégy esztendős tökéletes szépséggel, aki csak úgy csillogott a millióktól. Nathan a helyzet teljes ismeretében tárgyalta meg az ügyet, éppen nem vesztette el szokott világos látását. Igen jól tudta, mit ad és mit kap cserébe. Ráadásnak tekintette a leányát a kifizetett tíz millióhoz, hogy grófi vőhöz jusson, igen régi és hitelesen nemes családból, ami egy eddig elzárt társaság ajtaját nyitotta meg előtte. Ő maga nemrégiben kapta meg a báróságot, kiszabadult végre az évszázados gettóból, a közmegvetésből, amelynek borzongása még kísértette néha. Pénzzel üzérkedett, aranyat halmozott föl pincéiben, s most már csak azt a dühös vágyat érezte, hogy ő is, mint a hozzá hasonlóan kapzsi katolikus pénzüzérek, élvezhesse gőgjét és hatalmát, a vagyon fejedelmei közé tartózhassák; köszöntsék, tiszteljék, imádják, de mindenekfölött szabaduljon meg a rúgások és köpések örökösen ránehezedő félelmétől. Diadalmaskodott is most, amikor megtelepedett vejénél, a désirade-i uradalomban, a legnagyobb megbecsüléshez jutva grófné leánya révén - s oly kevéssé volt már zsidó, hogy beállt a legvadabb antiszemiták közé, azonkívül pedig heves royalista, hazafi lett, és állandóan megmentette Franciaországot. A ravasz és mosolygós tekintetű Boise márkiné még csöndesítette is néha; ő a maga részéről

kiszedte ebből a józanul megvitatott és megvalósított üzletből mindazt a hasznot, amit barátja, Hector de Sangleboeuf és a maga számára várt.

A házasság egyébiránt semmit sem változtatott a helyzeten, csak a szép Lia került bele a márkiné és a gróf régi házaséletébe. A márkiné - érett, de még mindig szép, szőke asszony - nyilván nem volt féltékeny a szó betű szerinti értelmében, mert sokkal értelmesebb volt annál, semhogy bele ne vigye az élet megaranyozott élvezeteit a hosszú, békés viszonyok boldogságába. Egyébiránt ismerte Liát, ezt a bámulatos márványdarabot, a korlátolt önzés bálványát, aki egyszerűen boldog volt, hogy berakták egy szentélybe, ahol környezete imádta, és nem fárasztotta túlságosan. Még csak nem is olvasott, mert azonnal belefáradt. Igen jól el töltötte napjait azzal, hogy üldögélt, a többiek figyelmétől körülvéve, egyedül saját személyével foglalkozva. Kétségtelenül hamarosan rájött, mi az igazi helyzete a márkinénak az ura mellett; de elhárította magától ennek a kínos gondnak a fáradságát, s végül már meg sem tudott lenni barátnője nélkül, aki körülvette hízelgéseivel, ki nem fogyott a bámuló felkiáltásokból és csak úgy szórta a gyöngéd szavakat: cicuskám, édes szépségem, drága kincsem! Soha nem látott a világ meghatóbb barátságot, a márkinénak nemsokára szobája és állandó terítéke volt Désirade-ban. Aztán másik nagyszerű gondolata támadt: nekifogott, hogy megtérítse Liát a katolikus vallásra. Lia eleinte megrémült, attól félt, hogy a vallás komoly gyakorlására fogják kényszeríteni. De mihelyt Crabot atyát is bevonták a dologba, az a maga nagyvilági kedvességével elsimította a túlságosan göröngyös utakat. Ismét az apa, Nathan báró döntötte el a leánya elhatározását, lelkesedve a márkiné gondolatáért, mintha azt remélte volna, hogy szégyenteljes zsidóságából maga is kimosakodhatik kissé a keresztvíz segítségével. A szertartás felkavarta Beaumont előkelő társaságát, s még mindig úgy beszéltek róla, mint az egyház nagy diadaláról.

Végül pedig Boise márkiné, aki anyai módon irányította Hector de Sangleboeuföt, mint nem túlságosan értelmes, de szófogadó, nagy gyermeket, megválasztatta Beaumont képviselőjének, nagy uradalma és a feleségével kapott milliók segítségével. Azt is megkívánta, hogy csatlakozzék az opportunista reakciósok kis csoportjához, amely megbékült a köztársasággal. Remélte, hogy így valamikor magas állásba segítheti. A mulatságos az volt, hogy Nathan báró, a zsidó, alighogy az ősi megvetettségből kiszabadult, alkut nem ismerő royalistává lett, sokkal royalistább volt, mint a veje, a Sangleboeuf őssel, Szent Lajos istállómesterével együtt. Dicsekedett megkeresztelt leányával, új keresztnevet választott neki, s azóta csak Máriának szólította, tüntető jámborsággal. Büszke volt képviselő vejére is, és nyilván arról álmodozott, hogy felhasználhatja valamire; egyebekben önzetlenül is élvezte ezt az előkelő házat, amely most már tele volt papokkal, s ahol egyébről sem folyt a szó, mint a vallásos intézményekről, amelyekbe Boise márkiné Máriát is belevitte, akivel egyre szorosabb és gyöngédebb egyetértésben élt.

Amikor David és Marc, akiket a kapus beengedett, beléptek a désirade-i parkba, meglassították léptüket, élvezték a ragyogó augusztusi napot, megcsodálták a nagy fák szépségét, a gyep végtelen lágyságát, a szökőkutak gyönyörűséges frisseségét. Királyi lakóhely volt, bűbájos fasorok, amelyeknek végén mindenfelől a kastélyt lehetett látni, egy pompázatos reneszánsz kastélyt, amely rózsaszín kőcsipke módjára emelkedett ki a kék égből. Itt, a zsidó milliók paradicsomában, annak a vagyonnak ragyogásában, amelyet a zsidó Nathan, az aranykereskedő nyert az üzletével - legyőzhetetlen emlék bukkant fel Marc agyában, az Odú utcai sötét kis bolt, a naptalan, levegőtlen, szomorú viskó, amelyben harminc esztendeje varrogat a zsidó Lehmann, éppen csak száraz kenyerét keresve meg. És hány még nyomorultabb zsidó éhezik szennyes kloákákban! Ezek az óriási többség - és feltárult előtte az antiszemitizmus egész ostoba hazugsága, tömeges elítélése egy fajtának, amelyet azzal vádolnak, hogy mindent kezébe kaparint, holott annyi szegény munkás van közötte, annyi áldozata a társadalomnak, akiket eltipor a mindenható pénz, akár zsidók, akár katolikusok. Mihelyt egy zsidó bekerül a

tőke fejedelmei közé, bárói címet vásárol, feleségül adja leányát egy régi grófi család sarjához, royalistábbnak mutatja magát, mint a király, s végül renegáttá válik, vad antiszemitává, aki megtagadja és pusztítja az övéit. Nincs zsidókérdés, csak a felhalmozott mérgező, rothasztó pénz kérdése van a világon.

David és Marc a kastély elé érve egy nagy tölgyfa alatt megpillantották Nathan bárót leányával és vejével, Boise márkiné és egy szerzetes társaságában, akiben magát Crabot atyát ismerték fel. Családias ebédre hívták meg, mint jó szomszédot, a valmarie-i kollégium rektorát - a két uradalom alig három kilométernyire volt egymástól -, s a csemegénél nyilván valami komoly ügyről beszélgettek. Aztán kijöttek ide a tölgyfa alá, hogy a szép délutánt élvezzék, kerti székeken ülve egy márványmedence mellett, amelybe állandóan hullott egy forrás kristálytiszta vize egy gáláns nimfa urnájából.

A báró, mihelyt ráismert a látogatókra, akik diszkréten távolabb álltak meg, odament hozzájuk, elvonult velük, sőt le is ültette őket a medence másik oldalán levő székekre. Kis termetű, kissé hajlott hátú ember volt, ötvenéves korára teljesen megkopaszodott, arca sárga, orra vastag, fekete ragadozószeme mélyen ült szemöldökívei alatt; a fájdalmas részvét kifejezését öltötte fel, mintha gyászoló, rokonukat sirató embereket fogadott volna. Egyébiránt nem lepte meg a látogatás, talán várta is.

- Ó, kedves Dávid, mennyire sajnálom magát! Sokszor járt az eszemben, amióta az a szerencsétlenség történt... Tudja, mennyire becsülöm a maga vállalkozó szellemét és munkaképességét... De micsoda ügyet, milyen undok ügyet sózott a nyakába az öccse! Kompromittálja, tönkreteszi magát, szegény barátom!

És őszinte kétségbeeséssel emelte föl remegő kezét, s hozzátette, mintha attól reszketne, hogy a régi üldözések újra kezdődnek:

- Mindnyájunkat kompromittál az a szerencsétlen!

David ekkor a maga nyugodt bátorságával védte meg az öccse ügyét, elmondta, hogy tökéletesen meg van győződve az ártatlanságáról, felsorolta a szerinte megcáfolhatatlan erkölcsi és tárgyi bizonyítékokat, miközben Nathan száraz kis mozdulattal ingatta a fejét.

- Igen, igen, nagyon természetes, hogy maga ártatlannak hiszi, én is hinni akarom egyelőre. Sajnos, nem engem kell meggyőzni, hanem az igazságszolgáltatást, meg ezt a fékevesztett népet, amely csúful elbánhatik velünk, ha Simont el nem ítélik... Nem, nem, soha meg nem tudom bocsátani az öccsének, hogy ilyen ügyet zúdított a nyakunkba!

Amikor aztán David megmagyarázta neki, hogy éppen azért jött hozzá, a hatalmas emberhez, mert segítségére számítanak az igazság kiderítésében: hidegebben kezdett viselkedni, némán és egyre zárkózottabb arccal hallgatta.

- Báró úr, ön mindig olyan jó volt hozzám... Minthogy régebben meghívta ide a beaumont-i bírákat, arra gondoltam, hogy útbaigazíthatna engem. A többi között ismeri Daix-et, az üggyel megbízott vizsgálóbírót, aki, remélem, alá fogja írni a megszüntető végzést. Talán hallott is valamit erről, s azonkívül, ha a végzést még nem adták ki, önnek egy szava igen értékes lehet.

- Dehogy, dehogy! - tiltakozott Nathan. - Nem tudok semmit, nem akarok semmit tudni... Nekem semmiféle hivatalos kapcsolatom, semmi befolyásom nincs; megbénít az is, hogy hitsorsosa vagyok, kompromittálnám magamat, anélkül, hogy hasznára lennék... Várjon csak, idehívom a vőmet.

Marc beérte azzal, hogy hallgatta őket, hiszen csak azért jött, hogy mint tanító, Simon kollégája, támogassa David lépését. Közben elnézegette a közeli tölgyfa alatt a hölgyeket, Mária grófnét, ahogy a szép Liát nevezték, és Boise márkinét, akik maguk közé ültették

Crabot atyát egy fonott székre, míg Hector de Sangleboeuf gróf álldogálva rágcsálta szivarját. A márkiné, aki finom és még mindig csinos jelenség volt fakuló, rizsporozott szőke hajával, nagyon nyugtalankodott egy napsugár miatt, amely a grófné nyakszirtjét érintette; az pedig barna, lusta és fenséges szépségében hiába nyugtatta meg, hiába esküdözött, hogy nem bántja a nap: végül is kényszerítette, hogy cseréljen helyet vele, és szokásos gyöngéd szavaival árasztotta el: cicuskám, aranyom, kincsem! Crabot atya, a türelmes gyóntató, igen jól érezte magát, s rámosolygott mindkettejükre. A márványmedencében mintha állandó fuvolahanggal gyűlt volna a kristálytiszta víz, amelyet a gáláns nimfa öntött urnájából.

Sangleboeuf lassan megmozdult apósa hívására. Vörös hajú, nagy testű, telt, színes arcú ember volt, kurtára nyírt durva haja alatt keskeny homlok, nagy, zavaros kék szem, kicsi és puha orr, nagy, falánk száj, amelyet félig elrejtett a vastag bajusz. Mihelyt a báró elmagyarázta neki, hogy milyen segítséget kér tőlük David, megharagudott, brutálisnak mutatkozott, megjátszva a katonás nyíltságot.

- Hogy én belekeveredjem ebbe a históriába? Hát azt aztán nem!... Bocsásson meg, kérem, de a képviselői tekintélyemet világosabb és tisztább ügyekre akarom felhasználni. Azt természetesen elhiszem, hogy ön tisztességes ember. De elég bajban lesz, ha az öccsét meg akarja védeni... Meg aztán, akik a maguk oldalán állnak, mind azt mondják, mi vagyunk az ellenség. Hát miért fordul hozzánk?

Ránézett Marcra, nagy, zavaros, haragos szemével, és kitört az istentelenek, hazátlanok, hadsereg-sértegetők ellen. Sokkal fiatalabb volt, semhogy 70-ben harcolhatott volna, csak helyőrségi szolgálatot teljesített, sohasem vett részt hadjáratban. De azért, mint mondani szokta, ízig-vérig megmaradt vértesnek. Dicsekedett azzal, hogy ágya fejénél két jelképet tart, amiben egész vallása benne van: a feszületet és a zászlót, az ő zászlaját, amelyért sajnos nem sikerült meghalnia.

- Lássa, uram, majd ha visszaállították a keresztet az iskoláikban, majd ha a tanítók keresztényeket nevelnek, ahelyett, hogy polgártársakat nevelnének, akkor majd számíthatnak ránk, akkor majd kérhetnek tőlünk szívességet.

David sápadtan, hidegen hallgatta, még csak közbe sem szólt. Aztán nyugodtan mondta:

- De én nem is kérek öntől semmit. Azt gondoltam, hogy a báró úrhoz fordulhatok.

Nathan ekkor, látván, hogy a jelenet hevesebbé kezd válni, beleavatkozott, s a parkba vezette Davidot és Marcot, mintha egy darabon kikísérné őket. A gróf hangos beszédére Crabot atya is fölkapta kissé a fejét; aztán tovább folytatta kellemes, nagyvilági csevegését a grófnéval és a márkinéval, két legkedvesebb gyónó hölgyével. S amikor Sangleboeuf visszatért hozzájuk, világosan hallani lehetett kacagásukat, diadalmaskodásukat, amiért olyan alaposan megleckéztette azt a két büdös zsidót, s ezen a hölgyek is igen jól mulattak gyóntatójukkal egyetemben.

- Mit csináljunk? Mind ilyenek - jelentette ki Nathan, David és Marc előtt, halkított hangon, amikor vagy harminc lépésnyire eltávoztak a társaságtól. - Azért hívtam oda a vőmet, hogy maguk is megítélhessék, milyen a szellem a megyében, úgy értem, a felsőbb osztályokban, képviselők, tisztviselők, bírák között. Hát hogyan tehetnék valamit az érdekükben? Senki sem hallgatna rám.

De ez a szenteskedő jóindulat, amelyben ott remegett az évszázados, átöröklött félelem, a tulajdon szemében is gyávaságnak látszott.

- Egyébiránt igazuk van, én velük tartok, Franciaország mindenekelőtt, dicsőséges múltjával és szilárd hagyományaival. Nem szolgáltathatjuk ki szabadkőműveseknek és kozmopolitáknak... Meg aztán, lássa, kedves David, nem engedhetem el magát egy jó tanács nélkül. Hagyja

faképnél ezt az ügyet, mindent elveszít rajta, tönkremegy, belepusztul. Majd boldogul az öccse egyedül is, ha ártatlan.

Ez volt az utolsó szava, kezet szorított velük, és nyugodt léptekkel tért vissza, miközben ők némán hagyták el a parkot. De künn az úton egymásra néztek, szinte mulattak póruljárásukon, annyira teljesnek, tipikusnak látták ezt a jelenetet.

- Halál a zsidókra! - kiáltotta gúnyosan Marc.

- Ó, ez a büdös zsidó! - mondta David ugyanolyan keserű, tréfálkozó hangon. - Egyszerűen azt tanácsolta, hogy hagyjam cserben az öcsémet - ö bizony habozás nélkül megtenné! Hogy cserbenhagyta és hányszor cserbenhagyja még a testvéreit!... Igazán nem a híres, hatalmas hitsorsosok ajtaján kell kopogtatnom. A félelem lealjasítja őket.

Eközben, a gyorsan lefolytatott vizsgálat után, Daix bíró még egyre nem adta ki végzését. Azzal gyanúsították, hogy egyre kevésbé tudja, mitévő legyen: hivatását éles elmével töltötte be, sokkal értelmesebb volt, semhogy meg ne szimatolta volna az igazságot, de félt a közvéleménytől, otthon pedig rettentő felesége zsarnokoskodott rajta. Daixné, ugyancsak kedves lelkigyermeke Crabot atyának, jámbor, rút és tetszeni vágyó asszony, mohó becsvágy áldozata volt, szenvedett szegényes háztartása miatt, és Párizsról, toalettekről, előkelő társaságról álmodozott, amelyhez valami nagy zajt ütő ügy jóvoltából jutna hozzá. És most kezében volt ez az ügy, s azt hajtogatta az ura előtt, hogy ostoba, ha nem ragadja meg az alkalmat, mert ha olyan naiv lesz, ha szabadon engedi ezt a büdös zsidót, a szemétdombon halnak meg mind a ketten. Daix azonban küzdött, még mindig becsületesen, de már megzavarodva, s nem sietett többé, abban a végső reménységben, hogy történik majd valami, ami megengedi, hogy érdekét és kötelességét összeegyeztesse. Marc jó jelnek tekintette ezt a folytonos késlekedést - jól tudta, milyen aggodalmakkal küzd a vizsgálóbíró, de optimista volt, s még mindig nem mondott le arról a meggyőződéséről, hogy az igazság önmagában is ellenállhatatlan erő, amely előtt minden lélek meghajol.

Az ügy kezdete óta reggelenként gyakran meglátogatta Beaumont-ban öreg barátját, Salvant, a tanítóképző igazgatóját. Látta, hogy jól van tájékozva, sok hitet és bátorságot merített a vele folytatott beszélgetésekből. Meg aztán a tanítóképző épülete, ahol a lelkes apostoli hit három esztendejét töltötte, mindmáig drága maradt neki. Fölébredt minden emléke, a sok változatos leckeóra, a szobák, melyeket a tanítójelöltek maguk tartottak rendben, a szabad órák, a kimenők istentisztelet idején, amikor egy órát elsétálhattak a városban. Az iskola egy kis elhagyatott téren emelkedett a Köztársaság utca végén; s amikor az igazgató szobájába ért, amely egy szűk kertecskére nyílt, ebben a csöndes vakációs időben úgy érezhette, hogy a béke és a boldog bizonyosság menedékébe jutott.

De egy reggel, amikor Marc jelentkezett, szokatlanul ingerültnek, kétségbeesettnek látta Salvant. Előbb várnia kellett kissé az előszobában; köszönt a látogatónak, aki nemsokára kilépett a szobából, Doutrequin tanítónak. Alacsony, makacs homlokú ember volt, széles, borotvált arca olyan, mint egy bíróé, aki tudatában van szent hivatásának. Amikor belépett utána, elcsodálkozott Salvan izgatottságán, aki karját fölemelve kiáltotta:

- Hallotta, barátom, azt a gyalázatos hírt?

Közepes termetű, igen egyszerű és igen energikus ember volt, jóságos kerek arcából vidámság és őszinteség sugárzott, s rendszerint nevetős szemmel nézett az emberek arcába. Most nemes harag lángolt a tekintetében.

- Miféle hírt? - kérdezte nyugtalanul Marc.

- Úgy, hát nem tudja még... Nos, édes barátom, azok a csirkefogók voltak olyan vakmerőek... Daix tegnap este kiadta a végzést: elrendeli az eljárás folytatását.

Marc elsápadt, nem szólt egy szót sem, Salvan pedig rámutatva az asztalán kinyitva heverő *Kis Beaumont-i*ra, így folytatta:

- Doutrequin, aki most ment ki innét, itt hagyta nálam ezt a szennylapot, abban van a hír. Egyébiránt ő maga is megerősítette, mert ismer egy bírósági jegyzőt.

Kezébe vette az újságszámot, összegyűrte, undorodva dobta egy sarokba.

- Ó, ez a szennylap, ez az undok méreg, megront és elpusztít egy egész népet. Minden méltatlanság csak azért válik lehetségessé, mert ez hazugságokkal mérgezi a kisembereket, ezt a szegény francia népet, amely még oly tudatlan, s úgy hisz a mesékben, amelyek alacsony szenvedélyeinek hízelegnek... És a legnagyobb baj az, hogy ez az újság mindenütt elterjedt, minden kézbe elkerül. Amíg semleges volt, semmilyen párthoz nem tartozott, egyszerű gyűjteménye volt tárcaregényeknek, napi híreknek, kellemes, egyszerű lelkek számára is megérthető ismeretterjesztő cikkeknek. Így aztán hosszú esztendőkig barátja, orákuluma, mindennapi kenyere volt az együgyűeknek és szegényeknek, annak a sokaságnak, amely nem tud a maga fejével gondolkozni. Most pedig visszaél páratlan helyzetével, óriási olvasóközönségével, zsoldjába szegődik a hazugság és a reakció pártjainak, hasznot húz a legszemérmetlenebb pénzügyi üzelmekből és minden gyanús politikai kalandból. Hogy más újságok hazudnak és rágalmaznak, az úgyszólván semmit sem jelent. Ismerik már őket, a címük elárul mindent. Így például a *Beaumont-i Kereszt* kegyetlen hadjáratot vezetett Simon barátunk, a zsidó tanító, a gyermekek megmérgezője és gyilkosa ellen - ez nem izgatott túlságosan. Hanem hogy a *Kis Beaumont-i* közölte azokat az aljas, hitvány cikkeket, amiket maga is ismer, azokat a szemétben összeszedett árulkodásokat és rágalmakat - ez már gazság, ez egy egész nép alattomos megmérgezése. Jóságos arccal besurranni az egyszerű emberekhez, s aztán arzént keverni minden tál ételbe, megőrjíteni, szörnyű cselekvésre ösztökélni őket a példányszám érdekében - ennél nagyobb gazságot nem ismerek... Mert értse meg jól, Daix vizsgálóbíró azért nem rendelte el az ügy megszüntetését, mert érezte a közvélemény nyomását. Szomorú, szegény ember ez, a tisztessége ingadozik, és félelmes, rothasztó teher a felesége is. A közvéleményt pedig a *Kis Beaumont-i* csinálja, ez az ős oka a méltatlanságnak, a butaság és kegyetlenség vetése, amit mindenütt elszórnak a széles tömegek között, s amelynek utálatos termését, attól tartok, most látjuk majd kikelni.

Salvan leroskadt karosszékébe, íróasztala mellé, s meglátszott rajta a kétségbeesett aggodalom. Hallgattak mind a ketten, Marc lassú léptekkel járkált, őt is lesújtották e gondolatok - az ő tulajdon gondolatai. Megállt, és azt kérdezte:

- De hát valamit mégis határozni kell, mit csinálunk? Tegyük föl, hogy megindítják ezt a méltatlan pört, Simont akkor sem ítélhetik el, ez már túlságos szörnyűség lenne. És remélem, mi sem várjuk meg ölbe tett kézzel... Ha szegény Davidra lecsap ez a rettentő hír, cselekedni akar majd. Mit tanácsol nekünk?

- Ó, barátom! - kiáltotta Salvan. - Milyen szívesen tenném meg magam az első lépést, ha módot adnának rá!... Sejti, ugyebár, hogy annak a szerencsétlen Simonnak a személyében a világi tanítót üldözik, azt próbálják eltiporni. A mi drága tanítóképzőnk a nevelőiskolája az istenteleneknek és hazátlanoknak, akiket el akarnak pusztítani, s én magam, az igazgató, afféle sátán vagyok, ateista misszionáriusok apja, akinek régóta kívánják már a vesztét. Micsoda diadal lesz az a szerzetesi bandának, ha egyik volt növendékünk gyalázatos bűntett miatt elítélve vérpadra lép!... Ó, szegény iskolám, szegény házam, amely az én álmaimban oly hasznos, oly nagy, oly szükséges alkotórésze az ország sorsának - milyen rettentő perceket fog átélni miattuk!

Megindult hangjában benne égett a jó munkájába vetett lángoló hit. Az egykori tanítónak, egykori tanfelügyelőnek, a tudás és haladás tiszta és harcos szellemének egyetlen küldetése

volt, amikor a tanítóképző igazgatását rábízták: jó tanítókat nevelni, akik hívei a kísérleti tudománynak, megszabadultak Rómától, végre az igazságot hirdetik a nép között, s képessé teszik szabadságra, igazságosságra és békére. Ebben látta nemzetének és az emberiségnek egész jövendőjét.

- Mindnyájan odaállunk ön mellé - mondta megremegve Marc -, nem engedjük, hogy meggátolják a munkájában, a mai idők legsürgősebb, legfenségesebb munkájában, amely meg fog menteni bennünket.

Salvan szomorúan elmosolyodott.

- Mindnyájan, barátom? Hát hányan vannak mellettem?... Itt van maga, s itt volt az a szerencsétlen Simon is, akitől igen sokat vártam. Itt van még Mazeline kisasszony, a maga jonville-i kolléganője - ha néhány tucat olyan tanítónőnk volna, mint ő, a jövő nemzedéke megtudná végre, mi az a polgártársnő, a paptól megszabadult feleség és anya. Ami Férou-t illeti, annak megzavarja az eszét a nyomorúság és a lázadozás, megmérgezi gondolkodását a keserűség... Aztán már a nyáj következik, a közömbös, önző, gépies munkába vesző tömeg, amelynek egyetlen gondja, hogy a jó minősítés kedvéért hízelegjen a feljebbvalóinak. Nem is számítva a renegátokat, a mieinket, akik átszöktek az ellenséghez, például azt a Rouzaire kisasszonyt, aki egymaga tíz apáca munkáját végzi, s oly utálatosan viselkedik a Simon-ügyben. Megfeledkeztem szegény Mignot-ról, aki pedig egyik legjobb növendékünk volt, nem is rossz fiú, de még formálni kell a lelkét, s aszerint lesz jó vagy rossz, hogy kinek a hatása alá kerül.

Nekitüzesedett, nagyobb erővel folytatta:

- Meg aztán, nézze! Nem kétségbeejtő annak a Doutrequinnek az esete, akit most látott innen kilépni? Tanító, tanító fia, 70-ben tizenöt éves volt, s három év múlva lépett a képzőbe, még remegve a német betöréstől - a harag és a revansvágy levegőjében nőtt fel. Akkor az egész oktatás középpontja a haza eszméjének felmagasztalása volt. Csak katonákat akartak kapni, templommá, szentéllyé vált a hadsereg, ez a hadsereg, amely harminc esztendőn keresztül lábhoz tett fegyverrel várakozott, és milliárdokat nyelt el. Teremtettek is számunkra egy harcias Franciaországot, a haladás, igazság, igazságosság és béke Franciaországa helyett, amely megmenthette volna a világot... És itt van most Doutrequin, aki pedig jó köztársasági, egykor híve Gambettának, tegnap még antiklerikális volt - most hazafiságból antiszemita lett, s végül klerikálissá lesz! Furcsa szónoklatot mondott el nekem, a *Kis Beaumont-i* cikkei tükröződtek benne: Franciaország mindenekelőtt, a zsidókat el kell kergetni, a hadsereg tiszteletét dogmává emelni, az államérdeket ismét a fenyegetett haza szolgálatába állítani, egyszóval, újra kibővíteni az oktatás szabadságát, ami annyit jelent, hogy teljes szabadságot kell engedni a tanítórendeknek, a nép elbutítására. Ez a csődje az első idők hazafias köztársasági embereinek... Pedig hát Doutrequin derék ember, kitűnő tanító, ma öt segédtanítót igazgat Beaumont legjobban vezetett iskolájában. A fiai közül kettő már segédtanító a megyében, s tudom, hogy úgy gondolkoznak, mint az apjuk, persze megtoldva az ifjúság túlzásaival. Hová jutunk, ha ezután is ilyen szellem mozgatja a tanítóinkat?... Igen, ideje, hogy újakat neveljünk és szegény tudatlan népünk közé egész légióját küldjük a felszabadult elméknek, hogy az igazságot tanítsák, a méltányosság, a jóság és a boldogság egyetlen forrását!

Olyan tűzzel mondta az utolsó szavakat, hogy Marc jobb kedvre derült.

- Drága mesterem, most régi mivoltában látom! Nem fog egyhamar lemondani a küzdelemről, s végül is győzni fog, mert az ön oldalán van az igazság.

Felvidultan ismerte el Salvan is, hogy az imént csak pillanatnyi csüggedésnek engedett. Kiforgatta magából az a méltatlan pör, amellyel Simont fenyegetik.

- Tanácsot? Tanácsot kér tőlem, hogyan cselekedjék?... Lássuk csak, vizsgáljuk meg együtt a helyzetet.

- Itt van Forbes, a rektor, szelíd, barátságos ember, nagy tudású és igen értelmes, de belemerült az őstörténet tanulmányozásába, titkon lenézi a mai időket, nem érdeklődik semmi iránt, egyszerű kereke a gépezetnek a miniszter és a közoktatásügyi személyzet között. Aztán itt van Le Barazer, a főigazgató - Salvannak az eljövendő győzelembe vetett reménye egészen erre a bátor és bölcs emberre épül, aki mellesleg ügyes politikus is. Le Barazer ötvenesztendős, a köztársaság alapításának heroikus korából való ember -, abból az időből, amikor a világi és kötelező oktatás nyilvánvalóan szükségesnek látszott, mint egy szabad és igazságos demokrácia alapja. Dolgozott az első pillanattól fogva, megőrizte magában a klerikalizmus gyűlöletét, azt a meggyőződést, hogy a papot ki kell kergetni az oktatásból, meg kell szabadítani az elméket minden hazug dogmától, ha erős nemzetet akarunk, amely egész értelmét tudásra és cselekvésre fordítja. De a kor, a rengeteg akadály, az egyház szívós és mindegyre megújuló ellenállása megtoldotta köztársasági buzgalmát azzal az óvatossággal, azzal az ügyes és bölcs taktikával, hogy felhasználja a napról napra megnyert kis területet, s a kifárasztás taktikáját állítsa szembe ellenfeleinek támadásaival, amikor más erő nem áll rendelkezésére. Mint egy párizsi líceum egykori rendes tanára, így használta föl egész hatalmát, amit főigazgatói állása adott neki - sohasem folytatott egyenes harcot sem a prefektussal, sem a képviselőkkel és szenátorokkal, bár nem engedett egy tapodtat sem, amíg meg nem valósult, amit elhatározott. Salvan, akit hevesen támadott a klerikális párt, az ő jóvoltából folytathatta aránylag nyugodtan a tanítóképzőben az újjáteremtés művét, a tanítószemélyzet megújítását; kétségtelenül csak neki vehetik valami hasznát, hogy megvédje Simont alárendeltjével, Mauraisin tanfelügyelővel szemben. Mert hát itt van még a szép Mauraisin, s ez alighanem meg fog vadulni, elárulja az állami közoktatást, a szerzetesi iskolák pártjára szegődik, mert megszagolta a szél irányát, bizonyos afelől, hogy az egyház lesz a győztes, s az jobban megfizeti majd a szolgálatait.

- Hallott a tanúvallomásáról? - folytatta Salvan. - Daix vizsgálóbíró előtt állítólag rettentően súlyos vallomást tett Simon ellen. És ilyen jezsuitákra bízzák a mi iskoláink felügyeletét!... Akárcsak Depinvilliers, a beaumont-i líceum igazgatója, akit minden vasárnap ott látnak a misén a Szent Maxentius-templomban, feleségével és két csúnyácska leányával. Hát persze, véleményszabadság van. De ha Depinvilliers-nek szabad is misére járnia, azt azért nem lenne szabad, hogy a jezsuiták kezére játssza egyik középiskolánkat. Crabot atya úgy uralkodik a líceumunkban, mint a valmarie-i kollégiumban; hát nem a legironikusabb dolog ez a világi, köztársasági líceum, amelyet néha a fülem hallatára összehasonlítanak versenytársával, a szerzetesi kollégiummal, s amely voltaképpen annak egyszerű fiókintézete?... Ó, szép munkát végez a mi köztársaságunk, biztos és hűséges kezekbe adja magát, s megértem, hogy Mauraisin a másik tábornak dolgozik, amely szakadatlanul cselekszik és jól fizet!

Amikor aztán Marc búcsúzóban volt:

- Elmegyek hát Le Barazerhez... Maga ne menjen, jobb lesz, ha én teszem ezt a lépést, akit ő olyan bátran támogat. Siettetni hiábavaló, ő a maga idején és a maga módján akar cselekedni; annyi bizonyos, hogy Mauraisint elhallgattatja, ha már közvetlenebb szolgálatot nem tehet Simonnak... Ellenben azt tanácsolom, látogassa meg Lemarrois-t, a polgármesterünket és képviselőnket, a maga apósának jó barátját - ismeri ugye? Hasznára lehet.

Az utcán elhatározta Marc, hogy azonnal elmegy Lemarrois-hoz. Tizenegyet ütött az óra, bizonyosan otthon találja. És a Gambetta utcán, amely kettévágta Beaumont-t a líceumtól a városházáig, eljutott a Des Jaffres körútra, a híres sétahelyre, amely keresztben vágta át a várost a prefektúrától a székesegyházig. A körúton, az arisztokrata negyedben volt Lemarrois fényes palotája, ahol párizsi származású szép felesége nagy vendégségeket szokott rendezni.

Mint gazdag, híres orvos hozta el Párizsból, amikor politikai szándékokkal hazajött, hogy szülővárosában folytassa gyakorlatát. Beszélték, hogy fiatal medikus korában véletlenül közel jutott Gambettához, benső környezetében élt s igen lelkes, szilárd köztársasági volt, kedvelt tanítványa a nagy embernek. Úgy is tekintették Beaumont-ban, mint oszlopát a polgári köztársaságnak: szeretetre méltó felesége van, maga is népszerű a szegények között, akiket ingyen kezel, s alapjában értelmes és derék ember. Politikai szerencséjét gyorsan megcsinálta: községtanácsos lett, aztán járási megbízott, végül képviselő és polgármester. Tizenkét esztendeje biztosan ült mindkét helyén, mint valami szerzett uradalomban, ahol törvényes birtokosnak érezte magát - mindmáig kétségbevonhatatlant ura volt a városnak és feje a megye képviselőinek, noha ezek közt reakciósok is akadtak.

Mihelyt megpillantotta Marcot, amint belépett a nagy, komoly fényűzéssel berendezett fogadószobába, két kezét kinyújtva sietett eléje, mosolygó, rokonszenvet sugárzó arccal. Bár ötven felé járt, barna haja alig szürkült még, nagy feje volt és éremre illő arcéle, eleven és világos szeme.

- Ó, kedves barátom, már csudálkoztam, hogy nem keres föl, és sejtem, hogy miért jön most ide... Ugye, micsoda szörnyűség ez a Simon-ügy! Ártatlan az a szerencsétlen, kiviláglik ez abból is, hogy mily dühösen üldözik... Önökkel vagyok, ó, egész szívemmel önök mellett vagyok.

Marcot boldoggá tette ez a jó fogadtatás, megkönnyebbülés volt neki, hogy végre talált egy igaz embert, és sietve elmagyarázta, hogy valóban az ő mindenható segítségét akarja kérni. Okvetlenül lehet tenni valamit, hiszen csak nem engedhetik, hogy ítélkezzenek egy ártatlan fölött, s talán el is ítéljék. De Lemarrois már égnek emelte karját.

- Tenni, tenni, hogyne!... De hát mit tehetünk a közvélemény ellen, amikor már az egész megyét föltüzelték?... Bizonyára tudja, hogy a politikai helyzet egyre súlyosabbá válik. És az általános választások jövő májusban, alig kilenc hónap múlva! El tudja képzelni, micsoda végtelen óvatosságra van szükségünk, ha nem akarjuk megkockáztatni a köztársaság bukását?

Leült, és egyszerre gondba merült arccal kezdett játszani egy nagy elefántcsont papírvágókéssel. Elmondta aggodalmait: milyen izgalomban van a megye, ahol a szocialisták erősen mozgolódnak és tért kezdenek nyerni. Nem mintha félne tőlük, hiszen eddig egyetlen szocialista jelölt sem ment keresztül; de az utolsó választásokon azért került be két reakciós, köztük a köztársasághoz csatlakozó Sangleboeuf, mert a szocialisták miatt megoszlottak a szavazatok. Jövő májusban még keményebb lesz a harc. Az a szó, hogy „szocialista”, keserűen, támadóan hangzott, benne volt a birtokban levő polgári köztársaság félelme és haragja a szociális köztársaság lassú, ellenállhatatlan emelkedése miatt, amely most akar hatalomra kerülni.

- Hogyan akarja hát, kedves barátom, hogy segítségére legyek? Kezem, lábam meg van kötve, mert számolnunk kell a közvéleménnyel... Ó, nem magamról beszélek, én bizonyos vagyok afelől, hogy megválasztanak; de kénytelen vagyok azonosítani magamat a kollégáimmal, nehogy azok ottmaradjanak a porondon... Meg aztán, ugyebár, ha csak az én mandátumomról lenne szó, ebben a percben föláldoznám, hogy csak a lelkiismeretemnek engedelmeskedjem, fennhangon kiáltanám ki azt, amit igaznak hiszek. Csakhogy most maga a köztársaság forog kockán, s arról van szó, hogy a köztársaság ne szenvedjen vereséget a mi személyünkben... Ó, ha tudná, milyen undorító rosszindulattal állunk szemben néha!

Aztán panaszkodni kezdett a szép, szemüveges, jól öltözött, jól fésült Hennebise prefektusra, aki egyáltalán nem segíti, mert fél, hogy vagy a miniszternél vagy a jezsuitáknál kompromittálja magát, kíméli mind a kettőt, s folyvást nyugtalanul ismételgeti: „Ó, csak ügyeket ne

csináljunk!” Bizonyos, hogy a papok és a katonák felé hajlik, s ügyelni kell rá, de egyben át is venni diplomatikus, megalkuvó taktikáját.

- Egy szó mint száz, kedves barátom, kétségbe vagyok esve, kilenc hónapig kénytelen vagyok kiszámítani minden lépésemet, minden szavamat, ha nem akarom a csuhásoknak azt az örömet megszerezni, hogy a *Kis Beaumont-i* olvasói lehurrogjanak. Ez a Simon-ügy igazán nagyon rosszkor jön... Ó, ha nem lennének előttünk a választások! Tüstént munkához látnék!

És hirtelen kizökkenve megszokott nyugalmából, megharagudott.

- Nem is beszélve arról, hogy a maga Simonja, aki már úgyis ilyen nehéz pillanatban sózta nyakunkba az ügyét, Delbost választja ügyvédjéül, a szocialista Delbost, akit mumusnak tekint az egész „helyesen gondolkozó” társadalom. Hát ez a teteje mindennek, a maga Simonja, úgy látszik, azt akarja, hogy elítéljék.

Marc hallgatott idáig, szíve újra összeszorult, érezte már az újabb csalódást. Tisztességes embernek ismerte Lemarrois-t, s annyi bizonyságát látta szilárd köztársasági meggyőződésének!

- De hát - mondta végül - Delbos igen nagy tehetség, és szegény Simon azért választotta, mert velünk együtt úgy vélekedett, hogy ő a helyzetnek megfelelő ember. Egyébiránt az sem bizonyos, hogy más vállalta volna-e az ügyet... Igazán rettenetes időket élünk, mindenkit elfog a gyávaság.

Lemarrois megérezte ennek a szónak a leheletét. Élénk mozdulatot tett, de nem ragadtatta el magát. Még el is mosolyodott.

- Túlságosan józannak talál, ugye, fiatal barátom? Csak öregedjék meg, majd meglátja, hogy politikában nem mindig könnyű a meggyőződésünk szerint cselekedni... De miért nem fordul Marcilly kollégámhoz, a maguk fiatal képviselőjéhez, aki a megye egész értelmiségi fiatalságának szerelme és reménysége? Én már bekerültem az elkopott, óvatos vén szamarak sorába, rendben van. De Marcilly, aki oly nagylelkűen és szabadon gondolkodik, bizonyosan élükre áll... Menjen el hozzá, menjen el hozzá!

A lépcsőházig kísérte ki Marcot, szorongatta a kezét, s megígérte, hogy minden erejével támogatni fogja, mihelyt a körülmények megengedik.

Csakugyan, miért ne látogatná meg Marcillyt? Az is a Des Jaffres körúton lakik, néhány lépésnyire innét, s a delet még nem ütötte el. Marc megjelenhetett nála, hiszen a választás idején diszkréten korteskedett mellette, annyira lelkesedett a rokonszenves, nagy irodalmi műveltségű jelöltért. Marcilly Jonville-ban született, igen kiváló növendéke volt a tanárképző főiskolának, s két évig előadott Beaumont-ban; itt jelöltette magát, amikor a tanárságról lemondott. A kis termetű, szőke ember okos, szeretetre méltó arca mindig mosolygott, felkavarta az asszonyok szívét, de imádóivá tette a férfiakat is, mert ritka módon értette, hogy kinek mit kell mondani, és lekötelező szolgálatkészséget mutatott mindenki iránt. De ami igazán kedvessé tette az ifjúság szemében, az a fiatalsága volt - alig lehetett még harminckét esztendős -, meg szerencsés formájú beszédei, amelyek tele voltak nagylelkű megértéssel, s elegánsan, emberek és dolgok tökéletes ismeretével közelítették meg a problémákat. Végre lesz egy igazán fiatal képviselőjük, akire számíthatnak! Ez felfrissíti majd a politikát, beleviszi a feltörő nemzedékek vérét, s mindezt kifogástalan nyelven, az igazi irodalom gyönyörűséges illatával! És három esztendő óta valóban egyre jelentékenyebb szerepet játszott a Kamarában. Tekintélye nőttön-nőtt, s harminckét esztendeje ellenére emlegették már, mint miniszterjelöltet. Annyi bizonyos, hogy bár fáradhatatlan készséggel intézte a választók ügyeit, még jobban csinálta a maga dolgát, lépcsőnek használta fel a legapróbb körülményt is, s oly természetes, könnyed módon tört felfelé, hogy eddig senki sem nézte közönséges törte-

tőnek, a türelmetlen és túlfűtött ifjúság képviselőjének, amely minden élvezetet és minden hatalmat mohón meg akar kaparintani.

Az előkelően berendezett, díszes lakásban Marcilly jó pajtásként fogadta Marcot, mintha ez a szerény falusi tanító még mindig tanárkollégája lett volna. Tüstént Simonról kezdett beszélni, megindult hangon; elmondta, hogy egész szívével átérzi ennek a szerencsétlennek szomorú sorsát. Természetesen nem vonakodik segítségére sietni, beszélni fog az érdekében, fölkeresi a megfelelő embereket. De végül, igen finoman, a legnagyobb óvatosságot tanácsolta a közelgő választások miatt. Lényegében, ha kedveskedőbb hangon is, ugyanazt válaszolta, amit Lemarrois, érezni lehetett azt a lappangó szándékot, hogy nem tesz semmit, hogy nem veszélyezteti a szent frigyládát, a már megtörtént jelöléseket. Hiába különbözött egymástól a két iskola - a régi nyersebb, az új mézesmázos hangú -, megegyeztek abban a mohóságukban, hogy a hatalom meghódított foszlányát ne engedjék ki a foguk közül. És Marc most érezte először, hogy Marcilly talán mégsem egyéb, mint sikeres törtető, aki hideg elszántsággal akar még magasabbra törni. De azért kénytelen volt távozóban köszönetet mondani neki, mert a fiatal képviselő megesküdött, hogy szolgálatára áll, és az édes szavak áradatával bocsátotta magát rendelkezésére.

Ezen a napon Marc félelemmel és gonddal terhelten tért vissza Maillebois-ba. És délután, amikor elment, hogy Lehmannékat bátorítsa, kétségbeesett családot talált az Odú utcában. Úgy számítottak az eljárást megszüntető végzésre! Az ott levő David lelkét is megzavarta a rossz hír - hinni akart még valami csodában, amely ezt a méltatlan pört megakadályozza. De a következő napokban igen gyorsan haladtak a dolgok: a vádtanácsot mintha valami különös sietség fogta volna el, s a törvényszék a legkorábbi határidőre, az októberi ülésszakra tűzte ki az ügyet. Ekkor aztán Dávid az öccse ártatlanságába vetett lángoló hitével, s azzal a lelkierővel és szilárdsággal, amely hőst formált belőle, egész bátorságát és biztonságát visszanyerte. A pör tehát meglesz, ezt a szégyent nem lehetett elkerülni. De hol az esküdtszék, amely a bizonyítékok tökéletes hiányában el merné ítélni Simont? Az elítélésnek még a gondolata is természetellenesnek, lehetetlennek látszott. Simon a börtönben továbbra is állandóan hangoztatta ártatlanságát; nyugodt várakozása, meggyőződése, hogy nemsokára kiszabadul, minden látogatás alkalmával megerősítette, föllelkesítette a bátyját. Lehmannéknál még tervezgettek is: Simonné arról beszélt, hogy egy jó hónapra pihenni megy férjével és gyermekeivel Provence-nak egy kis zugába, ahol barátaik vannak. S a reménységnek ebben az új rohamában vitte el David Marcot egy délelőtt Beaumont-ba Delboshoz, hogy komolyan megbeszéljék az ügyet.

A fiatal ügyvéd a Fontanier utcában lakott, a kereskedők és a köznép városrészében. Egy környékbeli paraszt fia volt, és Párizsban végezte a jogot, ahol rövid ideig érintkezett a szocialista ifjúsággal. De mostanáig egyetlen párthoz sem csatlakozott egészen, mert nem talált olyan nevezetes ügyet, amely megmutatja a helyét az embernek. Amikor elvállalta Simon ügyét, amelytől a kollégái rettegtek, eldöntötte az élete sorsát. Tanulmányozta az ügyet, szenvedélyesen izgatta, hogy így szembekerül minden közhatalommal, minden reakciós erővel, amelyek, csak hogy a régi rothadt társadalom épületét megmenthessék az összeomlástól, összefogtak egy szegény ember elveszejtésére. Az út végén a harcos szocializmus áll, egyedül ez mentheti meg az országot, a végre felszabadult nép új erejével.

- Nos hát, áll a harc! - kiáltotta oda vígan két látogatójának, amikor könyvekkel és iratcsomókkal zsúfolt kis irodájában fogadta őket. - Nem tudom, hogy győzünk-e, de mindenesetre nehezen bánnak el velünk.

Kis, barna, száraz ember volt, de szeme és szava lángolt, a hangja csodálatos, rendkívüli ékesszólása lelkes, logikus és szabatos volt egyszerre, folytonos forró felszárnyalásaiban.

Davidot csak az döbbentette meg, hogy az ügyvéd nem látja bizonyosnak a győzelmet. És megismételte azt, amit egy hete mondogatott:

- Győzni okvetlenül győzünk. Hol akadna esküdtszék, amely minden bizonyíték nélkül el merje ítélni az öcsémet?

Delbos ránézett, aztán nyugodtan elnevette magát.

- Édes barátom, lemegyünk az utcára, és az első tizenkét polgártárs, akit összeszedünk, arcul köpi magát, és büdös zsidónak nevezi. Hát igazán nem olvasta a *Kis Beaumont-i*t, és nem ismeri kortársai szép lelkét? Veszélyes és bűnös dolog lenne áltatni magunkat, ugye, Froment úr?

S amikor Marc elmondta neki csalódásait a befolyásos személyiségeknél tett látogatásai alkalmával, az ügyvéd még tódította, s ki akarta józanítani tévedéséből az ügyfele testvérét. Igaz, itt van Salvan, az tisztességes ember, igazi apostol, de őt magát is erősen fenyegetik, inkább neki lenne szüksége védelemre. Ami Le Barazert illeti, az számolni fog a körülményekkel, s engedi föláldozni Simont, hogy egész tekintélyét megtarthassa a világi oktatás védelmezésére. A derék Lemarrois, a tegnapi megvesztegethetetlen köztársasági, tudtán kívül rátért a reakcióhoz vezető aggodalmak útjára. De legfőképpen Marcilly nevének említése lobbantotta haragra. Ó az édes Marcilly, az értelmiségi ifjúság reménye, aki minden haladó párttal kacérkodik! Nohát, erre aztán egyáltalán nem lehet építeni; hazudott tegnap, hazudott mindig, holnap renegát és áruló lesz! Mindezektől az emberektől csak jó szót kaphatnak, de nem várhatnak tettet, őszinteséget, bátorságot.

Amikor a közoktatásügy és a politika világáról így elmondta ítéletét, Delbos rátért a bíróságra. Meggyőződése volt, hogy Daix vizsgálóbíró megszimatolta az igazságot, de elhárítja magától, rettegve az állandó házi perpatvaroktól, amelyekkel felesége gyötri, nehogy „a büdös zsidót" kiengedje kezéből; mindez pedig igen erősen megzavarja a lelkiismeretét, hiszen a hivatását aprólékos gonddal és alapjában becsületesen tölti be. Másfelől félni kell az államügyésztől, a temperamentumos Raoul de la Bissonnière-től, akinek vádbeszéde bizonyára kegyetlen lesz, szokása szerint irodalmi sallangokkal felcicomázva. Ez a hiú, kisnemesi családból származó férfiú úgy viselkedik, mintha nagy áldozatot hozott volna, amikor a köztársaság szolgálatába lépett; elvárja, hogy ezért gyors előmenetellel jutalmazzák, s ezt tőle telhetően sietteti is, egyszerre kacsingatva a kormány és a szerzetesrendek felé, mint hazafi és tüzes antiszemita. Ami Gragnon elnököt illeti, ő az a bizonyos jókedélyű elnök: nagy ivó, nagy vadász, lányok után jár, elméskedik, a nyersesége megjátszott, de kétkedése valódi, se lelke, se hite, az erősebb fél azt teheti vele, amit akar. Végül ott van az esküdtszék, amely még ismeretlen, de az összeállítását könnyű elképzelni: néhány boltos, egy-két nyugalmazott kapitány, talán két-három építész, orvosok vagy állatorvosok, hivatalnokok, tőkepénzesek, iparosok - meg van mérgezve valamennyi, félti a bőrét, enged az általános őrületnek.

- Láthatja tehát - fejezte be keserűen Delbos -, hogy az öccse, akit mindenki cserbenhagyott, mert nagy ügyetlenül olyankor szorult segítségre, amikor a közeli választásoktól való félelem mindent megakaszt, s megbénítja még az igazság és igazságosság barátait is - az ostobaságok, önzések és gyávaságok egész gyűjteményének ítélete alá kerül.

David szomorúan hallgatott, s az ügyvéd hozzátette még:

- Ó, nem engedjük ám szó nélkül felfalni magunkat. De okosabbnak látom, ha nyersen megmutatom önöknek a helyzetet... Most pedig vizsgáljuk meg, hányadán vagyunk.

Előre tudta a vád állításait. A tanúkat mindenfelől félelmes nyomás alá vetették. Nem beszélve a közvéleményről, amelyben benn éltek, s amely beléjük hatolt, mint a ragálytól megfertőzött levegő, kétségtelenül megdolgozták őket holmi titokzatos hatalmak is, mindennapos

intelmek ravaszul font hálójában, előre lediktálva gondolataikat s a bíró előtt adandó válaszaikat. Rouzaire kisasszony, úgy látszik, tökéletes határozottsággal nyilatkozott az időpontról: háromnegyed tizenegykor hallotta állítólag Simont hazatérni. Most már maga Mignot is, bár nem ennyire határozottan, úgy vélte, hogy ugyanabban az időtájban lépéseket és hangokat hallott. De főként erősen befolyásolhatták Simon növendékeit, a Bongard, Doloir, Savin és Milhomme gyerekeket, akiknek felvonulása a bíróság előtt, úgy mondták, erős hatással lesz a közönségre. Igyekeztek a vádlottra kedvezőtlen szavakat kihúzni belőlük. Például a kis Sébastien Milhomme nagy zokogás közben jelentette ki, hogy sohasem látott a Testvérektől jövő Victor unokatestvére kezében olyan írásmintát, aminőt az áldozat szobájában találtak. Beszélték ezzel kapcsolatban, hogy Édouard Milhomme özvegyénél, a papírkereskedőnél váratlan látogatást tett távoli rokona. Jarousse tábornok, aki hadosztályparancsnok volt Beaumont-ban. Eddig nem dicsekedett ezzel a rokonsággal, de most hirtelen eszébe jutott, s a papírkereskedő asszony elképedve, de boldogan fogadta baráti látogatását. Mindezeken fölül erősen hangsúlyozta a vád, hogy az eleinte gyanúsított csavargót hiába kutatták mindenütt, hasonlóképpen hiába kerestek egy tanút, őrt vagy járókelőt, aki látta volna Simont, amikor állítása szerint gyalog tért vissza Beaumont-ból Maillebois-ba. Viszont igaz, hogy vonaton való visszatérését sem lehetett megállapítani, amit a vád föltételezett, mert egyetlen vasutas sem emlékezett arra, hogy Simont látta, és több retúrjegy is hiányzott ezen az estén, de tulajdonosaikat nem lehetett megtalálni. Fulgence testvér és Philibin atya vallomása is igen súlyos lehetett, különösen az utóbbié, akinek állítólag döntő bizonyítéka van arra, hogy az írásminta igenis Simon iskolájából került ki. Végül pedig a törvényszék részéről kiküldött két írásszakértő, Badoche és Trabut határozottan fölismerte az olvashatatlan kézjegyben, amelynek vonalai alig látszottak, Simon két kezdőbetűjét, egy nagy E-t és S-et, egymásba fonódva.

Ebből már meg lehetett szerkeszteni a vádat. Simon hazudott, bizonyára a féltizenegyes vonattal tért vissza Beaumont-ból, amely tizenkét perc alatt érkezik Maillebois-ba. Pontosan háromnegyed tizenegy lehetett tehát, amikor hazaért, Rouzaire kisasszony pedig azt állította, hogy éppen ebben az időben hallott ajtónyílást, lépéseket és beszédet. Másfelől bizonyosnak látszott, hogy a kis Zéphirin, akit tíz órakor kísért haza a kapucinusok kápolnájából, nem feküdt le azonnal, s a szentképek rakosgatásával szórakozott, amiket elrendezve hagyott az asztalán; ilyenformán a gyilkosság háromnegyed tizenegy és tizenegy közt történhetett. Lefolyását most már könnyű volt követni: Simon világosságot látott az unokaöccsénél, belépett, ingben találta, amint feküdni készült. Nyilván valami erotikus őrület vett erőt rajta ebben a pillanatban, ennek a kis angyalnak, a sovány, nyomorék testének láttára; de megállapították azt is, hogy gyűlölte a gyermeket, dühöngött, amiért katolikusnak nevelték; sejtették még a rituális gyilkosság lehetőségét is, hiszen ez az utálatos legenda megrögzött bizonyossággá vált a tömegek elméjében. Egyébiránt, ha idáig nem mentek is, könnyű volt megformálni a jelenetet; a szennyes aktus, a gyermek ellenállása, küzdelem, kiáltások, a gonosztevő halálra rémül, előbb szájába tömi, amit keze ügyében talál, hogy elhallgattassa, aztán elszörnyedve, fejét vesztve megfojtja, amikor a gyermek kiköpi a rögtönzött szájpecket, s a kiáltások még félelmesebben kezdődnek újra. Kevésbé kényelmes volt megmagyarázni, hogyan került Simon kezébe a *Kis Beaumont-i* példánya s a belekevert írásminta. Az újságszám bizonyára zsebében volt, hiszen a gyermeknél nem lehetett. Ami az írásmintát illeti, a vád ingadozott: talán a gyermeknél volt, talán Simon zsebében; végül is ez utóbbi föltevést fogadták el, mint leglogikusabbat, hiszen a két szakértő jelentése bebizonyította, hogy a minta a tanítóé volt, mert rátette a neve kezdőbetűit. A bűntény végrehajtása után a többi már magától érthető volt: Simon ott hagyta a kis testet a földön, nem rendezett el semmit a feldúlt szobában, mindössze az ablakot tárta ki újra, hogy azt higgyék: kívülről jött a gyilkos. Csak azt a hihetetlen ügyetlenséget követte el, hogy nem szedte föl és nem semmisítette meg az ágy lábához gurult újságot és írásmintát - ez mutatta, mily végtelen zavarban lehetett. Bizonyára nem is ment föl azonnal a feleségéhez, aki megállapította, hogy húsz perccel éjfél előtt érkezett haza - nyilván

üldögélt egy darabig a lépcsőn, hogy kissé megnyugodjék. A vád nem súlyosbította a dolgokat azzal, hogy az asszonyt is bűntársnak tekintse; de célzott arra, hogy nem mondott igazat, amikor férjének ezen az éjszakán tanúsított derűs nyugalmáról, vidám gyöngédségéről beszélt; ennek bizonyítéka Mignot tanúvallomása volt, aki másnap annyira csodálkozott a tanító kései fölkelése miatt, s állítólag sápadtan, remegve, szinte roskadozva találta, amikor elment fölkelteni, hogy a szörnyű hírt tudassa vele. Rouzaire kisasszony, Fulgence testvér, Philibin atya - mind egyetértően vallottak erre nézvést: Simon majd hogy el nem ájult a kis test láttára, bár ugyanakkor felháborító ridegséget mutatott. Nem terhelő bizonyíték-e ez is? Senki nem kételkedhetik ennek a nyomorultnak bűnösségében.

Így adta elő Delbos a vád állításait, s aztán folytatta;

- Vaskos erkölcsi lehetetlenségek vannak itt, józan eszű ember nem fogja Simont bűnösnek tartani; meg aztán vannak ténybeli valószínűtlenségek is. De azért ne áltassuk magunkat, ez az ijesztő mese eléggé megáll a lábán, hogy megragadja a tömeg képzeletét, s odasorakozzék a többi legendás mese mellé, amelyek megtámadhatatlan igazságokká erősödnek... A mi gyöngeségünk pedig az, hogy nincs egy történetünk, egy igazi történetünk, amelyet szembeállíthatnánk a formálódó legendával. Az éjszakai csavargó föltevése, amelyhez önök, úgy látom, ragaszkodnak, csak arra jó, hogy kétséget támasszon az esküdtek lelkében; mert az ellen is a legkomolyabb ellenvetéseket lehet tenni... Akkor hát kit vádoljunk és mi legyen a gerince a védelemnek?

Marc figyelmesen, némán hallgatta mostanig, de nem tudta tovább visszafojtani ezt a kiáltást, amelyben egész, lassan kialakult meggyőződése kitört:

- De én nem kételkedem abban, hogy egy szerzetes követte el az erőszakot és a gyilkosságot.

És Delbos boldogan, energikus mozdulattal helyeselve mondotta:

- Ez az, ebben én is tökéletesen bizonyos vagyok. Minél tovább tanulmányozom az ügyet, annál inkább látom, hogy ez az egyetlen lehetséges igazság.

Aztán, mert David aggodalmasan, kétségbeesetten rázta fejét:

- Igen, tudom, roppantul veszélyesnek látja az öccse sorsára nézve, ha döntő bizonyíték nélkül megvádoljuk valamelyik szerzetest. És bizonyosan igaza is van, mert ha teljes világosságot nem derítünk az általunk megvádolt gyilkos személyére, az ügyünk rágalmazással súlyosbodik, azt pedig drágán fizetnők meg a mai ostoba klerikális reakció idején... De hát védekeznem mégiscsak kell, s nem az-e a legjobb módja az öccse tisztára mosásának, ha kimutatom, kinek kell a bűnösnek lenni, kicsoda az minden bizonyosság szerint. Erre ön azt feleli, hogy éppen ezt kellene tudnunk, s ezt szeretném alaposan megbeszélni önökkel.

A tanácskozás tovább folyt. Marc elmondta, milyen okok vezették arra a bizonyosságra, hogy a bűntényt csak a Testvérek iskolájának egyik tagja követhette el. Először is, az írásminta nyilvánvalóan tőlük került ki, ennek határozott bizonyítéka az, ami a Milhomme özvegyeknél történt, Sébastien vallomása, aztán a vallomás visszavonása. Aztán itt van a kézjegy, az írásminta eltűnt, talán ellopott sarka, egy egész bonyodalom, amelynek titkát nem tudja megfejteni, de érzi, hogy mögötte lappang az igazság. Döntő erkölcsi bizonyíték azután, hogy a szerzet oly rendkívüli igyekezettel gyanúsítja és vádolja Simont. Nem mozgatna így meg eget-földet, ha nem valamelyik rühös birkáját akarná megmenteni. Igaz, hogy egy csapással el akarja tiporni a világi oktatást is, és diadalra vinni a veszélyeztetett egyházat. Végül, az erőszakos gyilkos mintha aláírta volna művét: a kegyetlen és alattomos szadizmus, az aljasság és vallásosság keveréke elárulja a csuhát. Azt azonban készséggel elismerte Marc, hogy ezek a bizonyítékok - csupa logika és okoskodás - nem lehetnek elegendők. Kétségbeejtette az, hogy

kutatásait ilyen sötétségben, zűrzavarban és rémületben végezte, amelyet ügyes és láthatatlan kezek mintha napról napra növelnének.

- Lássuk csak - kérdezte Delbos -, ugye, nem gyanúsítja sem Fulgence testvért, sem Philibin atyát?

- Ó, nem - felelte Marc. - Láttam őket a kis holttest mellett akkor reggel, amikor a bűntényt fölfedezték. Fulgence testvér bizonyosan visszatért az iskolájába, csütörtök este, amikor a kapucinusok kápolnájából távozott. Egyébiránt hiú, zavaros eszű ember, de nem tartom képesnek ilyen szörnyű cselekedetre... Ami Philibin atyát illeti, be van bizonyítva, hogy azon az estén nem távozott a valmarie-i kollégiumból. Meg aztán mégiscsak tisztességes, kissé darabos, de alapjában derék embernek látom.

Hallgattak egy ideig. Marc messzeségbe vesző tekintettel folytatta:

- De azért akkor reggel, amikor odaértem, kétségtelenül volt a levegőben valami, amit sehogy sem tudok megérteni. Philibin atya fölszedte a földről a *Kis Beaumont-i* példányát és az írásmintát, amik össze voltak nyálazva és harapdálva: nem tudom, nem használta-e föl ezt a rövid pillanatot, hogy leszakítsa és eltüntesse a minta sarkát, ahol valami nyomra vezető jel lehetett. Ámbár igaz, hogy Mignot segédtanító, aki látta a mintát, némi habozás után most azt állítja, hogy a papír sarka hiányzott.

- És a három segédtanító testvér, Isidore, Lazarus és Gorgias? - kérdezte tovább Delbos.

David, aki a maga részéről állandóan kutatott, bámulatos buzgalommal, értelmességgel és türelemmel, most fejét rázta.

- Mind a háromnak volt alibije, amit tíz társuk is tanúsít a törvényszék előtt, a jámbor hívőkről nem beszélve. Úgy látszik, hogy a két első az igazgatóval, Fulgence testvérrel együtt tért vissza az iskolába. Gorgias testvér pedig egy gyermeket kísért haza, de fél tizenegykor ő is otthon volt, amint ezt a ház egész személyzete állítja, valamint világi tanúk is - igaz, hogy a Testvérek barátai -, akik állítólag látták hazatérőben.

- Ez a Gorgias testvér nagyon gyanús nekem, gondolkoztam az esetén... A gyermek, akit hazakísért, a kis Polydor, Pélagie-nak, a feleségemék szakácsnéjának unokaöccse; meg akartam szólaltatni, de alattomos, hazug és lusta gyerek, és semmit sem tudtam kiszedni belőle, csak a zűrzavart növelte... Hát igen, nem tudok megszabadulni Gorgias testvér alakjától, személyétől. Brutálisnak, érzékinek, cinikusnak mondják, túlzottan vallásos, nyersen, türelmetlenül, vérszomjasan. Másrészt, úgy mondták nekem, valamikor kapcsolatban volt Philibin atyával és magával Crabot atyával is... Gorgias testvér, igen, Gorgias testvér - egy pillanatig csakugyan azt hittem, hogy ő az, akit keresünk. De aztán csak föltevésekig jutottam.

- Gorgias testvér kétségtelenül gyanús - mondta szokott fejcsóválásával David -, én is azt érzem, amit ön. Csakhogy okos dolog-e megvádolni, amikor - mint ön maga is mondja - csak okoskodásokat szegezhetünk ellene? Egyetlen tanú sem szólna mellettünk, valamennyien a testvért támogatnák, tisztára mosnák a mi istentelen vádjainktól.

Delbos figyelmesen hallgatta.

- Lehetetlen megvédenem az öccsét - ismételte -, ha nem visszük át a harcot az ellenséges táborba... És gondoljon arra, hogy az egyetlen segítség, amitől valamelyes előnyt várhatnak, talán magától az egyháztól jön majd; mert mindenki arról beszél, hogy a régi viszály a püspökünk, Bergerot, és Valmarie rektora, a mindenható Crabot atya közt erősen kiélesedett, éppen a Simon-ügy miatt... Érzésem szerint Crabot atya az az alattomos értelem, az a láthatatlan kéz, amelyet önök ott sejtenek a homályban, s amely az egész ügyet irányítja. Persze nem vádolom azzal, hogy ő a bűnös, de annyi bizonyos, hogy ő az akarat és az erő, amely a bűnöst fedezi.

Ha nekitámadunk, a fejre sújtunk le... Nem is számítva azt, hogy velünk lesz a püspökség - ó, nem nyíltan, de azért az ilyen támogatás nem semmiség akkor sem, ha titkos.

Marc kétkedően mosolygott, mintha azt akarná mondani, hogy az egyház sohasem lehet pártunkon az emberi igazság ügyében. Egyébiránt az ő szemében is Crabot atya volt az ellenség; az igazi harc csakugyan az, ha eljutnak ehhez az emberhez és igyekeznek megsemmisíteni. Crabot atyáról beszélgettek hát - múltjáról, amelyet elég titokzatos legenda aranyozott meg. Azt beszélték róla, hogy természetes unokája egy híres tábornoknak, az első császárság egyik hercegének; a hazafias lelkekben ez a hit összekeverte kegyes papi munkáját a csaták és hódítások messze hangzó dicsőségével. De még jobban hatott a szívekre elhivatásának története, az a regényes mód, ahogy a szerzetbe lépett. Harmincéves korában, mint gazdag, gáláns, szép lovag feleségül készült venni egy imádni való özvegyet, egy nagynevű és nagy vagyonú hercegnőt, amikor az asszonyt élete virágában lekaszálta a kegyetlen halál. Ahogy maga mondta, ez a villámcsapás az Isten karjába vetette, megmutatván neki e világ örömeinek keserű semmiségét. Megnyerte ezzel minden asszony megindult gyöngédségét, végtelenül hálásak voltak neki, amiért az egyetlen, imádott asszony szerelme az ég felé irányította. Aztán egy másik legenda, Valmarie kollégiumának alapítása, végképpen kedvessé tette a környék hölgyeinek szemében. A valmarie-i uradalom akkor az öreg Quédeville grófnő, az egykor hírhedten kicsapongó, zajos szerelmi életet élő földbirtokosnő tulajdona volt, aki élete végén túlzó jámborságba csapott át. Fia és menye utazás közben baleset áldozatai lettek, s ő nevelte unokáját, egyetlen örökösét, a kilencéves Gastont, egy heves és fegyelmezetlen fiúcskát, aki nem fogyott ki a nyers szavakból és féktelen játékokból. Nem tudta, hogyan szelídítse meg, intézetbe adni nem merte, elhatározta hát, hogy nevelőt vesz a házhoz, egy fiatal jezsuitát, Philibin atyát, aki akkor huszonhat esztendős volt, paraszti eredetű és viselkedésű ember, akit éppen keménysége miatt ajánlottak neki. Kétségtelenül ez a nevelő vezette be a grófnőhöz Crabot atyát, aki öt-hat esztendővel idősebb volt nála, s akkor teljes dicsfény vette körül, csak úgy sugárzott belőle tragikus és isteni kifejletű szerelmi története. Fél esztendő múlva Crabot atya, mint barát és gyóntató, uralkodott Valmarie-ban, ő volt igazi ura a birtoknak, rossz nyelvek szerint a grófnő szeretője is, aki magas kora ellenére visszaváltozott a régi szenvedélyes, kéjvágyó asszonnyá. Egy ideig mintha a lármás Gaston megzavarta volna a boldog békességet a királyi rezidenciában, a vén fák, csergedező vizek, végtelen zöld bársony pázsitok között; szóba került, hogy elküldik Párizsba, az Atyákhoz. Nyárfák tetejére mászkált hollófészekért, ruhástul ugrott a vízbe angolnát halászni, rongyosan, fölsebzett karral-lábbal, véres arccal tért haza, s még Philibin atya híres keménysége sem tudta megtörni. De egyszerre csak drámai módon oldódott meg a helyzet: Gaston vízbe fulladt egy sétán, amelyre Philibin atya felügyeletével indult. Az atya elbeszélése szerint egy veszélyes forgatagba zuhant s onnan nem tudta kihúzni egy másik, tizenöt esztendős ifjú, Georges Plumet, a kastély egyik kertészének fia, s Gaston társa kiruccanásaiban, aki messziről látta a balesetet, és odaszaladt. A vigasztalhatatlan grófnő a következő évben meghalt, s Valmarie-t és egész vagyonát ráhagyta Crabot atyára, vagyis pontosabban egy kis klerikális beaumont-i bankárra, aki egyszerűen nevét kölcsönözte a dologhoz. A föltétel az volt, hogy az uradalmon egy szabad kollégiumot kell alapítani, a jezsuiták kezére bízva. Crabot atya később mint rektor tért vissza, s vezetése alatt már tíz éve virágzik a kollégium. Ott uralkodik újra, szigorú kis cellájában, négy puszta fal, egy kis fekvőhely, asztal és két szék között; maga söpröget, maga veti meg az ágyát. Az asszonyokat a kápolnában gyóntatja, de a férfiakat ebben a cellácskában, mintha büszkélkednék szegénységével és magányával, amelybe tüntetően visszahúzódik, mint félelmes istenség, Philibin atyára, a tanulmányi igazgatóra bízva a mindennapos érintkezést az intézet növendékeivel. De bár csak ritkán mutatkozik előttük, a fogadónapokat fenntartja magának, bőségesen érintkezik a családokkal, különösen a helyi arisztokrácia asszonyaival és leányaival; foglalkozik a jövőjükkel, kedves gyermekeinek nevezi őket, házasságokat boronál össze, jó állásokat

szerez, s istennek és szerzetének dicsőségére rendelkezik ezzel az előkelő világgal. Így vált végül mindenható személyiséggé.

- Voltaképpen - folytatta Delbos - középszerű embernek nézem ezt a Crabot atyát, akinek egész ereje a maga világának ostobaságában rejlik; gyanúsabb nekem Philibin atya, az ön derék embere, aki furcsán hat rám nyers és őszinte modorával... Az a história Quédeville grófnő idejéből mindmáig nagyon gyanús - a gyermek halála, s azok a bizonytalan törvényességű műveletek, amelyekkel az uradalmat és a vagyont megkaparintották. A legrosszabb pedig, hogy a vízbefulladás egyetlen tanúja, a kertész fia, Georges Plumet, senki más, mint Gorgias testvér, akit Philibin atya nagyon megszeretett és iskolatestvérré nevelt. Ma pedig, a mostani homályos körülmények között újra együtt van ez a három ember, úgy, hogy talán itt rejtőzik az egész ügy; mert ha Gorgias testvér lenne a bűnös, az egyház érdekein kívül erős személyi okok is megmagyaráznák a két másiknak erőfeszítéseit, hogy megmentsék, valami közös bűn titka, az a félelem, hogy beszélni talál, ha úgy érzi, hogy cserbenhagyták... Sajnos, ön is mondta, mindegyre ebbe az akadályba ütközünk; ez mind csak föltevés, következtetés, nekünk pedig szilárd, megállapított és bebizonyított tényekre lenne szükségünk. Egyszóval, kutassunk tovább, mert, ismétlem, a védelem csak akkor lehetséges, ha kellőképpen fel vagyok fegyverezve, hogy vádló és bosszúálló lehessek.

David és Marc megújult lelkesedéssel távoztak a Delbos-szal folytatott beszélgetés után. Amint előre látták, egy pillanatra részük is volt abban az örömben, hogy a klerikális táborban belső harc tört ki. Quandieu abbé, Maillebois plébánosa kezdetben nem titkolta, hogy hisz Simon ártatlanságában. Nem ment odáig, hogy valamelyik testvért meggyanúsítsa, bár jól ismerte a rendház botrányait. De viselkedése elárulta, mennyire helyteleníti a Testvérek és a kapucinusok erőszakos hadjáratát, akik az egész vidéket pártjukra akarták hódítani; mert a szerzetesek minden újabb hódításával elvesztette egy hívét, de egyébként is elég felvilágosodott és széles látókörű szellem volt, hogy magának a vallásnak nevében kétségbeessék a legaljasabb babonák ilyen diadalainak láttára. Aztán a hirtelen megmérgezett közvéleménnyel szemben semlegesen viselkedett, szót sem ejtett az ügyről, kesergett egyházközsége elhagyatottságán és elszegényedésén. Egyetlen vigasza volt akkor, hogy összhangban érezte magát Bergerot püspökkel, aki szerette, s akit gyakran meglátogatott. A püspököt is, akárcsak őt, nagy jámborsága ellenére, gallikanizmussal vádolták, ami egyszerűen annyit jelentett, hogy nem hajolt meg mindig és minden körülmények között Róma előtt, s hogy tiszta hite irtózott a képek bálványozásától és a hamis csodák vállalkozóinak üzleti szemérmetlenségétől. Szomorúan figyelte a maillebois-i kapucinusok rohamát, akik oly nyíltan üzleteztek a kápolnájukban felállított Páduai Szent Antallal, hogy félelmes és tisztességtelen versenyükkel majdnem megölték a Szent Márton-templomot, az ő kedves Quandieu abbéjának egyházközségét. Növelte gondját, hogy a kapucinusok háta mögött ott érezte a jezsuitákat, ellenségének, Crabot atyának fegyelmezett csapatait. Mindenütt találkozott Crabot atya befolyásával, akinek volt egy sakkhúzása minden cselekedete ellen, s aki arról álmodott, hogy az ő helyében ura legyen az egyházmegyének. Azzal vádolta a jezsuitákat, hogy Istent kényszerítik az emberekhez, s nem az embereket bírják rá, hogy Istennek adják magukat. Bennük látta az okát a világi megalkuvásnak, a hit és a vallás megtartása lazulásának, ami szerinte az egyház halála lesz. A Simon-ügyben, érezvén, hogy oly mohón vetik magukat a szerencsétlen ember után, gyanakodni kezdett, s gondosan tanulmányozta az esetet Quandieu abbéval, aki ott volt a forrásnál. Ekkor kialakulhatott a meggyőződése, talán ismerte is az igazi bűnös nevét. De mire határozza magát, hogyan szolgáltasson ki szerzeteseket, ha nem akar a vallásnak ártani? Idáig nem terjedhet a bátorsága. És bizonyára nagy keserűséget érez hallgatásában, s maga is nyugtalankodik a szörnyű és tragikus kaland miatt, amelybe álmai egyházát, a béke, méltányosság és jóság egyházát belevitték.

De azért Bergerot püspök nem mondott le egészen a küzdelemről. Elviselhetetlennek érezte azt a gondolatot, hogy kedves Quandieu abbéját cserbenhagyja, s megengedje, hogy végképpen tönkretegyék azok, akiket ő templomi kufároknak nevezett. És felhasználta egy püspöki körútját, elment Maillebois-ba, maga tartotta az istentiszteletet, hogy egész dicsőségét visszaadja a régi és nemes Szent Márton-templomnak, amelynek hajója még a XIV. században épült. Szentbeszédében aztán gáncsolni merészelte a durva babonát, sőt, világosan rá is mutatott arra az üzérkedésre, amelyet a kapucinusok jól menő bazárhoz hasonló kápolnájukban folytatnak. Senki nem érthette félre, mindenki érezte, milyen vágást kapott nem csupán Tbeodosius atya, hanem háta mögött maga Crabot atya is. S amikor a püspök azzal végezte: reméli, hogy a francia egyház megmarad minden igazság és minden igazságosság tiszta forrásának, még nagyobbra nőtt a botrány, mert ebben célzást láttak a Simon-ügyre, azzal vádolták, hogy odadobja a Keresztény Iskolatestvéreket a zsidóknak és a lepénzelt árulóknak. Amikor püspöki palotájába visszatért, Bergerot-nak reszketnie kellett bátorsága miatt, mert egyre bőségesebben itatták a keserűség poharával, s belső emberei elmesélték, hogy amikor Quandieu abbé köszönő látogatást tett nála, a püspök és az egyszerű plébános együtt sírtak.

Beaumont-ban a törvényszéki ülésszak közeledtével egyre nőtt az izgalom. A vádtanács visszaküldte az iratcsomót a bíróságnak, s az ügyet október huszadikára, hétfőre tűzték ki. Így aztán a püspök viselkedése végsőkig hevítette a szenvedélyeket. A *Kis Beaumont-i* minden száma szórta a gyűlölet magvait, undorító, gyalázkodó, hazudozó cikkek alakjában. Hevesebben támadta a püspökséget, mint maga a *Beaumont-i Kereszt*, pedig az a jezsuiták kezében volt. A simonisták valamelyes bátorságra kaptak Bergerot püspök váratlan támogatásától. De az antisimonisták arra használták fel, hogy újabb dajkamesékkel mérgezzék meg a közvéleményt - többek között kieszelték azt, hogy alakult egy zsidó szindikátus, amely millióival megvásárolja a világ hatalmasságait. Így Bergerot püspök is hárommilliót kapott. Ettől fogva őrjöngéssel és vérszomjjal volt tele az egész város. A társadalom legfelső rétegétől a legalsóig, a Mauviot nevű munkáskülvárostól a Des Jaffres körútig, az arisztokrata városrészig, a Fontanier utcán és a szomszédos szűk utcákon végig, ahol a kiskereskedők tanyáztak, egyre súlyosabban folyt a harc, s a gyér simonistákat elsöpörte az antisimonisták egyre növekvő, fékevesztett áradata. Lehurrogták a tanítóképző igazgatóját, Salvant, akit simonizmussal gyanúsítottak, ellenben megéljenezték Depinvilliers líceumi igazgatót, az antiszemita hazafit. Az utcán összetoborzott, fizetett bandák, amelyekbe a klerikális ifjúság is belekeveredett, végigrohantak a városon, s fenyegették a zsidó boltokat. A legszomorúbb látvány az volt, hogy a köztársaságpárti munkások, akik közt néhány szocialista is akadt, nem érdeklődtek többé a dolog iránt, vagy ellene is fordultak az igazságnak. Uralkodott a terror, a gyávaság óriásira nőtt, minden társadalmi erő összefogott a nyomorult vádlott ellen, aki börtönéből szakadatlanul hangoztatta ártatlanságát. A közoktatásügy személyzete, élén Forbes rektorral, nem mozdult többé, mert félt, hogy kompromittálja magát. A közigazgatás, amelyet Hennebise prefektus személyesített meg, első pillanattól fogva közömbös volt, mert nem akart bajba keveredni. A politikusok, szenátorok és képviselők egyaránt - úgy, ahogy Lemarrois előre megmondta - hallgattak, mert féltek, hogy nem választják újra őket, ha másként beszélnek, mint a választóik. Az egyház, amelynek püspöke már nem számított, s valódi feje Crabot atya volt, máglyákat követelt, a zsidók, protestánsok és szabadkőművesek kivégzését. A hadsereg, Jarousse tábornok szavával, szintén az ország megtisztogatását követelte, a császárság vagy királyság helyreállítását, s a hazátlanok és istentelenek lekaszabolását. Hátra volt még a bíróság, feléje fordult minden remény, hiszen ő tartotta kezében a megoldást, a büdös zsidó elítélését, egyetlen biztosítékát Franciaország üdvének. Gragnon elnök és Raoul de la Bissonnière államügyész ilyenformán tekintélyes személyiségekké váltak, akikben senki sem kételkedett, mert antisimonizmusuk éppoly közismert volt, mint érvényesülési vágyuk és szenvedélyes népszerűséghajszolásuk.

Amikor az esküdtek neve ismeretessé vált, újrakezdődtek az erőszakoskodások és cselszövések. Az esküdtek közt számos boltos volt, néhány iparos, két nyugalmazott kapitány, egy orvos és egy mérnök. Tüstént megindult a hadjárat, rettentően terrorizálták őket, a *Kis Beaumont-i* kinyomtatta nevüket és lakáscímüket, kiadva őket a tömeg dühének, ha nem hoznak elítélő verdiktet. Névtelen leveleket kaptak, váratlan látogatások kavarták fel a lelküket, környezetük könyörgött nekik, hogy gondoljanak feleségükre és gyermekeikre. Eközben a Des Jaffres körút szalonjaiban azzal szórakoztak, hogy számba vették minden egyes esküdt többé-kevésbé bizonyos véleményét. Elítéli az esküdtszék, vagy nem? - ez volt a társasjáték. Különösen a szép Lemarrois-né szombati zsúrján egyébről sem beszéltek. A hölgyek teljes számban megjelentek: Jarousse tábornok felesége, kicsi, csúnya, barna képű asszony, aki mindazonáltal, úgy mondták, gyalázatosan fölszarvazta a tábornokot; Gragnon elnökné, még mindig pompás, sóvár szemű teremtés, a fiatal ügyészhelyettesek szerelme; Hennebise prefektusné, ravasz és óvatos párizsi asszony, aki keveset beszélt, és figyelmesen hallgatott; s ott látták a mohó Daixnét, a vizsgálóbíró feleségét, és néha la Bissonnière államügyész hitvesét is, ezt a szelíd, elhúzódó asszonyt, aki ritkán járt társaságba. Valamennyien megjelentek egy nagy mulatságon, amelyet Sangleboeufék rendeztek Désirade-ban, Nathan báró tanácsára, aki rávette Lia leányát, vagyis a jelenleg katolikus Máriát, hogy rázza fel magát közömbösségéből, s álljon ezekkel a hölgyekkel együtt a jó ügy szolgálatába. És ebben az ügyben csakugyan tekintélyes volt az asszonyok szerepe: fölértek egy hadsereggel, a fiatal Marcilly képviselő szerint, aki itt simonista, amott antisimonista volt, ki akarta várni a győzelmet. Egy utolsó veszekedés aztán végképpen megzavarta az elméket: a *Kis Beaumont-i* egy napon fölvetette a zárt tárgyalás kérdését, hogy tudniillik a kihallgatás egy része és bizonyos tanúk vallomása idején be kell zárni az ajtókat. Az újság bizonyosan nem magától jött rá erre, a cikken megérzett a tömegek alapos ismerete s az a remény, hogy a titokzatosság még szörnyűbbé fogja tenni a vádat, végül pedig az, hogy kényelmesebb lesz az ártatlan elítélését olyan terhelő vallomásokkal igazolni, amelyeket a közönség nem ismer. A simonisták megérezték a veszélyt, tiltakoztak, teljes világosságot, nyilvános tárgyalást követeltek; az antisimonisták pedig erélyes méltatlankodással botrányt kiáltoztak, s azt kérdezték, vajon be akarják-e mocskolni a tisztességes emberek fülét undok részletekkel, például a törvényszéki orvos jelentésével, amely a boncolás eredményeit olyan szavakkal fejezi ki, hogy azokat nem lehet nők előtt felolvasni. Ilyenformán az utolsó héten Beaumont-ban irtózatos volt a kavarodás.

Végre elérkezett a nagy nap, október huszadika. Az iskolaév kezdetén Marcnak vissza kellett térnie Jonville-ba, feleségével és kislányával, akiket az anya és a nagymama az egész idei vakációban maguk mellett tartottak. Ebbe annál is szívesebben beleegyezett, mert ez a hosszú maillebois-i tartózkodás megengedte neki, hogy közvetlenebbül végezze - sajnos, eredménytelen - vizsgálódásait. De azért oly rosszul érezte magát a hölgyeknél, ahol soha szót sem ejtettek a nagy zajt ütő ügyről, hogy boldog volt csöndes iskolájában, a játszó gyerekek között, akiknek egyikét-másikát igazán szerette. Egyébiránt megidéztette magát a védelemmel, mint erkölcsi tanú, és remegő izgalommal várta a pört, újra elfogta a szívós reménykedés az igazságban, ismét számítani kezdett a fölmentés diadalára. Lehetetlennek látta, hogy Franciaországban, a szabadság és nagylelkűség hazájában, ma, bizonyítékok nélkül elítéljenek valakit. Hétfő reggel, amikor megérkezett, Beaumont mintha ostromállapotban lett volna. Csapatokat vontak össze, csendőrök és katonák őrizték a törvényszéki palota környékét, s amikor be akart lépni, mindenféle akadállyal kellett megküzdenie, bár szabályos idézés volt a kezében. Odabent a lépcsőket és folyosókat hasonlóképpen fegyveres őrség állta el. A nagy, vadonatúj tárgyalóterem aranytól és műmárványtól csillogott hat nagy ablak éles világosságában. A terem már két órával a tárgyalás megnyitása előtt zsúfolva volt: a bírói karosszékek mögött Beaumont egész előkelő társasága: kiöltözött hölgyek ültek mindenfelé, még a tanúknak fenntartott padokon is; az állóhely máris igen zajos volt, a gondosan megrostált közönség

közt sekrestyések arcát lehetett fölismerni, s az utcáról összeszedett fizetett tüntetők sorában a katolikus ifjúság néhány heves vérű tagja is helyet foglalt. A várakozás hosszúra nyúlt. Marc ráért az arcokat vizsgálgatni, érezhette, micsoda ellenséges szenvedélyek közt folyik majd le a tárgyalás.

Megjelent a törvényszék, Gragnon és ülnökei, nyomukban La Bissonnière államügyész. Az első formaságokat gyorsan elintézték; híre járt, hogy az esküdtek kiválasztása nem volt egyszerű dolog, számos esküdt megmagyarázta, hogy őt mellőzni kell, annyira féltek felelősséget vállalni ebben az ügyben. Végre a tizenkét kisorsolt esküdt sorjában visszajött, s helyet foglalt, mint megannyi komor elítélt. Öt boltos volt köztük, két iparos, két tőkepénzes, egy orvos, egy építész, egy nyugalmazott kapitány; s az építész, egy Jacquin nevű jámbor ember, aki a püspökségnek dolgozott, lett az esküdtszék feje, mert elsőnek húzták ki a nevét. A védelem azért nem emelte fel a szavát ellene, mert kiérdemelte azt a hírnevet, hogy lojális, egyenes és tisztességes gondolkodású ember. Egyébiránt az antisimonisták közt mintha csalódást keltett volna ezeknek a férfiaknak bevonulása, amit szenvedélyesen lestek, egyenként adva szájról szájra a neveket. Egyik-másikuk kétesnek látszhatott a szemükben, megbízhatóbb esküdtszéket vártak, amely már előre meghozta elítélő verdiktjét.

Aztán nagy csendben megkezdődött Simon kihallgatása. Megjelenése nem volt megnyerő: csenevész és esetlen volt. Amikor aztán kiegyenesedett, orcátlannak találták, mert nyugodt, száraz hangon felelt a kérdésekre. Gragnon elnök felöltötte a nevezetes alkalmakra tartogatott hetyke modorát, szürke kis szemét főként Delbos ügyvédre szegezte, az anarchistára - ahogy ő mondta -, akit a hüvelykujjával szándékozott szétnyomni. Egyelőre elméskedett, igyekezett megnevettetni a hallgatóságot, s lassanként felbosszankodott Simon nyugodt viselkedésén, aki, mert nem hazudott, nem keveredhetett ellentmondásba, és nem lehetett tőrbe csalni. Az elnök szemtelenkedni kezdett - abban az eredménytelen igyekezetében, hogy tiltakozást csikarjon ki Delbosból -, hanem ez ismerte az emberét, és mosolyogva hallgatott. Lényegében ez az első nap megörvendeztette a simonistákat, az antisimonistákat pedig erősen nyugtalanította, mert a vádlott, nagyon világos magyarázataival, pontosan megállapította Mailleboisba való visszaérkezésének idejét, meg azt is, hogyan ment föl egyenesen a feleségéhez, az elnök pedig nem tudott kijelentéseivel semmiféle biztos, bebizonyított tényt szembeállítani. Távozáskor lehurrogták a védelem tanúit, s majdhogy verekedés nem támadt a törvényszéki palota lépcsőin.

Kedden még nagyobb tömeg jelenlétében kezdődött a tanúk kihallgatása. Elsőnek Mignot segédtanító jelent meg, aki kevésbé határozottan beszélt, mint a vizsgálóbíró előtt, nem merte már pontosan megjelölni azt az órát, amikor hangokat és lépéseket hallott - mintha az egyszerű, derék fiú lelkiismerete nyugtalankodni kezdett volna tanúvallomásának irtózatos következményei miatt. Ellenben Rouzaire kisasszony könyörtelenül kemény és határozott volt: nyugodtan megmondta a pontos időt - húsz perccel tizenegy előtt -, sőt hozzátette, hogy világosan megismerte Simon hangját és lépéseit. Aztán hosszú sorban vonultak fel a vasutasok, fináncok, egyszerű járókelők, annak megállapítása végett, hogy a vádlott felült-e a féltizenegyes vonatra, ahogy a vád állította, vagy pedig saját előadása szerint, gyalog tért haza. A végeszakadatlan, zavart és ellentmondó vallomások végső benyomása inkább a védelemnek kedvezett. Ez után következett Philibin atya és Fulgence testvér várva várt vallomása. Az első igen rövid volt és csalódást okozott, mert a jezsuita mindössze annyit mondott el néhány halk mondatban, hogyan találta a kis holttestet a padlón elterülve az ágy előtt. Fulgence testvér ellenben elszórakoztatta a közönséget ugyanennek az elbeszélésnek hevességével, amelyet a dróton rángatott báb őrült mozdulataival kezdett újra; láthatóan örömet szerzett neki a hatás, hiszen az ügy kezdete óta folyvást összezavarta és elrontotta a dolgokat. Végül a három segédtanítót, Isidore, Lazarus és Gorgias testvéreket szólították, akiket éppen a védelem idéztetett meg. A két elsőt Delbos néhány jelentéktelen kérdés után elengedte, de

amikor Gorgias testvér lépett a korláthoz, fölállt és állva is maradt. Az egykori paraszt-gyerekből, a valmarie-i kertész fiából, Georges Plumet-ból, Gorgias iskolatestvér lett - erős, sovány, inas legény, a homloka alacsony és kemény, arccsontjai kiugranak, nagy sasorra és vastag szája van. Fekete, borotvált arcának valami állandó ideges mozdulata fel-felrándítja bal felső ajkát, akaratlan nevetéssel mutatva meg erős fogait, s erőszakos és kötekedő természetét. Amikor megjelent ócska fekete csuhájában, kétes tisztaságú fehér gallérral - nem tudni, honnan indult el, de valami remegés futott át a közönségen. Tüstént megkezdődött a párbaj az ügyvéd és a szerzetes közt, kardcsapásként hulltak az éles kérdések és válaszok a gyilkosság estéjéről, arról, hogy mennyi időbe tellett, amíg a tanú hazakísérte a kis Polydort, és mikor tért vissza az iskolába. A közönség irányt vesztve figyelt, nem értette ennek a kihallgatásnak döntő fontosságát, a tanú személye új volt neki. Egyébiránt Gorgias testvér hevesen és hetykén válaszolt mindenre, bizonyítékokat hozott fel, s megállapította, hogy fél tizenegykor már feküdt a cellájában; visszahívták Isidore és Lazarus testvéreket, beszólították az iskola kapusát is, valamint két maillebois-i lakost, akik e kései órában az utcán jártak; mindnyájan esküvel erősítették meg az iskolatestvér állításait. Ez a párbaj egyébként nem folyhatott le Gragnon elnök beavatkozása nélkül; kapott az alkalmon, hogy megvonja a szót Delbostól, úgy vélekedvén, hogy sértő kérdéseket intéz a tanúhoz. Delbos visszavágott, indítványokat terjesztett be, nagy kavarodás támadt, s közben Gorgias testvér láthatóan diadalmaskodott, lapos, megvető pillantásokkal, mintha arcátlanul azt akarta volna mondani, hogy nem fél semmitől, mert védi őt a harag és bosszúállás istene, a hitetlenek ostora. De ha Delbos nem ért is el közvetlenül felhasználható eredményt, az incidens mégis nagy zavart okozott - akadtak riadt emberek, akik attól féltek, hogy Simon megmenekül, mert a kétséget ilyen módon belecsepegtették az esküdtszék lelkébe. És ez a rémület az egész szerzetet elfoghatta, mert újabb incidens támadt, a két írásszakértő, Badoche és Trabut vallomása után, akik általános elképedés közben magyarázták meg, hogyan találták meg Simon nevének kezdőbetűit, egy összefonódott E-t és S-et, az írásminta kézjegyében, ahol senki sem látott ilyesmit. Valójában az írásminta volt az egyetlen bűnjel, az egész ügy ezen épült, ezeknek a furcsa szakértőknek vallomása rendkívüli fontosságot nyert. Egyértelmű volt ez Simon elítélésével - s ekkor kérte meg az elnököt Philibin atya, aki figyelmesen hallgatta a tárgyalást, hogy hívják vissza a tanúk korlátjához. Ott aztán csengő hangon, ellentétben előbbi színtelen, készakarva csöndes modorával, elmondott egy rövid történetet - hogy látta Simonnak egy levelét, amelyet egy barátjához intézett ugyanezzel a kézjeggyel aláírva. S amikor Gragnon faggatta és részleteket követelt, fölemelte kezét a feszület felé, és színpadias hangon jelentette ki, hogy gyónási titokról van szó, nem mondhat többet. A tárgyalás második napját aztán lázas, kifejezhetetlen izgalomban zárták be.

Szerdán merült fel a zárt tárgyalás kérdése. A törvényszéki orvos jelentését és a gyermekek vallomását kellett meghallgatni. Az elnöknek joga volt, hogy zárt tárgyalást rendeljen el. Delbos szót kért, nem vitatta az elnök jogát, de kimutatta, milyen veszélyekkel jár a titokzatosság, s végül új indítványokat tett. Gragnon mindamellett nyugodtan kimondta a határozatot, s a csendőrök, akikkel tele volt a terem, tüstént végre is hajtották, kituszkolva a közönséget. Rendkívüli izgalom támadt, tülekedő kitódulás, aztán szenvedélyes párbeszédek a folyosókon. Több mint két óra hosszat folyt a zárt tárgyalás, s ez alatt egyre nőtt az izgalom. Mintha az, amit a tárgyalóteremben elmondtak, átszűrődött volna a falakon, folyvást keringtek a tömeg közt az értesülések, a szörnyű hírek. Mindenekelőtt a törvényszéki orvos jelentését adták szájról szájra, megvitatták minden szavát, idáig nem ismert, borzalmas részletekkel toldották meg, amelyek Simon föltétlen bűnösségét bizonyították. Aztán a növendékek, a Bongard, Doloir, Savin és Milhomme gyerekek vallomása következett. Szájukba adták azt, amit nem is mondtak soha. Bizonyossá vált, hogy valamennyiüket megfertőzte; s már azt állították, hogy Delbos tiltakozása tiszta komédia volt, a zárt tárgyalást maguk a simonisták követelték, hogy ettől a sok szennytől megkíméljék a világi iskolát. Ilyenformán bizonyos hát a vádlott elíté-

lése. Azoknak, akiket zavar a kellő bizonyítékok hiánya az erőszakot és gyilkosságot illetően, meg lehet felelni azzal, ami a zárt tárgyaláson történt, amit nem tudhatnak. Amikor az ajtókat újra kinyitották, a közönség vad rohammal tört be, felkutatta a zugokat, szimatolta a levegőt, magába szívta az elképzelt szörnyűségeket. De az ülés végén már csak a védelem néhány tanúját hallgatták ki, az erkölcsi tanúkat - ezek közt volt Marc is -, ezek mindnyájan elmondták, milyen szelíd, jó ember Simon, mennyire szereti, imádja feleségét és gyermekeit. Csak egyetlen tanú kötötte le egy pillanatra a közönség figyelmét, Mauraisin tanfelügyelő, akinek Delbos készakarva szerezte meg azt a nagy bosszúságot, hogy megidéztette. Mauraisin, a közoktatásügy hivatalos képviselője, akiben küzdött a vágy, hogy kedvére tegyen az antisimonistáknak, s a félelem, hogy magára haragítja közvetlen főnökét, Le Barazer főigazgatót, akiről tudta, hogy csöndesen Simon pártján van: kénytelen volt mindenekelőtt elismerni, hogy kitűnő minősítést adott Simonnak, s ezt később csak azzal hozhatta helyre, hogy határozatlan célzásokat tett erkölcsiségére, alattomos jellemére, s a vallási szenvedélyek szektárius hevességére.

A csütörtököt és pénteket La Bissonnière vádbeszéde és Delbos védőbeszéde töltötte be. Tárgyalás közben La Bissonnière tüntető módon igen kevéssé avatkozott a dologba, jegyzeteket csinált, körmeit nézegette. Voltaképpen bizonytalanul érezte magát, azon tűnődhetett, ne ejtsen-e el bizonyos vádpontokat, tekintettel a bizonyítékok túlságos gyöngeségére. Elég színtelen is volt a vádbeszéde. A vád támogatására beérte azzal, hogy a bűnösség valószínűségét hangoztatta. Befejezésül egyszerűen a törvény alkalmazását kérte. Alig két óra hosszat beszélt, gyönge sikerrel, nagy nyugtalanságot keltve. Minthogy Delbosnak nem volt elég ideje az ülés végéig, csak másnap fejezte be védőbeszédét. Nagyon uralkodott magán, szárazan beszélt, bár ideges volt. Azon kezdte, hogy megrajzolta Simon arcképét: bemutatta iskolájában, ahol tisztelték és szerették, s házitűzhelyénél, imádni való felesége, gyönyörű gyermekei között. Aztán előadta az aljas bűntettet a maga állatiasságában s azt kérdezte, vajon ilyen ember elkövethet-e ilyen tettet? Sorra vette a vád állítólagos bizonyítékait és kimutatta lehetetlen, semmis voltukat. Különösen félelmes volt, amikor az írásmintáról és a két szakértő jelentéséről beszélt; bebizonyította, hogy ezt az egyetlen bűnjelet nem lehet Simon ügyében felhasználni, s kézzelfoghatóan megmagyarázta, mily ostoba a Badoche és Trabut urak jelentése. Vitatta és megcáfolta a tanúvallomásokat, még a zárt tárgyaláson elhangzottakat is, ami újra ráirányította Gragnon elnök villámait, és heves szóváltást idézett elő. E pillanattól fogva állandóan fenyegette az a veszély, hogy megvonják tőle a szót; védőből vádlóvá lett, törvény elé idézte a testvéreket, a kapucinusokat s magukat a jezsuitákat is. Világosan elment egészen Crabot atyáig, hogy a fejre sújtson le, ahogy eleve akarta. Csak szerzetes követhette el a bűntettet, s anélkül hogy megnevezte volna, rámutatott Gorgias testvérre, elmondott minden okot, amire ennek bizonyosságát fölépíti, megmutatta azt a titkos munkát, azt a hatalmas klerikális összeesküvést, amelynek Simon lett az áldozata, az ártatlan elítélésének szükségességét, hogy a bűnöst megmenthessék. S az esküdtek felé fordulva, befejezésül odakiáltotta nekik, hogy nem a kis Zéphirin gyilkosát akarják velük elítéltetni, hanem a világi tanítót, a zsidót. A védőbeszéd végét, amelyet darabokra szabdaltak az elnök rendreutasításai és a közönség füttyei, lényegében szónoki sikernek tekintették, amely Delbost az elsők sorába emelte, védettje azonban kétségtelenül súlyos ítélettel fizet meg érte. La Bissonnière valóban fájdalmas és méltatlankodó arccal állt föl replikázni. Minősíthetetlen botrányról beszélt: a védelem merészkedett megvádolni egy szerzetest, minden komoly bizonyíték nélkül. Ami ennél is rosszabb: a testvér bűntársaiként vádolta meg följebbvalóit, más szerzetesekkel együtt, sőt egy magas személyiséget is, aki előtt minden becsületes ember tisztelettel hajol meg. Megsértette a vallást, szabadjára engedte az anarchista szenvedélyeket, mély szakadék felé indította el az egész országot, az istentelenek és hazátlanok vezetésével. Ezek után majdnem három óra hosszat mennydörgött a társadalom ellenségei ellen, túlságosan is virágos mondatokban, kis termetét kifeszítve, mintha úgy érezné, hogy máris szárnyal a vágyva

vágyott magasságok felé. Ironikusan végezte szavait, azt kérdezte, elég-e zsidónak lenni, hogy föltétlenül ártatlan legyen az ember, és teljes szigort kért az esküdtszéktől, fejét kívánta a gyermeket beszennyező és meggyilkoló nyomorultnak. Eget verő taps tört ki, és Delbos heves, dühös replikája csak annyit ért el, hogy elárasztották szidalmakkal és fenyegetésekkel.

Este hét óra volt már, amikor az esküdtszék visszavonult a tanácskozó-helyiségbe. Minthogy a törvényszék kevés kérdést tett fel, remélték, hogy egy óra sem telik belé, és mehetnek vacsorázni. Besötétedett, az asztalokra helyezett nagy lámpák alig világították meg a hatalmas termet. A sajtó asztalára, ahol a mindenfelől összesereglett újságírók dolgoztak még, templomi hangulatot árasztó gyertyákat tettek. A füstös, forró, tragikus árnyakkal teli levegőben valamennyi hölgy ott maradt a helyén, s a világítás véletleneitől kísérteties képet öltő tömeg csökönyösen várakozott. Fölszabadult minden szenvedély, hangos beszéd folyt, süketítő volt a lárma, mozgott és forrott minden, mint egy izzó katlanban. A csekély számú simonisták diadalmaskodtak: kijelentették, hogy az esküdtszék nem hozhat elítélő verdiktet. És bármilyen zajosan fogadták is La Bissonnière replikáját az antisimonisták, akikkel Gragnon elnök bölcs intézkedéseinek jóvoltából tele volt a terem, idegeskedtek, reszkettek, hogy a bűnbak kisiklik a kezükből. Erősítgették, hogy Jacquin építész, az esküdtek feje, beszélt valakinek jogi aggodalmairól a bizonyítékok tökéletes hiánya miatt. Emlegettek három másik esküdtet is, aki tárgyalás közben mintha jóindulattal nézett volna a vádlottra. A fölmentés kezdett lehetségessé válni. Lassan-lassan a végtelenségig feszült a várakozás, amely minden föltevés ellenére határtalanul elhúzódott. Elütötte a nyolcat, elütötte a kilencet, s az esküdtszék még mindig nem jelent meg. Két hosszú órája be volt zárkózva, s nyilván nem tudott megegyezni. Ez csak növelte a bizonytalanságot. Bár a tanácskozó-szoba ajtóit gondosan bezárták, hangok szűrődtek ki, értesülések érkeztek, senki sem tudta, hogyan, s ezek végképpen fölkavarták az éhségtől, fáradtságtól és türelmetlenségtől összetört hallgatóságot. Egyszerre csak megtudták, hogy az esküdtszék feje, társai nevében, bekérette az elnököt. Másik változat szerint maga az elnök bocsátotta magát az urak rendelkezésére, és erősködött, hogy bemehessen hozzájuk; ez nem látszott túlságosan korrektnek. Aztán újra kezdődött a várakozás, ismét hosszú percek teltek el. Ugyan mit csinálhat az elnök az esküdtek között? Jog szerint csak a törvény alkalmazásáról tájékoztathatja őket, ha félnek attól, hogy nem ismerik szavazatuk következményeit. Ez az egyszerű magyarázat igen hosszúra nyúlt, s most már új szóbeszéd terjedt el Gragnon bizalmasai közt, akik, úgy látszik, nem kételkedtek abban a képtelenségben, hogy az elnök még utólag közölt valamit az esküdtekkel, egy adat érkezett a tárgyalás bezárása után, s parancsoló szükségét érezte annak, hogy ezt tudomásukra hozza, a védelem és a vádlott tudta nélkül. A tízet is elütötte, amikor az esküdtszék újra megjelent.

A hirtelen aggodalmas csöndbe dermedt teremben, ahova a bíróság is bevonult, vörös foltként válva ki a mozgó, sötét háttérből: felállt Jacquin építész, az esküdtek feje. Igen halvány volt, tisztán látszott egy lámpa világában. Kissé gyönge hangon mondta el a hagyományos formulát. Az esküdtszék válasza minden kérdésre „igen” volt; de enyhítő körülményeket állapított meg egészen logikátlanul, csak azért, hogy a halálbüntetést elkerülje. A büntetés életfogytiglani fegyház volt, s Gragnon elnök a maga derűs, elégedett módján, megszokott hetyke orrhangján mondta ki az ítéletet. Az államügyész élénk mozdulattal szedte össze írásait, mint megkönnyebbült, boldog ember, aki megkapta, amit kívánt. A teremben azonnal viharos taps tört ki, s a kiéhezett falka üvöltése, amelynek odavetik a forró koncot a soká üldözött áldozat testéből. Kannibálok őrjöngése volt ez, akik végre teli szájjal falhatják az emberhúst. És az ijesztő vadság lármáján mégis keresztültört egy kiáltás, amely hangosabb volt a kegyetlen ugatásnál, Simon folytonos kiáltása: - „Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok!” - Ennek a kiáltásnak nagy, makacs lehelete elvetette a távoli igazságot a derék emberek szívébe - Delbos ügyvéd pedig könnyes szemmel hajolt oda a vádlotthoz, és testvéri melegséggel ölelte meg.

David nem jelent meg a tárgyaláson, nehogy még jobban felszítsa az antiszemita gyűlölködést, Delbosnál várta az eredményt a Fontanier utcában. Tíz óráig számlálta a perceket, gyötrelmes lázban égve, s nem tudta, örüljön-e vagy kétségbeessék a hosszú késlekedés miatt. Minden pillanatban kihajolt az ablakon, hallgatta a távoli zajokat. És az utca levegője, néhány járókelő kiáltásai már meghozták neki a halálos hírt s az elcsigázott, zokogó Marc érkezése csak megerősítette, Marckal együtt jött Salvan is, akivel a törvényszéki palotából kijövet találkoztak; le volt sújtva ő is s fel akart menni Davidhoz. A tragikus kétségbeesés órája volt ez, olyan összeomlás, amely mintha örökre maga alá temetett volna mindent, ami jó és igazságos; s amikor végre megérkezett Delbos, aki meglátogatta cellájában a villámsújtotta és mégis talpon álló Simont, nem telt tőle más: nyakába vetette magát Davidnak és megölelte őt is, mint öccsét az imént.

- Ó, sírjon, barátom! - kiáltotta. - Elkövették a század legnagyobb igazságtalanságát!

NEGYEDIK FEJEZET

Marc az iskolaév kezdetén újra elfoglalta helyét Jonville-ban. Most másik harcot is kellett folytatnia, kívül azon a forgatagon, amelybe a Simon-ügy vetette. A plébánosnak, Cognasse abbénak, az a gondolata támadt, hogy szép feleségén keresztül fogja megnyerni a bírót, a paraszt Martineau-t, s így nehezíti meg a tanító dolgát.

Félelmes ember volt ez a Cognasse abbé, nagy, sovány, szögletes termet, erős akaratú áll, vékony orr, alacsony homlok, sűrű barna sörény. Szeme harcias lánggal égett, inas, ritkán mosott keze, mintha arra való lett volna, hogy kitekerje a nyakát annak, aki ellene szegülni merészkedik. Negyvenesztendős korában egyetlen cselédje egy hatvanéves vénlány volt, Palmyre, kissé púpos, nála is félelmesebb teremtés, fukar és kemény, réme a vidéknek, kutyafoggal és kutyamorgással őrizte, védte a gazdáját. A papot tiszta életűnek mondták, de sokat evett és nagyokat ivott, bár sohasem részegedett le. Korlátolt és nyakas parasztivadék volt, szorosan tartotta magát a katekizmus betűjéhez, kemény kézzel irányította híveit, erősen ragaszkodott jogaihoz, legfőbb követelése volt, hogy megfizessék, fillért sem engedett el senkinek, a legszegényebb embernek sem. Hatalmában akarta hát tartani Martineau bírót, hogy ő legyen a község valóságos ura, ami megfelel a vallás szellemének, de egyúttal nagyobb javadalmat is biztosít neki. Marckal egy évi harmincfrankos összeg miatt tűzött össze, amelyet a község valamikor harangozásért fizetett a tanítónak, s Marc még mindig fölvette, bár kereken megtagadta a harangozást.

De Martineau-t nem lehetett könnyen meghódítani, ha támogatta valaki. Egyidős volt az abbéval, széles arcú, kemény nyakú ember, vörös hajú és világos szemű. Erősen gyanakvó természetű lévén, keveset beszélt. A község leggazdagabb parasztjának tartották, a többiek nagyon tisztelték hatalmas földjei miatt, s tíz esztendeje volt már Jonville bírája, újraválasztották minden alkalommal. Iskolát nem végzett, írni-olvasni is alig tudott, nem szeretett nyilatkozni az iskola és az egyház dolgában.

Az volt a politikája, hogy kívül állt a viszályon, bár végül mindig odaszegődött ahhoz, akit erősebbnek talált, vagy a paphoz, vagy a tanítóhoz. Titkon mégis inkább a tanítóval érzett, mert vérébe ivódott a paraszt évszázados haragja a pap, a lusta, jól élő pap iránt, aki semmiért fizetteti magát, hatalmába keríti az asszonyt és megrontja a leányt egy láthatatlan, féltékeny és gonosz isten nevében. De, ha nem tartotta is a vallást, sohasem támadt neki egyedül a plébánosnak, mert meggondolta, hogy ezek az emberek mégiscsak átkozottul erősek. És szükség volt Marc nyugodt energiájára, akaratára és okosságára, hogy Martineau melléje álljon, és cselekedni engedje, anélkül hogy magát túlságosan lekötné.

Ekkor támadt Cognasse abbénak az a gondolata, hogy a szép Martineau-nét használja fel, nem mintha gyóntatója lett volna, hiszen az asszony sem tartotta a vallást, hanem, mert rendesen ott látta a templomban, vasárnap és ünnepeken. Erősen barna, nagy szemű, friss szájú asszony volt, melle feszült a ruhaderék alatt; tetszeni vágyó teremtés hírében állt, s nem is alaptalanul. Szerette az új ruhát, a csipkefőkötőt, szerette felrakni arany ékszereit. Csak ezért járta oly szorgalmasan a templomot; itt mutogatta magát, itt szórakozott, ez volt az egyetlen hely, ahová kiöltözhetett, ahol embereket látott, és látták őt is, és sorra szemügyre vehette a szomszédasszonyokat. Az alig nyolcszáz lakosú községben nem volt más találkozóhely, nem volt más alkalom ceremóniákra és ünnepekre - a templom nedves kis hajója, ahol gyorsan elmormogták a misét: szalon, látványosság és sétahely egyszerre, egyetlen és közös szórakozás a gyönyörűségre vágyó asszonyoknak; és akárcsak a szép Martineau-nénak, jóformán valamennyiüknek a hite az a vágy volt, hogy kiöltözhessenek és megmutathassák magukat. Így csinálták az anyák, így csinálják a leányok is, ez a szokás, az illendőség. Martineau-né,

akit Cognasse abbé hízelgéseivel magához vonzott, megpróbálta hát elhitetni az urával, hogy a harminc frank dolgában a papnak van igaza. De Martineau egy szóval elnémította, és visszaküldte a teheneihez, mert ő régi vágású ember volt, s nem tűrte, hogy asszonynépség a férfiak dolgába ártsa magát.

A harminc frank dolga tulajdonképpen igen egyszerű volt. Amióta Jonville tanítót tartott, az mindig megkapta ezt az évi harminc frankot harangozásáért. Marc, aki nem harangozott már, rávette a községtanácsot, hogy adjon más rendeltetést a harminc franknak, mondván, hogy ha a pap harangozót akar, fizesse maga. A régi toronyóra elromlott, alig járt, örökösen késett; s egy volt órás, aki a környékre vonult vissza, éppen évi harminc frankért vállalkozott, hogy kijavítja és karbantartja. Marc eleinte egy kis rosszmájúsággal vezette az ügyet, miközben a parasztok haboztak, nem tudták, mi az érdekük: az-e, hogy misére harangozzanak nekik, vagy hogy a toronyóra a pontos időt mutassa; arra nem is gondoltak, hogy másik harminc frank megszavazásával mind a kettőt megkapják, mert szabálynak tekintették, hogy fölösleges kiadásokkal ne terheljék a község költségvetését. De szép csata volt, megütközött a plébános és a tanító hatalma, s végül is a tanító győzött - Cognasse abbé hiába mondott mennydörgő szónoklatokat, hiába szórt átkokat a hitetlenek ellen, akik Isten szavát el akarják hallgattatni, engedni volt kénytelen. Egyhavi hallgatás után egy szép vasárnap reggel egyszerre csak megszólalt a harang, szétszórta haragos kongását a falu fölött. Az öreg gazdasszony, a félelmes Palmyre harangozott, kurta karjainak egész dühével.

Cognasse abbé most már megértette, hogy a bíró kicsúszott a kezéből; óvatossá vált, s visszanyerte az egyházi férfiú simulékonyságát, bár állandóan forrt benne a harag. Marc úrnak érezte magát, Martineau egyre többször kérte a tanácsát, mert látta, hogy erős kézre bízza magát. Marc, mint a jegyző, a háttérből irányítani kezdte a községtanácsot, ügyelt az emberek hiúságára, a homályban maradt, s annál is erősebb volt, mert ő személyesítette meg az értelmet, az észt, az egészséges és egyenes akaratot, amely ezeket a parasztokat mozgatta, akik mindenekelőtt békességet és jólétet kívántak. Személyével megindult a felszabadulás üdvös munkája, a művelődés gyorsan terjedt, mindenbe belevitte a világosságot, lerombolta az ostoba babonákat. Az agyak szegénységével együtt elűzte a szegényes otthonok nyomorúságát és szennyét is, mert gazdagságot nem adhat más, csak a tudás. Soha még Jonville nem vakarodott ki ennyire a piszokból; azon az úton járt, hogy a megye legvirágzóbb, legboldogabb községe legyen. Igaz, Marcnak sokat segített ebben a munkájában Mazeline kisasszony, a leányiskola tanítónője, akinek tantermét csak egy fal választotta el a fiúkétól. Kis, barna teremtés volt, nem szép, de igen bájos - széles arc, vastag, jóságos ajak, csodálatos fekete szem, amelyben lángolt a gyöngédség és az önmegtagadás, magas, domború homlok. Ő is a megtestesült értelem, ész, egészséges és egyenes akarat volt; tanítónőnek született, a rábízott leánykák felszabadítójának. Fontenay-aux-Rosesból jött, abból a tanítónőképzőből, ahol egy kiváló mester módszere és szíve már egész zászlóalját nevelte föl az úttörőknek, akiknek hivatása, hogy a holnap asszonyait és családanyáit kiformálják. Hogy huszonhat esztendős korában már rendes tanítónő lehetett, azt annak köszönhette, hogy értelmes feljebbvalói, a Salvanok és a Le Barazerek hasznos munkát vártak tőle. Ebben az ismeretlen falucskában próbálták ki, mert voltaképpen kissé nyugtalankodtak haladó gondolkozása miatt, féltek, hogy megharagítja a szülőket antiklerikális oktatásával, s azzal a lángoló meggyőződésével, hogy a nő meghozza a világ boldogságát, mihelyt a pap hatalma alól felszabadul. De sok bölcsességet és derűt vitt a munkájába, s bár templomba nem kísérte a leánykákat, oly anyai módon bánt velük, oly gyöngéden tanította és gondozta őket, hogy a nép már imádni kezdte. Így aztán hatalmas segítséget jelentett Marc munkájában, mert bebizonyította, hogy ha valaki nem is jár misére, és kevésbé hisz a Jóistenben, mint az emberi munkában és lelkiismeretben, mégis a legjobb, legértelmesebb és legtisztességesebb leány lehet a világon.

Cognases abbé, minthogy Jonville-ban megbukott, kénytelen volt számolni a tanítóval, keserűségét és haragját Moreux-ben engedte szabadjára, a négykilométernyire levő kis szomszéd faluban, ahová plébános híján ő járt ki. Moreux lakosainak száma sohasem érte el a kétszázat, a község dombok közt bújt meg, rossz útjai elvágták a világtól; mégsem nyomorodott el, szegény lakosa nem volt, minden család termékeny földön dolgozott, s a megszokott munka aluszékony békességben élt. Saleur bíró, vaskos, zömök, ökörarcú, kurta nyakú ember, egykori marhatenyésztő, hirtelen meggazdagodott, mert legelőit, karámjait, állatait borsos áron adta el egy részvénytársaságnak, amely a járás egész marhatenyésztését kezébe vette. E vásár után cifra villává alakíttatta át a házát, tőkepénzes polgárrá lett, s Honoré fia a beaumont-i líceumba járt addig is, míg Párizsba mehet tanulni. Moreux lakosai, bár erősen irigykedtek rá és nemigen szerették, minden alkalommal újra megválasztották bírónak, pusztán azért, mert egyéb dolga nem lévén, nyugodtan foglalkozhatott a község ügyeivel. Ezeket egyébiránt áthárította Férou tanítóra, akinek a jegyzőség száznyolcvan frankot hozott egy évben, s jól meg kellett dolgoznia ezért a pénzért, levelek, jelentések, iratok fogalmazásával, állandó elfoglaltsággal. Saleur sötét tudatlanságban élt, nevét is alig tudta leírni, vaskos, nehézkes ember volt, bár tulajdonképpen nem rossz lélek; úgy bánt Férouval, mint holmi írómasinával - kedélyesen lenézte, mint olyan ember, akinek nem volt szüksége annyi tudományra, hogy vagyont szerezzen és jómódban éljen. Aztán haragudott is rá, amiért szakított Cognasse abbéval, nem volt hajlandó növendékeit templomba vezetni s a kórusban énekelni; nem mintha Saleur maga tartotta volna a vallást, hiszen csak a rend kedvéért járt el a misére, éppen, mint felesége, egy jelentéktelen, sovány, vörös asszony, aki se jámbor, se cifrálkodó nem volt, s akinek szemében a vasárnapi istentisztelet az úri hölggyé vált parasztasszony kötelességei közé tartozott; inkább azért haragudott, mert a tanító lázadó viselkedése még súlyosabbá tette a jonville-i plébános és Moreux lakosainak állandó veszekedését. A moreux-iek szüntelenül panaszkodtak, hogy nem sokba veszik őket, csak úgy könyörületből vetnek oda nekik egy kurta misét, s katekizmusra meg első áldozásra Jonville-ba kell küldeniük a gyermekeiket; a pap pedig dühösen válaszolta, hogy tartsanak külön plébánost, ha így ki akarják használni a Jóistent. A moreux-i templom hét közben zárva volt, s komor, üres csűrhöz hasonlított. De azért Cognasse abbé minden vasárnap félóra hosszat viharzott benne - rettegett tőle mindenki, megfélemlítette a községet szeszélyeivel és dühöngéseivel.

És Marc, aki pontosan tisztában volt a helyzettel, csak nagy, szánakozó részvéttel tudott Féroura gondolni. A jómódú Moreux-ben a tanító volt az egyetlen ember, aki nem lakott jól mindennap. Az ő személyében tragikusan komollyá vált a szegény néptanító szörnyű nyomora. Mint maillebois-i segédtanító kilencszáz frankkal kezdte huszonnégy éves korában. Most, hatesztendei munka után, mint rendes tanító, ebbe az isten háta mögött levő Moreux-be száműzve merész gondolkozása miatt, még mindig csak évi ezer frankja volt, a levonásokkal havi hetvenkilenc frank, vagyis naponta ötvenkét sou - s ebből feleségét és három kislányát kellett tartania. Sötét nyomorúság volt az iskolául szolgáló ócska, nedves viskóban; olyan leves, hogy a kutyának sem kellett volna, a kicsikéknek nem volt cipőjük, az anyának nem volt ruhája. És egyre fenyegetőbben növekedett az adósság, a halálos adósság, amelybe annyi kistisztviselő merül el! Micsoda hősi bátorság kellett ahhoz, hogy tőle telhetően takargassa ezt a nyomorúságot, egyenes háttal hordozza elnyűtt kabátját, tartsa a művelt úriember rangját, akit a szabályzat eltilt mindenféle üzlettől és keresettől az iskoláján kívül! Nap mint nap újra kezdődött a küzdelem, az energia és az akarat csodája. Férou, a pásztor fia, akinek élénk értelme megőrizte vele született függetlenségét, szenvedélyesen töltötte be a hivatását, néha még rezignáltságot sem érezve. Felesége, kellemes külsejű, testes, szőke asszony, az egykori elárusítólány, akit nagynénjénél a maillebois-i gyümölcsöskofánál ismert meg, aztán mint tisztességes fiú feleségül vett, amikor első kislányuk megszületett, segített egy kicsit a munkájában; olvasni, varrni tanította a leányokat, míg férje a fiúosztályban kínlódott a rosszul nevelt, keményfejű, gonosz szívű gyerekekkel. Hogy is ne vett volna lassan-lassan erőt rajta a

hálátlan foglalkozásával járó csüggedés, a szenvedésnek egy-egy hirtelen lázadása! Szegénynek született, mindig is szenvedett a szegénység, a rossz táplálék, a toldott-foldott, varrásnál kikopott ruha miatt; és most, hogy úr lett belőle, iszonyúan megkeseredett ez a szegénység. Körülötte csupa boldog ember, parasztok, akiknek földjük van, esznek, amennyit akarnak és büszkék félrerakott pénzükre. Legnagyobb részük olyan tudatlan volt, hogy tíz ujját is alig tudta összeszámlálni, s rá szorult, ha levelet kellett írnia. Neki pedig, az egyetlen értelmes, tanult és művelt embernek, gyakran hiányzott az az egy frankja, amivel inggallért vegyen vagy lyukas cipőjét megfoltoztassa. Úgy bántak vele, mint valami szolgalegénnyel, megvetették rongyos kabátja miatt, pedig lelkük mélyén irigyelték. De a legsúlyosabb volt az, hogy öntudatlanul is összehasonlították egymással a tanítót meg a plébánost: a rosszul fizetett, nyomorgó tanítót, akit a növendékek tiszteletlensége és a szülők megvetése sújt, akit főnökei alig támogatnak, igazi tekintélye nincs - és a plébánost, akinek sokkal zsírosabb a jövedelme, s rendes fizetésén kívül mindenféle ajándékot kap, támogatja a püspöke, kényeztetik az istenes asszonyok, s egy haragos úrnak, a villám az eső és a nap gazdájának nevében beszél. Hát így uralkodott még mindig Cognasse abbé, ámbár örökös veszekedések között, ebben a hitetlenné vált, s a vallást már külsőleg is alig tartó faluban. És így vált szükségképpen szocialistává a szűkölködéstől gyötört, epével jóllakott néptanító, így keveredett rossz hírbe, felforgató szavakat szórva a társadalmi rend ellen, amely éhezteti őt, az értelem és tudás képviselőjét, míg körülötte a butaság és tudatlanság gazdagodik és élvezi az életet.

Igen kemény volt a tél, Jonville és Moreux már november óta jégbe-hóba burkolózott. Marc tudta, hogy Férou két kislánya megbetegedett a rettentő hidegben, s gyakran még meleg levest sem tud adni nekik. Igyekezett támogatni, de maga is oly szegény volt, hogy jótékony munkájába be kellett vonnia Mazeline kisasszonyt is. Marc is csak ezer frank fizetést kapott, de jegyzői munkáját jobban fizették, s a fiú- és leányiskola meglehetősen nagy épülete, a helyreállított és megnagyobbított régi plébánia egészségesebb is volt. Eddig egyébiránt csak Duparque-né bőkezűségéből tudta kivárni az elsejét, mert felesége nagyanyja ruhákat küldött a gyermeknek, fehérneműt az asszonynak, s egy kis pénzt is ünnepek alkalmával. Szinte megkönnyebbülés volt neki, hogy a Simon-ügy óta a nagymama semmit sem adott többé, annyira szenvedett az ajándékokat kísérő kemény szavaktól. De azért micsoda szűkös idők következtek a háztartásukban, micsoda fokozott munkára, lelkierőre és takarékosságra volt szükség, hogy méltósággal megállhassa helyét! Marc szerette munkáját, most valami fájdalmas hévvel látott neki, s miközben tanított, és pontosan teljesítette minden kötelességét a szegények számára oly félelmes első téli hónapokban, senki sem sejthette azt a sötét fájdalmat, azt a kegyetlen kétségbeesést, amelynek rohamait gondosan takargatta nyugodt hősiességével. Még mindig gyötörte, még mindig fölkavarta lelkét Simon elítélése; nem tudta lerázni magáról ennek a szörnyű méltatlanságnak hatását. Minduntalan visszaesett sötét tűnődéseibe, és Geneviève hallotta folyton megismétlődő kiáltását: „Szörnyűség, azt hittem, ismerem a hazámat, és nem ismertem!" Hát igen: hogyan is lehetett ilyen aljasságot elkövetni Franciaországban, a nagy forradalom hazájában, amelyet ő idáig a világ megjósolt felszabadítójának, igazsághozójának tekintett? Szenvedélyesen szerette ezt a hazát, nagylelkűségéért, független bátorságáért, és mindazért a szabad, nemes és nagy cselekedetért, amit várni lehetett tőle. És ez a haza megengedte, sőt követelte egy ártatlan ember elítélését; visszatért a régi ostobaságokhoz, az ősi barbársághoz! Ebből a fájdalomból, ebből a szégyenből nem tudott kigyógyulni, kísértette, mint valami bűn, amelynek ő is részese. És szenvedélyes vágyában, hogy az igazságot meghódítsa és mindenkire rákényszerítse, tűrhetetlen szenvedés volt, hogy diadalmaskodni látja a hazugságot, nem harcolhat ellene, nem rombolhatja le, hangosan kikiáltva az annyira keresett igazságot.

Újra átélte az ügyet, s még egyre kutatott, de új nyomra nem talált abban a kibogozhatatlan kuszaságban, amit láthatatlan kezek teremtettek. És esténként, lámpavilágnál, a tanítás nehéz napi munkája után, néma kétségbeesés vett erőt rajta, s úgy magába roskadt, hogy Geneviève némán, szelíden átkarolta, s gyöngéden csókolgatni kezdte, hogy egy kis erőt öntsön belé.

- Édes Marc, hiszen belébetegszel, ne gondolj már ezekre a szomorú dolgokra.

Könnyekig meg volt hatva, s ő is szeretettel ölelte magához az asszonyt.

- Igen, igazad van, bátornak kell lenni. De hiába, akarva, nem akarva, erre gondolok, nagy kínszenvedés ez.

Ekkor Geneviève mosolyogva, egy ujját szájára téve, odavezette a kis ágyhoz, ahol leánykájuk aludt.

- Csak a mi kis drágánkra gondolj, gondold azt, hogy érte dolgozunk. Ha mi boldogok vagyunk, boldog lesz ő is.

- Igen, ez lenne a legokosabb. De hát a mi hármunk boldogságához nem kell-e az, hogy mindenki boldog legyen?

Geneviève igen okosan, és szerető asszony módjára viselkedett az ügy idején. Fájt neki az, ahogy a hölgyek, s különösen a nagyanyja, bántak az urával, akihez már Pélagie, a cseléd sem szólt többé. Igen hidegen váltak el, amikor az ifjú pár távozott a Kapucinus téri kis házból: Geneviève azóta beérte azzal, hogy időnként meglátogatta a hölgyeket, nehogy teljes szakításra kerüljön a sor. Amióta Jonville-ba visszatértek, ismét lemondott a vallás gyakorlásáról, nem járt misére, nem akarta, hogy Cognasse abbé az ő vallásosságának segítségével támadhassa az urát. Látszólag közömbös volt az iskola és az egyház harcában, de szenvedélyes szerelemmel csüggött Marcon, akinek mindenestül odaadta magát, habár szellemi öröksége, katolikus nevelése nem mindig engedte meg, hogy egészen igazat adjon neki. Így állt a dolog a Simon-üggyel is: talán nem gondolkozott úgy, mint az ura, de oly becsületesnek, oly nagylelkűnek és igazságosnak ismerte, hogy nem gáncsolhatta, amiért lelkiismerete szerint cselekszik. Csak annyira merészkedett néha, hogy mint okos asszony, tapintatosan óvatosságra intette. Mi lenne belőlük és gyermekükből, ha annyira kompromittálná magát, hogy az állását is elveszíti? Meg aztán idáig nagyon is szerették, nagyon is kívánták egymást, semmi nézeteltérés, semmi veszekedés nem fordulhatott komolyra közöttük. A legkisebb harag után is összeölelkeztek, s a vége mindig a vágy borzongása, a forró csókok zápora lett.

- Ó, drága, drága Geneviève, ha egyszer odaadta magát az ember, soha többé nem veheti vissza.

- Így is van, édes Marc, tiéd vagyok, tudom, hogy jó vagy, tégy velem, amit akarsz.

Szabadjára is engedte az asszonyt. Nem lett volna ereje megakadályozni, hogy eljárjon a misére, mert tisztelte a lelkiismeret szabadságát. A kis Louise születésekor eszébe sem jutott, hogy tiltakozzék a megkeresztelése ellen, annyira hatalmukban tartották még a régi szokások. Most titkon bánta ezt néha. De hát a szerelem helyrehoz mindent, s a legsúlyosabb összeütközések után is végül mindig megértik egymást azok, akik minden este szorosan összefonódnak, mint egy test, egy lélek.

Marcot azért is kísértette a Simon-ügy, mert szakadatlanul foglalkoznia kellett vele. Megesküdött, hogy nem nyugszik, amíg az igazi bűnöst föl nem fedezi, s állt is a szavának, inkább szenvedélyből, mint kötelességből. Mihelyt szabad délutánja volt, minden csütörtökön elszaladt Mailleboisba, és meglátogatta Lehmannékat Odú utcai sötét, szomorú bolthelyiségükben. Rájuk villámcsapásként sújtott le Simon elítélése, a közmegvetés mintha kitaszította volna a világból a fegyenc családját, barátait, még egyszerű ismerőseit is, akik valami hűséget

megőriztek iránta. A kis zsidó szabót cserbenhagyta vevőköre, s a siralmasan rezignált, félénk Lehmann és felesége éhen halt volna a rosszul fizetett munka nélkül, amit párizsi nagy áruházak számára végeztek. De különösen Simonné, a szomorú Rachel és gyermekei, Joseph és Sarah szenvedtek irtózatosan a nevüket körülvevő vad gyűlölség miatt. A gyermekek nem mehettek vissza az iskolába, a fiúk lehurrogták, kövekkel hajigálták őket; a kisfiú egyszer felhasított szájjal jött haza. Az anya gyászba öltözött, szépsége még ragyogóbb volt örökös fekete ruhájában, egész napokat végigsírt, és már csak a csodától várt segítséget. A tönkretett házban, a tehetetlen bánat közepette, egyedül David állt a talpán, hallgatagon és tevékenyen, örökösen kutatva, örökösen reménykedve. Vállalta azt az emberfölötti feladatot, hogy öccsét megmenti, becsületét helyreállítja; utolsó találkozásuk idején megesküdött neki, hogy életének egyetlen célja lesz, megfejteni a szörnyű titkot, fölfedezni az igazi gyilkost, napvilágra hozni az igazságot. Végképpen rá is bízta kavics- és homokbányájának kihasználását egy megbízható vezetőre, mert tudta, hogy pénz nélkül már az első lépésnél megbénulnak a kutatásai. Ő maga most már egyes-egyedül ezeknek a kutatásoknak élt, szüntelenül leste a legapróbb jeleket is, nyomozott új tények után. És ha talán elernyedt volna a buzgalma, újra feltüzelték volna lelkierejét azok a levelek, amelyeket sógornője időnként Cayenne-ből kapott az öccsétől. Minden órában halálos borzongással elevenedett meg előtte Simon elindulása, a hajóraszállás a többi nyomorult között, a szörnyű tengeri út, az érkezés a fegyház borzalmai közé, az égető emlékek egész sora. Most aztán olyan levelek jöttek, amelyeket a fegyház igazgatósága megcenzúrázott, de minden mondat mögül ki lehetett érezni az elviselhetetlen kínszenvedés kiáltását, az ártatlan ember lázadozását, aki örökösen rágódik állítólagos bűnén, és sehogy sem tudja megérteni, miért kell egy másik ember bűnéért vezekelnie. Nem fog-e vajon őrülettel végződni ez a marcangoló, nyomasztó érzés? Simon szelíden beszélt társairól, a tolvajokról és gyilkosokról, s érezni lehetett, hogy gyűlölete az őrök, a hóhérok ellen fordul, akik ellenőrzés nélkül, kívül a civilizált világon, visszaváltoztak barlanglakókká, s gyönyörűségüket lelték más emberek kínzásában. A sár és a vér világa volt ez, amelyről egy szabadon bocsátott fegyenc egy este kegyetlen részleteket mondott el Davidnak Marc jelenlétében, s a két barát fájdalmasan felkiáltott, elszörnyedt vérző szánakozásában, és dühös tiltakozástól háborgott a szíve mind a kettőnek.

Sajnos, David és Marc közös fáradozása nem nagy eredményre jutott, bár csöndes makacssággal, állandóan folytatták kutatásukat. Mindenekfölött az volt a szándékuk, hogy megfigyelik a Testvérek iskoláját, különösen pedig Gorgias testvért, akit még mindig gyanúsítottak. De egy hónappal a pör után a három segédtanító, Isidore, Lazarus és Gorgias testvér egyszerre eltűnt, másik házba küldték őket, Franciaország másik végébe; csak az igazgató, Fulgence testvér maradt ott három új tanító-szerzetessel. Sem David, sem Marc nem tudhatott meg ebből semmit, hiszen a dologban semmi rendkívüli nem volt, a Testvérek gyakran mentek át így egyik házból a másikba. Különben is, minthogy mind a hármat áthelyezték, hogyan lehetne megtudni, melyik volt az oka ennek az áthelyezésnek? A legnagyobb baj az volt, hogy Simon elítélése rettenetes csapást mért a világi iskolára, több család is kivette onnan a gyermekét, s a Testvérek iskolájába adta be. Az istenes hölgyek nagy lármát csaptak az undok esettel, mintha a községi oktatás, az istentelen oktatás lenne az oka minden szennynek és minden bűnnek. Soha nem virágzott ennyire a Testvérek iskolája, a szerzet elragadtatva ünnepelte diadalát, Maillebois-ban egyebet sem lehetett látni, csak szerzetesek és papok diadalmas arcát. És, sajnálatos módon, a Simon helyére kinevezett új tanító, egy Méchain nevű sápadt, csenevész kis ember, egyáltalán nem látszott alkalmasnak arra, hogy megküzdjön a növekvő áradattal. Mellbetegnek mondták, sokat szenvedett a kemény téltől, többnyire rábízta az osztályt Mignot segédtanítóra, aki bizonytalanul állt a lábán, amióta nem volt igazgatója, aki vezesse, s Rouzaire kisasszony tanácsaira hallgatott, azt pedig egyre jobban meghódította a vidéken uralkodó klerikális párt. Hiszen ez jelenti a szülők apró ajándékait, a jó minősítést Mauraisintől, a biztos előlépést. A tanítónő rávette, hogy maga is vezesse misére a növendékeit, s nagy

fafeszületet akasztatott vele a tanterem falára. Felsőbb helyen megtűrték az ilyesmit, talán mert azt remélték, hogy jó hatással lesz a családokra, s a gyermekek visszatérnek a községi iskolába. Az igazság az volt, hogy egész Maillebois a klerikálisok oldalára állt, s a válság egészen súlyosra fordult.

Marc egyre növekvő kétségbeeséssel látta, hogyan uralkodik az egész vidéken a kegyetlen tudatlanság szelleme. Simon neve olyan iszonyat tárgyává, olyan madárijesztővé lett, hogy ha csak kiejtette is valaki, haragjukban és félelmükben valósággal kikeltek magukból az emberek. Szerencsétlenséget hozó, átkozott név volt ez, amely a tömeg szemében minden emberi bűnt magában foglalt. Hallgatni kellett, óvakodni a legkisebb célzástól is, ha az ember a legsúlyosabb katasztrófákat nem akarta a hazára rászabadítani. A pör óta akadt ugyan néhány józan és egyenes elme, amelyet erősen izgatott a dolog, s elismerte, hogy az elítélt talán ártatlan lehet, de a dühöngő, roppant áradattal szemben senki sem nyitotta ki többé a száját, sőt, mindenki hallgatást tanácsolt: mire való tiltakozni, igazságot akarni, önmagunkat elveszejteni, szalmaszálként elsöpörtetni, amikor ebből senkinek gyakorlati haszna nem lehet? És Marc, valahányszor a körülmények egy-egy bizonyítékot adtak a kezébe, elképedve és megsemmisülten állt szemközt azzal a megmérgezett, hazugsággal és tévedéssel telített állapottal, amelyben úgy fetrengett az egész nép, mint egy folyvást növekvő szennyes pocsolyában. Véletlenül egymás után találkozott a paraszt Bongard-ral, a munkás Doloirral, a hivatalnok Savinnel, s érezte, hogy mind a három nagyon szeretné kivenni gyermekeit a világi iskolából, s a Testvérekhez adni - csak azért nem merik, mert homályosan attól félnek, hogy a hatóságok ezt nem néznék jó szemmel. Bongard zárkózott maradt, nem volt hajlandó az ügyről beszélni: nem az ő dolga ez, azt sem tudja már az ember, a papokkal kell-e tartania, vagy a kormánnyal; végül mégis elmondta, hogy a zsidók betegségeket terjesztenek a környéken az állatok között - ezt egészen bizonyosan tudja, mert két gyereke, Fernand és Angèle láttak egy embert, aki fehér port szórt egy kútba. Doloir megharagudott, beszélt a hadseregről, amelyet a hazátlanok le akarnak rombolni, egy régi bajtársa meg is magyarázta neki, hogy a Simon-ügy alkalmából nemzetközi szindikátus alakult, amely el akarja adni Franciaországot a németeknek; aztán megesküdött, hogy felpofozza az új tanítót, ha a gyerekei, Auguste és Charles rossz híreket hoznak haza erről az átkozott iskoláról, ahol megrontják a gyermekeket. Savin hidegebbnek és keserűbbnek látszott, a kaputos koldus harapós kedvében ugyanúgy őrjöngött, mint a két másik, s az a rögeszme kísértette, hogy azért nyomorog, mert nem volt hajlandó a szabadkőművesek közé belépni, titkon sajnálta, hogy nem állt az egyház oldalára, sejteni engedte, hogy mint a köztársaság iránti hűség áldozata, mily hősiesen utasította vissza felesége gyóntatójának közeledéseit; ami pedig az ügyet illeti, mindenki tudja, hogy az egyszerű komédia - egyetlen bűnöst áldoztak fel, hogy elrejtsék a francia iskolák, világi és szerzetesi iskolák aljasságait; egy pillanatig már arra is gondolt, hogy hazahozza Hortense-ot, Achille-t és Philippe-et, hadd nőjenek fel minden oktatás nélkül a természet iskolájában. Marc csak hallgatta, zúgó fejjel, megzavart szívvel távozott, s nem tudta megérteni, hogy ép eszű emberek, akik nem tökéletesen tökfejűek, hogyan juthatnak el az értetlenségnek erre a fokára. Kétségbeejtette ez a gondolkozás, valami félelmetesebbet érzett benne még a született tudatlanságnál is: állandó lerakódását a levegőben szállongó ostobaságoknak, mély és egymásra halmozódó rétegeit a népi előítéleteknek, tömeges vírusait az észellenes babonáknak és legendáknak. És hogy fogjon az ember a gyógyítás munkájához, hogyan segítse értelmi és erkölcsi egészséghez ezt a szegény, megmérgezett népet? De különösen erős izgalom fogta el, amikor egy napon valami iskolakönyvért belépett a Milhomme özvegyekhez, a Rövid utcai papírkereskedőkhöz. Ott voltak mind a ketten, a két fiúval, Sébastiénnel és Victorral együtt. Édouard özvegye szolgálta ki - váratlan belépése kissé megdöbbentette, de tüstént összeszedte magát, s homloka kemény ránccal fejezte ki önző akaraterejét. Alexandre özvegye remegve állt föl, s kivitte Sébastient, azzal az ürüggyel, hogy megmosatja a kezét. Ez a menekülés izgatta Marcot, bizonyságát látta benne annak, amit sejtett: hogy az ártatlan ember elítélése

óta nagy zavar uralkodhatik ebben a házban. Vajon nem ebből a szűk bolthelyiségből bukkan ki valamikor az igazság? Távozásakor jobban fölkavarodott a lelke, mint valaha; Édouard özvegye, aki leplezni akarta sógornője gyöngeségét, csodálatos históriákat mondott el neki: egy öreg hölgy gyakran látja álmában a kis Zéphirint, Simon áldozatát a mártírok pálmájával; a Testvérek iskoláját, amióta meggyanúsították, elkerüli a villám, mert háromszor is lecsapott a környéken, de az iskolában sohasem tett kárt.

Marcnak végül Darras polgármesterhez kellett elmennie valami hivatalos ügyben, s feltűnt neki, hogy milyen zavarral fogadja. Darrast mindig meggyőződéses simonistának tekintették, sőt a pör folyamán nyíltan is kimutatta rokonszenvét. De hát nem kényszeríti-e a tisztsége teljes semlegességre? Tartózkodását növelte egy kis gyávaság is, az a félelem, hogy megbántja választói többségét, s elveszti polgármesteri megbízatását, amire olyan büszke volt. A hivatalos ügy elintézése után, amikor Marc kérdésekkel mert hozzá fordulni, égnek emelte a karját. Nem tehet semmit, rabja az állásának, a községtanács megoszlott, a klerikálisok végül is kétségtelenül többségre jutnak a legközelebbi választáson, ha tovább izgatják a lakosságot. És sopánkodott a katasztrofális Simon-ügy miatt, amely nagyszerű csatatérhez juttatta az egyházat, s az most egyre-másra aratja a könnyű diadalokat ebben a szegény, tudatlan tömegben, amely meg van mérgezve tévedésekkel és hazugságokkal. Amíg az őrület szele fúj, meg sem lehet próbálni semmit, behúzott nyakkal kell megvárni a vihar elmúlását. Darras még azt is megígértette Marckal, hogy senkinek nem mondja el, amit most hallott. Aztán az ajtóig kísérte, hogy megmutassa titkos rokonszenvét, s újra könyörögjön neki, hogy ne mozduljon, tettesse halottnak magát, amíg jobb idők nem következnek.

Amikor Marc ennyire torkig volt kétségbeeséssel és undorral, csak egy menedékhelyen találhatott vigasztalást: elment Salvanhoz, a tanítóképző igazgatójához, Beaumont-ba. Különösen a kemény téli hónapokban látogatta gyakran, amikor Férou éhezett Moreux-ben, örökös harcban Cognasse abbéval. Beszélt barátjával a szegény tanító felháborító nyomoráról, akit oly rosszul fizetnek, míg a plébánost bőségesen ellátják mindennel. És Salvan egyetértett vele abban, hogy ez a nyomorúság egyik legfőbb oka annak az egyre súlyosabb lenézésnek, amely a népiskolai tanítók állására nehezedik. A tanítóképzők azért kapnak nehezen növendéket, mert senkit sem csábít már a napi ötvenkét sou, a rendes tanító fizetése harmincéves korában. Túlságosan is sok szó esett már ennek a foglalkozásnak keserűségeiről, gyötrelmeiről, szégyenletes nyomorúságáról. A parasztfiúk, akik el akartak szabadulni az eke szarva mellől, s akik közül ezek az iskolák, éppen mint a papnevelők, legtöbb növendéküket toborozták, most már szívesebben mentek kistisztviselőnek, s a városban próbáltak szerencsét. Csak a katonai fölmentés, aminek tízesztendei tanítás volt a föltétele, bírta még rá őket, hogy vállalkozzanak erre a gályarabságra, ahol kevés pénzt és tisztességet, de annál több kínlódást és lenézést várhattak. Márpedig a tanítóképzők növendéktoborzása az alapvető kérdés, ettől függ az ország műveltsége, ereje és boldogulása. Ehhez hasonlóan fontos kérdés csak egy van még: a holnapi iskola tanítóinak kiképzése, az ész és logika lángja, amelyet fellobbantanak bennük, az igazságért égő szív, mely áthatja jellemüket. A toborzás csupán a nagyobb, ésszerű fizetéstől függ, amely módot ad az emberhez méltó életre, és visszaadja ennek a foglalkozásnak régi nemességét; viszont a tanítóképző növendékeinek oktatása és nevelése egész új programot jelent. Helyesen mondta Salvan: amennyit a tanító ér, annyit ér a kisembereknek, a nemzet óriási többségének oktatása és egész gondolkodása; a végső kérdés pedig: mi lesz Franciaországból? Élet vagy halál kérdése ez. És Salvan azt a feladatot tűzte maga elé, hogy előkészítse a tanítókat a felszabadítás munkájára, amelyet rájuk bíznak majd. Idáig nem nevelték őket olyan apostoloknak, aminőkre szükség van, akik egyedül a kísérleti módszerre támaszkodnak, elvetik a kinyilatkoztatott dogmákat, a hazug legendákat, a tévedéseknek egész óriási halmazát, amely a kisembereket évszázadok óta nyomorúságban és rabszolgaságban tartja. Nagyrészt derék emberek, sőt köztársaságiak, elég műveltek is, jól értenek ahhoz,

hogyan kell írást-olvasást, egy kis számtant, egy kis történelmet tanítani, de állampolgárokat és embereket formálni nem tudnak. A katasztrofális Simon-ügyben majdnem valamennyien átpártoltak a klerikalizmus hazugságaihoz, mert nem tudtak gondolkozni, híjával voltak a módszernek és a logikának. Nem tudták szeretni az igazságot, elég volt annyit mondani nekik, hogy a zsidók eladták Franciaországot a németeknek, s már őrjöngeni kezdtek. Ő, hol van a néptanítók szent zászlóalja, amely az egész francia népet kiművelje, egyedül a tudományosan megállapított bizonyosságok világánál, hogy megszabadítsa az évszázados sötétségtől, s végül képessé tegye igazságra, szabadságra és igazságosságra!

Egy reggel Marc levelet kapott Salvantól, sürgős beszélgetésre hívta. Mindjárt csütörtökön elment Beaumont-ba, a tanítóképzőbe, ahová mindig emlékekkel és reményekkel tele, meg-indultan lépett be.

Az igazgató a kis kertre nyíló dolgozószobájában fogadta. A kertet már langyos sugarakkal aranyozta meg az áprilisi nap.

- Kedves barátom, megmondom, miről van szó... Tudja, milyen siralmas a helyzet Maillebois-ban. Méchain, az új tanító, akit elég helytelenül neveztek ki ilyen súlyos körülmények között, nem rossz gondolkodású ember, sőt, azt is hiszem, hogy velünk tart; de gyönge legény, és néhány hónap alatt fejére nőttek; tetejébe még beteg is, áthelyezését kéri, szeretné, ha dél-vidékre küldenék... Maillebois-ban szilárd észre és erős akaratra lenne szükség, olyan tanítóra, akinek értelme és energiája megfelel a mai helyzetnek. Magára gondoltam.

Ez oly hirtelenül, váratlanul jött, hogy Marc tiltakozó hangon kiáltott fel:

- Hogyan, énrám?

- Igen, maga az egyetlen, aki kitűnően ismeri a vidéket, és azt a szörnyű válságot, amelynek áldozatául esett. Szegény Simon elítélése óta mintha elátkozták volna az elemi iskolát, évről évre fogynak a növendékei, a Testvérek iskolája pedig kezdi elfoglalni a helyét, hasznát veszi ennek a leromlásnak. Egyre növekvő központja alakul ki a klerikalizmusnak, az alantas babonának, a reakciós butításnak, s ez végül mindent felfal, ha nem harcolunk ellene. A nép már kezd visszajutni a világ végének közeledtét hirdetők gyűlölködő szenvedélyeihez, ostoba képviselőihez; s nekünk szükségünk van a jövendő munkásaira, a jövendő jó magvainak elvetőire, hogy iskolánk visszanyerje régi virágzását, ismét azzá váljon, amivé válnia kell, a szabad és igazságos francia nép nevelőjévé, felszabadítójává, megteremtőjévé... Szóval, magára gondoltam.

- De hát - szakította félbe újra Marc - egyszerű óhajtás ez? Vagy megbízták igazgató urat, hogy beszéljen velem?

Salvan elmosolyodott.

- Ó, én nagyon kis tisztviselő vagyok, túlságosan szép lenne, ha minden óhajtásom teljesülne. Az igazság az, amit mond: megbíztak azzal, hogy tapogatózzam magánál. Tudják, hogy barátja vagyok... Le Barazer, a főigazgatónk, hétfőn behívatott a prefektúrára. A beszélge-tésünkből született az a gondolat, hogy felajánljuk magának a maillebois-i állást.

Marc önkéntelenül vállat vont.

- Annyi bizonyos - folytatta Salvan -, hogy Le Barazer nem mutatott valami nagy bátorságot a Simon-ügyben. Cselekedhetett volna. De hát úgy kell venni az embereket, amilyenek. Én csak annyit ígérhetek, hogy ha később nem találja is az oldala mellett, ő lesz az a titkos támasz, az a szilárd és néma talaj, amelyen félelem nélkül megvetheti a lábát. Végül mindig elbánik Hennebise prefektussal, aki annyira retteg az „ügyektől"; a derék Forbes pedig, a rektor, beéri az uralkodással, és nem kormányoz. Az egyetlen veszedelmes ember ez a jezsuita Mauraisin,

a maguk tanfelügyelője, Crabot atya barátja, akiről a fölöttöse, Le Barazer, azt hiszi, hogy politikából kímélnie kell... No, ugyan, csak nem ijed meg a harctól?!

Most hallgatott Marc. Földre szegezte szemét, s úgy látszott, nyugtalan gondolatokba merült, kétely és habozás rohanta meg. És Salvan, aki olvasott a lelkében, mert ismerte benső életének drámáját, megindultan fogta meg mindkét kezét.

- Tudom, mit kérek magától, barátom... Jó barátja voltam Berthereau-nak, Geneviève apjának - szabad szellemű, korlátozatlan gondolkodású ember volt, de érzelgős: végül is elkísérte feleségét a misére. Később ellenőrző gyámja lettem a leányának, akit maga feleségül vett. Mint meghitt barát, úgyszólván rokon, jártam el a Kapucinus téri kis házba, ahol Duparque-né, a nagymama, kegyes zsarnok módjára uralkodott. Hatalma alá görnyesztette a leányát, a szomorú és rezignált Berthereau-nét, s az unokáját, azt a bűbájos Geneviève-et, akit maga imád. Meglehet, hogy a házasságuk pillanatában nyomatékosabban kellett volna figyelmeztetnem magát. Ilyen ember számára mindig veszedelmes belépni egy vallásos családba, összekötni az életét egy leánnyal, aki gyermekkorától ennyire át van itatva bálványimádó vallásossággal. De hát mindmostanáig nem tehetek nagy szemrehányásokat magamnak, hiszen boldogan élnek... De az igaz, hogy ha elfogadja a maillebois-i állást, állandó összeütközésbe kerül a hölgyekkel. Erre gondol most, ugye?

Marc fölemelte fejét.

- Igen, megvallom, féltem a boldogságomat... Tudja, hogy becsvágy nincs bennem, kívánatos előlépés lenne, ha Maillebois-ba kineveznek; de kijelentem: tökéletesen meg vagyok elégedve a jonville-i állással, mert örülök annak, hogy ott boldogulok, és szolgálhatom az ügyünket... Ön pedig most azt akarja, hogy otthagyjam ezt a bizonyosságot, és másutt tegyem kockára egész békességemet!

Hallgattak egy darabig, aztán Salvan halkan megkérdezte:

- Csak nem kételkedik Geneviève szeretetében?

- Ó, nem! - kiáltotta Marc.

Újra csend támadt, és Marc néhány pillanatig tartó, szinte öntudatlan zavar után így folytatta:

- Hogy is kételkedhetném benne? Oly szerelmes, oly boldog a karjaim közt... De el sem képzeli, milyen életünk volt a hölgyeknél a szünidőben, amikor a Simon-üggyel foglalkoztam. Kibírhatatlan volt már, idegenné váltam, a cseléd sem szólt hozzám. Ritkán váltottunk szót egymással, abban is mindig ott morajlott valami ellenséges érzés, amely minden pillanatban dühös veszekedéssé robbanhatott volna ki. Egyszóval, úgy éreztem magamat, mintha ezer mérföldnyire tévedtem volna el, egy más bolygó lakói közé, akikkel semmi közösségem nincs. Durva és teljes szakadás volt... És a hölgyek kezdték elrontani a feleségemet, visszaváltozott a Vizitációs nővérek növendékévé. Végül maga is megijedt, s igen boldog volt, amikor visszatértünk Jonville-ba, és ismét egymáséi voltunk abban a szűk kis fészekben.

Megborzongva hallgatott el, aztán újra felkiáltott:

- Nem, nem! Hagyjanak ott, ahol vagyok! Megteszem a kötelességemet, sikerre viszek egy munkát, amit jónak érzek. Minden munkás csak a maga darab kövével járulhat a nagy épülethez.

Salvan lassan járkálni kezdett az irodájában. Megállt Marc előtt.

- Nem szeretném áldozatra kényszeríteni, barátom. Végtelenül sajnálnám, ha veszélybe kerülne a boldogsága, ha a kívülről jövő keserűségek megmérgeznék az otthonát. De tudom, hogy maga a hősök fajtájából való... Ne válaszoljon hát azonnal. Gondolkozzék egy hétig, jöjjön el újra jövő csütörtökön. Akkor majd beszélgetünk újra, és határozunk.

Marc elgondolkozva tért vissza este Jonville-ba, feje csak úgy zúgott az előtte álló lelkiismereti kérdéstől. Elnémítsa-e félelmeit, amiket önmagának sem mert bevallani, vállalja-e a biztos harcot felesége anyjával és nagyanyjával, amely életének egész örömét megsemmisítheti? Elhatározta, hogy mindenekelőtt őszintén beszél Geneviève-vel; aztán mégsem merte, mert érezte, hogy az asszony egyszerűen azt feleli majd: cselekedjék úgy, ahogy gondolkodása, kötelessége parancsolja. Nem is szólt neki Salvan ajánlatáról, növekvő aggodalom rohanta meg, elégedetlen volt önmagával. Két nap telt el habozásban és kétségben, s csak magában vizsgálgatta a helyzetet, a különböző okokat, amelyek arra bírhatták, hogy elfogadja vagy visszautasítsa a maillebois-i állást.

Először is megjelent szeme előtt a kis város, amilyennek a Simon-ügy óta ismerte. Látta Darrast, a polgármestert: jó ember, haladó szellem, de fennhangon már igazságos sem mer lenni, mert fél, hogy elveszti a megbízatást, veszélyezteti vagyonát, mint nagyvállalkozó. Elvonultak szeme előtt a Bongard, Doloir, Savin és Milhomme családok, ezek az átlagos elméjű és erkölcsiségű emberek, akik oly furcsa hangon beszéltek és szavaikban a kegyetlenség versengett az ostobasággal; mögöttük pedig ott látta a tömeget, még zagyvább mesék áldozatát, amely még közvetlenebb kegyetlenségre képes. Vademberek babonái ezek, egy barbár nép gondolkodásmódja, amely fétiseket imád, mészárlásban és rablásban látja a dicsőséget, nincs benne türelem, nincs ész, nincs jóság. Ekkor aztán világosan áll előtte a kérdés: miért merülnek el, miért lubickolnak oly nyugodtan a tévedések és hazugságok sűrű, piszkos levében? Miért szegülnek szembe a logikával, az egyszerű okoskodással, valami ösztönös gyűlölettől fűtve, mintha rettegnének mindattól, ami tiszta, egyszerű és világos? Miért hunyják be a szemüket, miért nem akarják látni a nap ragyogását, miért tagadják, ahelyett, hogy elfogadnák? És végül miért nyújtották a Simon-ügyben ezt a rendkívüli és siralmas látványt: egy nép, amelynek érzőképessége és értelme megbénult, amely sem látni, sem megérteni nem akar, amely ellene feszül a bizonyosságnak, amely a lehető legsűrűbb homályt terjeszti maga körül, hogy ne lásson világosan, hogy halált üvöltsön a babonák és előítéletek éjszakájában? Hiszen igaz, megmérgezték ezt a népet az olyan újságok, mint a *Beaumont-i Kereszt*, meg a *Kis Beaumont-i*, napról napra beléjük töltögették megrontó, megőrjítő, undok italukat. A szegény gyermeki agyak, a bátortalan szívek, a szolgaságtól és nyomortól elbutított szenvedők és kisemberek könnyű martalékai a hamisítóknak és hazudozóknak, a közhiszékenység kizsákmányolóinak. A világ urai, az egyházak, a császárságok, a királyságok mindig is úgy uralkodtak a nyomorultak csürhéjén, hogy előbb kirabolták, aztán megmérgezték, hamis hiedelmek rettegésében és rabságában tartották. De a méreg sem magyarázta meg a lelkiismeretnek ezt a szunnyadását, azt a megsemmisülést, amelyben a nép elméje aludt. Hogy a nép ily könnyen engedje megmérgezni magát, ahhoz az kellett, hogy semmi ellenállóerő ne legyen még benne. A méreg a tudatlanokra hat legerősebben, akik minden kritikára, vizsgálódásra, vitára képtelenek. Így hát ennek a sok szenvedésnek, méltatlanságnak és aljasságnak alapja egyszerűen a tudatlanság, első és egyetlen oka a haladó emberiség hosszú kálváriájának, a keserves és lassú emelkedésnek a világosság felé, a történelem minden pocsolyáján és bűnén keresztül. És nyilván ezen az alapon kell mindig újrakezdeni a népek felszabadítását a széles tömegek tanításával, mert íme, itt az újabb bizonyíték: minden tudatlan nép képtelen a méltányosságra, csak az igazság teheti igazságossá.

De Marc elképedt, amikor idáig jutott gondolataiban. Hogyan, hát lehetséges az, hogy Franciaország kisemberei, a falvak és az ipari városok széles tömegei még a vadak fétisimádó brutális gondolkodásmódjánál tartanak? Nem élnek-e már köztársaságban egy harmadszázad óta, nem látták-e világosan az új államforma megalapítói az új szükségleteket, amikor az iskolatörvényre alapították a szabad államot, tekintélyt és erőt adtak az immár ingyenes, kötelező és világi népoktatásnak? Azt hihették akkor, hogy a jó munkát elvégezték, a köztársaság földjét bevetették. Franciaország földjéből öntudatos demokrácia kel ki, amely megszabadult

végre az évszázados tévedésektől és hazugságoktól. Tíz év, húsz év múlva az iskolákból kilépett, igazsággal táplált nemzedékek mindinkább kiszabadulnak a régi börtönökből, egyre szabadabb népet alkotnak, amely híve az észnek és a logikának, képes a bizonyosságra és igazságosságra. Harminc esztendő telt el azóta, s az előre tett lépést mintha megsemmisítené a közélet legkisebb zavara, a ma népe visszatér a tegnap népének butaságához, őrjöngéséhez, egyszerre visszajön az ősi sötétség! Mi történt hát? Micsoda titkos ellenállás, micsoda földalatti erő bénítja meg így azt az óriási erőfeszítést, amely ezeket a szenvedő kisembereket ki akarta szabadítani sötét rabszolgaságukból? Erre a kérdésre tüstént fölemelkedett Marc szeme előtt az ellenség, a tudatlanság és halál megteremtője, az egyház. Az egyház zárta el a homályban szívós, munkás, türelmes taktikájával az utakat, egyenként visszahódította ezeket a szegény homályos elméket, amelyeket megpróbáltak uralma alól felszabadítani. Az egyház mindig megértette, mily nagy szüksége van arra, hogy ura legyen az oktatásnak, vagyis kénye-kedve szerint boríthassa éjszakába és hazugságba a világot, ha testet-lelket szoros szolgaságban akar tartani. Az iskola területén vívta meg az új harcot, bámulatra méltó álszent simasággal, még köztársaságinak is vallotta magát, s felhasználta a szabad törvényeket, hogy dogmái börtönében tartsa meg azt a millió és millió gyermeket, akit ugyanezek a törvények föl akartak szabadítani. Ahány fiatal agyvelőt megnyernek a tévedés számára, annyi katonája lesz a fosztogatás és kegyetlenség istenének, aki a mai gyűlöletes társadalmon uralkodik. Egy politikus pápa vezette a hadjáratot, ezt a megkerülő mozdulatot, amelynek célja az volt, hogy kiűzze a forradalmat önnön hazájából, Franciaország földjéről, hódításait magának kaparintsa meg a szabadság nevében. Az új kormányforma megalapítói, a tegnapi köztársaságiak, naivul győztesnek hitték magukat az egyház állítólagos fegyverletételével szemben, megnyugodtak, és túlzó türelemmel mosolyogtak reá; ünnepelték az új szellemet: a megegyezés, megbékülés szellemét, minden hit egyesülését egy nemzeti, hazafias hitben. Ha már diadalmaskodott a köztársaság, miért ne ölelné magához minden gyermekét, még a lázadókat is, akik mindig meg akarták fojtani? Csakhogy ennek a nagylelkűségnek a jóvoltából az egyház tovább fúrta földalatti útjait, az elűzött szerzetek egyenként visszatértek, az elözönlés és rabságba döntés örök munkája pillanatnyi szünet nélkül folyt tovább, a jezsuiták, dominikánusok és más tanítórendek lassanként benépesítették növendékeikkel és híveikkel a közigazgatást, a bíróságot, a hadsereget, s közben a szerzetesi és apácaiskolák kitúrták helyükből a világi, ingyenes, kötelező elemi iskolát. Az ország hirtelen arra riadt fel álmából, hogy ismét az egyház kezében van, annak az emberei állnak a kormányzó szervezet legjobb helyein, s egész jövendője, leendő népe, parasztjai, munkásai, katonái ismét a tanítórendek vesszeje alá kerültek.

Éppen most vasárnap rendkívüli látványban volt része Marcnak, gondolatainak csattanó bizonyítékául. Még egyre küszködött magával, s nem tudta elhatározni, hogy elfogadja-e Salvan ajánlatát. Vasárnap, amikor bement Mailleboisba, hogy Lehmannéknál Daviddal találkozzék, nagy vallási szertartással találkozott össze, s kíváncsiságból megnézte. A *Beaumont-i Kereszt* és a *Kis Beaumont-i* már két hete lángoló cikkekkel jelentette be ezt a szertartást; az egész járás lázban volt miatta. Arról volt szó, hogy a kapucinusok kápolnája egy pompás ereklyetartót kapott, Páduai Szent Antal koponyájának egy részével - úgy mondták, hogy a hívek gyűjtéséből tízezer frankot fizettek ezért a megbecsülhetetlen kincsért. A szent lábához helyezett ereklyetartó felavatása alkalmából ünnepet rendeznek, amelynek fényét Bergerot püspök is emelni fogja jelenlétével. A püspök jóindulata heves szóbeszéd tárgya lett; mert senki sem felejtette el, mily bátran támogatta Quandieu abbét, az egyházközség plébánosát, a kapucinusok túlkapásai ellen, akik kufárkodásukkal minden lelket és minden pénzt magukhoz kaparintottak. Emlékeztek, hogy mily keményen beszélt püspöki kőrútján a templomi kufárokról, akiket Jézus újra elkergetne. Nem is szólva arról, hogy mindig meggyőződéses simonistának tartották. Most pedig, íme, hajlandó nyilvánosan kimutatni rokonszenvét a kapucinusok és üzletük iránt, ilyen ünnepélyes alkalommal védőszárnyai alá fogadva a boltjukat. Meghódolt hát, engedett valami hatalmas megfontolásnak, máskülönben, alig néhány hónap

után, nem hazudtolná meg így önmagát, ami az ő kultúrájával és szelíd, józan elméjével igen nagy áldozat lehet neki.

Marc a tekintélyes tömeg áradata közt elment a kápolnába; ott aztán két óra hosszat a világ legfurcsább dolgait láthatta. Az üzlet, amit a kapucinusok maillebois-i kis közössége Páduai Szent Antallal csinált, tekintélyes vállalattá növekedett, amely egytől tíz frankig terjedő apró összegekben száz meg százezer frankot mozgatott meg. A rendfőnök, Theodosius atya, szép apostolfejével, amelyről a gyónó asszonyok álmodoztak, leleményes, lángeszű szervezőnek bizonyult. Ahogy dicsekedett is vele, feltalálta és megszervezte a demokratikus csodát, a házi és mindennapos csodát, amely a legszerényebb erszények számára is hozzáférhető. A kápolnában eleinte csak egy meglehetősen szegényes Szent Antal-szobor állt, s a szent leginkább azzal foglalkozott, hogy ősi szakmája szerint segített megtalálni az elveszett tárgyakat. Majd néhány apró siker után, amikor áradni kezdett a pénz, Theodosius atyának az a lángeszű ötlete támadt, hogy ki kell terjeszteni a szent csodáinak hatáskörét, alkalmazni az egyre nagyobb számú fizető közönség minden szükségletéhez és kívánságához. Gyógyíthatatlan betegek, akikről az orvosok lemondtak, vagy egyszerű gyöngélkedők, akik hasfájásban vagy migrénben szenvedtek; pillanatnyi zavarba került kiskereskedők, akiknek nem volt elég pénzük az esedékesség napján, vagy nem tudták, hogyan adjanak túl megromlott árujukon; gyanús kalandba keveredett spekulánsok, akik féltek, hogy vagyonukat és bőrüket otthagyják; sokgyermekes anyák, akik nem tudták, hogy találjanak férjet csúnya lányaiknak hozomány nélkül; utcára került szegény ördögök, akik untak már állás után szaladgálni, s már csak a csodától várták a kenyérkereset lehetőségét; örökösök, akik nyugtalankodtak valami haldokló nagybácsi jóakarata miatt, s pártjukra akarták hódítani Istent, hogy benne legyenek a végrendeletben; lusta diákok, korlátolt iskolás lányok, akik bizonyosan tudták, hogy megbuknak a vizsgán, ha az ég nem jön segítségükre: mindezek a szánalmas alakok, akik akaratra és erőfeszítésre képtelenül egy felsőbb hatalomtól várták a lehetetlent, a meg nem érdemelt sikert, a munka és a józan ész logikus feltételeitől függetlenül - igen, mindezek a szenthez fordulhattak, közölhették vele ügyes-bajos dolgaikat, hathatós közbenjáróul fogadhatták meg az Úristennél, és hat eshetőségük volt négy ellen a sikerre, mert a statisztikák ezt a valószínűségi számot adták meg. Most már széles körben megszervezték az üzletet, a régi szobrot sokkal nagyobb és aranyosabb újjal helyettesítették, perselyeket helyeztek el mindenütt, újfajta perselyeket, két részre osztva: egyikbe a pénz kerül, a másikba a szenthez intézett levelek, amelyek előadták a kérés tárgyát. A fizetség természetesen nem volt kötelező; de megfigyelték, hogy a szent csak azokat hallgatja meg, akik legalább valami csekély alamizsnát adnak; s a tapasztalás alapján, ahogy Theodosius atya állította, díjszabás alakult ki, egy frank vagy kettő a kis kegyekért, öt vagy tíz, ha valakit nagyobb becsvágy fűtött. Különben is, ha nem eleget adott az ember, a szent értésére adta ezt azzal, hogy nem cselekedett, s meg kellett kétszerezni vagy háromszorozni az alamizsnát. Azok az üzletfelek, akik csak a csoda után szándékoztak fizetni, megkockáztatták, hogy sohasem hallgatják meg őket. Isten egyébiránt megőrizte cselekvési szabadságát, megokolás nélkül választotta ki a maga kegyeltjeit, úgyhogy az üzletfelek csak egyoldalú kötelezettséget vállaltak a szenttel kötött szerződésükben, aki szintén nem tartozott számadással. Szerencsejáték volt ez, jó vagy rossz szám az isteni lutriban, ami végsőkig szította a tömegek szenvedélyét, hogy megrohanják a perselyeket egy, két vagy öt frankjukkal, abban az őrült hiedelemben, hogy majd csak kijön a főnyeremény, egy jogtalan, nem remélt kereset, jó házasság, oklevél, óriási örökség. A legszemérmetlenebb vállalkozás volt ez a közönség elbutítására, a legszégyentelenebb spekuláció az ostobaságra, a lustaság és kapzsiság ösztöneire, elősegítette azt a gondolatot, hogy az ember elhagyhatja magát, a véletlentől várja a sikert, minden érdem nélkül, pusztán egy gúnyos, méltatlan Isten szeszélyétől.

A körülötte nyüzsgő csoportok lázas lelkesedéséből megértette Marc, hogy az üzlet még tovább fog bővülni, megmérgezi az egész környéket ezzel az aranyozott, zománcozott ezüst

ereklyetartóval, amelybe belefoglalták Páduai Szent Antal koponyájának egy darabkáját. Ez volt legfrissebb leleménye Theodosius atyának, válaszul a többi beaumont-i szerzet konkurrenciájára, mert csak úgy nyüzsögtek a szobrok és perselyek, a csoda lehetőségének megkísértésére biztatva a híveket. Most már minden tévedés kizárva, egyedül ő rendelkezik a szent csonttal, csak ő szállíthatja a csodát, a siker lehetőségének legjobb feltételeivel. Hirdetések borították a templom falait, az új prospektus bejelentette az ereklye kétségbevonhatatlan garanciáját, megállapította, hogy a díjszabást azért mégsem emelik föl, és szabályozta a műveletek rendjét, nehogy később reklamációk történhessenek az üzletfelek részéről a szent ellen. És ami mindjárt fájdalmasan hatott Marcra, az Rouzaire kisasszony jelenléte volt, aki elhozta a községi iskola lánynövendékeit a szertartásra, oly nyugodtan, mintha ez beleillenek az iskola tantervébe. Elképedve látta, hogy a legnagyobbik leányka elöl jár egy fehér selyem templomi zászlóval, amelyre arannyal hímezték ezeket a szavakat: „Dicsértessék Jézus és Mária." Egyébiránt Rouzaire kisasszony nem is titkolta, hogy amikor egyik növendéke a végbizonyítványért versenyzett, áldozni küldte, és két frankot tétetett vele Szent Antal perselyébe, hogy Isten törődjék a vizsgájával; ha pedig a növendék nagyon ostoba volt, azt tanácsolta neki, hogy öt frankot tegyen be, mert a szentnek bizonyára több baja lesz vele. „Bűnkönyvecskét" is vezettetett a növendékeivel, s jó pontokat osztogatott imádkozás és misejárás alapján. Különös világi iskola volt ez a községi iskola Rouzaire kisasszony kezében! A leánykák a hajó bal oldalában sorakoztak, egy vonalban a Testvérek iskolájának fiúnövendékeivel. Ezek a hajó jobb oldalát foglalták el Fulgence testvér vezetésével, aki túlzó buzgalommal sürgött-forgott, mint rendesen. Crabot atya és Philibin atya már a kórusban tartózkodtak, mert szívesek voltak megtisztelni jelenlétükkel a szertartást. Talán élvezni akarták Bergerot püspökön aratott győzelmüket is, hiszen mindenki tudta, mekkora része volt Valmarie rektorának a Szent Antal-kultusz felcsigázásában, s most diadalmaskodott, hogy vezeklésre kényszeríthette a püspököt, aki oly szigorúan beszélt az alantas babonákról. S amikor Bergerot püspök belépett, nyomában Quandieu abbéval, az egyházközség plébánosával, Marc zavarba jött - úgyszólván szégyellte magát, annyira átérezte fájdalmas meghódolásukat, kikényszerített lemondásukat - sápadt és komoly arcuk láttára.

A történet egyszerű volt, Marc könnyen kitalálhatta: a hívek őrülete, ellenállhatatlan rohama végül is magával sodorta a plébánost és a püspököt. Quandieu abbé ellenállt egy darabig, nem volt hajlandó az egyházközség templomában elhelyezni Páduai Szent Antal perselyét, nem akart szolgálatába állni annak, amit ő bálványimádásnak, a vallásos szellem megrontásának tekintett. Amikor aztán botrány támadt, amikor napról napra magányosabban állt a helyén, aggodalom fogta el, töprengett, hogy végül nem a vallás fogja-e megszenvedni az ő kérlelhetetlenségét, s kénytelen volt beletörődni abba, hogy papságának szent köpenyével takarja be ezt az új fekélyt. Egy napon elmondta kétségeit, harcát, vereségét a püspökségen, és Bergerot, aki ugyanúgy le volt győzve, mint ő, s ugyanúgy félt az egyház hatalmának csökkenésétől, ha az megvallja őrültségeit és szennyfoltjait - sírva ölelte meg és megígérte, hogy részt vesz az ünnepeken, amely megpecsételi a kibékülést. De micsoda keserűség, micsoda titkos fájdalom élt ebben a két papban, a prelátusban és a kisváros egyszerű plébánosában, akiket ugyanaz a hit egyesített! Szenvedtek tehetetlenségük és elkerülhetetlen gyávaságuk miatt, a vereség miatt, amelybe beletörődtek, bármennyire helytelenítették a vele járó nyomorúságot és szégyent; még jobban szenvedtek ideáljuk miatt, amelyet mások bemocskoltak, prédául vetettek az ostobaságnak, az emberi kapzsiságnak; szenvedtek hitük miatt, amely halálos kínok közt vérzett bennük, miközben mások kufárkodtak vele. Ó, a kereszténység - micsoda sárban fogja végezni, ha el kell tűrni azt, hogy lezuhanjon a leghitványabb üzletek szintjére, alacsony szenvedélyek zsákmányává, alkudozás, butítás és hazudozás tárgyává legyen! Férgek kezdik rágni, mint minden régi dolgot, s következik a közeli rothadás, a végső felbomlás, ami után csak egy kis törmelék és penész marad nyomában a földön.

A szertartás diadalmas volt. A templomi gyertyák egész csillagképe ragyogott az ereklyetartó körül, amelyet megáldottak és tömjénfüsttel vettek körül. Voltak imák, szónoklatok és énekek, az orgona hatalmas mennydörgése közben. Néhány hölgy rosszul lett, s el kellett vinni Rouzaire kisasszony egyik leánykáját is, annyira szorongatta a tömeg. Az őrjöngő lelkesedés nem ismert határt, amikor Theodosius atya lépett a szószékre, és beszámolt a szent csodáiról: százhuszonnyolc elveszett és megtalált tárgy; ötven kétes kereskedelmi üzlet sikere; harminc kereskedő menekülése a csődtől, a raktárukon maradt régi áruk hirtelen elkelésének segítségével; kilencvenhárom meggyógyult beteg, nyomorékok, tüdővészesek, rákban és csúzban szenvedők; huszonhat hozomány nélkül férjhez ment leány; harminc asszony, aki fájdalom nélkül szült fiút vagy leányt, ahogy kívánta; százhárom tisztviselő, aki jó hivatalokban kapott helyet a kívánt fizetéssel; hat hirtelen, egyáltalán nem remélt örökség; hetvenhét fiú- és leánytanuló, aki átment a vizsgán, noha tanítóik bizonyosnak tekintették a bukásukat; és mindenféle más kegy - megtérések, törvényesített együttélések, keresztényi módon meghalt hitetlenek, megnyert pörök, eladhatatlan telkek eladása, tíz esztendeje üresen álló házak bérbe adása. És minden új csoda hallatára lángoló mohóság fogta el a tömeget, a mellekből hatalmas moraj szakadt föl. És hamarosan a kielégült szenvedély kiáltása fogadta már a szentnek minden kegyét, amelyet Theodosius atya dörgő hangon vetett a tömeg közé. A vége valóságos őrjöngés volt, a hívek mind álltak, üvöltöttek, görcsösen nyújtogatták kezüket kitárt marokkal, hogy felfogják az égből hulló nyeremények esőjét.

Marcnak nem volt tovább maradása a haragtól és az undortól. Látta, hogy Crabot atya csak egy jóindulatú mosolyt várt Bergerot püspöktől, aztán mindenki szeme láttára barátságosan beszélgetett vele; közben mosolygott Quandieu abbé is, keserű, fájdalmas ránccal a szája sarkában. Hát megtörtént, teljessé vált a barátok és szerzetesek, a bálványimádás, szolgaság és megsemmisülés katolicizmusának diadala. Marc fulladozva lépett ki a kápolnából, szomjazott a napsütésre, a tiszta levegőre.

De a Kapucinusok terén tovább üldözte a szent. Élénken beszélgető csoportokban álltak ott a kegyes asszonyságok, éppen mint amikor a játékosok tömege álldogál a lutri közvetítőirodái előtt.

- Ó, nekem nincs szerencsém - mondta egy igen kövér asszony panaszos hangon -, semmiféle játékon nem szoktam nyerni. Talán ezért nem hallgat meg Szent Antal sem. Háromszor adtam már két-két frankot, egyszer a beteg kecskémért, de mégis megdöglött, másodszor egy elveszett gyűrűért, de nem találtam meg, harmadszor a rothadó almáért, amin nem tudtam túladni... Igazán pechem van!

- Ó, maga nagyon türelmes, drágám! - felelte egy száraz, fekete kis öregasszony. - Én bizony, ha Szent Antal süketnek tetteti magát, kényszerítem, hogy meghallgasson.

- Hogy csinálja ezt, drágám?

- Hát megbüntetem! Nézze, volt egy kis házam, amit sehogy se tudtam bérbe adni, mert panaszolták, hogy nagyon nedves, és a gyerekek meghalnak benne. Adtam három frankot, és vártam: semmi, bérlő csak nem akadt. Újra adtam három frankot; még mindig semmi. Erre megharagudtam, s megtaszigáltam a szent szobrát, ami ott áll a szobámban a fiókos szekrényen. Hogy aztán erre se mozdult, arccal a falnak fordítottam, hadd gondolkozzék. Így maradt egy hétig: még mindig semmi. Nem volt neki elég ez a szégyen, ki kellett találnom, mivel büntethetném még jobban a lustasága miatt, s beraktam az éjjeliszekrényembe, ott volt egy álló hétig, de megintcsak hiába. Dühös voltam, végül is kötélen, fejjel lefelé leeresztettem a kútba. No, drágám, most aztán megértette, hogy velem nem lehet tréfálni, két órát sem töltött a kútban, lakók jelentkeztek, és kibérelték a kis házamat.

- És kihúzta a kútból?

- Ó, azonnal visszatettem a fiókos szekrényre, szépen letörülgettem, és bocsánatot kértem tőle... Nem vagyunk haragban, ellenkezőleg. Csakhogy sarkára kell állni az embernek, ha egyszer fizetett.

- Jól van, drágám, majd megpróbálom... Van valami bajom a járásbírósággal, bemegyek, adok két frankot, és ha a szent nem intézi el, hogy megnyerjem az ügyemet, majd értésére adom, hogy haragszom rá.

- Így is kell, drágám. Akasszon egy követ a nyakába, vagy dugja be a szennyes közé. Azt se nagyon szereti. Attól majd meggondolja magát.

Bármennyire el volt keseredve Marc, ezen akaratlanul is mulatott egy pillanatig. Tovább figyelt, s a közelben egy csoport komoly férfit hallott beszélgetni. Felismerte köztük Philis községtanácsost, Darras polgármester klerikális vetélytársát, aki azon sopánkodott, hogy a járás egyetlen községe sem szentelte még magát Jézus Szent Szívének. A Szent Szív imádása volt a másik lángeszű találmány, veszedelmesebb még Páduai Szent Antal alantas kihasználásánál is - célja az volt, hogy Franciaországot visszaterelje Istenhez. Az egyszerű nép közömbös volt még iránta, nem találta meg benne a csoda vonzóerejét, a játékszenvedélyt. Mégis komoly veszéllyé kezdett válni Jézus szívének ez a bálványozása, a valóságos, vörös és vérző szívé, amelyet úgy ábrázoltak, mintha a mészáros pultján heverne, végső vonaglásában, kitépve a felhasított mellből. Arról volt szó, hogy ezt a véres képet a modern Franciaország jelképévé tegyék, bíbor színben kinyomassák, selyemmel és arannyal ráhímezzék a nemzeti zászlóra, hogy az egész nemzet már csak függeléke legyen a haldokló egyháznak, amely erre a visszataszító fetisizmusra képes. A cél most is ugyanaz volt, az ország megkaparintása; az a szándék, hogy a babona és a legenda legdurvább eszközeivel hódítsák vissza a tömeget; az a remény, hogy visszasüllyeszthetik a tudatlanságba és a rabságba, ha ügyesen hatnak idegeire, s a túlságos lassan felszabaduló nagy gyermek szenvedélyeire. És itt is, a Szent Szív körül éppen úgy, mint Páduai Szent Antal körül, a jezsuiták dolgoztak, és az új kultusz lassanként felszívta magába a régi vallást, elérkezett Jézus második testté válásáig, s a vad népek testi szertartásainak színvonalára alacsonyította le a vallást.

Marc továbbment. Ismét fuldokolni kezdett, kereste az elhagyatott utcákat, a szabad teret. Ezen a vasárnapon Geneviève vele ment Maillebois-ba, mert nagyanyja és anyja társaságában akarta tölteni a délutánt. Duparque-né csúzos bántalmai miatt nem mozdulhatott, ezért nem tudott elmenni a kapucinusok kápolnájába, hogy Szent Antalt ünnepelje. Mivel Marc nem járt többé felesége családjához, abban állapodtak meg, hogy megvárja a pályaudvaron, s a négyórás vonattal utaznak el. Még csak három óra múlt, s Marc lassan, gépies lépésekkel ment el a fákkal beültetett térig, ahol a pályaudvar volt, s nagy magányosságban roskadt le egy padra. Tovább gondolkozott, s egész lelkét betöltötte egy benső, döntő fontosságú vita.

Hirtelen világosság támadt benne. Vakító bizonyossággal árasztotta el lelkét az a rendkívüli látvány, amelynek tanúja volt, mindaz, amit látott és hallott. A nemzet azért szenved, azért van rettentő válságban, Franciaország azért szakadt szét két ellenséges, egymás iránt egyre idegenebb, egymást felfalni kész Franciaországra, mert Róma az ő földjére vitte át a maga harcát. Franciaország az utolsó nagy katolikus hatalom; csak ő rendelkezik még a szükséges lélekszámmal és pénzzel, azzal az erővel, amely a katolicizmust rákényszeríti a világra; logikus tehát, hogy Róma ezt az országot választotta a végső harc színteréül, abban a mohó vágyában, hogy visszahódítsa a világi hatalmat, mert csak ennek segítségével valósíthatja meg évszázados álmát, az uralkodást az egész világ fölött. Így aztán egész Franciaország olyan helyzetben van, mint a határszéli földek, azok a termékeny szántók, szőlők, gyümölcsösök, ahol két hadsereg találkozik és összeütközik, hogy nagy pörét elintézze: a gabonát lovasrohamok tiporják le, a szőlőt és a gyümölcsösöket vágtató ütegek hasogatják széjjel, a bombák falvakat robbantanak fel, a gyorstüzelő lekopasztja a fákat, halott sivataggá változtatja a

síkságot. És a mai Franciaország az, amelyet elpusztít és tönkretesz a háború, az egyház harca a forradalom ellen, a szabadság és igazságosság szelleme ellen - kegyelmet és fegyverszünetet nem ismerő gyilkos háború, mert az egyház tudja, hogy ha nem öli meg a forradalmat, a forradalom öli meg őt. Ezért folyik ez az elkeseredett küzdelem minden területen, minden osztály között, megmérgezve minden kérdést, szítva a polgárháborút, mészárlás mezejévé változtatva a hazát, ahol csak romok és törmelékek lesznek nemsokára. És itt a halálos veszély, a bizonyos halál, ha a diadalmas egyház visszaviszi Franciaországot a múlt homályába és nyomorúságába s afféle lecsúszott nemzetet csinál belőle, amely a nyomorúságban megsemmisülésben haldoklik, mint minden ország, ahol a katolicizmus uralkodott valaha.

Azok a gondolatok, amelyek Marcot annyira megdöbbentették, most tömegesen tértek vissza, mintha erős, új fény világította volna meg őket. Megjelent szeme előtt az egyház félévszázados földalatti munkája, először is a szerzetesi oktatás ügyes fogása, a jövő meghódítása a gyermek útján, aztán XIII. Leó politikája, aki elfogadta a köztársaságot, hogy elárassza és meghódítsa. De Voltaire és Diderot Franciaországa, a Forradalom és a három köztársaság Franciaországa legfőképpen azért vált a mai szegény, megzavarodott, eltévelyedett, fejét vesztett Franciaországgá, amely a múltba készül visszafordulni, ahelyett, hogy a jövő felé haladna - mert a jezsuiták a többi tanítórenddel együtt rátették kezüket a gyermekre, harminc esztendő alatt megháromszorozták növendékeik számát, szétszórták hatalmas rendházaikat az egész országban. És most egyszerre, a tények hatása alatt, a magát győztesnek vélő egyház, amely egyébként is kénytelen volt színt vallani, napfényre hozta művét, megvetette lábát, korlátlan urává akart lenni a nemzetnek. A megriadt szemek előtt ott állt az egész eddig elért hódítás: a magas társadalmi állások a hadseregben, bíróságban, közigazgatásban, politikában az egyház nevelte-formálta emberek kezén vannak; a valamikor liberális, hitetlen és pártütésre hajlamos polgárságot ismét visszahódította régi, retrográd szelleme, mert retteg, hogy kiütik a nyeregből, át kell engednie helyét a növekvő népi áradatnak: magukat a nyers babonával megmérgezett népi tömegeket szennyes tudatlanságban tartják, hazugságokkal traktálják, hogy megmaradjanak nyírni és levágni való állatoknak. És az egyház nem rejtőzködik többé, fényes napvilágon fejezi be hódítását, mindenfelé szaporítja Páduai Szent Antal perselyeit, nagy reklámok és hirdetések segítségével, nyíltan osztogatja a falvakban a Szent Szív véres jelvényével ékesített zászlókat, szerzetesi iskolákat nyit a világi iskolákkal szemközt, de hatalmába keríti még azokat is, tanítók és tanítónők gyakran az ő kreatúrái, neki dolgoznak, gyávaságból vagy érdekből. Nyílt harcban áll most már a polgári társadalommal. Pénzt szerez háborús költségeire, a szerzetesrendek iparosokká és kereskedőkké váltak, csak maga a Jó Pásztor tizenkét milliót keres évente negyvenhétezer munkásnőjével, akiket kétszáztíz műhelyében kizsákmányol. Árul az egyház mindent, likőrt és cipőt, orvosságot és bútort, csodatevő vizeket és hímzett hálóingeket a nyilvánosházak számára. Pénzt csinál mindenből, a legsúlyosabb adót veti ki az emberek ostobaságára és hiszékenységére, hamis csodáival és hazug paradicsomának, szeszélyes és gonosz istenének állandó kihasználásával. Milliárdjai vannak, óriási uradalmai, elég készpénze, hogy pártokat vásároljon, egymás ellen ugrassza őket, diadalmaskodjék a polgárháború romjai és vérpatakjai között. Félelmesen, közvetlen közelségben állt a harc Marc szeme előtt, aki sohasem érezte még ily erősen, hogy Franciaországnak meg kell ölnie az egyházat, ha magát nem akarja megöletni.

Egyszerre maga előtt látta ismét a Bongard-okat, Doloirokat, Savineket, Milhomme-okat, hallotta, amint eldadogják a gyáva szívek és megmérgezett elmék szánalmas érveit, látta, hogyan keresnek menedéket a vaskos tudatlanságban, mint a félénk önzés puha ágyában. Hát ez Franciaország, ez a megrémített, elbutított, előítéleteknek kiszolgáltatott, klerikális butaságban tartott tömeg! Hogy gyorsabban megrohasszák, kitalálták az undok antiszemitizmust, a vallási gyűlölködés felébresztését, a dühös és álcázott katolicizmust - ezzel remélték a papokhoz visszaterelni a templomokból elmaradozó hitetlen népet. Ráuszítani a zsidókra,

kiaknázni ősi szenvedélyeit - ez csak a kezdet; a vég aztán: vissza az iga alá, le a sötétségbe, az ősi rabszolgaságba! És a holnap Franciaországa még mélyebbre zuhan, még riadtabb, sötétséggel és hazugsággal még jobban elárasztott Bongard-okkal, Doloirokkal, Savinekkel és Milhomme-okkal, ha tűrjük, hogy gyermekeik ott maradjanak a Testvérek és a jezsuiták kezén, a szerzetesi iskolák padjaiban. De még azoknak a bezárása sem lenne elegendő, tisztogatni kellene, visszatéríteni igazi szerepükhöz a világi iskolákat, azokat a községi iskolákat, amelyeket végül is megfertőzött az egyház alattomos munkája, megbénította bennük a dogmamentes oktatást, elhelyezte reakciós tanítóit és tanítónőit, akiknek tanítása és példája továbbra is életben tartja a tévedést. Egyetlen Férou-val, a világos eszű, bátor, de a nyomorúságtól őrjöngő tanítóval, s főként egy Mazeline kisasszonnyal, a csodálatos eszű és szívű leánynevelővel szemben hány nyugtalanító senki, hány ellenséges zsoldba szegődött, eltévelyedett, rosszindulatú szellem, aki a legrosszabb munkát végzi: egy Rouzaire kisasszony, a becsvágyó teremtés, aki mindig az erősebbel tart, önző és túlzó klerikális; egy iránytalanul lebegő Mignot, aki arra megy, amerre környezete löki; egy Doutrequin, aki tisztességes ember, nemrégen még köztársaságpárti, de hazafias tévedésből antiszemitává és reakcióssá lett; s ezek mögött sorakozik mind a többi, az ország egész népoktatása megzavarodott, megromlott, letévedt az egyenes útról, s félő, hogy szakadékba vezeti a rábízott gyermekeket, a jövő nemzedéket. Marcnak megdermedt a szíve, sohasem látta ily közelinek és félelmesnek a nemzet veszedelmét, s ez úgy rohanta meg, mint vitathatatlan, végleges bizonyosság.

Bizonyos, hogy a küzdelem magában az elemi iskolában indul meg, hiszen az egyetlen kérdés: milyen oktatást adjanak a népnek, amelynek hivatása, hogy lassanként megfossza a polgárságot bitorolt hatalmától. 1789-ben a polgárság legyőzte a haldokló nemességet, és elfoglalta helyét; egy évszázadon át őrizte az egész zsákmányt, megtagadva a néptől a maga jogos részét. Most vége a szerepének, s ezt maga is megvallja, amikor átáll a reakció táborába, rettegve attól a gondolattól, hogy valamit vissza kell adnia, megrémülve a demokrácia áradásától, amely el fogja sodorni. Tegnap, amikor még azt hitte, hogy javait teljes egészükben nyugodtan élvezheti, voltairiánus volt, ma pedig klerikális, mert nyugtalanul érzi annak szükségét, hogy a múlt reakciós erőit segítségül hívja; nem egyéb már, csak fogaskerék, amelyet elkoptatott, kicsorbított a hatalommal való visszaélés, s amelyet az örökösen haladó társadalmi erők végzetszerűen ki fognak dobni helyéből. A holnap erői a népben rejlenek, ott szunnyad a még föl nem ébredt emberek, elmék és akaratok óriási tartaléka. Nem is reménykedett már Marc másban, csak a nép rábízott gyermekeiben, akik az elemi iskolába járnak Franciaország egyik végétől a másikig. Ebből a nyersanyagból készül a jövendőbeli nemzet, ezeket kell megtanítani a felszabadult állampolgárok szerepére, akik tudnak és akarnak, elvetették a képtelen dogmákat, a halált hozó vallásos téveszméket, amelyek minden szabadságot, minden emberi méltóságot meggyilkolnak. Nincs erkölcsi és anyagi boldogság másutt, csak a tudásban. Az evangélium szava: *boldogok a lelki szegények*, a legfélelmesebb álnokság, amely az emberiséget évszázadokon át leszorította a nyomor és rabság pocsolyájába. Nem, nem! A lelki szegények szükségképpen vágómarhák, rabszolgaságra és szenvedésre rendelt testek. Amíg tömegével lesznek lelki szegények, addig tömegével lesznek a nyomorultak, az igavonó barmok, amelyeket kizsákmányol és felfal a tolvajok és rablók törpe kisebbsége. A boldog emberiség valamikor olyan emberiség lesz, amely tudni és akarni fog. A biblia sötét pesszimizmusától meg kell végre szabadítani a világot, amely kétezer esztendő óta rémülten, eltiporva csak a halálnak él, és nincs roskatagabb, de egyben halálosan veszedelmesebb dolog, mint az ős semita evangélium, amelyet még most is egyetlen erkölcsi és társadalmi törvénykönyvül használnak. Boldogok azok, akik tudnak, boldogok az értelmesek, az akarat és cselekvés emberei, mert övék lesz a földnek országa! Ez a kiáltás tolult most egész lénye mélyéből Marc ajkára, a hitnek és lelkesedésnek nagy lendületével.

És egyszerre elhatározta magát: elfogadja Salvan ajánlatát, eljön Maillebois-ba elemi iskolai tanítónak, harcolni az egyház, a nép megmérgezője ellen, amelynek délutáni ostoba szertartása a betegség őrjöngő krízise volt. Dolgozni fog az egyszerű emberek felszabadításán, igyekszik megformálni belőlük a holnap szabad állampolgárait. Ezt a népet, amelyet úgy lehúzott a tudatlanság és hazugság, hogy képtelenné vált az igazságosságra, gyermekeiben, unokáiban kell visszahódítani, tanítani kell őket, lassanként újra megteremteni az igazság népét, amely csak így válhatik az igazságosság népévé. Ez a legmagasabb rendű kötelesség, a legsürgősebb jó cselekedet, ettől függ az ország üdve, ereje és dicsősége, felszabadító és igazságosztó küldetése, amely minden korra, minden népre kiterjed. Három napon át habozott, gyötörte az aggodalom arra a gondolatra, hogy megzavarja Geneviève karjai közt élvezett boldogságot. Most éppen azért tudott egy pillanat alatt határozni, mert fölmerült benne ez a súlyos probléma is: a nő az egyház riadt jobbágya és pusztító eszköze. Micsoda feleségek, micsoda anyák lesznek azokból a leánykákból, akiket Rouzaire kisasszony a kapucinusokhoz vezetget? Ha az egyház egyszer elkapja őket, s kezében tartja érzékeik, gyengeségük és szenvedésük segítségével, nem ereszti el többé, félelmetes gépekül használja fel, amelyek tönkreteszik a férfit, és megrontják a gyermeket. Amíg az asszony a férfival folytatott ősi harcában az igazságtalan törvények és méltatlan erkölcsök miatt ennyire az egyház tulajdona és fegyvere marad, addig lehetetlen a társadalmi boldogság, örökösen folyik a háború az egymástól elszakított nemek között. És az asszony csak akkor válik végre szabad teremtéssé, a férfi szabad élettársává, csak akkor rendelkezhetik önmagáról és boldogságáról férjének és gyermekének javára, ha majd nem lesz többé szolgája a papnak, mostani bomlasztó és megrontó gazdájának. Vajon nem azért remegett-e Marc, nem azért húzódott-e vissza kötelessége teljesítésétől, mert lelke mélyén valami be nem vallott félelem élt, borzadt egy lehetséges közeli drámától, amely házaséletét elpusztítja? Hirtelen elhatározása azt is jelenthette, hogy házi tűzhelyénél is fölveszi a harcot, teljesíti kötelességét övéivel szemben, még ha szíve kegyetlenül vérezni fog is miatta. Most már tudta ezt; volt valami hősiesség a cselekedetében, s egyszerűen hajtotta végre, az elvállalt jó munka iránt érzett lelkesedésből. Egy születő demokráciában a legmagasabb rendű, legnemesebb szerep a szegény, lenézett elemi iskolai tanítóé lesz, akinek kötelessége a kis embereket tanítani, és jövendőbeli boldog állampolgárokká, az igazságosság és béke államának építőivé nevelni. Most egyszerre határozott vonásokban állt előtte küldetése, apostoli hirdetése az igazságnak - az a szenvedély, amellyel mindig is kereste a biztos igazságot, hogy aztán kikiáltsa és mindenkit megtanítson rá.

Amikor Marc fölpillantott, látta a pályaudvar óráján, hogy négy óra elmúlt. Éppen elment a négyórás vonat, most már meg kell várni a határait. Majdnem azonnal megpillantotta Geneviève-et, aki kétségbeesetten sietett, karján hozta a kis Louise-t, hogy gyorsabban haladhasson.

- Ó, bocsáss meg, kedves, tökéletesen megfeledkeztem az időről... Nagymama tartóztatott, s olyan haragosnak látszott, amiért türelmetlenül sietek hozzád, hogy végül is nem tudtam már, mennyi az idő.

Leült mellé a padra, ölében tartva Louise-t. Marc mosolyogva hajolt le, megcsókolta a gyermeket, aki kezecskéjét nyújtogatta, hogy megfogja a szakállát. Nyugodtan mondta:

- Majd várunk hatig, drágám. Nem zavar senki, itt maradunk... Különben is mondani szeretnék neked valamit.

Hanem Louise nem így gondolta a dolgot, játszani akart, nyakába ugrott az apjának, és tapogott az ölében.

- Jó volt ez a kislány?

- Ó, nagymamánál mindig jó, mert fél, hogy megszidják... Most aztán, látod, kipótolja.

Amikor sikerült visszavennie a gyermeket, maga kérdezte meg:

- Mit akarsz mondani?

- Valamit, amiről eddig nem beszéltem, mert még nem határoztam el magamat... Felajánlották nekem a tanítói állást, itt, Maillebois-ban, és el akarom fogadni. Mit gondolsz?

Az asszony megdöbbenve nézett rá, s nem tudott azonnal válaszolni. Marc világosan látta, hogy szemében először valami örvendező meglepetés, aztán növekvő nyugtalanság villan meg.

- Hát igen, mit gondolsz?

- Hát, drágám, azt gondolom, hogy ez olyan előléptetés, amire nem számítottál egyhamar... Csakhogy a helyzeted nem lesz valami kényelmes itt, a dühös szenvedélyek között, amikor mindenki ismeri a gondolkodásodat.

- Természetesen gondoltam erre, de gyávaság lenne meghátrálni a harc elől.

- Meg aztán, drágám, őszintén szólva, attól is félek, hogy ha elfogadod, végképp összeveszünk nagymamával. Anyámmal még csak meglennénk valahogy. De nagymamával, tudod, nem lehet beszélni, azt fogja hinni, hogy az antikrisztus szolgálatában jössz ide. Ez biztos szakítás.

Kínos hallgatás után Marc így folytatta:

- Hát te is azt tanácsolod, hogy utasítsam vissza, te sem helyeselnéd, nem örülnél, ha idejönnék.

Geneviève ismét ráemelte szemét, s az igaz őszinteség kitörésével mondta:

- Hogy én ne helyeselném, drágám? Fáj, hogy ilyet mondasz. Cselekedj a lelkiismereted szerint, teljesítsd a kötelességedet úgy, ahogy felfogod. Ezt te ítélheted meg egyedül, s amit teszel, az jó lesz.

De azért érezte Marc, hogy remeg a hangja, mintha félne valami be nem vallott veszedelemtől, amelynek érzi már az érintését. Újra elhallgattak, s közben megfogta az asszony kezét, s gyöngéden simogatta, hogy megnyugtassa.

- Hát végleg elhatároztad magadat, drágám?

- Igen, végleg, azt hiszem, rosszul tenném, ha nem fogadnám el.

- Hát akkor... majdnem másfél óránk van még a vonat indulásáig, s talán legjobb lenne mindjárt visszamenni nagymamához, hogy megmondjuk neki elhatározásodat... Szeretném, ha őszintén beszélnél vele, s nem tennél úgy, mintha titkolóznál.

Még egyre nézte az urát, s Marc e pillanatban semmi egyebet nem olvasott ki a szeméből, mint nagy hűséget és egy kis szomorúságot.

- Igazad van, drágám, gyerünk tüstént nagymamához.

És csöndesen elindultak a Kapucinusok tere felé. Louise, akit anyja kézen fogva vezetett, elelmaradozott apró lábacskáival. De a szép áprilisi nap vége gyönyörűséges volt, s a rövid utat szótlanul, valami komoly álmodozásba merülve tették meg. A téren, mint rendesen, senki sem járt, s a hölgyek háza mintha szokásos álmát aludta volna. Duparque-nét a földszinti kis szalonban ülve találták, lábát egy széken nyugtatta, harisnyát kötött valami vallásos jótékony intézmény számára. Berthereau-né pedig az ablaknál hímezgetett.

A nagymama annyira elcsudálkozott Geneviève visszatérésén, főként pedig Marc jelenlétén, hogy abbahagyta a kötést, várakozott, s még csak le sem ültette őket. Amikor aztán Marc

tájékoztatta a kapott ajánlatról, végleges elhatározásáról, hogy elfogadja a tanítói állást Maillebois-ban, s végül arról, hogy őt tiszteletből értesíteni kívánta: összerezzent, s először is vállat vont.

- De fiacskám, ez őrültség! Egy hónapig sem tud megmaradni ezen a helyen.

- Miért nem?

- Miért? Hát mert maga nem az a tanító, aki nekünk kell. Nagyon jól tudja, hogy ez rendes gondolkodású vidék, ahol a vallás gyönyörűen diadalmaskodott. Magának lehetetlen lenne a helyzete azzal a forradalmi gondolkodásával, hamarosan az egész várossal hadilábon állna.

- Hát, ha háború, legyen háború. Sajnos, harcolni kell, ha az ember valamikor győzni akar.

Ekkor már kezdett megharagudni a nagymama.

- Ugyan, ne beszéljen butaságokat! Mindig csak ez a gőg, ez a lázadás Isten ellen! Maga csak egy porszem, fiacskám, csak sajnálni tudom, hogy elég erősnek hiszi magát, hogy győzzön egy olyan harcban, ahol Isten és az emberek el fogják tiporni.

- Nem én vagyok erős, hanem az ész és az igazság.

- Igen, igen, tudom... De különben is mindegy. Értse meg: nem akarom, hogy ide jöjjön tanítónak, mert ragaszkodom a nyugalmamhoz, a házam tisztességéhez, mert nagy fájdalom és szégyen lenne nekem, ha itt látnám a szomszédban az unokámat, egy istentelen, hazátlan ember feleségét, aki minden jámbor lelket megbotránkoztat... mondom magának, hogy ez őrültség. Vissza fogja utasítani.

Berthereau-nét kétségbe ejtette ez a hirtelen támadt veszekedés; hímzésére hajolt, hogy ne kelljen beavatkoznia. Geneviève egyenesen, sápadtan állt, kézen fogva a kis Louise-t, aki ijedten rejtette arcát az anyja szoknyájába. Marc erősen elhatározta, hogy nyugodt marad, és szelíden, hangját föl sem emelve, válaszolta:

- Nem, nem utasíthatom vissza. Az elhatározásom szilárd, egyszerűen közölni akartam a nagymamával.

Most aztán a csúzos bántalmak által mozdulatlanságra kárhoztatott Duparque-né egészen kijött a sodrából. Neki senki sem szokott ellentmondani, s elfogta a düh, amiért akarata megtört ennek a fiúnak a nyugodt elszántságán. És most, a félelmes harag áradatában, kicsúszott a száján az, amit nem is akart mondani, s amiről megállapodás szerint sohasem beszéltek nála.

- No, csak mondjon el mindent, vallja be, azért jön ide, hogy a helyszínen foglalkozzék azzal az undok Simon-üggyel. Igen, maga ezekkel az aljas zsidókkal tart, arról álmodozik, hogy újra fölpiszkálja ezt a szemetet, talál valami ártatlant, akit odaküldhet a fegyházba a maga igazságosan elítélt, piszkos gyilkosa helyett. Ezt az ártatlant pedig, ugye, csökönyösen az Isten legméltóbb szolgái közt keresi... Vallja be, no, vallja csak be!

Marc akaratlanul elmosolyodott; látta, hogy ennek a haragnak a mélyén a Simon-ügy van, az a félelem, hogy újra kezébe veszi, s végül hozzáférkőzik az igazi bűnöshöz. Duparque-né háta mögött megsejtette gyóntatóját, Crabot atyát; tőle indult ki az egész erőfeszítés, hogy őt megakadályozzák a hadjárat folytatásában; az ő határozott akarata, hogy ne tűrjön meg itt olyan tanítót, aki nincs a szerzet kezében.

- Ez természetes - felelte nyugodt hangon -, még mindig meg vagyok győződve Simon kollégám ártatlanságáról, s mindent megteszek, hogy ez ki is derüljön.

Duparque-né hevesen fordult előbb leánya, aztán unokája felé.

- Halljátok ezt, és nem szóltok semmit? A nevünk bele fog keveredni ebbe az aljas hadjáratba. A lányunkat ott látják majd a társadalom és a vallás ellenségeinek táborában... Ugyan, ugyan! Te az anyja vagy, mondd meg hát neki, hogy ez lehetetlen. Kötelessége megakadályozni ezt a hitványságot, a maga becsületéért, mindnyájunk becsületéért!

Berthereau-néhoz beszélt, aki annyira megrémült ettől a veszekedéstől, hogy reszkető kezéből kihullott a hímzés. Egy pillanatig némán ült, nehezen tudott kilépni megszokott, kedvetlen elhúzódásából. Aztán mégis elszánta magát.

- Nagyanyádnak igaza van, leányom, kötelességed, hogy ne engedj meg olyan dolgokat, amiért te is felelős vagy Isten előtt. Ha szeret az urad, hallgatni fog rád, sőt, te vagy az egyetlen, aki szólni tud a szívéhez. Apád sohasem ellenkezett velem lelkiismereti kérdésekben.

Geneviève megindultan fordult Marc felé, magához szorítva a kis Louise-t, aki nem szakadt le róla. Lelke mélyéig megrendült: egész intézeti múltja a Vizitációs apácáknál, egész istenes nevelése fölébredt, megszédítette, megzavarta, de azért megismételte, amit előbb mondott az urának.

- Ezt csak Marc ítélheti meg, azt fogja tenni, amit kötelességének tart.

A félelmetes Duparque-né, minden erejét összeszedve, fölállt beteg lábára.

- Hát ez a válaszod! Te, aki keresztény nevelést kaptál, Istennek kedves gyermeke voltál, odáig jutottál, hogy megtagadod, és vallás nélkül élsz, mint a vadállatok! És a sátánt választod, ahelyett, hogy összeszednéd az erődet, és megpróbálnád legyőzni! Nohát, annál bűnösebb a férjed, igenis, ezért is meg fog bűnhődni, megbűnhődtök mind a ketten, s az átok eléri a gyermeketeket is!

Kinyújtotta karját, s oly félelmesen állt ott, hogy a kis Louise rémületében zokogásra fakadt. Marc gyorsan fölkapta, szívéhez szorította, a kislány pedig, mintha menedéket keresne nála, átfogta nyakát karocskájával. Geneviève is odalépett, s hozzátámaszkodott a férfihoz, akinek odaadta az életét.

- Menjetek innét, menjetek mind a hárman! - kiáltotta Duparque-né. - Csak menjetek az őrület és a gőg útján, ez lesz a vesztetek... Hallod, Geneviève? Mindennek vége köztünk, amíg vissza nem térsz hozzánk, mert vissza fogsz térni, elég sokáig voltál Istené, s én oly buzgón fogok könyörögni hozzá, hogy egészen visszahódít majd... Menjetek innen, menjetek, nem ismerlek többé!

Geneviève megtörten, könnyezve nézte kétségbeesett anyját, aki csöndesen sírdogált. Mintha ismét habozni kezdett volna a kegyetlen jelenet hatása alatt, amikor Marc szelíden karon fogta és elvezette. Duparque-né visszaesett karosszékébe, s a kis ház ismét hideg homályba, komor hallgatásba merült.

Következő csütörtökön Marc elment Beaumont-ba, s közölte Salvannal, hogy elfogadja az állást. Május első napjaiban megjött a kinevezése, otthagyta Jonville-t, s elfoglalta helyét mint igazgató-tanító a maillebois-i elemi iskolában.

MÁSODIK KÖNYV

ELSŐ FEJEZET

Napsugaras májusi reggelen tartotta meg Marc első óráját Maillebois-ban. A nemrég épült nagy tanteremnek három magas ablaka nyílt a térre, s a tejüvegen keresztül csak úgy áradt az eleven, fehér, vidám fény. Háromlépcsős dobogón állt a katedra, s vele szemközt négyesével, nyolc sor mélységben sorakoztak a padok és kis asztalok, mindegyik két-két növendék számára.

Nagy lárma és kacagás volt, mert az egyik gyerek, helyére menet, készakarva megbotlott.

- Gyermekeim - mondta nyugodtan Marc -, viseljétek jól magatokat. Én nem foglak büntetni benneteket, de meglátjátok, hogy nálam jól jártok és jól is mulattok, ha rendesen viselkedtek... Mignot kolléga, legyen szíves névsort olvasni.

Ragaszkodott ahhoz, hogy Mignot, a segédtanító ott legyen mellette az első órán; az pedig viselkedésével elárulta ellenséges érzését, s még most sem szűnő, lenéző meglepetését, amiért olyan embert tettek föléje igazgatónak, aki annyira kompromittálva van a legutóbbi botrányokban. Még azt is megengedte magának, hogy együtt nevessen a gyerekekkel, amikor egyikük a többiek mulattatására elesett. Aztán elkezdődött a névsorolvasás.

- Auguste Doloir.

- Jelen! - kiáltotta egy jókedvű gyerek, olyan vastag hangon, hogy az osztály megint nevetésbe tört ki.

A kőműves fia volt, aki az imént elbotlott, kilencesztendős legényke, vasgyúró, értelmes, de huncut, bolondozásaival fel szokta forgatni az iskolát.

- Charles Doloir.

- Jelen! - Auguste két évvel fiatalabb öccse olyan vékony hangon felelt, hogy a nevetés újra felviharzott. Charles csöndesebb és ravaszabb volt, mint a bátyja, de azért mindig utánozta.

Marc türelmesen elnézte ezt is, hogy ne kelljen büntetnie. Tovább folyt a névsorolvasás, s ő közben elnézegette a nagy termet, ahol a jó munkát végzi majd e zajongó emberkék között. Jonville-ban nem volt ekkora fényűzés táblákban: itt egy állt a katedra mögött az ő számára, két másik jobbra és balra a növendékeknek; ennyi színes kép sem volt - súly- és űrmértékek, az ásvány-, növény- és állatvilág, hasznos és kártékony rovarok, jó és mérges gombák, nem is számítva a sok nagy térképet. Sőt, egy szekrényben teljes gyűjteménye volt a mértani idomoknak, s néhány fizikai és vegytani eszköz. De nem találta meg az egyetértés levegőjét, a most elhagyott növendékek vidám szeretetét. Közvetlen elődje, a beteg és gyönge Méchain nyilván hozzájárult nemtörődömségével az iskola bomlásához, amelynek létszáma ötvenegynéhány növendékről alig negyvenre esett. Veszélyeztetett állapotából kellett az egész intézményt visszaemelnie virágzásába és régi rendjébe.

- Achille Savin! - olvasta Mignot.

Senki sem jelentkezett, meg kellett ismételnie a nevet. Pedig az egyik padban ott ült a két kis Savin, a tisztviselő két ikerfia, fejüket alattomoson lesunyva. Nyolcesztendős korukra mintha már tele lettek volna óvatos szenteskedéssel.

- Achille és Philippe Savin! - ismételte Mignot, és rájuk nézett.

Ekkor elszánták magukat, s egyszerre, lassan felelték:

- Jelen!

Marc meglepetten kérdezte őket, hogy miért hallgattak, hiszen hallották a szólítást. De semmi határozott választ nem tudott kiszedni belőlük, a két gyerek bizalmatlanul szemezgette, mintha védekezni akarnának ellene.

- Fernand Bongard! - folytatta Mignot.

Most sem jelentkezett senki. Fernand, a paraszt Bongard fia, erős, tízesztendős gyerek, bamba képpel, ernyedten támaszkodott könyökére, s mintha nyitott szemmel aludt volna. A szomszédja meglökte, s akkor riadtan kiáltott fel:

- Jelen!

Féltek vaskos öklétől, egyik gyerek sem mert nevetni. Mignot a most támadt csöndben kimondhatta az utolsó nevet.

- Sébastien Milhomme!

Marc megismerte: jobbra az első padban ült a szelíd, finom, értelmes arcú gyerek, a papírkereskedő asszony fia. Rámosolygott, örömmel nézett a nyolcesztendős gyermek tiszta szemébe, s mintha látta volna már megvillanni benne a lelket, amelyet benne és a többiekben föl akart ébreszteni.

- Jelen! - válaszolta Sébastien tiszta és derűs hangon, amely muzsikának tetszett a többiek vastag és gúnyos hangjához képest.

A névsorolvasás véget ért. Mignot intésére az egész osztály felállt imádkozni. Simon távozása után Méchain megengedte, hogy bevezessék az imát a tanítás elején és végén, Rouzaire kisasszony alattomos munkájának hatása alatt, aki a maga tapasztalatait hozta föl példának, s azt állította, hogy Jóistentől való félelmükben csöndesebben viselkednek leánykái. Azonkívül a családoknak is tetszik a dolog, és jó szemmel nézi Mauraisin tanfelügyelő is, ámbár nincs benne az utasításban. De Marc véget vetett az egésznek; azt mondta nyugodt, határozott hangján:

- Üljetek le, gyermekeim. Nem azért vagytok itt, hogy imádkozzatok. Majd otthon imádkoztok, ha a szüleitek úgy kívánják.

Mignot meghökkent, hetyke kíváncsisággal nézett rá. No, ez a tanító se lesz hosszú életű Maillebois-ban, ha azon kezdi, hogy megszünteti az imát! Marc tökéletesen megértette, hiszen ez volt az általános érzés, amelyet érkezése óta észrevett maga körül: mindenki bizonyosra veszi teljes és közeli bukását. Salvan figyelmeztette is, s a legnagyobb óvatosságot tanácsolta neki, az alkalmazkodó türelem taktikáját, legalább az első időkben. Gondolkozott a dolgon, s első kísérletként próbálkozott meg az ima megszüntetésével. Szerette volna mindjárt leakasztani a nagy feszületet is, amelyet Méchain nemtörődömségből engedett a háta mögé, a tábla fölé felakasztani. De tudta, hogy előbb szilárdan meg kell alapoznia helyzetét; ha küzdeni akar, mindenekelőtt az szükséges, hogy ura legyen a harctérnek. Bosszantotta négy rikítóan színezett falikép is: Szent Genovéva felszabadítja Párizst, Jeanne d'Arc a „hangokat" hallgatja, Szent Lajos betegeket gyógyít, Napóleon lóháton halad át egy csatatéren. Mindig csak a csoda és az erő, mindig a vallásos hazugság és a katonai erőszak, ezek a példák, ezeknek magvát szórják el a gyermekeknek, a holnap állampolgárainak agyában! Nem kell-e mindezt megváltoztatni? Nem kellene-e alapjaiban újrakezdeni az oktatást és nevelést az igazság és szolidaritás tanításával, ha végre értelmes és szabad, igazságosságra képes embereket akarunk nevelni?

Így telt el az első délelőtt, Marc szelíd és szilárd helyfoglalása új növendékei között, akiken megérzett a kíváncsiság és a lázadás hajlama. Az agyak és a szívek békés meghódítása, amit tervezett, megkezdődött, és türelmesen folyt a többi nap során. Eleinte néha titkos keserűséget

érzett, gondolata gyakran visszaszállt szeretett növendékeihez, elméjének gyermekeihez, akiket otthagyott Jonville-ban, s tudta, hogy most egy nyugtalanító tanítónak, Jauffre nevű egykori iskolatársának kezében vannak, akinek intrikus szellemét, gyors sikerre törekvését jól ismerte. Kissé bántotta is a lelkiismeret, hogy oly szerencsésen megkezdett művét kiszolgáltatta ennek az utódnak, aki csak lerombolhatja; az a bizonyosság vigasztalta csupán, hogy itt Maillebois-ban ugyancsak szükséges és még sürgősebb munkát folytat. Aztán, ahogy a napok folytak, s egyik tanítási óra követte a másikat, egyre erősebben elfogta a szenvedély, s egészen odaadta magát a munkának, küldetésébe vetett lelkes hitével.

A májusi általános választások után egyszerre elcsendesedett minden. Idáig azért mondták szükségesnek a hallgatást, hogy ki ne hívják maguk ellen az országot, nehogy a választásoknak a köztársaságot veszélyeztető, lesújtó eredménye legyen; a választások után, amelyek hajszálra ugyanazt a kamarát újították fel, tüstént kitalálták az új okot a hallgatásra: nem szabad időszerűtlen kérdések felvetésével tovább késleltetni a megígért reformokat. Az igazság az volt, hogy a kemény választási harc után a győztesek békességben akarták élvezni oly drágán kivívott állásukat. Így aztán Beaumont-ban sem Lemarrois, sem Marcilly, akiket újraválasztottak, nem voltak hajlandók kiejteni Simon nevét, bár megígérték, hogy cselekedni fognak, mihelyt mandátumukat megújítják, s nem kell többé félniök a közvélemény elvakultságától. Simon fölött ítélkeztek már, és helyesen ítélkeztek: hazafiatlanságszámba ment még csak célozni is az ügyére. Maillebois-ban természetesen ugyanez volt a jelszó, sőt, még fokozottabb mértékben, annyira, hogy Darras polgármester könyörgött Marcnak: éppen a szerencsétlen ártatlannak és családjának érdekében ne mozduljon, várja meg a közvélemény fölébredését. Feledést színleltek, tilos volt beszélni erről a tárgyról, mintha simonisták és antisimonisták nem is lennének már a világon. Marc kénytelen volt beletörődni a dologba; ezért könyörgött neki a mindig oly alázatos és nyugtalan Lehmann család és maga Dávid is, aki hősies kitartásában szükségét érezte, hogy türelemmel várakozzék. Pedig komoly nyomra akadt; bár kerülő úton és hiteles bizonyíték nélkül, de megtudta, hogy miféle törvénytelen közlést tett Gragnon elnök az esküdtszék tagjainak tanácskozószobájukban; ez feltétlen semmisségi ok, ha be tudja bizonyítani. De tudatában volt a pillanatnyi nehézségeknek, titokban folytatta nyomozását, nem akarta felhívni magára az ellenfelek figyelmét. És Marc, aki hevesebb volt nála, végül is elfogadta ezt a taktikát, hajlandó volt úgy tenni, mintha nem érdekelné többé a dolog. A Simon-ügy elaludt, és még sokáig úgy látszott, hogy befejezték, elfeledték, holott megmaradt rejtett betegségnek, mérgezett és gyógyíthatatlan sebnek, amelytől haldoklott a társadalom teste, s minden pillanatban kitörhetett rajta a delíriumos, halálos láz rohama. Elég egyetlen igaztalanság, hogy egy egész nép lassan belehaljon, megzavarodott elmével.

Marc tehát egy időre egészen az iskolai munkának szentelte magát, s meg volt győződve arról, hogy az egyetlen lehető módon dolgozik a méltatlanság lerombolásán, helyrehozásán, visszatérésének meggátlásán, ha ismereteket terjeszt, s elveti az igazságot a jövendő nemzedékek lelkébe. Kemény munka, félelmes nehézségeit sohasem érezte ennyire. Egyedül volt, és tudta, hogy ellene vannak növendékei, a szüleik, a segédtanító meg Rouzaire kisasszony, a szomszéd tanítónő, akinek osztálytermét az övétől csak a két egybeépített lakás választotta el. Másfelől az időpont sem szerencsés: a Testvérek iskolája az utolsó hónapban ismét öt növendéket hódított el a világitól. Mintha a népszerűtlenség szele süvöltött volna, a családok a szerzetesekhez fordultak, hogy megmentsék gyermekeiket az új tanító szörnyűségeitől, aki mindjárt első nap merészelte az imát megszüntetni. A diadalmaskodó Fulgence atya ismét maga mellé vette Gorgias és Isidore testvéreket, akik a Simon-ügy után egy időre eltűntek, s most nyilván azért hívták vissza őket, hogy megmutassák, mennyire minden gyanú fölött áll immár a Testvérek közössége; a harmadik, Lazarus testvér, egyszerűen csak azért nem volt itt, mert meghalt, övék volt az utca, mást sem lehetett látni Maillebois-ban, csak reverendát és

csuhát. Még nagyobb baja volt Marcnak, hogy mindenki valami gúnyos megvetést mutatott iránta. Még azzal sem fáradtak, hogy hevesen harcoljanak ellene, várták, hogy valami nagy bolondsággal öngyilkosságot kövessen el. Mignot-nak első napi viselkedése az egész vidékre átragadt: gonosz kíváncsiság, biztos várása a gyors és botrányos bukásnak. Rouzaire kisasszony azt mondta: „Két hónapot sem adok neki, lehetetlenné teszi magát." Különösen az a mód éreztette meg vele ellenfeleinek ezt a reménységét, ahogy Mauraisin tanfelügyelő beszélt vele első látogatása alkalmával. Mauraisin tudta, hogy Marcot támogatja Salvan s az ő hivatali főnöke, Le Barazer főigazgató, tehát ironikus jóindulatot mutatott iránta, szabadjára engedte, leste a komoly hibát, amely majd módot ad neki, hogy áthelyezését kérje. Még az ima megszüntetését sem hozta szóba, valami döntőbb dologra, megsemmisítő tényekre volt szüksége. Látták, hogyan nevetgélt egyik kedvencével, Rouzaire kisasszonnyal; e naptól fogva Marc csupa leselkedő kémmel volt körülvéve, akik alig várták, hogy gondolatairól és tetteiről árulkodhassanak.

- Legyen óvatos, barátom - ismételgette szüntelenül Salvan, valahányszor Marc egy kis lelki támaszt keresett nála. - Le Barazer tegnap is névtelen levelet kapott, amelyben lélekmérgezőnek, ördög cimborájának nevezik magát. Tudja, mennyire sürgős nekem, hogy a jó munkát elvégezve lássam; de azt hiszem, mindent veszélyeztetünk, ha egy csapásra meg akarunk hódítani mindent... Mindenekelőtt tegye magát nélkülözhetetlenné, fordítsa meg a szerencsét, kedveltesse meg magát.

És Marc, tele keserűséggel, már mosolyogni is tudott.

- Igaza van, érzem, bölcsességgel és szeretettel kell győzni.

Családostul berendezkedett Simon egykori lakásában. Sokkal nagyobb és kényelmesebb volt, mint a jonville-i: két hálószoba, egy ebédlő, egy szalon, nem számítva a konyhát és a mellékhelyiségeket. A tiszta, derűs és napos lakás meglehetős nagy kertre nyílt, ahol zöldség és virág termett. De szegényes bútorzatuk kevés volt ekkora lakáshoz, s amióta Duparque-né megharagudott rájuk, nehezen éltek a sovány fizetésből. Most már ezerkétszáz frankra emelkedett, s ez éppen annyi volt, mint a jonville-i ezer, mert gondolni sem lehetett többé a kétszáz frankos jegyzői fizetésre. Hogy éljenek meg havi száz frankból ebben a kis városban, ahol minden drágább? Hogyan őrizze meg méltóságát, rendes kabátját, a gondtalan háztartás látszatát? Komoly kérdés; megoldása a takarékosság csodáit követelte meg, titkos hősiességet az élet legapróbb részleteiben. Gyakran ettek száraz kenyeret, hogy tiszta ingben járhassanak. Geneviève most értékes segítsége, csodálatos élettársa volt Marcnak. Megismételte a jonville-i csodákat, módját lelte, hogy megbirkózzék a háztartás szükségleteivel, s a rejtett szűkölködést ne árulja el túlságosan. Törődnie kellett mindennel, mosással, foltozgatással és Louise mindig csinosan, mosolygósan járt világos ruhácskájában. Ha Mignot segédtanító - ahogy ez szokás volt - igazgatójánál étkezett volna, a fizetség segített volna kissé Geneviève-en. De Mignot, aki a lépcsőház másik oldalán, külön legényszobában lakott, inkább egy közeli vendéglőben étkezett, talán hogy megmutassa ellenséges érzését, s ne kompromittálja magát olyan ember társaságában, akinek Rouzaire kisasszony a legszörnyűbb véget jósolta. A fiatal segédtanító nyomorúságos életét élte havi hetvenegy frank huszonöt centime-jával, rosszul öltözött, rosszul táplálkozott, s nem volt más öröme, csak a csütörtöki és vasárnapi horgászás. Annál jobban haragudott és gyanakodott, mintha bizony Marc tehetett volna a zugkocsma rossz leveseiről. Pedig Geneviève nagyon előzékenynek mutatkozott: felajánlotta neki, hogy rendben tartja a fehérneműjét, s egy este, amikor meg volt hűlve, sietett herbateát főzni neki. Mondogatták az urával, hogy nem rossz fiú ez, csak rossz tanácsokat adnak neki, s talán jobb belátásra lehet bírni, ha jól és igazságosan bánnak vele.

De azt nem merte megmondani Geneviève, nehogy Marcnak fájdalmat okozzon, hogy háztartásuk főképpen a nagymama haragját szenvedi meg. Valamikor gondoskodott Louise

ruházatáról, ajándékokat adott, hónap végén, nehéz pillanatokban kisegítette őket. Most, hogy itt élnek Maillebois-ban, szinte a szomszédban, állandó segítségükre lehetne. Meg aztán milyen zavaró érzés mindennap, hogy itt van a közelben, s az embernek félre kell fordítania a fejét, amikor összetalálkoznak! A háromesztendős Louise, aki még semmiről sem tudott semmit, kétszer is nyújtotta kezecskéjét, amikor az öreg hölgy elhaladt mellettük, és megszólította. Így aztán meg is történt, aminek történnie kellett: egy napon Geneviève igen izgatottan tért haza - engedett a körülményeknek, megcsókolta nagyanyját és anyját, akik éppen átmentek a Kapucinusok terén, és Louise ártatlanul karjukba vetette magát.

Amikor ezt meggyónta Marcnak, az jóságos mosollyal ölelte meg.

- De hisz ez nagyon jól van így, drágám, örülök a kibékülésnek, miattad is, Louise miatt is. Ennek így kellett lenni. Csak nem tartasz olyan barbárnak, hogy tőletek is haragtartást követeljek, amiért én haragban vagyok a hölgyekkel?

- Nem, nem, édes Marc, de azért olyan zavaró, ha az asszony elmegy valahová, ahová az ura nem járhat.

- Ugyan, miért lenne zavaró? A békesség szempontjából azt hiszem, jobb, ha nem találkozom a nagyanyáddal, hiszen nem tudnók megérteni egymást. De annak semmi akadálya, hogy te meg a gyermek időnként meglátogassátok őt és édesanyádat.

Geneviève elkomolyodott, és lesütött szemmel gondolkozott. Könnyű borzongás futott végig rajta.

- Jobb szerettem volna veled menni nagymamához. Erősebbnek érzem magamat, ha együtt vagyunk... De végre is igazad van, megértem, milyen kínos lenne velem jönnöd; én viszont most már nehezen szakíthatnék.

Így rendeződött el az életük. Geneviève eleinte csak hetenként egyszer ment el a hölgyekhez a Kapucinusok terei kis házba. Magával vitte Louise-t, s ott töltött egy órát, amíg Marc tanított, aki beérte azzal, hogy köszönt a hölgyeknek, ha találkoztak.

Két esztendő alatt, végtelen türelemmel és jóindulattal, meghódította Marc a növendékeit, ellenséges környezetben, megszámlálhatatlan bosszúság között. Ez volt az ő sajátos tehetsége, tanítónak született, gyermekké tudott válni, hogy megértesse magát a gyermekekkel. Mindenekfölött nagyon vidámnak mutatta magát, szívesen eljátszott velük, iskolatársuk, testvérbátyjuk volt. Erőssége az volt, hogy megfeledkezett tudományáról, alkalmazkodott ezeknek a rosszul felébresztett fiatal agyvelőknek felfogóképességéhez, talált szavakat, amelyek mindent megmagyaráztak - mintha ő maga sem tudna még semmit, s osztoznék a tanulás örömében. A zsúfolt tantervből - olvasás, írás, nyelvtan, helyesírás, fogalmazás, számolás, történelem, földrajz, a természettudományok elemei, ének, torna, földművelés, kézimunka, erkölcstan, alkotmánytan - igyekezett semmin túl nem haladni, amíg a gyermekek meg nem értették. Első erőfeszítésével a tanítás módját fedezte föl, hogy semmi veszendőbe ne menjen abból, amit tanít, a növendékek bizton és teljesen magukba fogadják, az igazság magától alakuljon ki bennük, táplálja növekvő értelmüket, váljék testévé-lelkévé a holnap embereinek.

Ó, milyen szenvedéllyel gondozta az igazság sarjadó vetését! De milyen igazságét, amikor minden tévedés igazságnak nevezi magát? Maga a katolikus egyház, amely képtelen dogmákon épül fel, nem igényli-e magának az egyetlen igazságot?

Marc tehát mindenekelőtt azt tanította, hogy nincs igazság az észen, a logikán és főként a tapasztaláson kívül. Egy paraszt- vagy munkásgyerek, akinek azt mondják, hogy a föld gömbölyű és forog a világűrben, éppen úgy elhiszi ezt, mint a katekizmus meséit, Isten hármas személyét, a testté válást és a feltámadást. Szükséges, hogy a tapasztalás megmutassa neki a tudományos bizonyosságot, csak akkor tud különbséget tenni. Minden kinyilatkoztatott

igazság - hazugság, csak a tapasztalati igazság igaz, egységes, teljes és örök. Ebből származott annak elsőrendű szükségessége, hogy a katolikus katekizmussal szembeállítsa a tudományos katekizmust, megmagyarázza a világot és az embert a tudomány segítségével, belé helyezze őket élő valóságukba, amint haladnak az egyre tökéletesebb jövendő felé. Az igazi javulásnak, felszabadulásnak és boldogságnak egyetlen útja az igazság, azoknak a feltételeknek az ismerete, amelyek közt az ember élni és haladni tud. A tudás szükséges volta, hogy gyorsabban haladhassunk az egészség, a béke felé, magában hordozta Marc módszerét: szabad terjeszkedés; a tudomány nem holt betű többé, az élet forrásává, a véralkatok és jellemek felpezsdítőjévé változik. Az osztályban lehetőleg kevéssé használta a könyveket, mert kényszeríteni akarta növendékeit, hogy a maguk eszével ítélkezzenek. Csak azt tudják jól, amit kezükkel érintettek meg. Sohasem kívánta, hogy elhiggyenek valamit, amíg a jelenség valódiságát kísérletileg be nem bizonyította. A be nem bizonyított tények egész területét elhagyta, mintegy tartalékban későbbi kutatások számára; az emberek már az eddig megszerzett igazságokkal is nagy és szép otthonát építhetik fel a biztonságnak és testvériségnek. A magunk szemével látni, meggyőződni arról, amit tenni kell, a lét és a cselekvés okainak értelmében kifejleszteni okoskodásunkat és egyéniségünket: ez volt egész tanítási módszere, az egyetlen módszer, amely embereket teremthet.

De nem elég tudni, szükség van társadalmi kötelékre, az örök szolidaritás szellemére is. Ezt a szellemet Marc az igazságossággal fejezte ki. Feltűnt neki, milyen heves lázadozással kiált fel egy jogaiban megsértett gyermek: „Ez nem igazság!" Minden igaztalanság vihart támaszt ezekben a kis lelkekben, és irtózatosan szenvednek miatta. Mert az igazságosság eszméje abszolút módon él bennük. Felhasználta ezt a gyermeki méltányosságot, az igaznak és igazságosnak vele született szükségletét a gyermekben, akit az élet nem görnyesztett még hazug és méltatlan megalkuvásokba. Igazsággal az igazságosság felé - ez volt az útja, az egyenes út, amelyen elindította növendékeit, lehetőleg a maguk bíráivá téve őket, ha hibát követtek el. Ha hazudtak, kényszerítette őket, hogy elismerjék, mivel bántották meg társaikat és önmagukat. Ha megzavarták a rendet, késleltették a tanítást, bebizonyította nekik, hogy ezzel magukat büntetik elsősorban. A vétkes gyakran maga vádolta magát, s ezzel érdemelte ki a bocsánatot. Ez a kis nép végül már versengett a méltányosságban, egyformán őszinték voltak, s azon igyekeztek, hogy az óra tisztességesen teljék el, egyforma kötelességekkel és jogokkal. Ez természetesen nem ment összeütközések sőt katasztrófák nélkül, hiszen kezdet volt, a diákok nemzedékei kellenek ahhoz, hogy az iskola valóban az egészséges és boldog élet házává legyen. Marc mégis el volt ragadtatva a legapróbb eredménytől is, meg lévén győződve arról, hogy bár minden haladás első feltétele a tudomány, az emberi boldogság végleges alapjaiból semmi sem valósulhat meg az igazságosság szelleme nélkül. Miért zuhant a legtanultabb osztály, a polgárság, oly gyorsan a végső rothadásba? Azért, mert elkövette az igazságtalanság bűnét, nem volt hajlandó visszaadni a lopott javakat, a szegények és szenvedők jogos részét. Elítélték a művelődést, s példának hozták fel a polgárság hanyatlását, a tudományt vádolták azzal, hogy osztályukból lecsúszott embereket termel, növeli a bajt és a szenvedést. Hát igen, amíg az öncélú tudomány dühöng egy hazug és igazságtalan társadalomban, úgy látszik, hozzájárul ennek összeomlásához. A tudománynak az igazságosságért kellene dolgoznia, a szabadság és béke emberi erkölcséig kellene eljutnia egy jövendőbeli testvéri államban.

És nem elég az igazságosság, Marc jóságot és szeretetet is követelt növendékeitől. Semmi sem csírázik ki, semmi sem virágzik, csak a szeretet által és a szeretetért. Ez a világ központi tűzhelye, a vágynak és egyesülésnek általános lángja. Mindenki parancsoló szükségét érzi annak, hogy összeolvadjon a többiekkel; s a személyi cselekvés, a szükséges egyéniség, minden egyes lény szabadsága a szervek különböző működéséhez hasonlít, amelyek mind az egyetemes lénytől függenek. Ha a magányos ember akaratot és hatalmat jelentene, tettei csak akkor kezdenének tetté válni, amikor a közösségre hatnak. Szeretni, megszerettetni magunkat,

szeretetre bírni mindenkit: ebben a három dologban, az emberi oktatás e három fokozatában tökéletesen benne foglaltatik a tanító szerepe. Szeretni egész szívével szerette Marc a növendékeit, fenntartás nélkül nekik adta magát, tudta, hogy szeretet kell a tanításhoz, mert csak a szeretet tud hatni és meggyőzni. Megszerettetni magát - ezen igyekezett minden órán, pajtáskodott a kicsinyekkel, sohasem akarta, hogy féljenek tőle, ellenkezőleg: csak meggyőződéssel, szeretettel akarta meghódítani őket, az idősebb társ jó cimboraságával, aki most fejezi be növekedését a nála fiatalabbak társaságában. Szeretetre bírni mindenkit, ez volt örökös gondja, szüntelenül emlékeztetett arra az igazságra, hogy minden egyesnek boldogsága egyszerűen a mindenki boldogsága; mindennapi példája ennek, hogy minden növendék számára haladást és örömet jelent, ha az egész osztály jól dolgozik. Az iskola dolga, hogy tápláló talaja legyen az energiának, felszabadítsa és magasra emelje az egyéniséget - a gyermek csak a maga eszével ítéljen és cselekedjék, hogy a felnőtt ember valamikor egész személyi értékét kifejthesse. Csakhogy ennek a belterjes művelésnek aratása mindnyájunk közös kincstárát gazdagítani fogja, s elképzelni sem lehet egy állampolgár magányos nagyságát, akinek cselekedete dicsőséget szerez neki, de nem teremt boldogságot a többiek számára. Az oktatás, a nevelés szükségképpen a szolidaritáshoz vezet, ahhoz az általános vonzáshoz, amelynek ereje lassanként egyetlen családdá olvasztja az emberiséget. És Marc nem akart egyebet, csak rokonszenvet, gyöngédséget, vidám testvéri iskolát, tele napsütéssel, énekkel, kacagással - iskolát, amely a boldog életet tanítja, hozzájuttatja növendékeit a tudomány és igazság életéhez, amelynek ideálja megvalósul majd, ha csakugyan kiművelt gyermekek nemzedékei hosszú időn át előkészítették.

Marc kezdettől fogva mindenekfölött az erőszak, a rémítgetés és az ostobaság nevelési módszere ellen dolgozott. A könyv, a kép, a mindennapi tanítás segítségével magasztalták a gyermek előtt az erősebb jogát, a mészárlást, koncolást, városok elpusztítását, megsemmisítését. A történelem legvéresebb lapjait tárták eléje, a háborúkat, hódításokat, az emberiséget megtizedelő hadvezérek nevét. Fegyvercsattogással, a mezőket vérvörösre festő öldöklések lidérces álmaival hozták lázba a kis agyvelőket. A jutalomkönyvek, a gyermeklapok, de még a füzetek borítéka is csak egymást gyilkoló hadseregeket, lángba boruló hajókat mutogattak nekik, örök katasztrófáját az embernek, aki a másik ember farkasává lett. És ha nem csata volt, akkor csoda, valami képtelen legenda, a sötétség forrása: egy szent, aki imádsággal felszabadít egy országot, Jézus vagy Mária közbenjárása, amely biztosítja a gazdagoknak e világ birtokát, egy pap, aki a kereszt jelével társadalmi és politikai nehézségeket old meg. Mindig a kicsinyek engedelmességére, beletörődésére hivatkoztak, a viharos égen megvillogtatva egy ingerült és gonosz Isten villámait. Uralkodott a rémület, félelem Istentől, félelem az ördögtől, az az aljas és rút félelem, amely elkapta az embert gyermekkorában, s görnyesztette mind a sírig, a tudatlanság és hazugság sötét éjszakáján keresztül. Csak rabszolgákat lehet így formálni, testeket, amelyeket a gazda kénye-kedve szerint használhat fel - s ezért kellett ez a vak hitre és örökös gyilkolásra való nevelés, hogy mindig legyenek katonák, akik készek a dolgok fennálló rendjét megvédeni. De micsoda elavult felfogás, egyedül a háború számára tenyészteni az emberi energiát! Jó lehetett ez akkor, amikor nép és nép, király és alattvaló közt egyedül a kard döntött. De ma, bár a nemzetek félelmes eszközökkel őrzik magukat az összeomlástól való rettentő félelmükben: ki merné mondani, hogy a harcias népeké lesz a végső győzelem? Ki nem látja, hogy a holnap győztese éppen ellenkezőleg, gazdasági téren fogja megverni a többieket, újjászervezve a munkát, s több igazságot és boldogságot hozva az emberiségnek? Az egyetlen szerep, amely Franciaországhoz méltó: befejezni a forradalmat, felszabadítani az embereket. Ezért töltötte el Marcot fájdalommal és haraggal az a korlátolt gondolat, hogy mégis katonákat, csak katonákat kell nevelni. A vereségünket követő napokban volt még mentsége az ilyen tanítási tervnek: de mégiscsak ebből származik az egész mai bizonytalan érzés, az egész utálatos válság - abból, hogy legfőbb reménységüket a hadseregbe vetik, s odadobják a demokráciát a katonai vezetők kezébe. Ha szükséges is tovább vigyázni

magunkra a felfegyverzett szomszédok között: még szükségesebb, hogy azok a dolgozó, szabad és igazságos állampolgárok legyünk, akik urai lesznek a holnapnak. Ha majd egész Franciaország tudni és akarni fog, ha népe felszabadul, akkor összeomlanak körülötte az állig felfegyverzett birodalmak, elárasztja őket az igazság lehelete, s elvégzi azt, amit hadseregei és ágyúi sohasem végezhetnek el. A népek felébresztik a népeket, s amikor a népek a példát követve egyenként felkelnek: ez lesz a békés győzelem, a háború vége. Marc nem képzelhetett el ennél szebb szerepet hazája számára, abban az álomban látta a haza nagyságát, hogy minden hazát összeolvaszt egyetlen emberi hazává. Ezért ellenőrizte a növendékei kezébe adott könyveket és képeket, ezért távolította el a csodák hazugságait, a csaták gyilkolásait, s helyettesítette tőle telhetően a tudomány igazságaival, az ember termékeny munkáival. Az erő egyetlen forrása a boldogságért végzett munka.

A második esztendő folyamán érezni lehetett már a jó eredményeket. Marc két osztályra osztotta az iskoláját, s magára vállalta a felsőt, a kilenc-tizenhárom éveseket, Mignot pedig az alsóval, a hat-kilenc esztendősökkel foglalkozott. A jó tanulókat is felhasználta a gyengébbek segítésére, hogy időt nyerjen és versengést teremtsen a növendékek között. Egy percet sem veszített el, az írásbeli feladat, a szóbeli előadás, a magyarázat a táblánál, az egész iskolai munka egyszerre folyt, szabályosan, tökéletes rendben; mégis meghagyta a gyermekeknek a lehető legnagyobb függetlenséget, beszélgetett velük, kihívta megjegyzéseiket, semmit sem kényszerített rájuk tanítói tekintélyével, azt akarta, hogy a bizonyosságot maguk szerezzék meg; így aztán a két osztály megőrizte szabad vidámságát, állandó vonzóerejét, ennek az eleven, változatos tanításnak jóvoltából, amely engedte a fiatal elméket felfedezésről felfedezésre haladni. Csak a tisztaság volt az, amit szigorúan megkövetelt, mintegy játékból vezette a gyermekeket a kúthoz, s minden óra közepén és végén kitárta az ablakokat. Előtte az volt a szokás, hogy a gyermekek söpörtek a teremben, iszonyú port verve fel, félelmes hordozóját a ragálynak; megtanította őket a spongya használatára, mindenütt felmosatta velük a termet, ami mulatságos szórakozás volt a szemükben. Derűs napokon a világos, tiszta, hatalmas tanterem, tele egészséges és vidám kis népével, állandó jókedvben fürdött.

Egy szép májusi napon, két esztendővel azután, hogy Marc elfoglalta állását, Mauraisin tanfelügyelő előzetes értesítés nélkül toppant be a délelőtti órára, remélve, hogy valami hibán éri a tanítót. Idáig hiába leste az alkalmat, Marc óvatossága zavarba hozta, dühöngött, amiért nem adhatott neki rossz minősítést, amivel az áthelyezés kérését igazolhatta volna. Ez az álmodozó, ez az ügyetlen forradalmár, akiről azt hitték, hogy fél esztendeig sem maradhat itt, kezdett gyökeret verni, mindenkinek nagy elképedésére és megbotránkozására.

A növendékek éppen elkészültek a terem felmosásával, s a szép Mauraisin, a kiöltözött kis ember, feszes fekete kabátjában nyugtalanul kiáltott fel.

- Na, mi ez? Áradás?

Amikor aztán Marc megmagyarázta neki, hogy higiénikus szempontból felmosással helyettesítette a söprést, a tanfelügyelő vállát vonogatta.

- Megint újítás! Értesíthette volna a tanfelügyelőséget. Különben sem egészséges ez a sok kiöntött víz, megfázhatnak tőle... Lesz szíves visszatérni a söprűhöz, amíg felhatalmazást nem kap, hogy spongyát használhasson.

Aztán a néhány perces szünetben kutatni kezdett mindenfelé, benézett még a szekrényekbe is, hogy rendben van-e minden. Azt remélte talán, hogy rossz könyveket, anarchista röpiratokat fedez fel. Megkritizált mindent, belekapaszkodott a legapróbb hanyagságba is, hangosan beszélt a növendékek előtt, igyekezett megalázni szemükben a tanítót. Végre visszamentek a helyükre, s megkezdődött az előadás ellenőrzése.

Először is Mignot-nak támadt neki, mert a nyolcesztendős kis Charles Doloir nem tudott felelni egy kérdésre: nem tanulta még.

- Szóval, elmaradtak a tantervtől? Ezt már két hónap óta kellene tudni.

Mignot tisztelettudóan állt előtte, de szemmel láthatóan ingerelte ez a támadó hang; beérte azzal, hogy Marc felé fordult. Valóban őt is célozta meg Mauraisin. Marc válaszolt helyette.

- Bocsánat, tanfelügyelő úr, én voltam bátor nagyobb világosság kedvéért felcserélni a tanterv egyes részeit. Különben is jobb, ha kevésbé ragaszkodunk a könyvhöz, mint az ismeretek szelleméhez, hogy az év folyamán az egész tanítás elevenen éljen a növendékek agyában.

Mauraisin úgy tett, mintha komolyan fel lenne háborodva.

- Hogyan, tanító úr, ön hozzá mer nyúlni a tantervhez? Maga dönti el, hogy mit fogad el, és mit hagy ki belőle? Saját szeszélyével akarja helyettesíteni a feljebbvalói bölcsességét? Jól van, majd meglátjuk, mennyire maradt el az ön osztálya.

Aztán meglátta a másik Doloirt, a tízesztendős Auguste-öt, felállította és kérdezgetni kezdte a terror idejéről, elmondatta a vezetők, Robespierre, Danton, Marat nevét.

- Mondd, fiacskám, szép ember volt Marat?

Auguste jobban kezdett viselkedni Marc kezén, de azért megmaradt fegyelmezetlen természetnek, az osztály tréfacsinálójának. Nem lehetett tudni, vajon tudatlanságból vagy rosszmájúságból felelte:

- Nagyon szép volt!

Az egész osztály höngörgött nevettében.

- Dehogy, dehogy, fiacskám. Marat borzalmas teremtés volt, arcán viselte minden rossz tulajdonságnak, minden bűnnek a bélyegét!

És Marc felé fordulva, elég ügyetlenül hozzátette:

- Remélem, nem ön tanította nekik, hogy Marat szép ember volt?

- Nem - felelte mosolyogva a tanító.

Újra nevetés hallatszott. Mignot kénytelen volt bemenni a padok közé, hogy helyreállítsa a rendet, miközben a bosszús Mauraisin csökönyösen ragaszkodva Marat-hoz, Charlotte Corday-ról kezdett beszélni. A balszerencse úgy akarta, hogy Fernand Bongard-t szólítsa fel, a tizenegy esztendős nagy fiút, akit bizonyára tájékozottabbnak tartott.

- No, te nagy fiú, meg tudod-e nekem mondani, hogyan halt meg Marat?

Rossz helyre fordult. Fernand igen nehezen tanult, kemény kobakjából a jó szándék is hiányzott, s különösen a történelmi neveket és dátumokat szerette összezavarni. Elképedve, tágra meredt szemmel állt fel.

- No, szedd össze magad, fiam. Ugye, Marat rendkívüli körülmények közt halt meg?

Fernand némán, tátott szájjal állt. Hátulról egy részvevő osztálytársa azt súgta neki: „fürdőben”. Erre elszánta magát, s erős hangon szólalt meg:

- Marat megfulladt a fürdőkádban.

Most aztán őrjöngő kacagás támadt, és Mauraisin megdühödött.

- Ezek a gyermekek igazán ostobák... Marat-t fürdőkádjában ölte meg Charlotte Corday, egy egzaltált leány, aki feláldozta magát, hogy Franciaországot megszabadítsa egy vérszomjas szörnyetegtől... Hát semmire sem tanítanak titeket, hogy ilyen egyszerű kérdésekre sem tudtok válaszolni?

Aztán a két ikret, Achille-t és Philippe Savint kérdezte a vallásháborúkról, s meglehetősen kielégítő válaszokat kapott. A két alattomos, hazudozó testvért nem szerette az osztály; árulkodtak társaikra, otthon pedig mindent elmondtak apjuknak, ami az iskolában történt. A tanfelügyelőnek meg is tetszett álszent képük, s példának állította őket a többiek elé.

- No, ezek legalább tudnak valamit.

Aztán ismét Philippe-hez fordult:

- Meg tudod-e mondani nekem, mit kell tenni, hogy kellőképpen megtartsuk a vallásunkat?

- Misére kell járni.

- Helyes, de ez nem elég, meg kell tenni mindent, amit a vallás tanít.

Marc elképedve nézett rá. De nem szólt közbe, sejtette, az okát ennek a furcsa kérdésnek: azt akarják, hogy kompromittálja magát valami meggondolatlan szóval. A tanfelügyelőnek annyira ez volt a szándéka, hogy támadó hangon folytatta, Sébastien Milhomme-hoz fordulva:

- Te kis szőke, mondd meg nekem, mit tanít a vallás?

Sébastien megzavarodva állt fel és nem felelt semmit. A legjobb tanuló volt az osztályban, élénk eszű, meleg és gyengéd természetű fiú. Könny szökött a szemébe, amiért semmiképpen nem adhatott kielégítő választ a tanfelügyelőnek. Ezt nem tanulta, nem is értette kilenc esztendejével, hogy mit kérdeznek tőle.

- No, mit nézel, kis szamár, elég világos a kérdésem!

Marc nem bírta tovább. Elviselhetetlen volt neki, hogy legkedvesebb tanítványa, akit már gyengéden szeretett, ilyen zavarba jött. Segítségére sietett.

- Bocsánat, tanfelügyelő úr, a vallás tanításai a katekizmusban vannak, a katekizmus pedig nincs benn a tantervben. Hogyan kívánhatja, hogy a gyermek feleljen önnek?

Nyilván erre várt Mauraisin. Úgy tett, mintha megharagudnék.

- Engem ne tessék leckéztetni, tanító úr. Tudom, hogy mit csinálok, és nincs valamirevaló iskola, ahol a gyermek nagyjában nem tud megfelelni, ha a hazája vallásáról kérdezik.

- Ismétlem, tanfelügyelő úr - jelentette ki Marc határozott hangon, amelyben már egy kis harag is megérzett -, nekem nem kötelességem a katekizmust tanítani. Tévedni méltóztatik, most nincs az Iskolatestvéreknél, ahol ez az oktatás alapja. Itt köztársasági, világi iskolában van, amely határozottan kívül áll minden egyházon, s az ismeretet csak az észre és a tudományra építi fel. Ha kell, a feljebbvalóimhoz fordulok.

Mauraisin megértette, hogy kissé messzire merészkedett. Valahányszor eddig megpróbálta Marc helyzetét megrendíteni, érezte, hogy feljebbvalója, Le Barazer főigazgató, passzív módon ragaszkodik a fiatalemberhez, s komoly, bebizonyított tényeket követel, mielőtt bármit is tenne ellene; igen jól tudta azt is, mi a véleménye az iskola feltétlen semlegességéről vallás dolgában. Nem erősködött tovább, gyorsan végét vetette a látogatásnak, újabb kritizáló szavakkal, mert el volt szánva arra, hogy semmit nem fog jónak találni. Maguk a növendékek is nevetségesnek találták, markukba nevettek a jól fésült, hiú kis ember dühöngésén. Távozásakor még Mignot is vállat vont, s odasúgta Marcnak:

- Rossz jelentést fog felküldeni, de önnek igaza volt, ez az ember túlságosan hülye kezd lenni.

Mignot egy idő óta visszatért Marchoz, mert megnyerte szilárd és szelíd viselkedésével; nem mintha már mindenben egy véleményen lett volna vele, s egyre nyugtalankodott előlépése miatt is; de alapjában egyenes lélek lévén, lassanként rábízta magát erre a jó szellemi vezetőre.

- Ó, ami a rossz jelentést illeti - felelte vidáman Marc -, egyebet nem mer majd beletenni, csak álszent, mérgezett támadásokat... Nézze csak, hogy lép be Rouzaire kisasszonyhoz, most aztán ott van a Jóistennél. S a legnagyobb baj az, hogy a viselkedése voltaképpen csak politika, az a vágy, hogy ügyesen előbbre jusson a világban.

Valóban, Mauraisin minden látogatása alkalmával kitűnő minősítést adott Rouzaire kisasszonyról. Az elvitte a leánykákat a templomba, felmondatta velük a katekizmust, engedte, hogy kedve szerint kérdezze őket a vallásról. Különösen figyelemre méltó növendéke volt a kis Hortense Savin, aki első áldozására készült, és bámulatba ejtette a tanfelügyelőt a bibliai történetek ismeretével. Angèle Bongard, aki éppen olyan nehézfejű volt, mint a bátyja, kevésbé alkalmazkodott a helyes elvekhez, bár keserves csökönyösséggel tanult. Viszont egy hatesztendős kisleány, Lucie Doloir, aki csak most lépett be az iskolába, máris igen értelmes teremtésnek ígérkezett, akiből elragadó Mária-leány lesz majd. Tanítás után Marc újra látta Mauraisint, akit Rouzaire kisasszony egészen az iskola küszöbéig kísért. Itt fejeztek be valami megkezdett beszélgetést, igen bensőségesen, nagy, sopánkodó mozdulatokkal. Nyilván azon sajnálkoztak, hogy milyen szörnyűségek történnek a szomszéd fiúiskolában, ahol még mindig ez a botrányos viselkedésű tanító uralkodik, akit két esztendeje hiába próbálnak helyéből kimozdítani.

Maillebois-ban eleinte azt várták, hogy hirtelen elhelyezik onnét Marcot, aztán végül mégiscsak megszokták. Darras polgármester nyilvánosan is megdicsérhette a községtanács ülésén, s helyzetét még jobban megszilárdította egy nevezetes tény: két növendék, aki átment a Testvérekhez, visszajött hozzá. Nyilvánvaló jele volt ez annak, hogy a családok megnyugodtak, elfogadták Marcot; egyben veresége is az eddig virágzó és győzedelmes szerzetesi iskolának. Sikerülni fog hát, hogy okossággal és szeretettel - amint mondotta - visszaadja a világi iskola becsületét s visszaállítja az első helyre, amely ezt az iskolát megilleti? A nyugtalanság szele futott végig az iskolatestvérek és a szerzetesek között, az egész klerikális párton. A támadás aztán oly különös volt, hogy meglepte Marcot. Mauraisin óvatosan hallgatott a katekizmus kérdéséről, s a polgármesternél, meg egyebütt is, csak a tanterem felmosásáról beszélt, s égnek emelt karral rémüldözött a gyermekek egészsége miatt. Itt volt a nagy kérdés: felmosás vagy sepregetés? Maillebois hamarosan két táborra oszlott, amelyek szenvedélyesen vagdosták érveiket egymás fejéhez. Elsősorban a szülőket kérdezték meg, Savin könyörtelenül nyilatkozott a felmosásról, s egy pillanatra már úgy látszott, hogy ki akarja venni két fiát az iskolából. De Marc feljebb vitte a kérdést, kikérte feljebbvalói véleményét, s azok bizottságot küldtek ki orvosokból és egészségügyi szakemberekből. Vizsgálat folyt, komolyan tanulmányozták és hosszan megvitatták a kérdést, s végül is a spongya győzött. A tanító számára valóságos diadal volt ez, még jobban maga mellé hódította a szülőket, maga a nehezen kezelhető Savin is kénytelen volt meghódolni. Újra visszajött egy növendék a Testvérektől, s az emberek mondogatni kezdték, hogy undorító piszok van az iskolájukban.

De Marcot nem kápráztatta el a megszületni kezdő rokonszenv, érezte, milyen gyenge lábon áll még. Esztendők kellenek, amíg a klerikális méregtől megszabadítja a vidéket. Ezentúl is óvatosan haladt előre, s mindennap boldoggá tette az elért apró-cseprő eredmény. Annyira vágyott a békére, hogy Geneviève kívánságára ismét érintkezni kezdett a hölgyekkel; s éppen a tanterem felmosásának nevezetes kérdése volt az, amiben eddig, szokásuk ellenére, egy véleményen voltak vele. Meglátogatta hát időnként feleségével és leánykájával Duparque-nét,

a Kapucinus téri kis házban. A két öreg hölgy továbbra is szertartásosan viselkedett, gondosan kerülte a nyugtalanító beszédtárgyakat, ami a társalgást minden jóleső bizalmasságtól megfosztotta. De azért Geneviève el volt ragadtatva ettől a kibéküléstől, elmúlt az a szorongató érzése, hogy egyedül kellett eljárnia nagyanyjához és anyjához, úgyszólván a férje tudta nélkül. Azóta majdnem mindennapos vendég lett náluk. Louise-t néha magában is elengedte, s jött-ment egyik lakásból a másikba, Marc pedig nem bánta, sőt örült a felesége örömének, akit újra körülrajongtak a hölgyek, és meglepték apró ajándékokkal.

Egy vasárnap, amikor ebédre ment egy barátjához Jonville-ba, ahonnan már két esztendeje elszakadt, az összehasonlítás révén egyszerre megérezte Marc, hogy jó munkájával mily nagy területet meghódított már Maillebois-ban. Sohasem fogta fel világosabban a tanító döntő hatását, amely kitűnő lehet, ha a tanítóban az igazság és a haladás szelleme él, de pusztító, ha bezárkózik a tévedésbe és a puszta mesterségbe. Míg Maillebois lassan kezdett visszatérni az igazságosság és virágzó egészség irányába, Jonville a nyers sötétség felé fordult, megállt benne az élet, elszegényedett. Nagy fájdalommal látta Marc, hogy egykori sikeres munkája elakadt, úgyszólván nyoma is eltűnt már. Ennek pedig semmi egyéb oka nem volt, csak Jauffrenak, az új tanítónak rossz hatása, aki egyes-egyedül a maga személyes sikerével törődött. Kicsi, barna, eleven és ravasz ember volt, apró szeme mindig kutatva járt. Szerencséjét szülőfaluja plébánosának köszönhette, aki valamikor kiemelte az apja kovácsműhelyéből és tanítani kezdte. Később megint csak egy plébános tette gazdaggá, aki egy mészárosnak hozzá hasonlóan barna és kis termetű leányát vétette el vele, s a leány kétezer frank járadékot hozott a házhoz. Így aztán meg volt győződve, hogy a papokkal kell tartania, ha valaki akar lenni, s egy szép napon majd csak elhelyezik valami jó állásba. Már a kétezer frank járadék is tisztességet szerzett neki, különösen a feljebbvalói becsülték meg nagyon, hiszen nem lehetett úgy kukoricázni vele, mint valami éhenkórásszal, például Férou-val, mert nem volt szüksége rájuk, hogy megéljen. Az iskolában is, mint másutt, mindig a gazdagoknak kedveznek, sohasem a szegényeknek. Vagyonát nagyobbnak is mondták, mint amekkora volt, s a parasztok mind megsüvegelték. Végképpen meghódította őket azzal, hogy nagyon szerette a pénzt, mindent feláldozott érte, s figyelemre méltó ügyességgel facsarta ki mindenből és mindenkiből a lehető legnagyobb hasznot. Nem korlátozta semmiféle őszinte hit, köztársasági volt, jó hazafi, jó katolikus, de csak annyira, amennyire saját jól felfogott érdeke megkívánta. Mindjárt érkezésekor meglátogatta ugyan Cognasse abbét, de nem szolgáltatta kezébe tüstént az iskolát, mert jó szimatjával megérezte a vidék antiklerikális szellemét; csak lassacskán engedte ismét mindenhatóvá válni a plébánost, kiszámított engedékenységgel, alattomban szegülve ellene a községtanács és a bíró akaratának. Martineau, a bíró, aki oly erősen és határozottan állt a lábán, amikor Marc akaraterejére támaszkodhatott, bizonytalanná vált, amióta egyedül maradt a tanítóval, a községháza igazi urával szemben. Gyanakodott, tudatlanságában nem mert nyilatkozni, örökösen félt, hogy kompromittálja magát, s végül mindig azt akarta, amit a tanító, annak az akaratát pedig hamarosan követte az egész község. Így történt, hogy fél esztendő elmúltával Jonville önként lemondott hatalmáról, s a tanító kezéből a plébános kezébe került.

De Jauffre taktikája különösen azért érdekelte Marcot, mert remeke volt a jezsuitizmusnak. Pontos értesüléseket kapott Mazeline kisasszonytól, a tanítónőtől, akit meglátogatott. Ez az okos, világos elméjű leány kétségbe volt esve, hogy reménytelenül kell harcolnia a jó ügyért, amióta egyedül maradt egy községben, ahol rothadni kezd minden. Elmondta, milyen komédiát játszott Jauffre kezdetben, amikor Martineau bíró lázadozott még a plébánosnak valamilyen túlkapása ellen, amelyet titokban a tanító segített elő. Jauffre akkor úgy tett, mintha vele együtt méltatlankodnék, s tulajdon feleségét vádolta: ez a vallását tartó, túlságosan jámbor asszony engedi, hogy Cognasse abbé a nyakára nőjön. A házaspár teljes egyetértésben eszelte ki ezt a módot, hogy kibújjék a felelősség alól. Hamarosan vereséget is

szenvedett a bíró, annál is inkább, mert szép felesége, aki úgy szerette új ruháit mutogatni a templomban, összebarátkozott a tanítónéval, aki az úri dámát játszotta hozományul kapott kétezer frank járadékának jóvoltából. Jauffre nem zavartatta magát, újrakezdte a harangozást, a tanító régi kötelességét, amit Marc annak idején nem volt hajlandó vállalni. Csak harminc frankot hozott egy évben, de hát harminc frank is jó pénz. És mert Marc ezt a harminc frankot egy a környéken megtelepedett nyugalomba vonult órásnak adatta, hogy a régi, állandóan elromlott toronyórát kijavítsa és karbantartsa, most ismét elromlott az óra, s a parasztok sohasem tudták többé, mennyi az idő, oly szeszélyesen szökdelt előre vagy hátra. Ahogy Mazeline kisasszony kétségbeesett mosolygással mondta: ez az óra igazi képe a vidéknek, ahol semmi sem jár többé a józan ész és logika szerint.

A legnagyobb baj az volt, hogy Cognasse abbé diadala visszhangot vert Moreux-ben is, amelynek bírája, Saleur, az egykori marhakereskedő a Jonville-ban történtek hatása alatt félni kezdett attól, hogy a meggazdagodott ember zsíros életét meg találják keseríteni, s bármily kevéssé szerette is a papokat, visszatért az egyházhoz. Végül is Férou tanító, az éhenkórász, a lázadó, vesztett rajta a nagy kibékülésen. Most valahányszor Cognasse abbé elment Moreux-be misézni, arcátlanul diadalmaskodott, s a tanító kénytelen-kelletlen eltűrte a megaláztatásokat, mert sem a bíró, sem a községtanács nem állt mellette. Soha még szegény ember nem élt olyan állandó dühöngésben, mint Férou az ő nagy és eleven eszével, ennyi tudatlanság és gonoszság között; növekvő nyomorúsága végletes eszmék zsákmányául dobta. Durva munkától elcsigázott felesége és három halvány, csenevész leánykája majd meghaltak éhen. Fülig merült az adósságba, de azért nem adta meg magát, még inkább nekikeseredett, még lomposabban járt kifényesedett ócska kabátjában, s nemcsak hogy misére nem volt hajlandó vezetni a növendékeit, hanem szitkokat is mormogott, amikor a plébános vasárnap elhaladt előtte. Fenyegetően közeledett a katasztrófa, elbocsátása elkerülhetetlennek látszott, azzal a súlyosbító körülménnyel, hogy a szerencsétlent befogják katonának, mert két esztendeje hiányzott még az iskolában a kötelező tízből. S mi lesz akkor a szomorú asszonnyal meg a szomorú leánykákkal, amíg az apa a kaszárnyában van?

Amikor Marc eljött Jonville-ból, Mazeline kisasszony kikísérte a vasúthoz, s éppen vecsernye végeztével mentek el a templom előtt. Palmyre, Cognasse abbé félelmes gazdasszonya a küszöbön állt, mint szigorú őrszem, aki számba veszi a jó kereszténeket. Jauffre lépett ki, s két arra járó növendéke katonásan tisztelgett neki, keze hátát sapkájához emelve: megkívánta ezt a tisztelgést, hízelgett a hazafiasságának. Aztán a tanítóné és a bíróné jelentek meg, s maga a bíró, utánuk egész sereg paraszt, férfi és asszony. Marc gyorsabban kezdett lépkedni, hogy ne ismerjék meg, s ne kelljen hangosan kifejeznie keserűségét. Megdöbbentette, hogy a kis község rosszabb karban van, máris meglátszik rajta, hogy elhagyta magát, kevésbé virágzik. De hát ez a törvény: a szellemi nyomorból anyagi nyomor következik. A szenny és a féreg beférkőzött minden országba, ahol a katolicizmus diadalmaskodott, mindenütt úgy haladt végig, mint a halál lehelete, terméketlenséggel sújtotta a földet, restségbe és komor butaságba süllyesztette az embereket, hiszen maga sem egyéb, mint az élet tagadása, s lassú és biztos méreg módjára öli meg a modern nemzeteket.

Másnap Maillebois-ban nagy megnyugvást érzett Marc az iskolájában, a gyermekek közt, akiknek értelmét és szívét fölébreszteni igyekezett. Igaz, lassan halad a munkája, de az elért eredmények erőt öntöttek belé, hogy folytassa. Győzelmet csak folytonos bátorsággal és erőfeszítéssel lehet aratni. A családok, sajnos, nem segítették; gyorsabban haladhatott volna, ha a gyermekek otthon, a házi tűzhely mellett folytatását kapják meg az ő tanításainak. Ennek némelykor éppen ellenkezője történt - a két Savin testvérben megérezte apjuk rosszmájú, féltékeny fanyarságát. Be kellett érnie azzal, ha javíthat rajtuk valamit, harcolhat a bennük lakozó hazugság, alattomosság és árulkodó hajlam ellen. Így volt a két Doloirral is: Auguste féktelen, veszekedős, a másik közömbösebb, csak a bátyját utánozza, egyiken sem igen lehet

javítani, pedig elég értelmesek lennének, ha akarnának tanulni. Fernand Bongard-ral másfajta nehézség volt: tompa értelme hihetetlenül nehezen fogadott be és őrzött meg bármit is. Így állt a dolog ötven növendékével; ha külön-külön nézte őket, bizony csekély a javulás. De egészében a holnap kis népe mégiscsak többet ért már, amióta az igazság és az ész kosztjára fogta. Különben sem remélte, hogy a jó tanulók egyetlen nemzedékével megváltoztatja a világot. Majd ezeknek a gyermekei, unokái tudni fognak egyszer, megszabadulnak az évszázados tévedéstől, s képessé válnak arra, hogy igazságosak legyenek.

Szerény munka az elemi iskolai tanítóé, csupa türelem és önmegtagadás. Marc nem akart egyebet, csak példát adni arra, hogy valaki egész életét ennek a névtelen munkának, a jövendő előkészítésének szentelheti. Ha a többiek is úgy teljesítenék kötelességüket, mint ő, remélni lehetne, hogy három vagy négy nemzedék múlva újra megszületik a világot felszabadító Franciaország. Nem vágyott semmi közvetlen jutalomra, személyi sikerre, mégis örömmel érezte, hogy erőfeszítéseiért megfizet az a gyönyörűséges elégtétel, amit egyik növendéke, a kis Sébastien Milhomme szerez neki. Ez a szelíd, feltűnően értelmes gyermek szenvedélyesen rajongott az igazságért. Nemcsak hogy első volt az osztályban, de az őszinteség lángja is égett benne, gyermeki, bájos, meg nem alkuvó egyenesség. Társai gyakran választották ítélőbírónak; s ha kimondta az ítéletet, nem engedte hogy kibújjanak alóla. Marc örömmel nézte el, amint padjában ült a hosszúkás és figyelmes arcú, szőke fürtös gyerek, s rászegeződő szép kék szemével, lobogó tudásvággyal valósággal itta magába a szavait. És nemcsak gyors haladásáért szerette, hanem még inkább azért, mert érezte, mint növekszik benne a jóság és a nagylelkűség. Gyönyörűséggel ébresztgette ezt a ritka kis lelket, amelyben a szép gondolatok és szép cselekedetek bimbói gazdag virágzást ígértek.

Egyik délutáni tanításon kínos jelenet játszódott le. Fernand Bongard, akivel szomszédai ingerkedtek a butasága miatt, észrevette, hogy sapkája ellenzőjét leszakították; sírva fakadt, és azt mondta, hogy az anyja bizonyosan megveri. Marc kénytelen volt beavatkozni, s tudni akarta, ki követte el ezt a rossz tréfát. Mindenki nevetett, Auguste Doloir még szemtelenebbül, mint a többi, bár úgy látszott, hogy ő a ludas. És mert arról van szó, hogy az egész osztály ott marad, amíg becsületesen nem jelentkezik a bűnös, Achille Savin beárulta Auguste-öt, a szomszédját, kihúzva zsebéből a sapka ellenzőjét. Marc felhasználta ezt az alkalmat, s olyan erős szavakkal bélyegezte meg a hazugságot, hogy a bűnös maga is sírva fakadt és bocsánatot kért. De a kis Sébastien Milhomme-ot egészen rendkívüli izgalom fogta el, utolsónak maradt a kiürített teremben, nem ment el, s kétségbeesetten szegezte szemét a tanítóra.

- Akarsz valamit mondani, fiacskám? - kérdezte Marc.

- Igen, tanító úr.

De csak hallgatott, remegett az ajka, szép arca kipirult zavarában.

- Hát olyan nehéz megmondani?

- Igen, mert egyszer hazudtam a tanító úrnak, és ezért vagyok annyira kétségbeesve.

Marc mosolygott, valami apró vétségre, a gyermeki lelkiismeret valami nagy gondjára volt elkészülve.

- Nohát, mondd meg nekem az igazat, az majd könnyít a lelkeden.

Ismét elég hosszú hallgatás következett, a gyermek ártatlan kék szemében, tiszta ajkán látni lehetett a benső harcot. Végre elszánta magát.

- Kérem, tanító úr, én hazudtam, amikor még egészen kicsi, tudatlan gyerek voltam, hazugság volt, amikor azt mondtam, hogy nem igaz az a dolog, nem láttam Victor bátyám kezében azt az írásmintát, tetszik emlékezni, azt a mintát, amiről annyit beszéltek. Nekem ajándékozta,

félt, mert elhozta a Testvérektől, nem merte magánál tartani. És amikor azt mondtam, hogy nem is tudom, miről van szó, eldugtam egy füzetembe.

Marc megdöbbenve hallgatta. Mintha felidézték volna előtte a Simon-ügyet, az egész ügy fölemelkedett, fölébredt látszólagos álmából. Titkolni akarta remegését, azt a mély megrázkódtatást, amely egész lelkét fölkavarta.

- Nem tévedsz-e most is? Azon a mintán igazán ezek a szavak voltak: „Szeressétek egymást”?

- Igenis.

- És volt az alján egy kézjegy? Magyaráztam már nektek, mit neveznek kézjegynek.

- Igenis, volt.

Marc hallgatott egy pillanatig. Szíve hevesen dobogott, félt, hogy kitör belőle az ajkára kívánkozó kiáltás. Aztán nagyobb bizonyosságot akart.

- De hát, fiacskám, miért hallgattál mostanig, s miért határoztad el most, hogy megmondod nekem az igazat?

Sébastien már megkönnyebbülten, elbűvölő őszinteséggel nézett egyenesen a szeme közé. Finom mosolya visszatért arcára, s egyszerű szavakkal magyarázta meg, hogy ébredt föl a lelkiismerete.

- Ó, tanító úr, azért nem mondtam meg az igazat, mert egyáltalán nem éreztem szükségét. Nem is emlékeztem már erre a hazugságra, nagyon régi dolog volt. Aztán egyszer meg tetszett magyarázni nekünk, milyen utálatos a hazugság, s akkor fölébredt bennem, szenvedni kezdtem miatta. Aztán valahányszor vissza tetszett térni arra, hogy milyen boldogság mindig igazat mondani, még inkább szenvedtem amiatt, hogy nem mondtam meg... Ma aztán nagyon tele volt a szívem, muszáj volt beszélni.

Marc elérzékenyedett, könnybe lábadt a szeme. Hát az ő tanításai virágzanak ki ebben a kis lélekben, ő aratja le az első termést, méghozzá milyen értékes igazságot! Olyan igazságot, amely talán segítségére lesz az igazságtétel művében. Ilyen gyors, ilyen édes jutalomban soha nem reménykedett. Boldog meghatottságot érzett, gyöngéd szeretettel lehajolt és megcsókolta a gyermeket.

- Köszönöm, kis Sébastien, nagy örömet szereztél nekem; tiszta szívből szeretlek.

A megindultság erőt vett a fiúcskán is.

- Ó, én is nagyon szeretem a tanító urat! Máskülönben nem is mertem volna mindezt megmondani.

Marc legyőzte azt a vágyát, hogy tovább faggassa, s elhatározta, hogy majd az anyját, Alexandre özvegyét látogatja meg. Félt attól a vádtól, hogy visszaélt tanítói tekintélyével, és úgy csikarta ki az elhangzott vallomást. Csak annyit tudott meg, hogy Alexandre özvegye visszavette fiától az írásmintát, de a gyerek nem tudta megmondani, mit csinált vele, mert előtte soha többé nem szólt róla. Csak az asszony adhatja ide, ha ugyan megvan még; és milyen értékes okmány ez az annyit keresett új tény, amely kétségtelenül módot ad Simon családjának, hogy a méltatlan pör újrafelvételét kérje! Marc túláradó örömet érzett, amikor egyedül maradt. Szeretett volna elszaladni Lehmannékhoz, közölni velük a jó hírt, hogy egy kis boldogságot vigyen ebbe a gyászba borult, szomorú házba, amely roskadozik a közgyűlölet súlya alatt. Végre egy napsugár a méltatlanság sötét éjszakájában! S amikor fölment feleségéhez, már a küszöbről izgatottan kiáltotta be, hogy szívét kiönthesse valahogyan:

- Geneviève, megvan a bizonyítéka Simon ártatlanságának... Ó, fölébred az igazság, most már majd elindulhatunk!

De nem vette észre a sötétben Duparque-nét, aki a kibékülés óta kegyeskedett néha meglátogatni az unokáját, összerezzent, s így szólt száraz hangján:

- Micsoda! Simon ártatlansága? Maga még mindig nem gyógyult ki az őrültségéből? Bizonyíték? Miféle bizonyíték? Uramisten!

S amikor Marc elmondta, milyen beszélgetése volt a kis Milhomme-mal, a nagymama újra megharagudott.

- Na ugyan, egy gyerek tanúskodása! Azt mondja, hogy akkor hazudott - ki bizonyítja, hogy nem most hazudik?... És eszerint egy testvér lenne a bűnös? Mondja ki nyíltan, amit gondol, ugye, hogy nincs más célja, mint egy testvért megvádolni? Örökösen ez a dühöngő istentelenség!

Marcot kissé zavarba hozta, hogy így belebotlott az öreg hölgybe, meg akarta kímélni feleségét egy új szakítás fájdalmától, hát kedves hangon csak ennyit mondott:

- Nem akarok magával vitázni, nagymama... Csak közöltem Geneviève-vel egy hírt, amelynek bizonyára örül.

- Csakhogy nem örül a maga hírének! - kiáltotta Duparque-né. - Nézzen rá.

Marc meglepetten fordult felesége felé, aki az ablak halványodó világosságában állt. Csakugyan azt látta, hogy komoly az arca, szép szeme elsötétült, mintha a lassan leszálló éj homálya sűrűsödnék meg benne.

- Hát igaz, Geneviève, hogy az igazságosság műve már nem szerez örömet neked?

Az asszony nem felelt azonnal, elsápadt, zavarba jött, látszott rajta a fájdalmas habozás. S amikor Marc bizonytalan érzéssel megismételte kérdését, megmentette a válasz gyötrelmétől Alexandre özvegyének hirtelen belépése. Sébastien bátran elmondott mindent az anyjának, egész gyónását, s azt is, hogy a minta létezését megvallotta. Az asszonynak nem volt ereje, hogy megszidja szép cselekedetéért. De megrémült attól a gondolattól, hogy a tanító eljön hozzá, kikérdezi, s elkéri tőle az okmányt, félelmes sógornője jelenlétében, aki örökösen csak a kis papírkereskedés virágzásával törődik. Inkább eljött az iskolába, hogy tüstént eltemesse az egész ügyet.

Csakhogy a helyszínen egészen megzavarodott Alexandre özvegye. Elfutott hazulról, nem is igen tudta, mit fog mondani; most hebegve, zavartan állt ott, főként, mert Geneviève-et és Duparque-nét is ott találta Marc társaságában, akivel titokban, négyszemközt akart beszélni.

- Tanító úr, kérem, Sébastien most mondja nekem... Igen, az a vallomás, amit kötelességének érzett... Hát azt gondoltam, megmagyarázom a viselkedésem okát. Megérti, ugye, milyen kellemetlen nekünk az efféle história, hiszen olyan nehéz az üzletünket vezetni... Hát, egyszóval, igaz, az az írás nálam volt, de már nincs meg, megsemmisítettem.

Megkönnyebbülten lélegzett föl, mert megtalálta azt a szót, amely egyszerre megszabadíthatta nyugtalanságától.

- Megsemmisítette! - kiáltott fel fájdalmas hangon Marc. - Ó, asszonyom!

Az özvegy ismét zavarba jött kissé, megint keresgélni kezdte a szavakat.

- Lehet, hogy rosszul tettem... De hát gondolja meg a helyzetünket. Két szegény asszony, támasz nélkül. Meg aztán olyan szomorú dolog volt, hogy a gyermekeink belekeveredtek ebbe az utálatos ügybe... Nem akartam megtartani azt az írást, aludni sem tudtam miatta, inkább elégettem.

Úgy reszketett még mindig, hogy Marc ránézett. A magas, szőke, szelíd arcú asszonyt mintha valami rejtett kín gyötörte volna. Egy pillanatra föltámadt benne a gyanú: hátha hazudik. Próbára akarta tenni.

- Amikor azt az írást elpusztította, maga ítélt el másodszor egy ártatlan embert... Gondolja meg, mit szenved ott a fegyházban. Megríkatnák a levelei, ha felolvasnám magának. Nincs ennél szörnyűbb szenvedés - gyilkos éghajlat, durva őrök, s mindenekfölött ártatlanságának tudata, az az ijesztő sötétség, amelyben vergődik... És micsoda lidércnyomás ez magának, ha arra gondol, hogy ez a maga műve!

Az asszony erősen elsápadt, akaratlan mozdulatot tett a kezével, mintha valami rettentő látványt hessegetne el. Marc nem tudta, vajon a lelkifurdalás, vagy egy heves benső küzdelem borzongását látja-e ennek a jó és gyönge asszonynak mozdulatában. Az asszony egy pillanatig fejvesztetten dadogott, mintha segítséget kérne:

- Szegény gyermekem, szegény gyermekem...

És maga elé kellett idéznie ezt a gyermeket, imádott kis Sébastienjét, akiért mindent feláldozott volna - csak így tudta valamennyire visszanyerni az erejét.

- Ó, kegyetlen a tanító úr, szerencsétlenné tesz engem... De hát mitévő legyek? Ha egyszer megtörtént, a hamu közül nem kotorhatom elő azt az írást.

- Szóval bizonyos abban, hogy elégette?

- Hogyne, ha mondom... Elégettem, mert féltem, hogy a fiacskám bajba kerül, s egész életében megszenved miatta.

Forró hangon, valami vad elszántsággal mondta az utolsó szavakat. Marc elhitte, s kétségbeesetten legyintett a kezével - ismét messzebb tolódik az igazság diadala, ismét összeomlik egy reménység. Szó nélkül kísérte az ajtóig Alexandre özvegyét, aki ismét nagy zavarban volt, mert nem tudta, hogyan búcsúzzék a hölgyektől. Bocsánatkérő szavakat hebegett, és hajbókolva ment ki. Távozása után nagy csöndesség szállt a szobára.

Sem Geneviève, sem Duparque-né nem szóltak közbe, fagyos arccal, mozdulatlanul ültek. Akkor sem szóltak semmit, amikor Marc lassan, fejét lehajtva, bánatába egészen elmélyedve járkált a szobában. Végre fölállt Duparque-né, s maga is távozni készült. A küszöbön megszólalt:

- Őrült ez az asszony... Tudja, ez a história a megsemmisített írásról afféle dajkamese, senki nem hiszi el. Kár lenne továbbadni, ez nem segítene magán... Jó estét, legyen esze.

Marc nem is válaszolt. Hosszasan járkált elnehezedő lépésekkel. Egészen besötétedett, Geneviève meggyújtotta a lámpát. S a halvány világosságban, miközben csöndesen megterítette az asztalt, Marc nem is akarta vallatóra fogni, elhárította magától azt a másik fájdalmat, hogy talán sok mindenben nem értenek már egyet.

Hanem a következő napokban egyre kísértették Duparque-né utolsó szavai. Valóban, ha megpróbálná felhasználni ezt az új tényt, amely oly szerencsés módon jutott tudomására, elhinnék-e az emberek? Kétségtelenül rendelkezésére állna Sébastien tanúvallomása, a gyermek megismételné, hogy látta az írásmintát, amit unokabátyja elhozott a Testvérektől. De hát ez csak egy alig tízesztendős fiúcska tanúskodása lenne, s az anyja igyekeznék ennek is gyöngíteni a jelentőségét. Magát az okmányt kellene fölmutatni, s ha azt mondja, hogy elégették, ezzel másodszor is eltemeti az ügyet. Minél többet gondolkozott, annál inkább meggyőződött arról, hogy várni kell még, az új tényt ilyen körülmények között nem lehet felhasználni. Pedig milyen értékes volt neki, mennyi döntő bizonyíték származott belőle! Megrendíthetetlenné tette a hitét, megerősítette minden következtetését, kézzelfoghatóvá tette

a bizonyosságot, amihez okoskodás útján jutott el. Egy Testvér a bűnös, már csak egy lépést kell tenni, hogy megtudjuk: melyik - jóhiszemű vizsgálat azonnal rájött volna erre. De bele kellett törődnie abba, hogy tovább várjon, számítson az igazság erejére, amely elindult, és nem áll meg többé, amíg a teljes világosság föl nem ragyog. De e pillanattól fogva növekedett az aggodalma, lelkiismeretében napról napra tragikusabb harc folyt. Tudja azt, hogy egy ártatlan irtózatos kínokat szenved a fegyházban, hogy az igazi bűnös itt van, szemérmetlenül diadalmaskodik, tovább folytatja a gyermekek mérgezését - s ezt nem kiálthatja ki, nem bizonyíthatja be a társadalmi erők aljas cinkossága miatt, amelyek valamennyien összeesküdtek a maguk önző érdekében, hogy továbbra is fenntartsák ezt a szörnyű méltatlanságot! Aludni sem tudott már, úgy hordozta magában titkát, mint egy vasösztökét, amely szakadatlanul, emlékeztette kötelességére, hogy igazságot szolgáltasson. Egyetlen órája sem volt többé az életben, amikor nem gondolt küldetésére, vérző kétségbeeséssel, amiért nem tudja sikerét siettetni.

Hallgatott még Lehmannéknál is, nem szólt a kis Sébastien vallomásáról. Miért keltsen bizonytalan reményt ezekben a szegény emberekben? Az élet továbbra is oly keményen sújtotta őket azzal a gyalázattal és fájdalommal, amelyet a fegyenc okozott, akinek levelei felkavarták lelküket, s akinek nevét úgy vágták arcukba, mint a legsúlyosabb sértést. Az öreg Lehmann vevőköre egyre fogyott, Rachel már az utcára sem mert kimenni, örökös gyászt viselt, mint egy özvegy, s kétségbeesve nézte gyermekei növekedését: egyszer csak meg fognak érteni mindent! Marc csak Davidot tájékoztatta, akiben lángolt a szilárd akarat, hogy valamikor elismertesse és ünnepeltesse az öccse ártatlanságát. Hősies testvériségében félrehúzódott, ismeretlen maradt, vigyázott arra, hogy ne mutatkozzék; de egy óra sem múlt el, amikor nem dolgozott a rehabilitáció művén, amely életének egyetlen céljává lett. Gondolkozott, tanulmányozta az ügyet, elindult olyan nyomokon is, amelyeket igen gyakran az első lépések után el kellett hagynia. Kétesztendei folytonos kutatással nem talált még semmit, ami döntő lehetett volna. Bizonyossággá vált az a föltevése, hogy Gragnon elnök valami törvénytelen közlést tett az esküdtszék tagjai előtt a tanácskozószobában; de idáig hiábavaló volt minden erőfeszítése, hogy erre bizonyítékot szerezzen, még csak elképzelni se tudta, hogyan állapíthatja meg a valóságot. Mégsem csüggedt: rászán tíz évet az életéből, húszat is, ha kell, hogy megfogja az igazi bűnöst. Marc közlése csak növelte bátorságát és türelmét. Ő is jóváhagyta, hogy tartsák titokban a kis Sébastien vallomását, mert nem sok hasznát vehetik, amíg tárgyi bizonyíték nem támogatja. Mégis, eggyel több remény volt a győzelemre. Nyugodt erővel fogott újra a kutatáshoz, sietség nélkül, óvatosan és állandóan dolgozva.

Egy reggel, tanítás előtt, Marc végre elhatározta, hogy eltávolítja a feszületet, amelyet eddig ott hagyott a falon, katedrája mögött. Két esztendeje várta, hogy eléggé ura legyen a helyzetnek, s ezzel a cselekedettel kinyilvánítsa a világi iskola függetlenségét minden felekezettől úgy, ahogy felfogta és akarta. Idáig készséggel engedett Salvan bölcs tanácsainak, mert megértette, hogy először is meg kell maradnia állásában, hogy ezt később harci állássá építhesse ki. Most már elég erősnek érezte magát, hogy a harcot megindítsa: visszaszerezte a községi iskola régi virágzását, visszahozta a növendékeket, akiket a Testvérek elhódítottak. Lassanként tisztelni, szeretni kezdték a gyermekek, elfogadták a családok, szilárdan áll a lábán. De ami leginkább ösztökélte cselekvésre, az a Jonville-ban tett legutóbbi látogatás volt. Ezt a művelődni kezdő községet Cognasse abbé ismét sötét zuggá változtatta! És ösztökélte mindaz a nyugtalanság és harag, amit Sébastien vallomása mozgatott benne, a körös-körül érezhető aljasság miatt - az, hogy Maillebois-t szolgaságba dönti, megmérgezi a klerikális párt.

Ezen a reggelen éppen fölállt egy zsámolyra, amikor Geneviève a kis Louise-t kézen fogva belépett a terembe, mert meg akarta mondani neki, hogy egész napra nagyanyjához viszi a gyermeket. Meglepetten állt meg.

- Mit csinálsz?

- Amint látod, leakasztom ezt a feszületet, s magam viszem el Quandieu abbénak, hogy helyezze vissza a templomba, ahonnan nem is kellett volna elhozni... Légy szíves, segíts, fogd meg.

De Geneviève nem nyújtotta ki a kezét, meg sem mozdult. Sápadtan nézte az urát, mintha valami titkos, veszedelmes, ijesztő cselekedetet látna. Marc kénytelen volt segítsége nélkül leszállni a zsámolyról, két kezét lefoglalta a nagy feszület, amelyet tüstént elzárt egy szekrény aljába.

- Nem akarsz segíteni?... Mi bajod? Nem helyesled?

Geneviève izgatottsága ellenére is határozott hangon felelte:

- Nem helyeslem.

Marc megdöbbent, s őt is remegés fogta el, mint a feleségét. Az asszony először beszélt vele ilyen haragos, támadó hangon. Egy kis ütést érzett, azt a könnyű repedést, amely a szakadás előjele. Csak nézte, nem ismert rá a hangjára, csodálkozott és nyugtalan volt, mintha valami idegen beszélt volna hozzá.

- Hogyan, nem helyesled? Igazán te mondtad ezt?

- Én. Rosszul teszed, amit teszel.

Valóban ő volt. Ott állt előtte, magas, karcsú alakjával, kedves szőke fejével, derűs tekintetével, amelyben megvillant valami az apja érzéki, szenvedélyes természetéből. Ő volt, igen, és mégis kezdett másvalakivé válni, mert valami máris megváltozott benne, nagy kék szemében zavar látszott, valami túlvilági misztikus homály. És Marc csodálkozott, szíve elhűlt ettől a hirtelen észrevett változástól. Mi történt hát, hogy az asszony nem az már, aki volt? Meghátrált a közvetlen magyarázkodás elől, beérte azzal, hogy ennyit mondott:

- Idáig, ha talán nem gondolkoztál is úgy, mint én, mindig azt mondtad, hogy cselekedjem lelkiismeretem szerint, s ezt tettem most is. Fájdalmasan lep meg, hogy helyteleníted... majd beszélünk még erről.

Az asszony nem tette le a fegyvert s megőrizte bosszús hidegségét.

- Beszélhetünk, ha kívánod... Egyelőre elviszem Louise-t nagymamához, s ott hagyom estig.

Marc agyában hirtelen világosság támadt. Duparque-né veszi vissza tőle Geneviève-et, és nyílván ő fogja elvenni Louise-t is. Helytelen volt a közömbössége, nem lett volna szabad megengednie, hogy felesége és gyermeke abban a bigott házban éljen, a kápolna árnyéka és illatai között. Két esztendeig nem vette észre a földalatti munkát, amelyet felesége körül folytattak; hogyan ébresztették föl benne vallásos ifjúságát, mindazt, ami az egykori eltörölhetetlen nevelésből származott, hogyan terelték vissza lassanként a dogmákhoz, amelyekről ő azt hitte, hogy kiirtotta elméjének erőfeszítéseivel és szerelmes öleléseivel. Geneviève nem kezdte még újra a vallás gyakorlását, de Marc már érezte, hogy elszakadt tőle, indul vissza a múlt felé, lassú léptekkel talán, de minden lépés egyre jobban eltávolítja őket egymástól.

- Drágám - kérdezte szomorúan -, hát nem vagyunk már egy véleményen?

Az asszony őszintén válaszolta:

- Nem, Marc. És látod, igaza volt nagymamának: minden bajnak az az utálatos ügy az oka. Amióta azt az embert védelmezed, aki fegyházban van és megérdemelte a büntetését, beköltözött a házunkba a szerencsétlenség, s a vége az lesz, hogy nem értjük meg többé egymást.

Marc kétségbeesett kiáltással ismételte meg:

- Te mondod ezt! Ellene fordultál az igazságnak?

- Az eltévelyedettek és gonoszok ellen fordultam, akiknek gonosz szenvedélyei a vallást támadják. Istent akarják lerombolni; még ha az ember eltávolodik is az egyháztól, tisztelnie kell a szolgáit, akik annyi jót cselekszenek.

Most már elhallgatott Marc, érezte, mily hiábavaló az ilyen vitatkozás, hiszen a gyerekek is mindjárt itt lesznek. Hát ilyen mélyre hatolt már a baj? Fájt neki, hogy ennek a viszálykodásnak a Simon-ügy az oka, az igazság érdekében vállalt küldetése; mert ezen a téren semmiben sem engedhet, semmiképpen nem egyezhetnek meg egymással. A Simon-ügy két esztendeje forrása volt már minden eseménynek, mérgezett forrás, amely elrohasztja az embereket és a dolgokat, amíg az igazságnak eleget nem tesznek. És íme, most már meg van mérgezve házasélete is.

Hogy nem szólalt meg többé, Geneviève az ajtó felé indult:

- Nagymamához viszem Louise-t.

Marc ekkor hirtelen mozdulattal karjába kapta a gyermeket, mintha meg akarná csókolni. Tűrni fogja hát, hogy elvigyék ezt is, a leánykáját, a véréből való vért? Nem kell-e itt tartania a karjában, hogy megmentse ettől az ostoba, halálos ragálytól? Ránézett egy pillanatig. Mint anyja, nagyanyja és dédanyja, karcsú és magas volt ő is, már most ötesztendős korában. De nem örökölte világosszőke hajukat, s homloka magas volt, mint a Froment-oké, az ész és bölcsesség bevehetetlen tornya. A leányka nagy kacagás közben gyöngéden átkarolta az apja nyakát.

- Papa, ha hazajövök, elmondom a mesét, jól tudom.

És Marc megint csak nem akart vitát, engedett a lelkiismeret diktálta türelmességnek. Visszaadta a kislányt az anyjának, s az elvitte magával. Különben is szállingóztak a gyerekek, a terem gyorsan megtelt. De valami aggodalom ott maradt a tanító szívében, mert a küzdelemre gondolt, amelyre elszánta magát, amikor a feszületet levette az iskola faláról. Ez a küzdelem most már házi tűzhelyét is el fogja árasztani. Ő és az övéi könnyeznek majd miatta. Hősies erőfeszítéssel legyőzte fájdalmát, s kiszólította a kis Sébastient, hogy ügyeljen fel az olvasásra, miközben ő a táblánál vidáman magyarázott a termet elöntő derűs napsütésben.

MÁSODIK FEJEZET

Három nappal utóbb a szobájukban egy este, amikor Geneviève feküdt már, Marc pedig vetkőzött és ugyancsak feküdni készült, megmondta feleségének, hogy levelet kapott Salvantól, aki holnap, vasárnap várja. Hozzátette:

- Nyilván a feszületről van szó, amit levettem az iskola faláról. Úgy látszik, egyes szülők panaszkodtak, s nagy eset lesz a dologból. Erre egyébiránt el voltam készülve.

Geneviève a párnába dugta a fejét, és nem felelt. De amikor Marc lefeküdt s kioltotta a világot, boldog meglepetéssel érezte, hogy az asszony gyöngéden átkarolja, és halkan a fülébe súgja:

- A minap keményen beszéltem veled, s annyi igaz is, hogy nem úgy gondolkodom, mint te, sem a vallásról, sem a Simon-ügyről; de mégis szeretlek, egész szívemmel szeretlek.

Marcot annál jobban meghatotta ez, mert az asszony három éjszakán hátat fordított neki, mintha szakítottak volna egymással mint házastársak.

- És - folytatta gyöngéden Geneviève - most, amikor sok bosszúságod lesz, nem szeretném, ha azt hinnéd, hogy haragszom rád. Lehet két embernek különböző gondolkodása, s azért mégis imádhatják egymást, ugye? És ha te az enyém vagy, én még mindig egészen a tiéd vagyok, drágám.

Szédült öleléssel, lángoló szerelemmel vonta magához.

- Ó, drágám, amíg szeretsz és az enyém vagy, nem félek a legszörnyűbb fenyegetésektől sem!

Az asszony remegve adta oda magát, elsodorta a szerelem öröme, melyre oly nagy szüksége volt. A tökéletes egyesülés pillanatát élték át, ellenállhatatlan megbékülés volt ez. Egy fiatal párnak, amely szerelemmel szereti egymást, és minden este összetalálkozik az ágyban, semmi sem fenyegeti komolyan az egyetértését addig, amíg hálószobai veszekedés nem támad köztük. Amíg a szerelmesek kívánják egymást, a házastársak is egyetértenek, a legnagyobb ellentétek között is. Aki el akarja választani őket, előbb érje el azt, hogy ne kívánják többé egymást.

Marc még egyszer megcsókolta Geneviève-et, s mielőtt elaludni engedte volna, meg akarta nyugtatni.

- Megígérem neked, hogy az egész dologban igen óvatosan viselkedem majd. Hiszen tudod, hogy voltaképpen mérsékelt és józan ember vagyok.

- Ó, tégy, amit akarsz - mondta kedvesen az asszony. - Nem kívánok egyebet, csak térj vissza hozzám, és szeressük egymást.

Marc másnap bement Beaumont-ba, egészen felvidulva felesége lángoló szerelmétől. Új bátorságot merített ebből, s mosolyogva, harci kedvvel lépett be Salvanhoz, a tanítóképzőbe.

De a baráti kézszorítás után az igazgató első szava meglepte és zavarba hozta.

- Mondja, kedves barátom, hát fölfedezte végre az új tényt, azt a sokáig keresett bizonyítékot, a mi szegény Simonunk ártatlansága mellett, ami lehetővé teszi, hogy újra fölvegyük a pörét?

Marc azt várta, hogy sürgős magyarázkodásról lesz szó a feszület dolgában. Egy pillanatra torkán akadt a szó, nem tudta, hogy elmondhatja-e Salvannak a pontos igazságot, amit eddig mindenki előtt rejtegetett. Aztán lassan szólalt meg, keresgélve a szavakat:

- Az új tény... Nem, még semmi döntő dolog nincs a kezemben.

Salvan nem vette észre habozását.

- Ezt gondoltam is, különben értesített volna, ugye? Mégis az a hír járja, hogy talált valamit, a véletlen egy főbenjáró fontosságú okmányt juttatott a kezébe - egyszóval, azt a villámot, amelyet mostantól fogva ott tartogat az igazi bűnösnek és bűntársainak, az egész klerikális bandának a feje fölött.

Marc elképedve hallgatta. Ki beszélhetett, hogyan terjedhetett el, hogyan növekedhetett meg a híre a kis Sébastien vallomásának, s az anyja nála tett látogatásának? Hirtelen elhatározta magát, szükségesnek látta, hogy tájékoztassa barátját, tanácsadóját, azt a derék és bölcs embert, akiben tökéletesen megbízott. Mindent elmondott neki, azt is, hogyan tudta meg, hogy a Testvérektől származó és a bűnjelhez hasonló írásminta volt a világon, de megsemmisítették.

Salvan izgatottan állt fel.

- Ez volt a bizonyíték! - kiáltotta. - De igaza van, hogy hallgat, és nem mozdul, mert a kezünkben nincs semmi. Várni kell... És most már értem, honnan ered az a nyugtalanság, az a titkos rémület, amit néhány nap óta érzek az ellenfeleink között. Egy-két szó kicsusszanhatott, tudja, milyen megmagyarázhatatlan munkát végez néha egy véletlenül kiejtett szó, amely aztán röpül a négy világtáj felé. Talán nem is mondott senki semmit, valami titokzatos erő hozza forgalomba és torzítja el a titkokat... Egy szó mint száz, rázkódás történt, s a bűnös és bűntársai bizonyára érezték, hogy reng alattuk a föld. Természetes, hogy megrémülnek, hiszen védelmezniök kell a bűnüket.

Aztán rátért a tárgyra amely, a sürgős hívásnak oka volt.

- Azért kérettem, hogy beszéljünk arról az eseményről, amellyel mindenki foglalkozik: hogy maga leakasztotta a feszületet a tanterem faláról... Ismeri a gondolkodásomat, az iskolának lényegében világinak kell lenni, s helyesen tette, hogy megszüntetett minden vallási szimbólumot. De el sem képzeli, milyen vihart támaszt ezzel... A legnagyobb baj az, hogy a Testvéreknek és az őket támogató jezsuitáknak most érdeke a maga helyzetét megrendíteni, magát megsemmisíteni, annyira rettegnek a fegyverektől, melyek hitük szerint a kezében vannak. És mihelyt valami rést enged nekik, támadásra indulnak.

Marc mindent megértett. Merész mozdulatot tett, mint aki elfogadja a harcot.

- Nem voltam-e óvatos az ön helyes tanácsa szerint? Nem vártam-e két hosszú évig, míg levettem azt a keresztet, amit Simon elítélése és távozása után akasztottak fel, mintegy annak jeléül, hogy a diadalmaskodó klerikalizmus birtokába vette a mi községi iskolánkat? Én talpra állítottam, felvirágoztattam és szabaddá tettem ezt a szegény, meggyanúsított, hitelét vesztett iskolát - nincs-e jogom, hogy mint befogadott és ma már győztes tanító, megszabadítsam ezt az iskolát minden jelképtől, s visszaadjam annak a vallási semlegességnek, amelyből sohasem lett volna szabad engednie?

Salvan félbeszakította:

- Ismétlem, nem helytelenítem, amit tett. Türelmes volt a szó minden értelmében. De mégis igen rossz pillanatban történt a dolog. Féltem magát, s éppen azért kívántam ezt a beszélgetést, hogy szembeszálljunk a veszedelemmel, ha lehet.

Leültek és hosszan beszélgettek. A megye politikai helyzete még mindig a lehető legrosszabb volt. Nemrég folytak le az új választások, s az eredmény ismét egy lépést jelentett a klerikális reakció útján. Rendkívüli dolog történt, Lemarrois, a polgármester, Gambetta egykori barátja, Beaumont elmozdíthatatlan képviselője pótválasztásba került egy szocialista jelölttel, Delbos ügyvéddel szemben, akire a Simon-ügyben mondott védőbeszéde felhívta a forradalmi szellemű külvárosok figyelmét; s a második fordulóban csak ezer szavazattal győzött. Közben

a monarchikus és katolikus reakció elhódított egy helyet, a szép Hector de Sangleboeufnek sikerült megválasztatnia egy tábornok barátját, hála a Désirade-ban rendezett ünnepségeknek, és apósa, Nathan báró számlálatlanul osztogatott aranyainak. A szeretetre méltó Marcilly pedig, a művelt ifjúság egykori reménysége, csak hogy újra megválasszák, nagy ügyességgel fordult egészen az egyház kitárt karjai felé, amelynek leghőbb vágya volt, hogy új egyezséget kössön a szocializmus haladásától rettegő polgársággal. Ez a polgárság elfogadta a politikai egyenlőséget, de hallani sem akart a gazdasági egyenlőségről, mert ragaszkodott bitorolt hatalmához, semmit sem szándékozott visszaadni abból, amije volt, s inkább haladt együtt régi ellenfeleivel, csak az alulról jövő nyomásnak ellenállhasson. Voltairiánusból misztikussá vált, ismét úgy kezdte látni, hogy van valami jó a vallásban, nélkülözhetetlenül hasznos rendőrség, szükséges korlát az, csak a vallás tud gátat vetni a nép növekvő étvágyának. Így aztán lassanként teleszívta magát militarizmussal, nacionalizmussal, antiszemitizmussal, a mindent elözönlő klerikalizmus valamennyi álcázott formájával. A hadsereg egyszerűen a nyers erő igenlése volt, az évszázados lopások szentesítője, a szuronyok bevehetetlen fala, amely mögött nyugodtan emésztett a tulajdon és a tőke. A nemzet, a haza: összessége azoknak a visszaéléseknek és méltatlanságoknak, amelyekhez nyúlni halálos bűn; félelmes társadalmi építmény, amelynek egyetlen gerendáját is tilos kicserélni, mert félő, hogy összeomlik az egész. A zsidók, akárcsak a középkorban, ürügyül szolgáltak arra, hogy fölmelegítsék az ellangyosodott hiedelmeket; szörnyű kizsákmányolása volt ez egy ősi gyűlöletnek, kegyetlen vetése a polgárháborúnak. És a reakció roppant mozgalmának mélyén mindenütt csak az egyház titkos munkája lappangott, amely fölhasználta ezt a történelmi pillanatot annak a területnek visszanyerésére, amelyet elveszített, amikor a régi világ összeomlott a forradalom felszabadító viharában. A forradalom szellemét kellett megölni, visszahódítva a polgárságot, amely akkor került hatalomra, s amely most kész a forradalmat elárulni, hogy megtarthassa törvénytelen hatalmát, amelyről számot kell adnia a népnek. Ha a polgárság visszatér az egyház ölébe, meg van nyerve a nép is, hiszen a nagy vállalkozás alapja az volt, hogy a férfit visszahódítsák az asszony útján, de mindenekelőtt visszahódítsák a gyermeket, az iskola padjaiban, s újra bezárják a dogma sötétségébe. Voltaire Franciaországa azért kezdett visszaváltozni Róma Franciaországává, mert a tanítórendek újra rátették kezüket a gyermekre. És a hadjárat mind komolyabbra vált, az egyház már diadalkiáltást hallatott a demokráciával és a tudománnyal szemben, s duzzadt a reménységtől, hogy megakadályozza az elkerülhetetlent: a kiteljesedett, befejezett forradalmat, amely az egész nemzetet fölszabadítja.

- A helyzet tehát napról napra rosszabbodik - fejezte be Salvan. - Tudja, milyen dühös hadjárat folyik a mi elemi oktatásunk ellen. Múlt vasárnap Beaumont-ban egy pap a szószéken merte elmondani, hogy a világi oktatás nem más, mint pedagógussá változott sátán; s így kiáltott fel: „Apák és anyák, inkább kívánjátok gyermekeitek halálát, mintsem a kárhozatnak ilyen poklában lássátok őket...” A középiskola hasonlóképpen zsákmánya a legrosszabb klerikális reakciónak. Nem beszélek a szerzetesi intézmények egyre növekvő virágzásáról, például a valmarie-i kollégiumról, ahol a jezsuiták végképpen megmérgezték a polgárság fiait, a leendő katonatiszteket, tisztviselőket és bírákat. De még a mi líceumainkban is mindenható maradt a pap. Itt például az igazgató, a jámbor Depinvilliers, nyíltan fogadja Crabot atyát, aki úgy hiszem, feleségét és két leányát gyóntatja. Legutóbb egy harcias hitoktatót kért, mert nem volt megelégedve Leriche abbéval, aki derék ember, de nagyon öreg, és aluszékonyan dolgozik. Persze a vallásoktatás nem kötelező; de hogy a növendékeket fölmentsék alóla, a szülők kérelmére van szükség; és természetesen mindjárt rossz szemmel nézik, félretolják, különböző apró üldözésekben van része... szóval, a köztársaság harmincesztendős fennállása után, a szabad gondolat több mint egy évszázados erőfeszítései ellenére, az egyház marad gyermekeink tanítója és nevelője, a föltétlen parancsoló, aki meg akarja tartani kezében a világ uralmát, régi mintára gyártva a szolgalelkű, tévedésben tartott embereket, akikre szüksége van, hogy kormányozhasson. És egész mostani nyomorúságunk ebből származik.

Marc tudta mindezt. Végül megkérdezte:

- De hát mit tanácsol, barátom? Meghátráljak most, amikor már cselekedtem?

- Ó, dehogy! Ha előre figyelmeztet, talán kértem volna, hogy várjon még. De ha már eltávolította azt a feszületet a tanteremből, védelmezni kell a cselekedetét, az ész diadalává kell tenni... Amióta írtam magának, hogy jöjjön el, jártam Le Barazer barátomnál, a főigazgatónál, és valamivel nyugodtabb vagyok. Hiszen ismeri: elég nehéz megtudni, hogy mit gondol, a halogatás a fegyvere, elkoptatja a többiek akaratát, hogy a magáét rájuk kényszerítse. Hiszem, hogy lelke mélyén velünk van, s nagyon meglepne, ha kezére játszanék a maga ellenségeinek... Minden magától függ, az ellenállóerejétől, és attól, hogy milyen szilárd helyzetet teremtett magának Maillebois-ban. Előre látom, milyen dühös hadjáratot indítanak a Testvérek, a kapucinusok, a jezsuiták, hiszen maga nemcsak a világi tanító, vagyis sátán, hanem mindenekfölött Simon védelmezője, a fáklyahordozó, az igazság embere, akit el kell némítani. Egy szó, mint száz, maradjon meg bölcsnek, jónak és bátornak.

Salvan fölállt, és mindkét kezét megfogta Marcnak. Így maradtak egy pillanatig, összefont kézzel, s mosolyogva néztek egymásra - szemükben ragyogott a bátorság és a hit.

- Legalább ön nem esik kétségbe, ugye?

- Kétségbeesni, fiam? Soha! A győzelem bizonyos; igaz, hogy nem tudom, mikor jön el, de bizonyos... Meg aztán, több a gyáva és önző ember, mint a rossz. Itt a közoktatás területén is hányan vannak, akiknek gondolkodása se jó, se rossz, átlagban talán inkább jó is. Hivatalnokok, ez a baj; és persze hivataloskodnak. Hivataloskodnak a megrögzött formák kedvéért és segítségével, no meg, természetesen, az előlépésük érdekében is... A rektorunk, Forbes, szelíd, igen művelt ember, legfőbb vágya, hogy ne zavarják az őstörténet tanulmányozásában. Sőt azt gyanítom, hogy a filozófus titkos megvetésével nézi a mai utálatos időket, ezért zárkózik el szigorúan az egyszerű hivatali fogaskerék szerepébe, a miniszter és az oktatásügyi személyzet között. Maga Depinvilliers is csak azért áll az egyház mellé, mert két csúnya férjhez adó leánya van, és arra számít, hogy Crabot atya majd gazdag férjeket talál nekik. Ami a félelmes Mauraisint illeti - az hitvány lélek, jól teszi, ha óvakodik tőle; az én helyemet szeretné megkapni, s már holnap maga mellé állna, ha azt hinné, hogy megszerezheti neki ezt a helyet... Hát igen, igen, mind szegény ördögök, éhenkórászok ezek, vagy pedig gyönge lelkek, akik majd mellénk állnak és minket segítenek, mihelyt győzünk.

Elnézően nevetett. Aztán elkomolyodva, megindultan folytatta:

- Különben is, sokkal jobb munkát végzek itt, semhogy kétségbeeshetnem. Tudja, fiam, hogy igyekszem elfeledtetni magamat ebben a zugban, de nincs nap, amikor csöndesen, hallgatagon ne dolgoznám a jövendő előkészítésén. Hússzor is elmondtuk egymásnak: a holnap iskolája annyit fog érni, amennyit a tanító ér. Egyedül a világi tanító, az igazság eszköze, mentheti meg a nemzetet, ő adhatja vissza régi rangját és vezető szerepét a világban... És haladunk, haladunk, biztosíthatom magát. Nagyon meg vagyok elégedve a növendékeimmel. Igaz, a toborzás még mindig elég rosszul megy, olyan hálátlan, rosszul fizetett, lenézett foglalkozás ez, maga a biztos nyomorúság. Idén mégis több volt a jelentkező. Remélik, hogy az országgyűlés végül is ésszerű fizetéseket szavaz meg, s a legszerényebb tanító is tisztességgel megélhet majd... És meglátja, hogy lassanként olyan tanítók kerülnek ki innét, akik eleget tudnak, hogy az ész és méltányosság apostolai lehessenek, meglátja majd, amint elárasztják a falvakat és városokat, viszik magukkal a felszabadító igét, mindenütt lerombolják a tévedést és a hazugságot, mint megannyi hittérítője az új emberiségnek! Akkor pedig legyőzzük az egyházat, hiszen életének és diadalainak föltétele a tudatlanság, és béklyóit levetve, elindul az egész nemzet a szolidaritás és a béke eljövendő állama felé.

- Ó, öreg barátom - kiáltotta Marc -, ez a nagy reménység, ez adja meg mindnyájunknak az erőt és frisseséget, hogy a munkánkat elvégezzük... Köszönöm a hitet, amit belém öntött, igyekszem majd bölcsen és bátran viselkedni.

A két férfi erősen kezet szorított, és Marc visszatért Maillebois-ba, ahol a legkegyetlenebb harc, igazi késhegyre menő háború várt reá.

A legnagyobb baj az volt, hogy ott is megromlott a politikai helyzet, akárcsak Beaumont-ban. Az országgyűlési választások után a községi választások is lesújtó eredménnyel jártak. Az új községtanácsban Darras kisebbségbe került, s polgármesternek Philist, a városi tanács klerikális tagját, a reakció legfőbb támaszát választották meg. Marc éppen azért mindenekelőtt Darras-szal akart beszélni, hogy megtudja, mennyiben számíthat még a támogatására.

Egy este látogatta meg, annak a szép háznak kényelmes szalonjában, amelyet magának épített a meggazdagodott vállalkozó. Darras, amint megpillantotta, égnek emelte a karját.

- No, kedves tanító úr, most aztán magára uszították a falkát! Én magával tartok, számítson rám, most, hogy megvertek és ellenzékbe szorítottak... Polgármester koromban nehéz volt mindig a pártjára álnom, hiszen tudja, alig kétfőnyi többségem volt, gyakran nem lehetett cselekednem. Sokszor ellene is fordultam, pedig a lelkem mélyén ezerszer is igazat adtam magának... De most aztán rajta, hiszen nem tehetek mást: harcolnom kell, hogy megbuktassam azt a Philist, ha lehet, és visszaszerezzem tőle a polgármesterséget. Jól tette, hogy leakasztotta azt a feszületet a falról, ami Simon idejében nem volt ott, és sohasem is kellett volna ott lennie.

Marc megengedett magának egy mosolyt.

- Valahányszor szóba hoztam, hogy leveszem onnét, ön jajveszékelt, s az óvatosságot emlegette: nem szabad elriasztani a szülőket, fegyvert adni az ellenfeleink kezébe...

- De hiszen megvallottam magának, hogy milyen kutyaszorítóban voltam! Nem könnyű dolog olyan várost vezetni, mint Maillebois, ahol a pártok ereje mindmáig egyensúlyban volt, s nem lehetett tudni, ki lesz a győztes, a szabadgondolkodók vagy a papok... Most nem állunk valami remekül, annyi szent. Mindegy, nem szabad csüggedni, a végén úgy ellazsnakoljuk őket, hogy mi maradunk az urak.

Marcot boldoggá tette a becsvágyó vállalkozó bátorsága, akit alapjában derék embernek tartott.

- Az bizonyos - jelentette ki.

- Annál is inkább - folytatta Darras -, mert ha engem félénkké tett az a nyavalyás két szótöbbségem, Philis sem merhet semmi komoly dologra vállalkozni, az ő két szótöbbségével. Kénytelen lesz egy helyben topogni, félni fog a legcsekélyebb hullámzástól is, ami kisebbségbe szoríthatja. Ismerem ezt.

Hangosan nevetett. Az egészséges, jó gyomrú és biztos fejű kövér ember gyűlöletét érezte Philis iránt, viszolygott az új polgármester sovány kis termetétől, hegyes orrától, vékony szájától, sötét és kemény ábrázatától. Philis, az egykori ponyvagyáros, felesége halála óta visszavonult az üzlettől. Gazdag embernek számított, mintegy tízezer franknyi járadékot húzott, amelynek igazi eredete meglehetősen homályos volt. A világtól elhúzódva élt, egyetlen cseléd szolgálta ki, egy terjedelmes, szőke teremtés, akit a rossz nyelvek „ágymelegítőnek” neveztek, s azzal vádolták, hogy zsíros gömbölyűségeivel minden este megmelegíti a gazdája ágyát, s aztán ott is marad. Volt egy tizenkét esztendős leánya, Octavie, a Vizitációs apácáknál, Beaumont-ban, meg egy tízéves fia, Raymond, akit Valmarie-ba, a jezsuiták kollégiumába adott be, s aki Saint-Cyrbe készült, a katonai akadémiára. Így lerázta magáról a

gyermekeit, egészen zárkózott, szűk körű életet élt, aprólékos gonddal tartotta a vallást, örökösen a csuhásokkal tárgyalt, valóságos végrehajtója volt a szerzet akaratának. Polgármesterré választása megmutatta, mennyire kiélesedett a vallási válság ebben a városban, ahol dühöngött a világi köztársaság és az egyház küzdelme.

- Szóval - kérdezte Marc -, cselekedhetek, és ön támogatni fog a tanács kisebbségével?

- Okvetlenül! - kiáltotta Darras. - De azért legyen esze, túlságosan nagy ügyet ne szedjen a nyakába.

Maillebois-ban már másnap megkezdődött a harc. És mintha Savin, a hivatalnok, Achille és Philippe apja vállalta volna magára az első kardcsapást. A sovány, nyiszlett ember, szoros fekete kabátjában, iroda után elment az iskolába, hogy belekössön a tanítóba.

- Ugyebár, tudja, tanító úr, hogy kivel beszél? Radikális köztársaságpárti vagyok, engem nem lehet azzal meggyanúsítani, hogy összeszűröm a levet a papokkal. Mégis arra kérem, a szülők egy egész csoportjának nevében, hogy tegye vissza a falra azt a feszületet, amelyet letépett onnan, mert a vallásra szükségük van a gyermekeknek, mint ahogy az asszonyoknak is... Ne legyen pap az iskolában, nem bánom; de Krisztus, Krisztus, gondolja meg! Az első köztársasági, az első forradalmár!

Marc tudni szerette volna, kik azok a szülők, akiket képvisel.

- Ha nemcsak a maga nevében jön, mondja meg, milyen családok küldték?

- Ó, hogy küldtek, ez nem egészen pontos kifejezés. Meglátogattam Doloir kőművest és Bongard gazdát, s megállapíthattam, hogy éppen úgy helytelenítik a tettét, mint én. Csakhogy, ugyebár, tiltakozni, aláírást adni mindig veszedelmes dolog. Magam is sokat kockáztatok a feljebbvalóim előtt, amikor előtérbe lépek... De családapai lelkiismeretem nem hagy nyugton. Mit csináljak azzal a két alattomos és fegyelmezetlen csibésszel, ha a Jóistennel meg a pokollal meg nem ijeszti őket egy kicsit? Nézze a nagy lányomat, azt az édes Hortense-ot, akinek első áldozását az idén egész Maillebois megcsodálta. Rouzaire kisasszony igazán tökéletes teremtést nevelt belőle, mert elvitte a templomba... Hasonlítsa össze, kérem, a maga művét Rouzaire kisasszonyéval, a két fiamat a leányommal. Ez az összehasonlítás egyben ítélet is, tanító úr.

Marc nyugodtan mosolygott. Az édes Hortense, csinos, koraérett, máris kifejlett tizenhárom éves leány, Rouzaire kisasszony egyik kedvence, átmászott néha az iskola udvarának közfalán, s ottfeledkezett egyik-másik zugban a vele egykorú fiúkkal. Marc gyakran összehasonlította a maga növendékeit, ezeket a kis embereket, akikben egyre több józan ész és igazság nyilatkozott meg, a szomszéd tanítónő növendékeivel, a klerikalizmus hazugságaiban és szenteskedéseiben növekvő csupaméz leánykákkal, akiket megzavart, és titkon meg is rontott, a titokzatosság perverzitása. Ó, hogy szerette volna a fiúkkal együtt kezében tartani ezeket a leányokat, akiket külön neveltek és tanítottak, mindent eltitkoltak előttük, és misztikus lángokkal hevítették őket: nem másztak volna többé át a falon, keresni azt, amit bűnnek emlegettek előttük, a kárhozat és a gyönyör tiltott gyümölcsét. Csak a vegyes iskola egészséges és erős, az nevelheti föl a holnap szabad, boldog nemzetét.

Végül egyszerűen ennyit felelt:

- Rouzaire kisasszony a maga felfogása szerint teljesíti kötelességét, én hasonlóképpen... Ha a családok segítségemre lennének, a tanítás és nevelés jó munkája gyorsabban haladna előre.

Most aztán megharagudott a kis Savin, és kiegyenesítette kurta termetét.

- Azt állítja, hogy én rossz példát adok a gyerekeimnek?

- Dehogyis. Csakhogy mindazt, amire én itt tanítom őket, meghazudtolja az, amit maguk körül látnak. Az igazság veszedelmes vakmerőséggé válik, az észt elítélik, s azt mondják, hogy pusztán annak segítségével nem lehet tisztességes embert nevelni.

Nagy fájdalma volt Marcnak, hogy a családok ellene dolgoznak, holott arról álmodott, hogy segítségükkel meggyorsíthatja az egyszerű emberek felszabadítását. Ha az iskolából kilépő gyermek odahaza megvalósulva látná az ő tanításait, gyakorlatban szemlélhetné azokat a társadalmi kötelezettségeket és jogokat, amelyekre ő igyekezett megtanítani: mennyivel könnyebb és gyorsabb lenne az út a jobb jövő felé! Nélkülözhetetlen ez az együttműködés, sok mindenre, a legkényesebb és leghasznosabb dolgokra nem taníthatja meg őket, ha a családok nem egészítik ki a munkáját, s nem haladnak ugyanabban a felszabadító szellemben. Tanítónak és szülőnek egymást kézen fogva kellene haladnia az igazság közös célja felé. És milyen szomorú látvány, hogy nemcsak segítségére nincsenek, hanem le is rombolják azt a keveset, amit megvalósított, majdnem mindig öntudatlanul, csak azért, mert eszméi nem függenek össze az életükkel.

- Egyszóval, tanító úr - folytatta Savin -, visszaakasztja azt a feszületet a terem falára, ha örömet akar szerezni mindnyájunknak, és jó egyetértésben akar élni velünk, amit kívánunk is, mert ön nem rossz tanító.

Marc újra elmosolyodott.

- Köszönöm... De mondja, kérem, miért nem kísérte el a felesége? Ő legalább helyén lett volna itt, mert tudom, hogy tartja a vallást.

- Vallásos, mint minden tisztességes asszony - felelte szárazon a hivatalnok. - Inkább járjon templomba, mintsem hogy szeretőt tartson.

És gyanakodva nézett Marcra, mert állandóan dolgozott benne a beteges féltékenység, s minden férfiban a lehetséges vetélytársat látta. Miért sajnálta a tanító, hogy a felesége nem jött vele? Hiszen már kétszer is itt járt, azzal az ürüggyel, hogy Achille és Philippe hiányzását megmagyarázza. Savin egy idő óta kényszerítette, hogy hetenként meggyónjon Theodosius atyának, a kapucinusok rendfőnökének, úgy gondolkozván, hogy a vallomás szégyene megállítja a bűn útján. Az asszony idáig hitetlenül, csak a házi béke kedvéért tartotta a vallást, de most némi buzgalommal térdelt a gyóntatószék elé, mert Theodosius atya pompás, gyönyörű férfi volt, akiről minden kegyes ifjú hölgy álmodozott.

Marc rosszmájúan tette hozzá:

- Csütörtökön volt szerencsém találkozni a feleségével a Kapucinusok terén, amikor a kápolnából jött ki, és beszélgettünk egy percig. Nagyon kedves volt hozzám, s éppen azért sajnáltam, hogy nem kísérte el önt.

A férj fájdalmas mozdulatot tett. Állandó, sértő gyanakvásában odáig jutott már, hogy maga hordta ki a kis gyöngyfűzőmunkákat, amiket titokban végeztetett a feleségével, hogy azzal a néhány nélkülözhetetlen fillérrel megtoldja sovány fizetését. Titkos nyomor volt ez, a szűkölködő, sokgyermekes tisztviselőcsaládok pokla: a férj keserű, elviselhetetlen zsarnok, az asszony szelíd és csinos, s beletörődik mindenbe, amíg diszkrét vigasztalóra nem talál.

- A feleségemnek nincs és nem is lehet más véleménye, mint az enyém - jelentette ki végül Savin. - Az ő nevében, a magam nevében és, ismétlem, sok más szülő nevében jöttem el önhöz... Most már az ön dolga, hogy számol-e ezzel. Gondolkozzék.

Marc elkomolyodva felelte:

- Már gondolkoztam, Savin úr. Amikor levettem azt a feszületet, jól tudtam, hogy mit cselekszem; most, hogy nincs itt többé, bizonyos, hogy nem helyezem vissza.

Másnap az a hír járta Maillebois-ban, hogy szülők egész küldöttsége kereste fel a tanítót, és viharos magyarázkodás, iszonyú botrány volt. Marc akkor értette meg igazán, hogy honnan jött ez a vágás, amikor véletlenül megtudta Savin lépésének igazi okát. A csinos Savinné, aki oly közömbös volt ebben az ügyben, s egyetlen személyes vágya egy kis boldogság volt, mégiscsak eszközül szolgált Theodosius atya kezében: mert az ő révén folytatott az ura titkos megbeszélést a kapucinussal, aki rávette, hogy menjen el a tanítóhoz, s vessen véget ennek az állapotnak, amely annyira káros a jó erkölcs és a családi fegyelem szempontjából. Ha nincs kereszt az iskolában, ez egyértelmű a fiúk fegyelmetlenségével, a lányok és anyák kicsapongásával. És a kis sovány Savin, a köztársaságpárti, az antiklerikális, aki betege volt nyomorúságos, elhibázott életének és ostoba féltékenységének, harcba indult az erényért, mint tekintélypárti, mint visszája a katolikusnak, aki az emberi paradicsomot börtönnek képzeli el, amely az egész embert megbéklyózza és összetiporja.

Theodosius atya háta mögött könnyű volt megsejteni Fulgence testvért segédtanítóival, Gorgias és Isidore testvérekkel, akik dühöngtek a világi iskola ellen, amióta az visszaszerzett tőlük egy-két növendéket. Mögöttük pedig ott volt Philibin atya és Crabot atya, a valmarie-i kollégium tanulmányi igazgatója és rektora, azok a hatalmas személyiségek, akiknek ügyes, láthatatlan keze a szörnyű Simon-ügy óta állandóan vezette a hadjáratot. Az egész bűntett itt szunnyadt a homályban, s a bűntársak sötét, néma, ismeretlen, gyanús tömege el volt szánva arra, hogy új bűnökkel védi meg ezt a homályt. Marc kitalálta, hol rejtőzik a banda, legalacsonyabb tagjától a legmagasabbig. De hogyan üssön rajtuk, hogyan bizonyítsa rájuk a bűnt? A szeretetre méltó, nagyvilági Crabot atya továbbra is sűrűn szerepelt Beaumont előkelő társaságában, egészen a gyóntatott hölgyek lelki irányításának és volt növendékei gyors érvényesülésének szentelve magát; de alárendeltje, Philibin atya, mintha tökéletesen eltűnt volna, bezárkózott nagy munkájába, Valmarie tényleges vezetésébe. Semmi sem árulta el a titkos munkát, amelyet makacsul folytattak a homályban, nem veszítve el egy percet sem, amely a jó ügy diadalát szolgálhatta. Marc csak annyit állapíthatott meg, hogy kémek veszik körül: papi diszkrécióval járnak nyomában, örökösen fekete árnyak ólálkodnak körülötte. Tudhatták, valahányszor Lehmannékat meglátogatta vagy Daviddal beszélgetett. És jól mondta Salvan, személyében csakugyan az igazság szenvedélyes harcosát, a jövendőbeli igazságosztót üldözték, a tanút, akinek kezében megsejtették a bizonyítékok csíráját, s akinek torkába végképpen bele akarták fojtani a bosszuló kiáltást. A csuhás és reverendás banda növekvő vakmerőséggel dolgozott, még szegény Quandieu abbé is, aki kétségbeesetten állította a vallást a méltatlanság művének szolgálatába, de megtörtén engedelmeskedett püspökének, a szomorú Bergerot-nak, akihez hetenként eljárt a beaumont-i püspöki palotába, hogy rendelkezéseit átvegye és vereségében vigasztalja. Mind a ketten, a püspök és a plébános, ráterítették papi köpenyüket az egyház pusztító sebére, mint tisztelettudó gyermekek, s eltitkolták könnyeiket és rettegésüket, mert nem vallhatták meg, minő halálos veszélybe látják hullani.

Egy este Mignot segédtanító, aki éppen az udvarról jött vissza, dühösen mondta Marcnak:

- Igazgató úr, kérem, ez már mégis undorító: megint rajtakaptam. Rouzaire kisasszonyt, amint létrán állva leskelődött utánunk.

Valóban, a tanítónő, amikor azt hitte, hogy nem látják, létrát támasztott a közfalhoz, hogy megtudja, mi történik a fiúiskolában; Mignot azzal vádolta, hogy aztán hetenkint titkos jelentéseket küld Mauraisin tanfelügyelőnek.

- Hadd leskelődjék! - mondta jókedvűen Marc. - Kár, hogy létramászással fárasztja a lábát. Kitárom előtte a kaput, ha akarja.

- Nem, azt már nem! - kiáltotta a segédtanító. - Maradjon ki-ki magának. Ha még egyszer meglátom, a lábánál fogva húzom le.

Marc lassan-lassan meghódította Mignot-t, s ez a lélekmentés nagyon boldoggá tette. Simon iránt annak idején mindig bizalmatlan volt Mignot, a parasztfiú, aki egyszerűen a szántövető munkától akart megszabadulni, s átlagos eszével és jellemével csak a maga közvetlen érdekére gondolt, mint annyi más ember. Ettől a zsidótól semmi jót nem várt, okosabbnak tartotta, ha elhúzódik tőle. A pör alkalmával, bár lappangott benne annyi becsületesség, hogy nem vallott az ártatlan ellen, de nem is telt ki tőle az az igaz és kedvező vallomás, amely Simont megmenthette volna. Később, Marckal szemben, védekező állásba helyezkedett. Ez is olyanvalaki, akivel nem szabad egy gyékényen árulni, ha a pályáján haladni akar. Majd egy esztendeig ellenségnek mutatta magát, házon kívül kosztolt, húzódozva segített az igazgatójának, helytelenítette a viselkedését. Akkoriban sűrűn érintkezett Rouzaire kisasszonnyal, s hajlandónak látszott, hogy a szerzetesek szolgálatába szegődjék. Marc nem árulta el, hogy bántja, ez; szeretettel bánt vele, mintha időt akarna adni neki, hogy gondolkozzék, és megértse: igazi érdeke az igazság oldalán van. Tulajdonképpen érdekes kísérleti anyag ez a vaskos, nyugodt fiú, akinek a horgászáson kívül semmi más szenvedélye nincs. Gyáván néz szembe a jövő szükségleteivel, kissé megrontotta ez a kegyetlenül önző környezet, de alapjában semmi rossz nincs benne, s jó ember lehet belőle, ha jó kezekbe kerül. Az átlagemberek nagy nyájából való, akik nem jobbak és nem is rosszabbak nála, s azzá válnak, amivé a körülmények teszik őket. Eleget tanult, hogy kitűnő tanító lehessen, s egyenes a gondolkozása is, ha akad értelmes akarat, amely segítse, támogassa. Ez a lélekmentő kísérlet csábította Marcot. Boldog volt, hogy lépésről lépésre megnyerheti ennek az eltévelyedett embernek bizalmát és aztán szeretetét is, s így bebizonyíthatja önmagának azt az igazságot, amelyre a jövendőbeli felszabadulás nagy reménységét alapozta: hogy nincs olyan elveszett ember, akit a haladás munkásává ne lehetne nevelni. Mignot-t végül is meghódította ez a derűs tevékenység, az igazságnak az a jótevő melege, amit Marc úgy terjesztett maga körül, mintha személyéből sugárzott volna ki. A segédtanító most már az igazgatónál étkezett, s úgyszólván a családhoz tartozott.

- Rosszul teszi, ha nem óvakodik Rouzaire kisasszonytól - kezdte újra. - Nem is sejti, mire képes az a nő... Tízszer is elárulná önt, csakhogy Mauraisin jó minősítést adjon neki.

S ha már benne volt a vallomásokban, elmondta, hogy a tanítónő nemegyszer biztatta őt is: hallgatózzék az ajtó mögött. Jól ismeri, félelmes teremtés azzal a túlzott udvariasságával; lelke mélyén kemény és fukar; s bár éppenséggel nem szép - nagy, csontos, az arca lapos és szeplős -, végül mindenkinek elcsavarja a fejét. Ahogy maga szokta dicsekedve mondani: érti a módját. Az antiklerikálisoknak, akik haragosan vetették szemére, hogy nagyon is gyakran viszi templomba a leánykáikat, azt felelte, hogy kénytelen a szülők kívánságának engedelmeskedni, különben elveszti a növendékeit. A klerikálisoknak komolyabb bizonyítékokkal szolgált, szemmel láthatóan feléjük hajlott, abban a meggyőződésben, hogy így az erősebbik fél mellé áll, amelyik a jó állásokat osztogatja, még a világi oktatás területén is. De voltaképpen csak a maga érdekével törődött, s azért tartott a Jóistennel, hogy annak gondja legyen az ő ügyeire. Egy beaumont-i gyümölcsöskofa leánya volt, s megmaradt benne a kiskereskedő alkudozó és haszonleső lelke. Nem ment férjhez, a maga kénye-kedve szerint akart élni, s ha nem is adta oda magát a papoknak, amivel a rossz nyelvek vádolták, annyi bizonyosnak látszott, hogy engedékenyen bánik a szép Mauraisinnel, aki mint a kis emberek általában, szereti a gránátostermetű nőket. Nem szokta leinni magát, bár nagy kedvelője volt az italnak; csak azért látták néha erősen kipirult arccal a délutáni órákon, mert sokat evett, és nehéz volt az emésztése.

Marc elnéző mozdulatot tett.

- Elég jól vezeti az iskoláját - mondta. - Csak az ejt kétségbe, hogy a tanítása olyan korlátoltan vallásos irányú. Nemcsak fal választja el itt a fiúkat a leányoktól: egész szakadék. És ha majd odakünn találkoznak, hogy összeházasodjanak, két különböző világból jönnek... De hiszen hagyományos dolog ez. Nagyrészben innen származik a nemek harca.

Nem mondta el legfőbb vádját Rouzaire kisasszony ellen, azt az okot, amely a közeledés lehetősége nélkül eltávolította tőle: utálatos viselkedését a Simon-ügyben. Mindig szeme előtt lebegett, hogy a beaumont-i pörben orcátlan hazugságokkal vádolta meg az ártatlan embert - nyugodt szemérmetlenséggel szolgálta a szerzeteseket, azt állítva Simonról, hogy erkölcstelennek és hazafiatlannak neveli a gyermekeket. Amióta Marcot Maillebois-ba kinevezték, kapcsolatuk sohasem ment túl a szigorú udvariasságon, amit a szomszédság megkövetelt. De amikor szilárdan megvetette lábát, s a tanítónő nem remélte többé, hogy egyik napról a másikra megbukik, megpróbálkozott a közeledéssel, mert a győztesekre nem szokott soká haragudni - úgy vélekedett, jobb, ha mindig az erősebbel tart. Főként azon igyekezett, hogy megnyerje Geneviève jóindulatát, aki távol tartotta magát tőle, mert éppen úgy vélekedett róla, mint az ura.

- Egy szó, mint száz - fejezte be Mignot -, ismétlem, óvakodjék ettől a nőtől. Ha rá hallgatok, már hússzor elárultam volna magát. Folyvást magáról faggat, s azt mondja, ostoba vagyok, sohase viszem semmire... Maga oly jó volt hozzám, nem is sejti, milyen rút dolgoktól mentett meg, hiszen az ember könnyen hallgat ezekre a hitvány nőkre, akik mindenfajta sikert meg tudnak ígérni. És ha már erről merek beszélni, bocsássa meg, ha egy tanácsot adok. Figyelmeztetnie kellene a feleségét.

- Figyelmeztessem? Mire?

- Igen, igen, nem vagyok én vak, látom, hogy Rouzaire kisasszony egy idő óta a felesége körül sündörög. Csupa „drága asszonyom", csupa mosoly és cirógatás, ezerféle módja a közeledésnek, amitől én félnék a maga helyében.

Marc csudálkozott, de úgy tett, mintha mulatna a dolgon.

- Ó, a feleségemnek nincs semmi félnivalója, tudja, kivel van dolga. Bajos udvariatlanul viselkedni egy szomszéddal szemben, akivel még közös munkát is végzünk.

Mignot nem erősködött tovább. De csóválta a fejét, látszott rajta, hogy nem akar mindent elmondani, hiszen oly közel élt a házaspárhoz, hogy tudott lassacskán szövődő titkos drámájukról. És hallgatott Marc is, elfogta az a titkos félelem, az a be nem vallott gyöngeség, amely mindig megbénította, valahányszor arra gondolt, hogy közte és Geneviève közt harcra kerülhet a sor.

Hirtelen kirobbant a szerzetesek támadása, amire már Salvannál tett látogatása óta várt. A hadjárat Mauraisin dühös jelentésével kezdődött, amelyben előadta a feszület leakasztását, s hogy milyen megbotránkozást okozott a szülők között a vallási türelmetlenségnek ez a megnyilatkozása. Megemlítette Savin tisztviselő tiltakozását, és hivatkozott a Doloir és Bongard családokra is, amelyek kifejezték rosszallásukat. Ilyen tények rendkívül komollyá válnak egy klerikális szellemű kisvárosban, amely gyakori zarándoklatok színhelye, ahol a világi iskolának sok engedmény árán kell magát elfogadtatnia, ha nem akarjuk, hogy a szerzetesi iskola legyőzze; azzal fejezte be, hogy át kell helyezni a tanítót, ezt a sötét szektáriust, aki ügyetlenségével kompromittálja az állami közoktatást. A vádiratot egész sereg apróság egészítette ki, Rouzaire kisasszony mindennapos kémkedéseinek termése. Párhuzamba állította az ő engedelmes, örökösen misére, katekizmusra, körmenetekre járó, templomi zászlókat hordozó leánykáit az anarchista tanító növendékeivel, a semmittevő lázadókkal, akik sem istenben, sem ördögben nem hisznek.

Három nappal utóbb megtudta Marc, hogy Hector de Sangleboeuf gróf, a katolikus képviselő, két kollégája kíséretében döntő lépést tett Hennebise prefektusnál. Nyilván tudott Mauraisin jelentéséről, ha ugyan ő maga és Crabot atya, Désirade állandó vendége nem segített a megszerkesztésében, s a taktikájuk az volt, hogy erre a jelentésre támaszkodva követelik a tanító nyakának kitekerését. Hennebise, akinek egyetlen politikája az volt, hogy mindenkivel békességben éljen, és személyzete előtt szünetlenül ismételgette: „Ó, csak ügyeket ne csináljunk!" - nagyon bosszankodhatott az eset miatt, mert érezte, hogy veszedelmes bonyodalmak támadnak még belőle. Szíve Sangleboeuf felé hajlott, de nyíltan a reakció mellé állni mégis veszedelmes dolog. Bármennyire rokonszenvezett is a tüzes antiszemita képviselővel, Nathan báró vejével, megmagyarázta neki, hogy ebben az ügyben nem ő dönt egyedül, mert a törvény határozottan intézkedik, s nem helyezhet át egy tanítót Le Barazer főigazgató javaslata nélkül. A tanítószemélyzet függetlenségének garanciája volt ez. Pillanatnyilag megkönnyebbült, s a főigazgatóhoz küldte az urakat. Meg is látogatták azonnal hivatali helyiségében, a prefektúrán. Le Barazer, egykori középiskolai rendes tanár, aki óvatos diplomatává fejlődött, tiszteletteljes figyelemmel fogadta és hallgatta meg őket. A széles, piros képű ember, aki ötven esztendős volt már, de még alig szürkült a haja, a császárság gyűlöletében nőtt fel, s az első köztársaságpártiak közé tartozott, akik a világi oktatást a köztársaság alapjának tekintették. Tőle telhetően igyekezett eltiporni a szerzetesi iskolákat, a szabad Franciaország halálos ellenségeit. De a tapasztalás megmutatta neki, milyen veszélyes minden erőszakos cselekvés. Ragaszkodott hosszasan megfontolt és bölcsen végrehajtott tervéhez, amely a tüzesvérűek szemében lagymatagnak mutatta. Viselkedésében kétségtelenül nagy része volt kiegyensúlyozott természetének, csöndes és szívós akaratának. Emlegették egy-egy lassú és rendkívüli győzelmét, amely esztendőkig tartó titkos és ellenállhatatlan erőfeszítések eredménye volt. Az első szavak hallatára mintha helytelenítette volna Marc cselekedetét, a feszület eltávolítását - mint mondotta, fölösleges tüntetés volt ez, de egyúttal megjegyezte, hogy a törvény egyáltalán nem kényszeríti a tanítót, hogy vallásos jelképeket tűrjön meg a tanterem falán. Egyszerű szokás ez, s finoman éreztette még azt is, hogy elítéli. Amikor aztán Sangleboeuf nekitüzesedett, s nagy hangon kezdett beszélni, mint az egyház védelmezője, botrányos és szégyenletes életű embernek nevezte a tanítót, aki egész Maillebois-t maga ellen lázítja: a főigazgató nyugodtan megígérte, hogy kellő gonddal fogja tanulmányozni a kérdést. De hiszen kapott jelentést alárendeltjétől, Mauraisintől, s ez eléggé megmutathatta, milyen súlyos a baj, micsoda méregről, micsoda erkölcsrontásról van szó, amelynek ijesztő terjedését meg kell akasztani a tanító sürgős áthelyezésével! A képviselőnek erre a kijelentésére Le Barazer mélységes meglepetést színlelt: miféle jelentést? Vagy úgy, a tanfelügyelő negyedévi jelentését! Hát ismerik? Ezek a jelentések tisztára adminisztratív természetűek, csak az értékelés anyagát szolgáltatják a főigazgató számára, akinek kötelessége személyesen tájékozódni. Azzal az ígérettel küldte el az urakat, hogy látogatásukat kellőképpen figyelembe fogja venni.

Eltelt egy hónap. Marc mindennap várta, hogy behívják a prefektúrára, de nem történt semmi. Le Barazer kétségtelenül szokásos taktikájával élt, altatta az ügyet, hogy időt nyerjen és felmorzsolja az emberek akaratát. Nem volt kétséges, hogy titokban támogatja a tanítót, amit munkatársa és barátja, Salvan, diszkréten közölt is Marckal. De nem akarta, hogy az ügy súlyosodjék, s a növekvő botrány közbelépésre kényszerítse; aki ismerte őt, tudhatta, hogy ő a lehetőség határán túl nem fogja védelmezni Marcot, s bizonyosan kivégzi, ha ezt az áldozatot szükségesnek tartja, hogy a maga lassabb és alkalmazkodóbb akcióját megmenthesse a szerzetesi iskolákkal szemben. Idegen, sőt ellenszenves volt neki minden forradalmi hősiesség. S a legnagyobb baj az volt, hogy Maillebois-ban napról napra romlott a helyzet. A *Kis Beaumont-i* most kegyetlen hadjáratot folytatott Marc ellen, könnyű volt kitalálni, hogy milyen sugalmazásra. Mint mindig, most is rövid és határozatlan hírekkel kezdte: utálatos dolgok történnek egy szomszédos kis városban, s ha kényszerítik, pontosabb részletekkel is

szolgál. Aztán kereken megnevezte Froment tanítót, s majdnem mindennapos rovatot nyitott ezzel a címmel: *A maillebois-i botrány*. Furcsa pletykákat közölt egy állítólagos vizsgálatról a növendékek és családok körében, amely a legsötétebb bűnöket bizonyította rá a tanítóra. A felkavart lelkű lakosság szenvedélye fellobbant, az Iskolatestvérek és a kapucinusok végsőkig fokozták a rémületet, s az istenes asszonyok keresztet vetettek, amikor a községi iskola előtt haladtak el, ahol ilyen undokságok történnek. Marc most már ráeszmélt, hogy nagy veszedelemben forog. A derék Mignot már csomagolt, mert bizonyosra vette, hogy őt is elsodorja igazgatójának bukása, aki mellett állást foglalt. Rouzaire kisasszony arcáról már sugárzott a győzelem, vasárnaponként, amikor tüntetően misére vezette a növendékeit. Theodosius atya a kápolnájában, de még Quandieu plébános is, a Szent Márton-egyházközség templomának szószékén elmondott szentbeszédében azt ígérte, hogy Isten hamarosan újra elfoglalja a helyét a hitetlenek között - ami annak bejelentése volt, hogy a megfeszített Jézust újra ünnepélyesen elhelyezik a világi iskola falán. Az utolsó vereség az volt, hogy Marc, amikor Darrasszal találkozott, igen hidegnek érezte - a volt polgármester elhatározta már, hogy cserbenhagyja, mert attól félt, hogy a községtanács köztársasági kisebbségét is elveszíti.

- Mit csináljunk barátom? Túlságosan messzire ment, nem követhetjük ebben a pillanatban... Ez a sötét Philis minden lépésemet lesi, s magával együtt én is ott maradnék a porondon, ennek pedig nincs értelme.

Marc kétségbeesve sietett Salvanhoz. Benne látta utolsó szilárd támaszát. Gondterhelt arccal, komoran, szinte zavartan fogadta.

- Nagyon rosszul mennek a dolgok, fiam. Le Barazer néma, aggódónak látszik, s attól félek, hogy végül is elejti magát, olyan dühös hadjáratot folytatnak körülötte... Talán mégis elsiette kissé a dolgot.

Marcon erőt vett a fájdalom, mert ezekben a szavakban újabb cserbenhagyást érzett. Felkiáltott:

- Hát ön is, ön is, mesterem!

De Salvan már megindultan ragadta meg két kezét.

- Nem, nem, fiam, ne kételkedjék bennem, én egész szívemmel, egész bátorságommal maga mellett maradok. De nem is sejti, hogy a maga egyszerű és logikus cselekedete milyen nehéz helyzetbe hozott mindannyiunkat. Itt gyanúsítják az én tanítóképzőmet, azzal vádolják, hogy tűzfészke a vallástalanságnak. Depinvilhers igazgató arra használja föl ezt, hogy magasztalja a líceuma hitoktatóját: milyen szolgálatokat tesz a megbékélés ügyének, a pártok egyesítésének az egyház kebelében! És még a rektorunk is, a szelíd Forbes, izgatott már, reszket, hogy megzavarják a nyugalmát. Le Barazer nagyon ügyes ember, de lesz-e elég ellenállóereje?

- Akkor hát mit tegyünk?

- Semmit. Várunk. Ismétlem, legyen egyszerűen okos és bátor, öleljük meg egymást, és számítsunk az igazság erejére.

A következő két hónap folyamán Marc csodálatos, derűs bátorsággal viselte a napról napra rázúdított sértéseket. Mintha észre se vette volna az ajtajáig csapkodó szennyes, sáros áradatot. Csodálatos jókedvvel, becsületesen folytatta a tanítást. Sohasem végzett nagyobb és hasznosabb munkát, egészen odaadta magát növendékeinek, szóval és példával tanította őket a munka szükségességére, az igazság szenvedélyes keresésére, a legsúlyosabb körülmények között is. Ami szennyet és keserűséget polgártársai odavágtak hozzá, azt szelídséggel, jósággal, önfeláldozással adta vissza. Szeretettel fáradozott azon, hogy a gyermekek különbek legyenek apjuknál, teleszórta az utálatos jelent a boldog jövendő magvaival, s tulajdon boldogságával váltotta meg a többiek vétkét. A rábízott kis elmék társaságában visszatért

gyermeki tisztaságukhoz, világot fölfedező szomjúságukhoz; velük együtt fedezte fel újra teljes szépségében s abban a reményben, hogy az ember testvéri és boldog életet fog élni ebben a világban, majd ha eleget tud róla, hogy biztonságban, bölcsességben és szeretetben éljen, a természeti erők meghódítása után. Nyugalmát, ártatlanságának erejét az adta meg, hogy ezt a kis népet mindennap megmenti kissé a tévedéstől és a hazugságtól. Nyugodt mosollyal várta a lesújtani készülő csapást, mint olyan ember, aki minden este elégedetten és biztosan látja, hogy elvégezte feladatát.

Egy reggel a *Kis Beaumont-i* hírül adta, hogy „Maillebois gyalázatos kútmérgezőjének", ahogy a tanítót nevezte, már aláírták az elbocsátását. Előző napon megtudta Marc, hogy Sangleboeuf gróf újra eljárt a prefektúrán, s már nem remélt többé semmit, bizonyosnak érezte, hogy el van veszve. Keserű este várt rá. Tanítás után, amikor a kacagó, szőke vagy barna kis fejek nem voltak már ott, hogy a jobb jövendőről beszéljenek neki, egészen elmerült szomorúságában, s küzdenie kellett, hogy másnapra visszanyerje egész bátorságát. Mindenképpen fájdalmas este volt ez. Durván félbeszakított művére gondolt, ezekre a kedves gyermekekre, akiket talán utoljára tanított, akiknek boldogítását nem engedik meg neki. Visszaveszik tőle, kezébe adják valakinek, aki eltorzítja értelmüket és jellemüket; egész lerombolt apostolsága vérzett benne. Olyan komoran feküdt le, hogy Geneviève gyöngéden, némán magához ölelte, ahogy asszonyi szeretetből még megtette néha.

- Bánt valami, drágám?

Nem felelt mindjárt. Tudta, hogy az asszony egyre kevésbé osztja nézeteit, s mindig elkerülte a kínos magyarázkodásokat, bár titkon bántotta a lelkiismeret, amiért így engedi elszakadni magától, s meg sem kísérli, hogy egészen magához kösse. Bár ő maga abbahagyta a nagymama és az anya látogatását, nem volt bátorsága, hogy eltiltsa feleségét ettől a hideg kis háztól, ahol - úgy érezte - nagy veszedelem fenyegeti boldogságukat. Valahányszor Geneviève visszajött onnét, megérzett rajta, hogy kissé eltávolodott tőle. Az utóbbi időben, amikor az egész klerikális falka utánavetette magát, megtudta, hogy a hölgyek mindenütt megtagadják, s úgy pirulnak miatta, mint valami meg nem érdemelt szégyen miatt, amely bemocskolja családjukat.

- Miért nem felelsz, drágám. Hát azt hiszed, hogy a te fájdalmad nem az enyém is?

Marc megilletődött, viszonozta az ölelését, és így szólt:

- Igen, csakugyan fáj valami. De ezekben a dolgokban te nem úgy érzel, mint én, s ezt nem is akarom szemedre vetni. Hát akkor minek beszéljünk róluk?... Attól félek, hogy hamarosan nem leszünk már itt.

- Hogyan?

- Bizonyosan áthelyeznek, ha ugyan el nem bocsátanak. Mindennek vége... És kénytelenek leszünk elmenni, nem tudom, hová.

Geneviève elégedetten kiáltott fel.

- Ó, drágám, ez nagyszerű! Ennél jobb nem is történhetnék velünk.

Marc csodálkozott, nem értette meg mindjárt, s kérdezgetni kezdte. Az asszony kissé zavarba jött, s próbálta visszaszívni a kicsúszott szót.

- Istenem, azért mondom ezt, mert én nem bánnám, ha elmennénk innen, természetesen együtt. Az ember mindenütt boldog lehet.

S amikor Marc tovább faggatta:

- Aztán meg másutt nem lennének ilyen undok históriák, amik talán végül is összeveszíthetnének egymással. Olyan boldog lennék, ha egyedül maradnánk valahol az isten háta mögött, ahol senki sem állna közénk, semmi külső dolog nem választana el egymástól... Ó, drágám, menjünk el már holnap.

A szerelmes odaadás óráiban már többször is észrevette Marc az asszony félelmét a szakítástól, s azt a követelő vágyát, hogy az övé maradjon. Mintha így szólt volna hozzá: „Szoríts erősen a szívedhez. Vigyél magaddal, hogy ki ne tépjenek a karjaid közül. Érzem, hogy mindennap egy kicsit eltávolítanak tőled, és reszketek attól a nagy hidegtől, ami eláraszt, mihelyt nem vagyok a karjaid között." És ez végtelekül felkavarta Marc lelkét, mert rettegett attól, ami elkerülhetetlennek látszott.

- Elmenni! Édes kicsikém, elmenni nem elég. De nagy örömet szereztél nekem, hálás vagyok, amiért új erőt öntöttél belém!

Napok teltek el ismét, s a prefektúráról várt félelmes levél csak nem akart megérkezni. Nyilván azért nem, mert egy új esemény, amely az egész vidéket lázba hozta, elterelte a figyelmet a maillebois-i világi iskoláról. Cognasse abbé, a jonville-i plébános, akinek diadala immár tökéletes volt, egy idő óta nagy dolgon törte a fejét; rávette Martineau bírót, hogy engedje faluját Jézus Szent Szívének szentelni. A gondolat aligha volt az övé; látták, hogy egy hónapig minden csütörtök reggel elment a valmarie-i kollégiumba, ahol hosszú tanácskozásokat folytatott Crabot atyával. És szájról szájra járt Férou-nak, a moreux-i tanítónak egy mondása, amin egyesek fölháborodtak, mások meg tréfálkoztak.

- Ha ezek a piszkos jezsuiták idehozzák azt a kivágott marhaszívet, én az arcukba köpök.

Most már a Szent Szív kultusza magába szívta Krisztus egész vallását, s végül mintegy Krisztus második megtestesülésévé, új katolicizmussá vált. Egy szegény hisztérikának, a forrófejű és szomorú Marie Alacoque-nak ez a beteges látomása, a valóságos, vérző szív, a kinyitott mellből félig kiszakítva, szimbólumává lett egy nyersebb hitnek, amely a testi kielégülés szükségleteihez alacsonyodott le. Úgy látszott, hogy az Atyához visszaszálló anyagtalan Jézusnak régi, megtisztult kultusza túlságosan finom a modern lelkek számára, amelyek földi örömökre vágyakoznak; s elhatározták, hogy Jézus testét magát, húsból való szívét szolgálják föl egy isteni mészárszék pultján a jámbor népeknek, babonás, butító, mindennapos táplálékul. Mintha előre megfontolt merényletet akartak volna elkövetni az emberi ész ellen, hogy a hivők széles tömegeit jobban eltiporhassák a hazugsággal, butábbá és szolgalelkűbbé tegyék. A Szent Szív kultuszában már csak bálványimádók, fétisrajongók törzsei vettek részt, akik vágóhídi maradványokat imádtak, lándzsahegyre tűzve, mint egy zászlót. Rá lehetett ismerni a jezsuiták egész szellemére: a vallás emberivé vált, s mert évszázadok erőfeszítései nem tudták az embert Istenhez vezetni, Isten jött el az emberhez. Ennek a tudatlan népnek olyan istent kellett adni, akit megért, aki az ő képére van teremtve, vérzik és szenved, mint ő - rikítóan kiszínezett bálványt, amelynek nyers, anyagi mivolta végképpen átváltoztatja híveit letaglózni való, hízott barmok csordájává. Az ész legyőzése a szabadság legyőzése is, és Franciaországot a szent szív vad kultuszához kellett lealacsonyítani, ha az egyház azt akarta, hogy alázatosan visszatérjen együgyű dogmáihoz. És a vereséget követő napokban, amikor mindenkit letört Elzász-Lotaringia elvesztése, meg is történt a kísérlet: az egyház felhasználta a közlélek megzavarodását, s igyekezett a Szent Szívnek szentelni a hibáiért vezeklő, Isten kezétől oly keményen megbüntetett Franciaországot. A nagy, forradalmi Párizs legmagasabb csúcsán kifüggesztette ezt a vonagló, vörös Szent Szívet, aminőket a mészárosok horgain lehet látni. Onnan hullatta vérét az egész országra, a legtávolabbi vidékre is; s ha ott fönt, a Montmartre-on imádásra késztetett hölgyeket és urakat, akik a közigazgatáshoz, a bírósághoz, a hadsereghez tartoztak, hogy felizgathatta és megzavarhatta az egyszerű embereket, a falu tudatlan, hivő lakóit? Nemzeti

jelvényévé vált a bűnbánatnak, az egyház előtt való tökéletes meghódolásnak, odahímezték a háromszínű zászló közepére, amelynek három színe már csak az ég kékjét, a Szűz liliomát és a mártírok vérét jelentette. Így jelent meg az emberek szeme előtt, óriásira duzzadva, vértől csepegve, felakasztva, mint az elfajzott katolicizmus új istene, akit odakínálnak a szolgaságba döntött Franciaország alacsony babonáinak.

Crabot atya eleinte arra gondolhatott, hogy magában Maillebois-ban, a járási székhelyen fog diadalmaskodni, a Szent Szívnek szentelve a várost. De azután nem bízott a dologban: egész ipari külváros van ott, néhány száz munkás, akik szocialistákat küldenek a községtanácsba; s az iskolatestvérek és a kapucinusok támogatása ellenére is zajos bukástól kezdett félni. Jobbnak látta, ha Jonville-ban kezd cselekedni, ahol remekül elő volt készítve a talaj, s ha ott sikerül a dolog, később másutt fog hozzá, nagyobb színhelyen. Ekkor már Cognasse abbé uralkodott Jonville-ban - Jauffre, a tanító végképpen kiszolgáltatta neki a falut, lassanként kezére játszotta az embereket és az ügyeket, az egész hatalmat, amelyet Marc valamikor oly bátran hódított meg. Jauffre elmélete egyszerű volt: jó viszonyban kell lenni a szülőkkel, a bíróval, de különösen a plébánossal. Ha egyszer klerikális szelek fújnak a vidéken, miért ne hordoztatná magát a klerikalizmussal. Hiszen ez a legrövidebb útja annak, hogy Beaumont-ban megkapja egy nagy iskola igazgatását. A jómódú ember, aki gazdagnak érezte magát a feleségével kapott kis pénz jóvoltából, előbb az asszonyt biztatta, hogy közeledjék a paphoz, aztán maga is szőröstül-bőröstül odaadta magát, misére harangozott, énekelt a kórusban, s minden vasárnap templomba vezette növendékeit. Martineau bíró, aki annak idején anti-klerikális volt Marckal együtt, eleinte elképedt az új tanító üzelmei miatt. De hát mit mondjon egy tanítónak, aki nem is szegény ember, s a legkitűnőbb érvekkel magyarázza meg, hogy mindig hiba a papok ellen fordulni? Martineau megingott, kezdetben csak engedte, hogy tegyen, amit akar, de aztán szép felesége segítségével ő is hangoztatni kezdte a községtanács-ban, hogy mégiscsak jó lenne egyetértésben élni a plébánossal. Akkor aztán elég volt egy esztendő, hogy Cognasse abbé föltétlen urává legyen a községnek, befolyását nem ellen-súlyozta többé a tanítóé, aki önként odaállt mögéje abban a biztos tudatban, hogy hasznát veszi megalázkodásának.

De azért, amikor megszületett az a gondolat, hogy Jonville-t a Szent Szívnek szenteljék, mégiscsak volt valami elképedés és ellenállás. Nem lehetett tudni, honnan származott ez a gondolat, senki sem mondhatta meg, ki beszélt róla először. De Cognasse abbé, mohó és harcias természetével, tüstént magáévá tette az ügyet, személyes dicsőségét látta abban, hogy ő lesz az első plébános a vidéken, aki egy egész községet így meghódít Istennek. Olyan lármát csapott, hogy Bergerot püspök elhivatta Beaumont-ba - haragudott, kétségbeesett a fenyegető új babona miatt, amelynek hitvány bálványimádása titkon rágta a lelkét; azt beszélték, siralmas és félelmes jelenet volt, a püspök újra kénytelen volt engedni, Jonville-ban két viharos ülést tartott a községtanács, a tagok tudni akarták, mit hoz a dolog a konyhára. Egy pillanatra úgy látszott, hogy elvetették, eltemették az egész ügyet. Ekkor Jauffre, aki szintén járt egyszer Beaumont-ban, de senki sem tudta pontosan, hogy ott kivel találkozott, csöndesen újrakezdte a megbeszéléseket a plébános és a községtanács között. Azt kellett megállapítani, mit nyer a község, ha a Szent Szívnek szenteli magát; mindenekelőtt bejelentette az ajándé-kokat, amiket a beaumont-i hölgyek ígértek; egy ezüstserleget, egy oltárterítőt virágvázákkal és nagy Jézusszoborral, amelynek mellére óriási, lángoló, vérző szív van festve. Aztán szó van arról is, hogy ötszáz frank hozományt adnak a legérdemesebb Mária-leánynak, amikor férjhez megy. De a tanácsot főként az az ígéret bírta kedvező döntésre, hogy a környéken felállítják a Jó Pásztor fiókintézetét, ahol kétszáz munkásnő dolgozik majd, s finom fehér-neműt, női ingeket, alsószoknyákat és nadrágokat készít a párizsi nagy áruházak számára. A parasztok már látták, hogy leányaik mind elhelyeződnek a jó Nővéreknél, nem is számítva a pénzt, amit ilyen intézmény áraszt a községre.

Végül is kitűzték a szertartást június tizedikére, vasárnapra, s mint Cognasse abbé megjegyezte, soha még nagy ünnepet nem ültek meg ilyen ragyogó napsütésben. Gazdasszonya, a félelmes Palmyre, Jauffre-né és a szép Martineau-né segítségével már három napja díszítgette a templomot zöld növényekkel, s a falusiaktól kölcsönkért drapériákkal. A beaumont-i hölgyek, Cragnon elnök, Jarousse tábornok, Hennebise prefektus, sőt, amint mondták, még Lemarrois polgármesterné, a radikális képviselő felesége is, nagyszerű háromszínű zászlót ajándékoztak, amelyre a Szent Szív volt ráhímezve, ezekkel a szavakkal: „Isten és Haza." Maga Jauffre fogja vinni ezt a zászlót, Jonville bírájának jobbján. Reggel óta szakadatlanul, szokatlan tömegben érkeztek a fontos személyiségek. Beaumont előkelőségei, az ajándékozó hölgyekkel; Maillebois polgármestere, Philis, a tanács klerikális többségével egyetemben; aztán egész felhője a reverendáknak és csuháknak, egy fővikárius a püspök megbízásából, Theodosius atya és a kapucinusok, Fulgence testvér és segédtanítói, Philibin atya és végül Crabot atya saját személyében. Valamennyiüket körülrajzották, és nagy kalapemelésekkel köszöntötték. Feltűnt Quandieu abbé távolléte, aki az utolsó pillanatban heves csúzrohamot kapott.

Három órakor a templomtéren a járási székhelyről jött zenekar harcias indulóra zendített rá. A községtanács érkezett most, élén Martineau bíróval, mindenki viselte vállszalagját; Jauffre tanító két kézzel fogta a Szent Szív zászlaját. Megálltak, amíg a zenekar el nem hallgatott, összepréselve várakozott az óriási tömeg, vasárnapi ruhába búvt parasztcsaládok, kiöltözött úrhölgyek. Aztán egyszerre kitárult a templom főkapujának mindkét szárnya, s megjelent Cognasse plébános gazdag papi öltözetben, s nyomában nagyszámú papság, amely a környékből sereglett össze. Ének hangzott fel, a jelenlevők áhítatosan leborultak, miközben ünnepélyesen megáldották a zászlót. Most következett a nagy pillanat: Martineau bíró a községtanáccsal együtt letérdelt a jelképes zászló alatt, amelynek nyelét Jauffre lehajtotta, hogy a három szín a vérző szívvel jobban kibontakozhassék. És a bíró erős hangon jelentette ki, hogy Jonville község hivatalosan a Szent Szívnek szenteli magát.

- Elismerem Jézus Krisztus uralkodó jogait mindama polgártársak fölött, akiknek megbízottja vagyok, személyük, családjuk és javaik fölött. Jézus Krisztus lesz első és egyetlen urunk, s mostantól fogva ő fogja sugallni közigazgatásunk cselekedeteit, a mi üdvünkre és az ő dicsőségére.

Az asszonyok sírtak, a férfiak tapsoltak. A boldog őrület szele fújt a ragyogó napfényben, a rézfúvók és dobok lármájában, amelyek a győzelmi indulót harsogták. És a menet bevonult a templomba, a papság, a bíró, a községtanács, s velük a tanító meg a zászló. Hódoltak az Oltáriszentség előtt, amely csillagként ragyogott az oltár fölött, templomi gyertyákkal körülvéve, s a községtanács újra áhítatosan letérdelt. Aztán Cognasse abbé beszélt, lángoló ékesszólással; ujjongva látta a polgári hatóságot meghúzódni Jézus Szent Szívének nemzeti zászlaja alatt, leborulni az Oltáriszentség előtt, lemondva minden lázadásról Istennel szemben, s rábízva, hogy ezentúl ő kormányozza és mentse meg Franciaországot. Itt a vége a hitetlenségnek, az egyház, íme, úr a lelkeken és a testeken, egyedüli képviselője a földön az erőnek és a tekintélynek! Hamarosan újra boldoggá fogja tenni szeretett legidősebbik leányát, aki végre megbánta tévedéseit, engedelmeskedik, és egyedül üdvösségével törődik. Minden község követni fogja Jonville példáját, nemsokára az egész ország az isteni Szívnek adja magát, Franciaország visszanyeri a világuralmát a nemzeti zászló kultuszával, amely Jézus zászlajává lett. A szent mámor kiáltásai hangzottak fel, s a nagyszerű szertartás a sekrestyében végződött, ahol újra elvonult a községtanács, élén a bíróval, hogy aláírja a pergamentre rajzolt hivatalos, hiteles okiratot, amely kimondta, hogy Jonville község egészében és mindörökre az isteni szívnek szenteli magát, kegyesen lemondva a polgári hatalomról, az egyházi hatalom javára.

Hanem távozáskor botrány tört ki. Férou, a moreux-i tanító ott volt a tömeg közt, még nyúzottabban és még lángolóbban, siralmas hosszú kabátban. Lecsúszott már az adósság legsúlyosabb kínszenvedései közé, üldözték félfrankos, egyfrankos tartozások miatt, annyi hitele sem volt már, hogy megkapja azt a napi hat font kenyeret, amire szüksége volt, hogy durva munkától elcsigázott feleségét és három örökösen betegeskedő, sovány leányát táplálhassa. Nyomorúságos havi száz frankja már előre belehullt ebbe az egyre szélesebben tátongó örvénybe, kis jegyzői fizetését pedig állandóan letiltották. Ez a növekvő, gyógyíthatatlan nyomor végül is megvetés tárgyává tette a község parasztjai közt, akik mind jómódúak voltak, s kezdtek nem bízni a tudományban, amely még azt sem tartja el, aki tanítja. És Férou, az egyetlen értelmes, művelt ember ebben a vaskosan tudatlan környezetben, napról napra dühösebben látta, hogy ő a szegény, aki tud valamit, a tudatlanok pedig gazdagok. Lázba hozta ez a társadalmi méltatlanság, megőrjítették családjának szenvedései, s már arról álmodozott, hogy erőszakkal kell lerombolni ezt az utálatos világot, hogy romjain az igazság államát lehessen fölépíteni.

Meglátta Saleurt, a moreux-i bírót, aki szép, új fekete kabátban jelent meg, mert kedveskedni akart Cognasse abbénak, amióta az diadalmaskodott. Moreux-ben most helyreállt a béke a község és az abbé közt, bár az kegyetlen rossz kedvében volt, s állandóan morgott, amiért négy kilométert kell megtennie olyan hívek kedvéért, akik megengedhetnék maguknak, hogy plébánost tartsanak. Az egész tisztelet, amelyet a sovány, sápadt, rosszul fizetett, fillértelen, eladósodott tanítótól megvontak, a testes, viruló, sokkal jobban fizetett papnak jutott, akinek jövedelme volt még a keresztelésekből, esketésekből és temetésekből is. Ez az egyenetlen párbaj megvadította a szükségképpen vereségre ítélt tanítót.

- Ez aztán a farsangi komédia, bíró úr! Hát nem szégyelli magát, hogy részt vesz ilyen aljasságokban?

Saleur, bár lelke mélyén nem tartott a papokkal, felbosszankodott. A tanító szavaiban támadást látott a maga polgári állása ellen, mint meggazdagodott egykori marhakereskedő, aki járadékaiból él, csinos házában, amelyet átalakíttatott, felújíttatott és kifestetett. Igyekezett méltó választ adni.

- Jobban tenné, ha hallgatna, tanító úr. Azok szégyelljék magukat, akik nem tudnak rendes emberek módjára boldogulni az életben.

Férou éppen válaszolni akart - ingerelte, hogy ismét találkozik azzal az alantas erkölccsel, amelytől annyit szenvedett -, de most megjelent Jauffre, s ez másfelé terelte a haragját.

- Ó, kolléga úr, hát maga hordozza a hazugság és butaság zászlaját! Szép cselekedet olyan ember részéről, aki a demokrácia szerény kis embereinek nevelője! Pedig jól tudja, hogy amit a pap megnyer, azt a tanító veszti el.

De Jauffre, mint olyan ember, akinek járadéka van, s különben is nagyon elégedett a cselekedetével, szánakozó megvetésével sújtotta le.

- Szegény kollégám, mielőtt másokat megítél, jobban tenné, ha keresne annyit, hogy inget adjon a lányaira.

Erre már Férou egészen kijött a sodrából. Fölberzenkedve, hosszú karjaival vadul hadonászva kiáltotta:

- Piszkos csuhásai! Sok jezsuitája! Hát csak hordozzátok, imádjátok azt a kivágott marhaszívet, egyétek meg azon nyersen, s ha lehet, legyetek tőle még embertelenebbek és még ostobábbak!

Csoportosulás támadt a szentségkáromló körül, hujjogatások, fenyegetések hallatszottak, s Férou már rosszul járt volna, ha Saleur, mint bíró, aki nyugtalankodott községének jó híre miatt, karonfogva ki nem vezeti az ellenséges tömegből.

Másnapra felnagyították az esetet, s mindenütt irtózatos szentségtörésről beszéltek. A *Kis Beaumont-i* elmondta, hogy a moreux-i tanító leköpte a Szent Szív nemzeti zászlaját, abban a pillanatban, amikor a tiszteletre méltó Cognasse abbé megáldotta a bűnbánó és megváltott Franciaországnak ezt az isteni jelképét. Aztán a következő számban mint bizonyosságot jelentette be, hogy Férou tanítót elmozdítják állásából.

Ha ez a hír igaz, igen súlyos következményekkel jár Féroura nézve: azonnal meg kell kezdenie hároméves katonai szolgálatát, mert tízéves kötelezettségének még nem tett eleget, további két évet kellett volna szolgálnia az iskolánál, hogy végleg fölmentsék. S amíg ő a kaszárnyában van, mi lesz feleségéből és három lányából, ezekből a nyomorult teremtésekből, akiknek kenyerét így sem tudta biztosítani, s akik nélküle a szó szoros értelmében éhen halnak?

Amikor Marc értesült az eseményről, elszaladt Beaumontba, Salvanhoz. A *Kis Beaumont-i* ezúttal nem hazudott, Le Barazerrel nem lehetett beszélni, az elbocsátó rendelkezés aláírása küszöbön volt. És amikor Marc könyörgött öreg barátjának, hogy próbálkozzék meg még egy közbelépéssel, az szomorúan megtagadta.

- Nem, nem, hiábavaló, beleütközném Le Barazer határozott akaratába. Kénytelen cselekedni: legalábbis ez a meggyőződése, egész alkalmazkodó politikája megszabadulhat így a mostani nehézségektől... És ne panaszkodjék túlságosan: azért sújt le Férou-ra, hogy magát megkímélhesse.

Marc tiltakozott, elmondta, mennyire megzavarja, mennyire fáj neki ez a megoldás.

- Maga nem felelős ezért, édes fiam. Odadobja a klerikálisoknak ezt a zsákmányt, ha már zsákmány kell nekik, s reméli, hogy így megmenthet egy olyan jó munkást, mint maga. Igen előkelő megoldás ez, mint valaki tegnap magyarázta nekem... Hát igen... mennyi könnybe, mennyi vérbe kerül a legkisebb haladás is, és hány szegény halottnak kell betömni az árkot, hogy a hősök átjussanak rajta!

Amit Salvan előre jelzett, pontról pontra megvalósult. Férou-t két nap múlva elbocsátották; és semhogy a katonai szolgálatra rászánja magát, megszökött, Belgiumba menekült, dühöngve az igazságtalanság miatt, amelynek áldozatául esett. Azt remélte, hogy Brüsszelben talál valami kis állást, s odahívja magához feleségét és leányait, hogy külföldön építse újjá a lerombolt házitűzhelyét. Megkönnyebbülésnek érezte, hogy kiszabadult az iskola fegyházából, s teli tüdővel szívhatja a levegőt, végre szabadon gondolkozhatik és cselekedhetik. Felesége a három leánykával egyelőre Maillebois-ban telepedett meg, két piszkos, szobácskában, ahol tüstént derekasan nekilátott a varrásnak, de a mindennapi kenyeret sem tudta megkeresni. Marc meglátogatta, támogatta, szíve szakadt meg ennek a szánalmas nyomornak láttára. Furdalta a lelkiismeret is, mert a leakasztott feszület dolgáról mintha megfeledkezett volna abban a nagy izgalomban, amit a jonville-i szentségtörés s aztán a tanító elbocsátása keltett. A *Kis Beaumont-i* lármásan diadalmaskodott, Sangleboeuf gróf győztes hadvezér módjára sétált Beaumont-ban, mintha a Testvérek, a kapucinusok, a jezsuiták és Fulgence testvér, Philibin atya, meg Crabot atya egyszerre föltétlen uraivá lettek volna a megyének. És az élet folyt tovább, a könyörtelen küzdelem nemsokára újrakezdődött, más területen.

Egy vasárnap Marc meglepetten látta, hogy felesége imakönyvvel jön haza.

- Micsoda, te templomba jársz? - kérdezte.

- Igen - felelte egyszerűen az asszony. - Éppen áldoztam.

Marc elsápadva nézett rá, hirtelen hidegség árasztotta el, könnyű borzongás, amit igyekezett elrejteni.

- Most már tartod a vallást, és nekem nem is szóltál?

Most Geneviève tett úgy, mintha csodálkoznék - egyébként szokása szerint igen nyugodt és szelíd volt.

- Miért szóltam volna? Ez lelkiismeret dolga... Én engedem, hogy a magad gondolkodása szerint cselekedjél, azt hiszem, én is cselekedhetem a magamé szerint.

- Az bizonyos, de a jó egyetértés kedvéért mégis szerettem volna tudni.

- Hát most tudod. Amint látod, nem titkolózom... Remélem, azért jó barátok maradunk.

Egyebet nem mondott, Marcnak pedig nem volt ereje, hogy elmondja mindazt, ami háborgott benne, s kikényszerítse azt a magyarázkodást, amelynek parancsoló szükségét érezte. De a nap súlyos hallgatásban telt el - most megszakadt valami közöttük.

HARMADIK FEJEZET

Hónapok teltek el, s napról napra félelmesebben tornyosult Marc elé ez a kérdés: miért vett el olyan asszonyt, akinek hite nem egyezik az övével? Nem szenvedik-e vajon meg mindketten az ellentétet, mely örvényként választja el kettejük ellenséges világát? Rendíthetetlen bizonyossággá vált benne az a gondolat, hogy az egészséges házasság érdekében - ugyanúgy, ahogy mostanában követelni kezdték az orvosi vizsgálatot, a fizikai terheltség hiányát megállapító bizonyítványt - meg kellene állapítani az ész, a szív és az elme helyes működését is, mentességét minden öröklött vagy szerzett ostobaságtól. Két olyan ember, aki egyáltalán nem ismeri egymást, két különböző hazából jött, ellentétes és ellenséges felfogással - egyik az igazság felé halad, másik megrögződik a tévedésben - nem is tehet mást, mint hogy bántja, gyötri és megsemmisíti egymást. De mennyi mentséget talál kezdetben a szerelem parancsoló elvakultsága, s mily nehéz dönteni az egyéni esetekben, a legbájosabb és leggyöngédebb esetekben!

Marcnak egyébiránt számolnia kellett kivételes helyzetével. Nem vádolta még Geneviève-et, csak rettegett attól, hogy halálos fegyverré válik a papok és szerzetesek kezében, akik ellen ő harcol. Minthogy feljebbvalóin keresztül nem tudta tönkretenni és megsemmisíteni az egyház, most bizonyosan arra gondol, hogy házi boldogságában támadja meg, szívére irányítja a csapást. Igazi jezsuita munka ez, állandó fogása a lelkiismeretet irányító gyóntató barátnak, aki alattomban építi tovább a katolicizmus uralmát, mint ügyes, nagyvilági pszichológus, aki ismeri a szenvedélyeket, teljes mértékben számol velük, és felhasználja arra, hogy diadalra segítse Krisztust a körülhízelgett és jóllakatott, kielégültségében fulladozó emberi vadállat fölött. Besurranni egy házaspár életébe, odaállni a két házastárs közé, visszahódítani az asszonyt a nevelés, a kegyes hagyományok segítségével, s így ejteni kétségbe, így pusztítani el a férfit, akitől meg akarunk szabadulni: nincs ennél célszerűbb, kényelmesebb, gyakoribb taktika a gyóntatószékek sötét, suttogó világában. Quandieu abbé reverendája mögött, Theodosius atya és Fulgence testvér csuhája mögött Marc felvillanni látta Crabot atya behízelgő profilját.

Az egyház kezdettől fogva lefoglalta és megtartotta az asszonyt, mint leghatalmasabb segítőeszközét a propaganda munkájában, az emberek szolgaságba döntésében. De mindjárt kezdetben akadály meredt elébe. Hiszen az asszony: gyalázat és kárhozat, utálatos, bűnös, félelmes teremtés, akitől reszketnek a szentek. Csapdája a szennyes természetnek, testi forrása az életnek, maga az élet, amelynek megvetését tanítja a katolicizmus. Az egyház egy pillanatra meg is tagadta a lelket ettől a szeretkező állattól, amely elől a tiszta férfiak a sivatagba menekültek, mert bizonyosan tudták, hogy elbuknak, ha az esti szellő csak a haja illatát is elsodorja hozzájuk. Minden szépséget, minden gyönyört kívül helyeztek ezen a világon, a földön csak kárhozott szépség és gyönyör maradt, az ördög műve, a sátán cselfogása, amely ellen az imát, a test gyötrését, s mindenekfölött az aktustól való teljes tartózkodást ajánlották. Meg kellett semmisíteni a nemiséget az asszonyban, az ideális nő nem nélküli volt, a Szűz mint az ég királynője ült trónján, annak a bárgyú csodának jóvoltából, hogy gyermeket szült, de szűz maradt. Aztán egyszerre csak megértette az egyház, hogy az asszony nemisége mindenható a férfival szemben, s bármennyire iszonyodott, rémüldözött ettől, végül is a nemiséget használta föl, hogy hasson a férfira, visszahódítsa és láncra verje. Egész hadsereggé vált az asszonyok nyája, akiket elgyöngített a nyomasztó nevelés, rémületben tartott a pokol, s akik jobbágyai lettek a pap gyűlöletének és ridegségének; minthogy pedig a férfi nem hitt többé és elhúzódott az oltártól, meg lehetett próbálkozni a visszaterelésével, felhasználva az asszony sátáni és mindig győzedelmes bubáját. Csak meg kell tagadnia magát a férfitól, majd utánamegy az a kereszt lábáig. Kétségtelenül nagy akadály volt az erkölcstelen következetlenség, de hát a

katolicizmus sokat vesztett eredeti nyerseségéből, s arra valók voltak a jezsuiták, hogy a kazuisztika és a világgal való megalkuvások új területén harcoljanak. E pillanattól fogva szelídebben, ügyesebben bánt az egyház az asszonnyal. Még mindig eltaszította magától, mint feleséget, félénken utálkozva a kárhozatos gyönyörtől, de mégis felhasználta ezt a gyönyört saját diadala érdekében. Politikája eleinte az volt, hogy egészen magának tartsa meg az asszonyt, eltompítsa az elméjét, megőrizze az örök gyermekség állapotában. Aztán harci fegyvert kovácsolt belőle, mert bizonyosan tudta, hogy legyőzi a hitetlen férfit, a hivő asszony segítségével. Állandó tanúnak használta föl a házi tűzhely mellett, hatása nem szűnt meg a hálószobában sem, amikor a legnagyobb gyötrelmeket kellett okozni a férfinak. Az asszony ilyenformán megmaradt fajtalan állatnak, s a pap ma egyszerűen arra használja föl, hogy Isten uralmát biztosítsa.

Marc könnyűszerrel megállapíthatta, milyen körülmények közt nőtt fel Geneviève. Kislánykorában a Vizitációs nővérek kedves kolostora, mindenféle jámbor szépséggel: az esti ima, amit térden állva mondtak el a fehér ágyacskában: a Jóisten, aki atyailag törődik az engedelmes gyermekekkel; a fényes kápolna, ahol a plébános úr csodálatos történeteket mondott el keresztényekről, akiket oroszlánok közül mentettek ki, őrangyalokról, akik a bölcsőkre vigyáznak, s az égbe viszik az Úrnak kedves, tiszta lelkeket. Aztán jött az első áldozás, esztendőkig tartó bölcs előkészítéssel: a katekizmus külön misztériumai, amiket félelmes homályban tanítanak, amik örökre megzavarják az észt, és felgyújtják a misztikus kíváncsiságok perverz lázait. És ekkor, a pubertás zavaros idejében, a fejlődőben levő leány, elbűvölve fehér ruhájától, az első menyasszonyi ruhától, már Jézus jegyese, egyesül a mennyei kedvessel, akinek szelíd igáját mindörökre elfogadja: jöhet aztán a férfi, a leányt már birtokába vette; szüzességétől megfosztotta ez a kedves, aki újraszületik majd, és elhódítja a férfitól az emlékezésnek egész lenyűgöző erejével. Élete folyamán az asszony szüntelenül látni fogja a csillogó gyertyákat, érzi a tömjénfüstöt, amely sóvárgással tölti el, visszaesik az érzékek ébredésének pillanatába, a gyóntatószék suttogásai és a Szent Asztal kábulatai közt. - Aztán felnőtt, a legsötétebb előítéletek között, jól tartva évszázados tévedésekkel és hazugságokkal, mindenekfölött pedig gondosan bezárva, hogy a valóságos világból semmi se juthasson el hozzá. S amikor elhagyta a Vizitációs nővéreket, a tizenhat esztendős nagy leány igazi csodája volt a megrontás és butítás művének, sötétségbe borított, szerepéből kisiklatott nő, aki sem a többiekről, sem önmagáról nem tud semmit, s mint szerető és feleség csak a vallásos mérget hordozza szépségében, káros kovászát minden rendellenességnek és minden szenvedésnek.

Aztán látta Marc Geneviève-et a Kapucinus téri kegyes kis házban. Itt ismerte meg, nagyanyja és anyja társaságában, akiknek őrködő gyöngédsége főként abban nyilatkozott meg, hogy teljessé tették a kolostor munkáját, eltávolítva a fiatal leány mellől mindent, ami igazságra és józan észre nevelhette volna. Ha mint engedelmes hivő, megtartotta a vallást, csak azt kívánták tőle, hogy semmi egyéb iránt ne érdeklődjék, s arra készítették elő, hogy tökéletesen vak legyen az élettel szemben.

Marcnak már erőfeszítésébe került, hogy maga elé idézze úgy, ahogy első találkozásaik alkalmával megszerette: gyönyörűséges szőkeségét, szelíd és finom, kívánatos arcát, ragyogó fiatalságát, a szerelmes szépség átható illatát - s nemigen emlékezett már a többire, az értelmességre és józan észre, amit akkor elárult. Fellobbant köztük a szenvedély, a világot megmozgató vágy, s érezte, hogy ennek lángja éppen úgy égeti Geneviève-et, mint őt, mert fagyos nevelése nem tudta kiölni belőle a szerelem vágyát, amit apjától örökölt. Bizonyos, hogy nem volt ostoba, olyannak tarthatta, mint a többi fiatal leányt, akiről semmit sem tud az ember, s nyilván úgy gondolta, hogy mindent megtud majd később, egybekelésük után, amikor egészen az övé lesz. De most, amikor fölidézte Jonville-ban töltött első éveiket, rájött, milyen keveset tett azért, hogy jobban megismerje és jobban a magáévá tegye. Ezeket az

éveket mind a ketten kölcsönös elragadtatásban töltötték, olyan mámorában a minden esti csóknak, hogy nem tudtak a gondolkodásbeli különbségekről, amelyek elválasztották őket. Geneviève igazán értelmes volt, ő pedig nem kínozta a sajátságos hiányok miatt, amiket néha fölfedezett a képességében. Minthogy a vallást nem tartotta többé, azt hitte, hogy megnyerte a szabadgondolkodók eszméinek, de nem fáradt azzal, hogy ezekre az eszmékre megtanítsa. Titkon gyanította, hogy ebben egy kis gyávaság is lehetett a részéről, unta újrakezdeni Geneviève egész nevelését, meg félt is attól, hogy akadályokba ütközik, megrontja gyönyörűséges, szerelmes békéjüket. De hát, ha boldogan éltek így, miért is kockáztatta volna meg a veszekedést, amikor bizonyos volt afelől, hogy nagy szerelmük mindig meg tudja őrizni köztük az egyetértést.

És most egyszerre itt a fenyegető válság. Amikor Salvan annak idején foglalkozott a házasságukkal, nem titkolta Marc előtt, hogy nyugtalankodik a jövő miatt, hiszen a két házastárs oly kevéssé illik össze. Hogy kissé megnyugodjék, egyszerűen megállapította Marckal együtt, hogy egymást szerető házastársak között a férfi formálja az asszonyt. Hiszen minden férj, akire rábíznak egy tudatlan leányt, kénye-kedve szerint formálhatja a maga képére, ha ez a leány szereti. Ő az isten, újjáteremtheti mindenható szerelmével. Csakhogy rajta is erőt vesz valami ernyedés, valami elvakultság, és Marc csak később állapította meg, hogy mennyire nem ismerte Geneviève gondolkozását, azt az ismeretlen, ellenséges asszonyt, aki lassan-lassan fölébredt benne a körülmények hatása alatt. Újjászületett a gyermekkor, az ifjúság, az őrangyal szárnya alatt fehér ágyacskájában térdelő kislány, s az, aki az első áldozását végzi, mint Jézus mátkája, szép fehér ruhában, aztán a kápolna zugában, a gyóntatószék homályában kábultan térdelő fiatal leány, akinek a feje zúg még hibái megvallásától. Nem lehet eltörölni a nyomát a vallásosság langyos fürdőjének, amelyben felnövekedett, az egyház mindörökre átitatta a gyermeket lángjával és illatával, s később újra kinő minden, az orgonaszó ringatása, a szertartások izgató fénye, a harangok költészete. A megöregedett asszony visszatér a gyermekkorba, elszunnyad a katekizmus boldog, képtelen és gyermekes hitében. Az az imádott Geneviève, akiről Marc azt hitte, hogy egészen az övé, egyszerre úgy mutatkozott meg, mint akit másvalaki birtokol, telve egy elpusztíthatatlan múlttal, amelyben ő nem volt, nem lehetett benne. Elképedve jött rá, hogy semmi közösség nincs köztük, hogy átvonulhatott az asszony életén, de belső lényén semmit sem változtatott, mert az ügyes kezek már a bölcsőtől kezdve idomították. És mennyire fájlalta most, hogy házasságuk első napjaiban, a teljes odaadás idején nem próbált egészen az értelemig hatolni, nem próbálta a szellemet meghódítani, túl a bűbájos arcon, amelyet csókokkal borított! Nem lett volna szabad elszunnyadnia boldogságában, újra kellett volna kezdenie a nevelését ennek a nagy gyermeknek, aki oly gyöngéden kapaszkodott a nyakába. Ha már elhatározta, hogy a magáévá teszi, miért nem dolgozott ezen, megfontolt, bölcs ember módjára, akinek eszét nem zavarja meg a szerelem gyönyörűsége? Ha most szenvednie kell, hát hiú képzelődése, restsége és önzése miatt szenved, amiért nem cselekedett, félelemből, hogy szerelmes boldogságát meg találja rontani.

De most már oly komolyra vált a veszély, hogy elszánta magát a küzdelemre. Egy utolsó mentsége maradt még, hogy nyersen be ne avatkozzék: a mások szabadságának tisztelete, türelem minden őszinte hittel szemben, különösen, ha élettársáról van szó. Mint ahogy gyöngédségből, szerelemből annak idején hajlandó volt templomban esküdni, s később nem ellenezte Louise megkeresztelését - most sem volt meg benne az a türelmetlen erő, hogy megtiltsa feleségének a vallás gyakorlását, a gyónást és áldozást, ha így kívánja a hite. Csakhogy változtak az idők, mentségül felhozhatta volna, hogy maga is közömbös volt még házasságuk és a leányka születése idején, de azóta felszabadult, s egyre szilárdabbnak érzi magát abban a hivatásában, hogy az igazságra oktassa a világ kicsinyeit. Ez már kötelességet jelent: példát kell adnia, nem szabad a maga házában megengednie azt, amit másoknál elítél. Nem vethetik-e szemére neki, a világi tanítónak, aki oly határozottan ellenzi a pap bármiféle

beavatkozását a gyermek nevelésébe, hogy engedi a feleségét minden vasárnap szorgalmasan eljárni a misére, és magával vinni a kislányukat, ezt a korán fejlett hétesztendős gyermeket, aki már hosszú imádságokat rebeg? És mégis úgy érezte, hogy nincs joga mindezt megakadályozni, annyira élt benne a vele született tisztelet a lelkiismeret szabadsága iránt, amelyet teljes egészében megkövetelt a maga számára is. Parancsolóan szükségét érezte annak, hogy boldogságát megvédelmezze, de más fegyvert nem látott, különösen a házi tűzhely mellett, mint a vitát, a meggyőzést, az élet egészséges, logikus, mindennapos tanítását. Most akarta megpróbálni azt, amit első naptól fogva tennie kellett volna, hogy Geneviève-et meghódítsa, nemcsak azért, hogy az egészséges emberi igazsághoz visszavezesse, hanem azért is, hogy drága kislányuk ne kövesse a katolikus tévedés halálos útján.

De Louise esete nem volt olyan súlyos. Marc kénytelen volt várni, bár tudta, hogy a gyermek első benyomásai a legélénkebbek és legszívósabbak. A szomszéd iskolába kellett járatnia a leánykát, Rouzaire kisasszonyhoz, aki már teletömte bibliai történetekkel. Aztán ott volt az ima tanítás előtt és után, a vasárnapi istentiszteletek, áldásosztások és körmenetek. A tanítónő ugyan csöndes mosollyal meghajtotta fejét, amikor azt az ígéretet követelte tőle, hogy leányát semmiféle vallásos gyakorlatra nem fogja kényszeríteni. De a gyermek oly kicsi, talán nevetséges is még ilyenformán védelmezni, s ő úgy sincs mindig ott, hogy meggyőződjék, vajon imádkozik-e vagy sem a többivel együtt. Amit Rouzaire kisasszonyban utált, az nem annyira a lángolónak látszó klerikális buzgalom volt, mint kétségtelen színészkedése, az a mohó önérdek, amely minden cselekedetét irányította. Az igazi hit hiánya, a kegyes érzelgősség közönséges kizsákmányolása oly világosan meglátszott rajta, hogy sértette még Geneviève-et is, a maga mostanáig érintetlen őszinteségében. Nem is történt meg az, amitől Mignot félt, Geneviève visszautasította Rouzaire kisasszony közeledéseit, aki hirtelen nagy barátságot érzett szomszédasszonya iránt és szeretett volna besurranni a házastársak közé, megszimatolva összeütközésük lehetőségét. Micsoda káröröm, micsoda dicsőség lett volna, ha itt is dolgozhatik az egyház érdekében, megteheti azt a szolgálatot a szerzetnek, hogy elszakítja az asszonyt férjétől, megmutatja, hogyan nehezedik isten keze a világi tanítóra, hogyan sújtja le házi tűzhelye mellett! Próbálkozott is kedveskedve, hízelkedve, örökösen lesben állva a közfal mögött, várva az alkalomra, amely megengedi, hogy beavatkozzék, vigasztalja a szegény üldözött asszonykát; néha megkockáztatott egy-egy célzást, részvevő szót, tanácsot: oly szomorú, ha a házastársak nincsenek egy hiten, de hát az ember mégsem veszítheti el a lelkét, legokosabb szelíden ellenállni... Kétszer is megvolt az az öröme, hogy sírni látta Geneviève-et. De az később elhúzódott tőle, rosszul érezte magát a közelében, elejét vette minden újabb bizalmaskodásnak. Legyőzhetetlen ellenszenvet ébresztett benne ez a gránátos termetű, mézesmázos teremtés, aki úgy szerette az ánizsos likőrt, és sűrűn mondogatta, hogy a papok végre is olyan emberek, mint bárki más, helytelen dolog rosszat beszélni róluk. És Rouzaire kisasszony sértődöttségében még jobban utálta a szomszéd házaspárt; mással nem kellemetlenkedhetett nekik, mint tanítónői hatalmával a kis Louise fölött: az értelmes leánykát makacsul tovább tanította a vallásra, nem törődve az apa határozott tilalmával.

De, bár a kislány esete nem okozott még komoly gondot Marcnak, megértette, mily sürgősen kell cselekednie, hogy az anyát, az ő imádott Geneviève-jét ne hódítsák vissza, egészen el ne szakítsák tőle. Határozottan érzett már ilyesmit, s most kézzelfogható bizonyossággá vált: a nagymama kis házában érezte meg Geneviève, hogy újra sarjad benne a régi katolikus örökség, erjed gyermekségének és fiatal leánykorának kegyes kovásza. A misztikus fertőzés központja ez a ház, itt lángra kellett lobbannia a rosszul kioltott hitnek, amely csak szunnyadt, az emberi szerelem első gyönyörei között. Jól tudta Marc, hogy ha Jonville-ban maradnak, szerelmes magányukban végezni tudott volna Geneviève nyugtalan szenvedélyével. Maillebois-ban idegen elemek avatkoztak a dologba, főként az a szörnyű Simon-ügy, amely úgyszólván kijelölte a törés helyét, aztán az egyre súlyosodó következmények, a harc közte és

a szerzet közt, a felszabadító küldetés, amelyet magára vállalt. És nem voltak többé egyedül, az emberek és dolgok áradata lassanként kiszélesedett közöttük, s már láthatták közeledni azt a napot, amikor tökéletesen idegenné válnak egymás számára. A nagymamánál Geneviève most az ő leghevesebb ellenfeleivel találkozott. Megtudta Marc, hogy a félelmetes, kemény és makacs nagymama esztendőkig tartó alázatos utánjárással elnyerte azt a nagy kegyet, hogy Crabot atya gyóntatja. Valmarie rektora rendszerint megmaradt Beaumont előkelő hölgyeinek körében, s bizonyára nagy okai lehettek, ha rászánta magát ennek a jelentéktelen öreg polgárasszonynak a gyóntatására. És nemcsak fogadta gyóntatónapjain Valmarie kápolnájában, hanem látogatásával is megtisztelte, amikor csúzos rohama karosszékéhez kötötte. Diszkrét személyiségekkel találkozott nála, válogatott papokkal és szerzetesekkel, mint Quandieu abbé, Theodosius atya, Fulgence testvér, akik élvezték ezt a jámbor, homályos, csöndes zugot a zárkózott életű kis házban, ahol összejöveteleik észrevétlenül maradtak. Volt némi szóbeszéd arról, hogy a klerikális pártnak itt van a titkos székhelye, rejtett boszorkánykonyhája, s innen indulnak ki a komoly közös elhatározások. De hogy gyanúsította volna valaki ezt a szerény hajlékot s a két öreg hölgyet? Kétségtelenül joguk van barátokat fogadni, akiknek elsikló árnya is alig látszik. Pélagie, a cseléd, csöndesen csukta be az ajtót, egyetlen arc sem jelent meg az ablakokban, egy lehelet sem hatolt át a szunnyadó ház keskeny homlokzatán. Igen tiszteletre méltó volt az egész, a házat valóságos hódolat vette körül.

Marc sajnálta, hogy nem járt el gyakrabban a hölgyekhez. Talán ott követte el a nagy hibát, hogy egészen átengedte nekik Geneviève-et, aki hosszú napokat töltött mellettük kislányával. Ő puszta jelenlétével is legyőzte volna a környezet fertőző hatását, előtte mérsékelték volna azt az alattomos támadást, amelyet eszméi és személye ellen irányítottak Geneviève mintha tudatában lett volna még a házaséletük békéjét fenyegető veszélynek, ellenállt néha, küzdött, hogy ne kerüljön ellentétbe férjével, akit még mindig szeretett. Így történt, hogy amikor ismét tartani kezdte a vallást, Quandieu abbét választotta gyóntatóul Theodosius atya helyett, akit Duparque-né akart ráerőszakolni. Érezte, milyen harci mohóság lakik a fekete szakállas, ápolt, tüzes szemű, szép kapucinusban, akiről álmodozni szoktak a jámbor hölgyek; az abbé pedig szelíd és bölcs ember volt, igazi lelkiatya, aki hosszan, szomorúan szokott hallgatni. A szeretetnek abban a pillanatában volt Geneviève, amikor lassanként homályosodó elméje nyugtalankodott még, mielőtt a misztikus szenvedélybe belemerülne. És napról napra súlyosabb rohamokat kellett kiállnia, egyre jobban visszahódította, birtokába vette a lelkét megzavaró hölgyek környezete, lassan elzsibbasztották, elaltatták a kenetes gesztusok és cirógató szavak. Hiába járt Marc gyakrabban a Kapucinusok terére, a méreg munkáját nem állíthatta meg.

Egyébiránt semmi kényszernek, erőszaknak nem látszott még nyoma. Egyszerűen magukhoz vonták Geneviève-et, hízelegtek neki, puha kézzel dédelgették. Egyetlen heves szót sem ejtettek az ura ellen, sőt, sajnálatra méltó embernek mondták, bűnösnek, akinek megváltását óhajtják. Ez a szerencsétlen nem tudja, milyen kiszámíthatatlan bajt okoz a hazájának, hány gyermeket veszejt el, küld a kárhozatba, lázadó gőgjének utálatos csökönyösségével. Aztán - előbb homályosan, majd egyre világosabban - kifejezték előtte azt az óhajukat, hogy szentelje magát egy csodálatos műnek, a bűnös megtérítésének, a gyöngeségből még mindig szeretett bűnös ember isteni megváltásának. Milyen öröm és milyen dicsőség lenne, ha visszaterelné Istenhez, megállítaná pusztító dühét, megváltaná őt, s vele együtt ártatlan áldozatait az örök kárhozattól. Végtelen művészettel hónapokon át készítették, formálták így a reá váró munkára, abban a nyilvánvaló reményben, hogy elszakítják egymástól a házastársakat, szembeállítva egymással a két összebékíthetetlen elvet, a múlt asszonyát, akit az évszázados tévedés tart rabságában, s a jövő felé haladó, szabadgondolkodású férfit. És elkerülhetetlenül megtörtént, amit akartak.

Marc és Geneviève meghitt együttléte - ami valamikor oly gyöngéd és vidám volt, örökös csókok, nagy kacagások között - napról napra szomorúbbá vált. Nem jutottak még el a

veszekedésig, de mihelyt magukra maradtak, elfoglaltság nélkül, idegenek nélkül, valami zavart éreztek, mintha attól félnének, hogy a legkisebb ellentmondásból is keserű szavak pattannak ki. Egy ismeretlen világot éreztek növekedni maguk között, amelyről hallgattak, de azért egyre inkább megfagyasztotta, ellenségekké tette őket. A férfiban erősödött az érzés, hogy mindennapi életébe belekeveredve, s még karjai közt, az ágyban is, egy idegen nő van mellette, akinek eszméit és érzelmeit kárhoztatja; az asszonynak ugyanez volt az érzése, felháborította az a bizonyosság, hogy az ura tudatlan, oktalan gyermeknek tartja, akit imád még, de olyan szerelemmel, amelyben sok fájdalmas szánalom van. Nem jártak már messze attól, hogy az első sebeket ejtsék egymáson.

Egy este, az ágyban, amikor Marc a langymeleg homályban némán átkarolta, mint egy duzzogó gyermeket, Geneviève végre is hangos zokogásban tört ki.

- Ó, te nem szeretsz már engem!

- Hogy én nem szeretlek, drágám? Miért mondod ezt?

- Ha szeretnél, nem tűrnéd, hogy ilyen szörnyű fájdalomban éljek. Napról napra jobban elszakadsz tőlem. Úgy bánsz velem, mint valami szegény együgyűvel, mintha beteg lennék, őrült lennék. Semmi sem számít már, amit mondok, a válladat kezded vonogatni... Érzem én jól, unod már a dolgot. Csak gondot és bajt okozok neked.

Marc nem szakította félbe, a szíve összeszorult, de végig akarta hallgatni.

- Igen, sajnos, világosan látok. A legutolsó növendéked is jobban érdekel, mint én. Amíg odalent vagy velük a tanteremben, tele vagy szenvedéllyel, egész lelkeddel odaadod magad, nem sokallod a munkát, hogy a legapróbb dolgokat is megmagyarázd nekik, kacagsz és játszol velük, mint egy siheder, mint egy idősebb testvér. Aztán mihelyt ide feljössz, elkomorodol, semmi mondanivalód nincs, látszik, hogy rosszul érzed magad, mint akit nyugtalanít és fáraszt a felesége... Istenem, milyen szerencsétlen vagyok!

Újra megindultak a könnyei. Marc elhatározta magát és szelíden megszólalt.

- Szegény kis drágám, nem mertem megmondani neked a szomorúságom okát; de éppen azért szenvedek, mert benned találom meg mindazt, amit a szememre vetsz. Soha nem vagy már velem. Egész napokat töltesz házon kívül, s amikor hazajössz, az esztelenség és a halál levegőjét hozod ide, elpusztítod vele ezt a kis otthonunkat. Te nem szólsz már hozzám, mindig máshol jár az eszed, belevész valami zavaros álmodozásba, miközben a tested itt van, s a kezed varrogat, a vacsorát adja be, vagy a kislányt gondozza. Te bánsz velem valami elnéző szánakozással, ahogy a bűnös emberrel szoktak, aki talán nincs tudatában a bűnének, és te vagy az, aki nemsokára nem fogsz már szeretni, ha rá nem nyílik a szemed egy kis egyszerű, értelmes igazságra.

Geneviève felkiáltott, s minden mondatát megszakította megdöbbent heves tiltakozásával.

- Én? Én? Engem vádolsz ilyenekkel? Nem szeretsz már, és rólam mondod, hogy nem foglak szeretni?

Aztán egészen átengedte magát mindennap kísértő gondolatainak:

- Ó, milyen boldog az olyan asszony, akinek az ura osztozik a hitében! Látok a templomban olyanokat, akiket a férjük elkísér, s milyen édes érzés lehet, hogy együtt adják magukat Isten kezébe! Az ilyen áldott házaspár igazán egy test, egy lélek, s nincs az a boldogság, amivel az ég el nem halmozza.

Marc akaratlanul is elnevette magát kissé, igen halkan, igen fájdalmasan.

- Szegény asszony, hát meg akarsz téríteni?

- Mi rossz lenne abban? - felelte élénken Geneviève. - Azt hiszed, nem szeretlek eléggé, s nem fáj nekem irtózatosan, hogy halálos veszedelemben vagy? Persze, te nem hiszel a túlvilági büntetésekben, szembeszállsz az Isten haragjával. Én minden áldott nap könyörögve kérem az eget, hogy világosítson meg, s boldogan adnék tíz esztendőt az életemből, ha kinyithatnám a szemedet, s megmenthetnélek a félelmes katasztrófáktól, amik fenyegetnek... Ó, ha szeretnél, ha meghallgatnál, ha velem jönnél az örök gyönyörűségek hazájába!

Egész teste reszketett a férje karjai közt s az emberfölötti vágynak olyan lázában égett, hogy Marc megdöbbent: nem hitte eddig, hogy ilyen mélyen gyökerezik a baj. Most már Geneviève téríti őt - elszégyellte magát, hiszen íme, az asszony cselekszi azt, amit neki kellett volna megtennie az első naptól fogva, hogy megpróbálja a maga hitére téríteni. Fennhangon gondolkozott, s elkövette azt a hibát, hogy így szólt:

- Nem te beszélsz most, téged megbíztak valamivel, ami nagyon veszedelmes lesz mindkettőnk boldogságára nézve.

Geneviève megharagudott.

- Miért sértegetsz? Azt hiszed, nem tudok magamtól cselekedni, meggyőződésből és szeretetből? Hát olyan oktalan, ostoba és engedelmes vagyok, hogy engem csak eszköznek lehet felhasználni? És ha végtelenül tiszteletre méltó emberek, akiknek szent hivatását te félreismered, érdeklődnek irántad, és olyan testvéri szavakkal beszélnek rólad, hogy meglepne, ha hallanád: nem kellene megindulnod ezen, nem kellene meghódolni ennyi isteni jóság előtt?... Isten, aki lesújthatna rád, karját nyújtja neked, s amikor engem és a szerelmemet használja föl, hogy visszahívjon magához, te tréfálkozol, s úgy bánsz velem, mint valami buta kislánnyal, aki leckét mond el!... Nem értjük már egymást, ez fáj nekem annyira.

Minél tovább beszélt, annál inkább növekedett Marc fájdalma és félelme.

- Igaz - ismételte lassan -, nem értjük már egymást. A szavak nem jelentik ugyanazt számunkra, s te azt veted a szememre, amit én neked. Melyikünk fog szakítani? Melyik szereti a másikat, melyik dolgozik a másik boldogságán?... Ó, én vagyok a bűnös, és félek, késő már, hogy a hibámat helyrehozzam. Előbb kellett volna, hogy megtanítsalak, hol van az igazság.

Ez a tanítói kijelentés végképpen felháborította Geneviève-et.

- Igen, mindig csak az ostoba növendék, aki nem tud semmit, akinek ki kell nyitni a szemét... Én, én tudom, hogy hol van az igazság. Neked nincs jogod, hogy kiejtsd ezt a szót.

- Nincs jogom?

- Nincs, mert belekeveredtél abba a szörnyű tévelygésbe, abba a gyalázatos Simon-ügybe, s az egyház iránt érzett gyűlöleted most elvakít, és tökéletesen igaztalanná tesz. Ha olyan ember, mint te, odáig jut, hogy lábbal tiporja az igazságot, csak hogy Isten szolgáit támadhassa és bemocskolhassa: okosabb azt hinni, hogy elvesztette a fejét.

Marc most már egészen mélyére látott Geneviève támadásának. A Simon-ügy a forrása annak az ügyes és tapintatos munkának, amelynek eredménye most itt áll a szeme előtt. Azért vették vissza tőle feleségét a hölgyek társaságába, azért használják fegyverül, azért akarnak halálos csapást mérni reá, hogy az igazság munkását, a jövendőbeli igazságosztót sújtsák le a személyében. Meg kell őt semmisíteni, mert csak az ő pusztulása biztosítja az igazi vétkesek büntetlenségét. Nagy fájdalom remegtette meg a hangját.

- Ó, Geneviève, ez még komolyabb dolog. Vége lenne a házaséletünknek, ha még ebben a világos és egyszerű kérdésben sem értenők meg egymást... Hát nem vagy már velem ebben a szomorú ügyben?

- Bizony nem.

- És bűnösnek hiszed azt a szerencsétlen Simont?

- De hiszen ez nem is kétséges. Minden érved alaptalan, amivel tisztára akarod mosni. Bárcsak hallanád azokat, akiknek a tiszta életét meg mered gyanúsítani! És amikor ilyen nagyot tévedsz, egy kézzelfogható, végleges ítélettel eldöntött esetben, hogyan higgyek a többi eszmédben, a te fantasztikus társadalmadban, ahol először is az Istent ölnéd meg?

Marc ismét átkarolta, erősen magához szorította. Csakugyan így van: lassú elszakadásuk abból indult ki, hogy eltértek egymástól ezen a határozott ponton, az igazság kérdésében - itt mérgezték meg Geneviève elméjét, hogy összeütköztessék és összezúzzák őket.

- Ide hallgass, Geneviève, igazság csak egy van. Kell, hogy megérts engem, s az egyetértésünk meghozza a békét.

- Nem, nem.

- Geneviève, lehetetlen, hogy te ilyen homályban maradj, amikor engem eláraszt a bizonyos világosság. Ez örökre elválasztana bennünket.

- Nem, nem. Hagyj békét nekem. Fárasztasz, meg sem hallgatlak.

Kitépte magát az öleléséből, elhúzódott tőle, és hátat fordított neki. Hiába próbálta Marc újra átkarolni, szelíd szavak és csókok között. Nem engedte oda magát, nem is felelt már. Mintha hirtelen megfagyott volna a szerelmesek ágya. És a szobára ráborult a közeledő boldogtalanság fájdalmas, halálos feketesége.

Ez időtől fogva egyre idegesebb és haragosabb lett Geneviève viselkedése. A hölgyek körében kevésbé kímélték az urát, ügyes fokozással merték támadni a jelenlétében, látva, hogyan csökken az iránta érzett szeretete. Lassanként cégéres gonosztevő lett belőle, elkárhozott lélek, gyilkosa annak az Istennek, akit ő imád. S annak a felháborodásnak, amibe így belehajszolták, visszahatása mindig megérzett a házaséletükön, keserűbb szavakban, a feszélyezettség és hidegség növekedésében. Perlekedésük időnként újrakezdődött, majdnem mindig este, az ágyban; mert a nap folyamán alig találkoztak, a férfit erősen elfoglalta az iskola, az asszony sosem volt otthon, nagyanyjánál ült, vagy a templomban. Gyöngédségük végképpen megkeseredett, az asszony igen harcias volt, de a türelmes férfi is elárulta néha bosszúságát.

- Drágám, holnap délután szükségem lesz rád az iskolában.

- Holnap nem lehet, Quandieu abbé vár. Különben se számíts rám többé, semmiféle munkában.

- Nem akarsz már segíteni nekem?

- Nem, mert mindent helytelenítek, amit csinálsz. Kárhozzál el, ha kedved tartja. Én gondolok az üdvösségemre.

- Vagyis menjen ki-ki amerre lát.

- Ahogy akarod.

- Ó, drágám, drágám, igazán te beszélsz így? Az elmédet elhomályosították, s most kicserélik a szívedet is... Már egészen a megrontókkal, a lélekmérgezőkkel tartasz!

- Hallgass, hallgass, szerencsétlen!... A te munkád, az a hazugság és a méreg. Istent káromlod azzal a te szennyes igazságoddal, és az ördög, igenis, az ördög tanítja ott lent azokat a nyomorult gyermekeket! Már nem is sajnálom őket: miért olyan buták, hogy ott maradnak?

- De drágám, te olyan értelmes asszony voltál, hogy mondhatsz ilyen ostobaságokat?

- Hát ha az asszony ostoba, otthagyja az ember.

Marc is megharagudott, s valóban otthagyta, nem próbálta már gyöngédségével visszahódítani, mint valamikor. Gyakran el sem tudtak már aludni, tágra nyílt szemmel hevertek egymás mellett a sötét szobában. Mind a kettő jól tudta, hogy a másik nem alszik, s így virrasztottak némán, mozdulatlanul a sötétségben, mintha az a kis hely, ami a takaró alatt elválasztotta őket egymástól, feneketlen szakadékká vált volna.

Marcot legjobban az ejtette kétségbe, hogy Geneviève egyre növekvő gyűlöletet mutatott az iskolája ellen, a drága gyermekek ellen, akiket ő olyan szenvedéllyel tanított. Minden szóváltásukból kibuggyant a keserűsége, mintha féltékenykedett volna ezekre a kis teremtésekre, akikkel Marc oly gyöngéden bánt, s oly buzgón igyekezett okos és békeszerető embereket nevelni belőlük. Viszálykodásukat voltaképpen nem is táplálta más ok, hiszen Geneviève is csak egy volt a gyermekek közül, a tanítani és felszabadítani való elmék közül, csakhogy lázadozott, megmakacsolta magát az évszázados tévelygésben. Tőle lopta el Marc az egész emberi gyöngédséget, amit ezeknek adott. Amíg velük ilyen atyai módon foglalkozik, addig ő nem hódíthatja vissza, nem viheti magával abba az isteni, édes elbutulásba, amelyben szerette volna karjai között elaltatni. A küzdelem végül is egészen ide helyeződött át, s valahányszor Geneviève elhaladt az osztály előtt, vágyat érzett, hogy keresztet vessen, mert fölkavarta lelkét az odabenn folyó ördögi munka, ingerelte, hogy istentelen munkájától nem tudja elragadni azt a férfit, akinek ágyát még megosztja.

Hónapok és évek teltek el, a harc egyre hevesebbé vált Marc és Geneviève között. A hölgyek körében semmit sem akartak fölösleges sietséggel veszélyeztetni, az egyháznak, hogy győzzön, mindig rendelkezésére áll az örökkévalóság. A hiú és hebehurgya Fulgence testvér kivételével, a többiek, Theodosius atya és mindenekfölött Crabot atya, sokkal ügyesebben bántak az emberi lélekkel, semhogy meg ne értették volna: lassan kell haladni egy szenvedélyes testű, egyenes elméjű asszonnyal, ha megrontó misztikus rohamok el nem sötétítették a lelkét. Amíg az urát szereti, amíg testi szakítás nem történik közöttük, a teljes különválasztás munkája nincs elvégezve, az asszony nem egészen az övék, a férfi nem süllyed a nyomorúságnak, romlásnak abba az állapotába, ahová juttatni akarják. Ahhoz pedig, hogy ezt a nagy emberi szerelmet lerombolják egy asszonyi szívben és testben, legmélyebb gyökeréig, úgy, hogy soha ki ne sarjadhasson többé, ahhoz sok idő kell. Ott is hagyták Geneviève-et Quandieu abbé kezében, hogy csöndesen elhódítsák, mielőtt nagyobb erővel kezdenének rá hatni, beérték azzal, hogy ügyeltek rá. Hosszúra nyúló remekműve volt ez a finom és biztos megbabonázásnak.

Házaséletüket ismét megzavarta valami. Marc nagy érdeklődéssel kísérte Férou-nénak, a volt moreux-i tanító feleségének sorsát. Az asszony, mióta Férou-t elcsapták, éhezett három leányával, és kénytelen volt Maillebois-ban megtelepedni. Nyomorúságos odúban lakott, s igyekezett valami varráshoz jutni, addig is, amíg az ura foglalkozást talál, és maga után hívhatja Brüsszelbe. De egymás után teltek a napok, a férfi maga sem tudott megélni, hiába hajszolta a munkát. Gyötrődött a különválás miatt, dühítette a száműzetés keserűsége, ereje fogytán volt, fejét vesztette, s egy este visszatért Maillebois-ba, nyíltan, a nyomorúság üldözte ember vakmerőségével, aki már minden szerencsétlenséget megízlelt. Másnap följelentették, a katonai hatóságok letartóztatták mint szőkevényt, és Salvannak sok futkosásába került, hogy azonnal el ne küldjék egy büntetőszázadba. Most Franciaország másik végében teljesített helyőrségi szolgálatot, egy kis alpesi városban, felesége és leányai pedig jóformán hajléktalanul és ruhátlanul éheztek tovább.

Marc is közbelépett Férou érdekében, amikor letartóztatták. Látta néhány pillanatra, és sohasem felejthette el többé ezt a zavart tekintetű, kuszált hajú hórihorgas szegény ördögöt, aki úgy maradt meg emlékezetében, mint a társadalom egész aljasságának áldozata. Hiszen igaz, hogy lehetetlenné tette magát, amint Mauraisin mondotta - de mennyi mentsége volt! A

pásztor fia, aki tanítóvá lesz, aztán éhezik, megvetik a szegénysége miatt, végletes eszmékbe sodródik - ő, az értelmes, sokat tudó ember, akinek se jószága, se öröme nincs, miközben körülötte tudatlan barmok gazdagodnak és élvezik az életet! S ennek a hosszantartó méltatlanságnak az lett a vége, hogy durván belökték egy kaszárnyába, elszakítva nyomorúságban veszkődő családjától.

- Hát nem kell itt felforgatni mindent? - kiáltotta oda Marcnak, lángoló szemmel, hosszú, sovány karjaival hadonászva. - Igaz, aláírtam a tízesztendős kötelezettséget, ami megmentett a kaszárnyától, ha tíz esztendőt szánok életemből a tanításra. Az is igaz, hogy csak nyolc évig tanítottam, hiszen elcsaptak, mert megmondtam, mit gondolok erről az undorító bálványimádásról. De hát én akartam megszegni a kötelezettségemet? És ha már durván kidobtak az utcára, a kenyérkereset minden lehetősége nélkül, nem szörnyűség, hogy újra megfognak és követelik a régi adósság megfizetését, feleségemet és gyermekeimet megfosztják a támaszuktól, az eltartójuktól? Nem elég nekik, hogy nyolc esztendőt töltöttem az iskola fegyházában, ahol igaz ember nem beszélhet és nem mozdulhat: még két esztendőmet kell ellopni, amit a vas és a vér börtönében tölthetek, hogy vak engedelmességgel tanuljam a pusztítás és mészárlás mesterségét, aminek a gondolatától is megdühödöm? Hát ez már sok! Eleget adtam magamból, megveszek, ha többet követelnek!

Marcot nagyon nyugtalanította ez a végsőkig feszített izgatottság, s igyekezett megnyugtatni: megígérte neki, hogy törődik majd feleségével és leányaival. Két év múlva hazakerül, állást találnak neki, újrakezdheti az életet. De Férou komorsága nem enyhült, dühös szavakat mormogott magában.

- Nem, nem! Nekem már befellegzett, ezt a két esztendőt nem fogom nyugodtan leszolgálni. Jól tudják ők ezt, azért küldenek oda, hogy megölhessenek, mint a veszett kutyát.

Férou aztán azt akarta tudni, hogy ki foglalja el a helyét Moreux-ban. Keserűen felkacagott, amint meghallotta Chagnat nevét, aki azelőtt Brévannes-ban, egy szomszédos nagyközségben volt segédtanító. Chagnat - kis fekete ember, alacsony homlokával, beesett szájával, hátrahúzódó állával messziről elárulta a papok tökéletes szolgáját - nem is álszent volt, mint Jauffre, aki előmenetele céljaira használta fel az Úristent, hanem ostoba hivő, aki annyira elbutult, hogy a legnagyobb együgyűségeket is elfogadta a plébános szájából. Felesége, egy roppantul terjedelmes, vörös asszony, még őt is túlszárnyalta ostobaságban. És Férou még keserűbben kacagott, amikor meghallotta, hogy Saleur, a bíró, minden hatalmát kezébe adta ennek a hülye Chagnat-nak, akit Cognasse abbé úgy használt föl, mint valami alázatos sekrestyést, hogy megbízásából intézze a vidék ügyeit.

- Amikor annak idején megmondtam magának, hogy ez a piszkos banda, a papok, a szerzetesek, az apácák egy falásra bekapnak bennünket, és uralkodni fognak itt, nem akart hinni nekem, rámfogta, hogy megbolondultam... Nohát, helyben vagyunk, most ezek az urak, majd meglátja, milyen aljas piszokba viszik bele. Undorodni kell az embervoltuktól, a kutya nem ilyen szánnivaló... Nem, nem! Nekem elég volt ebből, véget vetek a dolognak, ha felbosszantanak!

Férou elment az ezredéhez, újra eltelt három hónap, s a bús asszony nyomorúsága egyre növekedett. A szőke, kellemes külsejű, kerek, üde és vidám arcú asszony kétszer olyan idősnek látszott, mint amennyi valójában volt, megvénítette a keserves munka, szeme égett a varrással töltött hosszú órák miatt. De még munkát sem talált mindig, egy egész téli hónapon át tüzelő nélkül és szinte kenyér nélkül maradt. Megtetézte a szerencsétlenséget, hogy legnagyobbik leánya tífuszt kapott, s haldoklott a fagyos padlásszobában, ahová ajtón-ablakon át süvöltött be a szél. Ekkor történt, hogy Marc az eddigi diszkrét alamizsnákon kívül megkérte feleségét, hogy bízzon valami munkát a szerencsétlen asszonyra.

Geneviève elérzékenyült ennyi baj hallatára, ámbár Férou-ról úgy beszélt, ahogy a hölgyeknél szoktak, bosszúvágyó, ingerültséggel. Férou megsértette a Szent Szívet, közönséges szentségtörő.

- Igen - mondta Marcnak -, Louise-nak szüksége van ruhára, a szövet megvan, elviszem annak az asszonynak.

- Köszönöm a nevében, én is elkísérlek - felelte Marc.

Másnap együtt mentek el Férou-néhoz, a mocskos lakásba, ahonnét a háztulajdonos ki akarta tenni őket, mert nem tudtak fizetni. A beteg leány halálán volt. Az anyát zokogva találták, szörnyű rendetlenség közepette, s a két kisebbik leány - csupa rongyban - szívet tépően sírt. Marc és felesége egy pillanatra megdöbbenve álltak meg, nem értették, mi történt.

- Hát nem tudja? Nem tudják? - kiáltott fel végül az asszony. - Vége van, megölik! Érezte, megmondta, hogy ezek a zsiványok végezni fognak vele!

Szaggatott szavaiból, jajongásaiból Marc végül is kihüvelyezte a szívfacsaró történetet. Az ezrednél - nem is történhetett másként - Férou igen rossz katonának bizonyult. Feljebbvalói rossz szemmel nézték, úgy bántak vele, mint forradalmárral, s egyszer, amikor szóváltásba keveredett a káplárjával, rávetette magát, rugdalta, öklözte. Elítélték, s most Algírba küldik katonai fegyházba, afféle büntetőszázadba, ahol még fennállnak a régi szörnyű kínzások.

- Onnan már nem jön vissza, meg fogják gyilkolni - folytatta dühöngve az asszony. - Búcsúlevelet írt, tudja, hogy a halálba megy... És mi lesz velem, mi lesz szegény gyermekeimmel? Ó, a zsiványok, a zsiványok.

Miközben Marc szánakozva hallgatta, s nem tudott vigasztaló szót találni, Geneviève türelmetlenkedni kezdett.

- De, kedves Férou-né, mért gondolja, hogy megölik az urát? A hadsereg tisztjei nem szokták az embereiket megölni... Csak növeli a szenvedését, amikor ilyen igazságtalan.

- Zsiványok! - ismételte még hevesebben a szerencsétlen asszony. - Tessék, itt van ez a szegény ember, aki nyolc esztendeig éhezett, végezte a leghálátlanabb munkát; most befogják két esztendőre, úgy bánnak vele, mint az állattal, mert értelmes ember módjára beszélt - és amikor megtörténik az, aminek meg kellett történni, fegyházba küldik és végképpen meggyilkolják, annyi halálos szenvedés után!... Nem, ezt nem engedem, odamegyek és megmondom, hogy zsiványok, zsiványok valamennyien!

Marc próbálta csendesíteni. Egész jóságos, igazságos lénye fellázadt ekkora társadalmi méltatlanság láttára. De mit tehettek, itt az asszony és a gyermekek, utolsó áldozatok a tragikus sors szétmorzsoló malomkereke alatt.

- Legyen józan, megpróbálunk tenni valamit, nem hagyjuk cserben.

Geneviève mintha jéggé dermedt volna, semmi szánalmat nem ébresztett már benne ez a nyomorúságos lakás, ahol az anya kezét tördelte, s a csenevész leánykák tovább siránkoztak. Már a beteget sem látta foszlott takarója alatt, üres szemével, mely mereven nézett maga elé, s már könnyhullatásra sem volt ereje. Ridegen állt ott, még mindig kezében tartva a kis csomagot, a ruhaanyagot, amit Louise-nak meg akart csináltatni.

- Bízza magát Istenre - mondta lassan. - Ne sértegesse tovább, mert még jobban megbünteti.

Férou-né irtózatos kacagásra fakadt.

- Ó, a jó Istennek nagyon is sok a dolga a gazdagokkal, a szegényekkel nem törődik... Az ő nevében tettek minket ilyen szerencsétlenné, az ő nevében fogják megölni szegény uramat.

Geneviève hirtelen haragra lobbant.

- Maga káromolja az Istent, nem érdemli meg, hogy segítse az ember. Ha volna magában egy kis vallásos érzés, tudok olyanokat, akik már megsegítették volna.

- De hiszen nem kérek én öntől semmit... Igen, tudom, megtagadták tőlem a segélyt, mert nem járok gyónni; még az a könyörületes Quandieu abbé se mer fölvenni a szegényei közé... Nem vagyok képmutató, egyszerűen igyekszem munkával megkeresni a kenyerünket.

- Nohát, akkor kérjen munkát azoktól a nyomorult bolondoktól, akik zsiványoknak nevezik a papokat meg a katonatiszteket.

Geneviève magánkívül volt haragjában. Elment, és vitte a ruhaanyagot. Marc kénytelen volt utánamenni. De reszketett ő is a felháborodástól. A lépcsőházban nem tudott féket tenni a nyelvére.

- Rosszat cselekedtél.

- Miért?

- Ha lenne egy jóságos Isten, az mindenkihez könyörületes volna. A te haragos, büntető istened csak szörnyű kitalálás... Hogy megsegítsék az embert, ahhoz nem kell megalázkodni, elég szenvedni.

- Nem! Nem! Aki vétkezett, megérdemli a szenvedést. Csak szenvedjen, ha megátalkodik az istentelenségben! Kötelességem, hogy semmit se tegyek az ilyenekért.

Este, az ágyban, a házastársi meghittségben újrakezdődött a veszekedés; először történt, hogy Marc maga is heveskedni kezdett, mert nem tudta megbocsátani ezt a lelkét felkavaró könyörtelenséget. Idáig csak gondolkodását látta veszedelemben Geneviève-nek: lehetséges, hogy szívét is megfertőzi a ragály? És ezen az estén helyrehozhatatlan szavakat mondtak ki, a házastársak észrevették, milyen szakadékot mélyítettek el köztük láthatatlan kezek. Aztán mélységes hallgatásba merültek mind a ketten, a sötét, szomorú szobában, s másnap egész nap egy szót sem beszéltek egymással.

De aztán döntő oka született meg az állandó vitának, amely később tökéletessé tette a szakítást. Teltek az évek, Louise tizedik esztendejében járt, s arról volt szó, hogy katekizmusra küldik Quandieu abbéhoz, aki majd előkészíti az első áldozásra. Marc annak idején megkérte Rouzaire kisasszonyt, hogy mentse föl a leányát minden vallásos gyakorlat alól; észrevette, hogy mily nyugodtan megszegte ígéretét a tanítónő, ugyanúgy megtömve a gyermek fejét imádságokkal és egyházi énekekkel, mint a többi növendékét; kénytelen volt szemet hunyni, mert érezte, hogy a kisasszony bármely pillanatban az anyához fellebbezhet, s boldogan kelt köztük családi viszályt, ha ő makacskodik. De amikor a katekizmus kérdése fölmerült, végre is határozottan akart cselekedni, s várta az alkalmat, hogy nyíltan kimagyarázkodjék Geneviève-vel. Ez az alkalom természetesen jelentkezett is, amikor Louise iskola után így szólt a jelenlétében:

- Mama, Rouzaire kisasszony azt mondta, menj el Quandieu abbéhoz, és írass be katekizmusra.

- Jól van, kislányom, holnap elmegyek.

Marc éppen olvasott, hevesen kapta fel a fejét.

- Bocsánat, drágám, nem mégy el Quandieu abbéhoz.

- Hogyan?

- Egyszerű a dolog: nem akarom, hogy Louise katekizmusra járjon, mert nem akarom, hogy elvégezze az első áldozást.

Geneviève még nem haragudott meg, csak gúnyos szánakozással nevette el magát.

- Bolond vagy, kedvesem. Egy leány, aki nem végzi el az első áldozást! Hogy adnád férjhez? Micsoda kitagadott, züllött helyzetet teremtenél neki az életben? És különben is, ugyebár, megkereszteltetted, engedted, hogy bibliai történeteket, imádságokat tanuljon. Nem logikus, ha most megtiltod neki, hogy katekizmusra járjon, és elvégezze az első áldozást.

Egyelőre Marc sem haragudott még.

- Igazad van, gyönge voltam, s éppen ezért határoztam el, hogy most már nem leszek az. Türelmes lehettem a hiteddel szemben, amíg a gyerek kicsi volt, és nem mozdult a szoknyád mellől. Az emberek azt tartják, hogy a leány elsősorban az anyjáé, s ezt nem is bánom, de csak addig, amíg a gyermek erkölcsi létének, egész jövőjének kérdése föl nem merül... Azt hiszem, akkor igenis joga van az apának, hogy közbelépjen.

Az asszony türelmetlen mozdulatot tett, s a hangja remegni kezdett.

- Én azt akarom, hogy Louise katekizmusra járjon. Te nem akarod. És ha mind a kettőnknek vannak jogai a gyerekkel szemben, sokáig vitatkozhatunk eredmény nélkül. Hogy tudod ezt elrendezni? Amit én akarok, azt te hülyeségnek tartod, én pedig szörnyűségnek azt, amit te akarsz.

- Amit én akarok, amit én akarok! Egyszerűen azt akarom: ne akadályozzák meg a leányomat abban, hogy valamikor az akarata szerint cselekedjék... Ki akarják használni a fiatalságát, el akarják torzítani szívét és elméjét, gonosz hazugságokkal megmérgezni, mindörökre képtelenné tenni arra, hogy az ész és az emberség hangját meghallja. Ezt pedig nem akarom... De nem a magam akaratát akarom rákényszeríteni, hanem az övét akarom megmenteni későbbi időkre.

- Akkor hát újra kérdezem, hogy tudod ezt elrendezni? Mitévők legyünk ezzel a nagy leánnyal?

- Engedjük még nagyobbra nőni. Tanítsuk, nyissuk fel a szemét minden igazság számára. Ha majd húszéves lesz, maga dönti el, melyikünknek van igaza, s ha így tartja helyesnek és logikusnak, katekizmusra jár, és elvégzi az első áldozást.

Geneviève most egyszerre kitört.

- Igazán megbolondultál. Olyanokat mondasz a gyerek előtt, hogy szégyellem magam a képtelen szavaid miatt.

Erre már Marc is elvesztette a türelmét.

- Képtelennek az képtelen, amiben te hiszel. Én éppen az ellen tiltakozom, hogy ilyen képtelenségekkel rontsák meg a gyermekem értelmét.

- Hallgass! Hallgass! - kiáltotta az asszony. - Nem tudod, mit szaggatsz ki belőlem, amikor így beszélsz. Igen, egész szerelmemet, egész boldogságunkat, amit még meg akartam menteni!... Hogy értsük meg egymást, ha a szavainknak már nem ugyanaz az értelme, ha az én szememben isteni és örökkévaló az, amit te képtelenségnek nevezel?... És az a te híres logikád vajon nem hibás? Hogyan választhat majd Louise a kettőnk eszméi közt, ha nem engeded, hogy mától fogva a magam felfogása szerint taníttassam?... Én nem akadályozlak meg abban, hogy kedved szerint tanítsd, de megkövetelem azt a jogot, hogy elvigyem a katekizmusra.

Marc gyöngülni kezdett.

- Ismerem ezt az elméletet: a gyermek az apáé és az anyáé, s fenntartjuk neki a jogot, hogy később válasszon. Csakhogy érintetlen marad-e ez a joga, ha egész vallásos nevelése, egy hosszú katolikus átöröklés betetőzéséül, megfosztja még attól az erőtől is, hogy szabadon gondolkozzék és cselekedjék? Becsapják a rosszul fölfegyverkezett apát, aki igazságról és józan észről beszél egy kis teremtésnek, akinek érzékeit és szívét megzavarják; s amikor már felnőtt, az egyház pompája, a félelmes misztériumok és a misztikus őrültségek között, akkor késő a józan észhez visszatérni, az elméjét mindörökre meghamisították.

- Ha neked megvan az apai jogod - vágott vissza hevesen az asszony -, nekem megvan az anyai. Nem veheted el tőlem a leányomat tízéves korában, amikor még nagy szüksége van rám. Ez természetellenes szörnyűség lenne, én tisztességes asszony vagyok és tisztességes asszonnyá akarom nevelni Louise-t... El fog járni a katekizmusra. Ha kell, magam viszem oda.

Marc talpon állt már, és dühös, tiltakozó mozdulatot tett. De volt annyi ereje, hogy magába fojtsa a leghevesebb szavakat, amelyek azonnal meghozták volna a szakítást. Mit mondjon, mit tegyen? Mint mindig, most is meghátrált a lerombolt házi tűzhely szörnyű szomorúsága, a boldogságot felváltó folytonos kínszenvedés elől. Még mindig szerette ezt az asszonyt, akit most korlátoltnak és mindenekfölött megátalkodottnak látott; ajkán érezte ajkának ízét, s nem tudta emlékezetéből kivetni házaséletük első idejének boldog napjait, mindazt, ami akkor erősen és elpusztíthatatlanul szövődött közöttük, a gyermeket, akiben akkor mintegy összeolvadtak, s aki ma viszálykodásuk okozója lett. Érezte, hogy zsákutcába szorították, megkötözték, mint előtte annyi mást. Ha csak vadállat módjára nem viselkedik, el nem szakítja leányát az anyjától, s nap nap után új keserűséget, új felfordulást nem akar teremteni a házban: semmi gyakorlati módja nem marad a cselekvésre. Szelíd jóságában nem telt ki tőle az a hideg energia, amely nélkül ezt a mindnyájuk szívét megvérző harcot nem lehetett megvívni. Ezen a területen már eleve csatát vesztett.

Louise idáig mozdulatlanul, némán hallgatta szülei vitáját, s nem mert közbeszólni. Mióta észrevette, hogy az egyetértés felbomlott közöttük, nagy barna szeme egyikről a másikra járt, a növekvő meglepetés bánatos kifejezésével.

- De papa - szólalt meg végül, a beállt kínos csöndben -, miért nem akarod, hogy eljárjak a katekizmusra?

Korához képest igen nagyra nőtt, és szelíd, nyugodt arcán keveredtek a Duparque és Froment-családok vonásai. Az előbbitől a hosszúkás arcot, a makacs és kemény állkapcsot örökölte, az utóbbitól a magas homlokot, az ész és az egészséges akarat tornyát. Gyermek létére eleven értelem és nagy igazságkedvelés lakozott benne, amely arra ösztökélte, hogy örökösen kérdezgesse az apját. Imádta Marcot, bár nagyon szerette anyját is, aki szenvedélyesen foglalkozott vele.

- Hát azt hiszed, papa - folytatta -, hogy ha a katekizmus órán értelmetlen dolgokat mondanak nekem, én elhiszem?

Marc felindulásában is kénytelen volt elmosolyodni.

- El kell hinned akkor is, ha értelmetlenek.

- De te megmagyarázod nekem, ugye?

- Nem, fiacskám, nem lehet azokat megmagyarázni se most, se később.

- De hiszen te megmagyarázol nekem mindent, amit megkérdezek, ha Rouzaire kisasszony órájáról hazajövök és nem értek valamit... hiszen ennek köszönhetem, hogy első vagyok az osztályban.

- Ha Quandieu abbé órájáról jönnél haza, semmit sem magyarázhatnék meg neked, mert a katekizmus állítólagos igazságainak éppen az a lényege, hogy nem foghatjuk föl az eszünkkel.

- Ó, de furcsa ez!

Louise elhallgatott egy pillanatra, s révedező tekintettel gondolkozott. Aztán lassú hangon, még mindig elmerülten megszólalt, mintha hangosan gondolkoznék:

- Furcsa: amit meg nem magyaráztak nekem, s amit nem értettem meg, azt meg se tudom jegyezni, az mintha nem is lenne a világon. Behunyom a szememet, nem látok semmit, csupa feketeség van előttem. Hiába is kínlódom, utolsónak maradok.

Bűbájos volt komoly arcocskájával ez a máris megfontoltan gondolkozó gyermek, aki ösztönösen vonzódott mindenhez, ami jó, világos és bölcs. Ha olyasmit akartak a fejébe verni, aminek értelmét nem fogta föl, vagy ami rossznak tűnt fel a szemében: nyugodtan mosolygott, hogy ne bántson meg senkit, de lelke mélyén keményen elhatározta, hogy lerázza magáról, amit mondtak neki.

Geneviève bosszúsan, kissé ideges hangon szólt közbe.

- Ha apád nem tudja megmagyarázni neked a katekizmust, majd megmagyarázom én.

Louise tüstént odament az anyjához, és gyöngéden megölelte, mintha attól félne, hogy megbántotta.

- Helyes, mama, majd együtt tanulsz velem. Tudod, hogy én mindent meg szeretnék érteni.

Aztán apja felé fordult, és vidám hangon mondta:

- Ugyan, papa, nyugodtan elengedhetsz a katekizmusra, majd meglátod, hogy hasznát veszem. Magad is azt szoktad mondani: meg kell tanulni mindent, hogy többet tudjunk és választhassunk.

Marc ismét engedett, hiszen sem ereje, sem módja nem volt, hogy másként cselekedjék. Vádolta magát gyöngeségéért, de továbbra is szeretett és továbbra is gyönge volt elpusztított házi tűzhelye mellett, ahol érezte, hogy napról napra fájdalmasabbá válik a küzdelem. Valami reményt még adott neki ez az okos, gyöngéd kis Louise, aki annyira igyekszik elhárítani a szülei viszálykodását. De számíthat-e egy gyermek szavaira, aki sokkal fiatalabb, semhogy igazán mérlegelje, amit mond? Nem veszik-e el tőle végül is, mint annyi mást? És nyugtalankodott, gyötörte magát, mindenekfölött önmagára haragudott, a jövőtől való rettegésében.

Egy utolsó esemény aztán hamarosan véglegessé tette a szakítást. Múltak az évek és Marc osztálya új növendékekkel telt meg. Kedves tanítványa, Sébastien Milhomme tizenöt éves lett már, s tanácsára a beaumont-i tanítóképzőbe készült. Végbizonyítványát már tizenkét éves korában megszerezte. Négy másik növendéke is ezzel a bizonyítvánnyal lépett ki az iskolából: a két Doloir, Auguste és Charles, s a Savin-ikrek, Achille és Philippe. Auguste kőműves lett, mint az apja. Charles pedig lakatosinasnak állt be. Savin sohasem akart Marcra hallgatni, aki azt tanácsolta neki, hogy tanítónak nevelje a fiait - magából kikelve kiabálta, hogy nem akarja éhen veszejteni őket ilyen hálátlan, meg nem becsült, sőt lenézett mesterségben; igen büszke volt arra, hogy egy végrehajtónál helyezhette el Achille-t, addig is, amíg Philippe-nek nem talál valami kis alkalmazást. Fernand Bongard nyugodtan visszatért az eke szarvához apja tanyáján, kemény kobakjával nem tudta a végbizonyítványt megszerezni, de azért kissé csiszolódott, s nyíltabb eszű volt, mint a szülei. Ilyenformán állt a dolog a leányokkal is, akik Rouzaire kisasszony szárnya alól kerültek ki: Angèle Bongard tehetségesebb volt, mint a bátyja, s hazavitte a tanyára a végbizonyítványt, mint afféle becsvágyó és ravasz kis teremtés, aki jól rendben tudta tartani a számadásokat és jobb sorsról álmodozott; Hortense Savin pedig, aki tizenhat éves korára sem szerezte meg a végbizonyítványt, csinos barna lány lett, igen

jámbor és igen alattomos. Megmaradt Mária-leánynak; az apja arról álmodozott, hogy gazdagon adja férjhez, de valami titokzatos csábítási históriát suttogtak róla, sőt azt is, hogy terhességét napról napra nehezebb rejtegetni. És Marc osztályában új növendékek foglalták el a régiek helyét, a nemzedékek örökösen növekvő áradatában: egy kis Savin, Léon, akivel még viselősnek látta az imádni való Savinnét a Simon-ügy idején; meg egy kis Doloir, Jules, aki a Simon-ügy után született, s most hetedik évében járt. Valamikor eljönnek majd ezeknek a gyermekeknek gyermekei is, s ha meghagyják a helyén, talán azokat is ő tanítja majd, ő tétet meg egy újabb lépést a haladó emberiséggel a több tudás felé.

De sok gondot okozott Marcnak egy új növendék, akit mindenképpen be akart fogadni az osztályába. A kis Joseph volt ez, Simon fia, közel a tizenegy esztendőhöz. Marc sokáig nem merte kitenni a többi gyerek gonosz szavainak és ütlegeinek. Aztán, abban a reményben, hogy a szenvedélyek végül is lecsendesedtek, megkockáztatta a dolgot, újra meg újra kérte Simonnét és Lehmannékat, s megígérte, hogy vigyáz a drága gyerekre. Majdnem három esztendeje tartotta már maga mellett; sokáig kellett védelmeznie mindenféle bosszantás ellen, de végül is kierőszakolta, hogy társai jó pajtások módjára bánjanak vele. Még élő példának is felhasználta, hogy segítségével türelemre, méltóságra, jóságra neveljen. Joseph igen szép gyerek volt, anyjának nagy szépsége egyesült benne apja szilárd értelmével, s korán megérlelte, komoly és tartózkodó viselkedésre kényszerítette az a szörnyű történet, amelyről fel kellett őt világosítani. Komor igyekezettel tanult, mintha ragaszkodott volna ahhoz, hogy mindig első legyen az osztályában, hogy legalább így diadalmaskodjék, így emelkedjék a sértések fölé. Marc táplálta benne azt a vágyat, sőt, határozott kívánságot, hogy tanítóvá legyen - valami elégtételt és igazolást látott ebben a gyermeki szándékban. És nyilván Josephnek ez a titkos lángolása, az értelmes és szép gyermeknek ez a szenvedélyes komolysága hatott oly erősen a kis Louise-ra. A fiú éppen három esztendővel volt idősebb nála, benső barátok lettek, s kacagtak örömükben, ha összekerültek, Marc néha ott tartotta a fiút iskola után, s egyszer-egyszer érte jött Sarah nővére is. Sébastien Milhomme hasonlóképpen ott maradt, és szívesen vett részt a társaságban. Gyönyörűség volt nézni őket: a négy gyermek sohasem veszekedett játék közben, annyira együtt érzett mindenben. A két párocska órák hosszat olvasott egymásnak, képeket vagdosott ki vagy vágtatott, mint megannyi elszabadult kecskegida. A tízéves Sarah, akit anyja maga mellett tartott, nem mervén vele is megkockáztatni azt, amit a fiúval, bűbájos, szelíd és jó leányka volt; az öt esztendővel idősebb Sébastien úgy bánt vele, mint valami elérzékenyült nagy testvér, harsányan kacagott, amikor a leányka hirtelen a hátára ugrott, hogy lovagoltassa. Csak Geneviève haragudott néha, amikor a négy gyermek nála találkozott. Ebben is új okot látott a haragra férje ellen. Miért hozza ide házukhoz ezt a zsidó bagázst? Az ő leányának nincs szüksége arra, hogy a fegyházba került aljas bűnös gyermekeivel kompromittálja magát. Ez is veszekedések forrásává lett a házastársak között.

Végre megtörtént a katasztrófa. Egy este, amikor a négy gyermek együtt játszott iskola után, Sébastien hirtelen rosszul lett, s támolygott, mint a részeg, amikor Marc hazakísérte anyjához. Másnap ágyban maradt, s súlyos tífusz tört ki rajta, három hétig lebegett élet és halál között. Anyja, Alexandre özvegye, szörnyű órákat élt át, el sem mozdult drága betegének ágya mellől, a papírkereskedésbe sem járt le. A Simon-ügy óta különben is lassacskán visszahúzódott, sógornőjére Édouard özvegyére bízva, hogy érdekeinek megfelelően vezesse a közös üzletet. Amúgy is az volt a férfi ebben a társasviszonyban, s a legalkalmasabb az üzlet vezetésére a klerikálisok diadala óta. Ott állt a háta mögött Alexandre özvegye, Sébastiennel, aki a tanítóképzőbe készült, ez biztosította a papírkereskedés számára a világi iskolát; ő maga igyekezett az üzletfelek másik csoportját növelni, az istenes többséget, a maga és Victor fia jóvoltából, aki éppen most végezte a Testvérek iskoláját. A bolt ilyenformán nyitva állt minden vélekedés számára, tankönyveivel, iskolai falitábláival, imakönyveivel, szentképeivel és újságjaival. A tizenhét éves Victor, aki nem tudta a végbizonyítványt megszerezni,

tenyeres-talpas nagy legénnyé serdült, csontos fejű, kemény arcú, heves tekintetű. Mindig is rosszul tanult, arról álmodozott, hogy katonának áll, és tábornokságig viszi - akárcsak gyerekkorában, amikor katonásdit játszott, és megrohamozta unokatestvérét, Sébastient, akit szenvedélyesen ellazsnakolt. Addig is, amíg a megfelelő kort eléri, nem csinált semmit, kibújt az anyai felügyelet alól, utált papirost és tollat árulni, csavargott Maillebois utcáin, a Testvérek egy másik növendékével, Polydorral, Souquet útkaparó fiával, Pélagie-nak, Duparque-né öreg cselédjének unokaöccsével. Ez a halvány és alattomos, végtelenül lusta fickó iskolatestvérnek készült, hogy nagynénjének kedveskedjék, aki támogatni szokta. Ez a módja kínálkozott annak, hogy ne kelljen követ törnie az országúton, mint az apja tette, főként pedig, hogy kibújhasson a katonai szolgálat alól, amitől irtózott. Victor és Polydor hajlamai igen különbözők voltak, de egyforma élvezettel csatangoltak reggeltől-estig, zsebre vágott kézzel, nem is beszélve a gyárak körül tenyésző kis csibészlányokról, akikkel a Verpille partján hemperegtek a magas fűben. Amióta Sébastien oly veszélyesen megbetegedett, anyja le sem ment többé a papírkereskedésbe, sógornője pedig folyton egyedül volt, nem is sejtette, hol járhat a fia, elfoglalta az árusítás, és örült a szép bevételnek.

Marc minden este elment, hogy hírt halljon legkedvesebb növendékéről, s így nap nap után tanúja lehetett egy megrázó drámának, az anya kegyetlen fájdalmának, aki óráról órára látta közeledni a halált, amely gyermekét elragadja tőle. Ez a szelíd, halvány szőke asszony, aki szenvedélyesen szerette a férjét, özvegysége óta úgyszólván kolostorban élt, s egész visszafojtott szenvedélyét átvitte erre a gyermekre, aki szőke és szelíd volt, mint ő. Sébastien, akit dédelgetett és kényeztetett, szerette és bálványozta az anyját, mint valami égi anyát, akinek gyönyörűséges jótéteményeit sohasem viszonozhatja. Erős, hatalmas köteléket font közöttük ez a nagy szeretet, az a végtelen szeretet, amely két lényt úgy össze tud olvasztani, hogy egyik nem hagyhatja el a másikat, ha szívét ki nem tépi. Amikor Marc belépett a bolt fölötti szűk, sötét és meleg félemeleti szobába, ott látta Alexandre kétségbeesett özvegyét, amint könnyeit visszafojtva igyekszik rámosolyogni lesoványodott, láztól égő fiára.

- No, édes Sébastien, hát jobban vagy ma?

- Nem, tanító úr, egyáltalán nem.

Alig tudott szólni, halkan, lihegve beszélt. De anyja, égő szemmel, borzongva, vidám hangon kiáltott fel:

- Ne tessék rá hallgatni, tanító úr, sokkal jobban van, meg fog gyógyulni.

Amikor kikísérte a tanítót a lépcsőig, s behúzta maga után az ajtót, egyszerre összetört.

- Ó, istenem, vége, vége szegény gyermekemnek! Hát nem szörnyűség ez, egy ilyen szép, egy ilyen erős gyerek! És hogy megváltozott, arca nincs is már, csak szeme!... Istenem, istenem! Érzem, hogy meghalok vele együtt!

Elfojtotta a sírását, hirtelen mozdulattal megtörölte könnyes szemét, aztán mosolyogva tért vissza a beteg szobájába, ahol álmatlanul, segítség nélkül, egymaga küzdött a halállal.

Egy este Marc ismét egyedül találta, az ágy előtt térdelt, s arcát a takaróhoz szorítva zokogott. Fia nem hallhatta már, tegnap este óta delíriumban volt, leteperte a betegség, nem látott és nem hallott többé. Az asszony elengedte magát, kikiáltotta szörnyű fájdalmát.

- Gyermekem, gyermekem!... Hát mit tettem én, hogy elrabolják a gyermekemet?... Ezt a jó gyermeket, aki egy szív, egy lélek volt velem?... Mit tettem? Mit tettem?

Fölállt, megragadta Marc két kezét, és hevesen megszorította.

- Mondja, tanító úr, maga igaz ember... ugye lehetetlenség, hogy ennyit szenvedjen valaki, így verje az Isten, ha semmi hibát nem követett el... Szörnyű lenne, hogy azt büntessék, aki semmi rosszat nem tett. Ugye, így van? Csak bűnhődés lehet ez, és ha igaz lenne, istenem! Ha tudnám, ha tudnám!

Úgy látszott, irtózatos harc folyik a lelkében. Néhány nap óta állandó aggodalom gyötörte. De azért ezen a napon még nem beszélt, csak másnap rohant ki Marc elé, mintha minél gyorsabban végezni akarna. Az ágyban ott hevert Sébastien s alig lélegzett.

- Hallgasson ide, tanító úr, gyónnom kell. Most ment el az orvos, a gyermekem meghal, csak csoda mentheti meg... És most fojtogat a bűnöm. Már azt kell hinnem, hogy én ölöm meg a gyermekemet, engem büntetnek a halálával, mert egyszer hazugságra kényszerítettem, és később megmakacsoltam magam ebben a hazugságban, hogy békén hagyjanak, mikor másvalaki, egy ártatlan ember a legszörnyűbb kínokat szenvedi el... Ó, micsoda harc tépi a lelkemet, annyi idő óta már!

Marc megdöbbenve hallgatta, s nem merte még megérteni.

- Tudja, tanító úr, az a szerencsétlen Simon, a tanító, akit a kis Zéphirin meggyalázása és meggyilkolása miatt ítéltek el... Több mint nyolc esztendeje van fegyházban, s maga gyakran elmondta nekem, mit szenved ott, betege voltam azoknak a kegyetlenségeknek... Szerettem volna szólni, igen, esküszöm, nem egyszer azon a ponton voltam már, hogy könnyítek a lelkiismeretemen, annyira gyötört a lelkifurdalás. Aztán gyáva voltam, a gyermekem békességére gondoltam, meg hogy mennyi bajt okoznék neki... Milyen ostoba voltam! Az ő boldogságáért hallgattam, s most elveszi tőlem a halál, bizonyosan elveszi, mert elkövettem azt a bűnt, hogy hallgattam!

Eszelős mozdulatot tett, mintha az örök igazság villámcsapásként sújtaná le.

- Igen, tanító úr, könnyíteni kell a lelkemen. Talán nem késő még, az isteni igazságszolgáltatás talán megkönyörül rajtam, ha helyrehozom a hibámat... Emlékszik arra az írásmintára, amelynek annyit keresték egy másodpéldányát. A gyilkosságot követő napon Sébastien azt mondta önnek, hogy látott egyet Victor kezében, aki tilalom ellenére elhozta a Testvérektől, s ez igaz is volt. De még ugyanazon a napon úgy ránk ijesztettek, hogy a sógorasszonyom hazugságra kényszerítette a fiamat, azt mondatta vele, hogy tévedett... Sokkal később aztán megtaláltam ezt az írásmintát - ottfelejtették valami régi füzetben -, s akkoriban történt, hogy Sébastien, aki gyötrődött a hazugsága miatt, megvallotta önnek. Amikor hazajött, és elmondta nekem a vallomását, elfogott a félelem, s most én hazudtam, neki magának, s hogy az aggályait lecsillapítsam, erősítgettem, hogy az a papír nincs meg többé, megsemmisítettem. És bizonyos, hogy most ezért a hibámért bűnhődöm, a papír megvan most is, sohasem mertem elhamvasztani, maradt bennem annyi becsület... Tessék, tanító úr, itt van. Szabadítson meg ettől az undok papírtól, ez hozta a házba a szerencsétlenséget és a halált.

Odaszaladt egy szekrényhez, s egy rakás fehérneműalól kiszedte Victornak egy régi szépírásfüzetét, ebben szunnyadt nyolc esztendő óta az írásminta. Marc megdöbbenve nézte. Itt van hát az a bizonyíték, amelyről azt hitte, hogy megsemmisítették - itt az annyit keresett új tény: kezében tartott egy példányt, pontosan hasonlót ahhoz, amely a pörben szerepelt, ezekkel a szavakkal: „Szeressétek egymást”, s az olvashatatlan kézjeggyel, amelyben a szakértők Simon kezdőbetűit vélték fölismerni; nehéz lett volna most már azt állítani, hogy ez a minta nem a Testvérektől került ki, hiszen egy egész lapon ismétlődött Victor füzetében, a gyermekkéz írásával. De Marcnak egyszerre mintha káprázni kezdett volna a szeme: a bal oldali felső sarokban, amely a bűnjelen hiányzott, ott volt világosan és érintetlenül az a bélyegző, amellyel a Testvérek megjelölték az iskolájuk tulajdonában levő tárgyakat. Az ügyet hirtelen fény

világosította meg: valaki leszakította a Zéphirinnél talált írásminta sarkát, hogy a bélyegzőt eltüntesse, és tévútra vezesse az igazságszolgáltatás nyomozását.

Marc remegve fogta meg Alexandre özvegyének mindkét kezét, kitörő hálával és szeretettel.

- Ó, asszonyom, szép és nagy dolgot cselekedett, bárcsak a halál megkönyörülne, visszaadná a gyermekét!

E pillanatban észrevették, hogy Sébastien, aki előző este óta öntudatlannak látszott, kinyitja szemét és rájuk néz. Lelkük mélyéig megrendültek. A beteg megismerte Marcot, de még delíriumban volt, s halk hangon dadogta:

- Milyen szépen süt a nap, tanító úr! Fölkelek, és elvisz magával, majd segítek az iskolában.

Anyja őrjöngő örömmel ölelte meg.

- Ó, gyógyulj meg, gyógyulj meg, gyermekem. És soha többé nem kell hazudnod, mindig jó és igazságos lehetsz!

Amikor Marc távozott a szobából, észrevette, hogy Édouard özvegye feljött a zajra és tanúja volt az egész jelenetnek. Látta, amint ő kabátja belső zsebébe teszi a fia szépírásfüzetét és az írásmintát. Némán ment le vele együtt. Aztán megállította az üzletben.

- Kétségbe vagyok esve, tanító úr. Ne ítéljen meg bennünket, szegény magányos asszonyok vagyunk, nehezen keresünk meg egy kis pénzt öreg napjainkra... Nem kérem, hogy adja vissza ezt a papírt. Fel fogja használni, s én megértem, nem szegülhetek ellene. Csakhogy ezzel valóságos katasztrófa zuhan a fejünkre... Újra kérem, ne higgyen gonosznak, amiért szeretném épségben megtartani az üzletünket.

Valóban nem volt gonosz, egyetlen hite és szenvedélye a kis papírkereskedés virágzása volt. Máris elgondolta magában, hogy ha a világi iskola diadalmaskodik, megússza azzal, hogy ő vonul a háttérbe, s Alexandre özvegye vezeti az üzletet, az fogadja majd a vevőket. De ez is fájdalmat okozott üzleti szellemének, uralkodó hajlamainak. És igyekezett lehetőség szerint elhárítani a katasztrófát.

- Beérhetné azzal, hogy felhasználja az írásmintát, de a fiam füzetét nem mutatja meg... És még valamire gondolok. Ha volna szíves egy kicsit átformálni a történetet, például azt mondani, hogy én találtam meg és én adtam oda önnek az írásmintát, az rokonszenvessé tenné a szerepünket... Akkor nyíltan odaállnánk ön mellé, mert bizonyosak lennénk a diadalában.

Marc felindultságában sem állhatta meg mosolygás nélkül.

- Úgy hiszem, asszonyom, még mindig legkönnyebb és legtisztességesebb dolog az igazságot megmondani. Az önök szerepe így is igen dicséretre méltó lesz.

Az özvegy mintha megnyugodott volna kissé.

- Hát ha ez a véleménye... nekem is az a legfőbb kívánságom, hogy kiderüljön az igazság, csak nekünk kárunk ne legyen belőle.

Marc készségesen kivette zsebéből az írásokat, hogy megmutassa neki, mit visz el. Az asszony éppen kijelentette, hogy ráismer mind a kettőre, amikor Victor fia hazakerült kóborlásából, cimborája, Polydor Souquet társaságában. A két siheder, aki tagjait lógázva kacarászott, valami jó heccnek örülve, amiről csak ők ketten tudtak, egy pillantást vetett az írásmintára. Polydor tüstént a legnagyobb meglepetést árulta el.

- No, nézd csak! - kiáltotta - itt az írás!

De amikor Marc élénken fölkapta a fejét erre a fölkiáltásra, s hirtelen tudatára ébredt, hogy ismét kiderült egy darabja az igazságnak: a siheder vissza akarta szívni megkezdett vallomását, s újra fölvette szenteskedő, aluszékony képét.

- Miféle írás? Hát maga ismeri ezt?

- Nem én... Csak úgy mondtam, hogy írás, mert hát írás.

Marc semmi egyebet nem tudott kiszedni belőle. Victor tovább nevetgélt, mulatott ezen a régi ügyön, amely most ismét napvilágra kerül. Hja, igen, az írásminta, amit annak idején hazahozott az iskolából, s aztán az a buta kis Sébastien olyan nagy históriát csinált belőle. Amikor Marc távozott, az özvegy még az utcára is kikísérte, ott is könyörgött neki, hogy kímélje meg őket minden kellemetlenségtől. Eszébe jutott a rokonuk, Jarousse tábornok, aki bizonyára nem örül majd a dolognak. Annak idején megtisztelte őket látogatásával, s megmagyarázta nekik, hogy amikor az igazság kárt okozhat a hazának, a hazugság helyes és dicsőséges dolog. És ha Jarousse tábornok megharagszik, mi lesz az ő Victor fiából, aki számít a nagybátyjára, hogy valamikor tábornok legyen, mint ő?

Úgy volt, hogy Marc aznap Duparque-nénál vacsorázik, akihez továbbra is eljárt, mert nem akarta mindig egyedül engedni oda a feleségét. Polydor szava egyre motoszkált a fejében, mert ott érezte mögötte a végre bizonyossá vált igazságot; s amikor feleségével és kislányával belépett a lakásba, a konyha hátterében megpillantotta a sihedert és Pélagie nénjét, izgatott sugdolózásba merülve. A hölgyek egyébiránt oly hidegen fogadták, hogy megérezte a fenyegetést a levegőben. Az utóbbi évek eseményei óta Geneviève édesanyja egyre gyöngült, állandóan betegeskedett, rezignáltságát valami kétségbeesett szomorúság váltotta fel.

De Duparque-né, a nagyanya, hetvenegy éves kora ellenére is harcias és félelmes maradt könyörtelen hitével. Amikor Marc nála vacsorázott, sohasem hívott meg mást s ezzel jelezte, hogy milyen kivételes jogcímen kénytelen fogadni; ez a magányosság is elárulta neki, hogy afféle pária, akit nem hozhat össze tisztességes emberekkel. Most is, mint azelőtt, teljesen maguk közt vacsoráztak, hallgatagon és feszélyezetten. Az ellenséges viselkedés, de különösen a felszolgáló Pélagie nyersesége világosan mutatta, hogy vihar van kitörőben.

De a csemegéig fékezte magát Duparque-né, mint úrihölgy, aki kifogástalanul akarja játszani a háziasszony szerepét. Végül, amikor Pélagie körtét és almát hozott be, így szólt hozzá:

- Itt tarthatja vacsorára az unokaöccsét, megengedem.

Az öreg cseléd dörmögő, támadó hangján azt felelte:

- Ó, szegény gyerek, rá is fér, hogy összeszedje magát egy kicsit, úgy erőszakoskodtak vele az imént.

Marc egyszerre megértett mindent: a hölgyek tudják, hogy megtalálta az írásmintát; a siheder elszaladt a nagynénjéhez, s mindent elmondott neki. Hogy miért, azt nem látta világosan. Akaratlanul is elnevette magát.

- Ugyan, ugyan! Hát ki akart erőszakoskodni Polydorral? Talán bizony én, ma délután, a Milhomme-ék üzletében, ahol ez a drága gyerek kedvesen bolonddá akart tenni engem, és hülyének tetette magát?

De Duparque-né nem volt hajlandó ilyen gúnyos modorban tárgyalni erről a komoly kérdésről. Látszólag harag nélkül beszélt, megszokott hideg nyerseségével, éles hangon, amely nem tűrte meg a védekezést. Lehetséges, hogy Geneviève férje még mindig makacsul föl akarja támasztani ezt az utálatos Simon-ügyet? Ennek az igazságosan elítélt aljas gyilkosnak az ügyét, aki egy szemernyi szánalmat sem érdemel, s akinek ki kellett volna tekerni a nyakát, hogy egyszer s mindenkorra végezzenek a dologgal? Ártatlansága bűnös legendáját a

leggonoszabb elmék akarják felhasználni, hogy alapjaiban megrendítsék a vallást és kiszolgáltassák Franciaországot a zsidóknak! És tessék, Marc makacsul turkál ebben a szemét-halomban, s azt állítja, hogy megtalálta a bizonyítékot, azt a híres, annyiszor bejelentett új tényt! No hiszen, szép kis bizonyíték, egy darab papír, amiről azt sem tudják, honnan, hogyan került elő, gyerekek kitalálása, akik hazudnak vagy tévednek.

- Nagymama - felelte nyugodtan Marc -, megegyeztünk, hogy nem beszélünk többet ezekről a dolgokról, s most maga kezdi újra, pedig én a legkisebb célzást sem engedtem meg magamnak. Mire való ez a vita? Az én meggyőződésem tökéletesen szilárd.

- És ismeri az igazi bűnöst, följelenti a törvény előtt? - kérdezte magánkívül az öreg hölgy.

- Természetesen.

Pélagie, aki elkezdett lerakni, egyszerre kitört.

- Semmi esetre sem Gorgias testvér, arról felelek!

Marc előtt hirtelen megvilágosodott minden, s feléje fordult.

- Miért mondja ezt?

- Mert a gyilkosság estéjén Gorgias testvér egészen hazáig kísérte Polydor öcsémet a jonville-i országúton, s tizenegy óra előtt visszatért az iskolába. Polydor és más tanúk is bizonyították ezt a pörben.

Marc mereven szegezte rá a tekintetét, s agyában nagy munka folyt. Amit régóta gyanított már, testet öltött, bizonyossággá vált. Maga előtt látta a testvért, amint Polydort elkíséri, visszajön a meleg éjszakában, megáll Zéphirin kitárt ablaka előtt; hallotta, amint beszélget a félig már levetkőzött gyermekkel; a testvér átlép az ablak alacsony párkányán, nyilván, hogy a szentképeket megnézze; hirtelen vad vágy fogja el az angyali kis nyomorék halvány testének láttán, ledobja a padlóra, elfojtja a kiáltását; s amikor megerőszakolta, megfojtotta a gyermeket, újra kilép az ablakon, s nyitva hagyja maga mögött. Zsebéből vette ki a *Kis Beaumont-i* példányát, hogy a gyermek száját betömje vele s zavarában nem vette észre, hogy az újság mellett ott volt az írásminta is. És Philibin atya, másnap, a bűntett felfedezésekor nem semmisíthette meg az írásmintát, mert azt már látta Mignot segédtanító, be kellett érnie azzal, hogy leszakította a sarkát, s legalább a bélyegzőt eltávolította, hogy a minta eredetének ezt a határozott bizonyítékát eltüntesse.

Marc lassan, komolyan jelentette ki:

- A bűnös Gorgias testvér, minden ezt bizonyítja, én pedig megesküszöm rá!

Az asztal körül kitört a felháborodott tiltakozás. Duparque-né fulladozott. Berthereau-né, akinek szomorú szeme hol leányára, hol vejére tévedt, összekülönbözésüktől félve, végső kétségbeesését árulta el egy kézmozdulattal. A kis Louise erősen figyelt apja szavaira, s meg sem moccant; Geneviève felpattant, elment az asztaltól, és így szólt:

- Igazán jobban tennéd, ha hallgatnál... nemsokára már meg sem tudok maradni melletted, mert kényszerítesz, hogy meggyűlöljelek.

Este, amikor Louise már ágyban volt, s a házastársak is lefeküdtek a sötét szobában, egy időre mély csend szállt le közéjük. Vacsora óta, de még hazatérőben sem beszéltek. Mindig Marc szokott elsőnek megszólalni, mert ellágyult a szíve, gyötörte a viszálykodásuk. De amikor gyöngéden át akarta karolni az asszonyt, az idegesen visszalökte, mintha utálattól borzongana meg.

- Nem, hagyj békén!

Marc megsértődött; nem erősködött tovább. Újrakezdődött a nyomasztó hallgatás. Jó darab idő múlva így szólt az asszony:

- Valamit még nem mondtam meg neked... azt hiszem, másállapotban vagyok.

Marc nagy, boldog izgalomban hevesen közeledett hozzá, s volt még ereje, hogy szívére szorítsa.

- Ó, drágám, drágám, milyen jó hír! Megint egymáséi vagyunk!

Az asszony még türelmetlenebb mozdulattal bontakozott ki az öleléséből, mintha valóságos szenvedést okozna neki, hogy ez a férfi, ez a férj ott fekszik mellette.

- Nem, nem! Hagyj békét... Rosszul érzem magam, aludni sem tudok majd, annyira izgat a legkisebb mozdulat is... Ha ez így marad, azt hiszem, kénytelenek leszünk külön ágyba költözni.

Egy szót sem váltottak ezután, nem beszéltek sem a Simon-ügyről, sem erről a kurtán bejelentett terhességről. Csak a két fojtott lélegzet hallatszott a szoba halotti homályában. Egyik sem aludt, de nyugtalan, fájó gondolataik kimondatlanul maradtak, mintha két külön világ lakói lettek volna, ezer mérföld távolságra egymástól. És mintha valami halk zokogás hallatszott volna nagyon messziről, a sötét, fájdalmas éjszaka mélyéről, szerelmük siratása.

NEGYEDIK FEJEZET

Néhány napi gondolkozás után Marc az írásminta birtokában határozott: üzent Davidnak, hogy este jöjjön el Lehmannékhoz, az Odú utcába.

Lehmannék, mint a közmegvetés tárgyai, majdnem tíz esztendeje éltek már nedves, szinte halottnak látszó kis házuk homályában. Amikor antiszemita és klerikális bandák fenyegették üzlethelyiségüket, leeresztették a redőnyt, s kénytelenek voltak munkájukat két lámpa füstös világánál folytatni. A maillebois-i vevők, még hitsorsosaik is, cserben hagyták őket, s csak abból éltek már, hogy nagyban varrtak kész ruhákat a párizsi áruházaknak; s ez az igen rosszul fizetett, keserves robot tizennégy óra hosszat görnyesztette Lehmannt és szomorú feleségét a munkaasztal fölé, a száraz kenyeret is alig hozva meg nekik, Rachel leányuknak és Simon gyermekeinek, akik öten szorongtak ebben a zord, örömtelen, reménytelen nyomorúságban. Még most is, annyi esztendő után, köpött egyet, aki ajtajuk előtt elhaladt, megvetésből és félelemből, mert a legenda szerint ebbe a piszkos barlangba hozták el Zéphirin vérét még azon melegen, valami varázslat céljaira. És ebbe a szörnyű nyomorba, ebbe az elzárkózott, nagy szomorúságba hullottak Simonnak, a szánalomra méltó rabnak egyre ritkább és rövidebb levelei, amelyek az ártatlan ember lassú haldoklásáról hoztak hírt.

Ezek a levelek okozták az egyetlen izgalmat, amely Rachelt még fel tudta rázni a ránehezedő rezignált tompultságból. Nagy szépsége rom volt már, elpusztították a könnyek. Csak gyermekei kötötték az élethez: Sarah, a kislány, akit maga mellett tartott, mert nem merte kitenni a gonosz emberek bántalmazásainak, s a nagyocska Joseph, aki mindent megértett, s akit Marc védelmezett az iskolájában. Sokáig sikerrel titkolták előttük az apjuk rettenetes történetét. Aztán mégiscsak meg kellett nekik mondani az igazat, hogy kis agyukat megkíméljék egy fájdalmas töprengéstől. És most, ha levél érkezett a fegyházból, előttük olvasták el: keserű megpróbáltatás volt, férfias nevelés, megérlelte csírázó értelmüket. A heroikus felolvasások alkalmával anyjuk mindig átölelte őket s ismételgette nekik, hogy nincs az ég alatt becsületesebb, nemesebb, nagyobb ember, mint az apjuk. Megesküdött az ártatlanságára, elmondta, milyen kegyetlen vértanúságot szenved, erősítette, hogy egy napon szabad lesz, igazolni, ünnepelni fogják; azt kívánta, hogy akkor majd szeressék, tiszteljék, s olyan imádattal vegyék körül, hogy annak édessége feledtetni tudja a kínszenvedések éveit. De vajon megéri-e az igazság napját? Hiszen csoda, hogy máris el nem pusztult a vadállatok közt, akik keresztre feszítik. Kivételes erkölcsi erőre van szüksége, nyugodt ellenállásra, szerencsés, egyensúlyozott, logikus véralkatra. Hanem az utolsó levelek mind nyugtalanítóbbá váltak, Simon ereje végét járta; megtört, láz gyötörte. Rachel annyira aggódott már, hogy ő, aki nem termett cselekvésre, senkit meg sem kérdezve elhatározta, hogy egy délelőtt elmegy Nathan báróhoz, aki Sangleboeuféknél, Désirade-ban nyaralt. Magával vitte a férje utolsó levelét, meg akarta mutatni a bárónak, s könyörögni neki, hogy használja fel nagy befolyását, s ő, a diadalmas zsidó, a pénzkirály, ébresszen egy kis szánakozást a messze földön haldokló, nyomorult, szegény, megfeszített zsidó iránt. Könnyezve, reszketve tért vissza, mintha valami szemkápráztató, félelmes helyről lépett volna ki. Nem is emlékezett már világosan. A báró szigorú arccal fogadta, mintha bosszantaná a vakmerősége. Lehet, hogy a leánya, Sangleboeuf grófné, egy fehér, fagyos arcú hölgy társaságában találta. Nem tudta volna pontosan megmondani, hogyan rázták le a nyakukról, mint valami koldusasszonyt, elutasító szavakkal. Egyszerre csak kint volt, szeme káprázott a kincsek halmazától, a csodálatos Désirade-tól, a pompázó szalonoktól, szökőkutaktól, fehér szobroktól. E sikertelen kísérlet óta visszaesett komor várakozásába, s örökös gyászában, emberektől és dolgoktól üldözötten más sem maradt belőle, mint a fájdalom élő és néma tiltakozása.

A nyomor és szenvedés házában Marc csak Davidra, az ő világos eszére, egyenes és szilárd szívére számított. Látta, hogyan dolgozik, majdnem tíz esztendeje, öccsének elítélése óta, türelmesen és ernyedetlenül. Soha kétségbe nem esve, bármily nehéz is a feladata. Törhetetlenül hitt Simon ártatlanságában, s bizonyosan tudta, hogy ki is derül valamikor; folytatta munkáját tökéletes csendben, csodálatosan világos következtetésekkel, heteket és hónapokat szánva rá, hogy egy lépéssel előbbre jusson, s nem engedve, hogy bármi is elterelje útjából. Azt mindjárt látta, hogy ehhez a feladathoz szüksége lesz valami pénzre. Két részre osztotta az életét, tüntetően folytatta a kavics- és homokbánya vezetését, amelyet Nathan bárótól bérelt. A világ szeme előtt személyesen aknázta ki, holott valójában a munka javát hű embere, a munkavezető végezte. Az okosan felhasznált jövedelem elég volt neki másik munkájára, igazi küldetésére, a szünet nélküli kutatásra. Még fösvénynek is hitték, azzal vádolták, hogy tekintélyes összegeket keres, és nem segíti sógornőjét. Lehmannék szegényes otthonában, ahol annyi munka közt és oly nagy nélkülözésben éltek. Volt egy pillanat, amikor majd hogy meg nem fosztották a bányájától, Sangleboeufék pörrel fenyegették, nyilván Crabot atya ösztökélésére, mert az szerette volna a vidékről elüldözni, vagy legalábbis pénzforrásaitól megfosztani ezt a hallgatag és tevékeny Davidot, akinek szüntelen lépéseit sejtette a homályban. Szerencsére a báró annak idején harmincéves bérleti szerződést kötött vele, s folytathatta a kavics és homok bányászását, ami a szükséges pénzt biztosította neki. Hosszú idő óta fürkészte fáradhatatlanul, miféle törvénytelen közlést tehetett, mint gyanította, Gragnon elnök az esküdtszék előtt a tanácskozószobában, a tárgyalás bezárása után. Véghetetlen kutatások után nagyjából összeállította a jelenetet: az elnököt behívatták az esküdtek, akiket aggályok fogtak el, s kérdést akartak intézni hozzá a büntetés mértékéről: ez akkor, hogy aggályaikat lecsöndesítse, megmutatta nekik Simon régi levelét, amelyet éppen akkor kapott kézhez; s ennek a jelentéktelen szövegű baráti levélnek volt egy utóirata, egy kézjeggyel aláírva, amely, mint mondták, tökéletesen hasonlított az írásmintán található kézjegyhez. Az elmarasztaló ítélet oka bizonnyal ez a különös okmány volt, amelyet így, az utolsó pillanatban mutattak be, a vádlott és a védelem bevonása nélkül. De hát hogyan lehet az igazságot megállapítani? Hogy lehet rávenni valamelyik esküdtet, hogy tanúskodjék erről a tényről, amely azonnali perújrafelvételt jelentene, annál is inkább, mert David meggyőződése szerint az utóirat és a kézjegy hamis? Hosszú ideig igyekezett hatni az esküdtek vezetőjére, Jacquin építészre, aki szigorúan becsületes ember, vallását tartó katolikus volt: úgy hitte, végül is sikerült nagy lelkiismereti zavart támasztania benne, amikor tudtára adta, mennyire törvénytelen az ilyen közlés az adott körülmények között. Ha még a hamisítást is bebizonyította neki, ez az ember beszélni fog.

Amikor Marc megérkezett az Odú utcába a Davidnak adott találkozóra, a kis bolt zárva volt, a ház kihaltnak látszott. A család óvatosságból a bolt mögött levő helyiségbe húzódott, ahol Lehmann és felesége még dolgozott lámpavilágnál; itt játszódott le a megindító jelenet, a remegő Rachel és a felcsillanó szemű gyermekek előtt.

Mielőtt beszélt, Marc tudni szerette volna, mennyire jutott David a nyomozásban.

- Hát megy a dolog - mondta David -, de még mindig lassan! Jacquin olyanfajta jó keresztény, aki a szelíd és igazságos Jézust imádja. Egy pillanatra megijedtem, amikor megtudtam, hogyan szorongatja Crabot atya minden elképzelhető közbenjáró útján - de most nyugodt vagyok, mert csak a lelkiismeretének fog engedelmeskedni... Csakhogy nehéz írásszakértői véleményt kapni az esküdtek elé terjesztett okmányról.

- De hát - kérdezte Marc - Gragnon nem semmisítette meg ezt az okmányt?

- Úgy látszik, nem. Amikor már megmutatta az esküdteknek, nem merte eltüntetni, s egyszerűen az iratcsomóhoz csatolta, ott kell lennie most is, Delbos bizonyos értesülések alapján meg van győződve erről. Ki kellene hát ásni az irattárból, ez pedig szerinte nem könnyű dolog... Mindegy, mégiscsak haladunk.

És súlyos hallgatás után megkérdezte:

- Hát ön, barátom, hozott-e valami jó hírt?

- Igenis, nagy és jó hírem van.

Marc lassan elmondta nekik az egész esetet, a kis Sébastien betegségét, az özvegy anya kétségbeesését, rémült lelkifurdalását - s azt is, hogyan adta át neki az írásmintát, amelyen rajta van a Testvérek iskolájának bélyegzője és Gorgias testvér letagadhatatlan kézjegye.

- Tessék, itt van!... Itt a bélyegző, ebben a sarokban, amelyet a kis Zéphirin mellett talált példányról leszakítottak. Lehetségesnek hittük, hogy az áldozat harapta le. Pedig Philibin atyának volt ideje, hogy leszakítsa ezt a sarkot, Mignot, a segédtanító világosan emlékszik erre... Mármost, nézzék a kézjegyet. Ezen a példányon sokkal olvashatóbb, ámbár azonos a másikkal. Igen jól meg lehet különböztetni az egymásba font G és T betűt, Gorgias Testvér kezdőbetűit, amit azok a csodálatos szakértők, Padoche és Trabut urak hihetetlen eltévelyedéssel, csökönyösen L-nek és S-nek, az öccse kezdőbetűinek néztek. Ma már rendíthetetlen meggyőződésem, hogy Gorgias testvér a bűnös.

Izgatottan nézték mindnyájan a kis elsárgult papírlapot a lámpa halvány világánál. Az öreg Lehmann-pár is otthagyta a varrást, közelebb húzódtak elnyűtt arcukkal, mintha új életre támadtak volna. Rachel magához tért tompultságából, és reszketett, a két gyermek pedig, Joseph és Sarah, állva lökdöste egymást, hogy jobban lásson, s mind a kettőnek lángolt a szeme. Dávid kezébe vette a papírt a gyászba borult ház nagy csöndességében, forgatta, vizsgálgatta.

- Igen, igen - ismételte -, az én meggyőződésem is szilárd, mint az öné. Amit eddig gyanítottunk, ma bizonyossá vált, Gorgias testvér a bűnös.

Hosszú vita következett, felidéztek, összefüggésbe foglaltak, hiánytalan kötelékbe egyesítettek minden tényt, a kézzelfogható bizonyosság ellenállhatatlan erejével. Tájékoztatták egymást, és valamennyien ugyanarra a következtetésre jutottak. Még a tárgyi bizonyítékokon kívül is, amelyekre most már szert kezdtek tenni, előttük állt a bizonyosság, mint egy matematikai probléma, amelyet puszta okoskodással meg lehet oldani. Mégis homályos maradt két-három pont: miért volt a testvér zsebében az írásminta, hogyan tűnt el az a sarka, ahol a bélyegző volt, amelyet kétségtelenül megsemmisítettek. De mily világosan lehetett mind a többit legombolyítani: Gorgias visszajövetelét, a véletlent, amely a világos ablak elé vezette, a kísértést, a gyilkosságot, s aztán másnap a másik véletlent, hogy Philibin atya és Fulgence testvér arra jártak, belekeveredtek a drámába, s kénytelenek voltak cselekedni, hogy a hozzájuk tartozó testvért megmentsék! És micsoda vallomássá vált most ez a leszakított sarok, mily tagadhatatlan módon mutatott rá a bűnösre, akinek még nevét is kikiáltotta a megindított hadjárat: az egyház erőfeszítése, hogy őt fedezze, s helyében egy ártatlant ítéltessen el! Minden nap új világosságot hozott, hamarosan összeomlik a hazugság óriási épülete.

- Vége hát a nyomorúságnak! - mondta felvidulva az öreg Lehmann. - Csak ezt a papirost kell megmutatni, és mindjárt visszaadják nekünk Simont.

A két gyermek már táncolt örömében, s pattogó dallamra énekelte:

- Papa visszajön, papa visszajön!

De David és Marc komoly maradt. Ők tájékozottabbak voltak, tudták, mily nehéz és veszedelmes még mindig a helyzet. A legfélelmesebb kérdések álltak előttük; hogyan használják fel az új okmányt, hogyan indítsák el a revízió kérését. Marc halkan azt mondta:

- Gondolkozni kell, várni kell.

Rachel újra könnyezni kezdett, és zokogva szólalt meg.

- Várni? Mire? Hogy szegény ember meghaljon ott, belepusztuljon a kínzásokba?

És a sötét kis házra ismét ránehezedett a szomorúság. Érezték mindnyájan, hogy a szerencsétlenségnek nincs még vége. A pillanatnyi nagy öröm helyét megint a holnaptól való szörnyű aggódás foglalta el.

- Csak Delbos irányíthat bennünket - mondta végül David. - Ha úgy gondolja, Marc, csütörtökön meglátogatjuk.

- Helyes, jöjjön értem csütörtökön.

Delbos ügyvéd helyzete Beaumont-ban tíz esztendő alatt sajátságosan megjavult. Eldöntötte jövőjét a Simon-ügy, ez a kompromittáló pör, amelyet minden kartársa óvatosan visszautasított, s amelyet ő elvállalt, és oly bátran végigharcolt. Akkor még csak paraszti származású fiatalember volt, ösztönös demokrata, tehetséges szónok. De az ügy tanulmányozása közben lassanként szenvedélyes védelmezőjévé vált az igazságnak, szembekerült az egész polgári hatalommal, amely szövetkezett a hazugság érdekében a társadalmi igazságtalanságok fenntartására - s a végén aktív szocialista lett belőle, aki meg volt győződve arról, hogy az ország boldogulását egyedül a nép hozhatja meg. A város egész forradalmi tábora lassanként köréje csoportosult, s az utolsó választásokon pótválasztásba kényszerítette a radikális Lemarrois-t, aki húsz esztendeje volt képviselő. És ha közvetlen érdekeiben szenvedett is még, amiért a minden bűnnel megvádolt zsidót védelmezte, lassanként bámulatos helyzetet vívott ki magának szilárd hitével, cselekedeteinek nyugodt bátorságával. Mosolygós volt és erős, bizonyos a győzelemben.

Mihelyt Marc megmutatta neki az írásmintát, amelyet Alexandre özvegyétől kapott, Delbos örömkiáltásban tört ki.

- No, végre, megfogtuk őket!

Azzal Dávid felé fordult:

- Ez már a második új tény... Az első az a levél, amelyet törvénytelenül közöltek az esküdtszékkel, s amely bizonyára hamis. Igyekszünk majd rátalálni az iratok között... A második ez az írásminta, a Testvérek iskolájának bélyegzőjével és nyilvánvalóan Gorgias testvér kézjegyével. Azt hiszem, ezt a tényt könnyebben és közvetlenebbül használhatjuk fel.

- Akkor hát mit tanácsol? - kérdezte David. - Én arra gondoltam, hogy sógornőm nevében levelet írok a miniszternek, annak rendje és módja szerint följelentem Gorgias testvért, megvádolom a kis Zéphirin megerőszakolásával és meggyilkolásával, s kérem az öcsém pörének revízióját.

Hanem Delbos ismét töprengeni kezdett.

- Kétségtelenül ez lenne a módja. De még mindig nagyon kényes a kérdés, nem szabad elsietni a dolgot... Visszatérek a levél törvénytelen közlésére, amit oly nehéz lesz megállapítani, amíg rá nem bírjuk Jacquin építészt, hogy könnyítsen a lelkiismeretén. Emlékeznek Philibin atya vallomására, arra az írásra, amelyről homályosan beszélt, s amelyen rajta van az öccsének az írásmintáéhoz hasonló kézjegye, s amelyről a gyónási titok miatt nem szólhat határozottabban. Meggyőződésem, hogy arra a levélre célzott, amelyet az utolsó pillanatban

Gragnon elnök kezébe juttattak, s ezért gyanítom, hogy hamisításról van szó. De ezek még mind csak föltevések, okoskodások, és bizonyítékokra lenne szükség... Ha pedig egyelőre megelégszünk azzal a ténnyel, amelyet az írásmintának ez a példánya szolgáltat kezünkbe, a bélyegzővel és az olvasható kézjeggyel, - akkor még mindig nyugtalanító, homályos pontok vannak előttünk. Ha nem foglalkozom is sokat azzal, hogy nehéz megmagyarázni, miért volt ez a papiros a testvér zsebében, amikor a bűnt elkövette - akkor is bosszantó annak a saroknak az eltűnése, ahol a bélyegzőnek kellett lenni, s ezt a sarkot próbálnám megtalálni, mielőtt cselekedném valamit, mert érzem, hogy milyen érveket fognak szembeszögezni velünk, hogy zavarosabbá tegyék az ügyet.

Marc csodálkozva nézett rá.

- Hogyan, megtalálni ezt a sarkot? Igazán nagy véletlenség lenne. Még azt is elismertük, hogy esetleg az áldozat foga tépte le.

- Ó, ez hihetetlen - felelte Delbos. - Akkor is fölszedték volna ezt a darabot a földről. Ha semmit sem szedtek föl, az annyit jelent, hogy a sarkot készakarva szakították le. Egyébként itt is Philibin atya avatkozik a dologba, hiszen Mignot, az ön segédtanítója emlékszik, hogy először érintetlennek látta az írásmintát, s meglepődött, amikor hiányosan pillantotta meg az atya kezében, miután egy pillanatra elveszítette szem elől. Kétségtelenül Philibin atya tüntette el. Ő, mindig csak ő jelenik meg a döntő pillanatokban, amikor arról van szó, hogy a bűnöst meg kell menteni... És ezért szeretném megkapni a teljes bizonyítékot, a kis letépett sarkot, amit magával vitt.

Most David kiáltott fel meglepetten.

- Azt hiszi, hogy megőrizte?

- Nagyon is azt hiszem. Mindenesetre megőrizhette. Ez a Philibin hallgatag ember, s látszólagos nehézkessége mögött mélységes ravaszság rejtőzik. Megőrizhette a sarkot, mint személyes védelmét szolgáló fegyvert, amellyel bűntársait fenyegetheti. Végül is gyanúsítani kezdem, hogy ő volt legfőbb intézője ennek az igazságtalanságnak - a célja még homályos előttem, talán hűség a feljebbvalója, Crabot atya iránt, talán valami közös piszkos ügy, Valmarie öröklésének gyanús ügye, de talán egyszerűen harcos hit, az egyház üdvének szolgálata. Egyszóval, félelmes ember, aki tud akarni és cselekedni, az üres és hangos Fulgence testvér, a hiú és ostoba fráter mellett!

Marc elrévedezett:

- Philibin atya, Philibin atya... Igen, ami őt illeti, alaposan tévedtem. Még a pör után is derék embernek hittem, nyers, de egyenes természetnek, amelyet csak a környezet terelt rossz útra... Igen, igen, ilyenformán ő a főbűnös, a hamisítás és hazugság félelmes munkása!

David újra faggatni kezdte Delbost.

- Tegyük fel, hogy megőrizte a leszakított sarkot, csak nem reméli, hogy átadja önnek, ha megkéri?

- Azt nem - felelte nevetve az ügyvéd. - De mielőtt bármi lényegeset megkísérelnénk, gondolkozni szeretnék, s meglátni, nincs-e valami mód, hogy megszerezhessük a cáfolhatatlan bizonyítékokat. Különben is, egy perújrafelvételi kérelem beadása komoly dolog, semmit sem szabad a véletlenre bízni... Hadd egészítsem ki az iratokat, adjanak nekem néhány napot, két vagy három hetet, ha kell, s akkor cselekedni fogunk.

Marc már másnap megérezte a felesége viselkedésén, hogy a hölgyekben nem állt meg a szó, s a szerzetesek Crabot atyától kezdve, az utolsó iskolatestvérig mindent tudnak. Egyszerre fölébredt az egész ügy, egyre növekedett a rémült mozgolódás, amelynek tompa neszeit érezte

maga körül. Amint megtudták, hogy az írásmintának egy példánya megkerült, látták, hogy az ártatlan ember családja közeledik az igazság fölfedezéséhez, minden órában várták, hogy Gorgias testvért följelentik: a bűnösök, Fulgence testvér, Philibin atya, és maga Crabot atya is tüstént újrakezdték a hadjáratot, s iparkodtak új bűnökkel fedezni a régit. Megsejtették, hogy nagy veszedelemben forog az igaztalanság remekműve, amelyet oly nagy munkával szerkesztettek meg, s oly hevesen védelmeztek mostanáig. Készek voltak a legnagyobb gonoszságra is, hogy megmentsék, mert a hazugság sorsszerűen szüli a hazugságok végtelen sorát. És nemcsak a maguk személyét kellett megmenteniök, magának az egyháznak üdve is a győzelemtől függ. Ha az aljasságok bástyája összeomlik, nem maradnak-e a szerzetesrendek is a romok alatt? Akkor a Testvérek iskolája tönkremegy, bezárhatja kapuját, szemben az igazolt, diadalmaskodó világi iskolával; akkor meg van támadva a Kapucinusok üzlete, s csak nevetséges bevételekre számíthatnak Páduai Szent Antalukkal, akkor fenyegetve van a valmarie-i kollégium, a jezsuiták kénytelenek elhagyni az országot, ahol eddig álarc alatt tovább tanítottak; aztán ott van a megcsonkított katolicizmus, a kiszélesedett rés az egyház oldalán, a szabad gondolat, amely megtisztítja a jövő útjait. Micsoda kétségbeesett ellenállás kezdődött! Hogy talpra állt az egész klerikális hadsereg, hogy egy talpalatnyit se engedjen át a tévedések és szenvedések nyomorult földjéből, amelyet évszázadok óta éjféli sötétségbe borított!

Még föl sem jelentették Gorgias testvért, feljebbvalói tüstént engedtek annak a szükségnek, hogy védelmezzék. Fedezni kellett mindenáron, megelőzni a támadást, megszerkeszteni az ártatlanságát. Az első pillanatban mégis szörnyű felfordulás volt, s látták a testvért, amint fejvesztetten járta Maillebois-t és környékét, hosszú, sovány lábával. Ragadozómadárhoz hasonlított erős pofacsontjai közül kiugró sasorrával, busa szemöldökű, mélyen ülő, fekete szemével, vad és kihívó viselkedésével. Ugyanazon a napon pillantották meg a Valmarie-ba vezető úton, majd Philis polgármestertől távozóban, s végül egy vonatról leszállva, amely Beaumont-ból hozta vissza. A városban és környékén feltűnt a sok reverenda és csuha, eszeveszett futkosásuk valóságos pánikról tanúskodott. És csak másnapra jött meg ennek a mozgolódásnak megfejtése: a *Kis Beaumont-i*ban megjelent egy cikk, amely újrakezdte az egész Simon-ügyet, s heves szavakban jelentette be, hogy az aljas zsidó barátai ismét föl akarják forgatni az országot, s egy tiszteletre méltó szerzetest vádolnak meg, a legszentebb embert. Nem nevezték meg Gorgias testvért, de mostantól fogva mindennap megjelent egy cikk; és lassanként feltárult az egész verzió, amelyet a testvér feljebbvalói kitaláltak, szembeállítva Davidnak előrelátható verziójával, amelyet az még nyilvánosságra sem hozott. Arról volt szó, hogy ezt már eleve semmivé tegyék. Kereken tagadtak mindent: Gorgias testvér nem állhatott meg Zéphirin ablaka előtt, hiszen tanúk állapították meg, hogy féltizenegykor már visszatért az intézetbe; az írásminta kézjegye nem tőle származik, hiszen a szakértők határozottan fölismerték benne Simon keze írását. A többi aztán egyszerű volt. Simon szerzett egy írásmintát, s utánozta a testvér névvonását, amit Zéphirin füzetében talált. Mivel pedig tudta, hogy a minták le vannak bélyegezve, ördögi ravaszsággal letépte a sarkát, hogy azt a látszatot keltse, mintha a gyilkos tette volna ezt óvatosságból. Mindezzel az a pokoli célja volt, hogy bűnét Isten szolgájára hárítsa, s így elégítse ki kárhozott lelkének gyűlöletét az egyház iránt. Ez a különös történet, amelyet az újság napról napra megismételt, hamarosan hittétellé vált az elbutított, hazugságokkal megmérgezett olvasók szemében.

Hanem eleinte mégis volt valami ingadozás, más magyarázatok is keringtek, s mintha maga Gorgias testvér is nyugtalanító vallomásokat engedett volna meg magának. Különös alak ez a Gorgias testvér, aki idáig homályban rejtőzött, s most egyszerre fényes napvilágra került. Az apja, Jean Plumet, orvvadász volt, akiből Quédeville grófnő, Valmarie egykori birtokosa, lelemény es módon vadőrt csinált; anyját sohasem ismerte, azt az erdőben kószálva találták egy este, aztán eltűnt, amikor gyermekét megszülte. A gyermek, Georges, tizenkettedik évében

járt, amikor apját elvesztette: egy régi orvvadász-társa lőtte le. Ott maradt Valmarie-ban, nagy kegyben állt a grófnőnél, játszótársa volt unokájának, Gastonnak, s kétségtelenül pontosan tudta, mi történt a fiú halálos balesetének pillanatában, amikor nevelőjével, Philibin atyával sétált, s tudhatta azt is, ami azután következett, hogy az utolsó Quédeville meghalt s a birtok a gyóntató Crabot atya tulajdonába ment át. Annyi bizonyos, hogy a két atya ez idő óta állandóan érdeklődött iránta, s az ő jóvoltukból lett belőle iskolatestvér, bár igen nagy nehézségek árán, mint mondották; a rossz nyelvek éppen ezért beszéltek arról, hogy valami közös piszkosa lehet a két feljebbvalónak és kompromittáló alárendeltjüknek. Gorgias testvért mindazonáltal csodálatra méltó, Isten kedve szerint való szerzetesnek tüntették fel. Megvolt benne az a sötét és vad hit, amely egy föltétlen úrnak, egy haragos és büntető királynak kezébe adja a bűnnek minduntalan zsákmányául eső gyönge embert. Egyedül Isten uralkodik; az egyház dolga, hogy bosszújának végrehajtója legyen, a világ többi része csak hajtson fejet, véget nem érő szolgaságban, míg el nem következik a feltámadás napja, a mennyei királyság gyönyörűségei között. Ő maga gyakran vétkezett, de ilyenkor heves megbánással gyónta meg bűnét, két öklével verve a mellét, földig alázkodva; aztán föloldozva, nyugodtan emelkedett föl, a tiszta lelkiismeret kihívó derűjével. Fizetett, nem tartozott többé semmivel, a legközelebbi vétekig, amelybe a test gyarlósága hamarosan belevitte ismét. Mint gyermek, az erdőben futkosott, gonosz csínyek közt nőtt fel, leányokkal hempergett. Amikor aztán bejutott az Iskolatestvérek közé, minden tekintetben féktelen volt az étvágya, nagy evő és nagy ivó volt, kísértette a bujaság és az erőszak. De, ahogy Philibin atyának és Crabot atyának szokta mondani, alázatos, hetyke és fenyegető módon, amikor valami túlságosan erős csínyt vetettek a szemére: - Nem vétkezik-e mindenki? Nem szorul-e mindenki bocsánatra? - Mulattatta őket, de terrorizálta is, s megkegyelmeztek neki, oly nagynak és őszintének látszott a bűnbánata, néha nyolcnapi böjtölésre ítélte magát és szögekkel kirakott övet viselt a derekán. Ezért nézték mindig jó szemmel a följebbvalói - fölismerték benne az igazi vallásos szellemet, féktelen bűneit pedig megváltotta a vezeklés bosszuló ostorával.

Gorgias testvér tehát a *Kis Beaumont-i* szerkesztői előtt első vallomásaiban elkövette azt a hibát, hogy túlságosan sokat beszélt. Följebbvalói nyilván nem kényszerítették még reá a maguk verzióját, és sokkal értelmesebb volt, semhogy ennek tökéletes képtelenségét meg ne érezte volna. Most, hogy fölfedezték az új írásmintát az ő kézjegyével, együgyűségnek látta tagadni, hogy ez a kézjegy az övé. A világ minden szakértője sem akadályozhatja meg, hogy vakító világosság támadjon ezen a ponton. Engedte hát átszivárogni a maga verzióját, amely ésszerűbb volt: megvallotta egy részét az igazságnak - hogy egy pillanatra megállt Zéphirin ablaka előtt, barátságosan beszélgetett a kis nyomorékkal, még meg is szidta, amikor észrevette asztalán az írásmintát, amelyet engedelem nélkül hozott el az iskolából; aztán ismét hazugság következett: ő elment, a gyermek bezárta az ablakot, Simon elkövette az aljas bűnt, a sátán hirtelen sugallatának segítségével felhasználta az írásmintát, s újra kinyitotta az ablakot, hogy azt higgyék, azon át menekült el a gyilkos. De ezt a verziót, melyről az első napon azt állította az újság, hogy biztos forrásból származik, energikusan megcáfolták másnap, mégpedig maga Gorgias testvér, aki személyesen ment el tiltakozni a szerkesztőségbe. Megesküdött az Evangéliumra, hogy a bűntett estéjén egyenesen hazament, s a kézjegy Simoné, amint ezt az írásszakértők is kimutatták. Kénytelen volt tehát elfogadni feljebbvalói kitalálását, ha azt akarta, hogy támogassák és megmentsék. Bosszankodott, vonogatta a vállát, annyira ostobának találta; mégiscsak meghajolt, bár előre látta, hogy később elkerülhetetlenül összeomlik az egész. Gorgias testvér e pillanatban igazán kiváló volt gúnyos szemérmetlenségével, hősies hazudozásával. Nincs-e mögötte az Isten? Nem a szent egyház üdvéért hazudik-e, abban a biztos tudatban, hogy a feloldozás lemossa bűneit? Még a mártírok pálmájáról is álmodozott: minden kegyes aljassága egy-egy örömhöz juttatja az égben. Ettől fogva már csak engedelmes eszköz volt Fulgence testvér kezében, aki mögött a homályban Philibin atya működött, Crabot atya diszkrét rendelkezései szerint. Taktikájuk az volt, hogy tagadni

kell mindent, még a kézzelfogható valóságot is, nehogy a szerzetesrendek szent falain bármily kicsiny rést törjön az elkerülhetetlen romlás; képtelen verziójuk bármily ostobának látszik is a logikusan gondolkodó emberek szemében, sokáig ez lesz az egyetlen igazság az elbutított hivők számára, akikkel mindent meg merhettek tenni, hiszen ismerték mérhetetlen, határtalan hiszékenységüket.

A szerzet, ilyenformán, meg sem várva a Gorgias testvért fenyegető följelentést, támadásba ment át, és főként az iskola igazgatója, Fulgence testvér tett tanúságot féktelen buzgalomról. A nagy izgalmak óráiban mintha apja született volna újjá benne, az őrültekházában meghalt elmeorvos. Mindig első ösztönének engedelmeskedett, zavaros, gőzölgő agyával, amelyet megbomlasztott a hiúság és a becsvágy; arról álmodozott, hogy valami feltűnő szolgálatot tesz az egyháznak, s az majd a rend élére állítja. Az ügy kezdete óta azt a kevés józan eszét is elvesztette, annyira remélte, hogy itt megtalálja a várva várt dicsőséget, s ismét őrjöngeni kezdett, amikor az ügy újjászületett. Maillebois utcáin mást sem lehetett látni, csak őt, kis fekete alakjával, rókaképével, lobogó csuhájával, amelyet mintha viharos szél cibált volna. Szenvedélyesen védelmezte iskoláját, Istent hívta tanúságul, hogy a mellé beosztott testvérek tiszták, mint az angyalok. Az undok szóbeszédek, amik valamikor járták két rútul kompromittált testvérről, akiket sietve el kellett tüntetni - mindezek az aljasságok az ördög kitalálásai. És heves, hazug állításaiban talán jóhiszemű is volt már, annyira kívül élt az egyszerű, józan ész határain. De beszorult a hazugság malomköve alá, kénytelen volt tudatosan hazudni, s e pillanatban valami istenes dühöt vitt bele a hazudozásba, többet is hazudott a kelleténél, Isten dicsőségére. Hiszen ő maga szűziesen él, mindig is harcolt a szégyenletes kísértések ellen! Kötelességének tartotta hát, hogy megesküdjék rendjének tökéletes tisztaságára, felelősséget vállalt az el-elbukó testvérekért, tagadta, hogy világi embernek joga van megítélni őket, hiszen az csak a nyájhoz tartozik, nem ismeri a templomot. Ha Gorgias testvér vétkezett, ezért csak Istennek tartozik számadással, nem az embereknek. Mint szerzetesnek, nincs többé köze az emberi igazságszolgáltatáshoz. És így ment egyre tovább Fulgence testvér, égve a vágytól, hogy előtérbe kerüljön, ügyes és diszkrét kezektől ösztökélve, önnön fejére halmozva a felelősséget.

Mögötte a homályban nem volt nehéz Philibin atyát megsejteni, aki viszont Crabot atya eszköze. De milyen hajlékony és egyben milyen erős eszköz, még az engedelmességben is megőrizte egyéniségét! Szerette fitogtatni paraszti eredetét, játszotta az alighogy kipallérozott, vaskosan kedélyes falusi gyereket; amellett tele volt végtelen ravaszsággal s azzal a türelemmel, amely hosszú lejáratú terveket irányít, igen biztos kézzel. Egyre dolgozott valami homályos cél érdekében, de zaj nélkül, egyéni becsvágy nélkül; csak azt a fanyar, magányos örömet élvezte, hogy sikerülni látta a művét. Lehet, hogy hivő volt, akkor mint ismeretlen, aggálytalan katona harcolt egyedül azért, hogy följebbvalóit és az egyházat szolgálja. Valmarie-ban, mint tanulmányi igazgató, mindenre ügyelt, mindennel törődött, mindent látott, nagy darab ember létére is frissen mozgott a kövér, vörös, erős vállú, széles arcú férfi jókedvével. Folyvást a növendékek közt volt, játszott velük, leste és vizsgálta őket, alaposan kikutatta még rokonságukat és baráti kapcsolataikat is - ő volt a mindent látó szem, az agyakat és szíveket levetkőztető értelem. Aztán - úgy mondták - bezárkózott Crabot atyával, a rektorral, aki tüntetően csak felülről igazgatta a házat, s közvetlenül sohasem foglalkozott a növendékekkel; közölte vele jegyzeteit, jelentéseit, iratcsomóit, mindegyikről, a legteljesebb, legbizalmasabb részletekkel. Azt is beszélték, hogy Crabot atya, akinek óvatos elve volt, hogy nem őriz meg semmilyen írást, és mindent megsemmisít, nem helyeselte ezt a módszert, az adatok felhalmozását és rendszerezését. Mégis tűrte, tekintettel Philibin atya nagy szolgálataira, s azt hitte, hogy ő az irányító kéz, a felsőbbrendű értelem, amely az atyát felhasználja. Hiszen ő uralkodott a megye előkelő társaságán, rideg cellájából, nagyvilági sikereinek segítségével. A hölgyek, akiket gyóntatott, a családok, amelyeknek gyermekeit tanította, mind

az ő jószágai voltak, szent hivatása mindenhatóságának jóvoltából. És büszkén hitte, hogy ő szövi a szálakat, a nagy hálót, amelyben majd az egész országot megfogja - holott valójában legtöbbnyire Philibin atya készítette elő titkon a hadjáratot, és biztosította a győzelmet. Különösen a Simon-ügyben alighanem ő volt a nagy, rejtett munkás, aki nem riadt vissza semmiféle aljas, földalatti munkától, az undort nem ismerő politikus, aki barátja maradt az egykori rossz hajlamú, túlságosan sokat tudó fickónak, a mai félelmetes Gorgias testvérnek, kísérte az életben, oltalmazta, mint veszedelmes és hasznos testvért, vigyázott, hogy kihúzhassa ebből a borzasztó ügyből, nehogy belebukjék vele együtt feljebbvalójának, a diadalmas Crabot atyának, az egyház egyik dicsőségének társaságában.

Maillebois-t újra elfogta a szenvedély. De még csak szóbeszéd járta, s a szerzet elvetette az ijedelem magvát a bűnös mesterkedések körül, melyeket a zsidók készítenek elő, hogy az aljas Simon helyébe a csodálatra méltó Gorgias testvért, a köztiszteletben álló szent embert állítsák. Rendkívüli munka folyt a növendékek szülői körül, rávették őket - még azokat is, akiknek gyermekei a világi iskolába jártak -, hogy rosszallásukat kifejezzék. Mindenki úgy beszélt, mintha az utcákat aláaknázta volna a gonosztevők titkos bandája, csupa ellensége Istennek és Franciaországnak, mindenre elszánt gazemberek, akik egy szép napon, külföldről adott jelre, felrobbantják a házakat. Philis polgármester a községtanács ülésén célzott valami határozatlan veszedelemre, amely a várost fenyegeti; emlegette a zsidók aranyát, a titokzatos kasszát, amelyben milliók halmozódnak fel az ördögi mű céljaira. Világosabb szavakkal ostorozta a tanító, Marc Froment istentelen üzelmeit, amelyektől idáig nem tudta megszabadítani a várost. Állandóan leste a tanítót, s remélte, hogy a főigazgatót ez alkalommal példás kivégzésre kényszerítheti. A *Kis Beaumont-i*ban egymást követő verziók megzavarták a fejeket. Szó volt ugyan egy bizonyítékról, amelyet a Milhomme özvegyek papírkereskedésében fedeztek föl; de voltak, akik Simonnak egy újabb aljas hamisításáról beszéltek, mások viszont egy megsemmisítő bizonyítékról, amely Crabot atya cinkosságára vall. Bizonyos csak annyi, hogy Jarousse tábornok ismét meglátogatta rokonát, Édouard özvegyét, ezt a szegény asszonyt, akinek létezéséről szeretett megfeledkezni. Látták, amint megérkezett egy reggel, hevesen berontott a szűk bolthelyiségbe s félórával utóbb kivörösödve jött ki. Ennek a viharos beavatkozásnak következményeképp Alexandre özvegye másnap Délvidékre utazott Sébastien fiával, aki rettentő tífuszos lázából lábadozott, míg Édouard özvegye Victor fiával tovább vezette az üzletet, s teljes elégtételt szolgáltatott klerikális vevőinek: sógornője távollétét az aggódó anyai szeretettel magyarázta meg, de egyébként kész volt visszahívni az üzlet érdekében, mihelyt a világi iskola diadalmasan kerül ki a közeli nagy küzdelemből.

A készülődő dühös vihar morajlása közben Marc igyekezett kifogástalanul végezni tanítói munkáját. Az ügy most már David kezében volt, s ő csak arra várt, hogy tanúskodásával segítségére lehessen. Soha nem szentelte még magát ennyire az osztályának, a gyermekeknek, akiket okos és jó emberekké akart nevelni - mintha ragyogó emberi szolidaritásában még magasabbra emelkedett volna, amióta tevékeny szerepet játszott a század egyik legszörnyűbb méltatlanságának helyrehozásában. Igyekezett, hogy Geneviève előtt szóba ne hozza viszálykodásuk tárgyát, igen gyöngéd volt hozzá, s úgy tett, mintha csak a mindennapi élet oly fontos apróságaival törődnék. De valahányszor felesége a hölgyektől jött haza, érezte, hogy ideges, türelmetlen, egyre ingerültebb vele szemben, láthatóan tele van a feje az ellenségeitől hallott történetekkel. Nem kerülhette el mindig a veszekedéseket, amelyekben egyre több méreg gyűlt fel, s lassan halálossá fajultak.

Egy este kitört a harc a szánalomra méltó Férou miatt. A nap folyamán tragikus hírt hallott Marc: Férou-t meggyilkolták, revolverrel lőtte le egy őrmester, aki ellen föllázadt. Marc fölment Férou-néhoz, könnyek közt találta, kegyetlen nyomorúságában; kívánta, bár őt is elvinné a halál két kisebbik leányával, mint ahogy a legidősebbiknek megkegyelmezett már. Félelmes és logikus végső megoldás volt ez: a szegény, megvetett, lázadásig keserített tanító,

akit elkergetnek állásából, megszökik, hogy ne kelljen a kaszárnyának megfizetnie azt az adósságot, amelyet az iskolának részben letörlesztett már, aztán legyőzi az éhség, erőszakkal besorozzák aznap, amikor övéinek kétségbeesett kiáltása visszahívja, s aztán úgy végzi, mint a veszett kutya, messze, a lángoló ég alatt, a büntetőszázad kínzásai között. S a zokogó asszony és a bambán bámészkodó két leány, e szánalmas roncsok láttára, akiket a társadalmi igazságtalanság a végső kínszenvedésbe sodort - Marcból dühös tiltakozás alakjában tört ki az emberi testvériség érzése.

Estére sem csöndesedett le, megfeledkezett magáról, s beszélt Geneviève előtt, miközben az asszony a közös szobában tett-vett, mielőtt visszavonult volna a szomszédos kis helyiségbe, amelyet hálóhelyéül választott.

- Hallottad, mi történt? Algírban, valami zendülés miatt egy őrmester főbelőtte azt a szerencsétlen Férou-t.

- Úgy?

- Ott voltam ma délután az asszonynál, beleőrül... Ez aztán igazán előre megfontolt szándékkal végrehajtott gyilkosság. Nem tudom, Jarousse tábornok, aki oly ridegen viselkedett ebben az ügyben, nyugodtan alszik-e ma éjszaka. Az ő kezére is fröccsent egy kicsi ennek a szegény bolondnak a véréből, akit vadállat módjára pusztítottak el.

Geneviève hevesen vágott vissza, mintha világfelfogását támadták volna meg:

- Kár lenne, ha a tábornok nem tudna aludni; Férou nem is végezhette másként.

Marc fájdalmas, méltatlankodó mozdulatot tett. De fékezte magát, magához tért, sajnálta, hogy megnevezte a tábornokot, Crabot atya egyik legkedveltebb hívét, akire egy pillanatig gondoltak is egy katonai államcsínnyel kapcsolatban. Bonapartistának mondták, termete mutatós, igen szigorúan bánt az embereivel, de alapjában kedélyes volt a természete, szerette az asztal és a szerelem örömeit, ami nem ártott volna neki, de a megbeszélések folyamán mégiscsak túlságosan ostobának találták. Az egyház számára megmaradt afféle jobb híján felhasználható eszköznek, amelyet tartogatni kellett.

- Moreux-ben - folytatta szelíd hangon Marc - ismertük Férou-ékat. Olyan szegények voltak, annyira összetörte őket a munka és a gond abban a nyomorúságos iskolában, hogy valahányszor erre az emberre, erre a tanítómesterre gondolok, akit úgy üldöztek és pusztítottak el, mint a farkast, végtelen szenvedést érzek a szívemben, tele vagyok aggodalommal és szánakozással.

Geneviève lelke felkavarodott, az ingerültségből valami ideges dühbe csapott át, és könnyekben tört ki.

- Igen, igen, értelek, szívtelen teremtés vagyok, ugye? Eddig ostobának hittél, most gonosznak tartasz. Hogy szeressük egymást, ha úgy bánsz velem, mint valami ostoba és gonosz asszonnyal?

Le akarta csendesíteni, megdöbbentette és szerencsétlenné tette, hogy ilyen rohamnak lett okozója. De az asszony egyre hevesebben dühöngött.

- Nem, nem, köztünk vége mindennek. Ha napról napra jobban utálsz, jobb lenne mindjárt elválnunk, ne várjuk meg, amíg méltatlan dolgokra kerül a sor.

Heves léptekkel ment át a másik szobába, lefeküdt, nyersen becsapta az ajtót, a kulcsot kétszer is ráfordította. A férfi kétségbeesve, könnyezve állt a zárt ajtó előtt. Idáig minden éjszaka tárva-nyitva maradt az ajtó, beszélgettek, együtt voltak a különágyban is. Ez már a teljes különválás volt, férj és feleség ezentúl idegenek módjára élnek egymással.

A következő éjszakákon Geneviève csökönyösen bezárkózott. Aztán megszokta, s már nem is mutatkozott Marc előtt másként, csak felöltözve, megfésülködve, mintha röstellné a legcsekélyebb testi bizalmasságot is. Terhessége hetedik hónapjában volt; előbb állapotát használta fel arra, hogy minden házastársi érintkezést megszakítson, de ahogy a szülés ideje közeledett, egyre jobban irtózott férje gyöngédségeitől, nyugtalanul és rosszkedvűen húzódott el a legkisebb érintéstől is - ő, aki oly gyöngéd, oly szenvedélyes volt valamikor. Marc csodálkozott, de az első hetekben azoknak a különös elferdüléseknek tulajdonította ezt, amelyek néha a terhességet kísérik; egyébként engedelmeskedett, és testvéri szeretettel várta a vágy újraébredését. De nőttön-nőtt a meglepetése, amikor az asszony az utálatig, majdnem a gyűlöletig jutott el, hiszen azt hitte, hogy egy új gyermek születése közelebb hozhatja hozzá, szorosabban egyesíti őket egymással. Másfelől növekedett a nyugtalansága is, tudta, mily rettentően veszélyesek a hálószobai veszekedések és félreértések; amíg asszony és férfi egymás karjában vannak, egy testté válnak, lehetetlen a szakítás, a legsúlyosabb viták is csókban olvadnak fel minden éjszaka; de mihelyt az ölelésnek vége, mihelyt a különválásba belenyugodnak, halálossá válik a legcsekélyebb összeütközés is, s a békülés lehetetlen. Bizonyos házasságok összeomlásában, amely meglepőnek, megmagyarázhatatlannak látszik, a benső ok mindig a testi elszakadás, a testi kötelék megszűnése. Amíg Geneviève átfonta a nyakát, imádta és kívánta, Marc nem félt attól a hadjárattól, amely vissza akarta hódítani tőle. Tudta, hogy mélységesen az övé, s nincs olyan erő a világon, amely a mindenható szerelmet legyőzi. De ha nem szereti, nem kívánja többé, nem fogja-e végül is elszakítani tőle ellenfeleinek dühös erőfeszítése? S ahogy elhidegülését látta, már lehetségesnek érezte a katasztrófát és szegény szívét növekvő, tűrhetetlen aggodalom szorongatta.

Volt egy tény, amely egy pillanatig világosságot adott Marcnak abban a sötét problémában, hogy az új anyaság előtt álló imádott asszony látszólag nem szerelmese többé. Megtudta, hogy gyóntatót változtatott, elhagyta Quandieu abbét, a szelíd papot, s átment Theodosius atyához, a kapucinusok rendfőnökéhez, az apostolhoz, Páduai Szent Antal csodáinak nagyszerű rendezőjéhez. A megokolás az volt, hogy bizonytalan lelkiállapotban, kielégületlenül hagyta a Szent Márton-egyházközség plébánosa, aki most már túlságosan lagymatag volt az ő lángoló hitéhez képest; Theodosius atya, a szép és buzgóságában oly hatalmas szerzetes azzal a tartalmas, misztikus kenyérrel táplálja majd, amellyel úgy szeretne jóllakni. Valójában a hölgyeknél korlátlanul uralkodó Crabot atya határozta el ezt a változást, nyilván azért, hogy hosszú, bölcs lassúság után siettesse a bizonyos győzelmet. Marcnak eszébe sem jutott, hogy valami aljassággal gyanúsítsa Geneviève-et a szép kapucinussal, a barna Krisztussal kapcsolatban, akinek nagy, lángoló szeme és göndör szakálla elkábította az istenes hölgyeket: ismerte tisztességét s azt a testi méltóságot, amelyet megőrzött még a gyönyör óráiban is, amikor egészen odaadta magát neki. De ha idáig nem megy is, nem lehetséges-e, hogy Theodosius atya növekvő uralmában egy fiatal asszony fölött van valami része a szép hím parancsoló erejének, az istenné vált férfi érzéki uralmának, aki a parancsoló Isten nevében beszél? A jámbor társalkodások után, de különösen a gyónás hosszan elnyúló órái után remegve, fejvesztetten tért vissza az urához, ahogy sohasem látta, amikor Quandieu abbétól jött haza. Bizonyosan szövődött közöttük valami misztikus szenvedély, új táplálékot talált szerelmi szükségletének, s ez elfoglalta egy időre a házastársi gyöngédségek helyét, a terhesség okozta különös, zavaros válság jóvoltából. A szerzetes talán ellene is dolgozott a lábánál térdelő termékenységnek s rémítgette az asszonyt, hogy elkárhozott ember gyermekét hordozza szíve alatt. Geneviève nemegyszer kétségbeesetten beszélt a megszületendő szegény kis teremtésről, s valami rémület fogta el, mint azokat az anyákat, akik megszállottjai a félelemnek, hogy szörnyszülöttet hoznak a világra. De ha normálisnak születik is meg, hogyan óvja majd a körülötte tenyésző bűntől, hová vigye el, hogy apjának szentségtörő otthonától elszakítsa. Ez némi világosságot vetett a hálószobai szakításra, amelyet az asszony kívánt: kétségtelenül gyötörte a lelkifurdalás, hogy egy hitetlentől fogant gyermeket, meg-

esküdött, hogy nem szül soha többé, s félresiklatott, kétségbeesett szerelme már csak túlvilági vágyakban keresett kielégülést. De mennyi homály maradt még mindig, s mennyire fájt Marcnak, hogy nem érti, s kezéből mind jobban kisiklani érzi ezt az imádott asszonyt, akit az egyház visszavett tőle, hogy kínzásaival megsemmisítse őt s az emberek felszabadításának művét!

Egy Theodosius atyával folytatott hosszú beszélgetés után Geneviève egzaltáltan és ugyanakkor összetörve mondta az iskolából hazatérő Louise-nak:

- Holnap elmégy gyónni a Kapucinusokhoz, öt órakor. Ha nem gyónsz meg, nem járhatsz tovább katekizmusra.

Marc elszántan közbelépett. Engedte, hogy Louise katekizmusra járjon. De idáig ellenszegült annak, hogy meggyónjon.

- Louise nem megy el a Kapucinusokhoz - jelentette ki határozott hangon. - Tudod, kedvesem, hogy mindenben engedtem neked, de a gyónás dolgában nem engedek.

Geneviève még fékezte magát, s csak azt kérdezte:

- És miért nem akarsz engedni?

- Azt nem mondhatom meg a gyermek előtt. De ismered az okaimat, nem akarom, hogy bemocskolják a leányom elméjét, azzal az ürüggyel, hogy feloldozzák gyerekes hibák alól, amiket elég, ha a család ismer és megjavít.

Ezt valóban megmagyarázta már neki: utálatosnak találta, hogy egy kislányt beavasson a test lázas állapotaiba olyan férfi, akit szüzességi fogadalma mindenféle kíváncsiságba, nemi eltévelyedésbe belévihet. Elég, ha egyetlen félbolond akad tíz józan pap között, s a gyónás szennyes dologgá válik, ezt pedig nem akarta Louise-zal megkockáztatni. Meg aztán ez a zavaró közelség, ez a titkos beszélgetés a homályban, a kápolna levegőjének misztikus feszültségében, nemcsak sebesülést, erkölcsi rombolást jelenthet egy tizenkét esztendős kis nő számára, abban a nyugtalan korban, amikor az érzékek életre kezdenek támadni; valahogy birtokbavétele ez a fiatal leánynak, a leendő szerelmesnek és anyának, akit mindörökre beavatott, ártatlanságától megfosztott a szent férfiú, amikor kérdéseivel erőszakot tett szemérmén, s jegyesévé tette a maga féltékeny istenének. Ezek a vallomások a nőt a gyóntató reszkető, engedelmes jószágává teszik, aki ezentúl mindig kész lesz arra, hogy kezében a kémkedésnek és rabszolgaságnak eszközévé váljék.

- Ha a leányunk elkövetett valami hibát - ismételte Marc -, majd meggyónja nekem vagy neked, amikor szükségét érzi. Ez okosabb és helyesebb lesz.

Geneviève vállat vont, mint aki szentségtörőnek és torznak találja ezt a megoldást.

- Nem akarok tovább vitatkozni veled. De azt mondd meg, hogy ha gyónásra nem engeded Louise-t, hogyan végezze el az első áldozást?

- Az első áldozást? De hiszen megállapodtunk, hogy várunk húszéves koráig, és maga fog dönteni erről. Elengedtem a katekizmusra, mint ahogy történelemre és természetrajzra is jár, egyszerűen azért, hogy tudjon, s később ítélhessen és határozhasson.

Ekkor elragadta Geneviève-et a harag. A gyermek felé fordult:

- És te, Louise, mit gondolsz, mit akarsz?

A leányka immár elkomolyodott, nyugodt arcával mozdulatlanul hallgatva állt apja és anyja között. Ilyen veszekedések alkalmával szemmel láthatóan igyekezett megőrizni semlegességét, nehogy még jobban elmérgesítse. Értelmes tekintete egyikről a másikra szökkent, mintha könyörögne nekik, hogy ne kínozzák egymást miatta, kétségbeejtette, hogy állandó okává lett

a viszálykodásuknak. Mindig tisztelettudóan, gyöngéden viselkedett az anyjával szemben, de az mégis érezte, hogy az apja felé hajlik, akit imád, akinek szilárd eszét és szenvedélyes igazságszeretetét örökölte.

Az így ostromolt Louise egy pillanatig még nézte őket, nagy szeretettel. Aztán szelíden mondta:

- Úgy szeretném, mama, ha mindketten azt gondolnátok és azt akarnátok, amit én gondolok és akarok... Hát olyan oktalannak látod te azt, amit a papa kíván? Miért ne várnánk egy kicsit?

Az anya magánkívül volt, de nem tudta tovább hallgatni.

- Ez nem válasz, leányom... Maradj apáddal, ha már se tisztelet, se engedelmesség nincs benned irántam. Végül még elkergettek innen.

Ment és dühösen szobájába zárkózott, ahogy most már a legkisebb bosszúságra is szokta. Így vetett véget a veszekedéseknek, mindannyiszor mintha még jobban eltávolodott volna az urától, az egykor oly drága házi tűzhelytől.

Egy eset végképpen elhitette vele, hogy leányát ki akarják vonni az ő hatása alól. Rouzaire kisasszony hosszas és ügyes mesterkedésekkel végre megkapta Beaumont-ban az első helyettesi állást, amelyre oly régóta vágyódott. Le Barazer főigazgató engedett a klerikális képviselők és szenátorok nyomásának, akiknek élén Hector de Sangleboeuf járt, a nagy hadvezér modorában hangoskodva. De politikus egyensúlyozással, és a nála megszokott malíciával, Le Barazer a Mailleboisban megürült helyre Mazeline kisasszonyt, a jonville-i tanítónőt, Marc egykori munkatársát neveztette ki, akinek tiszta elméjét, szenvedélyes igazságszeretetét Marc oly nagyra becsülte. A főigazgató, aki titkon mindig támogatta Marcot, talán éppen jó barátot akart mellé állítani, aki ugyanazon a művön dolgozik, s nem gáncsolja el minden pillanatban, mint Rouzaire kisasszony; csodálkozást színlelt, amikor Philis polgármester a községtanács nevében panaszkodni mert a választása miatt, amely egy hitetlen nő kezébe adja Maillebois leányait; hát nem azt tette, amit Hector de Sangleboeuf gróf kívánt tőle? Tehet-e arról, hogy az áthelyezések során ezt az igen érdemes személyt választotta ki, akire a családok idáig sohasem panaszkodtak? És Mazeline kisasszony első lépesei Maillebois-ban csakugyan igen szerencsések voltak. Nagyon tetszett az embereknek derűs vidámságával, anyai modorával, amely első naptól fogva meg tudta nyerni növendékei szeretetét. Bámulatosan szelíd és buzgó volt, s mindenekfölött azon dolgozott, hogy leányait - ahogy ő nevezte - derék asszonyokká, feleségekké és anyákká nevelje, akik maguk is szabadok és szabad embereket hoznak a világra. De nem vezette többé misére a leánykákat, megszüntette a körmeneteket, imákat s a katekizmust - úgyhogy Geneviève, aki még joinville-i szomszédságuk idejéből jól ismerte, megharagudott, és tiltakozott azzal a néhány szülővel együtt, aki a klerikális párthoz tartozott. Bár nem sokra becsülte Rouzaire kisasszonyt, akinek titkos cselszövései megzavarták házi békességét, most mintha visszasírta volna, s úgy beszélt az új tanítónőről, mint valami gyanús teremtésről, aki a legsötétebb szándékokra képes.

- Ide hallgass, Louise, ha Mazeline kisasszony helytelen dolgokat találna beszélni, szólj nekem. Nem akarom, hogy leányom lelkét elrabolják tőlem.

Marc elvesztette türelmét, s nem állhatta meg, hogy be ne avatkozzék:

- Nohát, ez már őrültség! Hogy Mazeline kisasszony lelkeket rabol? Éppúgy csodáltad, mint én, nem ismerek nála emelkedettebb elméjű, gyöngédebb szívű embert.

- Te, persze, támogatod. Arra születtetek, hogy megértsétek egymást. Hát eredj hozzá, add oda neki a leányunkat, hiszen én már nem számítok.

És Geneviève ismét zokogva menekült a szobájába. A kis Louise utánament, együtt sírt vele, s órák hosszat könyörgött neki, amíg rá tudta venni, hogy lásson hozzá a háztartás dolgaihoz.

Egyszerre csak hihetetlen hír kezdett keringeni, s nagy izgalmat keltett mindenütt. Delbos ügyvéd elutazott Párizsba, járt a minisztériumokban, végighordozta a nevezetes írásmintát, amelyet Alexandre Milhomme özvegye adott át, s nem lehetett tudni, milyen előkelő beavatkozás jóvoltából, elérte végre, hogy bírósági házkutatást rendeltek el Valmarie-ban, Philibin atyánál. A rendkívüli az volt, hogy ezt a házkutatást meglepetésszerűen hajtották végre, a rendőrtiszt váratlanul érkezett, kutatni kezdett a tanulmányi felügyelő megszámlálhatatlan iratcsomója közt, s a második iratgyűjtőben, amelyet kinyitott, megtalált egy már elsárgult borítékot, amelyben gondosan megőrizték az egykor letépett sarkot. Nem volt mit tagadni, a papírdarab tökéletesen illett az áldozat mellől fölszedett írásminta szakadásához. Beszélték azt is, hogy Philibin atya, akit feljebbvalója, Crabot atya, az esettől valósággal fejét vesztve, azonnal kivallatott, kereken megvallott mindent. Egyedüli magyarázatképpen valami ösztönös mozdulatról beszélt: annyira nyugtalanította az, hogy az írásmintán a Testvérek iskolájának bélyegzőjét látta, hogy keze gyorsabban dolgozott, mint az agya. Később pedig azért hallgatott, mert az ügy alapos megvizsgálása után föltétlen meggyőződése volt, hogy igenis Simon a bűnös, aki bizonyára azért hagyta szem előtt ezt a durva hamisítványt, hogy a vallás ügyének ártson. Philibin atya tehát büszkélkedett a cselekedetével, mert a tett is, a későbbi hallgatás is hősre vallott, aki az egyházat fölébe helyezi az emberi igazságszolgáltatásnak. Közönséges bűntárs, ugyebár, megsemmisítette volna a letépett papírdarabot. Abból, hogy megőrizte, kiviláglik az a szándéka, hogy mindent helyrehozzon, amikor szükség lesz rá. Az igazat megvallva, ebben a sajátságos meggondolatlanságban némelyek azt a mániáját látták, hogy elrakja a legapróbb papírdarabot is - de egyben talán azt az óhajtását, hogy fegyvert tartogasson a kezében. Beszélték, hogy Crabot atya, aki még a kapott névjegyzéket is megsemmisítette, őrjöngött dühében az iratcsomók, cédulák, jegyzékek ostoba felhalmozása miatt. Azt is továbbadták, hogy első dühös meglepetésében így kiáltott fel: „Micsoda! Megparancsoltam neki, hogy mindent égessen el, s ezt megőrizte!” Egyébiránt Philibin atya, aki ellen még semmiféle letartóztatási parancsot nem adtak ki, eltűnt még aznap este, hogy a papírdarabot megtalálták. S amikor jámbor lelkek aggódva kérdezősködtek a sorsáról, azt felelték nekik, hogy Poirier atya, a beaumont-i tartományfőnök elhatározta, hogy egy olaszországi kolostorba dugja, ahol, mint valami feneketlen szakadékban, egyszerre örökös hallgatás nyelte el.

Most már elkerülhetetlennek látszott a Simon-ügy revíziója. Delbos diadalmaskodott. Azonnal magához hívatta Davidot és Marcot, hogy megállapítsák, hogy terjesztik a kérelmet az igazságügyminiszter elé. Delbos gyanította, hogy a Testvérek iskolájának bélyegzőjét viselő papírdarab meglehet valahol, neki köszönhették a megtalálását, az új tényt, amely elég volt ahhoz, hogy a beaumont-i törvényszék ítéletét megsemmisítsék. Sőt, azon a véleményen volt, hogy érjék be ezzel a ténnyel, egyelőre mellőzve azt a törvénytelen közlést, amelyet Gragnon elnök tett az esküdtszék tagjai előtt, mert ezt még nehéz bizonyítani, s a vizsgálat bizonyosan fényt derít erre is. Szerinte az látszott a legjobb taktikának, hogy egyenesen Gorgias testvérnek támadjanak neki, most, amikor az igazság kiderült, semmivé tette a szakértők jelentését, cáfolhatatlanul bebizonyította a lebélyegzett, kézjeggyel ellátott írásminta eredetét, ami annyira vádló bűnjel volt, hogy Philibin atya bűntárssá vált eltűnésével és hazugságaival. S amikor David és Marc távoztak Delbostól, elhatározásuk készen állt: David már másnap formális följelentőlevelet írt a miniszternek, s megvádolta Gorgias testvért, hogy megerőszakolta és meggyilkolta a kis Zéphirint, vagyis ő követte el azt a bűnt, amely miatt Simon öccse tíz esztendeje szenved a fegyházban.

Ekkor tetőpontjára emelkedett az izgalom. A papírdarab megtalálását követő napon egy percre még az egyház leghevesebb támaszait is elfogta a fáradtság és a vereség érzete. A

játszma elveszettnek látszott, s a *Kis Beaumont-i*ban megjelent egy cikk, amely határozottan kárhoztatta a jezsuita atya cselekedetét. De két nap múlva újra összeszedte magát a párt, ugyanaz az újság föltalálta a lopás és hazugság szenttéavatását és Szent Philibinről, a hősről és vértanúról beszélt. Arcképeket közöltek róla, fénykörrel és pálmákkal. Megszületett a legenda, az atya egy ismeretlen kolostorban él az Appenninek között, vad erdőségekben, szőrövet visel, éjjel-nappal imádkozik, áldozatul ajánlva föl magát a világ bűneiért; kis szentképek forogtak közkézen, amelyek térden állva ábrázolták, a hátlapon pedig egy bűnbocsánatot kieszközlő ima volt. Gorgias testvér messze hangzó, nyilvános megvádolása végképpen visszaadta a klerikálisok vad, támadó dühét, mert meg voltak győződve arról, hogy a zsidó győzelme végzetesen megrendíti a szerzetek hitelét, s az egyházat szíven találja. Talpon volt minden régi antisimonista, s még kevésbé volt hajlandó megalkudni, még hevesebben akart vagy győzni, vagy elbukni. És Maillebois-ban, Beaumontban, a vidék egyik végétől a másikig ugyanaz a harc kezdődött újra: egyik oldalon minden szabad szellem, a jövő felé haladó, igazságot kereső agy, másikon a reakció minden embere, a tekintély minden hívője, aki ott maradt a múltban a harag istene mellett, katonákban és papokban keresve a világ üdvösségét. Maillebois községtanácsában ismét heves viták folytak a tanító miatt, családi viszályok törtek ki. Marc tanítványai és a Testvérek növendékei kővel hajigálták egymást a Köztársaság terén, iskolából jövet. Beaumont előkelő társaságában is nagy volt ismét a felfordulás, lázas nyugtalanság fogta el az első pör szereplőit, a tisztviselőket, bírákat, s a közönséges statisztákat is, akik attól féltek, hogy bajba kerülnek, ha ezt a homályba temetett óriási szeméthalmazt egyszer feltúrkálják. Az egy Salvannal szemben, aki együtt örvendezett Marckal, valahányszor találkoztak, hányan voltak, akik álmatlanul forgolódtak éjszaka, mert sok kellemetlen holttest feltámadása fenyegette őket! A közeledő választások előtt a politikusok reszkettek, hogy mandátumukat vesztik: a radikális Lemarrois, az egykori polgármester, aki valaha nélkülözhetetlen volt, rettegve látta Delbos népszerűségének növekedését; a szeretetre méltó Marcilly, aki mindig a győzelmet szimatolta, elvesztette a talajt lába alól, nem tudta, melyik párthoz csatlakozzék; a reakciós képviselők és szenátorok, élükön a vad Hector de Sangleboeuffel, kétségbeesetten ellenálltak, érezvén a közeledő vihart, amely elsöpri őket. A közigazgatásban, a közoktatásügyi személyzet körében nem csekélyebb aggodalom uralkodott: Hennebise prefektus sopánkodott, hogy nem tudja elfojtani az ügyet, a túlterhelt Forbes rektor mindent rábízott Le Barazer főigazgatóra, aki megőrizte mosolygós nyugalmát a viharban. - Depinvilliers igazgató pedig úgy hordozta tovább is leányait a misére, mint aki a mély vízbe ugrik, Mauraisin tanfelügyelő aggodalmasan csodálkozott a dolgok fordulatán, és azon töprengett, nincs-e itt az ideje, hogy a szabadkőművességhez csatlakozzék. De különösen nagy volt az izgalom a bíróság körében, hiszen a régi pör revíziója új pört jelent az első bírák ellen, s ha kibontják az iratcsomót, ki tudja, milyen félelmes dolgok derülhetnek ki. Daix vizsgálóbíró, ez a szerencsétlen tisztességes ember, akit még mindig bántott a lelkiismeret, amiért felesége mohó becsvágyának engedett, holthalványan, némán jelent meg hivatalában. Viszont a temperamentumos ügyész, Raoul de La Bissonnière jókedvet és túlzó elfogulatlanságot mutatott, ami mögött meg lehetett sejteni kínzó vágyát, hogy rettegéséből semmit se áruljon el. Ami a legerősebben kompromittált Gragnon elnököt illeti, az mintha egyszerre megöregedett volna, vonszolta nagy testét, elszélesedett, nehéz ábrázatát; válla valami láthatatlan teher alatt görnyedt, s lapos pillantással egyenesedett ki, ha úgy érezte, hogy nézik. A feleségek ismét cselszövések, alkudozások és féktelen propaganda színhelyévé tették szalonjukat. És a polgári családoktól a cselédekig, a cselédektől a kereskedőkig, a kereskedőktől a munkásokig eszét vesztette az egész lakosság, az általános őrület viharában, amely elsodorta az embereket és dolgokat.

Feltűnt Crabot atya hirtelen félreállása. Elegáns, magas termetét, szép, finom csuháját jól ismerték a Des Jaffres körút társaságaiban. Nem mutatkozott többé, s jó ízlésének, mély vallásosságának bizonyítékát látták ebben a visszavonulásban, amelyről barátai áhítatos el-

érzékenyüléssel beszéltek. Philibin atya eltűnt, már csak Fulgence testvér maradt meg, aki még mindig szemet szúrt túlságos mozgolódásával, s minden lépése oly ügyetlen volt, hogy a klerikálisok közt csúnya hírek kezdtek keringeni kétségtelenül Valmarie-ban kiadott jelszóra, ahol elhatározták a Testvér feláldozását. De a hős, a rendkívüli alak, amely napról napra bámulatosabban előtérbe szökött, Gorgias testvér volt. Hihetetlen vakmerőséggel viselte a vádat. Még aznap este, amikor David följelentőlevelét nyilvánosságra hozták, elfutott a *Kis Beaumont-i*hoz, hogy válaszoljon: sértegette a zsidókat, furcsa történeteket talált ki, az igazságot zseniális hazugságokba burkolta, amelyek a legszilárdabb fejeket is megzavarhatták, hetykélkedett, megkérdezte, vajon a tanítók zsebükbe hordott írásmintákkal szoktak-e sétálni, és tagadott mindent, a kézjegyet, a bélyegzőt - megmagyarázta, hogy Simon, aki az ő írását utánozta, könnyen megszerezhette az iskola bélyegzőjét, vagy akár csináltathatott is egyet, örült gondolat volt, de oly mennydörgő hangon, olyan nyers mozdulatokkal kiáltotta ki ezt a verziót, hogy elfogadták, s ez lett a hivatalos igazság. A Kis Beaumont-i most már nem habozott többé, magáévá tette a hamis bélyegző és hamis kézjegy történetét, Simon aljas, előre megfontolt szándékát, aki a bűn elkövetésekor pokoli ravaszsággal áthárított mindent egy szent szerzetesre, hogy az egyházat bemocskolja. És ez a hülye kitalálás feltüzelte a jámbor köznép agyát, amelyet a katekizmus és a szolgaság évszázadai butítottak el. Gorgias testvér a hit mártírjainak sorába lépett, Philibin atya mellé. Megéljenezték, ahol csak megjelent, asszonyok csókolgatták csuhája szegélyét, a gyermekek áldását kérték, ő pedig arcátlanul diadalmaskodva szónokolt a tömegeknek, furcsa komédiákat rendezett, mint a nép bálványa, aki bizonyos abban, hogy megtapsolják. De azért nagy biztonsága mögött az igazságot tudó emberek észrevették a nyomorultnak fejvesztett szorongását, aki kénytelen-kelletlen ezt a szerepet játszotta, amelynek együgyűségét, gyöngeségét ő maga érezte elsősorban: nyilvánvaló volt, hogy a színpadon csak egy tragikus báb komédiázik, amelyet láthatatlan kezek mozgatnak. Hiába tűnt el Crabot atya, hiába zárkózott el alázatosan hideg és csupasz valmarie-i cellájában: fekete árnyéka minduntalan áthaladt a színen, meg lehetett sejteni ügyes kezét, amely a zsinórokat rángatja, a bábokat mozgatja, és dolgozik a szerzet diadalán.

A leghevesebb viharok között, a reakciós erők szövetségének ellenállásával dacolva, az igazságügyminiszternek a Semmítőszék elé kellett terjesztenie a pörújrafölvételi kérelmet, amelyet David adott be Simonné és gyermekei nevében. Első diadala volt ez az igazságnak, s a klerikális pártot egy pillanatra mintha lesújtotta volna. Egyébiránt másnap újrakezdődött a küzdelem, napról napra sárba rángatták magát a Semmítőszéket, sértegették, megvádolták, hogy eladta magát a zsidóknak. A Kis Beaumont-i határozott összegeket közölt, megrágalmazta az elnököt, a főállamügyészt, a bírákat, és szőröstül-bőröstül kitalált, undok történeteket mondott el. Két hónapig tartott az ügy kivizsgálása, s ezalatt szakadatlanul áradt a szenny dagálya, nem volt méltatlan mesterkedés, hazugság, sőt bűncselekmény, amit meg nem kíséreltek, hogy a könyörtelen igazságot megállítsák útjában. Végre, emlékezetes viták után, amelyekben néhány bíró gyönyörű példáját mutatta a szenvedélyeken felülemelkedő egészséges észnek és bátor méltányosságnak; meghozták az ítéletet, amely villámcsapásként hatott, bármennyire előrelátható volt is. A Semmítőszék elfogadta a kérelmet, helyt adott a revíziónak, kimondta a vizsgálat szükségességét, s azt magára vállalta.

Ezen az estén Marc, tanítás után, egyedül volt kis kertjében, enyhe tavaszi alkonyon. Louise még nem jött haza az iskolából, mert Mazeline kisasszony ott tartotta néha, mint kedves növendékét. Geneviève mindjárt ebéd után elment nagyanyjához; mostanában majdnem egész napját ott töltötte. És hiába illatozott az orgona a langyos levegőben, Marc elpusztított házasságának keserű gyötrelmét hordozta magában a fák alatt. Nem engedett a gyónás dolgában, leánya nem is járt már katekizmusra, mert a pap nem akarta odaengedni gyónás nélkül. De harcolnia kellett reggel-este feleségének támadásai ellen, akit kétségbeejtett, megbolondított Louise elkárhozásának gondolata - ő maga is vétkes ebben, mert nincs ereje, hogy karjába

kapja, és maga vigye oda a gyóntatószékhez. Visszaemlékezett a maga csodaszép áldozására, életének leggyönyörűbb napjára - fehér ruha, tömjén, templomi gyertyák, az édes Jézus, akit olyan jó volt jegyeséül választani, s aki egyedüli férje maradt, isteni szerelme, amelynek gyönyörűségeit - megesküdött akkor - élvezni fogja ez órától kezdve. Hát a leányát megfosztják ettől a boldogságtól? Mintha az állatok sorába züllött volna le, amelyeknek nincs vallásuk? És felhasználta a legcsekélyebb alkalmat is, hogy az ura beleegyezését kierőszakolja, csatatérré változtatva az otthonukat, ahol most már minden semmiségből végtelen veszekedés támadt.

Lassan, megnyugtatóan leszállt az éj, s Marc a nagy fáradtság órájában elcsudálkozott azon: hogy is tud ilyen bátran ellenállni, ilyen kegyetlenül bánni mindhármukkal. Visszatért régi türelmessége: hiszen engedte megkeresztelni a leányát, miért ne engedné, hogy első áldozásra menjen? Az asszony érvei, amelyek előtt sokáig meghajolt, nem is olyan gyöngék: az egyéni szabadság tisztelete, az anya jogai, a lelkiismeret jogai... A házi tűzhely mellett nyilván az anya a nevelő, a felvilágosító, különösen amikor leányról van szó. És ha számba sem veszi a felfogását, ha gondolkozása és szíve ellenére cselekszik, azzal maga teszi tönkre házaséletüket. Semmi sem marad többé a szükséges kötelékből, a boldogság le van rombolva, a szülők gyermekestül belevesznek abba a szörnyű belső háborúba, amely miatt most annyit szenved ez az egykor oly egységes, oly békés hajlék. És járt-kelt egyre a kis kert homálybavesző, keskeny útjain, s azon töprengett, hogyan engedhetne ismét, hogy egy kis békét és boldogságot találjon.

De mindenekfölött a lelkifurdalás gyötörte: nem az ő bűne vajon ez a nagy szerencsétlenség? Eddig is elgondolkozott már nem egyszer, mi a maga része a felelősségben, eltöprengett néha, hogy mindjárt egybekelésük után miért nem próbálta a maga hitére hódítani Geneviève-et. Akkor, a szerelem feltárulásában egészen az övé volt, átengedte magát ölelésének, bízott benne és kész volt arra, hogy testben-lélekben eggyé váljék vele. Egyedül neki lett volna hatalma ebben a soha vissza nem térő órában, hogy kitépje az asszonyt a papok kezéből, s a pokol félelmétől görnyedező örök gyermeket életének tudatos társává, az igazság befogadására képes felszabadult elmévé tegye. Első összeszólalkozásaik idején Geneviève odakiáltotta neki: „Ha fáj neked, hogy nem gondolkozunk egyformán, az a te hibád. Tanítottál volna! Az vagyok, amivé tettek, s az a baj, hogy te nem tudtál újjáteremteni." Most már nem így beszél, s hitének rendíthetetlen gőgjében nem ismeri el, hogy hatással lehetne rá. Marc keserűen gondolt vissza az elveszett alkalomra, bánta önző szerelmét, amely házaséletük gyönyörűséges tavaszát betöltötte: egyre a szépségét csodálta, tökéletesnek látta, s nem fogta el az a nyugtalan vágy, hogy leszálljon lelke mélyére, és megvilágosítsa. Aztán ebben az időben is gondolt még arra, hogy az igazság munkása lesz, amivé azóta vált; elfogadott bizonyos megegyezéseket, s bízott az asszony szerelmében és a maga erejében, hogy ő maradhat az úr. Egész mostani gyötrelmét férfihiúsága, szerelmének vak gyengesége okozta.

Marc megállt egy előző nap kivirágzott, átható illatú orgonabokor előtt, s a harc vágya újra fellángolt benne. Ha annak idején nem tette meg kötelességét, nem cselekedett, nem próbálta felszabadítani ezt a kezébe szolgáltatott, tévedésekkel át- meg átitatott elmét - vajon ok ez arra, hogy ne tegye meg ma, ne akadályozza meg, hogy anyja után a leány is elvesszen? Annál is megbocsáthatatlanabb lenne most a bűne, mert hiszen feladatot vállalt magára. Vállalta, hogy megszabadítja az évszázados hazugságtól a mások gyermekeit, s ő adna gyáva módon példát arra, hogy tulajdon gyermekét nem tudja megóvni tőle? Ha egy átlagos családapa a békesség kedvéért beletörődik abba, hogy jámbor felesége csökönyösen butítja leányát alantas és veszedelmes mesterkedésekkel - ez még megbocsátható. De ő? Ő, aki eltávolította tanteremből a feszületet, aki szigorúan ragaszkodik a világi oktatáshoz, aki fennen hirdeti, hogy ki kell ragadni az asszonyt az egyház kezéből, ha végre fel akarjuk építeni a boldog államot? Nem a legsiralmasabb bevallása volna ez a tehetetlenségnek? Mintha egész küldetését megtagadná, megcáfolná, megsemmisítené. Elveszítené minden hatalmát, nem

lenne tekintélye többé, hogy másoktól megkívánja azt, amit maga nem tudott megvalósítani tulajdon házában, ahol legelőször kellene győznie eszének és szívének. És milyen példát adna a színlelésből és önző gyöngeségből leányának, aki ismeri eszméit és hitét, tudja, hogy ellene van a gyónásnak és áldozásnak, s akkor tűnődhetnék azon, miért engedi otthon megtörténni azt, amit a szomszédban föltétlenül elítél? Hát így gondolkozik és amúgy cselekszik? Nem, nem! Itt lehetetlen a türelem, nem engedhet újra, különben a felszabadítás műve összeomlik a közmegvetés súlya alatt.

És Marc újra járkálni kezdett a szürkülő ég, az első kigyulladó csillagok alatt. Az egyház egyik diadala az volt, hogy a szabadgondolkozó szülők nem merték tőle visszavenni gyermekeiket, mert féltek a botránytól, kötötték őket a társadalmi szokások. Ki kezdi hát meg, nem félve attól, hogy fiát nem tudja elhelyezni, leányát férjhez adni, ha előbb föl nem veszik a szentségeket, akár puszta formaságból is? Bizonyos, hogy sokáig kell még várni, meghatározatlan ideig, amíg a tudomány lerombolja a dogmát, s gyakorlatban is megsemmisíti azt, amit az ész már megsemmisített. De a bátor lelkek dolga, hogy megkezdjék a példaadást - és Marcot különösen az döbbentette meg, hogy a mai egyház mily nagy erőt pazarol az asszonyokra, akiket évszázadokon át durván sértegetett, az ördög leányainak nevezett, a világ minden vétkében bűnösnek tekintett. A jezsuiták egy lángeszű fogásukkal hozzáidomították Istent a szenvedélyek szükségleteihez - ők voltak munkásai annak a nagy mozgalomnak, amely az asszonyokat a papok kezén a politikai és társadalmi hódítás eszközeivé tette. Valamikor villámokkal sújtották a szerelmet, most felhasználják. Buja állatként bántak az asszonnyal, akihez a szenteknek nyúlni sem szabad, s most cirógatják, hízelegnek neki, a templom díszévé és támaszává teszik, mióta eszükbe jutott, hogy kihasználhatják szekszuális hatalmát a férfi fölött. A nemiség ott lángol az oltár gyertyái között, elfogadják mint a kegyelem útját, felhasználják mint csapdát, amelyben meg akarják fogni és szelídíteni a férfit. Nem innen származik-e a mai társadalomnak egész szétszaggatottsága, fájdalmas viszálykodása - abból, hogy a félig felszabadult férfi elszakadt az asszonytól, aki bálványozott jobbágy, rabszolga maradt, s a haldokló katolicizmus káprázatában él? Itt van a probléma: nem szabad megengedni, hogy az egyház hasznát vegye ennek a kései gyöngédségnek, amellyel leányainkat és feleségeinket behálózza, meg kell fosztani attól a hamis érdemétől, hogy felszabadítja őket, valóban fel kell szabadítani és visszavenni tőle, hiszen ők és mi egymáséi vagyunk. Három erő áll itt szemközt: a férfi, az asszony és az egyház; nem szabad, hogy az egyház és az asszony a férfi ellen szövetkezzék, a férfinak és az asszonynak kell az egyház ellen szövetkeznie. Nem *egy* ember-e a házaspár? Sem a férj, sem a feleség nem tehet semmit a másik nélkül. Legyőzhetetlenné válnak, ha testben-lélekben egyek; az élet erejét jelenti ez, a boldogságot, amelyet végre meg lehet valósítani a meghódított természetben. És Marc szeme előtt hirtelen felragyogott az egyetlen igazság, az, egyetlen megoldás: tanítani kell az asszonyt, megadni neki magunk mellett az egyenlő élettárs helyét, mert csak a felszabadult asszony szabadíthatja fel a férfit.

Abban a pillanatban, amikor Marc megnyugodva, megerősödve egész bátorságát összeszedte, hogy tovább harcoljon, meghallotta a hazatérő Geneviève lépéseit, s odament hozzá a teraszra, amelyre bizonytalan világosságot vetett a távozó napfény. Ott állt, végét járó terhességétől megvastagodott termettel, de felmagasodva, egyenesen, olyan csillogó szemmel, olyan támadó tartásban, hogy Marc érezte a végső vihar kitörését.

- Nos - kérdezte az asszony nyers hangon -, meg vagy elégedve?

- Mivel, drágám?

- Ó, hát nem tudod... Én leszek olyan szerencsés, hogy elsőnek közölhetem veled a nagy újságot... Hősies erőfeszítésed sikert aratott, éppen most érkezett a sürgöny. A Semmítőszék elhatározta az ügy revízióját.

Marc mérhetetlen örömmel kiáltott fel, s nem akarta észrevenni azt a dühösen gúnyos hangot, amely diadalát bejelentette.

- Végre! Mégis vannak hát bírák! Az ártatlan nem szenved tovább! De bizonyos ez a hír?

- Igen, igen, egészen bizonyos, tisztességes emberektől tudom, akiknek megtáviratozták. Nohát, teljes a gyalázat, örülhetsz.

Keserű, remegő szavában ott volt a visszhangja annak a heves jelenetnek, amelynek nyilván tanúja volt a hölgyek házában: valami szent személyiség, pap vagy szerzetes, Crabot atya bizalmasa odaszaladt, hogy hírül hozza a katasztrófát, amely Istent veszélybe sodorta.

Marc jókedvűen, csökönyösen nem akart megérteni semmit, kitárta karját a felesége felé:

- Köszönöm, kedvesebb hírnök nem hozhatta volna ezt az újságot. Csókolj meg.

Geneviève nem ment közelebb, s a gyűlölet mozdulatával hárította el az ölelését.

- Megcsókoljalak? Miért? Nem dolgoztál talán magad is ezen az aljasságon, mert boldoggá tesz ez a vallás elleni bűn? Hazádat, családodat, önmagadat döntöd romlásba, rántod le a sárba, hogy megmentsd azt a piszkos zsidót, a világ legnagyobb gonosztevőjét.

Marc még mindig szelíden próbálta lecsendesíteni.

- Ugyan, drágám, ne beszélj ilyeneket. Olyan értelmes, olyan jó asszony voltál, hogy szajkózhatsz ilyen szörnyűségeket? Hát csakugyan olyan ragadós a tévedés, hogy a legépebb elmét is elhomályosíthatja... Gondolkozzál. Ismered az ügyet: Simon ártatlan! Otthagyni őt a fegyházban - szörnyű igazságtalanság, olyan mérge a társadalmi rothadásnak, amelybe belepusztulhat a nemzet.

- Nem, nem! - kiáltotta az asszony, valami misztikus lelkesedéssel. - Simon bűnös, visszavonhatatlanul elítélték, elismerten szent emberek vádolták és vádolják ma is, s ha ártatlan lenne, nem szabadna tovább hinni a vallásban, azt kellene hinni, hogy Isten maga is tévedhet. Nem, nem! Maradjon csak a fegyházban - ha kijönne onnét, az végét jelentené mindennek, ami tiszteletre méltó és isteni ezen a földön.

Marcnak fogytán volt a türelme.

- Nem értem, hogyan választhat el bennünket egymástól az igazságnak ennyire világos kérdése. Az égnek semmi köze ehhez.

- Bocsánat: nincs igazság az égen kívül.

- Most kimondtad a nagy szót, ez magyarázza meg az egyenetlenségünket, a kínszenvedésünket. Máig is úgy gondolkoznál, mint én, ha nem helyezted volna közénk az eget, s visszatérnél hozzám, mihelyt hajlandó lennél visszanyerni ezen a földön egészséges elmédet, testvéri szívedet. Csak *egy* igazság van, amit a tudomány állapít meg, az emberi bizonyosság és szolidaritás ellenőrzésével.

Geneviève-et is elöntötte a harag.

- Hát jó, beszéljünk egyszer erről: a vallásomat, az istenemet akarod lerombolni.

- Igenis! - kiáltotta Marc. - A katolicizmus ellen harcolok, tanításának ostobasága, vallásgyakorlatának szenteskedése, kultuszának romlottsága, a gyermeket és asszonyt lealjasító gyilkos hatása, társadalmi ártalmassága ellen. A katolikus egyház az ellenség, attól kell mindenekelőtt megtisztítanunk az utat. A társadalmi kérdés, a politikai kérdés előtt ott van a vallási kérdés, amely az utat elzárja. Soha egy lépést sem tehetünk előre, ha azzal nem kezdjük, hogy leverjük az egyházat, a megrontó, mérgező, gyilkoló egyházat... És, érts meg jól: ez az oka annak a határozott akaratomnak, hogy nem engedem Louise-t gyónni és áldozni. Úgy látnám, hogy

nem teszem meg a kötelességemet, teljes ellentmondásba kerülnék eszméimmel és tanításaimmal, másnap el kellene hagynom ezt az iskolát, nem taníthatnám tovább mások gyermekeit, mert bennem magamban nem volt elég becsület és erő, hogy a magamét az egyetlen igaz, egyedül helyes igazság felé vezessem... Nem engedek, a leányunk maga ítél majd és foglal állást, ha húszesztendős lesz.

Geneviève felbőszülten készült válaszolni, amikor Louise belépett. Mazeline kisasszony is vele jött, sokáig magánál tartotta tanítás után, s hazakísérte, hogy jókedvűen elmagyarázza, hogyan tanította meg egy nehéz horgolásmintára. Kicsi volt, és sovány, nem szép, de végtelenül bájos, széles arcával, nagy, gyöngéd szájával; csodálatos fekete szemében csak úgy lángolt a szeretet. Már az ajtóból bekiáltotta:

- Mi az? Nem ég a lámpa?... Én pedig meg akartam mutatni maguknak egy jó kislány szép munkáját.

De Geneviève oda sem hallgatott, s nyers hangon magához szólította a leánykát.

- Te vagy az, Louise? Gyere csak közelebb... Apád már megint gorombáskodik velem miattad. Végképpen megtiltja, hogy elvégezd az első áldozást... Én azt akarom, hogy még az idén meglegyen. Tizenkét éves vagy, botrány lenne, ha tovább várnál... mielőtt határoznék, tudni akarom a véleményedet.

Louise nagy volt a korára, valóságos kis nővé fejlődött már, értelmes arcán mintha összeolvadtak volna anyjának finom vonásai az apjától örökölt nyugodt, józan ész kifejezésével. Sietség nélkül felelt, szeretettel és tisztelettel:

- Az én véleményem? Ó, mama, nekem nem lehet véleményem. De hát azt hittem, el van intézve a dolog, hiszen papa csak azt kívánta, hogy várjuk meg a nagykorúságomat... A véleményemet majd megmondom akkor.

- Ez a válaszod, szerencsétlen gyerek? - kiáltott fel növekvő ingerültséggel az anya. - Várni, amikor világosan látom, hogy az apád szörnyű tanításai megrontanak, és napról napra jobban elszakítanak a szívemtől?

Mazeline kisasszony most elkövette azt a hibát, hogy beleszólt a dologba, mint jó lélek, akinek fájt ez a benső dráma - hiszen valamikor elérzékenyülve látta ennek a házaspárnak boldogságát.

- Ó, kedves Froment-né, Louise imádja magát, s nagyon értelmes az, amit mond.

Geneviève hevesen fordult felé:

- Maga, kisasszony, törődjék a maga dolgával. Nem kutatom, mi része van mindebben, csak tanítsa a növendékeit Isten és a szüleik tiszteletére... Seperjen mindenki a maga háza előtt.

A tanítónő elment, sírását visszafojtva, egy árva szó nélkül; leghőbb vágya volt, hogy el ne mérgesítse a veszekedést. Az anya ismét leányához fordult:

- Ide hallgass, Louise... És hallgass meg te is, Marc... Nekem elég volt, esküszöm, hogy elég, s ami itt történik, ami itt elhangzott ma este, azzal végképpen betelt a mérték... Ti már nem szerettek engem, a hitemben gyötörtök meg, el akartok űzni a háztól!

A sötét, nagy terem mélyén kétségbeesetten, felkavart lélekkel sírt a leányka, a férj pedig mozdulatlanul állt, s a szíve vérzett ettől a végső elszakadástól. Egyszerre tört ki belőlük a tiltakozás:

- Téged elűzni a háztól!

- Igenis: megtesztek mindent, hogy nekem elviselhetetlen legyen itt az élet... Nos, hát nem maradhatok tovább a botrány, a tévelygés, az istentelenség házában, ahol minden szó, minden mozdulat sért és felháborít. Húszszor is elmondták nekem, hogy nem itt van a helyem; és nem akarok veletek elkárhozni, elmegyek, vissza oda, ahonnan jöttem.

Szokatlan erővel kiáltotta ezt.

- Nagyanyádhoz, ugye?

- Nagyanyámhoz, igenis. Az a tökéletes béke menedékhelye. Ott legalább megértenek és szeretnek. Bár sohase hagytam volna el ifjúságom szent hajlékát... Isten veletek: se testemet, se lelkemet nem tartja már itt semmi.

Vad elszántsággal indult az ajtó felé, kissé ingadozó, terhességétől elnehezedett járással. Louise még mindig hangosan zokogott. Marc elszánta magát egy utolsó erőfeszítésre, és megpróbált útjába állni:

- Most én kérlek, hogy hallgass meg... Hogy vissza akarsz menni oda, ahonnan jöttél, az nem lep meg, mert tudom, hogy megtettek mindent, hogy visszavegyenek, elszakítsanak tőlem. A gyász és a bosszú hajléka az... Csakhogy nem vagy egyedül, a gyermeket, akit hordozol, nem viheted el így tőlem, hogy másoknak add oda.

Geneviève megállt az ura előtt, háttal az ajtónak támaszkodva, s magasabbnak látszott, mint amilyen volt. Nyakasan vágta az arcába:

- Éppen azért megyek el, hogy elvegyem tőled, kivonjam a te aljas hatásod alól. Nem akarom, hogy őt is pogánynak neveld, hogy szívét-lelkét megrontsad, mint ennek a szerencsétlen kislánynak. Az még az enyém, úgy hiszem, s nem fogsz megütni, azzal az ürüggyel, hogy meg akarod tartani... Állj félre az ajtóból, s engedj, hadd menjek.

Marc nem felelt, emberfeletti erőfeszítéssel küzdötte le haragját, hogy ne erőszakoskodjék. Egy pillanatig egymásra néztek, a kihunyó, gyönge világosságban.

- Állj félre az ajtóból - ismételte nyersen az asszony. - Értsd meg hát, hogy az elhatározásom végleges. Botrányt nem akarsz, ugye? Azzal nem nyernél semmit, elcsapnának, nem folytathatnád úgynevezett művedet a növendékeid közt, akiket jobban szeretsz nálam, s akikből zsiványokat nevelsz a szép tanításaiddal... Eredj, vigyázz magadra, őrizd meg magadat a kárhozottak iskolája számára, engem pedig engedj visszatérni Istenemhez, aki majd megbüntet valamikor.

- Szegény asszony - mondta halkan, szíve mélyéig megsebezve Marc -, szerencsére nem te beszélsz most; azok a sötét alakod beszélnek a szájaddal, akik gyilkos fegyverként használnak fel ellenem; ráismerek a szavaikra. Családi drámában reménykednek, leghőbb vágyuk, hogy elcsapjanak, az iskolámat bezárják, a művem megsemmisüljön. Az igazság hirdetőjét kell agyonütni, Simon barátját, aki közel jár ahhoz, hogy az ártatlan ember igazát kivívja... Igazad van, nem akarok botrányt, annak nagyon is sokan örülnének.

- Hát akkor engedj el - ismételte makacsul Geneviève.

- Igen, azonnal... De előbb tudd meg, hogy még mindig szeretlek, sőt egyre jobban - mint szegény, beteg gyermekemet, akit ragályos, lassan gyógyuló láz gyötör. De nem esem kétségbe, mert valójában jó és egészséges teremtés vagy, értelmes és szerelmes asszony, aki valamikor okvetlenül fölébred lázas álmából... Meg aztán majdnem tizennégy esztendőt töltöttünk együtt, én tettelek asszonnyá, feleséggé és anyává, s még ha elkövettem is azt a hibát, hogy nem formáltalak egészen újjá, mégis elég új gondolatot oltottam beléd, ami tovább fog hatni... Visszajössz még hozzám, Geneviève.

Az asszony kihívóan nevetett:

- Nem hiszem.

- Visszajössz - ismételte Marc a meggyőződés hangján. - Majd, ha az igazságot megtudtad, a szerelem megteszi a többit; szerető asszony vagy, nem tudsz sokáig igaztalan lenni... Sohasem erőszakoskodtam veled, mindig tiszteltem az akaratodat, menj hát, ahová az őrültséged visz, járd végig az utadat, mert másképpen nem gyógyulhatsz ki belőle.

Félreállt az ajtóból, utat engedett neki. Az asszony mintha habozott volna egy pillanatig, a remegő homályban, amely most ezt a kedves házat, a könnybe borult házi tűzhelyet elárasztotta. Már csak az arca látszott, feldúlták az ura szavai. Aztán hirtelen elszánta magát, s fojtott hangon kiáltotta:

- Isten veletek.

De Louise előugrott, hogy megakadályozza távozását.

- Ó, mama, mama, nem mehetsz el így tőlünk. Hiszen úgy szeretünk, egyebet sem akarunk, mint a boldogságodat.

Az ajtó becsukódott, már csak egy utolsó távoli kiáltás hallatszott, azt is eltompította a gyors lépések hangja:

- Isten veletek!

Ekkor Louise támolyogva, zokogva az apja karjai közé esett, mind a ketten leroskadtak a tanterem egyik padjára, és sokáig sírtak együtt. Egészen leszállt az éj, már csak csendes zokogásuk hallatszott a nagy, sötét teremben. Az üres házból az elhagyatottság és a gyász nagy csöndessége áradt. A feleség, az anya elment, elrabolták férjétől, gyermekétől, hogy megkínozzák, kétségbeejtsék őket. Marc szeme előtt megjelent az egész hosszú mesterkedés, a szenteskedő földalatti munka, amely szívét megvérezte, elragadta tőle imádott Geneviève-jét, hogy elgyöngítse, hogy valami hirtelen lázadásra ösztökélje, amely elsodorja művével együtt. És volt ereje, hogy vállalja a kínszenvedést, és gyötrelméről nem fog tudni senki, mert senki sem látja, hogyan zokog leányával együtt elhagyatott tűzhelyének homályában, szegény ember, egyebe sincs ezen gyermeken kívül, rémület fogja el arra a gondolatra, hogy valamikor ezt is elragadhatják tőle.

Aztán, még aznap este, minthogy Marc tanfolyamot szervezett felnőttek számára, kigyulladt a négy gázlámpa, a terem kivilágosodott, megtelt emberekkel. Számos régi növendéke - munkás, kiskereskedő - szorgalmasan látogatta ezt a tanfolyamot, ahol történelmet, földrajzot, fizikát és természetrajzot tanított nekik. Marc helyet foglalt a katedrán, és másfél óra hosszat beszélt, igen világosan, harcolva a tévedés ellen, s egy kis igazsággal derítve föl az egyszerű emberek zavaros agyát. Irtózatos fájdalom gyötörte, házi tűzhelye fel volt dúlva, le volt rombolva, szerelme siratta a kedvest, az elveszett feleséget, akit nem talál többé odafönn a hideg szobában, amelyet egykor átmelegített a szeretet. De mint névtelen hős, bátran folytatta munkáját.

HARMADIK KÖNYV

ELSŐ FEJEZET

Mihelyt a Semmítőszék megkezdte a vizsgálatot, David és Marc egy este, Lehmannék sötét kis boltjában elhatározták, hogy mostantól kezdve az lesz a leghelyesebb viselkedés, ha minden mozgolódást abbahagynak, és tüntetően félrehúzódnak. A nagy, örvendező reménység bátorságot öntött a család lelkébe, amióta a pörújrafölvétel gondolatát elfogadták. Ha a Semmítőszék becsületesen vezeti a vizsgálatot, okvetlenül elismerik Simon ártatlanságát, a fölmentés bizonyos; elegendő hát, ha éberen figyelik az ügy menetét, s nem is tesznek úgy, mintha kételkednének az ország legfelsőbb bíróságának lelkiismeretességében, igazságos szellemében. Egyetlen gond akadályozta csak, hogy a szegény emberek egész szívükkel örüljenek: Simon egészségéről továbbra is rossz hírek jöttek. Nem pusztul-e el ott a messzeségben a diadal előtt? A Semmítőszék úgy döntött, hogy nem lehet Franciaországba visszahozni a végleges ítélet előtt, s a vizsgálat hónapokig elhúzódhatik. De David mégis tele volt büszke bizakodással, számított arra a rendkívüli ellenállóerőre, amiről az öccse eddig tanúságot tett. Ismerte jól, megnyugtatta mindnyájukat, még meg is kacagtatta őket ifjúkori történetekkel: jellemző vonásokat mondott el Simonról, aki magábavonuló, módszeres és aprólékoskodó természet volt, de rendkívüli akaraterő nyilatkozott meg benne, ha a maga méltóságáról és övéinek boldogságáról volt szó. Azzal az elhatározással váltak el, hogy nem mutatnak sem nyugtalanságot, sem türelmetlenséget, mintha már kezükben is lenne a győzelem.

Ettől fogva Marc bezárkózott iskolájába, reggeltől estig növendékeinek szentelte magát, olyan önmegtagadó odaadással, amely mintha még növekedett volna az akadályok és szenvedések között. Az osztályban, a gyermekek társaságában, ameddig idősebb testvérük volt, aki igyekezett velük megosztani a tudás kenyerét, az igazság bizonyosságait - kissé megfeledkezett gyötrelmeiről, kevésbé érezte szívének örökösen vérző sebét. De este, egyedül a házban, amelyből hiányzott a szerelem, ismét elfogta szörnyű kétségbeesése, s eltöprengett: hogyan élhet tovább özvegységének gyászos hidegében. Louise, amikor Mazeline kisasszonytól hazajött, megnyugtatta kissé; de azért, amikor lámpát gyújtottak vacsorához, mily hosszú volt a csönd apa és leánya között! Mindegyik átérezte a maga vigasztalan nyomorúságát, mindkettőjüket kísértette az eltávozott feleség és anya fájó emléke. Próbáltak szabadulni ettől a nyomasztó fájdalomtól, beszélgetni a nap eseményeiről; de minden hozzá terelte vissza őket, végül is csak róla beszéltek, a székük közelebb húzva egymáshoz, megfogva egymás kezét, mintha melegedni akarnának magányukban; így végződött minden estéjük: a leányka az apja ölében, karját nyaka köré fonva, s borzongva könnyeztek mind a ketten a szomorú lámpa mellett. Halott volt a ház, a távollévő asszony elvitte belőle az életet, a melegséget és a fényt.

Közben Marc nem tett semmit, hogy Geneviève-et visszatérésre kényszerítse. Semmit sem akart a puszta jognak köszönni. Borzadt a botrány, a nyilvános szóbeszéd gondolatától; nemcsak hogy azt a csapdát szerette volna elkerülni, amelyet az asszony távozásának okozói állítottak neki, akik nyilván házassági drámára számítottak, hogy elcsapassák - egyébként is csak a szerelem erejébe vetette minden reményét. Majd meggondolja Geneviève, és bizonyosan visszatér a házi tűzhelyhez. Mindenekfölött lehetetlennek találta, hogy a várt gyermeket egyedül magának tartsa meg - visszahozza majd, mihelyt megszületik, hiszen kettejüké az a gyermek. Ha az egyház meg is tudta rontani benne a szerelmest, bizonyára nem tudja majd megölni az anyát, az anya pedig, ha egyszer így visszatért, itt marad gyermeke mellett. Csak egy hónapig kell hát várnia, a szülés közel van már. Addig vigasztalta magát ezzel a remélt megoldással, hogy már bizonyosnak tekintette, s úgy várta a szülést, mintha az lenne vége minden szenvedésüknek. És derék emberhez illően, aki nem akarja a leányt anyjától elszakítani, minden csütörtök és vasárnap délután elküldte Louise-t Geneviève-hez, a nagymama

jámbor, nyirkos és sötét kis házába, amely pedig már annyi szenvedést okozott neki. Talán tudtán kívül valami végső, mélabús elégtételt is érzett, amiért nem vág el nyersen minden kapcsolatot, megőriz valami köteléket maga és a távollévő asszony között. Louise minden látogatása után hazahozott neki valamit Geneviève-ből, s az olyan napok estéjén, amikor néhány órát anyjával töltött, tovább tartotta az ölében, kérdezgette, kíváncsiságtól, és a szenvedés vágyától ösztökélve.

- Hogyan találtad ma, kislányom? Nevet néha? Elégedettnek látszik? Játszott veled?

- Nem, nem, apám... tudod, hogy régen nem játszott már. De itt volt még benne valami vidámság, ott pedig most nagyon szomorúnak látom, mintha beteg lenne.

- Beteg?

- Ó, nem olyan beteg, akit ágyba kell fektetni. Ellenkezőleg, nem is tud egy helyben megmaradni, s a keze forró, mintha láza lenne.

- És mit csináltatok?

- Vecsernyére mentünk, mint minden vasárnap. Aztán hazamentünk uzsonnázni. Volt ott egy szerzetes, akit nem ismerek, valami hittérítő, aki vademberekről beszél.

Marc hallgatott egy pillanatig, nagy keserűség fogta el, nem akarta az anyát leánya előtt megítélni, még kevésbé ráparancsolni a gyermekre, hogy az engedelmességet megtagadja, és ne kísérje el a templomba. Szelíden folytatta:

- Hát rólam beszélt-e?

- Nem, nem apám... Abban a házban előttem senki sem beszél rólad, és mert azt tanácsoltad, hogy magamtól sohase említselek, hát úgy van minden, mintha a világon se lennél.

- De nagymama nem bánik rosszul veled?

- Duparque nagymama még csak rám se néz, s ezt jobban is szeretem, mert félek a szemétől, ha egyszer-egyszer megszid... Berthereau nagymama kedves, különösen, ha nem látja senki. Cukrot ad, karjába kap, és szorosan magához ölel.

- Berthereau nagymama?

- Igen. Még azt is mondta egyszer, hogy szeresselek nagyon, ő az egyetlen, aki beszélt nekem rólad.

Marc újra elhallgatott; félt attól, hogy túlságos korán be találja avatni a gyermeket az élet nyomorúságaiba. Mindig is gyanította, hogy a szenvedő, hallgatag Berthereau-né, akit férje valamikor oly szerelmes gyöngédséggel vett körül, özvegysége óta halálosan szenved kemény édesanyjának istenes uralma alatt. Érezte, hogy szövetségese lehetne ez az asszony, de úgy meg van törve, hogy sohasem lesz bátorsága megszólalni vagy cselekedni.

- Szeresd nagyon - mondta a kislánynak. - Azt hiszem, ő is úgy szenved, mint mi, csak nem vallhatja be... De mindenekfölött anyádat csókold meg kettőnk helyett is, meg fogja érezni, hogy részem van a csókodban.

- Igen, apám.

Így teltek az esték, keserűen és édesen, a rideggé vált házban. Ha a kislány vasárnap valami rossz hírt hozott: hogy anyjának feje fáj, ideges zavarokban szenved - Marc csütörtökig nyugtalankodott. Ezek a zavarok nem lepték meg, reszketett attól, hogy a szegény asszony el fog égni a miszticizmus ostoba és perverz lángjaiban. Aztán, ha csütörtökön megtudta, hogy a mama mosolygott, kérdezősködött az otthon hagyott cicáról - ismét reménykedni kezdett,

megkönnyebbülten, boldogan nevetett. Tovább várta a kedves távollevőt, aki majd csak visszatér, keblén az újszülöttel.

Geneviève távozása óta Mazeline kisasszony természetesen bizalmas barátjává vált Marcnak és Louise-nak. Iskola után majdnem minden este hazakísérte a gyermeket, s apró szolgálatokat tett a felbomlott, asszony nélkül maradt háztartásban. A két lakás majdnem szomszédos volt, a tanítónőnek csak egy kis udvaron kellett átjönnie, a közbülső két kertet pedig ajtó kötötte össze. Egyre szorosabbá vált kapcsolatuk, főképpen azért, mert Marc nagy rokonszenvet érzett a bátor, csodálatra méltó tanítónő iránt. Becsülni becsülte már Jonville-ban is, hiszen látta, mennyire felszabadult a vallás tévedései alól, hogyan igyekszik szilárd elméjű, gyöngéd szívű asszonyokká nevelni tanítványait. Most, Maillebois-ban, valami szenvedélyes barátságot kezdett érezni iránta, annyira megvalósította eszményképét a nevelő, felvilágosító asszonyról, az egyetlenről, aki a jövő társadalmát felszabadíthatja. Most már bizonyos volt abban, hogy komoly haladás nem valósulhat meg, amíg az asszony nem kíséri, sőt meg nem előzi a férfit a boldog állam felé vezető úton. És mily megnyugtató volt, hogy találkozhatott legalább *egy* ilyen előfutárral, egy értelmes, egyszerű, jó asszonnyal, aki a megváltás munkáját úgy végzi, mintha természetes velejárója lenne emberi gyöngédségének! Gyötrelmes benső drámájában Mazeline kisasszony volt számára a derűs, vidám barátnő, a vigasz és a reménység.

Már akkor kezdődött ez, amikor Marc annak örült, hogy Louise nincs többé Rouzaire kisasszony kezében. Nem vehette ki a szomszéd iskolából, de fájt neki, hogy kiszolgáltatva látta annak a becsvágyó, istenes némbernek, aki előlépése érdekében hordozta misére növendékeit. Zavarta is ez az utálatos szomszédság; ő minden vallási fogalomtól függetlenül építette fel a fiúiskolát, a leányiskola pedig körmenetekre járt, gyónt és áldozott. A kétféle oktatás összeütközött, ártott egymásnak, s ennek visszahatása megnyilatkozott a családok örökös veszekedéseiben. Egyébiránt egész Franciaország így szakadt két ellenséges népre, amely szüntelenül harcolt, s megalapozta a szociális nyomort. Hogyan értsék meg egymást valaha is, fivér és nővér, férj és feleség, fiú és anya, ha a bölcsőtől fogva össze nem illő agyvelőket fejlesztenek bennük, és sem eszméiknek, sem szavaiknak nem ugyanaz az értelme? Ha a jó Salvan meg akarta szabadítani Marcot attól a gondtól, hogy leányát Rouzaire kisasszony istenes kezében tudja, s igyekezett helyébe Mazeline kisasszonyt kineveztetni - Le Barazer főigazgató viszont, amikor aláíratta ezt a kinevezést, mindenekfölött egy titkos vágyát akarta megvalósítani, azt, hogy egységesítse az elemi oktatást azokban a községekben, ahol külön fiú- és leányiskola van. A tanító és a tanítónő csak akkor végezhet hasznos munkát, ha együtt halad, ha ugyanaz a szellem, ugyanaz a hit lelkesíti, ugyanazokat az igazságokat tanítja. És azóta, hogy Marc és Mazeline kisasszony ily szépen egyetértettek, s egyenlő léptekkel haladtak a közös jövendő felé, a jó mag végre kicsírázott Maillebois-ban, a kis férfiak és kis nők együtt nőttek fel, az elkövetkező gazdag aratásra.

De különösen mélyen meghatotta Marcot Mazeline kisasszony megindult és szolgálatkész viselkedése Geneviève távozása óta. Mindig valami nyugtalan szeretettel beszélt neki az asszonyról, mentegette, magyarázgatta az esetét, mint nyílt eszű asszony, aki gyöngéd rokonszenvvel érti meg a többiek esztelenségét. Mindenekfölött azt tanácsolta neki, hogy ne legyen erőszakos férj, önző és féltékeny úr, aki rabszolgának, törvényesen hatalmába adott jószágnak tekinti az asszonyt. Mindenesetre bizonyos, hogy nagy része volt Marc bölcs viselkedésében, aki türelmesen várt, s a józan észben, a szerelemben bizakodott, hogy valamikor meggyőzheti, visszahozhatja Geneviève-et. A tanítónő igyekezett Louise mellett a távollevő anyát helyettesíteni, annyi tapintattal, hogy öröme, gyönyörűsége lett ennek a szomorú háznak, ahol apa és leánya didergett elhagyatottságában.

Az első napokban Marc és Louise minden este találkoztak Mazeline kisasszonnyal kis kertjükben, az iskola mögött. A tanítónőnek csak ki kellett nyitnia az átjáróajtót, a reteszeket mindkét oldalon visszahúzták, s kezdődött a szomszédolás, kis időre cserbenhagyta a maga kertjét a tanítóék kertjéért, ahol asztal és székek voltak egy orgonabokor tövében. Tréfálkozva erdőnek nevezték, mintha nagy tölgyfák alatt húzódtak volna meg, egy erdei zugban. A sovány gyep hatalmas rétté tágult, a két ágyas királyi parkká. S a nehéz nap után jólesett a beszélgetés az alkony csöndjében.

Egy este Louise, aki nagylányos komolysággal elgondolkozva ült ott, hirtelen megkérdezte:

- Miért nem ment férjhez, kisasszony?

A tanítónő kedvesen felkacagott.

- Ó, édesem, hát nem néztél meg? Ilyen vastag orral és kurta derékkal nem egykönnyen lehet férjet fogni.

A gyermek elcsudálkozva vizsgálgatta, mert sohasem látta csúnyának. Igaz, nem volt magas, az orra is vastag, arca széles, homloka kidudorodik, arccsontjai erősek. De csodálatos szeme oly gyöngéden mosolygott, hogy egész arcát mélységes bűbájjal ragyogta be.

- Maga nagyon csinos - jelentette ki Louise teljes meggyőződéssel. - Ha én férfi lennék, feleségül venném.

Ez nagyon mulattatta Marcot, a tanítókisasszonyt pedig valami elfojtott megindulás fogta el, amiben volt egy csöpp melankólia is.

- Úgy látszik, a férfiaknak más az ízlésük - mondta nyugodt, derűs kedvét visszanyerve. - Húsz- és huszonöt esztendős korom között szívesen férjhez mentem volna; de nem kellettem senkinek. Ma már, harminchat éves koromra, bizony nem megyek férjhez.

- De miért nem? - kérdezte Marc.

- Hát, mert elmúlt az ideje... Egy egyszerű tanítónő, aki szegény szülőktől származik, nem nagyon csábítja a házasuló férfiakat. Hol találjak olyan embert, aki nyakába vesz egy keveset kereső, nehéz munkát végző élettársat, még hozzá valahol az isten háta mögött. Ha nincs olyan szerencséje, hogy tanítóhoz menjen, s egy koldustarisznyából kettőt csináljanak szükségképpen vénlány marad... Én már belenyugodtam ebbe és boldog vagyok így is.

Aztán élénken tette hozzá:

- Természetesen a házasság szükséges dolog, a nőnek férjhez kell mennie, hiszen nem élt, nem töltötte be a sorsát, ha nem volt feleség és anya. Nincs egészség és boldogság az ember számára, ha teljesen ki nem virágzik. És amikor a leánykáimat tanítom, sohasem feledkezem meg arról, hogy valamikor férjhez mennek, és gyermekeik lesznek... De hát ha valakit elfelejtettek, feláldoztak, kénytelen egy zugot keresni magának, ahol megelégedést talál. Ezért választottam a munkámat, s nem is panaszkodom nagyon, mégiscsak sikerült anyává lennem, hiszen anyja vagyok a mások gyermekeinek, azoknak a drága kicsikéknek, akikkel reggeltől estig foglalkozom. Nem vagyok már egyedül, nagy családom van.

Nevetett, s oly egyszerűen foglalta szóba csodálatos önfeláldozását, mintha ő tartoznék hálával az iskolás lányok nemzedékeinek, szíve és elméje megszámlálhatatlan gyermekének.

- Igen - mondta végül Marc -, ha az élet keményen bánik valamennyiünkkel, a kitagadott bánjék jól az élettel. Ez az egyetlen módja annak, hogy a balsorson erőt vehessünk.

De az alkonyba vesző kis kertben Marc és Mazeline kisasszony legtöbbnyire Geneviève-ről beszélt, különösen olyankor, amikor Louise Duparque-nénál töltötte a délutánt, s valami hírt hozott az anyjáról. Egy este igen nyugtalanul tért haza: anyja, akit el kellett kísérnie a Kapuci-

nusok kápolnájába, a Páduai Szent Antal tiszteletére rendezett nagy szertartásra, elájult, s terhessége miatt nyugtalanító állapotban kellett hazavinni.

- Még megölik - mondta kétségbeesetten, Marc.

Mazeline kisasszony erőltetett optimizmussal igyekezett megnyugtatni.

- Nem, nem, Geneviève-nak csak a gondolkozása beteg, a teste erős és egészséges. Majd meglátja, barátom, egy napon diadalmaskodik az értelem, ha a szív is segíti... De hát gondolja meg: most fizet azért, hogy miszticizmusban oktatták és nevelték, egy olyan kolostorban, amilyenekből az asszony minden baja és a mai házasság minden szerencsétlensége származik, amíg csak be nem zárják valamennyit. Meg kell bocsátani neki, nem ő az igazi bűnös, az ősanyák hosszú sorának öröksége miatt szenved, akiket mind birtokába vett, agyonrémített, elbutított az egyház.

Marcot lesújtotta a szomorúság, s halkan feljajdult, leánya előtt akaratlanul tört ki belőle a vallomás:

- Ó, mind a ketten boldogabbak lennénk, ha soha sem kerültünk volna össze. Nem lehetett az életem társa, második énem.

- De hát kit vett volna el? - kérdezte a tanítónő. - Hol talált volna a polgári családokban olyan leányt, akit nem neveltek a katolikus szabályok szerint, nem mérgeztek meg tévedésekkel és hazugságokkal? Édes barátom, azt az asszonyt, aki magának kellett volna, a szabadgondolkodónak, a jövő munkásának - azt az asszonyt még meg kell teremteni. Talán van már egy-kettő, de nagyon kevés, mindenkit megront az átöröklött betegség, a korcs nevelés.

Aztán elnevette magát, és szelíden, de határozottan mondta:

- Tudja, én most formálom ezeket az élettársakat, a dogmáktól megszabadult, igazságra szomjazó férfiak számára, igyekszem gyártani egynéhányat azoknak a derék fiúknak, akiket maga nevel... Maga korábban született a kelleténél, barátom, ez az egész baj.

És a tanító meg a tanítónő, a jövő társadalmának szerény munkásai, egy pillanatra megfeledkeztek a nagy, tizenhárom esztendős gyermekről, aki némán, figyelmesen hallgatta őket. Marc idáig gyöngéd tapintattal tartózkodott attól, hogy egyenesen tanítsa a leányát. Beérte azzal, hogy példát adott, és kiérdemelte leánya rajongó szeretetét, azzal, hogy jónak, őszintének, igazságosnak mutatkozott. És a nagy leány, aki lassan-lassan ráébredt a józan gondolkodásra, nem mert még beleszólni apja és a tanítónő beszélgetésébe, de bizonyára hasznát vette, bár úgy tett, mintha nem értené, nem is hallaná - ahogy már gyermekek szokták, ha a felnőttek megfeledkeznek magukról, s olyasmit beszélnek előttük, amit véleményük szerint még nem érthetnek meg. Tekintete beléveszett a leszálló éjszakába, hallgatott, csak szája sarka remegett meg néha könnyedén -, de tanult, s elraktározta kis fejében annak a két embernek gondolatait, akiket anyja mellett legjobban szeretett a világon. Egy napon aztán egyik ilyen beszélgetés nyomán valami gyerekes megjegyzés csúszott ki a száján, mintha mély révedezésből ocsúdott volna föl - s elárulta, hogy tökéletesen megértett mindent.

- Én, ha férjhez megyek, olyan férfit akarok, aki úgy gondolkozik, mint papa, hogy megérthessük egymást. Ó, de jó lesz minden, ha egyformán gondolkodunk.

A problémának ez a megoldása nagyon mulattatta Mazeline kisasszonyt. De Marc elérzékenyedett, érezte, hogy leányában újjászületik valami az ő szenvedélyes igazságszeretetéből, világos és szilárd értelméből. Hát igen, a gyermeki agy titokzatos formálódása közben nem könnyű előrelátni és elemezni, hogy milyen lesz az asszony kiérlelt és cselekvő gondolkodása. De azért úgy érezte már, hogy józan lesz, egészséges, és sokféle tévedéstől ment. Édes érzés volt ez, mintha ettől a még oly gyermekes leánykától várta volna, hogy megsegíti majd,

s ő lesz a gyöngéd közvetítő, aki hazahozza a távollévő anyát a házi tűzhelyhez, s újra megerősíti a tragikusan elszakadt kötelékeket.

De Louise most már egészen rossz híreket kezdett hozni, valahányszor a Kapucinusok terén tett látogatásaiból hazatért. Ahogy a szülés pillanata közeledett, Geneviève egyre sötétebb szomorúságba merült, s oly szeszélyes, olyan fanyar volt, hogy néha még leánya gyöngédségét is visszautasította. Újra meg újra elájult, s mintha növekvő vallási elragadtatásba vetette volna magát, akárcsak azok a betegek, akik valami kábítószer hatásában csalódva, végül a mérgezésig növelik az adagot. És egy gyönyörű estén, a virágba borult kis kertben, Louise hírei annyira nyugtalanították Mazeline kisasszonyt, hogy azt indítványozta Marcnak:

- Akarja, barátom, hogy meglátogassam a feleségét? Valamikor szeretett, talán meghallgat, ha józanul beszélek vele.

- És mit mondana neki?

- Hát, hogy a helye itt van, maga mellett, hogy öntudatlanul szereti most is, és nem látja, micsoda szörnyű félreértés okozza a szenvedését... Csak akkor gyógyulhat meg, ha visszahozza ide azt a drága kis gyermeket, aki most úgy fojtogatja, mint a lelkifurdalás.

Marcnak könny szökött a szemébe, lelkét fölkavarták ezek a szavak. Most Louise is közbe mert szólni:

- Nem, kisasszony, ne menjen el mamához, nem tanácsolom.

- De miért, drágám?

A kisleány elpirult, és zavartan hallgatott. Nem tudta, hogyan mondja el, milyen megvető és gyűlölködő szavakkal beszéltek a tanítónőről, a Kapucinusok terei kis házban. Az megértette és szelíden kérdezte, mint aki megszokta a sértéseket:

- Hát nem szeret már a mamád? Attól félsz, hogy rosszul fogad?

- Ó, mama nemigen beszél - vallotta meg végül Louise -, hanem a többiek...

Marc összeszedte magát, uralkodott felindulásán.

- A gyermeknek igaza van, kedves, a látogatása kínos lehetne, és bizonyára nem használna semmit. Azért mégis nagyon köszönöm a jóságát, ismerem a szívét.

Hosszú csönd támadt. Az ég csodálatosan tiszta volt, szelíd béke áradt a végtelen kékségből, amelynek alján rózsaszín csíkban hunyt ki a nap. A langymeleg levegőben balzsamosan terjengett a néhány szál szegfű és viola illata. Akkor este nem beszéltek többet, mélázó hangulatba ringatta őket a szép nap gyönyörű vége.

És megtörtént, aminek történnie kellett. Alig egy héttel azután, hogy Geneviève elhagyta Marcot, már egész Maillebois a tanító és tanítónő botrányos nyílt viszonyáról beszélt. Minduntalan kiszöknek a tanteremből, hogy találkozzanak, még este is, vakmerően együtt vannak a fiúiskola kertjében, ahol mindenki láthatja őket egynémely szomszéd ablakból; s az a legutálatosabb, hogy a kis Louise mindig ott van, belekeveredve ebbe a disznóságba. A legszennyesebb részletek jártak szájról szájra, egyes járókelők azt állították, hogy a Köztársaság teréről hallották, amint kacarásztak, és illetlen dalokat énekeltek. Egész legenda alakult ki, határozottan megállapították, hogy Geneviève jogos felháborodásában és undorában hagyta el a házat, hogy átengedje a helyet a másiknak, ennek az istentelen nőszemélynek, aki megrontja a rábízott leánykákat. Nemcsak Louise-t kell anyjának visszaadni, hanem kőhajigálással kell elkergetni a tanítót meg a tanítónőt, hogy Maillebois gyermekei megmeneküljenek a kárhozattól.

Ebből a pletykából valami eljutott Marc füléhez is. Csak vállat vont rá, mert ostoba erőszakosságából tüstént kitalálta, honnan származik. Folytatása annak a késhegyig menő harcnak, amelyet a szerzet indított ellene. Hogy nem kaphatta meg azt a botrányt, amelyben Geneviève távozása után reménykedett - mert Marc gyötrelmei közt is megőrizte méltóságát -, most föld alatt folytatta rágalmazó munkáját, s az új helyzetet igyekezett megmérgezni. Ha nem volt elég az elcsapatásához, hogy a feleségét elvették tőle, talán elérik úgy, hogy aljas szerelmi viszonnyal rágalmazzák meg. Ezzel bemocskolják magát a világi iskolát is, s ez volt a klerikálisok alattomos célja: hazugságokkal biztosítani isten diadalát. Crabot atya ugyan a Simon-ügy újrafelvétele óta elzárkózva élt, mint valami hozzáférhetetlen szentélyben, de egyébként minden reverenda és minden csuha sürgött-forgott Maillebois-ban. Ő maga úgy látszott, sokkal magasabban állt, semhogy elindítsa ezeket az undok kitalálásokat, de az iskolatestvérek és a kapucinusok fekete csuhájukban állandóan rajzottak a valmarie-i úton. Látták fontoskodva visszatérni őket, s akkor aztán az egész vidék gyóntatószékeiben, a kápolnák zugaiban, a kolostorok fogadószobáiban vége-hossza nem volt a suttogásnak, az izgatott istenes hölgyekkel, akik felháborodtak ennyi szörnyűség hallatára. A szörnyűségek tovább terjedtek innen, elsuttogott félszavakban, elértek a családokhoz, a boltosokhoz, a kisemberekhez, kísértették a Jézus ki nem elégítő kultuszában égő vénlányokat. És Marc csak azért haragudott, mert sejtette, hogy a hölgyek házában, kegyetlen ravaszsággal, gyalázatos meséket suttognak Geneviève fülébe, hogy válásukat visszavonhatatlanná tegyék.

Végre lejárt a hónap, közel volt a szülés. Marc lázas várakozásban számlálta a napokat, s csodálkozott, hogy semmi hírt nem kapott még, amikor egy csütörtök reggel Pélagie eljött az iskolába, és szárazon annyit mondott, hogy délután ne küldjék Louise kisasszonyt a mamájához. S mikor hangja hallatára Marc odaszaladt és magyarázatot kért, a cseléd végül is közölte vele, hogy a nagysága hétfő este óta ágyban van és nincs jól. Aztán elszaladt, bosszantotta, hogy beszélt, mert nyilván megparancsolták neki, hogy semmit se mondjon. Marcot egy pillanatra megzavarta az a szándékuk, hogy úgy viselkedjenek, mintha ő a világon sem lenne. Gyermeke született, és, nem értesítette senki. Aztán olyan felháborodás fogta el, annyira szükségét érezte a tiltakozásnak, úgy sajgott a szíve, hogy fogta a kalapját, és egyenesen elment a hölgyekhez.

Pélagie, amikor ajtót nyitott neki, elfulladt ennek a vakmerőségnek láttára. De Marc egy mozdulattal félretolta, egyenesen, szó nélkül belépett a kis szalonba, ahol Duparquerié, mint mindig, az ablaknál kötögetett, Berthereau-né pedig mögötte lassan dolgozott a hímzésén. A kis szobának nedves, penészes szaga volt, szunyókált a nagy csendben, s a térről beszűrődő komor világosságban. A nagymama, amikor megpillantotta, hirtelen felállt, kiegyenesedett, elképedve, halálra sértve.

- Hogy merészkedik... Mit akar? Minek jött ide?

Ez a hihetetlenül heves fogadtatás, amikor ő maga olyan haraggal sietett ide, megállította, és visszaadta a nyugalmát.

- Látni akarom a gyermekemet... Miért nem értesítettek?

Az öregasszony ridegen állt, s mintha ő is megértette volna, hogy heveskedésével alulmaradhat.

- Nem az én dolgom volt, hogy értesítsem... Vártam, hogy Geneviève megkérjen.

- Hát nem kérte?

- Nem.

Egyszerre úgy látta hogy érti a dolgot. Az egyház nemcsak azon igyekezett, hogy a szerelmes asszonyt ölje meg a feleségében, meg akarta ölni az anyát is. Ha a szülés előtt nem tért vissza

hozzá, ahogy remélte, s mintegy elrejtőzve, komoran, szégyenkezve szülte meg az ő gyermekét - bizonyára bűnül róták föl neki ezt a viszályhozó, szomorú gyermeket. Hogy megtarthassák, félelmet és iszonyatot kellett ébreszteniök benne a gyermek iránt, mintha az valami vétek lenne, amely alól föl sem oldozhatják, ha végképpen el nem szakít minden testi köteléket maga és a gonosz szellem között.

- Fiú? - kérdezte Marc.

- Igen, fiú.

- Hol van? Látni akarom, hogy megcsókoljam.

- Már nincs itt.

- Hogyan? Már nincs itt?

- Nem, tegnap megkeresztelték a Boldog Szent Clément nevére, s kiadták dajkaságba.

Marc felkiáltott hirtelen fájdalmában.

- De hiszen maguk bűnt követtek el! Nem lehet egy gyermeket az apja akarata nélkül megkeresztelni, nem lehet így elvinni, mintha előre megfontolt szándékkal elrabolnák... Geneviève, Geneviève, aki Louise-t szoptatta, s olyan boldog volt anyaságában, nem fogja szoptatni a kis Clément-t!

Duparque-né még mindig erősen uralkodott magán, de hangján megérzett a kielégült, régi bosszúvágy, az öröm, hogy Marcot szenvedni látja. Azt felelte:

- Katolikus anyának mindig joga van megkereszteltetni a gyermekét, különösen, amikor sejti, hogy annak lelki üdvét talán veszélyeztetheti az apa hitetlensége. Ami pedig azt illeti, hogy itt tartsuk, arra gondolni sem lehetett, az nem használt volna sem neki, sem senki másnak.

Ez volt az, amire Marc gondolt; a gonosz szellem gyermekét úgy várják, mint valami antikrisztust, akit sürgősen meg kell keresztelni és el kell távolítani, nehogy nagyobb szerencsétlenség történjék. Később visszaveszik majd, igyekeznek istennek szentelni, pappá nevelni, hogy az isteni haragot lecsöndesítsék. Így majd nem kell szégyenkeznie miatta a Kapucinusok terei jámbor kis háznak, az apa sem mocskolja be jelenlétével, mert nem jöhet el megcsókolni, mindenekfölött pedig az anya megszabadul a fogantatása okozta lelkifurdalástól, ha nem lesz itt állandóan a szeme előtt.

Marc nyugalmat erőltetett magára, és halkan kijelentette:

- Látni akarom Geneviève-et.

De Duparque-né hasonló határozottsággal felelte:

- Nem láthatja.

- Látni akarom Geneviève-et - ismételte Marc. - Hol van? Ott fönn, a régi szobájában. Majd megtalálom.

S már indult az ajtó felé, de a nagyanya útjába állt.

- Nem láthatja, lehetetlen... Remélem, nem akarja megölni, s a maga látása bizonyára irtózatosan felizgatná. Majd hogy bele nem halt a szülésbe. Két napja holthalóványan, hangtalanul fekszik, a legkisebb láz is úgyszólván megbolondítja, a gyermeket úgy kellett elvinni, hogy meg sem mutatták neki... Ó, büszke lehet a munkájára, az ég villáma lesújt mindenre, amit maga beszennyezett.

Marc nem tudta tovább fékezni magát, s megszólalt halk, remegő hangon, hogy a szívén könnyítsen.

- Gonosz asszony, aki az Istene komor kegyetlenségében öregedett meg, s most egész fajtáját megsemmisíti... A maga műve a mi kínszenvedésünk, a lassú halál, amelyben halódunk. Nem nyugszik, amíg ki nem szárítja egész fajtáját, amíg a testében egy csöpp vér, egy kis emberi jóság marad. A leányát özvegysége óta megfosztotta az élet minden szépségétől, annyi erőt sem hagyott benne, hogy beszélni és panaszkodni tudjon. És az unokája, akit férjétől és gyermekétől elszakított, az is azért haldoklik odafönn, mert maga így akarta, mert maga volt az eszköze a bűn utálatos kieszelőinek. Ó, szegény, imádott Geneviève-em, mennyi hazugság, mennyi félelmes ostobaság kellett ahhoz, hogy visszavehessek tőlem! Itt aztán úgy elbutították, úgy megrontották sötét vallásossággal, esztelen ceremóniákkal, hogy most már nem asszony, nem feleség, és nem is anya. Férje az ördög, pokolra jut, ha viszontlátja, gyermeke a bűnnek félelmes gyümölcse, aki a kárhozat veszélyébe sodorja, ha a mellét odaadja neki... Nohát, ide hallgasson, ezeket a gazságokat nem fogják végigcsinálni. Igen, az életnek mindig igaza van, s minden napfölkelte véget vet a homálynak és az őrjöngő lázálmoknak. Maga vereséget szenved, afelől bizonyos vagyok, s nem is irtózom magától annyira, amennyire szánom, szomorú, esztelen, szívtelen vénasszony!

Duparque-né gőgös szigorral hallgatta, s nem is próbálta félbeszakítani.

- Befejezte? - kérdezte. - Ismerem a tiszteletlenségét. Aki Istent tagadja, hogy is hajolhatna meg egy dédanya fehér haja előtt?... De hogy megmutassam, mennyire téved, amikor azzal vádol, hogy elzárom Geneviève-et, hajlandó vagyok utat engedni magának... Menjen fel hozzá, ölje meg, ha tetszik, egyedül maga lesz felelős azért a szörnyű rohamért, amit okoz neki.

És valóban félreállt az ajtóból, visszaült az ablak mellé, és hidegen, anélkül, hogy keze a legkisebb észrevehető izgalomtól is remegett volna, újrakezdte a kötését.

Marc egy pillanatig fejvesztetten, mozdulatlanul állt, nem tudta, mit határozzon. Viszontlátni Geneviève-et, beszélni vele, meggyőzni és visszavenni - lehetséges-e ez ilyen pillanatban? Érezte, hogy rosszkor történnék, és veszélyes is lehetne ez az erőfeszítés. Lassan az ajtó felé indult, egyetlen búcsúszó nélkül. Aztán eszébe jutott valami, és visszafordult.

- Minthogy a kis Clément nincs már itt, közöljék velem a dajkája címét.

Duparque-né nem válaszolt, hosszú, száraz ujjai szabályosan zörgették tovább a kötőtűket.

- Nem akarja megadni a dajka címét?

Újabb hallgatás után végre így szólt az öregasszony:

- Nem az én dolgom. Menjen, kérdezze meg Geneviève-től, ha már elhatározta, hogy megöli azt a szegény gyermeket.

Marcot elragadta a düh. Egy ugrással visszajött, s belekiáltotta a nagyanya érzéketlen arcába:

- Tüstént megadja nekem a dajka címét!

Az öregasszony még mindig némán, kihívóan nézett rá fakó szemével, amikor megrendült lélekkel megszólalt Berthereau-né. A szóváltás kezdetén csökönyösen ráhajolt hímzésére, mint rezignált, megfélemlített asszony, aki irtózik a személyes kellemetlenségtől, és nem akar színt vallani. De amikor Marc szemére vetette a nagymamának kemény, istenes zsarnokságát, s arra is célzott, amit özvegysége óta ő szenvedett ebben a kegyes hajlékban; növekvő megindulás vett erőt rajta, s fojtogatni kezdték a sokáig visszatartott könnyek. Mintha megfeledkezett volna félénk némaságáról, fölemelte fejét, s annyi esztendő után elfogta a szenvedély. S amikor hallotta, hogy anyja megtagadja ettől a szegény, elkínzott, megrabolt embertől gyermeke dajkájának címét, végre is föllázadt, s odakiáltotta:

- A dajka Delorme-né, Dherbecourt-ban, Valmarie mellett.

Duparque-né hirtelen, mintha fiatal izmok rugói mozgatnák, felpattant, s lesújtotta mozdulatával a vakmerő teremtést, akivel mindig úgy bánt, mint valami csitrivel, noha ötvenesztendős elmúlt.

- Ki engedte meg, hogy beszélj, leányom?... Talán bizony visszaesel a régi gyöngéidbe? Esztendőkig tartó vezeklés sem törölheti el egy istentelen házasság nyomát? Vigyázz, a bűn még mindig benned lakik, érzem én azt, hiába teszel úgy, mintha megtörtél volna... miért beszéltél, amikor nem parancsoltam?

Berthereau-né ellenállt egy pillanatig, még mindig remegve a gyöngédségtől és szánalomtól.

- Azért beszéltem, mert végre is vérzik és tiltakozik a szívem. Nincs jogunk eltitkolni Marc előtt a dajka címét... Igenis, utálatos dolog, amit csinálunk.

- Hallgass - kiáltotta dühösen a nagyanya.

- Igenis, utálatos dolog volt elválasztani az asszonyt a férjétől, most meg a gyermeket mind a kettőtől. Berthereau, az én szegény halottam, aki úgy szeretett engem, nem tűrte volna el a szerelemnek ilyen meggyilkolását, ha életben marad.

- Hallgass! Hallgass!

És az öregasszony, mintha megnövekedett volna hetvenhárom esztendejének erőteljes szárazságában, oly parancsoló hangon ismételte ezt a kiáltást, hogy fehér hajú leánya rémülten engedett, s újra ráhajolt a hímzésére. Súlyos csönd támadt, egy kis görcsös remegés rázta, s lassú könnyek peregtek le szánandó arcán, amelyet annyi titkos könny hervasztott el.

Marc megdöbbenve állt ennek a megrázó, benső drámának hirtelen kitörése előtt, amelyet idáig csak gyanítani tudott. Végtelen rokonszenv támadt benne a szomorú özvegy iránt, akit több mint tíz esztendeje butított és tiport a félelmes, bosszúálló Isten nevében az anyai zsarnokság. És ha a szegény asszony nem védte meg a leányát, ha mindkettőjüket átengedte a félelmes nagyanya sötét dühöngésének: szenvedésének láttán megbocsátotta neki reszkető gyávaságát.

Duparque-né nyugodtan folytatta:

- Láthatja, hogy a maga jelenléte itt csak botrányt és erőszakoskodást okoz. Megromlik minden, amihez nyúl, a lehelete is megfertőzi a levegőt. Itt van a lányom: soha nem merte ellenem fölemelni a szavát, s mihelyt maga belép, engedetlenkedik és sérteget... Menjen, csak menjen, végezze a piszkos munkáját. Hagyja békén a tisztességes embereket, s dolgozzék azon, hogy kihozza a fegyházból azt a piszkos zsidaját, aki ott fog megrothadni, megjósolom magának, mert Isten nem tűrheti el az ő tiszteletre méltó szolgáinak vereségét.

Bár reszketett az izgalomtól, Marc akaratlanul is elmosolyodott.

- Helyben vagyunk - mondta halkan -, tehát ez az ügy van mindennek a mélyén, ugyebár? Simon barátját, védelmezőjét, az igazsághozót kell megsemmisíteni, üldözéssel, erkölcsi kínzással... Nos hát, higgye meg, az igazság előbb vagy utóbb diadalmaskodik, Simon, igenis, kijön a fegyházból, diadalmaskodni fog valamikor, s eljön az idő, amikor elsöprik az igazi bűnösöket, a hazudozókat, a sötétség és a halál munkásait, templomaikkal együtt, ahol évszázadok óta rémítik és butítják az emberiséget.

Aztán szelídebb hangon fordult Berthereau-néhoz, aki visszaesett néma tompultságába.

- Én pedig várom Geneviève-et, mondja meg ezt neki, amikor majd megértheti. Várom, amíg csak vissza nem adják nekem. Ha évek telnek is belé. Tudom, hogy visszajön hozzám... A szenvedés nem számít, sokat kell szenvedni, amíg győzünk és megismerünk végre egy kis boldogságot.

Azzal elment, és megsebzett szíve dagadt a keserűségtől, de a bátorságtól is. Duparque-né folytatta örökös kötését, s Marcnak úgy rémlett, hogy háta mögött a kis ház ismét belevész a szomszéd templom jéggé dermesztő hideg árnyékába.

Egy hónap telt el. Marc megtudta, hogy Geneviève lassacskán magához tért. Egy vasárnap Pélagie eljött Louise-ért, este azt hallotta a kislánytól, hogy anyját fenn járva találta, nagyon lefogyott, összetört, de azért le tudott jönni, hogy asztalhoz üljön a kis ebédlőben. Ekkor újra föltámadt benne a remény, hogy Geneviève visszatér hozzá, mihelyt meg tudja tenni az utat a Kapucinusok terétől az iskoláig. Bizonyára gondolkozott, szíve fölébredhetett a szenvedések közepette. És összerezzent a legkisebb neszre is, annyira hitt a visszatérésben. De hetek múltak el, a láthatatlan kezek, amelyek az asszonyt elvették tőle, nyilván eltorlaszolták az ajtókat és ablakokat, hogy tovább is visszatartsák. Ismét visszaesett szomorúságába, de azért nem vesztette el győzhetetlen hitét, azt a bizonyosságot, hogy győzni fog az igazság és a szerelem fegyvereivel. Ezekben a sötét napokban az volt a vigasztalása, hogy amikor csak lehetett, meglátogatta a kis Clément-t dajkájánál, a csinos Dherbecourt-ban, amely oly üdén terült el a Verpille rétjei, nyárfái és füzei között. Gyönyörűséges, vigasztaló órát töltött ott, számítva talán valami szerencsés véletlenre is, amely összehozza Geneviève-vel a drága kicsike bölcsője mellett. Azt mondták, még mindig sokkal gyöngébb, semhogy látogathatná a gyermeket, s a dajka viszi be hozzá egyszer hetenként.

Mostantól fogva Marc csak várakozott. Majdnem egy esztendeje volt már, hogy a Semmítőszék megkezdte a vizsgálatot, amelyet mindenféle bonyodalom késleltetett, s folytonos akadályok gátoltak, amik mindegyre újraszülettek, a gonosz hatalmak földalatti munkájának jóvoltából. Lehmannéknál a vizsgálatot elrendelő első ítélet okozta nagy öröm után ismét kétségbe kezdtek esni e nagy lassúság miatt, hiszen Simon egészségéről olyan rossz hírek érkeztek! A Semmítőszék, amely feleslegesnek ítélte, hogy azonnal visszahozzák Franciaországba, bizonyára tudatta vele, hogy foglalkozik az ügye revíziójával. De vajon milyen állapotban tér vissza? Nem végeznek-e vele hosszas szenvedései, mielőtt az örökösen halogatott visszatérésre sor kerülne? Elszörnyedt maga David is, akiben annyi szilárdság és lelkierő lakott. És ezt a hosszú, aggodalmas várakozást, amelyben David és Marc élt, megszenvedte az egész vidék, különösen Maillebois: mintha valami kimerítő roham folytonos visszatérése egész társadalmi életét függőben tartotta volna. A késlekedés végül az antisimonistáknak használt, mert magukhoz térhettek a Philibin atyánál talált félelmes bizonyíték okozta megdöbbenésükből. A lassú formaságok és a titkos vizsgálatból születő álhírek segítségével lassanként úgy kezdtek tenni, mintha ismét diadalmaskodnának, s előre hirdették a simonisták bizonyos, vereségét. A *Kis Beaumont-i* aljas cikkei újra fölfedezték a nagy napokból származó hazugságaikat és sértéseiket. Theodosius atya, a Páduai Szent Antal tiszteletére rendezett szertartáson a szószéken célzott arra, hogy Isten nemsokára diadalmaskodik Júdás elátkozott fajtáján. Utcákon, tereken ismét száguldozott Fulgence testvér, mint a szélvész, fontoskodva, örvendező arccal, mintha apoteózisban húzná maga után az egyház szekerét. Ami Gorgias testvért illeti, akit a szerzet egyre kompromittálóbbnak érzett, őt, ha csak lehetett, elzárták a világtól, de nem merték még valami biztos, csendes helyre eltüntetni, mint Philibin atyát. Kényelmetlen volt nekik, mert szívesen mutogatta magát, bámulatba ejtette a világot a szent szerzetes viselkedésével, aki az éggel közvetlenül tárgyal a maga üdvösségéről. Kétszer is botrányt okozott, gyerekeket pofozott meg, akik nem elég áhítatos ábrázattal léptek ki az iskolájából. Philis polgármester, aki korrekt vallásosságában megrémült ettől a szokatlan és heves jámborságtól, úgy vélekedett, hogy éppen a vallás érdekében közbe kell lépnie. A dolog szóba került a községtanácsban, ahol Darras még mindig kisebbségben volt néhány szavazattal; nem tudott mozdulni, s már csak azért is óvatosabb volt, mert nem vesztette el a reményét, hogy ismét polgármesterré lehet, sőt megnövekedett többséggel, ha a Simon-ügy jóra fordul. Addig is lehetőleg nem beszélt róla, befogta a száját, s erősen nyug-

talankodott, amikor a szerzetesek és papok ismét nagy urak lettek Maillebois-ban, mint valami meghódított városban.

Hiába romlottak mindinkább a hírek, Marc erőnek erejével kényszerítette magát a reménykedésre. Erősen támogatta most bátor hűségével Mignot segédtanító, aki napról napra jobban mellé szegődött, vele élte önfeláldozó, harcos életét. Sajátságos erkölcsi jelenség volt ez: a mester lassan érvényesülő hatása a tanítványra, aki előbb lázadozik, aztán visszatér és végül felolvad mesterében. Mignot-ban bizony annak idején senki sem sejtette volna meg azt a hőst, akivé kifejlődött. Az ügyben igen gyanúsan viselkedett, terhelő vallomást tett Simon ellen, mindenekfölött arra gondolt, hogy önmagát ne kompromittálja. Látszólag csak az előmenetele érdekelte, lelke mélyén nem volt se jó, se rossz, egyformán válhatott volna jóvá, rosszá, a körülmények és az emberek szerint. De jött Marc, s ebben a tragikus történetben ő lett az az értelmes és akarni tudó ember, aki döntött Mignot lelkiismeretéről, megtisztította, és fölemelte az igazság magaslatára. Ragyogó bizonyossággal fénylett a tanulság: elég egy hősnek példája és tanítása, hogy újabb hősök támadjanak az átlagos tömeg homályos, elmosódó mélységeiből. Tíz esztendő alatt kétszer is ki akarták nevezni Mignot-t rendes tanítónak, egy szomszédos kis faluba, de visszautasította. Szívesebben maradt Marc mellett, aki oly erősen hatott rá, hogy Mignot már arról beszélt; nem hagyja el soha, s mint hű tanítvány, együtt győz vagy együtt pusztul el mesterével. A házasodási eleinte óvatos várakozásból halogatta, most pedig elhatározta, hogy agglegény marad, mert lekésett a házasságról, s növendékeiben találja meg a családot. Különben is Marcnál étkezett, aki mint testvérét fogadta be, házi tűzhelye egyben az övé is lett, s egyre szorosabbra fűződött köztük az egyforma érzés és gondolkozás édes köteléke. Fájt is neki nagyon a házasság lassú felbomlása, amelynek tanúja volt; Geneviève távozása óta kétségbeesett, kénytelen volt egy szomszédos kis vendéglőben étkezni, hogy ne növelje az asszony nélkül maradt szomorú ház zavarát. De Marc iránti szeretete és tisztelete egyre nőtt, tőle telhetően vigasztalta az egymást követő csapások között. Csak azért nem ment be hozzá minden vacsora után, hogy társaságul szolgáljon neki, mert gyöngéd tapintatból magára akarta hagyni leányával - megértette, hogy Louise támasza is elég Marcnak. Hasonlóképpen félrehúzódott Mazeline kisasszony elől is, aki több hasznára lehetett az elhagyott férjnek, jobban értett a sebek bekötözéséhez, az ápolónővér könnyű kezével. S amikor azt látta, hogy Marc nagyon komor, alig bírja már a szenvedést, csak egyetlen módot talált arra, hogy örömet és reménységet ébresszen benne: vádolta magát mint valami bűnnel, a Simon pörében tett egykori tanúvallomásával, s megígérte, hogy a következő tárgyaláson nyilvánosan könnyít a lelkiismeretén, s kikiáltja az igazságot. Igen, meg fog esküdni Simon ártatlanságára, most már meg van győződve róla, mert emlékeit a fény egész áradata világította meg.

Hanem a Semmítőszék lassúsága ezután is felbátorította az anti-simonisták dühös hadjáratát, s különös hévvel kezdték újra rágalmazni Marcot, akit el kellett veszejteni, hogy a Testvérek iskolája diadalmaskodhassék a világi iskola romjai fölött. Az egyház úgy érezte, hogy ha ezt a kedvező alkalmat elszalasztja, maga forog veszélyben, és halálos sebet kap, mihelyt megfosztják attól a jogától, hogy tanítsa és a maga hasznára formálja az új nemzedékeket. Egy reggel tehát az a hír terjedt el Maillebois-ban, hogy ágyban lepték meg Mazeline kisasszonyt Marckal, mégpedig Louise szobája mellett, s még csak be se csukták a közbülső ajtót. Mindezt megtoldták aljas részletekkel, ördögi módon kicifrázott szemérmetlenségekkel, amik nyilvánvalóan a jámbor személyek túlfűtött képzeletéből származtak. Csakhogy az egész történet a levegőben lógott, lehetetlen volt tanút találni, s az egymást követő változatok annál visszataszítóbbak voltak, mert ellentmondtak egymásnak, s még nagyobbra növelték az aljasságot. Mignot nyugtalanságában rászánta magát, hogy figyelmezteti Marcot a botrány komolyságára, s Marc ezúttal nem szegezhette szembe a megvető, gőgös hallgatást a nyomorult vádaskodással. Egy álló napig vívta magában szörnyű harcát, szívét szaggatta az új

áldozat, amelyet műve megkövetelt tőle. Mire az alkony leszállt, elhatározta magát, szokása szerint lement a kis kertbe, ahol minden este olyan édes, vigasztaló órát töltött Mazeline kisasszony társaságában. Aztán, mert a leány már ott volt az orgonabokor alatt - ő is révedező, szomorú arccal - Marc leült vele szemközt, s egy-két pillanatig szótlanul nézte.

- Édes barátnőm - szólalt meg végül -, nagy fájdalmam van, és könnyíteni akarok a szívemen, mielőtt Louise idejön közénk... Nem folytathatjuk tovább ezt a mindennapos találkozást. Sőt, azt hiszem, okosan tennők, ha mostantól fogva minden kapcsolatot megszüntetnénk... Amint látja, igazi búcsú ez. El kell válnunk, barátnőm.

A leány meglepetés nélkül hallgatta, mintha előre tudta volna, mit mond. Bátor és szomorú hangon felelte:

- Igen, barátom, én is azért jöttem ide ma este, hogy elbúcsúzzunk. Fölösleges, hogy meggyőzzön, éppen úgy érzem a válásunk szükségességét, mint maga... Valaki mindent elmondott nekem. Ilyen aljasságokkal szemben nem marad más fegyverünk, mint az önmegtagadás és a lemondás.

Hosszú csönd támadt a hatalmas, csöndes ég alatt, miközben lassan haldoklott a nap. Átható illat szállt fel a violaágyasból, a naptól fölmelegített gyep pedig kissé már hűvösödött.

Marc halkan folytatta, mintha fennhangon gondolkoznék:

- Ezek a szerencsétlenek, akik kívül élnek az egyszerű természeten és a józan észen, akármihez nyúlnak is a férfi és a nő kapcsolatában, mindjárt belekeverik a maguk szennyes képzeletét, amit megrontott a bűn gondolata. A nő már csak ördög, akinek érintése megront mindent: gyöngédséget, szeretetet, barátságot... Előre láttam, ami most történik, süketnek tettettem magam, nem akartam megszerezni nekik az örömet, hogy törődöm a rágalmaikkal. De ha én vállat vonhatok is, magát, kedvesem, és főként Louise-t, végül is bemocskolja ez a sár... Győztek hát újra, s örvendezhetnek, hogy annyi fájdalom után megint nagy fájdalmat okoznak nekem.

Mazeline kisasszony megindultan felelte:

- Rám nézve lesz ez a legszomorúbb... Nemcsak ezeket a kedves esti beszélgetéseket vesztem el, arra is kell gondolnom, hogy nem használhatok majd magának, még magánosabban és boldogtalanabbul hagyom itt. Bocsássa meg nekem ezt a kis hiúságot: olyan boldog voltam, hogy segíthettem a művében, vigasztalójának és támaszának hihettem magamat. Most, valahányszor magára gondolok majd, elhagyatottnak, magánosnak látom, szerencsétlennek, aki már nem is barátkozhatik egy asszonnyal! Ó, igazán utálatos emberek vannak a világon.

Marc remegő kézmozdulata elárulta fájdalmát.

- Hiszen ezt akarták: elszigetelni, megnyomorítani engem, kipusztítva minden szeretetet a közelemből. És megvallhatom magának, ez az egyetlen seb, amely valóban fáj nekem. A többi, a közvetlen támadások, sértések, fenyegetések - ez mind felkorbácsol, megrészegít, kényszerít, hogy hőssé legyek. De hogy az enyéimen keresztül sújtanak le rám, ezeket látom bemocskolva, megmérgezve, áldozatul dobva a harc kegyetlen gyalázatosságainak: ebben van valami szörnyűség, ami halálosan meggyötör, és elveszi a bátorságomat... Szegény feleségemet elrabolták tőlem, most pedig elválasztják magát is, s már várom, hogy a végén a leányomat is elveszik.

Mazeline kisasszony könnyes szemmel hallgattatta el.

- Vigyázzon, barátom, éppen jön Louise.

Marc élénken felelte:

- Nem kell vigyáznom. Vártam, hogy jöjjön, neki is tudnia kell.

S amikor a gyermek mosolyogva odalépett, és leült közéjük, így szólt hozzá:

- Drágám, köss most mindjárt egy kis bokrétát a kisasszonynak. Szeretnék neki egy kis virágot adni, mielőtt elreteszelem az ajtót, a két kert között.

- Elreteszelni az ajtót? Miért, apám?

- Mert a kisasszony nem jöhet többé ide... Elveszik tőlünk a barátnőnket, mint ahogy anyádat elvették.

Louise komolyan elgondolkozott a most következő nagy csöndességben. Apjára nézett, aztán Mazeline kisasszonyra. Nem kért semmi magyarázatot. De úgy látszott, megért mindent, koraérett gondolatok könnyű árnyékai futottak végig a magas, tiszta homlokon, amelyet apjától örökölt és tekintetét nagy, fájdalmas jóság lágyította el.

- Megkötöm a bokrétát - felelte végül -, s te adod át a kisasszonynak, apám.

S amíg a gyermek a legfrissebb virágokat keresgélve jöttment az ágyas körül, még néhány szép és szomorú percet töltöttek el. Nem sokat beszéltek; testvéri gondolataikat cserélték ki olykor, a mások boldogságáról, a nemek megbékítéséről, a tanult és felszabadult asszonyról, aki a férfit is felszabadítja majd. A nagy emberi szolidaritás volt ez, amelyet a barátság tökéletesen szorosra fűzhet, két teremtés, férfi és asszony között, függetlenül a szerelemtől. Testvérek voltak. És az illatos kertre lassan leszálló éj valami megnyugtató frisseséggel enyhítette bánatukat.

- Tessék a bokréta, apám, egy fűszállal kötöttem össze.

Ekkor felállt Mazeline kisasszony, és Marc odaadta neki a bokrétát. Aztán megindultak mind a hárman az ajtó felé. Amikor odaértek, megálltak még egy pillanatra, nem szóltak semmit, csak örültek, hogy késleltethetik kissé a válást. Marc végül kitárta az ajtót, Mazeline kisasszony átment a maga kertjébe, visszafordult, s utoljára még megnézte az apát, akit leánya átölelt, s fejét a mellére hajtotta.

- Isten vele, barátom.

- Isten vele, kedves.

Nem történt egyéb, az ajtót lassan becsukták. Aztán mindkétfelől lassan előretolták a reteszt; de berozsdásodott mind a kettő, és panaszosan csikordult meg. Oly szomorú volt ez - véget ért valami jó és vigasztaló, amit megölt a vak gyűlölet.

Eltelt még egy hónap. Marc mellett már csak a leánya volt, s érezte, hogy az elhagyatottság és magány köre egyre összébb szorul körülötte. Louise tovább járt Mazeline kisasszony osztályába, aki a leányok kíváncsi pillantásai közt igyekezett úgy bánni vele, mint a többi növendékével, kivételezés nélkül. Óra után a gyermek nem maradt többé nála, hazasietett apjához, hogy ott csinálja meg feladatát. És ha megtörtént, hogy a tanító és a tanítónő összetalálkoztak, egyszerűen köszöntek egymásnak, kerülték a beszélgetést, ha hivatásuk nem tette okvetlenül szükségessé. Maillebois-ban nagyon is észrevették és magyarázgatták ezt a viselkedést. Az értelmes emberek helyeselték, hogy így vetettek véget az elindított hitvány szóbeszédnek. Hanem a többiek gúnyos kacagással diadalmaskodtak: szép dolog a látszatot megőrizni, de azért éjszaka találkozhatik a két szerelmes, és a kislány azóta is szép dolgokat hallhat, ha könnyű álma van. Amikor Marc Mignot-tól megtudta ezeket az újabb aljasságokat, nagy keserűség fogta el. Voltak órák, amikor gyöngült a bátorsága: miért teszi tönkre az életét, miért mond le minden boldogságról, ha semmiféle áldozat nem számít a gonoszok

szemében? Magánosságát sohasem érezte ennyire megmérgezettnek, ennyire súlyosnak. Amikor estére kelve magára maradt Louise-zal, a hideg, elhagyott lakásban, valami legyőzhetetlen kétségbeesés rohanta meg arra a gondolatra, hogyha egyszer ezt a gyermeket is elveszti, senkije sem marad, aki szeresse és fölmelegítse a szívét.

A lányka meggyújtotta a lámpát, s leült kis tanulóasztalához.

- Papa, lefekvés előtt megírom a történelmi leckémet.

- Jól van, drágám, csak dolgozzál.

Őt magát gyötrő aggodalom fogta el az üres ház nagy csöndességében. Nem tudta folytatni a dolgozatjavítást, fölállt, s elnehezedett lépésekkel járkált a szobában. Sokáig jött-ment így, beleveszve a homályba, kívül az ernyős lámpa világosságán. Egyszer-egyszer, amikor leánya mögött haladt el, lehajolt és hirtelen, könnyes szemmel megcsókolta a haját.

- Ó, papa, mi bajod? - kérdezte Louise. - Már megint gyötröd magad?

Érezte, hogy egy forró könnycsepp hull a homlokára. Megfordult, átfogta apját simogató karjával, és kényszerítette, hogy leüljön melléje.

- Nem okos dolog, apám, hogy mindig így kétségbeesel, amikor egyedül maradunk. Nappal olyan bátor vagy, este meg azt mondaná az ember, hogy elfog a félelem, mint engem kiskoromban, amikor sötét szobában nem akartam megmaradni... Van munkád, hát dolgozzál.

Marc nevetni próbált.

- Most te vagy az okos felnőtt, drágám... Hát persze, nekilátok a munkámnak.

De ahogy ránézett, szeme ismét elhomályosodott, s újra hevesen csókolgatni kezdte a haját.

- Mi baj? Mi baj? - suttogta elérzékenyülten a leányka, s ő is könnyekre fakadt. - Miért csókolsz olyan erősen?

És Marc remegve vallotta meg félelmét, azt a fenyegetést, amellyel mintha körülvenné ez a sötétség.

- Csak te megmaradj nekem, kislányom, csak el ne vigyenek tégedet is.

Louise nem tudott szólni, simogatta apját, és sírtak mind a ketten. Amikor aztán rá tudta bírni, hogy visszaüljön a dolgozatok elé, maga is nekilátott a történelmi leckének. Így telt el néhány perc, aztán Marcot újra elfogta a nyugtalanság, kénytelen volt felállni, hogy tovább járkáljon. Mintha az elvesztett boldogságot kereste volna lerombolt házi tűzhelyének hangtalan homályában.

Közeledett az első áldozás ideje, s újra kitört a botrány. Louise betöltötte tizenharmadik évét, az egész jámbor Maillebois méltatlankodott, hogy ez a nagy leány vallás nélkül nevelkedik, nem hajlandó gyónni, s már misére sem jár. Azt mondták róla, hogy anyja távozása óta úgy él, mint az állatok, természetesen nagy részvéttel emlegették, mint valami áldozatot, mert úgy adták elő a dolgot, hogy apja eltiporja brutális hatalmával és szentségtörő imádságképpen reggel-este arra kényszeríti, hogy ráköpjön a feszületre. Bizonyára Mazeline kisasszony is ördögi kicsapongásokra tanítja. Hát nem bűn, így veszíteni el azt a szegény lelket, ennek a kárhozott párnak kezében, amelynek hírhedt erkölcstelensége mindenkit felháborít? Szó volt arról, hogy cselekedni fognak, tüntetéseket szerveznek, kényszerítik az elfajzott apát, hogy a leányt adja vissza anyjának, annak a szent asszonynak, akit menekülésre kényszerített, annyira felháborította életének visszataszító aljasságával.

Marc megszokta már a sértéseket, csak azok a heves jelenetek nyugtalanították, amelyeket Louise-nak kellett eltűrnie, valahányszor a hölgyekhez ellátogatott. Anyja még mindig

betegeskedett, lassan lábadozott a szülés után, s beérte azzal, hogy hideg, hallgatag és szomorú volt a jelenlétében. Duparque-néra, a félelmes dédanyára bízta, hogy mennydörögjön a harag Istenének nevében és szítsa a pokol lángjait a sátán katlanai alatt. Egy nagy leány, aki már tizennegyedik évébe lépett, nem szégyelli magát, hogy úgy él, mint a vadak, mint a kutyák, amelyek semmit sem tudnak Jézusról, és nem tűrik meg őket a templomban? Nem reszket-e az örök büntetés gondolatára, amely sújtani fogja - forró olaj, vasvillák, tüzes kampók, amelyek elátkozott testét főzik, sütik, marcangolják, milliárd és milliárd évszázadon keresztül? És Marc, amikor Louise hazajött estére, s beszélt neki ezekről a fenyegetésekről, reszketve látta, hogyan próbálnak a félelem segítségével erőszakot tenni egy lelkiismereten, s próbálta kiolvasni a leányka szeméből, hogy meg tudták-e rendíteni.

Louise-t néha megdöbbentették ezek a szavak, de hát túlságosan is szörnyű dolgokat meséltek neki. Azt mondta hát a maga nyugodt és értelmes módján:

- Furcsállom, apám, hogy az a Jóisten ilyen gonosz lehet! Nagymama azt mondja ma, hogy ha csak egyszer is elmulasztom a misét, az ördög az egész örökkévalóságon keresztül apró darabokra fogja vagdalni a lábamat... Ez nem lenne igazságos. És, az igazat megvallva, lehetetlennek is találom.

Marc megnyugodott kissé. Aggályos lelkiismeretességében nem akart erőszakoskodni a leányka születő értelmével, nem vitatta egyenesen a hölgyeknél kapott sajátságos leckéket, beérte a józan észre épített általános tanítással, s azzal, hogy örökösen az igazságra és a jóságra hivatkozott. Elragadtatva látta, hogy leányában mily korán fejlődik ki a józan ész, a logikának és bizonyosságnak vele született vágya, amit bizonyára tőle örökölt. Micsoda öröm volt elnézni, hogy ebből a még törékeny leánykából, aki nem szabadulhat a korával járó gyöngeségektől és gyermekességektől, már kibontakozik a világos és szilárd elméjű, gyöngéd szívű nő! Nyugtalanságát csak az a félelem okozta, hogy a jövendőnek ezt az ígérkező szép aratását meg találják semmisíteni. És csak olyankor nyugodott meg, amikor csodálkoznia kellett a gyermeknek okos, felnőttre való gondolkodásán.

- Tudod - folytatta Louise -, nagyon udvariasan beszélek nagymamával. Azt felelem neki, hogy azért nem járok gyónni, és nem végzem el az első áldozást, mert várok húszéves koromig, ahogy te kérted... Ezt én nagyon értelmesnek találom. És nagyon erősnek érzem magam, amikor ehhez a válaszhoz ragaszkodom, mert, ugye, nagyon erős az ember, ha igaza van.

Bármennyire tisztelte és szerette is az anyját, néha felvidulva, szelíden tréfálva beszélt róla.

- Emlékszel, mama azt mondta nekem: „majd én megmagyarázom neked a katekizmust". Én meg azt feleltem: „Jól van, majd fölmondom neked a leckét, és tudod, hogy szívesen megértek mindent." És mert soha semmit sem értettem meg a katekizmusból, mama meg akarta magyarázni; csak az a baj, hogy most sem értek semmit... Nagy zavarban vagyok emiatt. Félek, hogy fájdalmat okozok neki, hát kénytelen vagyok úgy tenni, mintha hirtelen felfognék valamit. De olyan buta lehet az arcom, hogy végül mindig haragosan abbahagyja a leckét, és leszamaraz... A minap is, amikor a testté válás misztériumáról volt szó, egyre azt mondta, hogy ezt nem érteni, hanem hinni kell, és mert szerencsétlenségemre azt feleltem neki, hogy nem tudom hinni, amit nem értek, azt mondta, hogy te szoktál így beszélni, papa, és hogy az ördög el fog vinni mind a kettőnket... Ó, mennyit sírtam, mennyit sírtam...

Mégis elmosolyodott, s aztán halkabban folytatta:

- A katekizmus inkább elszakított a mama gondolkodásától. Sok minden van benne, ami kínoz engem... Rosszul teszi mama, hogy mégis belé akarja verni a fejembe.

Az apja szerette volna megcsókolni. Része lesz hát abban a nagy örömben, hogy kivétel lesz a leánya, egyike azoknak a jól egyensúlyozott, korán megérlelt kis agyvelőknek, amelyekben,

mint valami kedvező talajban, nő a józan ész? A többi leányka a serdülés zavaros korában olyan csitri még, annyira izgatja ez az újszerű borzongás, hogy könnyű zsákmánya lesz a dajkameséknek, a misztikus álmodozásoknak. Mily ritka szerencse, hogy az övé elkerüli a közös sorsát ezeknek az élettársaknak, akiket az egyház megrohant és meghódított abban a gyanús órában, amikor a pap kezébe kaparintotta őket. A nagy, erős, egészséges leány baj nélkül fejlődött ki. De ha nő is volt már, voltak napok, amikor igazi gyermek maradt, semmiségeken mulatott, nagy csacsiságokat mondott, visszatért bábujához és sajátságos beszélgetéseket folytatott vele. Az ilyen napokon ismét elfogta apját a nyugtalanság, reszketett gyermekessége láttán, s azon töprengett, vajon végül is nem rabolják-e el tőle, nem tudják-e elsötétíteni ezt az elmét, amelynek hajnala oly tiszta és friss volt.

- Igazán, papa, a babára az imént nagy butaságot mondott nekem. De hát neki persze még nem jött meg az esze.

- És reméled, hogy észre téríted, drágám?

- Nem tudom, olyan kemény a feje! Ami a bibliai történeteket illeti, még csak hagyján; azokat szorul szóra megjegyzi. Hanem nyelvtanban és számtanban valóságos fajankó.

Nagy nevetés. Hiába volt üres és fagyos a szomorú ház, egyszer-egyszer betöltötte gyermeki vidámságával, amely úgy zengett, mint a tavasz harsonája.

De ahogy teltek-múltak a napok, komolyodott és egyre többet tűnődött; amikor csütörtöki és vasárnapi látogatásairól hazajött anyjától, az mindig az elgondolkozás, a hosszú, álmodozó hallgatás ideje volt. Este, miközben lámpavilágnál dolgozott, néha hosszan rajta felejtette szomorú jósággal telt tekintetét az apján. És végül megtörtént az, aminek történnie kellett.

Meleg este volt, fenyegető vihar sötét felhője nehezedett az égre. Apa és leánya szokásuk szerint dolgoztak a lámpaernyő alól hulló kis fénykarikában, a sötét, alvó Maillebois-ra nyíló kitárt ablakon éjjeli lepkék szálltak be, s a mély csöndet csak szárnyuk halk rezdülése zavarta meg. A leányka, aki a Kapucinusok terén töltötte a délutánt, igen fáradtnak látszott, homlokát valami túlságosan nehéz gondolat terhelte meg. Most, papirosa fölé hajolva, nem írt, csak gondolkozott. Aztán elszánta magát, letette a tollat, s megszólalt a ház nagy, szomorú csendjében.

- Apám, mondanom kell valamit, ami nagyon elszomorít. Bizonyos, hogy nagy, nagy fájdalmat okozok neked, ezért nem volt még bátorságom hozzá. De mégis megfogadtam magamban, hogy nem fekszem le, amíg tudtodra nem adtam az elhatározásomat, olyan ésszerűnek és szükségesnek tartom.

Marc fölkapta fejét, szíve összeszorult, félelem fogta el, a gyermek remegő hangján megérezte a végső szerencsétlenséget.

- Mi az, drágám?

- Hát, apám, gondolkoztam, egész nap ezt forgattam a fejemben, s úgy látom, ha te is igazat adsz nekem, itt kell hagyjalak és mamával kell hogy éljek nagymamánál.

Marc lelke fölkavarodott, s az első percben hevesen tiltakozott:

- Mit, ha én is igazat adok neked? Csakhogy én nem akarom! Minden erőmmel visszatartalak, nem engedem, hogy te is elhagyj!

- Ó, papa! - suttogta a leányka mély szomorúsággal -, csak gondolkozzál egy kicsit és meglátod, hogy igazam van.

Nem hallgatott rá, fölállt, fejvesztetten járkált a félhomályos szobában.

- Nincs már senkim, csak te, és te is elmennél! Elvették a feleségemet, most elvennék a leányomat, egyedül, kifosztottan, elhagyva éljek, szeretet nélkül! Ó, éreztem már, hogy közeledik a kegyelemdöfés, tudtam, hogy a sötétben dolgozó utálatos kezek kitépik a szívem utolsó foszlányát is... Nem, nem! Ez már sok, ebbe a válásba sohase egyezem bele.

Hirtelen megállt előtte, és nyers hangon folytatta:

- Hát a te elmédet és szívedet is megrontották, hogy ne szeress többé?... Ugye, valahányszor ott jársz náluk, újrakezdik a pörömet, aljasságokat ismételgetnek előtted, hogy elszakítsanak tőlem. Ugye, arról van szó, hogy megszabadítsanak az átkozottnak, a kárhozottnak a hatásától, s visszaadjanak a hölgyek jóbarátainak, akik álszent, eszelős teremtést faragnak majd belőled... Te pedig az ellenségeimre hallgatsz, s az ő állandó nyomásuknak engedelmeskedel, amikor itthagysz engem!

A leányka kétségbeesetten emelte felé könyörgő kezét, s a szeme könnybe borult.

- De papa, édesapám, nyugodj meg... Hidd el, hogy csalódol, mama sohasem engedte, hogy előttem csúnya dolgokat beszéljenek rólad. Igaz, nagymama nem szeret, sokszor jobban tenné, ha hallgatna, amikor ott vagyok. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem követ el mindent, csak hogy odamenjek mamához, és nála lakjam. De esküszöm neked, sem neki, sem a többinek nincs semmi része az elhatározásomban. Tudod, hogy sohasem hazudok. Én, én magam gondolkoztam a dolgon, s én láttam úgy, hogy az elválásunk jó és bölcs dolog.

- Jó dolog az, hogy elmégy? Én belehalok.

- Nem, te meg fogod érteni, és te olyan erős vagy!... Ülj le, hallgass reám.

Szelíden kényszerítette, hogy leüljön mellé. Két simogató kezével megfogta apja kezét, s okos kis felnőtt módjára beszélt vele.

- Nagymamáéknál mindenki meg van győződve arról, hogy egyedül te térítesz el a vallástól. Rám nehezedel, erőszakoskodol, hogy rám kényszerítsd a gondolataidat, s ha tőled megszabadulnék, már holnap gyónnék, elvégezném az első áldozást... Hát miért ne bizonyítsam be nekik, hogy tévednek? Holnap odaköltözöm nagymamához, s akkor majd meglátják, kénytelenek lesznek rájönni a tévedésükre, mert én azért ugyanazt a választ fogom ismételni: „Kötelezem magam, hogy nem megyek első áldozásra húszéves korom előtt, hogy egészen vállalhassam ennek a tettnek a felelősségét, az ígéretemet pedig megtartom és várni fogok."

Marc kétkedő mozdulatot tett.

- Szegény kicsikém, nem ismered te őket! Néhány hét alatt megtörnek, meghódítanak. Hiszen kislány vagy még.

Most aztán Louise lázadt fel.

- Nem szép tőled, papa, hogy ennyire nem tartasz komolynak! Kislány vagyok igaz, de a te kislányod, és büszke vagyok erre!

Olyan gyermekes hetykeséggel mondta ezt, hogy Marc akaratlanul is elmosolyodott. Fölmelegítette szívét ez a drága gyermek, akiben néha egészen megtalálta magát, a szenvedélybe belévegyülő gondolkozással és logikával együtt. Ránézett, és nagyon szépnek, nagyon okosnak látta szilárd és büszke arcával, bámulatosan őszinte, csillogó szemével. Csak hallgatta tovább, miközben Louise, két kezét még egyre fogva, tovább magyarázta az okokat, amelyek arra bírták, hogy elmenjen anyjához a Kapucinus téri jámbor kis házba. Nem is érintette az elterjedt szörnyű rágalmakat, de értésére adta, mily jó hatást tenne, ha nem szállnának szembe a közvéleménnyel. Mindenütt azt mondják, hogy neki a hölgyeknél van a helye, hajlandó hát odamenni - hiába nem több tizenhárom esztendősnél, bizonyára ő lesz a legjózanabb közöttük, s majd meglátják, hogy jó munkát végez.

- Hiába, kislányom - mondta végül fáradtan Marc -, sohasem győzöl meg arról, hogy nekünk szakítanunk kell egymással.

Louise megérezte rajta, hogy gyöngül már.

- De hát ez nem szakítás, papa. Eddig mamához jártam el kétszer hetenként, most majd hozzád jövök el még gyakrabban... Egyszóval - érted? Mama talán hallgat majd rám egy kicsit, ha ott leszek mellette. Akkor majd beszélek neki rólad, elmondom, mennyire szereted még mindig, mennyire siratod... És ki tudja, talán meggondolja magát, és visszahozom hozzád.

Folyt a könnye mind a kettőnek, elérzékenyülten ölelték át egymást. Az apa lelkét megzavarta ez a bűbájos gyermek, akiben annyi gyermekesség keveredett még annyi ésszel és jósággal és reménnyel. A leány pedig szívére bízta magát, mintha időnek előtte megérlelték volna olyan dolgok, amelyeket homályosan érzett, de kimondani nem tudott volna.

- Hát, tedd, amit akarsz - dadogta végül Marc könnyek között. - De ha engedek is, helyeselni nem tudom, egész lényem lázadozik és tiltakozik ellene.

Ilyen volt az utolsó este, amelyet együtt töltöttek. Odakünn tintafekete volt a meleg éjszaka, szellő sem mozdult. A kitárt ablakon semmi nesz nem hallatszott be az alvó városból. Csak lepkék röpködtek csöndesen, s égtek el a lámpa lángjaiban. A vihar nem tört ki, s apa és leánya szótlanul sokáig üldögélt egymással szemközt a dolgozóasztal mellett, mintha munkájukba merülnének, csak annak örültek, hogy még együtt lehetnek ebben a roppant békességben.

De mily rettentő estéje volt másnap Marcnak! Leánya elment, tökéletesen egyedül maradt az üres, komor lakásban. A feleség után a gyermek - most már senkije nincs, aki szeresse, foszlányonként tépték ki egész szívét. Már előbb, hogy még egy barátnőben se találhasson vigasztalást, aljas módon kényszerítették, hogy szakítson az egyetlen nővel, akinek emelkedett testvéri szelleme támogathatta volna. Az a tökéletes pusztulás volt ez, amelynek közeledését régóta érezte már, a rombolás titkos munkája, amelyet utálatos, láthatatlan kezek végeztek körülötte, hogy leteperjék művének romjaira. Most azt hiszik, hogy megfogták: száz sebből vérezve, elgyötörve, elhagyatva, erőtlenül hever ebben a villámsújtotta házban, bemocskolt és elhagyott tűzhelye mellett a halál kínjait szenvedi. És első magános estéjén valóban le volt győzve, ellenségei azt hihették volna, hogy immár kényre-kegyre ki van szolgáltatva nekik, ha láthatják, amint támolygó léptekkel jár-kel a halvány alkonyatban, mint nyomorult, megsebzett vad, amely egy homályos odút keres, hogy ott összeroskadjon és meghaljon.

A pillanat valóban rettentő volt. A legrosszabb hírek érkeztek a Semmítőszék vizsgálatáról, amely lassúságával mintha el akarta volna temetni az ügyet. Hiába próbálta idáig magára erőszakolni a reményt, napról napra jobban félt, hogy halálhírét hallja Simonnak, mielőtt még pörének újrafelvétele bizonyos lenne. A szomorúság napjaiban veszve látott mindent; a pör-újrafelvételi kérést elvethetik, hosszú erőfeszítése hiábavaló, az igazságot végképpen megfojtják, szeme előtt áll az undok társadalmi bűn, a szégyenletes katasztrófa, amely az egész hazát rombadönti. Valami szent borzalmat, didergő iszonyatot érzett, amely jéggé fagyasztotta. És a közszerencsétlenség mellett itt van személyes szerencsétlensége, amelynek egyre jobban érezte elkerülhetetlen, nyomasztó hatását. Most, hogy már Louise sem volt itt, aki elérzékenyítette bűbájával s illúziókba ringatta koraérett eszével és bátorságával: azon töprengett, hogyan lehetett olyan bolond, hogy elengedje a hölgyekhez. Hiszen csak gyermek még, megrohanja, meghódítja néhány hét alatt a mindenható egyház, amely évszázadok óta diadalmaskodik az asszonyon. Elvették tőle, és soha vissza nem adják, még csak nem is látja többé. És ő maga dobta oda a tévedés karjaiba ezt a még védtelen áldozatot! Kegyetlen kétségbeesés fogta el, mert megsemmisülni látta művét, önmagát és szeretteit.

Nyolcat ütött az óra. Marcnak nem volt ereje, hogy egyedül üljön le vacsorázni az elsötétült szobában - de most félénken kopogtattak az ajtón. Csodálkozva pillantotta meg Mignot-t, aki eleinte kissé zavartan magyarázkodott.

- Kérem. Froment úr... amióta reggel megmondta nekem, hogy a kis Louise elment, egész nap járt a fejemben a gondolat... Aztán most, mielőtt vacsorázni mentem volna a rendes vendéglőmbe...

Elakadt, nem tudta, hogyan folytassa.

- Hogyan? - kiáltott fel Marc - maga még nem vacsorázott, Mignot?

- Nem, Froment úr... Azt gondoltam, eljövök, hogy vacsorázzunk együtt, hadd legyen valami társasága, de haboztam, vesztegettem az időt... Ha nincs ellenére, most, hogy egyedül maradt, ismét önhöz járhatnék étkezni. Két férfi mindig megérti egymást. Majd főzünk, csak megbirkózunk valahogy a háztartással, az ördögbe is... Akarja? Engem nagyon boldoggá tenne.

Egy kis öröm visszalopózott Marc szívébe. Meghatottan mosolyodott el.

- Nem bánom... Derék fiú maga, Mignot... No, üljön le, megkezdjük a közös vacsorázást.

És egymással szemközt ülve vacsoráztak, az igazgató visszaesett keserűségébe, a segédtanító nesztelenül állt föl egy tál ételért vagy egy darab kenyérért, s körülfolyta őket az este nagy, mélabús békessége.

MÁSODIK FEJEZET

Hosszú hónapokig húzódott még a Semmítőszék vizsgálata, s ezalatt Marc újra bezárkózott iskolájába, testestül-lelkestül annak a feladatnak szentelve magát, hogy oktassa az egyszerű lelkeket, képessé tegye őket több igazság befogadására.

De a remény és csüggedés váltakozása közben, amely folytonos lázban tartotta, aszerint, hogy jó vagy rossz hírek érkeztek - volt egy kísértő gondolata, amely egyre súlyosabban gyötörte. Valamikor - már első naptól fogva - azon tűnődött, hogy lehet az, hogy egész Franciaország nem áll talpra, s nem követeli az ártatlan ember kiszabadítását. Szép illúziói közé tartozott a nagylelkű és igazságos Franciaország, amely annyiszor lobbant szenvedélyre az igazság nevében, s most bizonyára ismét tanúságot tesz az egész világ előtt szívének nagyságáról, minden erejét megfeszítve, hogy ezt az utálatos bírói tévedést helyrehozza. S az a fájdalmas meglepetés, amelyet a beaumont-i pört követő napon érzett, amiért eltompultnak, közömbösnek látta Franciaországot, napról napra növekedett és gyötrőbbé vált; akkor még menteget-hette azzal, hogy nem ismeri a tényeket, hazugságokkal mérgezték meg - de most, ennyi igazság és világosság után, semmiféle magyarázatot nem talált már arra, hogy ily hosszan és szégyenletesen fetreng a méltatlanság pocsolyájában. Hát megváltoztatták az ő Franciaországát? Nem a felszabadító ország többé? Ma már tudja az igazságot, miért nem áll hát talpra egy emberként, miért marad meg akadálynak, vak és süket tömegnek, amely elzárja az utat?

Minduntalan visszatért arra a pontra, ahonnan elindult, amikor az egyszerű néptanító mun-kájának szükségessége feltárult a szeme előtt. Franciaország csak azért alussza még mindig hosszú, öntudatlan álmát, mert nem tud még eleget. Borzongás fogta el: hány nemzedék, hány évszázad kell ahhoz, hogy egy igazsággal táplált nép képessé váljék az igazságosságra. Ő már idestova tizenöt esztendeje igyekszik igazságos embereket nevelni, kezén már keresztülment egy nemzedék, amely szemmelláthatóan tett egy lépést a jövendő felé, és most töprengve faggatta magát, mekkora utat tettek meg valójában? Gyakran próbált találkozni régi növendé-keivel, és csodálkozott, hogy szorosabban nem kapcsolódtak hozzá. Ha találkoztak, szeretett elbeszélgetni velük, összehasonlította őket szüleikkel, akik még kevésbé szakadtak el a rögtől, s mai növendékeivel, akiket még jobban fel akart szabadítani. Itt van a nagy mű, a küldetés, amelyet egy homályos válság napján vállalt, és minden szenvedésen keresztül folytatott, amelyben kételkedhetett a fáradtság óráiban, de megújult hittel folytatta másnap.

Így történt, hogy egy világos augusztusi estén, amikor a valmarie-i úton egészen Bongard-ék tanyájáig elsétált, megpillantotta Fernand-t, egykori növendékét, aki aratásból tért haza, vállán a kaszájával. Fernand nemrég vette el Doloir kőműves leányát, Lucile-t, ő maga huszonöt esztendős volt, a leány tizenkilenc, iskolatársak valamikor, tanítás után együtt játszottak. Ott volt a kis szőke, szelíd és mosolygós képű fiatalasszony is, az udvaron ült és fehérneműt foltozott.

- No, Fernand, meg van-e elégedve? Szép-e a gabona ebben az esztendőben?

Fernand széles arca, alacsony és kemény homloka, lassú beszéde változatlan maradt.

- Ó, tanító úr, az ember sohasem lehet elégedett, sok a baj ezzel az átkozott földdel, nem ad annyit, amennyit elnyel.

Apja alig ötvenéves volt még, de a lába már elnehezedett, fájdalmak gyötörték; ő meg, amikor a katonaságtól szabadult, elhatározta, hogy neki segít, nem szegődik el idegenhez. A régi, ke-serves küzdelem volt ez: a család apáról fiúra ugyanazon a földön élt, mintha abból született volna, vakon kínlódott a nehéz munkával, csökönyösen elzárkózva mindenféle haladástól.

- Hát, aztán - folytatta vidáman Marc -, nem gondolnak még arra a kis emberre, aki majd nálam koptatja a nadrágját az iskolapadban?

Lucile szemérmesen elpirult, Fernand pedig azt felelte:

- Bizisten, tanító úr, azt hiszem, útnak indult már. De nem kerül olyan hamar a maga kezébe, ugye? Ki tudja, hol leszünk mindnyájan, mire az a gyermek írni-olvasni tanul!... Aztán meg magának sincs jobb dolga, pedig mekkora tudománya van!

Marc a rossz tanuló, a kemény koponya, a szunnyadó értelem hetyke lenézését érezte ezekben a szavakban. Hiszen Fernand annak idején oly keservesen tudta a leckét a fejében tartani! De megérzett valami óvatos célzást is, azokra az eseményekre, amelyek a környék lelkét fel-abajgatták, s tüstént felhasználta az alkalmat, hogy tájékozódjék egykori növendékének gondolkodásáról. Semmiféle kérdés nem izgatta ennél jobban.

- Ó, én meg vagyok elégedve - mondta, és nevetett -, ha a gyermekek úgy-ahogy elvégzik a feladatukat, és nem hazudnak sokat. Hiszen tudja, emlékszik... Különben is, ma jó híreket kaptam arról az ügyről, amellyel oly régen foglalkozom. Igen, most már végképpen el fogják ismerni szegény Simon barátom ártatlanságát.

Fernand nagy zavarba jött, arca még jobban elbárgyult, tekintete kialudt.

- Márpedig nem ezt beszélik.

- Hát mit?

- Azt mondják, hogy a bíróság megint talált valamit az egykori tanító ellen.

- De mit?

- Hát valamit.

Végre hajlandó volt megmagyarázni, és belegabalyodott egy képtelen históriába. A zsidók nagy summa pénzt, ötmilliót adtak hitsorsosuknak, Simonnak, hogy egy iskolatestvért nyak-tiló alá juttasson. Hogy aztán Simonnak nem sikerült a dolog, az ötmillió eldugva maradt valami rejtekhelyen, s most a zsidók dolgoznak azon, hogy fegyházba juttassák Gorgias testvért, még ha Franciaország vérbe borul is, csak Simon visszatérhessen, és kiáshassa a kincset a titkos helyről, amelyet egyedül ő ismer.

- Ugyan, fiam - kiáltott fel elképedve Marc -, csak nem hisz ilyen ostobaságokban?

A fiatal paraszt ostobán meresztette rá a szemét.

- Már miért ne?

- A józan esze föllázadhatna ellene... Tud írni, olvasni, azt hittem, az eszét is fölébresztettem valamennyire, amikor megtanítottam, hogyan különböztesse meg az igazat a hazugságtól... Ugyan, ugyan! Hát semmi sem maradt abból, amit nálam tanult?

Fernand fáradt, közömbös mozdulatot tett.

- Nagyon megtömné az ember fejét, ha mindent megjegyezne... Én csak azt mondom, amit mindenütt hallok. Nálam okosabb emberek is esküsznek rá... Egyébiránt olvastam is ilyes-valamit tegnapelőtt a *Kis Beaumont-i*ban. Ha egyszer kinyomtatták, csak kell, hogy valami igaz legyen benne.

Marc kétségbeesetten legyintett. Hát sok esztendei erőfeszítésével csak ekkora területet hódított el a tudatlanságtól? Ez a fiú könnyű prédája maradt a tévedésnek és hazugságnak, beveszi a legostobább kitalálásokat is, sem önálló gondolkodása, sem logikája nincs, hogy

mögéje lásson az újságja hazugságainak. Olyan hiszékeny maradt, hogy még felesége is szenved emiatt, a szőke Lucile, aki gyorsabb eszű nála.

- Ó - mondta az asszonyka, fölemelve szemét a munkájáról -, ötmillió nagyon sok pénz.

Középszerű növendéke volt Rouzaire kisasszonynak, s bár végbizonyítványát nem szerezte meg, mégis nyíltabbnak látszott az esze. Igen vallásosnak mondták, a tanítónő néha büszkén dicsérte, hogy mily szépen, mily hibátlanul mondja el a Passió hosszú evangéliumi fejezetét. De férjhezmenetele óta nem tartotta a vallást, bár megőrizte az alattomos engedelmességet, szenteskedő tartózkodást, mint olyan asszony, akit az egyház magáévá tett. De azért vitatkozott is néha egy kicsit.

- Ötmillió egy rejtekhelyen - ismételte Marc -, ötmillió, ami eldugva alszik, amíg a szegény Simon vissza nem tér - hát ez őrültség!... És mit szól a napvilágra került új bizonyítékokhoz, amelyek mind Gorgias testvér ellen szólnak?

Lucile felbátorodott. Kedves nevetéssel kiáltott fel:

- Nohát, az aztán rongy ember! Könnyen meglehet, hogy vaj van a fején, de azért mégis békén kellene hagyni a vallás miatt... Olvastam én is, és gondolkoztam a dolgon.

- Az ám - zárta le a vitát Fernand -, se vége, se hossza nem lenne annak, ha még gondolkozni is kellene, amikor olvas az ember valamit. Okosabb, ha nyugton ül a fenekén.

Marc újra tiltakozni akart, de közeledő lépések hallatára visszafordult. Bongard apó és felesége jött haza a mezőről, Angèle leányukkal. Bongard hallotta a fia szavait, s most a tanító felé fordult.

- Bizony, igaz, amit a fiú mond, tanító úr. Legjobb, ha nem terheli az ember a fejét azzal a sok olvasással... Az én időmben nem olvastunk újságot, mégis megvoltunk valahogy. Nem igaz, asszony?

- Meghiszem azt! - helyeselt határozott hangon a felesége.

Hanem Angèle, aki kemény fejecskéjével oly csökönyösen dolgozott, hogy mégiscsak megszerezte Rouzaire kisasszonynál a végbizonyítványt, értelmesen mosolyodott el. Kurta orrú, nagy szájú, együgyűnek látszó arcát mintha pillanatokra megvilágította volna valami benső fény, amely harcolt, hogy áttörjön a vaskos anyagon. Jövő hónapban készült férjhez menni, Auguste Doloirhoz, sógorasszonyának bátyjához - erős fickó volt, kőműves, mint az apja, s a leány becsvágyóan tervezgette a jövőjét, hogy majd önálló munkát vállal, ha ő ott lesz mellette és irányítja. Mindössze ennyit mondott:

- Én már csak jobb szeretem tudni a dolgokat. Aki semmit nem tud, nem is viszi semmire. Megcsalják, meglopják az embert... Tegnap is, mama, három sou-val többet fizettél volna az üstfoltozónak, ha én meg nem nézem a számláját.

Erre valamennyien bólogattak. Marc elgondolkozva ment tovább. A tanya udvara, ahol néhány percre megállt, nem változott a régen elmúlt nap óta, amikor Simont letartóztatták, s ő eljött ide mentőtanúkat keresni. Bongard-ék is a régiek maradtak, vaskos tudatlanságukban, bizalmatlanok voltak és hallgatagok, szegény, röghöz kötött teremtések módjára, akik egyre attól rettegtek, hogy a nagyobbak és erősebbek felfalják őket. Új nem volt itt egyéb, csak a gyermekeik, akik oly keveset haladtak, alig szabadultak fel, talán többet tudnak valamivel, de mintha még el is gyöngítette volna őket ez a félbemaradt oktatás, és másfajta ostobaságoknak estek áldozatul. De mégiscsak megmozdultak, és reménység a legkisebb lépés is az emberiség hosszú útján.

Néhány nappal utóbb Marc Doloirhoz ment el, hogy egy szívéhez nőtt tervet megbeszéljen vele. Annak idején a kőműves két idősebbik fia, Auguste és Charles járt hozzá, most a

kisebbik, Jules, tanult nagy sikerrel. Az eleven eszű gyermek már tizenkét esztendős korára megszerezte a végbizonyítványt, s úgy volt, hogy kiveszik az iskolából. Marc kétségbeesett, mert arról álmodozott, hogy tanítót csinál belőle - állandóan foglalkoztatta az a gondolat, amelyről Salvan barátja néha oly nyugtalanul beszélt neki, hogy jó személyzetet kell toborozni az elemi oktatás számára.

Az Öröm utcában, ahol máig is lakott a kőműves, éppen a kocsma fölött, egyedül találta az asszonyt Jules-lel. A férfiakat most várták vissza a munkából. Az asszony figyelmesen hallgatta Marcot, komoly és kissé csökönyös képpel, mint jó családanya, akinek egyetlen gondja, hogy a család érdekeire ügyeljen.

- Ó, tanító úr, nem hiszem, hogy ebből lehetne valami. Szükségünk van Jules-re, azonnal inasnak adjuk. Honnan vegyük a pénzt, hogy tovább taníttassuk? Sokba kerül az még akkor is, ha ingyen van.

Azzal a gyermek felé fordult:

- Ugye, hogy még az asztalossághoz van a legtöbb kedved? Az én apám is asztalos volt.

Hanem Jules csillogó szemmel el merte árulni a hajlamát.

- Bizony nem, mama! Olyan boldog lennék, ha tovább tanulhatnék!

Marc éppen segítségére akart sietni, amikor belépett Doloir két idősebb fiával. Auguste együtt dolgozott vele, ugyanannál az építkezésnél, s útközben fölszedték Charles-t, aki egy szomszéd lakatosnál kapott munkát. Az apa, mihelyt tájékoztatták, felesége pártjára állt, az volt a család esze, az egészséges hagyományok őrzője. Derék, becsületes asszony, de makacsul ragaszkodik a megszokáshoz, és tele szűk körű családi önzéssel. A férj pedig meghajolt előtte, akármennyit hetvenkedett is, mint egykori katona, akinek a kaszárnyában kinyílt a szeme.

- Nem, nem, tanító úr, nem lehet az.

- Ugyan, no, beszéljünk okosan - folytatta türelmesen Marc. - Vállalom, hogy előkészítem Jules-t a tanítóképzőre. Ha aztán bejutott, ösztöndíjat szerzünk neki. Nem kerül maguknak egy fillérjükbe se.

- Hát a kosztja odáig? - kérdezte az anya.

- Uramisten! Ahol ennyien ülnek az asztalnál, nem nagy költség egy gyermek kosztja... Ennyit mégiscsak meg lehet kockáztatni valakiért, akiben annyi reménység van.

A két bátyja elnevette magát, s kedélyesen mulatott az öccsük aggodalmas és büszke ábrázatán.

- No, kölyök - kiáltotta Auguste -, hát te leszel a nagy ember a családban? Ne büszkélkedj olyan nagyon, azt a végbizonyítványt mi is megszereztük. Csakhogy mi beértük vele, torkig voltunk már azzal a sok véget nem érő históriával, ami a könyvekben van... Akkor már inkább maltert keverek.

Aztán jókedvűen fordult a tanítóhoz:

- Hej, mennyi baja volt velem, tanító úr! Nem tudtam megülni a helyemen, emlékszem, néha az egész osztályt felforgattam. Szerencsére Charles-nak egy kicsit több esze volt, mint nekem.

- Igaz - mondta Charles, és ő is elnevette magát. - Csakhogy végül mégis mindig utánad mentem, nem akartam, hogy jámbor, buta birkának tartsanak.

Auguste ezzel fejezte be:

- No, buták nem voltunk, csak komisz, lusta kölykek... Most bocsánatot kérünk a tanító úrtól. És én is a pártján vagyok, az a véleményem, hogy segíteni kell Jules-nek, ha van tehetsége, ördögbe is, a haladással kell tartani.

Ezek a szavak nagy örömet szereztek Marcnak, s ennyivel be is kellett érnie mára, későbbre halasztva a szülők teljes meggyőzését. Egy-két szót beszélgetett még Auguste-tel, s elmondta neki, hogy nemrég látta menyasszonyát - ügyes kis teremtés, aki elhatározta, hogy boldogulni fog az életben. S amikor a fiatalember elégedetten nevetett, folytatni akarta a kísérletet, hogy meglássa, miként áll szemben a keze közül kikerült régi növendék az őt izgató kérdéssel.

- Emlékeznek, ugye, amikor Fernand Bongard, Angèle bátyja, aki feleségül vette Lucile nővérüket, kettejükkel együtt járt hozzám...

A két testvér arca újra földerült.

- Fernand! No, annak volt csak nehéz a feje!

- Nohát, Fernand ebben a szerencsétlen Simon-ügyben még azt hiszi, hogy egy ötmilliós kincs, amit a zsidók adtak és elrejtettek valahol, várja azt a szerencsétlent, ha sikerült a fegyházból kiszabadulnia, s egy iskolatestvért juttat be a maga helyére.

Doloirné hirtelen erősen elkomolyodott, nem mozdult, mintha begubózott volna. Maga Doloir, aki még mindig izmos ember volt, csak szőke haja fakult meg egy kicsit, bosszús mozdulatot tett. Idáig hallgatott, most azt morogta a foga közt:

- Ez is olyan história, amiről okosan mondja a feleségem, hogy kár törődni vele.

Hanem Auguste felkiáltott, s láthatóan mulattatta a dolog:

- Tudom, a kincs története, ami a *Kis Beaumont-i*ban jelent meg. Nem csodálom, ha Fernand beveszi az ilyen dajkamesét... Ötmillió, a földbe elásva, nahát!

Az apa bosszúsnak látszott, és kilépett tartózkodásából.

- Elásott kincs? Miért ne... Nagyon is okosnak tartod magad, fiacskám. Mert nem tudod, mire képesek a zsidók. Az ezrednél ismertem egy káplárt, aki egy zsidó bankárnál szolgált. Nahát, ez látta minden szombaton, amint a bankár hordószámra szállította az aranyat Németországba, úgy mondta, Franciaország egész aranyát... Eladtak bennünket, annyi bizonyos.

- Ugyan, papa - szakította félbe Auguste, nem éppen tisztelettudó hangon -, ne tálald föl megint ezeket a kaszárnyahistóriákat. Nemrég kerültem ki onnét, buta népség az... Majd meglátod te is, szegény Charles.

Csakugyan nemrégen végzett katonai szolgálatával, Charles-nak pedig októberben kellett bevonulnia.

- Szóval - folytatta -, tetszik érteni, én nem szopom be ezt a hülyeséget, a fa tövében elásott ötmilliót, amit majd megkeresnek egy holdvilágos estén... De azért mégis úgy gondolom, hogy jobb lenne otthagyni azt a Simont, s nem zavarni bennünket örökösen az ártatlanságával.

Marc nem várta ezt a hirtelen következtetést, s fájdalmasan lepte meg, hiszen örült már, hogy egykori növendéke oly értelmesen beszélt.

- Hogyan? - kérdezte. - Ha ártatlan: gondolja meg, micsoda kínokat szenved el! Soha nem adhatunk neki elég ragyogó elégtételt.

- Hát, hogy ártatlan-e, azt még be kell bizonyítani. Hiába olvasom, amit kinyomtatnak, egyre jobban összezavarodik a fejemben.

- Mert csupa hazugságot olvas. Végtére is be van bizonyítva, hogy az írásminta a Testvérek iskolájából került ki. Bizonyítja a leszakított sarok, amit Philibin atyánál megtaláltak, s így most már nyilvánvaló az írásszakértők durva tévedése, a kézjegy bizonyosan Gorgias testvér írása.

- Ezt én mind nem tudom, hogy is olvassak el mindent, amit kinyomtatnak? Mondtam már: minél többet magyarázgatják a dolgot, annál kevesebbet értek belőle. Ha egyszer a szakértők és a bírák annak idején azt mondták, hogy az elítélttől van az az írásminta, legegyszerűbb elhinni, hogy csakugyan így van.

S ettől nem tágított, hiába erőlködött Marc, kétségbeesve azon, hogy még mindig ily korlátolt az agya, ily kevéssé alkalmas az igazság befogadására, holott egy pillanatig felszabadultabbnak látta.

- Elég ebből - mondta végül Doloirné, az egyszerű és óvatos asszony tekintélyével. - Bocsásson meg, tanító úr, de arra kérem, ne beszéljen többet nálunk erről az ügyről. Maga azt teszi, amit akar, abba nincs beleszólásom. De mi, szegény emberek, legokosabban tesszük, ha nem ártjuk magunkat abba, amihez nincs közünk.

- Pedig hát, ha egyik fiát elvennék magától, és ártatlanul fegyházba küldenek, magára tartoznék a dolog. És mi csak azért küzdünk, hogy ilyen szörnyű igazságtalanság többé elő ne fordulhasson.

- Meglehet, tanító úr. Csakhogy tőlem nem fogják elvenni a fiamat, éppen azért, mert igyekszem jóban lenni mindenkivel, még a papokkal is. Lássa, nagyon erősek ám a papok! Jobb szeretem, ha nincs bajom velük.

Most közbeszólt Doloir, mint jó hazafi.

- Én fütyülök a papokra! A hazát kell megvédeni, s a kormány éppen most akarja megalázni az angolok szeme előtt.

- Ugyan, légy szíves hallgatni - szólalt meg újra az asszony. - Legjobb, ha békén hagyod a kormányt, éppen úgy, mint a papokat. Próbáljuk megkeresni a kenyerünket, az is nagy dolog.

És Doloir kénytelen volt engedni, ámbár társai előtt szocialistának mondta magát, nemigen sejtve, mi fán terem a szocializmus. Auguste és Charles, a tanultabb nemzedék, anyjának adott igazat - úgyszólván megrontotta őket a rosszul megemésztett félműveltség, mintha még több kétségbe, még nagyobb önzésbe süllyedtek volna -, tudatlanok voltak még ahhoz, hogy elismerjék az emberi szolidaritás törvényét, amely szerint a közösség boldogságának alapja minden egyes ember boldogsága. Csak a kis Jules, akiben égett a tudás szomja, csak ő várta szenvedélyesen, nyugtalanul a vitatkozás végét.

Marc lesújtva indult az ajtó felé, érezte, hogy minden beszéd hiábavaló. Csak ennyit mondott búcsúzóul:

- Találkozunk még, asszonyom, újra beszélünk a dologról, s remélem, rávehetem arra, hogy engedje Jules-t a tanítói pályára.

- Jól van, tanító úr. De tudja, nem szabad, hogy egy fillérbe is kerüljön, mert még akkor is nagyon sokba kerül.

Odahaza keserű gondolatok lettek úrrá Marcon. Éppen mint Bongard-éknál, itt is átélte egykori látogatását, amelyet Simon letartóztatásának napján tett náluk. Ezek a sajnálni való teremtések szociális elnyomatásukban, igaztalan munkában töltött életre kárhoztatva, azt hiszik, hogy megvédik magukat, amikor homályba húzódnak, és közömbösek minden iránt. Nem változtak, nem akarnak tudni semmit, mert félnek, hogy csak növelik a nyomorúságukat. Igaz, a gyermekeik többet tudnak már, de zavarosan, s nem is eleget, hogy az igazságért

dolgozhassanak. Ha a röghöz kötött Fernand Bongard-hoz képest Auguste és Charles Doloir kezd is már felszabadulni és gondolkozni, s nem veszi be többé az ostoba meséket - mekkora út áll még az ő gyermekeik előtt, amíg egészen felszabadulhatnak! Nagy fájdalom ez a lassú haladás, és mégis be kell érni vele, hogy az ember megőrizhesse bátorságát, s folytathassa a tanítás és felszabadítás keserves munkáját.

Egy másik napon Savinnel, a hivatalnokkal találkozott Marc, akivel kínos szóváltásai voltak annak idején, amikor ennek a szegény, elsavanyodott embernek két ikerfia, Achille és Philippe járt az iskolájába. Savin akkor a szerzet félénk eszköze volt, bár örökösen remegett, hogy megbántja a feljebbvalóit; úgy érezte, hogy politikából az egyházat kell szolgálnia, bár úgy tett, mintha személy szerint, mint köztársasági párti, meglenne nélküle. De egymás után két szerencsétlenség csapott le rá, s ezek végképpen elkeserítették. Mindenekelőtt leánya, a csinos Hortense, a mintagyerek, akinek lángoló buzgósága az első áldozás idején büszkesége volt Rouzaire kisasszonynak, s koraérett kis nő létére oly gyönyörűségesen tudott szenteskedni: tizenhat esztendős korában odaadta magát az első jöttment sihedernek, a szomszéd tejeslegénynek, s amikor terhes lett, a kétségbeesett, gőgjében halálra sértett apa kénytelen volt feleségül adni ehhez az alsóbbrendű személyhez - ő, aki arról álmodozott, hogy szépsége majd egyik főnökének fiát szerzi meg neki. Aztán felesége árulta el és ütött még vérzőbb, még mérgezettebb sebet a szívén, a finom, gyöngéd Marguerite, akit akarata ellenére kényszerített a vallás megtartására beteges féltékenységből, abban a hitben, hogy a vallás megfékezi az asszonyi romlottságot. Gyónni küldte hát a Kapucinusok rendfőnökéhez, Theodosius atyához, ehhez a barna Jézushoz, akiről a jámbor hölgyek álmodoztak: a történet nem volt egészen világos, de híre járt, hogy tetten érték őket - a férj egy téli estén elment feleségéért a kápolnába, s ott találta egy homályos zugban, gyóntatója karjai közt, amint mohón csókolták egymás száját. Düh és félelem közt hányódva nem csinált botrányt - mindenekfölött a dolgok iróniájától szenvedett, hiszen a felesége idáig hű volt hozzá, s ostoba féltékenységével ő maga kergette a bűnbe. Úgy beszélték, irtózatos bosszút állt a szerencsétlen asszonyon, abban az utálatos pokolban, amivé házaséletük változott.

Savin most a papok és szerzetesek iránt érzett gyűlöletében közeledett Marchoz. Éppen hivatalából lépett ki, rosszízű szájjal, elbutulva a körben forgó vén gebe munkájától, s felvillanyozódott, amikor a tanítót megpillantotta.

- Ó, tanító úr, nagyon örülök ennek a találkozásnak... Elkísérhetne hazáig, mert nyugtalankodom Philippe fiam miatt, olyan lusta... ön az egyetlen, aki a lelkére beszélhetne.

- Szívesen - felelte Marc, aki mindig szerette szemével látni és megítélni a dolgokat.

A Kasza utcában, a komor kis lakásban ott találták Savinnét, aki negyvennégy esztendejével még mindig bájos volt, és buzgón dolgozott a gyöngyből fűzött virágokon, amiket még aznap este kellett szállítania. Szerencsétlensége óta Savin már szégyenkezés nélkül árulta el, hogy felesége egyszerű munkásnő módjára dolgozik, mintha ezzel vezekelne hibájáért. Most már kötényben járhatott, s hozzájárulhatott a család fenntartásához - ő, akire régebben oly büszke volt az ura, amikor úrihölgyhöz illő kalapban járt ki a házból. Egyébiránt ő maga is elhanyagolta magát, lemondott a fekete császárkabátról. Amint belépett, ráripakodott az asszonyra:

- Már megint elfoglalod az egész szobát! Hol ültessem le a tanító urat?

Az asszony szelíden, félénken, kissé elpirulva sietett elrakni fonalait és mintáit.

- De kérlek, amikor dolgozom, mégiscsak kell nekem egy kis hely. Nem vártalak ilyen korán.

- Igen, igen, tudom, te engem sohase vársz.

Ezek a szavak, amelyekben kegyetlen célzás is lehetett, végképpen zavarba hozták az asszonyt. Az ura nem bocsátotta meg neki, hogy annak a szép hímnek karjai közt találta,

amikor önmagát oly kicsinynek, oly lenyúzottnak érezte attól a szűkös hivatali élettől, amely semmi reményt nem adott, sem előlépésre, sem vagyonszerzésre. A beteges, nyűgös, irigy ember dühöngve olvasta ki az asszony csillogó szeméből a mentséget, a végzetszerű kísértést, amelynek gyönge, szerelmes teste áldozatul esett, amikor összehasonlította őt, a sovány, nyeszlett embert azzal a pompás fickóval, akit ő maga kényszerített rá. Az asszony ráhajolt munkájára, s azon igyekezett, hogy észre se vegyék.

- Foglaljon helyet, tanító úr - folytatta Savin. - Amint mondtam, kétségbe ejt ez a nagy legény, akit itt lát. Idestova huszonkét éves lesz, megpróbálkozott már két vagy három mesterséggel, de csak arra jó, hogy nézze, amint az anyja dolgozik, és adogassa neki a gyöngyszemeket.

Philippe csakugyan meghúzódott egy sarokban, hallgatagon, mintha ott se lenne. A megalázott asszony gyöngéd tekintettel nézett rá, s a fiú csöndes mosollyal válaszolt, mintha vigasztalni akarná. Közte és anyja között valami egyetértést teremtett a közös szenvedés. Az egykori alattomos, gyáva és hazug iskolásgyerek sápadt és beteges, szomorú, erőtlen fiatalemberré nőtt fel, aki menedéket keresett még mindig fiatalnak látszó anyjának, a szenvedő és együtt érző idősebb nővérnek jóságában.

- Miért nem hallgatott rám? - mondta Marc. - Tanítót csináltunk volna belőle.

De Savin tiltakozva kiáltott fel.

- Azt már nem! Inkább maradjon a nyakamon... Micsoda foglalkozás az? Az ember húszéves koráig tömi a fejét, aztán hatvan-egynéhány frankot keres havonként, s több mint tízesztendei szolgálat után viszi fel százig!... Tanító! De hiszen senki sem akar már tanító lenni, az utolsó paraszt is inkább követ tör az országúton.

Marc nem válaszolt egyenesen.

- Azt hittem, ami Léon fiát illeti, elfogadta a tanácsomat. Hát őt sem akarja már tanítónak nevelni?

- Nem bizony! Betettem egy műtrágyakereskedőhöz. Alig tizenhat éves és már húsz frankot keres... Valamikor hálás lesz nekem.

Marc egy mozdulattal árulta el sajnálkozását. Emlékezett a kis Léonra, még pólyában látta az anyja karján. Később növendéke volt, hatéves korától tizenháromig, s értelmesebb, mint a bátyjai, a két iker - sokat várt tőle. Nyilván Savinnét is bántotta, hogy legkisebbik fia így félbeszakította tanulmányait, mert lopva, szomorú pillantással újra fölemelte szép szemét.

- Hát mit tanácsol? - folytatta Savin. - De elsősorban is arra kérem, pirítson rá erre a nagy semmittevőre, hogy így tölti el a napjait, önre talán hallgat, hiszen tanítója volt.

De e pillanatban hazajött Achille a végrehajtótól. Tizenöt éves korában kezdett dolgozni nála, mint kifutó, s már majdnem hét esztendeje volt ott, de a kenyerét még nem kereste meg. Halványabb, vérszegényebb volt, mint a testvére, siheder-képén nem ütközött még a szőr, megmaradt benne az egykori rossz diák alamuszisága és nyugtalan gyávasága, aki mindig kész egy társát elárulni, hogy valami büntetéstől megmeneküljön. Meglepődött egykori tanítója láttán, köszönt neki, s aztán kétségtelen rossz szándékkal híreket kezdett mondani.

- Nem tudom, mi lehet ma a *Kis Beaumont-i*ban. Milhomme-ék boltjában az emberek egymás kezéből tépik ki a példányokat. Bizonyosan megint arról a piszkos ügyről van szó.

Marc olvasta már a cikket: Gorgias testvér helyreigazító nyilatkozata volt, tele szemérmetlen hazugságokkal. Felhasználta ezt az alkalmat, hogy a fiatalemberek véleményét megtudja.

- Hiába erősködik a *Kis Beaumont-i* - mondotta - az eltemetett milliók históriájával és a legnyilvánvalóbb tények hetyke cáfolásával: Simon ártatlanságát mégis kezdi mindenki elismerni.

A két iker könnyedén vállat vont. Achille válaszolt, vontatott hangon.

- Az elásott milliók históriáját csak a hülyék veszik be, s annyi bizonyos, hogy a kelleténél többet hazudnak, ezt végre is észreveszi az ember. De hát mi közünk nekünk ehhez?

- Hogyan, mi közük? - kérdezte megdöbbenve, értetlenül a tanító.

- Igenis, azt akarom mondani, miért érdekelne bennünket ez a történet, amellyel már olyan régen untatnak!

Marc lassan tűzbe jött.

- Szegény fiaim, sajnálom magukat... Így hát maguk elismerik Simon ártatlanságát?

- Hát, istenem, igen. Nem egészen világos a dolog, de ha figyelemmel olvassa az ember, azt gondolja, hogy mégiscsak ártatlan lehet.

- És akkor nem lázadnak fel arra a rettentő gondolatra, hogy a fegyházban sínylődik?

- Hát az bizony kellemetlen lehet neki. De hát annyi ártatlan ember kerül fegyházba! Egyébiránt engedjék ki, semmi kifogásom ellene. De elég az embernek a maga baja, minek rontsa az életét a mások szerencsétlenségével?

Most Philippe szólalt meg, enyhébb hangon.

- Én nem foglalkozom ezzel a történettel, mert túlságosan fájna nekem. Ha mi lennénk az ügyvédek, megértem, hogy kötelességünk lenne cselekedni. De aki nem tehet semmit, okosabb, ha nem is tud semmiről, és nyugton marad.

Marc hiába tiltakozott e közömbösség, e gyáva önzés ellen, amelyet a legrútabb árulásnak tekintett. Minden egyes embernek, a legkisebbeknek, a leggyengébbeknek tiltakozásából tevődik össze a nép erős hangja, ellenállhatatlan akarata. Senki sem érezheti magát fölmentve kötelessége alól, egyetlen, magában álló tett is elég lehet, hogy a végzetet megváltoztassa. Különben sem igaz, hogy ebben a küzdelemben csak egy ember sorsáról van szó, a nemzet minden tagja szolidáris, mindenki a maga szabadságát védi, amikor megőrzi a másét. S aztán mily csodálatos alkalom ez, hogy egy csapásra elvégezzük egy egész évszázad politikai és szociális haladásának nehéz munkáját! Egyfelől a reakció minden hatalmassága szövetkezik egy szerencsétlen, ártatlan ember ellen, csak azért, hogy a régi, katolikus és monarchikus épületet fenntartsák, másfelől a jövendő minden akarása, a szellem és a szabadság minden híve, a szélrózsa minden irányából összesereglik az igazság jelszava körül; elég lenne ezeknek egyetlen erőfeszítése, hogy megsemmisítsék amazokat, a minden ízében recsegő, korhadt épület romjai alatt. Az ügy kiszélesedik, már nem csupán egy jogtalanul elítélt, szerencsétlen ártatlannak ügye. Ma már megtestesíti magában az egész emberiség mártíriumát: azt kell kiszabadítani évszázados börtönéből! És Simon kiszabadításával szabadabbá válik Franciaország népe is, előbbre halad az emberi méltóság és boldogság útján.

Marc egyszerre elhallgatott, látván, hogy Achille és Philippe elképedve néznek rá, sápadt arccal, hunyorgó, gyönge szemükkel.

- Ó, miket beszél, tanító úr? Ha ennyi mindent rak bele ebbe az ügybe, nem értjük meg, annyi bizonyos. Nem tudunk és nem tehetünk semmit.

Savin gúnyosan nevetett, izgett-mozgott, csak hallgatta, nem akarta félbeszakítani. Végre is kitört, s a tanítóhoz fordulva így szólt:

- Már megbocsásson, tanító úr, ez mind butaság. Ami Simon ártatlanságát illeti, abban én kételkedem. Nem titkolom, megmaradtam a régi felfogásom mellett, és nem olvasok semmit, inkább megöletném magam, semhogy egy sort is lenyeljek ebből a sok sületlenségből. És nem azért beszélek így, mintha szeretném a papokat! Piszkos dögök, tőlem a nyavalya törheti ki valamennyit. Csakhogy a vallás az vallás. Akárcsak a hadsereg, az is Franciaország vére. Köztársasági vagyok, szabadkőműves, még szocialistának is merem mondani magamat, a szó helyes értelmében; de mindenekelőtt francia vagyok, nem akarom, hogy a hazám nagyságához nyúljanak. Simon tehát bűnös, minden ezt bizonyítja: a közvélemény, a bíróság elé tárt bizonyítékok, az elítéltetése, a zsidók gyalázatos üzelmei, amiket még most is folytatnak a megmentése érdekében. És ha csuda módon mégse lenne bűnös, az nagy szerencsétlenség lenne az országra nézve, föltétlenül bűnösnek kell lennie.

Ekkora elvakultság és ostobaság előtt Marc kénytelen volt meghátrálni. Már indulóban volt, amikor megérkezett Hortense, leánykájával, a majdnem hétesztendős Charlotte-tal. Nem volt már a csinos Hortense, gondok közt, nagy fáradsággal, szegényesen élt, amióta feleségül kellett mennie csábítójához, a tejeslegényhez. Savin egyébként elég rosszul fogadta, mint haragtartó apa, aki szégyenkezik e házasság miatt, gyógyíthatatlan kistisztviselői gőgjében megsebezve. És a kis Charlotte egész bájosságára, eleven eszére szükség volt, hogy ezt a sok keserűséget megenyhítse.

- Kezit csókolom, nagypapa, nagymama... Tudod-e, hogy megint első voltam olvasásban, érmet kaptam Mazeline kisasszonytól!

Édes volt a gyerek, Savinné otthagyta gyöngyeit, karjába kapta, és megvigasztalódva, boldogan csókolgatta. A kislány Marc felé fordult, akit igen jól ismert.

- Tudja-e, tanító úr, hogy első lettem? Szép dolog ám elsőnek lenni!

- Bizony, kedveském, nagyon szép dolog elsőnek lenni. Azt is tudom, hogy nagyon jó vagy... Látod, mindig hallgatni kell Mazeline kisasszonyra, mert az tanult, okos nővé fog nevelni, boldog leszel, és boldoggá teszed magad körül a többieket is.

Hortense zavartan ült le, Achille és Philippe pedig összenézett, szerettek volna még elmenni hazulról vacsora előtt. Hanem Savin halkan morogni kezdett: boldoggá tenni a többieket is - hát ez bizony újság lenne, mert őt ugyan sem a nagymama, sem a kislány édesanyja nem tette boldoggá; és ha Mazeline kisasszony végrehajtja azt a csodát, hogy egy leányt tisztességes és hasznos teremtéssé nevel, majd megmondja ő Rouzaire kisasszonynak a magáét. Aztán bosszankodva látta, hogy a felesége nevet, mintha megfiatalította, megszépítette volna a gyermek; oly durva szóval küldte vissza a munkájához, hogy az asszony könnyes szemmel hajolt újra a gyöngyei fölé.

Amikor Marc fölállt, Savin ismét visszatért ahhoz a gondhoz, amely foglalkoztatta.

- Szóval, semmi tanácsot nem ad ennek a semmittevő Philippe-nek a dolgában... Salvan révén, aki barátja Le Barazer-nek, talán szerezhetne neki egy kis helyet a prefektúrán.

- Ezt csakugyan meg lehetne próbálni. Megígérem, hogy szólok róla Salvannak.

Lehajtott fejjel, lassan lépdelt az utcán, és összefoglalta magában három látogatásának eredményét, három egykori növendéke családjánál. Achille és Philippe, a hivatalnok fiai kétségtelenül érettebb, szabadabb gondolkozásúak, mint Doloir kőműves két fia, de azok is mentek már Fernand-nak, a parasztfiúnak alantas hiszékenységétől. A Savin-fiúkban még meg lehetett találni az apa elvakult csökönyösségét, aki nem tanult és nem felejtett semmit, s megmaradt az ostoba tévedés kerékvágásában; gyermekei alig-alig haladtak valamivel több józan ész és logika felé. Mégiscsak történt egy lépés, s ennyivel is be kell érnie. De mily szomorú dolog majdnem tizenöt esztendős erőfeszítését egybevetni ezzel a csekély javulással! Bor-

zongás fogta el arra a gondolatra, hogy mennyi elszánt munka, odaadás és hit kell a szegény elemi iskolai tanítóknak, amíg az elbutított, szolgaságba döntött, bemocskolt, szenvedő kis embereket öntudatos és szabad emberekké változtathatják. Nemzedékekre lesz még szükség. Kísértette a szegény Simon emléke, miatta is fájt neki, hogy nem tudta egészséges vetéséből az igazság népét kisarjasztani, amely fellázad a régi igazságtalanság ellen és helyre is hozza majd. A nemzet még mindig nem akar azzá a nemes, nagylelkű, igazságos nemzetté válni, amelyben oly sokáig hitt. Agyát és szívét egyaránt gyötörte ez, nem törődött bele az ostobán fanatikus Franciaország gondolatába. Aztán derűs látomás jelent meg a szeme előtt: a kis Charlotte-ot látta, a nyílt szemű leánykát, akit oly boldoggá tett az elsősége - s újra reménykedni kezdett: a jövő a gyermeké, miért ne haladnának mérföldes lépésekkel ezek a drága kis teremtések, ha majd szilárd és egyenes elmék vezetik őket a világosság felé?

Hazatérőben egy találkozás ismét összeszorította a szívét. Férou-né ment el mellette, kezében csomaggal, munkát vitt haza. Idősebbik leányát elvesztette - hosszú szenvedés után inkább a nyomorúság, mint a láz ölte meg. A kisebbikkel azóta is nyomorúságos odúban lakott, mindketten ölték magukat a munkával, de jól nem lakhattak soha.

Marc megállította, mert látta, hogy lesütött szemmel akar elsurranni mellette, szégyelli a nyomorúságát. Nem volt már az a kövérkés, kellemes külsejű, húsos szájú, szép szemű szőke asszony, aki régen, korán megvénült, megrokkant, fáradt arcú szegény teremtés lett belőle.

- Nos, kedves Férou-né, boldogul-e valahogy a varrással?

Az asszony eleinte dadogott, aztán visszanyerte biztonságát.

- Ó, tanító úr, dehogyis boldogulok! Hiába tesszük tönkre a szemünket, jó, ha ketten fölvisszük napi huszonöt sou-ra.

- És a segélykérés, amit a prefektúrára adott be, mint tanító özvegye?

- Még csak nem is válaszoltak rá. Amikor aztán magam merészeltem elmenni, azt hittem, letartóztatnak. Egy szép szakállú, magas barna ember azt kérdezte, bolondnak nézem-e őket, hogy eszükbe merem juttatni az uramat, a katonaszökevényt, az anarchistát, akit a haditörvényszék elítélt, és úgy kellett leütni, mint a veszett kutyát. Úgy rám ijesztett, hogy máig sem tértem magamhoz.

Marc megborzongva hallgatott, s az asszony egyre jobban nekibátorodott.

- Úristen! Veszett kutya, az én szegény uram! Hiszen ismerte, amikor még Moreux-ben éltünk. Egyre csak önfeláldozásról, testvériségről, igazságról álmodozott, s a nyomorúság, üldözés, igazságtalanság vette el az eszét... Amikor örökre itthagyott, azt mondta: „Franciaországnak vége, tökéletesen elrohasztották a papok, megmérgezték a piszkos újságok, s úgy beletaszították a tudatlanságnak és hiszékenységnek sarába, hogy soha többé ki nem lehet húzni belőle”... És látja, igaza volt.

- Nem, nem, kedves Férou-né, nem volt igaza. A haza sorsa felől soha sem szabad kétségbeesni.

De az asszony most már nekihevülten kiáltotta:

- Én mondom, hogy igaza volt!... Hát nincs szeme? Nem szégyen az, ami Moreux-ben történik, hogy ez a Chagnat, a papok talpnyalója, minden erejével elbutítja a gyermekeket, de úgy, hogy esztendők óta egyik sem szerezte meg a végbizonyítványt! És Jauffre, a maga jonville-i utóda, az is szép munkát végez, hogy a plébánosának, Cognasse abbénak kedvét keresse! Ahogy ezek nekiláttak a munkának, remélni lehet, hogy Franciaország tíz éven belül elfelejt írni-olvasni!

Kiegyenesedett, jós-szavakat mondott gyűlöletében, a társadalmi igazságtalanságtól összemorzsolt szegény asszony sötét keserűségével.

- Ide hallgasson: vége ennek az országnak, ettől ugyan nem telik ki többé se jóság, se igazság, le fog zülleni a halott nemzetek sorába, amelyeknek rothasztó férge a katolicizmus.

Megrázta ez a kitörés, reszketett, hogy többet beszélt a kelleténél, s elsurrant, nyugtalanul, alázatosan, haza a nyomorúságos zugba, ahol halvány, hallgatag leánya várta.

A megdöbbent Marc úgy érezte, mintha Férou hangját hallotta volna. Férou hangja tört ki a sírból, hogy elkiáltsa a szegény, lesújtott tanító kálváriájának nyers pesszimizmusát, vad tiltakozását. De ha e szavakból levonta is az ember a harag túlzását, nagyon igazat mondtak: Chagnat tovább is butította Moreux-t, Jauffre betetézte halálos munkáját Jonville-ban, Cognasse abbé makacs és korlátolt vezetése alatt - bár titkos haraggal látta, hogy érdemeit még mindig nem ismerik el, s nem kapott rögtön igazgatói állást Beaumontban. Egyébiránt az egész vidéken gyönge lábon állt az elemi oktatás nagy műve. A beaumont-i iskolák még majdnem mind megfélemlített tanítók és tanítónők kezén voltak, akik előmenetelükkel törődtek, és kímélték az egyházat. Rouzaire kisasszony a legnagyobb sikereket aratta istenes buzgalmával. A nyugdíjazott Doutrequin, az egykori köztársasági, akit politikai aggályai lassanként a reakcióhoz sodorták, mindenható tekintély maradt, s nagyszerű jellemét mintaképül állították az újabb nemzedék elé. Hogy is hihettek volna a fiatal tanítók Simon ártatlanságában, hogy dolgozhattak volna a szerzetesi iskolák lerombolásán, amikor egy ilyen ember, 1870 egyik harcosa, a köztársaság megalapítójának barátja, a szerzetesrendek pártjára áll, a zsidóktól fenyegetett haza nevében? Egy Mazeline kisasszonnyal, aki oly szilárdan végzi az ész és a jóság munkáját, egy Mignot-val, akit a példa megtérített, a jó küzdelem harcosává tett - hány gyáva áruló áll szemben, s mily lassan gyarapodik a tanítóság szabad gondolkodásban, nagylelkűségben, önfeláldozásban, bár a tanítóképző évről évre küldi neki az erősítéseket! Pedig hát Salvan folytatja az újjáteremtés művét, lángoló hitével s azzal a meggyőződésével, hogy egyedül a szerény néptanító mentheti meg az országot a klerikális sötétségtől és megsemmisüléstől, ha majd felszabadul maga a tanító is, és képes lesz az igazságot tanítani. Ahogy szünetlenül ismételte: amennyit a tanító ér, annyit fog érni a nemzet. A haladás azért oly lassú, mert a fejlődés munkája, hogy jó tanítómestereket hozhasson létre, egymást követő nemzedékek során oszlik meg, mint ahogy növendékek nemzedékeire lesz szükség, hogy a tévedéstől és hazugságtól megszabadult igazságos nép megszülethessék.

És az egész, lesújtó eredményű vizsgálódásból, a Férou sírjából kitörő kétségbeesett kiáltásból Marc lelkében nem maradt egyéb, csak lázas vágyakozás, hogy kettőzött erővel folytassa a küzdelmet. Egy idő óta főként az iskolán kívüli oktatással foglalkozott, hogy fönntartsa a kapcsolatot a tanítók és régi növendékeik között, akiket a törvény tizenhárom éves korukban kivett a kezükből. Baráti társaságok keletkeztek mindenütt, s már arról álmodoztak, hogy szövetségbe vonják össze egy kerületnek, megyének, sőt egész Franciaországnak hasonló társaságait. Aztán patronázs, kölcsönös biztosító, nyugdíj- és segélyező társulatok alakultak. De az ő céljának szempontjából legkívánatosabbnak látszott a felnőttek esti tanfolyamának megszervezése a községi iskolában. Mazeline kisasszony már kitűnő és nagysikerű példát adott: a hét bizonyos estéin tanfolyamokat rendezett nagy leánnyá növekedett tanítványai számára, főzésből, házi egészségtanból, betegápolásból. Oly nagy számmal jelentkeztek a leányok, hogy végül vasárnap délutánját is feláldozta azok számára, akik este nem egykönnyen szabadulhattak el hazulról. Gyakran elmondta, mily boldog, hogy amikor már tőle telhetően megtanította leánykáit az igazságra, segítségükre lehet abban is, hogy jó feleségek és jó anyák legyenek, akik rendben tudják tartani a házuk táját, s örömet, egészséget, boldogságot terjesztenek maguk körül. Marc is azt tette, amit ő, hetenként háromszor újra kinyitotta estére az iskoláját, összehívta az iskolából kikerült fiúkat, s igyekezett oktatásukat ki-

egészíteni az élet minden gyakorlati kérdésének területén. Számolatlanul vetette a jó magot az ifjú agyvelőkbe, s úgy gondolta, hogy elég jutalma lesz fáradozásának, ha száz közül egyetlen mag kicsírázik és gyümölcsöt hoz. Különösen az a néhány növendék érdekelte, akit rá tudott bírni, hogy tanítói pályára lépjen; ezeket ott tartotta, előkészítette a tanítóképző vizsgájára, egész lelkével beléfeküdt ebbe a munkába. Ő ezekre a különórákra áldozta vasárnap délutánjait, s oly boldog volt este, mintha ragyogóan szórakozott volna.

Marc egyik győzelme volt ekkoriban, hogy meggyőzte Doloirnét, s az tovább engedte tanulni Jules-t, hogy azután beléphessen a tanítóképzőbe. Egyik régi növendéke ott volt már, a legkedvesebb, Sébastien Milhomme, akinek anyja, Alexandre özvegye, ismét elfoglalta helyét a papírkereskedésben sógornője mellett, amióta újból szóba került Simon ártatlansága, s a világi iskola visszanyerte becsületét. De tapintatosan homályban maradt ezután is, nehogy elvadítsa a klerikális vevőket, akik még mindig nagy urak voltak. Sébastien másodéves volt már, s nagyon megszerette Salvan is, aki boldogan számított rá, mint az igaz eszme egyik hirdetőjére, aminőkkel a falvakat el akarta árasztani. Az iskolai év kezdetén Marcnak az az öröme is megvolt, hogy egy másik növendékét is rábízhatta öreg barátjára, Joseph Simont, ártatlanul szenvedő kollégájának fiát, aki minden kínos akadály ellenére elhatározta, hogy tanító lesz, mint az apja, mert ott akart győzni, ahol az a drága, porig lesújtott ember oly tragikusan harcolt. Sébastien és Simon találkoztak tehát - ugyanaz a buzgalom, ugyanaz a hit töltötte el őket, még szorosabbra fűzve régi iskolatársi viszonyukat. És milyen szép órák voltak azok, amikor egy-egy szabad délutánjukon elmehettek Maillebois-ba, hogy régi tanítójuk kezét megszorítsák!

Marc az események lassú folyása közben egyre várakozott, egyik nap kétségbeesett, másik nap reménykedett. Hiába számított arra, hogy Geneviève végre megvilágosodott elmével, a mérgezésből kigyógyulva visszatér hozzá; egyetlen vigasza és kitartó reménye leányának nyugodt szilárdsága volt. Louise, ahogy megígérte, minden csütörtökön és vasárnap meglátogatta, mindig jókedvűen, telve szelíd elszántsággal. Nem merte anyjáról kérdezgetni, mert a leányka hallgatott, nyilván kínosnak érezte ezt a tárgyat, amíg jó hírt nem hozhat. Közel járt tizenhatodik évéhez, s ahogy idősebb lett, mélyebben átérezte a nyílt sebet, amelytől mindhárman szenvedtek, s úgy szerette volna, ha ő lehet a közvetítő, a gyógyító orvos, aki egymás karjába vezeti a szeretett szülőket. Hanem amikor apjának tekintetén nagyon is meglátszott a türelmetlen aggodalom, tapintatosan ráterelte a szót a szörnyű helyzetre, amely örökösen kísértette őket, s amelyről nem beszéltek.

- Mama nagyon beteges, kímélni kell, nem merek még úgy beszélni vele, mint igazi barátnővel. Mégis reménykedem; vannak percek, amikor átölel és könnyes szemmel szorít magához. Igaz, máskor meg kemény és igazságtalan, azzal vádol, hogy nem szeretem, panaszkodik, hogy sohasem is szerette senki... Látod, apám, jónak kell lenni hozzá, mert borzasztóan szenvedhet, ha azt hiszi, hogy a szeretetét soha többé nem elégítheti ki.

Marc izgatottan kiáltott fel:

- De hát miért nem jön vissza? Én még mindig halálosan szeretem, és oly boldogok lennénk, ha ő is szeretne még!

Louise szelíden, szomorú és cirógató mozdulattal tette kezét a szájára.

- Nem, nem, apám, ne beszéljünk erről. Rosszul tettem, hogy belekezdtem, így csak még jobban fáj. Várni kell... Most ott vagyok mama mellett; egyszer majd belátja, hogy csak mi ketten szeretjük. Hallgatni fog rám, és velem jön.

Máskor meg villogó szemmel, elszánt képpel érkezett haza, mintha éppen most vívott volna meg valami harcot. Marc nem is tévedett, és így szólt:

- Megint jeleneted volt a nagymamával.

- Észrevetted? Igaz, ma reggel jó órahosszat magánál tartott, hogy megszégyenítsen és megriasszon az első áldozás miatt. Úgy beszélt velem, mint utolsó, elvetemült teremtéssel, leírta nekem a pokol iszonyatos kínszenvedéseit, mert csodálkozik és megbotránkozik azon, amit ő az én érthetetlen csökönyösségemnek nevez.

Marc megnyugodott és földerült egy pillanatra. Annyira félt attól, hogy az ő gyermeke is engedni fog, mint a többi leányka! Oly boldogan látta, hogy akarata, elméje szilárd marad akkor is, ha ő nincs mellette, hogy támogassa! Aztán elérzékenyült, elképzelte leányát a százféle nyomás, veszekedés és jelenet között, amikkel állandóan gyötörhették.

De Louise már nyugodtan, békésen mosolygott.

- Ó, veszekedni nem szoktunk, apám. Sokkal jobban tisztelem nagymamát, semhogy veszekedjem vele. Ő az, aki folyton haragszik és villámokat szór. Én tisztességtudóan hallgatom, semmi ellenvetést nem teszek. Amikor aztán befejezte és kétszer-háromszor újra elmondta, amit akart, én csak ennyit felelek, nagyon szelíden: „Mit csináljunk, nagymama, megígértem apámnak, hogy húszéves koromig várok, akkor határozom el, hogy az első áldozást elvégzem-e vagy sem, és állom a szavamat, mert megesküdtem rá.” Ettől a mondattól nem térek el, már kívülről tudom, egy szó változtatás nélkül ismételgetem. Ezért vagyok legyőzhetetlen. Már sajnálni is kezdem szegény nagymamát, annyira megharagszik, s rám csapja az ajtót, mihelyt ebbe a mondatba belekezdek.

Lelke mélyén szenvedett ettől az állandó hadiállapottól. De látva az apja elragadtatását, kedvesen a nyakába ugrott.

- Ugyan, légy nyugodt! A te lányod vagyok. Ha egyszer elhatároztam, hogy nem teszek meg valamit, arra nem vesznek rá soha.

Harcot kellett vívnia azért is, hogy tanulmányait folytathassa, mert elhatározta, hogy a tanításnak szenteli magát. Tanítónő akart lenni, és szerencsére ebben mellette volt az anyja, támogatta a tervét, mert a jövőt bizonytalannak látta, nyugtalankodott Duparque-né növekvő fukarsága miatt, akinek vagyonkája kegyes alapítványokra folyt el. A nagymama egyébiránt, amióta az anyának és leányának szállást adott, tartásdíjat követelt tőlük, hogy kellemetlenkedjék Marcnak, akinek ilyenformán súlyosan meg kellett terhelnie kis fizetését. Lehet, hogy a visszautasításban, a botrányban reménykedett, jó barátainak tanácsát követve, akiknek láthatatlan keze irányított mindent. De Marc kevésből is megélt, és tüstént beleegyezett, mintha örült volna, hogy mégis családapa maradt, aki dolgozik családjáért és eltartja. Magánosságát még súlyosabbá tette a szükség, s Mignot-val együtt igen-igen egyszerűen étkeztek. Ez nem fájt neki, megnyugtatta a tudat, hogy Geneviève-et meghatotta az önzetlensége, s ez is egyik oka volt annak, hogy helyeselte Louise pályaválasztását, mert jövőjét biztosítani akarta. Louise tehát a végbizonyítvány megszerzése után tovább dolgozott Mazeline kisasszonnyal, készült a felvételi vizsgára, s ebből is kellemetlen vitái támadtak Duparque-néval; azt dühítette a sok tudomány, amit most divatból beletöltögetnek a leányokba, holott szerinte beérhetnék a katekizmussal. És mert Louise nagy tisztelettel állandóan azt felelte: „Igenis, nagymama... úgy van, nagymama...” - még jobban erőt vett rajta a harag, s végül már Geneviève ellen fordult, aki néha nem bírta tovább, és szembeszállt vele.

Marc egy napon csodálkozva kérdezte a hírek hallatára:

- Hát édesanyád veszekedett nagymamával?

- Igen, papa. Sőt, már másodszor vagy harmadszor. És, tudod, mama nem teketóriázik sokat. Mindjárt megharagszik, kiabál, és elvonul duzzogni a szobájába, ahogy itt szokta, mielőtt elment.

Marc csak hallgatta, nem akarta elárulni titkos örömét, ébredező reménységét.

- És Berthereau-né? - kérdezte. - Bele szokott avatkozni ezekbe a vitákba?

- Ó, Berthereau nagymama sohasem szól semmit. Azt hiszem, velem és mamával tart; de nem mer a pártunkra állni, fél, hogy baj lesz belőle... Nagyon betegnek, nagyon szomorúnak látszik.

De ismét hónapok teltek el, és Marcnak egyetlen reménysége sem vált valóra. Egyébiránt igen tapintatosan kérdezgette a leányát, irtózott attól, hogy kémnek használja, aki pontosan tájékoztatja, mi történik a Kapucinus téri zord kis házban. Amikor Louise magától már nem beszélt, hetekre visszaesett aggodalmas tudatlanságába, s újra elvesztett minden reményt. Vigasztalást csak a szép csütörtök és vasárnap délutánokon talált, amelyeket oly boldogan töltött el Louise-zal. Három óra tájban nemegyszer megérkezett Beaumont-ból a két képzős. Joseph Simon és Sébastien Milhomme, s hatig Maillebois-ban maradtak, boldogan, hogy ott találják egykori kis barátnőjüket, Louise-t, akiben éppen úgy feszült a fiatalság, a bátorság és a hit, mint őbennük. Nagy beszélgetések, nagy kacagások voltak, és egész hétre való örömet hagytak hátra a szomorú, magános lakásban. Marc új erőre kapott, s néha megkérte Joseph-et, hogy hozza el Sarah húgát Lehmannéktól, ahová érkezésekor először mindig beköszönt, s megmondta Sébastiennek is, hogy örülne, ha elhozná magával az anyját. Szerette volna maga köré csoportosítani a jó embereket, a jövőt szolgáló erőket. S ezeken a meleg összejöveteleken újraszövődtek a régi rokonszenvek, gyöngéd és komoly erőre kaptak Sébastien és Sarah, meg Joseph és Louise között - ő pedig mosolygott, egyedül a holnap ifjú népétől várta már a győzelmet, és rábízta a dolgot a jó természetre, a boldogító szerelemre.

Egyszerre csak, a Semmítőszék kétségbeejtő lassúságának közepette, egy olyan pillanatban, amikor egész bátorságuk cserbenhagyta őket, David és Marc levelet kaptak Delbostól. Nagy újságot közölt velük, s kérte, hogy ennek megbeszélésére jöjjenek el hozzá. Sietve megjelentek az ügyvédnél. A nagy újság, amely nemsokára villámcsapásként sújtott le Beaumont-ra, az volt, hogy Jacquin, az egyházmegye építésze, feje annak az esküdtszéknek, amely Simont annak idején elítélte, hosszú és keserves harc után elhatározta végre, hogy könnyít a lelkiismeretén. Ez a jámbor, gyónni és áldozni járó ember szilárd hitével és tökéletes becsületességével végre is nyugtalankodni kezdett az üdvössége miatt, és azon töprengett, vajon elhallgathatja-e a birtokában levő igazságot, az örök kárhozat veszélye nélkül. Beszélték, hogy gyóntatója megdöbbent, nem mert nyilatkozni, s azt a tanácsot adta, hogy kérdezze meg Crabot atyát; s hír szerint az építész azért hallgatott még hónapokig, mert a jezsuita atya rendkívüli erőszakossággal akadályozta a megszólalásban, az egyház politikai érdekeire hivatkozva. Csakhogy Jacquin éppen kereszténysi aggodalmában nem tudta tovább hordozni félelmes titkát, mert hitt Krisztus istenségében, aki azért szállott le a földre, hogy az igazság diadalát biztosítsa. Ez a magába fojtott igazság, amely most égette a lelkét, az volt, hogy Gragnon elnök egy olyan iratot közölt az esküdtszékkel, amelyről sem a védelemnek, sem a vádlottnak nem volt tudomása. Az elnök, amikor behívták a tanácskozószobába, hogy az esküdteket a kiszabható ítéletről tájékoztassa, megmutatott nekik egy levelet, amelyet abban a pillanatban, a tárgyalás bezárása után kapott, Simonnak egy barátjához intézett nevezetes levelét, s az utóiratot, meg a kézjegyet, amely teljesen hasonló volt az írásmintán látható kézjegyhez. Erre a bizonyítékra célzott Philibin atya, szenzációs vallomásában, amikor felkiáltott, hogy szeme előtt volt Simon bűnösségének bizonyítéka, de többet nem mondhat, mert köti a gyónási titok. És megállapították, hogy bár maga a levél csakugyan Simon írása volt, az utóirat és a kézjegy föltétlenül szemérmetlen hamisítás, sőt durva hamisítás, amely egy gyermeket sem tévesztett volna meg.

Ujjongott is Delbos, amikor David és Marc beléptek hozzá.

- Nohát, nem megmondtam? A törvénytelen közlés bizonyítva van! Jacquin most írt a Semmítőszék elnökének, megvallja az igazat, és kéri a kihallgatását... Tudtam, hogy Simonnak ez a levele benne van az iratcsomóban, mert Gragnon nem merte megsemmisíteni. De milyen nehéz volt kiszedni onnét, és szakértői véleményt szerezni az írásról! Megszimatoltam a hamisítást, éreztem a dologban a félelmes Philibin atya kezét... Milyen nehézkesnek, milyen közönségesnek látszott az az ember, s minél tovább jutok ebben az ügyben, annál inkább növekedni érzem, mint a furfang és vakmerőség hajlékony lángelméjét. Látják, nem érte be azzal, hogy leszakította az írásminta bélyegzős sarkát, hanem Simon egy levelét is meghamisította, s úgy rendezte a dolgot, hogy ez az utolsó pillanatban bírja döntésre az esküdtszéket, mert a hamisítás bizonyosan az ő munkája.

David annyi csalódás után még mindig félt valamitől.

- De hát - kérdezte -, meg van győződve arról, hogy ez a Jacquin, az egyházmegye építésze, aki a papok kegyétől függ, mindvégig ki fog tartani?

- Erről tökéletesen meg vagyok győződve... Nem ismerik Jacquint. Nem függ a papok kegyétől, ama ritka keresztények közé tartozik, akik csak a lelkiismeretüktől függenek. Különös dolgokat mondtak el nekem Crabot atyával folytatott beszélgetéseiről. A jezsuita nagy hangon kezdte, eleinte azt hitte, hogy összemorzsolhatja a maga parancsoló Istenének nevében, aki megbocsátja és helyesli a leggonoszabb tetteket is, ha az egyház javáról van szó. Csakhogy Jacquin ugyancsak Isten nevében felelt, aki meggyőződése szerint sem a tévedést, sem a hazugságot, sem a bűnt nem tűri meg. Szép csata volt, szerettem volna végignézni - az egyszerű hivő és egy összeomló vallás politikai ügynöke közt. És úgy mondták nekem, hogy végül a jezsuita alázkodott meg, az könyörgött térden állva a becsületes embernek, de nem tudta megakadályozni abban, hogy kötelességét teljesítse.

- De azért - szakította félbe Marc -, elég későre könnyített a lelkiismeretén.

- Ez igaz. Nem mondom, hogy mindjárt tisztán látta a kötelességét. Először is éveken át nem tudta, hogy az a közlés, amit Gragnon tett az esküdtszék előtt, törvénytelen. Így van ez úgyszólván minden esküdttel, fogalmuk sincs a törvényről, a magas rangú bíró szájából elfogadnak mindent. Aztán nyilvánvalóan habozott, s hosszú éveken át hordozta magában ezt a lelkiismereti aggályt, mert félt a botránytól. Vajon megismerjük-e valaha ennek az embernek gyötrelmes harcait, aki gyónni és áldozni járt, s közben rettegett a kárhozattól? De biztosíthatom önöket: mihelyt meggyőződött arról, hogy az írás hamisítvány, nem habozott többé, elhatározta, hogy beszél, még ha a Szent Maxentius-székesegyház összeomlik is, annyira meg volt győződve arról, hogy minden körülmények között Istenét kell szolgálnia.

Aztán Delbos jókedvűen összefoglalta a helyzetet, mint aki hosszú erőfeszítés után végre célhoz ért.

- Szerintem a pörújrafölvétel elintézett dolog. Kezünkben van már a két új tény, amit sejtettem, s amit oly nehéz volt megállapítani. Először is az írásminta a Testvérektől való, a kézjegy nem Simon írása. Aztán pedig Gragnon elnök törvénytelenül közölt az esküdtszékkel egy iratot, amelyről kiderült, hogy hamisítvány. Ilyen körülmények közt lehetetlen, hogy a Semmítőszék meg ne semmisítse az ítéletet.

David és Marc sugárzó arccal távozott. De milyen félelmes moraj zúgott fel Beaumont-ban, amikor ismeretessé vált Jacquin levele, vallomása és jelentkezése a tanúskodásra! A személyében érintett Gragnon elnök bezárkózott, nem volt hajlandó válaszolni az újságíróknak, gőgös hallgatásba burkolódzott. Azt mondták, egészen megsemmisült, elvesztette a nagy vadász és nőcsábász kedélyes iróniáját, hiszen a végső összeomlás fenyegette, közvetlenül nyugdíjazása előtt, amikor meg kellett volna kapnia a becsületrend tiszti szalagját. Felesége, a szép Gragnonné, amikor már kivénült abból a korból, hogy verseket olvasson Jarousse

tábornok fiatal tisztjeinek társaságában, kissé elkésetten térítette meg az urát, megmagyarázva neki a jámbor öregség előnyeit; s a férj hallgatott rá, gyónt és áldozott, példaképe volt a buzgó katolikusnak, s ez érthetővé tette, hogy Crabot atya oly szenvedélyesen igyekezett Jacquin vallomását megakadályozni. A jezsuita mindenekfölött Gragnont akarta megmenteni, ezt a fontos hívőt, akire büszke volt az egyház. Egyébként Beaumont egész bírósága azonosította magát az elnökkel, saját műveként, sőt, remekműveként védelmezte a régi ítéletet, amelyhez hozzányúlni is hazaárulás. E büszke, méltatlankodó kiállás mögött aljas, gyáva, piszkos félelem didergett, félelem a fegyháztól, a csendőröktől, akik egy szép napon lecsapnak nehéz kezükkel a hermelinprémes, fekete vagy vörös talárokra. Az egykori államügyész, a szép Raoul de La Bissonnière, nem volt már Beaumont-ban, Mornay-ben, egy szomszédos fellebbviteli bíróságnál töltötte be ugyanezt az állást, ahol végképpen elsavanyodott, mert kétségbe ejtette, hogy most sem emelkedett Párizsig, hiába alkalmazkodott minden kormányhoz oly simulékony ügyességgel. Daix vizsgálóbíró, aki törvényszéki bíróvá lett, nem távozott a városból, s még egyre gyötörte rettentő felesége, akinek becsvágya és kielégítetlen fényűző hajlamai tönkretették szerény háztartásukat; azonfelül, hogy állítólag Daix is, mint Jacquin, lelkifurdalástól szenvedett, s már-már felszabadította magát feleségének fanyar uralma alól, elárulva, hogy annak idején gyáván hallgatott rá, amikor már megszüntető végzést akart volna hozni bizonyítékok hiánya miatt. Fenekestül felfordult az egész törvényszék, átjárta a harag és a rémület szele, s mindenki várta a nagy összeomlást, amely megsemmisíti az emberi igazságszolgáltatás régi, elkorhadt épületét.

Éppen így megrázkódott Beaumont-ban a politikai világ, és elvesztette a fejét. Lemarrois képviselő, a város polgármestere, mint egykori radikális köztársasági, úgy érezte, hogy túlcsapott rajta és könnyen elsodorhatja ez a végső válság, amely megfosztotta jelentőségüktől a pártokat, s felvonultatta a látóhatáron a nép eleven erejét. Az okos Lemarrois-né népes szalonja még erősebben hangsúlyozta reakciós irányát. Gyakran megjelent ott Marcilly, aki egykor az értelmiségi ifjúság képviselője, a francia gondolat reménysége volt, most pedig valami politikai bénulásba esett, riadtan tapogatózott, hogy merre találja meg személyes érdekét s mozdulni sem tudott örökös félelmében, hogy nem választják meg újra. Megfordult a szalonban Jarousse tábornok is, akinek jelentéktelensége már-már támadó jelleget öltött, amióta nem emlegették többé katonai államcsínnyel kapcsolatban, s mintha ösztökélte volna örökös rikácsolásaival a felesége, ez a kis fekete asszony, aki annyira kiaszott már, hogy tisztességesnek kezdték tartani. Eljött néha Hennebise prefektus is, csöndes felesége társaságában; mindkettejüknek egyetlen vágya volt, hogy békességben éljenek mindenkivel, mert ezt kívánta a kormány is: nem kellenek bonyodalmak, csak kézszorítások és mosolyok. Nagyon féltek a választások rossz eredményétől, mert a megyét lázba hozta a Simon-ügy újrafelvétele és Marcilly, de titkon maga Lemarrois is elhatározta, hogy alattomban összefog reakciós kollégáival, elsősorban Hector de Sangleboeuffel, hogy eltiporhassák a szocialista jelölteket, főként Delbost, akinek bizonyos a sikere, ha az ártatlannak, a mártírnak az ügyét megnyeri. Ezért volt oly nagy a felfordulás, amikor értesültek Jacquin beavatkozásáról, amely elkerülhetetlenné tette a pör revízióját. A simonisták diadalmaskodtak, az anti-simonisták néhány napig össze voltak törve. Az előkelő világ sétahelyén egyébről sem beszéltek, s hiába írta olvasói kedvéért napról napra a *Kis Beaumont-i*, hogy a revíziós kérelmet kétharmad szótöbbséggel el fogják vetni, az egyház barátainak körében mégis nagy volt a kétségbeesés, mert az eshetőségek számbavétele, amivel családi körben mindenütt hevesen foglalkoztak, éppen az ellenkező eredményt mutatta.

A tanügyi körök nem mutogatták örömüket. Majdnem mindenki meggyőződéses simonista volt, de oly sokszor reménykedtek már hiába, hogy nemigen mertek már örülni. Forbes rektor különösen nagy megnyugvással várta azt a napot, amikor megszabadul a maillebois-i tanító, Marc Froment ügyétől, amely miatt állandóan támadták a reakciós hatalmasságok. Bár sem-

mibe sem akart beleavatkozni, s mindent rábízott Le Barazer főigazgatóra, kénytelen volt szóba hozni előtte, hogy egy kivégzés elkerülhetetlenné válik. Le Barazer maga sem tudott tovább ellenállni, s közeledni látta azt a pillanatot, amikor bölcs politikája Marc feláldozására kényszeríti; meg is vallotta ezt Salvannak, s az valósággal kétségbeesett. Annál vígabban és diadalmasabban fogadta a derék Salvan Marc látogatását, amikor meghozta a jó hírt, hogy a közeljövőben bizonyos a revízió. Megölelte, s tudtára adta a szorongató veszedelmet, amelytől csak a Semmítőszék szerencsés döntése mentheti meg.

- Édes fiam, ha a revíziót el nem határozzák, magát okvetlenül elcsapták volna, mert most túlságosan exponálta magát, s az egész reakció a fejét követeli... Boldog vagyok, maga győzött, s a mi világi iskolánk diadalmaskodik.

- Rá is fér nagyon - mondta Marc -, olyan kicsiny területet hódítottunk el a tévedéstől és a tudatlanságtól, bármennyit fáradozott is ön, hogy jó tanítókat ajándékozzon az országnak.

Salvan megszokott mozdulatával fejezte ki rendíthetetlen reménységét.

- Nem egy emberélet kell ehhez, annyi szent. Mindegy, mégis haladunk, és célhoz fogunk érni.

De végképpen az győzte meg Marcot diadaláról, hogy mily lelkesen rohant felé Mauraisin, a szép tanfelügyelő, amikor Salvantól kilépett.

- Ó, kedves Froment úr, milyen boldog vagyok, hogy találkozom magával! Olyan ritkán látjuk egymást szolgálaton kívül!

Az ügy újrafölvétele óta halálos nyugtalanság gyötörte Mauraisint. A megtalált írásminta, a papír sarka, amit Philibin atya letépett, a most fölfedezett hamisítás irtózatos félelmet ébresztett benne, hogy helytelen utat választott. Idáig nyíltan az antisimonisták pártjára állott, azt gondolván, hogy a papok minden körülmények között el tudják majd kerülni a vereséget. De ha azok elvesztik a játszmát, hogyan kerül ki a csávából ő, aki eszét vesztette arra a gondolatra is, hogy nem az erősebbik fél oldalán áll?

Odahajolt Marchoz, és fülébe súgta, bár senki sem járt arra az utcán:

- Tudja, kedves Froment, én sohasem kételkedtem Simon ártatlanságában. Lelkem mélyén meg voltam győződve róla. Csakhogy, ugyebár, mi, közéleti emberek, kénytelenek vagyunk óvatosan viselkedni!

Mauraisinnek régóta fájt a foga Salvan állására; ha a simonisták győznek, meg kell szerezni a jóindulatukat, velük kell lenni, már a győzelem előtt. De nem volt még annyira bizonyos ebben a győzelemben, hogy túlságosan mutogassa magát a társaságukban. Sietett is hát otthagyni Marcot, de egy utolsó kézszorítás közben még fülébe súgta:

- Simon diadala mindnyájunk diadala lesz.

Maillebois-ban is érzett Marc valami változást, amikor hazautazott. Darras, az egykori polgármester, akivel találkozott, nem érte be azzal, hogy szokása szerint diszkréten köszönjön neki. Megállt a Fő utca kellős közepén, s több mint tíz percig beszélgetett vele hangosan, derülten, kacagva. Ő első pillanattól fogva Simon pártján állt; de azóta, hogy kénytelen volt a klerikális Philisnek átengedni a polgármesterséget, s igyekezett újra kiütni helyéből, bevonta a zászlót, némán és diplomatikusan viselkedett, csak elreteszelt ajtók mögött mert nyíltan beszélni. Ha most, fényes nappal ennyire megfeledkezett magáról, valóban bizonyosnak kellett tekintenie Simon közeli fölmentését. S amikor a klerikális Philis éppen arra sietett, lehajtott fejjel, sanda tekintettel - Darras elnevette magát, s egyetértő pillantást vetett Marcra.

- Lám, kedves tanító úr, ami az egyiknek öröm, a másiknak kínszenvedés. Mindenkire rákerül a sor.

Meglátszott a nagy fordulat a város népén is. A következő néhány hét folyamán Marc napról napra megállapíthatta, hogyan növekszik a sikere annak az ügynek, amelynek védelmezőjéül szegődött. Hogy mily döntő fontosságú területet hódítottak meg, azt akkor mérhette föl, amikor levelet kapott Nathan bárótól, aki Désirade-ban a vejénél, Hector de Sangleboeufnél nyaralt, s kérte, hogy keresse föl egy díj ügyében, amelyet a világi iskola számára akar alapítani. Tüstént megérezte, hogy ürügy az egész. A báró kétszer vagy háromszor is adott már száz frankot, amit a legjobb növendékek közt osztottak ki takarékkönyvecskék alakjában. Marc meglepetten és kíváncsian ment el Désirade-ba.

Régen nem járt ott: azóta, hogy Davidot elkísérte, aki szerette volna a mindenható bárót bevonni börtönbe vetett, megvádolt öccsének ügyébe. Emlékezett ennek a látogatásnak legapróbb részleteire is - hogyan rázta le nyakáról a közmegvetéstől eltiport szegény zsidót a diadalmas zsidó, a pénzkirály, Sangleboeuf gróf apósa. Désirade még felségesebb, még szebb lett, egymilliót költöttek el új teraszokra és medencékre, amelyek fejedelmi méltóságot kölcsönöztek a kastély előtt elterülő parknak. Csörgedező vizek és bűbájos nimfák közt jutott el a díszlépcsőig, ahol két nagy darab inas várta aranypaszomántos zöld libériában. Az egyik bevezette egy kis szalonba, és megkérte, hogy legyen szíves várakozni. Egy pillanatra egyedül maradt, és zavaros hangokat hallott, alighanem valamelyik szomszédos szobából. Két ajtócsukódás, aztán csend, s belépett Nathan báró, kezét nyújtva felé.

- Bocsásson meg, hogy idefárasztottam, kedves Froment úr, de tudom, mily odaadóan szereti a növendékeit, és szeretném megkétszerezni azt az összeget, amit az utóbbi években adtam önnek. Ismeri liberális gondolkodásomat, tudja, hogy szeretem jutalmazni az érdemeket, akárhol találom, függetlenül a politikai és vallási kérdésektől... Én igazán nem teszek különbséget szerzetesi és világi iskola közt, én Franciaország pártján vagyok.

És beszélt tovább, Marc pedig elnézegette kurta, kissé görnyedt alakját, sárga arcát, kopasz fejét, ragadozómadárra emlékeztető nagy orrát. Tudta, hogy újra sikerült százmilliót rabolnia valami gyarmati üzlettel, amelynek óriási zsákmányán egy katolikus bankkal kellett osztoznia. Bele is vetette magát a legdühösebb reakcióba, mert a milliók egymásra halmozása közben egyre inkább érezte, hogy szükség van papra és katonára, ha ebül szerzett vagyonát meg akarja tartani. Most már nem érte be azzal, hogy leánya révén bejutott az ősi Sangleboeuf-családba, végképpen megtagadta fajtáját, vad monarchista és militarista antiszemitizmust hangoztatott, hódoló barátja lett az egykori zsidóégetőknek. És Marcot meglepte az óriási vagyonában fuldokló báró vele született alázatossága, az ősi üldözések borzalma, amely ott lappangott nyugtalan szemében, ahogy az ajtókat leste, mintha a veszély legkisebb jelére mindig kész lenne az asztal alá bújni.

- Ezt tehát elhatároztuk - folytatta hosszas, készakarva zavaros magyarázatok után -, ön tetszése szerint rendelkezik ezzel a kétszáz frankkal, mert teljesen megbízom bölcsességében.

Ezzel készen voltak, Marc köszönetet mondott, s még mindig nem értett semmit. Még az a politikai szükségesség, hogy mindenkivel jóban legyen, s az a vágy, hogy a győztesekkel tartson, ha a simonisták győznek - még ez sem magyarázhatta meg ezt a hízelgő és fölösleges meghívást, ezt a túlságosan kedves fogadtatást Désirade-ban. És már távozóban volt, amikor végre megkapta a magyarázatot. Nathan báró a szalon ajtajáig kísérte, s ravasz mosollyal visszatartotta, mintha valami hirtelen ötlete támadt volna.

- Kedves Froment úr, most indiszkrét leszek... Amikor az érkezését jelentették, együtt voltam valakivel, egy fontos személyiséggel, s az felkiáltott: „Ó, Froment úr, örülnék, ha egy pillanatra beszélhetnék vele!” Ez igazán őszinte kiáltás volt.

Elhallgatott, s várt egy-két pillanatig, remélve, hogy Marc kérdez valamit. De mert az nem szólalt meg, elnevette magát, s úgy tett, mintha tréfára fordítaná a szót.

- Nagyon meglepné, ha megmondanám, ki az.

És mert Marc még mindig komoly volt, s nem mozdult ki védekező állásából, a báró kipakolt mindennel.

- Nohát, Crabot atya! Ezt nem várta, ugye?... Igen, Crabot atya véletlenül beállított ma ebédre. Tudja, hogy nagyon szereti a leányomat, és megtiszteli azzal, hogy jár a házához. Nos hát, Crabot atya kifejezte azt a kívánságát, hogy beszélgetni szeretne önnel. Függetlenül a vélekedésétől, amelyek talán elválasztják önöket, rendkívül érdemes ember. Miért ne találkozna vele?

Marc végre megértett mindent, megkönnyebbült, kíváncsisága egyre inkább fölébredt, s nyugodtan válaszolta:

- Semmi kifogásom a találkozás ellen. Ha Crabot atyának van valami mondanivalója, szívesen meghallgatom.

- Nagyon helyes! Nagyon helyes! - kiáltotta a báró boldogan, hogy diplomáciája ilyen sikert ért el. - Mindjárt szólok neki.

Most újra két ajtó nyílt egymás után, zavaros hangok jutottak el a kis szalonig. Aztán elcsöndesedett minden, és Marc meglehetősen sokáig várakozott. Odalépett az ablakhoz, s egy közeli teraszon megpillantotta kilépőben azokat, akiknek hangját hallotta az imént. Megismerte Hector de Sangleboeuf-öt és feleségét, a még mindig szép Liát, jó barátnőjük, Boise márkiné társaságában, aki ötvenhét esztendejével megmaradt telt testű szőkeségnek, nagyszerű romnak. Felbukkant Nathan is, miközben feltűnt Crabot atya magas, fekete alakja a nagy szalon üveges ajtajában. Élénken beszélgetett házigazdáival, akik boldogan engedték át neki a helyet, hogy úgy fogadhasson, mint odahaza. Boise márkinét mintha nagyon szórakoztatta volna az eset. Végül is egészen beköltözött a kastélyba, bár megfogadta, hogy amint ötvenedik évét betölti, tapintatos anya módjára eltűnik, s nem kényszerít Hectorra ilyen öreg szeretőt. De minthogy még mindig imádnivalónak mondták, miért ne boldogította volna tovább a házaspárt - Hectort, akit bölcsen megházasított, ahelyett, hogy sötét nyomorúságba rántotta volna magával, és Liát, akinek gyöngéd barátnője lett, s megkímélte az önmagába szerelmes, közömbös véralkatának oly kínos robottól. Az idő nem rontott semmit Désirade tartós boldogságán, nyugodtan éldegélt a nagy fényűzés közepette, Crabot atya diszkrét mosolyától és kegyes áldásaitól kísérve.

Marc mintha kiolvasta volna a mozdulatokból és arckifejezésekből, hogy a széles, vörhenyes képű, kemény és korlátolt homlokú, félelmes Sangleboeuf nem helyesli ezt a sok diplomáciát, s hogy egy kis anarchista tanítót ennyire megtisztelnek, fogadják és beszélgetnek vele. Bár a vérteseknél töltött szép napokban sohasem harcolt, állandóan tele volt a szája azzal, hogy lekaszabolja az embereket. És hiába terelte vissza a márkiné a köztársasághoz a pápa kifejezett rendelkezésére, hogy képviselővé választassa: egyre az ezredéről mesélt, s folytonosan tüzelte a harag a nemzeti zászló nevében. Mennyi hibát követett volna el, ha ez a derék, okos márkiné nincs mellette! Ezzel is mentegette magát az asszony önmaga előtt, amiért nem volt benne annyi erő, hogy elhagyja. Most is kénytelen volt beavatkozni - szelíden elvezette, s apró léptekkel haladt a park felé a gróf és felesége közt, igen vidáman és anyai módon beszélgetve velük.

Nathan báró visszasietett a nagy szalonba, s becsukta maga után az üveges ajtót: Marc majdnem azonnal meghallotta lépéseit, amint érte jött.

- Kedves Froment úr, legyen szíves utánam fáradni.

Átvezette egy biliárdszobán. Aztán kinyitotta a nagy szalon ajtaját, félreállt és beengedte, szinte tetszelegve furcsa szerepében, görnyedt háttal.

- Parancsoljon belépni, várják.

Ő maga nem ment be, diszkréten becsukta az ajtót, eltűnt. Marc pedig elképedve látta maga előtt Crabot atyát, aki hosszú, fekete csuhájában állt a pompázatos, nagy, vörös és arany kárpitos terem közepén. Egy pillanatig hallgattak mind a ketten.

A nemes, nagyvilági megjelenésű jezsuita mintha megöregedett volna, haja megfehéredett, arcát felszántották a rettentő nyugtalanságok, amelyeknek vihara egy idő óta a feje fölött zúgott. De simogató, komoly és csábító hangja megmaradt.

- Kedves uram, ha már a körülmények egyszerre hoztak bennünket ebbe a baráti házba, meg fogja bocsátani, hogy létrehoztam ezt a beszélgetést, amelyet már régóta kívánok. Ismerem az érdemeit, meg tudok hajolni minden meggyőződés előtt, ha őszinte, tisztességes és bátor.

Hosszan folytatta így, magasztalással halmozta el ellenfelét, mintha el akarná kábítani, hogy megnyerje magának. De ez a módszer túlságosan ismeretes, túlságosan gyermekes volt. Marc udvariasan meghajolt, aztán nyugodtan várakozott, még titkolni is igyekezett kíváncsiságát, mert ilyen embernek igen komoly oka lehetett, ha már ezt a beszélgetést megkockáztatta.

- Milyen sajnálatos! - kiáltott fel végül Crabot atya -, hogy ez a szerencsétlen kor elválaszt egymástól olyan elméket, amelyek méltók arra, hogy megértsék egymást! A mi viszálykodásainknak valóban sajnálatra méltó áldozatai vannak. Itt van például Gragnon elnök...

De más hangon folytatta, mert észrevette Marc önkéntelen, élénk mozdulatát.

- Azért említem éppen őt, mert jól ismerem. Gyóntatója és barátja vagyok. Nem ismerek emelkedettebb lelket, egyenesebb és becsületesebb szívet. És tudja, milyen szörnyű helyzetbe került, törvényszegéssel vádolják, egész bírói élete összeomlik. Aludni sem tud már, megszánná, ha látná a gyötrelmeit.

Marc végre megértette a dolgot. Gragnont akarják megmenteni, az egyháznak tegnap még mindenható fiát, akinek veresége az egyház gyöngülését is jelenti.

- Megértem a szenvedését - felelte végül Marc -, de hát a maga hibájáért bűnhődik. Bírónak ismernie kell a törvényt, s annak a törvénytelen közlésnek, amit bűnös módon tett, félelmes következményei lettek.

- De biztosíthatom, hogy igen jóhiszeműen cselekedett! - kiáltott fel a jezsuita. - Egészen jelentéktelennek látta azt az utolsó pillanatban kapott levelet. Kezében tartotta, amikor az esküdtszék hívására a tanácskozószobába lépett, s maga sem tudja már, hogyan mutathatta meg.

Marc csöndesen vállat vont.

- Akkor csak mondja el ezt az új bíráknak, ha a pör újrakezdődik... Nem egészen értem, hogy ön miért lép közbe nálam. Én nem tehetek semmit.

- Ó, ne mondja ezt, kérem! Tudjuk, milyen nagy hatalma van önnek, látszólag szerény állásában is. Ezért gondoltam arra, hogy önhöz fordulok. Az egész ügyben ön volt a gondolkozó és cselekvő akarat. Barátja Simon családjának, az megteszi, amit ön tanácsol neki, nem akarna hát megkímélni egy szerencsétlen embert, akinek a veszte nem okvetlenül szükséges?

Összekulcsolta kezét, s olyan hévvel könyörgött ellenfelének, hogy Marc újra csodálkozni kezdett, s azon tűnődött, vajon mire való ez a kétségbeesett lépés, ez a végtelenül ügyetlen és semmiképpen nem politikus erősködés. A jezsuita elveszettnek hiszi hát az ügyet, amelyet védelmez? Külön értesülések alapján elintézett dolognak tekinti a revíziót? Számol az elkerülhetetlen áldozattal, cserbenhagyja egykori kreatúráit, akik ma már túlságosan kompromittálva vannak. Az a szegény Fulgence testvér ködös, egyensúlyát vesztett, gőgjében megzava-

rodott elme, s a viselkedése gyászos következésekkel járt. A szerencsétlen Philibin atya kétségtelenül mindig mélységesen hivő szerzetes volt, de sok helyen sebezhető, sajnálatosan hiányzott belőle az erkölcsi érzék. Ami pedig a bajhozó Gorgias testvért illeti, azt egészen veszni hagyja, mint eltévelyedett, kalandos vérű gyermeket, aki valóságos seb az egyház testén. Bár nem ismerte el, hogy Simon ártatlan lehet, közel járt ahhoz, hogy Gorgias testvért minden bűnre képesnek higgye.

- Láthatja, kedves uram, hogy nem áltatom magamat, de igazán vannak más emberek, akikkel kegyetlenség volna egyszerű tévedésüket túlságosan drágán megfizettetni. Segítsen nekünk, hogy megmenthessük őket, s megjutalmazzuk azzal, hogy más pontokon nem harcolunk többé ön ellen.

Soha ilyen világosan nem érezte még Marc a maga és az igazság erejét. Beszélgetett, hosszú vitát kezdett Crabot atyával, hogy végleges véleményt alkothasson az értékéről. S ahogy mélyebben a lelkébe hatolt, egyre nőtt az elképedése: milyen szegényes érvek, micsoda szemmellátható ügyetlenség rejlik ebben a hiú emberben, aki megszokta, hogy sohasem találkozik ellentmondással! Hát ez az a kifürkészhetetlen diplomata, akinek ravasz lángelméjétől mindenki retteg, s akinek kezét ott látják minden eseményben, mintha az egész világot irányítaná? Ez a nyomorúságosan előkészített kellemetlen találkozás, éppen ellenkezőleg, sajnálni való, fejét vesztett embernek mutatja, aki értelmetlenül túlságosan kiszolgáltatja magát, s képtelen a hitét megvédelmezni egy közönséges, értelmes és logikus ellenféllel szemben. Gyönge kis ember, semmi egyéb, társaságbeli erényeinek külszínével csalja a világot. Igazi ereje csak a nyáj ostobaságában rejlik, abban az alázatban, amellyel a hívek meghajolnak vitát nem tűrő kijelentései előtt. És az ember kicsinységéből végre is megértette Marc, hogy közönséges kirakati jezsuita áll előtte, akinek a rend megengedte, hogy előtérbe nyomuljon, csillogjon és hódítson a díszlet kedvéért, míg mögötte több más jezsuita, például Poirier atya, a Rozanban székelő tartományfőnök, akinek nevét sohasem hallani, visszavonultságából irányít mindent, ismeretlen és uralkodó elméjével.

De Crabot atyának volt annyi esze, hogy észrevegye, milyen rossz útra tévedt, s igyekezett tőle telhetően visszanyerni az elvesztett területet. A beszélgetés mindkét részről hideg, udvarias szavakkal végződött. Aztán újra megjelent Nathan báró, aki nyilván az ajtó mögött hallgatózhatott - rajta is meglátszott a vereség, s már csak az volt a vágya, hogy Désirade-ot minél előbb megszabadítsa ettől a kis tanítótól, aki ostobaságában nem érti meg, mit parancsol a saját érdeke. Kikísérte a díszlépcsőig, s utánanézett, amíg elment. És közben Marc újra áthaladt a kerten a csörgedező vizek és márványnimfák között, messziről látta hatalmas fák árnyékában Boise márkinét, aki nevetgélve sétált lassú léptekkel jó barátja, Hector és barátnője, Lia társaságában.

Marc még aznap este elment az Odú utcába Lehmannékhoz, ahol találkozót adott volt Davidnak. Őrjöngő örömben találta őket. Egy párizsi barátjuk megtáviratozta, hogy a Semmítőszék végre meghozta ítéletét, egyhangúlag megsemmisítette a beaumont-i ítéletet, és Simon ügyét a rozani büntetőtörvényszék elé utalta. Világosság gyúlt az agyában, s menthetőbbnek látta Crabot atya ostobaságát: a jól értesült jezsuita nyilván tudta már ezt a hírt, s a revízió elrendelése után csak menteni akarta, amit még menthetőnek látott. Lehmannéknál mindenki sírt örömében, a hosszú szerencsétlenségnek vége, Joseph és Sarah bolondul csókolgatták anyjukat, Rachelt, a megöregedett, elcsigázott feleséget - megrészegítette őket a boldogság, hogy az annyit siratott, annyira várt apa és férj hamarosan visszatér. Elfelejtették a sértéseket, a kínszenvedéseket, hiszen a fölmentés most már bizonyos, ebben senki sem kételkedik, sem Mailleboisban, sem Beaumont-ban. Elérzékenyülten ölelkezett össze David és Marc is, az igazságnak két derék munkása.

De a következő napokban újrakezdődött a nyugtalanság. Simon oly veszélyesen megbetegedett a fegyházban, hogy még sokáig lehetetlen volt Franciaországba visszahozni. Lehet, hogy hónapok telnek el, amíg az új pör tárgyalásra kerülhet Rozanban. Lett ideje az igaztalanságnak, hogy új életre kapjon és növekedni kezdjen a hazugság talajában és a tömegek gyáva tudatlanságában.

HARMADIK FEJEZET

Újra eltelt egy év, tele aggodalommal, bizonytalan érzéssel, küzdelemmel, s az egyház végső erőfeszítést tett, hogy hatalmát visszahódítsa. Sohasem volt válságosabb, fenyegetettebb helyzetben, s kétségbeesett játszmát folytatott, amely egy-két évszázadra meghosszabbíthatja még uralmát, ha sikerül. De ehhez meg kellett maradnia a francia ifjúság tanítójának és nevelőjének, kezében tartania a gyermeket és az asszonyt, a tudatlan kisembereket, hogy formálja, gyúrja őket, s olyan tévelygő, hiszékeny és engedelmes néppé tegye, aminőre szüksége volt, hogy uralkodhassék. Az a nap, amikor a tanítástól eltiltják, amikor iskolái bezárulnak és eltűnnek, kezdete lesz a közelgő végnek, az elkerülhetetlen megsemmisülésnek, az új, fölszabadult nép közepette, amely már az ő hazugságain kívül növekedett fel, s eszményképe az ész és a szabad emberiség. A pillanat komoly volt, - a Simon-ügy, az ártatlan ember várható visszatérése, és diadala szörnyű csapást mérhetett a szerzetesi iskolára, dicsőséget hozva a világi iskolának. Crabot atya, aki Gragnon elnököt meg akarta menteni, maga is annyira kompromittálva volt, hogy úgyszólván eltűnt az előkelő társaságból, s halványan, reszketve bújt meg cellájában. Philibin atya, aki egy római kolostorban temetkezett el, vezekléssel tölti hátralevő éveit, ha ugyan meg nem halt. Fulgence testvér, akit följebbvalói áthelyeztek annak a csendesen végbemenő tekintélyvesztésnek büntetéséül, amely a testvérek maillebois-i iskoláját már növendékeinek egyharmadától megfosztotta, állítólag veszélyesen megbetegedett egy távoli megyében. És végül, Gorgias testvér megszökött, mert félt a letartóztatás lehetőségétől, s nyugtalanul érezte, hogy feljebbvalói cserbenhagyják, feláldozzák, mint bűnbakot. Ez a szökés végképpen megfélemlítette az egyház védelmezőit, de a sok zavaró körülmény ellenére, csak abban a gondolatban éltek, hogy megvívnak még egy utolsó, kegyetlen csatát, amikor a Simon-ügy a rozani büntetőtörvényszék elé kerül.

Marc is, miközben szívből sajnálkozott, hogy Simont rossz egészségi állapota miatt nem lehet még Franciaországba visszahozni, készült erre a csatára, amelynek megérezte döntő fontosságát. Majdnem minden csütörtökön beutazott Beaumont-ba, néha Daviddal, gyakran egyedül, csak azért, hogy tájékozódjék. Meglátogatta Delbost, ötleteket adott neki, s kifaggatta a hét legapróbb eseményeiről is. Aztán elment Salvanhoz, az pedig a város közvéleményéről tájékoztatta, amelynek hullámzása a társadalom minden osztályán végigcsapott. Egyik csütörtökön, amint a tanítóképzőből kilépett, a Des Jaffres körút alsó végén, a Szent Maxentius-székesegyház közelében, lelkét felbolygató találkozása volt.

Az elhagyott mellékfasor mélyén, ahol négy órától fogva egy lélek sem járt, Geneviève ült egy padon, fáradtan és leverten, a székesegyház hideg árnyékában, amelytől moha lepte be az öreg szilfák törzsét.

Egy pillanatra mozdulatlanná dermedt. Egyszer-egyszer találkozott Geneviève-vel Maillebois-ban, de mindig Duparque-né társaságában, valamilyen áhítatosságra menet, elrévedő tekintettel. Most szembekerültek egymással, teljes magánosságban, senki sem választhatta el őket. Geneviève jól látta, s olyan tekintettel nézett rá, amelyből Marc nagy szenvedést, be nem vallott segélykérést olvasott ki. Közelebb lépett, s le mert ülni a padra, kis távolságra tőle, mintha attól tartana, hogy megharagítja és elkergeti.

Nagy csönd telepedett közéjük. Június volt, a nap lefelé haladt már a hatalmas, tiszta égen, vékony arany-nyilakkal döfködve át a lombokat. A meleg délutánt már apró, bolygó szellők enyhítették. És Marc még egyre nézte az asszonyt, nem szólt egy szót sem, izgatta, hogy olyan sápadtnak és soványnak látja, mintha súlyos betegségen esett volna át, amely szépségét még finomabbá tette. A régi arc, amelyet a szép szőke haj vett körül és szenvedélyes, vidám szem tüzelt belőle, megvékonyodott, az égő nyugtalanság kifejezését öltötte fel, s valami

gyötrő szomjúság látszott rajta, amelynek perzselését semmi sem enyhítheti. Szempillái remegtek, két könnycsepp legördült az arcára, hiába próbálta visszatartani. Most megszólalt Marc, s hogy megnyugtassa, úgy beszélt, mintha tegnap váltak volna el egymástól.

- Hogy van a kis Clément?

Az asszony nem válaszolt mindjárt, talán mert félt, hogy elárulja a torkát fojtogató izgalmat. A gyermek most lett négyesztendős, s nem volt már Dherbecourt-ban. Geneviève visszavette a dajkától, s most magánál tartotta, nem törődve a nagymama titkos morgolódásával.

- Nagyon jól van - felelte végül, kissé megremegő hangon, s igyekezett ő is valami nyugodt közömbösséget mutatni.

- És Louise-zal meg vagy elégedve? - folytatta Marc.

- Igen. Még mindig nem teszi meg, amit szeretnék, most is te uralkodol a lelkén, de okos és jó, szorgalmasan tanul, nem panaszkodhatom rá.

Újra csönd támadt, a zavar elnémította őket. Elég volt ez a célzás a rettentő viszályra, amely elszakította őket egymástól, a lányuk első áldozása miatt. De ennek az egyenetlenségnek mérgező hatása napról napra enyhült, hiszen a gyermek minden felelősséget magára vállalt azzal a nyugodt elszántságával, hogy megvárja huszadik esztendejét, s csak azután tesz hitet a vallásáról. Csöndesen kifárasztotta anyját, s az, mikor róla beszélt, önkéntelen fáradt mozdulatot tett, mintha régóta kívánt boldogságról beszélne, amelyben már nem reménykedik.

Egy perc múlva Marc gyöngéd hangon még valamit mert kérdezni:

- És te hogy vagy most, kedves, hisz olyan nagybeteg voltál?

Geneviève kétségbeesetten vont vállat, s ismét vissza kellett fojtania könnyeit.

- Én már rég nem tudom, hogy vagyok. Mindegy, beletörődtem abba, hogy élek, mert Isten erőt ad hozzá.

Marc olyan fájdalmat érzett, úgy átjárta a szánakozó szerelem borzongása ennyi szenvedés láttára, hogy kitört belőle ez a nyugtalan kiáltás:

- Geneviève, édes Geneviève, mondd meg nekem, mi a bajod, mi kínoz? Hátha meg tudlak vigasztalni, gyógyítani!

De az asszony elhúzódott tőle, amint közeledett hozzá a padon, s már megérintette ruhája ráncait.

- Nem, nem! Köztünk nincs már semmi közösség, semmit sem tehetsz értem, két különböző világhoz tartozunk... Ha megmondanám neked... De minek? Úgysem értenéd meg.

És beszélt mégis, elmondta kínszenvedését, napról napra növekvő aggodalmait, szaggatott, lázas kis mondatokban, észre sem véve, hogy tulajdonképpen gyónik, mert ezekben a fájdalmas órákban kitárul a szív és kiad a titkain. Elmondta, hogyan szökött meg egy délután Maillebois-ból, hogy nagymama tudta nélkül beszéljen egy híres misszionáriussal, Athanasius atyával, akinek kegyes tanácsai akkoriban Beaumont minden jámbor hölgyét lázba hozták. Csak átutazóban volt, de híre járt csodálatos gyógyításainak: megnyugvást nem lelő asszonyoknak, akiket gyötört a Jézus után való vágyakozás, egy áldással, egy imával visszaadta az angyalok mosolygó nyugalmát. Geneviève most a szomszédos székesegyházból jött ki, ahol két óra hosszat imádkozott, de előbb meggyónta az isteni boldogság kielégíthetetlen szomját a szent szerzetesnek, aki feloldozta - amint mondotta - a túlságos gőg és túlságos emberi szenvedély vétke alól, vezeklésül azt róva ki rá, hogy elméjét szerény gyakorlatokkal foglalkoztassa, például a szegények és betegek gondozásával. És hiába alázkodott meg a megsemmisülésig, a Szent Maxentius-székesegyház legsötétebb, legelhagyatottabb kápolnájában -

nem nyugodott meg, nem érzett kielégülést, ugyanaz a sóvárgás gyötörte: egész lényét mindenestül oda akarta adni Istennek, de még sohasem találta meg benne testének és szívének boldog békességét.

Marc most már gyanítani kezdte az igazságot, s nagy reménység villant meg benne, bármily szomorúan látta is a szegény Geneviève nyomorúságát. Nyilvánvaló, hogy sem Quandieu abbé, sem Theodosius atya nem elégíthette ki szerelmes szomjúságát. Megismerte a szerelmet, s bizonyára még mindig szereti a férfit, a férjét, akitől elszakadt s aki imádja őt. A halvány Jézus misztikus szerelme kielégületlen, izgatott állapotban hagyta. Nem egyéb már, csak gőgös, makacs katolikus, s úgy él az egyre szenvedélyesebb és keményebb vallási gyakorlatokkal, mint egyre erősebb kábítószerekkel, amelyekre szüksége van, hogy növekvő kiábrándulásának keserű lázadozását elcsöndesítse. Erre vall minden: az, hogy az anya fölébredt már benne, a kis Clément-t hazahozta és foglalkozik vele, a drága Louise pedig ismét vigasztalója lett, gyöngéd diplomáciájával lassanként kigyógyítja, s nap nap után közelebb hozza az apához - a férjhez. Aztán kezdődnek a szóváltások a félelmes nagymamával, lassanként nem is bírja már az életet a Kapucinusok terei kis házban, annyira gyötri a hideg, a hallgatás, a homály. S a válság vége ez az utolsó kísérlet, a mindenható misszionárius, akibe belekapaszkodott a hite, amikor már se Quandieu abbé, se Theodosius atya nem tudta neki Jézust odaadni; a csodálatos gyóntató, akihez titokban futott el, hogy útjába ne álljanak, s kitől mindössze azt a nevetséges megnyugtatást kapta, amit ezek a gyerekes elfoglaltságok jelentenek!

- De, édes Geneviève - kiáltott fel újra Marc, hevesen, minden óvatosságról megfeledkezve -, hiszen azért nem tudsz hová lenni, azért gyötrődöl így, mert a családi tűzhely hiányzik neked! Szerencsétlen vagy - könyörgök, gyere vissza, gyere vissza!

Geneviève gőgjében megmerevedve válaszolt:

- Nem, nem! Soha nem térek vissza hozzád. Nem vagyok szerencsétlen, nem igaz. Azért bűnhődöm, mert szerettelek, egy test voltam veled, és osztoztam a bűnödben. Igaza van nagymamának, hogy eszembe juttatja ezt, amikor olyan gyönge vagyok, hogy panaszkodom. A te poklodért kell vezekelnem, engem sújt az Isten, hogy téged megbüntessen, a te mérged ég bennem, ettől nem szabadulhatok soha.

- Szörnyűségeket beszélsz, szegény asszony. Egészen megbolondítanak. És ha új magot vetettem beléd, éppen erre számítok: ez hozza meg majd valamikor a boldogságunkat. Igen, nagyon is összeolvadtunk egymással, visszajössz még hozzám, visszahoznak a gyermekeink. Az az állítólagos méreg, amiről az az ostoba nagymama beszél, nem más, mint a szerelmünk, az dolgozik a szívedben, s az vissza is hoz majd!

- Soha!... Isten lesújtana mindkettőnkre. Elkergettél hazulról az istenkáromlásaiddal. Ha szerettél volna, nem rablod el tőlem a leányomat, nem tiltod el az első áldozástól. Hogy térjek vissza egy istentelen házba, ahol még imádkoznom sem szabad?... Ó, milyen nyomorúságos ez, senki sem szeret már, az ég sem akar megnyílni előttem.

Zokogásban tört ki. Marcot kétségbeejtette ez a szörnyű panasz, s úgy érezte: hiábavaló kegyetlenség lenne tovább kínozni az asszonyt. Még nem jött el az idő. Elhallgattak újra, s a fasorban messziről hallani lehetett a játszó gyermekek kiáltozását a tiszta esti levegőben.

Élénk beszélgetésük közben kissé közelebb kerültek egymáshoz a magános padon. Most egymás mellett ültek távolba vesző szemmel, mintha elgondolkoztak volna az alkonyat szállongó aranyporában. Aztán Marc szólalt meg elsőnek, mintha fennhangon gondolkoznék:

- Drágám, bizonyosan egy pillanatra sem hitted el azokat az aljasságokat, amikkel bizonyos emberek be akartak mocskolni engem, amiért testvéri barátságban voltam Mazeline kisasszonnyal.

- Nem, nem - felelte élénken Geneviève -, ismerlek mindkettőtöket. Ne higgy olyan ostobának, hogy hallgatok mindenre, amit elmondanak előttem.

Kissé zavarba jött, s így folytatta:

- Én is így jártam, rólam is híresztelték, tudom, hogy beletartozom abba a nyájba, amelyből Theodosius atya állítólag egész szerelmes udvart gyűjtött maga köré. Először is nincs ilyen udvar, Theodosius atya talán túlságosan meg van elégedve magával, de gondolom, őszinte a hite. De különben is meg tudtam volna védeni magamat, ebben remélem, nem kételkedel.

Marc fájdalma ellenére sem tudott elfojtani egy csöndes mosolyt. Geneviève könnyen látható zavara elárulta neki, hogy vissza kellett utasítania a kapucinus valamilyen próbálkozását, s ebből végképpen megértette keserű izgatottságát is, meg azt is, hogy kénytelen volt más gyóntatót választani.

- Ebben igazán nem kételkedem - válaszolta. - Én is ismerlek téged, és tudom, hogy képtelen vagy a hitványságra... Theodosius atya miatt nem nyugtalankodom, ámbár egy férj, akit ismerek, egészen bizonyosan látta a feleségével csókolózni. Csak azt a rossz tanácsot sajnálom, amivel rábírtak, hogy a jó Quandieu abbét cserbenhagyd ezért a szép szerzetesért.

Geneviève futó pirulása arra vallott, hogy a sejtelme helyes volt. Crabot atya, amikor azt tanácsolta Duparque-nénak, hogy vegye ki unokáját Quandieu abbé kezéből, s bízza Theodosius atyára, jól ismerte a még fiatal asszonyt s a vezeklő lelkében lakó szerelmest. Az ürügy az volt, hogy a túlságosan elnéző öreg abbé nem állja meg helyét egy egzaltált lélekkel szemben, amelynek erős irányításra van szüksége. A szép kapucinusnak meglesz majd a kellő tekintélye és uralkodó hatalma ebben a kényes szerepben, amelyben Jézust kell helyettesíteni és imádtatni egy asszonnyal, kiragadva a férj szerelméből, amely még mindig uralkodik rajta. A katolikus egyházatyák jól tudják, hogy a szerelmet csak a szerelem öli meg, s a test, mely Krisztuson kívül talál szerelmet, sohasem lehet egészen Krisztusé. Geneviève végzetszerűen visszaesik bűnébe, ha szerelme meg nem szűnik vagy másfelé nem irányul. Csakhogy Theodosius atya rossz lélekelemző volt, tévesen ítélte meg ezt a szenvedélyes és őszinte vezeklőt, s nyilván durva kézzel nyúlt hozzá. Ezzel meggyorsította a válságot, elriasztotta és fellázította ezt a szenvedő teremtést, aki - bár a józan észhez még nem tért vissza - összeomlani látta maga körül gyermekkora istenének fényben úszó, misztikus díszletét.

Marc boldogan, hogy a gyógyulásnak új jelét fedezte fel, kissé huncutul kérdezte meg:

- Hát már nem Theodosius atya a gyóntatód?

Az asszony ránézett tiszta tekintetével, és határozott hangon felelte:

- Nem. Theodosius atya nem felel meg nekem, visszatértem Quandieu abbéhoz, akit nagymama jogosan vádol lagymatagsággal, de jóságával néha meg tud nyugtatni.

Elrévedezett egy pillanatra, aztán halk hangon ismét kiszalasztott egy vallomást.

- Ó, az a drága jó ember nem is tudja, mennyire megnövelte a szenvedésemet egy vallomással, amit arról az utálatos ügyről tett...

Elhallgatott, de Marc megsejtette, miről van szó, izgatta, hogy Geneviève szóba hozta ezt a tárgyat, s nem engedte abbahagyni.

- A Simon-ügy... Ugye, hogy Quandieu abbé ártatlannak tartja Simont?

Geneviève lassan lesütötte szemét, és hallgatott. Aztán igen halkan mondta:

- Igen, hisz az ártatlanságában, nagy titokban közölte ezt velem, a temploma szentélyében, a kereszt lábánál, Krisztus urunk előtt, aki hallotta szavát.

- És te, Geneviève? Mondd, hiszel most már Simon ártatlanságában?

- Nem, nem hiszek, nem hihetek. Emlékezhetel, sohasem hagytalak volna el, ha ártatlannak hiszem, mert az ő ártatlansága Isten védelmezőinek szennyes bűnösségét jelentené, s te magad is, amikor őt védelmezted, Istent vádoltad tévedéssel és hazugsággal.

Marc jól emlékezett mindenre. Maga előtt látta Geneviève-et, amint hozza a revízió hírét, felháborodik az örömén, s azt kiáltja, hogy nincs igazság az égen kívül, végül pedig otthagyja azt a házat, ahol katolikus hitét sértegetik. És ma, amikor ingadozni látta Geneviève-et, újra fellobbant benne a vágy, hogy meggyőzze, mert érezte, hogy visszanyeri azon a napon, amikor az igazság ragyogó diadala kényszeríti, hogy igazságos legyen.

- Még egyszer mondom, Geneviève: te oly egyenes, oly őszinte, világos eszű teremtés vagy, amikor a gyermekkorodban hallott mesék nem zavarják meg az elmédet, lehetetlen, hogy ilyen durva hazugságokra hallgass. Tájékozódjál, olvasd el az iratokat.

- Biztosíthatlak, hogy tájékozódtam, olvastam mindent.

- Olvastad a nyilvánosságra hozott iratokat, a Semmítőszék vizsgálatát?

- Igenis, mindent olvastam ami a *Kis Beaumont-i*ban megjelent. Tudod, hogy nagymama minden reggel meghozatja ezt az újságot.

Marc heves mozdulattal árulta el feltörő undorát és méltatlankodását.

- No, ez aztán tájékoztatás, drágám! Az az aljas lap, amiről beszélsz, csak mérgezi a közönséget, valóságos csatorna, csak szennyet és hazugságot hordoz. Abban meghamisítják az okiratokat, megcsonkítják a szövegeket, ostoba mesékkel tömik az egyszerű emberek szegény, hiszékeny agyát... Meg vagy mérgezve te is, mint annyi más derék ember!

Nyilván Geneviève is érzett valamit ebből a túltengő ostobaságból és szemérmetlenségből, mert ismét zavartan sütötte le a szemét.

- Ide hallgass - folytatta Marc -, engedd meg, hogy elküldjem neked a teljes egészében kiadott vizsgálatot, a bizonyító okiratokkal együtt, s ígérd meg, hogy figyelmesen, jóhiszeműen elolvasod az egészet.

De az asszony hevesen kapta föl a fejét.

- Nem, nem, ne küldj semmit, nem akarom.

- Miért?

- Mert hiábavaló. Nem kell semmit olvasnom.

Marc csüggedten nézett rá, újra elfogta a szomorúság.

- Mondd, hogy nem akarsz semmit olvasni.

- Hát, istenem, ha neked úgy tetszik, nem akarok semmit olvasni... Minek? - mint a nagymama mondja. Az eszünkben sohasem szabad megbízni.

- Nem akarsz semmit olvasni, mert félsz, hogy meggyőznek, mert kételkedel már abban, amiben tegnap még bizonyos voltál.

Geneviève mozdulata fáradtságot, keserű nemtörődömséget fejezett ki.

- És magadban hordozod Quandieu abbé meggyőződését, elszörnyedve töprengsz azon, hogyan hihet egy szent pap abban az ártatlanságban, amely téged arra kényszerítene, hogy megtagadd a tévelygés éveit, amikkel oly gyötrelmessé tetted a házaséletünket.

Geneviève most már mozdulatot sem tett, úgy látszott, nem akar többet hallani. Tekintetét egy pillanatig a földre szegezte. Aztán lassan megszólalt:

- Ne gyönyörködj abban, hogy tovább gyötörsz. Az életünk tönkrement, annak vége, még bűnösebbnek látnám magamat, ha visszatérnék hozzád. És mit könnyítene rajtad, ha elképzelnéd, hogy csalódtam, hogy nem találom meg nagyanyámnál a béke és a hit házát, ahol menedéket kerestem? Az én bajom nem gyógyítaná meg a tiédet.

Ez szinte vallomás volt, elárulta, hogy titkon megbánta a szökését, s gyötrő kétségnek esett zsákmányául. Marc megérezte ezt, s újra felkiáltott:

- De hát valld be, ha boldogtalan vagy! És jöjj vissza, hozd magaddal a gyermekeket, a ház most is vár rád! Milyen öröm lesz, milyen boldogság!

Geneviève fölállt, s azt felelte a gyónó asszony színtelen hangján, makacsul, vakon és süketen:

- Nem vagyok boldogtalan, bűnhődöm és mindvégig viselni fogom a büntetésemet. És ha sajnálsz egy kicsit, maradj itt, ne próbálj utánam jönni, fordítsd el a fejedet, ha véletlenül megint összetalálkozunk, mert köztünk meghalt minden, s ennek így is kell lenni.

Azzal eltávozott a napnyugta halványuló aranyfényében, az elhagyatott fasoron keresztül. Elhomályosuló, karcsú, magas alakja nem mutatott meg mást régi szépségéből, csak csodálatos szőke haját, amelynek fürtjeit lángba borította egy utolsó napsugár. A férfi engedelmeskedett, nem mozdult, nézte, amint eltávolodott, s reménykedett egy utolsó búcsúszóban. De az asszony nem fordult vissza, eltűnt a fák között, s a felébredő esti szél fagyos borzongása végigfutott a sötét lombokon.

Amikor nagy nehezen fölállt Marc is, csodálkozva látta maga előtt a derék Salvant, aki boldogan mosolygott rá.

- Ó, rajtakapom a szerelmespárt, hogy rejtett zugokban találkozót ad egymásnak! Már jó ideje észrevettem magukat, s leselkedtem, nem akartam megzavarni... Hát így titkolózik maga, ezért volt olyan rövid ma délután a látogatása!

Marc szomorúan rázta meg a fejét, s elindult az öregember mellett.

- Nem, nem, véletlenül találkoztunk, s a szívem vérzik ettől a találkozástól.

Aztán elmondta hosszú beszélgetésüket, amelynek végén még fájdalmasabban meg volt győződve, hogy visszavonhatatlanul szakítottak egymással. Salvan sohasem tudott megvigasztalódni, amiért elősegítette ezt a valamikor oly szenvedélyes, oly boldog viszonyt, amely ilyen rosszul végződött. Vádolta magát, hogy oktalanul cselekedett, amikor engedte a szabad gondolatot az egyházzal összeházasodni. Most aztán figyelmesen hallgatott, nem mosolygott már, de mégis valami elégedettség látszott rajta.

- De hiszen - mondta végül - ez nem is olyan rossz. Bizonyára nem remélte, hogy az a szegény Geneviève a nyakába kapaszkodik, és könyörög, hogy vegye vissza. Ha már az asszony Istennek adta magát, sokkal gőgösebb, semhogy így bevallja, milyen szorongatott helyzetben hagyja az Isten, aki megtagadja magát tőle. Szerintem mégis félelmes válságon megy keresztül, s ez bármely pillanatban visszahozhatja magához... Az lesz a villámcsapás, ha egyszer megvilágosítja az igazság. Sokkal több józan ész maradt benne, semhogy igazságtalan lehessen.

Tűzbe jött, és újra felvidult.

- Sohasem mondtam el magának, barátom, hogyan próbálkoztam Duparque-nénál az utóbbi években. Minthogy eredménye nem volt a próbálkozásomnak, nem volt mit dicsekednem

vele... Hát igen, amikor a felesége megtette azt a hirtelen lépést, kötelességemnek véltem, hogy lelkére beszéljek, mint apjának régi barátja - és különben is, valamikor gyámja voltam! Ezek a jogcímek természetesen megnyitották előttem a Kapucinus téri zárt, zord kis ház kapuját. Hanem hát elképzelheti, milyen kegyetlenül fogadott a félelmes nagymama. Nem hagyott egyedül Geneviève-vel, s minden békítő szavamba belevágott, egy magának szóló átokkal. De azért, azt hiszem, elmondtam mindent, amit el kellett mondanom... Igaz: szegény gyermek nem volt olyan állapotban, hogy megérthessen. Félelmetes pusztítást végez egy asszony agyában a vallásos egzaltáltság, ha a katolikus nevelés újjászületik benne. Ez az asszony kiegyensúlyozottnak, egészségesnek látszott, s elég volt ez a szerencsétlen Simon-ügy, hogy tökéletesen kiforgassa önmagából. Még csak meg sem akart hallgatni, olyan őrültségeket válaszolt, hogy megzavarhatta az ember józan eszét... Egy szó, mint száz, vereséget szenvedtem. Kidobni éppen nem dobtak ki. De amikor nagy időközökben még két kísérletet tettem, le kellett mondanom arról, hogy egy kis logikát vigyek ebbe az őrültekházába, ahol, úgy láttam, csak a szomorú Berthereau-né őrzött meg egy kevés józan észt, s az is sokat szenvedett miatta.

Marc komorsága nem enyhült.

- Láthatja, hogy el van veszve minden... Ilyen messziről nem lehet visszahozni valakit, aki csökönyösen nem akarja tudni az igazságot.

- De miért nem?... Én megégettem az ujjamat, az igaz. Hiába tennék újabb kísérletet, előre behunynák a szemüket és bedugnák a fülüket, hogy ne lássanak és ne halljanak. De magának van egy mindenható segítsége, a legjobb ügyvéd, a legravaszabb diplomata, a legügyesebb hadvezér, a legdiadalmasabb győztes.

Nevetett és nekihevült.

- Igen, igen, a maga imádni való kislánya, akit úgy szeretek és úgy bámulok, mint a józan ész és a báj csodáját... Tudja, hogy ennek a leánykának szilárd és szelíd viselkedése tizenkét esztendős kora óta igazi hősnőre vall? Nem ismerek nagyszerűbb és megindítóbb példát. Olyan koraérett, józan észről és bátorságról tesz tanúságot, aminő nemigen akad kis kortársai között. És mennyi tisztelet, mennyi szeretet van abban a visszautasításban, amelyet szembeszegez az anyja kívánságával, amióta magának megígérte, hogy húszéves kora előtt nem fog gyónni és áldozni! Ma, amikor megszerezte a jogot, hogy szavának álljon, látni kell, milyen kedvesen, milyen nyugodtan mesterkedik, hogyan hódítja meg azt a házat, ahol minden ellenséges vele szemben, hogy fárasztja ki még a nagymama morgolódását is. De legcsodálatosabb gyöngéd munkája az anyja körül - tetteivel bizonyítja imádatát, úgy bánik vele, mint egy lábadozó beteggel, akinek testi-lelki erejét helyre kell állítani, hogy ismét úgy élhessen, mint más ember. Ritkán beszél neki magáról, szoktatja ahhoz, hogy újra a maga levegőjében, gondolkozásában, szerelmében éljen. Mintha maga lenne ott, pillanatnyi szünet nélkül dolgozik a feleség, az anya visszatérésén, újrafonja cirógató kezével a megszakadt köteléket. És ha visszajön a felesége, barátom, a gyermek hozza vissza, a mindenható gyermek, a házi tűzhely egészsége és békéje.

Marc megindultan hallgatta, s újra ébredezni kezdett benne a remény.

- Ó, ha igaz lenne, amit mond! De az a szegény Geneviève nagyon beteg még.

- Csak bízza arra a kis csodadoktorra, az ő minden reggeli csókja visszaadja az anyja életét... Geneviève azért gyötrődik annyira, mert az élet harcol benne, s mindennap valamivel jobban elszakítja attól a halálos válságtól, amelyben kevés híján elveszett. Mihelyt a jó természet legyőzi azt a szörnyű misztikus ostobaságot, ott lesz a karjaiban a gyermekeivel együtt... Bátorság, édes barátom! Ha majd azt a szegény Simont visszaadta az övéinek, igazán kegyetlen dolog lenne, hogy az igazság diadala ne biztosítsa a maga házi boldogságát is.

Testvérileg megszorították egymás kezét, és Marc kissé megnyugodva tért vissza Maillebois-ba. Másnap már belekerült a harcba. Különösen Maillebois-ban süvöltött a klerikális szenvedélyek vihara - az egyház utolsó erőfeszítése, hogy a szerzetesi oktatást megmentse és fölmagasztalja. Gorgias testvér szökése lesújtó hatást tett, s újra feltámadtak a Simon-ügy nagy napjai. Minden egyes házban folyt a harc ennek a félelmes szerzetesnek bűnös vagy ártatlan volta körül, s alakja aránytalanul nagyra nőtt.

Gorgias testvér eltűnésekor nyugodt szemérmetlenséggel levelet írt a *Kis Beaumont-i*nak, s megmagyarázta, hogy mivel följebbvalói gyáván cserbenhagyták s kiszolgáltatták ellenségeinek, biztonságba helyezi magát, hogy szabadon védekezhessék, amikor és ahogy helyesnek tartja. De ennek a levélnek főként az az új verzió kölcsönzött fontosságot, amellyel a nevezetes írásminta jelenlétét magyarázta Zéphirin szobájában. Mindig ostobának találhatta a hamisítás bonyolult történetét, amit följebbvalói találtak ki, akik még azt a föltevést sem akarták megengedni, hogy a minta a Testvérek iskolájából származhatott. Szerinte ostobaság a minta eredetét tagadni, mint ahogy gyerekes dolog volt annak megakadályozása is, hogy a kézjegy hitelességét fölismerjék. A világ minden írásszakértője fölfedezhette Simon keze írását ebben a kézjegyben, a tisztességes emberek szemében az mégis az ő, Gorgias írása maradt. Csakhogy följebbvalói parancsára, akik azzal fenyegették, hogy magára hagyják, ha az ő verziójukat nem fogadja el, kénytelen volt beletörődni ebbe, s lemondani a magáéról. Most egyszerűen föltámasztotta, mert nevetségesnek, képtelennek találta a másikat, amióta Philibin atyánál megtalálták a bélyegzővel ellátott, leszakított sarkot. Most már igazán nagy ostobaság volt az az állítás, amelyhez a szerzet csökönyösen ragaszkodott, hogy Simon kerített vagy talán maga csináltatott egy bélyegzőt, hogy a konkurrens szerzetesi iskolát tönkretegye. Amikor úgy érezte, hogy az övéi cserbenhagyták, halálra ítélték, mert túlságosan kompromittálónak találták már: felszabadította magát hatalmuk alól, s igyekezett föléjük kerekedni azzal, hogy elárulta egy részét az igazságnak. Új verziója, amely most felkavarta a *Kis Beaumont-i* hiszékeny olvasóinak lelkét, az volt, hogy az írásminta valóban a Testvérektől került ki, s az ő kézjegyét viselte, de bizonyosan Zéphirin vitte haza, mint ahogy, tilalom ellenére, Victor Milhomme is hazavitt egyet, és így találta Simon az asztalon, az áldozat szobájában, az utálatos merénylet éjszakáján.

Két héttel utóbb az újság újabb levelét közölte Gorgias testvérnek. Azt mondták, Itáliába menekült. Pontos címét nem adta meg, de felajánlotta, hogy megjelenik tanúskodni a rozani pörben, ha formális kötelezettséget vállalnak, hogy szabadságát nem veszélyeztetik. Simonról továbbra is, mint mocskos zsidóról beszélt, s azt állította, hogy bűnösségének megsemmisítő bizonyítéka van a kezében, de ezt csak a büntetőtörvényszék előtt szolgáltatja ki. Ez nem gátolta meg abban, hogy feljebbvalóiról, különösen Crabot atyáról támadó és sértő hangon beszéljen, a valamikor elfogadott s ma megtagadott, feláldozott bűntárs keserű hevességével. Milyen ostoba az ő históriájuk a hamis bélyegzőről! Milyen szánalmas hazugság ez, amikor oly jól meg lehet mondani az igazat. Ostobák ezek és gyávák, de mindenekfölött gyávák, hiszen a leghitványabb gyávaságot követték el, amikor cserbenhagyták őt, Isten hű szolgáját, minekutána feláldozták a hősies Philibin atyát és a szerencsétlen Fulgence testvért. Ez utóbbiról csak elnéző megvetéssel beszélt: szánni való, bomlott agyú, hiú ember, akit leráztak magukról, messzire küldték betegség ürügyével, de előbb engedték, hogy alaposan kompromittálja magát. Ami Philibin atyát illeti, őt felmagasztalta, barátjának, a vallási kötelesség hősének tüntette fel; ő vakon engedelmeskedett feljebbvalójának, fel is használták a legpiszkosabb munkákra, s összetörték, mihelyt érdekük volt, hogy befogják a száját. Az Appenninek közé rejtett kolostorban, ahol ez a hős haldoklott, a hit mártírjaként mutatta be, aminőnek a heves anti-simonisták elképzelték, szentképen ábrázolva, fénykörrel és pálmával. Ebből indult ki, hogy önmagát is dicsőítse, rendkívüli hevességgel, a szemérmetlenség eszelős szépségével. Úgy keveredett benne az őszinteség és hazugság, az energia és a kétszínűség, hogy a

benne lakozó gazfickó bizonyosan nagy emberré válhatott volna, ha a sors úgy akarja. Följebbvalói még mindig szívesen elismerték, hogy mintaszerű szerzetes, akinek csodálatra méltó, kizárólagos és harcias hite az egyházra ruházza égnek és földnek uralmát, katonájának tekinti magát, akinek minden szabad az egyház védelmében. Van Isten, azután következnek följebbvalói, meg ő: s ha feljebbvalóinak és Istennek számot adott cselekedeteiről, a világnak kötelessége meghajolni. De most már feljebbvalói sem számítottak, mert méltatlannak ítélte őket. Egyedül maradt hát Isten színe előtt, kettesben az Istennel. Amikor meggyónt, amikor Isten feloldozta, egyetlennek, tisztának érzi magát; tetteiről senkinek sem tartozik számadással, kívül áll az emberi törvényeken. Hiszen lényegében ez a katolikus igazság, amely papjait egyedül az Isteni tekintélynek rendeli alá. Egy Crabot atya nagyvilági gyávasága kell ahhoz, hogy valaki nyugtalankodjék az ostoba emberi igazságszolgáltatás és a tömegek bárgyú vélekedése miatt!

Gorgias testvér egyébiránt második levelében derűs szemérmetlenséggel ismerte el, hogy ő is szokott vétkezni. Keményen verte a mellét, azt kiáltotta, hogy ő farkas és disznó, alázattal vetette magát a porba, Isten lábához. Aztán megnyugodott, hiszen fizetett, s tovább is szentül szolgálta az egyházat, amíg a sárból gyúrt test ismét szennybe nem borította, s új feloldozást nem tett szükségessé. Csakhogy neki, a becsületes katolikusnak, volt bátorsága vallani, volt ereje vezekelni, míg a papi méltóságok, a szerzetesrendek főnökei, akikre oly keserűen panaszkodott, hazugok és gyávák, reszketnek tulajdon hibáiktól, rejtegetik hitvány szenteskedők módjára, másokra hárítják, rettegve a következményektől s az emberek ítéletétől. Szenvedélyes vádaskodásai mögött eleinte nem érződött más, csak haragja, amiért ily durván cserbenhagyták, holott annak idején egyszerű, engedelmes eszközük volt; összekötötte ügyét Philibin atya és Fulgence testvér ügyével, úgy tüntetve fel azokat is, önmagát is, mint a legszörnyűbb és legegyügyűbb hálátlanság áldozatait. De szemrehányásai közé egy idő óta rejtett, elfátyolozott fenyegetések is keveredtek. Ő, mint jó keresztény, mindig megfizetett hibáiért, de mások még mindig elmulasztották, hogy nyilvános vezekléssel váltsák meg bűneiket. Miért nem fizetnek? Valamikor bizonyosan fizetni fognak, ha kifárasztják az ég türelmét, mert bizonyosan feltámad a bosszúálló, az ítélkező, aki majd kikiáltja a be nem vallott, büntetlen maradt bűnöket! Szemmelláthatóan Crabot atyára célzott, arról a titokzatos történetről akart beszélni, amely különböző verziókban forgott közszájon: hogyan szerezték meg Quédeville grófnő roppant vagyonát, a csodálatos valmarie-i uradalmat, ahol később a híres jezsuita kollégiumot alapították. A kis Gaston szörnyű halála miatt a grófnő az uradalmat és a vagyont Crabot atyára hagyta, egy beaumont-i kis klerikális bankár közvetítésével, akit általános örökösnek tettek meg, azzal a feltétellel, hogy a kastélyt és a parkot szerzetesi középiskola céljaira alakítsa át.

Gorgias testvér nyers szavai, fenyegető viselkedése fölébresztette most ennek a távoli múltnak emlékét, s új erőt kölcsönzött annak a régi gyanúnak, hogy valami közös bűn kötheti össze a vadőr jelentéktelen fiát s a vidéken uralkodó hatalmas szerzeteseket. Ez megmagyarázta volna hosszan tartó pártfogásukat, s azt, hogy oly vakmerően fedezték és végül szövetkeztek is vele ebben a félelmetes kalandban. Persze elsősorban az egyházat akarták megmenteni, de aztán mindent megtettek azért is, hogy a félelmes szerzetest tisztára mossák, most pedig csak azért ejtették el, mert lehetetlen volt tovább védeni. Egyébiránt lehetséges, hogy Gorgias testvér csak azért igyekezett rájuk ijeszteni, hogy kihúzhasson belőlük annyit, amennyit lehet. Bizonyos, hogy terrorizálta őket, mert érezni lehetett, hogy fejüket vesztik ennek a félelmes fecsegőnek levelei és cikkei miatt, aki mindig kész volt mellét verve kikiáltani a maga és a mások hibáit. És bár látszólag cserbenhagyták, sejteni lehetett azt a néma és hatalmas védelmet, amely még mindig körülvette, aminthogy nyilvánvalóan barátságos szavak és pénzküldemények magyarázták hirtelen elhallgatásait, amelyek néha hetekig tartottak.

De hogy felforgatták a klerikális pártot Gorgias testvér vallomásai és fenyegetései! Templomgyalázás ez, a tabernákulum titkainak odavetése a hitetlenek beteges kíváncsiságának táplálékául. De azért sokan hívek maradtak hozzá, épültek meg nem alkuvó katolicizmusán, amely egyedül Istenre bízza magát, és semmit sem ismer el az emberi társadalom állítólagos jogaiból. És miért ne fogadnák el az ő verzióját, hogy az írásmintát valóban ő jelölte meg kézjegyével, Zéphirin magával vitte, Simon pedig felhasználta ördögi céljaira? Ez a változat kevésbé esztelen, még menti is Philibin atyát, aki fejét vesztve leszakítja a bélyegzős sarkot, vak szeretetében édesanyja, az egyház iránt. Igaz, hogy a többség, Crabot atya hívei, s a papok és szerzetesek majdnem valamennyien, makacsul ragaszkodtak az első, átsimított és súlyosbított verzióhoz: Simon hamis kézjeggyel látta el a mintát, és hamis bélyegzőt tett rá. Őrület volt ez, s a *Kis Beaumont-i* olvasói még szenvedélyesebben kardoskodtak mellette, mintha elragadta volna őket az új kitalálás, a hamis bélyegző, amely eggyel szaporította a valószínűtlenségek számát ebben az ügyben. Az újság minden reggel rendíthetetlen bizonyossággal ismételgette, hogy kézzelfogható bizonyítékai vannak a bélyegzőhamisításnak, s immár senki sem kételkedhetik abban, hogy a rozani büntetőtörvényszék újra el fogja ítélni Simont. A jelszót kiadták, az egész „rendesen" gondolkozó társadalom úgy tett, mintha hinne a Testvérek iskolájának biztos győzelmében, amely megsemmisíti a szerencsétlen Gorgias testvér istentelen ellenfeleit. Ennek az iskolának nagy szüksége is volt erre a sikerre, mert ismét két növendéket veszített el, hiszen tekintélyét egyre jobban aláaknázták a félvallomások és a kellemetlen fölfedezések. Régi fényét csak az adhatta vissza, ha Simont végképpen összetiporják, visszaküldik a fegyházba, és újra tönkreteszik a világi iskolát. A megállapodás kész volt, Fulgence testvér utódának az volt a feladata, hogy türelmesen homályban maradjon addig - viszont a kapucinusok rendfőnöke, Theodosius atya, aki még a romok felett is diadalmaskodott, ügyesen kiaknázta a helyzetet, s biztatta az istenes asszonyokat, hogy rendszeres kis ajándékokat adjanak Páduai Szent Antalnak, havi két frankot, s kérjék tőle, hogy Maillebois-ban fennmaradjon a Testvérek iskolája.

A legkomolyabb eset az volt, hogy a Szent Márton-egyházközség plébánosa, Quandieu abbé egy napon ismét lesújtottan, méltatlankodva jelent meg a szószéken. Már régóta titkos simonistának tekintették, s akkoriban azt mondták, hogy Bergerot püspök ugyanúgy támogatja, mint Crabot atya a kapucinusokat és az Iskolatestvéreket. Világi papok és szerzetesek álltak egymással szemközt, a két hadsereg minden pillanatban összeütközhetett, a pap nem akarta tűrni, hogy a szerzetes felfalja, a maga hasznára fordítsa a szentek kultuszát és az egyház jövedelmeit. Emlékeztek az emberek arra is, hogy Bergerot püspök tanácsára - aki legyőzöttnek érezte magát, s kénytelen volt engedni, ha egyházmegyéje vezetését nem akarta kiengedni a kezéből - Quandieu abbé kénytelen-kelletlen engedelmeskedett, megalázkodott, s elgyötört lélekkel vett részt egy szertartáson a kapucinusok kápolnájában. Azóta visszahúzódott, belétemetkezett papi hivatásának gyakorlásába, keresztelt, gyóntatott, összeadta vagy eltemette híveit, mint lelkiismeretes tisztviselő, aki hivatásszerű kedélyessége mögött nem engedi megsejteni szívének keserűségét, elméjének kétségbeesését. Hanem a katasztrofális események során, amikor Philibin atyára rábizonyították a hazugságot és hamisítást, a kompromittált Fulgence testvért eltüntették, Gorgias testvér jóformán megvallotta bűnét, és megszökött - a felháborodás újraélesztette Maillebois plébánosában azt a régi bizonyosságot, hogy Simon ártatlan. Szigorú fegyelmezettségében még ekkor is hallgatott volna, ha Jonville plébánosa, a félelmetes Cognasse abbé igen világos célzást nem tesz egyik szentbeszédében egy bizonyos szomszédos egyházközség hitehagyott papjára, aki eladta magát a zsidóknak, s elárulja Istenét és hazáját. A kereszténység tüze egyszerre új lángra lobbant benne, s nem tudta tovább magába fojtani fájdalmát. Következő vasárnap szentbeszédében azokról a veszedelmes emberekről szólott, akik most végképpen megölik az egyházat, mert utálatos cinkosságot tartanak fenn a legszennyesebb bűnök elkövetőivel. Képzelhető, milyen botrány, mily őrült izgalom támadt a klerikális világban, amely annyira szerette volna már tudni, hogyan végződik a Simon-ügy. S

a legnagyobb baj az volt, hogy Bergerot püspök hír szerint ismét támogatta Quandieu abbét, s ezúttal keményen elszánta magát: nem tűri, hogy fanatikus és gyűlölködő szekták továbbra is veszélyeztessék a vallást.

A féktelen szenvedélyek tombolása közben végre megkezdődött az új pör tárgyalása a rozani büntetőtörvényszék előtt. Simont el lehetett hozni Franciaországba, bár nagybeteg volt még, alig gyógyult ki az emésztő lázakból, amelyek majdnem egy esztendeig késleltették visszatérését. Átkelés közben attól féltek, hogy nem tudják élve partra tenni. Azután, nehogy rendzavarásra, erőszakosságokra és sértegetésekre kerüljön a sor, el kellett titkolni a partraszállás helyét, s éjnek idején, ismeretlen kerülő utakon vitték Rozanba. Most a törvényszékkel szomszédos börtönben ült, csak egy utcán kellett átmennie, hogy a bírák elé álljon - szoros őrizet alatt volt, amely egyben védelmezte is, mint valami nyugtalanító és tekintélyes személyiséget, akitől most az egész nemzet sorsa függ.

Felesége, Rachel, látogathatta meg elsőnek, szinte megzavarodva ettől a találkozástól, annyi szörnyű esztendő után. Gyermekeit nem vitte magával, azok ott maradtak Maillebois-ban Lehmannéknál. Ó, hogy ölelték át egymást! S az asszony sírva távozott, oly soványnak és gyöngének látta az urát, akinek haja tökéletesen megőszült. Simon különösen viselkedett, nem tudott még semmiről, a Semmítőszék csak pörének közeli revízióját közölte vele, minden magyarázat nélkül. Nem lepte meg, hogy a perújrafelvételt végre elhatározták, hiszen annyi esztendeje éltette az a bizonyosság, hogy egyszer mégiscsak meglesz: megállt a talpán a kegyetlen kínzások között is, s ártatlanságának puszta erejével győzte le a halált. Élni akart, és élt is, hogy viszontlássa gyermekeit, és nevüket folttalanul adja vissza nekik. De milyen sötét aggodalmak gyötörték még mindig, hogy rágódott az ítélet ijesztő rejtvényén, amelynek megfejtését nem tudta megtalálni! Még mindig nem tudott semmi pontosat, amíg David bátyja és Delbos, akik odasiettek hozzá, nem tájékoztatták az égbekiáltó eseményekről, a félelmes harcról, amely az ő ügye miatt esztendők óta folyt a két örök ellenség tábora közt: egyik oldalon a tekintély emberei, akik a múlt korhadt épületét védik, másikon a szabad gondolat hívei, akik a jövő felé haladnak. Ekkor végre megértett mindent, magától háttérbe húzódott, egyéni szenvedését egyszerű esetnek tekintette, amely csak azért fontos, mert az egész emberiség javára létrehozta az igazság csodálatraméltó zendülését. Egyébként nem is szívesen beszélt szenvedéseiről - kevesebb gyötrelmet okoztak neki társai, a tolvajok és gyilkosok, mint az őrök, ezek a kegyetlen vadállatok, akik kényük-kedvük szerint dühönghettek és szadista kéjjel kínoztak, gyilkoltak büntetlenül. Ha, alkata és hűvös, logikus természete oly nagy ellenállóerőt nem ad neki, hússzor is okot adott volna arra, hogy egy revolverlövés végezzen vele. Minderről csöndesen, nyugodtan beszélt, és naivul el is csodálkozott, amikor megismerte annak az utálatos drámának rendkívüli bonyodalmait, amelynek áldozatául esett.

Marc tanúnak idéztette meg magát; szabadságot kapott, s néhány nappal a tárgyalás előtt elutazott Rozanba. Újra találkozott az ugyancsak ott tartózkodó Daviddal és Delbosszal, akik javában vívták az utolsó harcot. Meglepte, hogy David, aki oly nyugodt és bátor szokott lenni, most ideges, s az arcán meglátszik az aggodalom. Delbos is töprengőnek látszott, pedig az ő bátorsága rendszerint derűsen nyilatkozott meg. Valójában igen nagy ügy volt ez számára, kockán forgott ügyvédi pályafutása és növekvő népszerűsége, mint szocialista jelöltnek a legközelebbi választáson. Ha megnyeri az ügyet, bizonyára megveri Beaumont-ban Lemarrois-t. Csakhogy óráról órára újabb nyugtalanító jelek mutatkoztak, s hamarosan Marc maga is megijedt az új rozani környezetben, ahová annyi reménységgel érkezett. Rozan városán kívül, még Maillebois-ban is, minden valamennyire józan ember bizonyosnak tekintette Simon fölmentését. Bizalmas körben még Crabot atya kreatúrái sem titkolták, milyen veszélyesnek látják a játszmát. Párizsból a legjobb hírek jöttek, a miniszterek úgy nyilatkoztak, hogy biztosak az igazságos megoldás felől, s nyugodtan aludtak a bíróságról és az esküdtszékről kapott bizalmas értesüléseik alapján. De Rozanban egészen más volt a levegő, a hazugság és

árulás szaga terjengett az utcákon, s beléette magát a lelkekbe. A város - valamikor egy tartomány székhelye - sokat vesztett egykori jelentőségéből, de megőrizte monarchikus és vallásos hitét, a másutt már eltörölt múltnak avult fanatizmusát. Kitűnő terület a szerzet számára, itt próbálta kivívni a döntő győzelmet, amelyre szüksége volt, hogy megőrizhesse jogát az oktatásra, azt az erőt, amely a jövendő urává tette. Ha Simont fölmentik, ezzel diadalmaskodik a világi iskola, a szabad gondolat hatalmába keríti a gyermeket, megszabadítja a tévedéstől, fölfegyverzi az igazsággal, s a szolidaritás és béke jövendő államának polgárává teszi. Ha Simont újra elítélik, a Testvérek iskolája meg van mentve, visszanyeri sötét elnyomó hatalmát, a gyermek segítségével még egy-két évszázadra biztosítja a babonás tudatlanságot, a hitvány szolgaságot, a régi katolikus és monarchikus épület szociális nyomása alatt. És Marc soha nem érezte erősebben, mily nagy érdeke Rómának, hogy ezt a csatát megnyerje, soha nem látta ily világosan a véget nem érő szörnyűséges ügy minden fordulata mögött a pápai Rómát, amely csökönyösen ragaszkodik a világuralom álmához. Ezzel találkozott léptennyomon Rozan utcáin: suttogott, tevékenykedett, lelkeket hódított.

Delbos és David nagy óvatosságot tanácsoltak neki, őket magukat rendőrök őrizték, mert orvtámadástól féltek, s az érkezését követő napon ő is diszkrét árnyakat vett észre maga körül. Hiszen ő Simon utóda, a világi tanító, nyilvánvaló ellensége az egyháznak, akitől meg kell szabadulni, ha diadalmaskodni akarnak! És ez a lappangó gyűlölet, amelynek üldözését érezte, a fenyegetés, hogy a sötétben leüthetik valahol, eléggé megmutatta, hányadán áll a csata, honnan jönnek az ellenfelek, a vak erőszakosság emberei, akik évszázadokon át égettek és gyilkoltak abban az őrült reménységben, hogy az emberiséget megállíthatják a haladás útján. Most már számot adhatott magának a városra nehezedő terrorról, megértette a házak komor külsejét, a járvány idejére emlékeztető zárt ablaktáblákat. Rozanban nyáron amúgy sem volt valami eleven az élet, de most mintha még jobban kiürült volna. Az erős napsütésben nyugtalan tekintettel, sietve jártak az emberek az utcán, a boltosok a kirakatablakok mögül nézegettek ki, mintha valami mészárlástól rettegtek volna. Különösen az esküdtek kiválasztása kavarta föl ezt a remegő lakosságot, az esküdtek nevét bánatos fejcsóválással emlegették, nyilvánvaló szerencsétlenség volt, ha valaki esküdt lett a családban. Sokan tartották a vallást: kistőkések, iparosok, kereskedők; ebben a klerikális városban a nyílt vallástalanság valóságos szégyenbélyeg volt, s nagy hátrányt jelentett. Elképzelhető, mily hevesen szorongatták az esküdteket az anyák és feleségek, a megszámlálhatatlan plébános, abbé és szerzetes irányítása mellett, akik a hat egyházközséget és a harminc kolostort benépesítették. Ebben a városban örökösen zúgtak a harangok. Beaumont-ban még annak idején az egyház kénytelen volt némi tapintattal végezni rejtett munkáját, mert szembenállt a régi, voltairiánus polgársággal és a forradalmi szellemű külvárosokkal. De Rozanban, ebben az alvó, öreg városban, amelyen bigott hagyományok uralkodtak, ugyan miért zavartatta volna magát? A munkásasszonyok eljártak a misére, a polgárfeleségek mind tagjai voltak különböző kegyes társulatoknak, s ilyenformán szent kereszteshadjárat készülődött, minden asszony szívesen nyújtott segítséget a Sátán legyőzéséhez. Egy héttel a pör tárgyalása előtt csatatérré vált az egész város, minden házban folyt a harc a jó ügyért, a szerencsétlen esküdtek bezárkóztak, ki sem mertek lépni a házból, mert az utcán ismeretlenek léptek mellékjük, rémítgették őket tekintetükkel, odavetett szavaikkal, azzal a rejtett fenyegetéssel, hogy üzletükben vagy személyükben bűnhődnek majd, ha mint jó katolikusok, újra el nem ítélik a zsidót.

Marcot még jobban nyugtalanította az, amit Guybaraud bíróról, a tárgyalás kijelölt elnökéről, s a vád képviselőjéről, Pacart államügyészről hallott. Az előbbi a valmarie-i jezsuiták egykori növendéke volt, azoknak köszönhette gyors előlépését, valamint feleségét is, egy igen gazdag és igen jámbor púpos hölgyet. Pacart, a hajdani hordószónok, kissé kompromittálta magát egy kártya-ügyben, vad antiszemitává lett, és csatlakozott az egyházhoz, abban a reményben, hogy a papok Párizsba helyeztetik. Marc főképpen az ügyészre gyanakodott, mert látta, hogy az

anti-simonisták úgy tesznek, mintha aggódnának az állásfoglalása miatt, s attól tartanának, hogy régi elvei föltámadnak benne. Folyvást áradoztak Guybaraud emelkedett szelleméről, szép lelkéről, míg Pacart-ról tartózkodva, kétértelműen beszéltek, nem voltak megelégedve antiszemitizmusával, s nyilvánvalóan az igazság villámcsapásától lesújtott tisztességes ember hősi szerepét tartották fönn neki arra a napra, amikor majd Simon fejét követeli. Sopánkodva járták végig egész Rozant, ismételgették, hogy Pacart nincs velük, s éppen ez ébresztette fel Marc gyanakvását. Jó forrásból tudta, hogy ez az ember megvásárolható, el van szánva a legaljasabb üzletekre is, mert mohón várja, hogy valami magas állásban szerezze vissza a becsületét. Egyébiránt Rozanban mintha föld alatt folyt volna a forró és gyilkos küzdelem a második pör körül. Itt nem lehetett volna megtalálni, mint Beaumont-ban az első pör idején, a szép Lemarrois-né szalonját, ahol Marcilly, a szeretetre méltó képviselő, Hennebise, a tapintatos prefektus, a becsvágyó Jarousse tábornok, a közoktatásügy emberei, a tisztviselők, a bírák mind összetalálkoztak, s könnyedén intézték az ügyet mosolygó hölgyek között. Nem volt szó többé olyan Bergerot-fajta liberális főpapról sem, aki sakkban tartja a szerzetesrendeket, fájdalmasan rettegve attól, hogy az egyházat elsodorja az aljas babonák növekvő áradata. A dühös, megmérgezett küzdelem most abban a félelmes homályban folyt, ahol a nagy társadalmi bűnök útja vezet; orgyilkos módjára lappangott a holt város zordon csöndjében, a felszínen csak zavaros buborékjai jelentek meg, s a rémület szele, amely úgy fújt az utcákon, mint a pestises városokban. Éppen azért aggódott Marc, mert nem látta a simonisták és antisimonisták hangos összeütközését, csak a gaz előkészületeket egy sötét orgyilkosságra, amelynek szükséges és kiválasztott eszközei Guybaraud és Pacart.

Közben David és Delbos minden este találkoztak Marcnál, abban a nagy szobában, amelyet egy elhagyatott utcában bérelt ki, s a legkülönbözőbb osztályokhoz tartozó lelkes barátok vették körül őket. Szent kis csapat volt ez, mindenki elhozta híreit, ötleteit, bátorságát. Nem akartak kétségbeesni, felbátorodva, új csatákra készen váltak el. Marc is, a többiek is jól tudták, hogy egy közeli utcában a volt elnök, Gragnon sógoránál folynak az ellenséges banda összejövetelei. Itt szállt meg Gragnon, akit a védelem tanúnak idéztetett meg, itt fogadta a város harcos anti-simonistáit, s az éj leszálltával diszkréten tűnt el a kapu alatt a reverendák és csuhák egész tömege. Beszélték, hogy Crabot atya kétszer is meghált a házban, aztán visszatért Valmarie-ba, és tüntető alázattal temetkezett el a vezeklésben. Gyanús alakok ólálkodtak ebben az elhagyott városrészben, az utcák egyáltalában nem voltak biztosak. Ezért aztán, amikor David és Delbos éjnek idején távoztak Marctól, barátaik csoportosan kísérték haza őket. Egyik este lövés dördült, de az örökösen lesben álló rendőrök senkit sem tudtak elcsípni. De a klerikálisok fegyvere amúgy is inkább a mérgezett rágalom, a homályban történő, gyáva erkölcsi gyilkosság. A kiválasztott áldozat Delbos lett, éppen a tárgyalás megnyitásának napján. A *Kis Beaumont-i* reggel érkező számában hazugságokkal megspékelt utálatos vádaskodás volt, aljasan kiforgatott félévszázados történet az ügyvéd apjáról. Az öreg Delbos valamikor kis ötvösmester volt a beaumont-i püspökség közelében, s azzal vádolták volt, hogy elsikkasztott valami szent edényeket, amiket javításra adtak át neki. Valójában az ötvöst egy asszony lopta meg, nem akarta kiszolgáltatni s kénytelen volt az eltűnt tárgyak árát megtéríteni; nem jelentették fel, az ügy tisztázatlan maradt. De csak ezt a szennylapot kellett elolvasni, hogy kiderüljön, milyen mélyre süllyedhet némely ember a gyűlöletben és aljasságban. Az apának ezt az elfelejtett, eltemetett, fájdalmas esetét a fiú képébe vágták, bőségesen megtoldva piszkos, hamis részletekkel, kegyetlen kitalálásokkal, olyan nyelven, amely csak úgy hömpölygette a sértés, a szenny áradását. Bizonyos, hogy a sírgyalázó, az orgyilkos rágalmazó magától Crabot atyától kapta a nyilvánosságra hozott adatokat, akinek valami irattáros pap bocsáthatta rendelkezésére. Remélték, hogy ezzel a váratlan bunkócsapással szíven találják Delbost, erkölcsileg meggyilkolják, megfosztják ügyvédi hitelétől, s úgy tönkreteszik, hogy Simon védelmére sem ereje, sem tekintélye nem marad.

És megkezdődött a tárgyalás egy hétfőn, forró júliusi napon. A védelem számos tanút idéztetett be Gragnonon kívül, akit szembesíttetni akart Jacquinnel, a régi esküdtszék fejével. A tanúk sorában volt Mignot, Rouzaire kisasszony, Daix vizsgálóbíró, Mauraisin, Salvan, a két Milhomme fiú, Polydor Souquet, s a Bongard, Doloid és Savin családok gyermekei. Megidéztette a védelem Crabot atyát, Philibin atyát, Fulgence testvért és Gorgias testvért is, de tudni lehetett, hogy az utóbbi három nem fog megjelenni, Pacart államügyész viszont beérte azzal, hogy újra megidéztette a vád tanúit, akik az első tárgyaláson tettek vallomást. Előző este óta végre megelevenültek Rozan utcái a tanúk, az újságírók és kíváncsiak tömegétől; minden vonat újabb szállítmányt hozott. Különösen a törvényszéki palota körül álldogált nagy tömeg már reggel hat óta s izgatottan várta, hogy Simont megpillanthassa. Csakhogy tekintélyes katonai erőket mozgósítottak, az utcát kiürítették, és Simon a katonák két sűrű sorfala közt ment át rajta, úgyhogy arcát nem láthatta senki. Nyolc óra volt. Ezt a korai időt választották, hogy elkerülhessék a nagy hőséget, a tárgyalások súlyos és fullasztó óráit.

A színhely nem a beaumont-i vadonatúj tárgyalóterem volt, amelynek aranyozása csak úgy csillogott a magas ablakok nyers fényében. A rozani büntetőtörvényszék egy régi feudális kastély hosszúkás, alacsony kis termét foglalta el, amelyet az ódon, tölgyfával burkolt, vastag falakba vágott ablakok alig világítottak meg. Fekete kápolnának mondta volna az ember, ahol valamikor az inkvizíció ítélkezett. Kevés hölgyet bocsátottak be, s valamennyi sötét ruhát viselt. A padokat majdnem egészen elfoglalták a tanúk s az álló közönségnek szánt szűk területet még csökkenteni kellett. A hallgatóság, amely hét óra óta gyülekezett ezen a zord, szigorú helyen, aránylag csöndesen viselkedett, csak tompa remegés érzett rajta, tekintete lángolt, de mozdulatait fékezte. A szenvedélyek mintha föld alá menekültek volna, föld alatti kivégzésről volt szó, a napvilágtól távol, a lehető legkisebb zajjal.

Marc, amint leült a padra, a tanúkkal megjelent David mellé, olyan fullasztó félelmet érzett, mintha tüstént fejére omlanának a falak. Látta, hogy minden szem feléjük fordul, s különösen David kelt nagy kíváncsiságot. Aztán izgalom fogta el: Delbos érkezett, halványan és elszántan, a nagy többség gonosz tekintetének keresztтüzében, amely kutatta arcát, látni akarta, mennyire sebezte meg a reggel megjelent aljas cikk. De az ügyvéd, mintha a megvetés és bátorság páncélját öltötte volna föl, sokáig állva maradt, s mosolygása erőre vallott. Marc ezután kíváncsian szemügyre vett minden belépő esküdtet, próbálta kiolvasni az arcokból, hogy milyen emberekre bízták a jóvátétel nagy művét. Jelentéktelen alakok voltak: kiskereskedők, kispolgárok, egy gyógyszerész, egy állatorvos, két nyugalmazott kapitány. Minden arcon ugyanaz a komor nyugtalanság ült, s meglátszott, hogy egyik esküdt sem akarja benső zavarát elárulni. Magukkal hozták mindazt a bosszúságot, amely életüket megrontotta, amióta nevük ismeretessé vált. Némelyiknek halvány képe olyan volt, mint a szenteltvíz-osztogató, borotvált, szenteskedő sekrestyésé, aki megszokta a templom álszent tapintatosságát - mások meg, elhízott, gutatütéses alakok, mintha megduplázták volna reggeli pálinkaadagjukat, hogy egy kis bátorságot szopjanak belőle. Érezni lehetett hátuk mögött az egész ódon papi és katonai várost, kolostoraival és kaszárnyáival, s az ember megborzongott arra a gondolatra: az igazságszolgáltatásnak micsoda munkáját bízták ezekre az emberekre, akiknek értelmét és lelkiismeretét eltorzította, elfojtotta a környezet.

De most morajlás futott végig az egész termen s Marc olyan szívbe markoló izgalmat érzett, mint életében még soha. Idáig nem látta Simont, s most egyszerre megpillantotta Delbos mögött, a vádlottak padja mellett állva. Ijesztő jelenség: sovány, görnyedt kis ember, elkínzott arcával, kopasz fejével, amelyen alig maradt mutatóba néhány fehér hajszál. Hogyan! Ez a haldokló, ez a törékeny embermaradvány, ez az ő egykori kollégája, akit oly finomnak, oly elevennek ismert! Igaz, külseje sohasem volt hódító - hangja gyönge, mozdulatai szárazak -, de az ifjúságnak és hitnek lángolását hordozta magában. Hát ezt a szegény megtört, megsemmisített teremtést adta vissza a fegyház, ezt az emberi roncsot, akinek már csak lángoló

szemében ragyogott mindaz, ami akaraterejéből, legyőzhetetlen bátorságából megmaradt! Csak szeméről lehetett még megismerni, de ebben a szemben benne volt a magyarázata hosszú ellenállásának, végső győzelmének: a tiszta eszmék világa, amelyben mindig is élt. Az egész közönség tekintete feléje fordult, de ő meg sem érezte, annyira felül tudott emelkedni mindenen, oly szórakozottan nézte ő maga ezt az összegyűlt tömeget. Aztán végtelen gyöngédséggel mosolyodott el - most vette észre David bátyját, s Marc érezte, hogy David minden ízében reszket mellette.

Negyed kilenc volt, amikor elhangzott az ajtónálló kiáltása, és a bíróság bevonult. A közönség felállt, és leült újra. Marcnak eszébe jutott a beaumont-i morajló, szitkozódó, heves hallgatóság, elcsudálkozott az itteniek tompa nyugalmán, amelyből kiérezte ugyanazokat a kegyetlen szenvedélyeket, a gyilkolás néma vágyát, amint lesben áll egy sötét árok mélyén. Az áldozat megpillantása is csak fojtott morajlást keltett; most, miközben a törvényszék helyet foglalt, a tömeg visszaesett sötét várakozásába. Az akkori elnökhöz, a nyers és kedélyes Gragnonhoz képest meglepő volt Guybaraud elnök tökéletes udvariassága, kenetes mozgása, behízelgő beszéde. A mosolygós, szelíd kis emberből enyhén áradt a sekrestye illata, de szürke szeme hidegen és élesen vágott, mint az acél. Ugyanilyen szembetűnő volt az ellentét a régi államügyész, a ragyogó Raoul de la Bissonnière és Pacart, a mostani közt. Ennek a hosszú, vékony, száraz embernek sárgára sült arcát mintha kiégette volna a vágy, hogy gyorsan érvényesüljön, és nyomát is eltörölje gyanús múltjának. Az elnöktől jobbra és balra a két jelentéktelen ülnök oly közömbösen foglalt helyet, mint aki úgysem csinál semmit, és nem felelős semmiért. Az ügyész tüstént elkezdte kiteregetni maga elé az óriási iratcsomót, s kemény, módszeres mozdulatokkal lapozgatta.

Az első formaságok után, amikor megalakították az esküdtszéket, és a bíróság újra megjelent, egy jegyző felolvasta a tanúk névsorát, s azok egyenként visszavonultak. Marcnak is távoznia kellett a többivel együtt. Aztán Guybaraud elnök kényelmesen rátért Simon kikérdezésére. Színtelen hangon tette föl kérdéseit, úgyszólván érezte az ember a pontosan, gyilkos ügyességgel kezelt acélpenge hidegségét. Meglepetés volt ez a véget nem érő kihallgatás, amely hosszan elidőzött a régi ügy legapróbb részleteinél is, és nyomatékosan visszatért arra a vádra, amelyet a Semmítőszék vizsgálata lerombolt. Mindenki arra volt elkészülve, hogy a terület tisztárasöprése után egyszerűen a legfőbb bíróság kérdéseinek megvizsgálására szorítkoznak, s egyszerre nyilvánvalóvá vált, hogy a rozani büntetőtörvényszék egyáltalán számba sem akarja venni a Semmítőszék megállapította igazságokat, s az elnök élni fog diszkrecionális jogával, hogy teljes egészében kezdetétől fogva újratárgyalja Simon ügyét. A kérdésekből hamarosan kiérződött az is, hogy az első vádból nem ejtettek el semmit: Simon vasúton tért vissza Beaumont-ból, tizenegy előtt húsz perccel Maillebois-ban volt, bement megcsókolni a lefeküdni készülő Zéphirint s a természetellenes őrületnek egy rohamában megerőszakolta és megfojtotta. Csak ezen a ponton mutatkozott meg az új változat, amelyet az tett szükségessé, hogy Philibin atyánál megtalálták az írásminta sarkát, a Testvérek iskolájának bélyegzőjével: Simont most azzal vádolták, hogy megszerezte ezt az írásmintát, hamis bélyegzőt csináltatott, hogy ráüsse, s végül maga tette rá Gorgias testvér hamis kézjegyét. Még mindig ugyanaz a gyerekes história volt, amelynek ostobaságát Gorgias annyira érezte, hogy elismerte az írásminta és a kézjegy hitelességét. Az eredeti vádból tehát nem ejtettek el semmit, sőt megtoldották egy új, otromba kitalálással, egyetlen alapnak pedig megtartották az írásszakértők, Badoche és Trabut hírhedt jelentését, s ezek az urak Gorgias testvér formális vallomása ellenére is csökönyösen megmaradtak eredeti következtetéseik mellett. Pacart államügyész, hogy állásfoglalása felől senki se kételkedhessék, még be is avatkozott, és faggatta a vádlottat, aki tagadta a hamis bélyegző állítólagos megcsináltatását.

E hosszú kihallgatás folyamán szánalmasnak találták Simon viselkedését. Még barátai közül is sokan úgy képzelték el, mint villámokkal fölfegyverzett igazságosztót, aki bosszúállóként

emelkedik ki a sírból, ahová méltatlan kezek eltemették. Amikor udvarias hangon válaszolt, még mindig remegve a láztól, s a várt kitörések nem következtek el, nagy csalódást okozott, ellenségei újra mondogatni kezdték, hogy bevallja bűnét, amelynek aljassága rajta hagyta nyomát ellenszenves arcán. Csak egyszer kelt ki magából, amikor az elnök arról a hamis bélyegzőről kérdezgette, amelyről most hallott először. Egyébiránt semmi bizonyítékkal nem szolgáltak, egyszerűen elbeszélték, hogy egy ismeretlen munkás megvallotta valami asszonynak, hogy titokban furcsa munkát végzett a maillebois-i tanító számára. Simon hirtelen kitörése után az elnök nem erősködött tovább, annál is kevésbé, mert Delbos fölállt, készen, hogy semmisségi panaszt terjesszen be. Az államügyész egyszerűen hozzátette, hogy bár az ismeretlen munkást nem találták meg, fenntartja magának azt a jogot, hogy ezt a tényt komolyan valószínűnek tekintse. Marc, amikor David este elmondta neki az első tárgyalási nap lefolyását, megsejtette, hogy valami újabb utálatos méltatlanság történik, s összeszorult a szíve, mert bizonyos volt benne, hogy itt a bűnök bűnének elkövetésére készülnek. Ő nem csodálkozott Simon nyugodt, szerény viselkedésén - tudta, hogy bízik ártatlanságának erejében, s képtelen felindulását kifejezni. De a kedvezőtlen hatással számolnia kellett, s az elnök támadó hidegségéből, a leghiábavalóbb, már elintézett kérdések fontoskodó tárgyalásából azt a lesújtó benyomást szerezte, hogy Simont majdnem bizonyosan újra elítélik. Nem titkolhatta nyugtalanságát David előtt, s az alig tudta könnyeit visszafojtani, mert maga is kétségbeesetten, szörnyű előérzettől gyötörve lépett ki a törvényszéki palotából.

De azért a következő napok, amelyeket egészen a tanúk kihallgatásának szenteltek, valamennyire visszaadták bátorságukat és illúzióikat is, mert belevetették őket a harc közepébe. Először a vád régi tanúit hallgatták ki, s felvonultak újra a vasutasok és finánccok, akik ellentmondtak egymásnak abban a kérdésben, hogy Simon hogyan került vissza Maillebois-ba, a fél tizenegyes vonattal-e vagy gyalog. Marc, hogy minél hamarább bejuthasson a terembe, megkérte Delbost, hogy azonnal szólíttassa; vallomást tett Zéphirin szánandó kis testének megtalálásáról; aztán visszaült David mellé, aki a tanúknak fenntartott szűk hely egyik zugában telepedett meg. Így már jelen lehetett az ügyvéd első közbelépésénél, aki igen bátran viselkedett, és uralkodni tudott magán, bármennyire émelygett az őt ért undorító támadástól. Felállt és követelte a szabályosan megidézett Philibin atya, továbbá Fulgence és Gorgias testvérek megjelenését. Az elnök azon kezdte, hogy rövid magyarázatokat adott: az idézések nem érhették el sem Philibin atyát, sem Gorgias testvért, mert mindkettő kétségtelenül Franciaországon kívül, ismeretlen helyen tartózkodik; ami Fulgence testvért illeti, az súlyosan beteg, orvosi bizonyítványt küldött. Delbos erősködött az utóbbinak kihallgatása érdekében, s végül elért annyit, hogy tisztiorvos fogja meglátogatni. Aztán nem akarta beérni Crabot atya levelével, akit ugyancsak megidéztek. A jezsuita munkájára, vallási kötelességeire hivatkozott, egyebekben pedig kijelentette, hogy semmit sem tud az ügyről; az ügyvéd itt is elérte az ügyész fanyar beavatkozásának ellenére is, hogy követeljék Valmarie rektorának megjelenését. De ez az első összeütközés mindkét oldalon végsőkig feltüzelte a haragot, az elnök és az ügyvéd most már szakadatlan összeütközésben voltak. Ezen a napon nagy izgalommal végződött a tárgyalás, Mignot segédtanító váratlan vallomása miatt. Rouzaire kisasszony most is hevesen és határozottan ismételte: bizonyos abban, hogy körülbelül húsz perccel tizenegy előtt hallotta Simon lépéseit és hangját, amikor hazatért, és beszélgetett Zéphirinnel. Ennek a vallomásnak nagy súlya volt az egykori ítéletben. Mignot, aki utána lépett a korláthoz, a megindult egyszerűség szokatlan hangján vonta vissza egész régi vallomását: nem hallott semmit, most meg van győződve Simon ártatlanságáról s a legerősebb érveket sorolta föl mellette. Rouzaire kisasszonyt visszahívták, drámai szembesítés folyt le köztük, a tanítónő végül is elvesztette a talajt lába alól, belezavarodott az idő kiszámításába s nem tudott mit válaszolni arra, hogy az ő lakásából hallani sem lehetett azt, ami a kis Zéphirinnel történt. Marcnak is vissza kellett térnie, hogy támogassa Mignot bizonyítását, s a korlát előtt egy pillanatra találkozott Mauraisin tanfelügyelővel. Attól véleményt kértek a vádlottról és

tanúkról; úgy próbált kibújni a nehézségek alól, hogy egekig magasztalta Rouzaire kisasszony érdemeit, de nem nyilatkozott keményen Mignot-ról, Marcról, sőt magáról Simonról sem, mert nem tudta, merre fordulhat még az ügy.

A két következő tárgyalási nap még jobban kedvezett a védelemnek. A zárt tárgyalás kérdését, amely első alkalommal annyira felizgatta a közönséget, most föl sem vetették, az elnöknek nem volt bátorsága hozzá. Nyilvánosan hallgatta hát ki Simon egykori növendékeit, akik akkor gyermekek voltak, most már felnőtt fiatalemberek, majdnem valamennyien házasok. Fernand Bongard, Auguste és Charles Doloir, Achille és Philippe Savin egymás után mondták el azt a keveset, amire emlékeztek, s ami kedvező volt a vádlottra nézve: így omlott össze az utálatos legenda, amely a zárt tárgyalás jóvoltából született meg - a szennyes részletek, amelyeket a gyermekek elmondtak, s amelyekkel nem lehet bemocskolni a hallgatóság, a hölgyek fülét. Ennek a napnak szenzációs vallomásait Sébastien és Victor Milhomme tették. Az immár huszonkét esztendős Sébastien megindult hangon magyarázta meg gyermekkori hazugságát, anyja rettegését, a hamis tanúvallomást, amelyet mindketten jóvátettek, de gyötrelmét hosszú ideig hordozták magukban. És megállapította a tényeket: az írásmintát látta unokatestvére, Victor kezében; a minta eltűnt, aztán megtalálták, s végül kiszolgáltatták, amikor anyja, halálos betegnek látva őt, azt hitte, hogy rossz cselekedetéért kell bűnhődnie. Victor az anyja kedvéért, aki nem szerette volna még jobban kompromittálni a papírkereskedést, úgy tett, mintha tökéletesen elfelejtett volna mindent, s kissé korlátolt legénynek mutatta magát, aki semmire sem tud visszaemlékezni. Bizonyos, hogy hazahozta a mintát a Testvérek iskolájából, mert megtalálták egyik füzetében; de egyebet nem tud, nem mondhat semmit. Végül a Testvérek egy másik régi növendéke, Polydor Souquet, Pélagie-nak, Duparque-né öreg cselédjének unokaöccse jelent meg a korlát előtt. Delbos egész sor kérdéssel szorongatta: hogyan kísérte haza Gorgias testvér a bűntett estéjén, mi történt útközben, miről beszélgettek, hány óra volt. Marc tanácsolta az ügyvédnek, hogy ezt a tanút megidéztesse, mert kezdettől fogva meg volt győződve arról, hogy az egykori alattomos csibész, aki gyanús munkakerülővé nőtt fel, s most egy beaumont-i kolostorban volt szolga, okvetlenül tud valamit az igazságról. Delbos egyébiránt, bármennyit kínlódott is vele, nem ért el mást, csak kitérő válaszokat, ostobasággal leplezett rosszindulatú pillantásokat. Ugyan mire emlékezhetik vissza az ember annyi esztendő után? Ez a mentség túlságosan kényelmes volt, az államügyész türelmetlenkedni kezdett, a közönség pedig, bár nem értette, miért kapaszkodik bele az ügyvéd ebbe a jelentéktelen tanúba, érezte a levegőben, hogy a gyanított, most még lappangó igazság borzongása száll el fölötte.

A következő nap új izgalmat hozott. A két írásszakértő véget nem érő vitáival kezdődött, akik magával Gorgias testvérrel szemben is csökönyösen megmaradtak amellett, hogy nem ismerik föl kézjegyében a G T kezdőbetűket, bár ők voltak az egyetlenek, akik Simon kézjegyét vélték látni a betűkben, az egymásba font - igaz, hogy olvashatatlan - E S betűket. Több mint három óra hosszat halmozták az érveket, dobálóztak a bizonyítékokkal, csépelték őrjöngve az üres szalmát. A csodálatos az volt, hogy az elnök szabadjára engedte őket, szemmellátható tetszéssel hallgatta, az államügyész pedig, miközben látszólag jegyezgetett, bizonyos részletek tisztázására kérte őket, mintha a vád még mindig elfogadná az ő felfogásukat. Ennek a színjátéknak láttára a teremben levő értelmes emberek ismét habozni kezdtek: miért ne, istenem - hiszen írás dolgában sohasem lehet semmit tudni. Hanem a tárgyalási nap vége felé egy alig tíz percig tartó esemény fölkavarta az elméket. Talpig feketében megjelent a korlát előtt Daix, az egykori vizsgálóbíró, akit a védelem idéztetett meg, ötvenhat éves sem volt, de hetvennek látszott, lesoványodott, meggörnyedt, haja megfehéredett, arca alig volt több egy vékony orrnál. Nemrég vesztette el félelmes feleségét, s híre járt, hogy milyen kínszenvedések közt élt e becsvágyó, rút és kacér asszony mellett, aki látta, hogy szűkös életükből nem menti ki őket semmi, még a zsidó Simon elítélése sem, amit ő akart, s amitől annyit remélt. És a

félénk, nyugtalan Daix, a hivatásánál fogva aprólékoskodó, alapjában tisztességes ember, most, hogy felesége nem állt többé mögötte, eljött könnyíteni a lelkiismeretén. Gyötörték azok a tettek, amelyeket gyöngeségből követett el, házi békéje kedvéért. Nem beszélt egyenesen ezekről a dolgokról, még azt sem ismerte el, hogy abban az állapotban, ahogy keze közt volt az ügy, az általa kezdett vizsgálat után feltétlenül megszüntető végzést kellett volna hozni. Csakhogy, amikor Delbos megkérdezte mostani véleményét, határozottan kijelentette, hogy a Semmítőszék vizsgálata lerombolta az ő művét, az egykori vádiratot, s az ő szemében ma Simon ártatlan. Aztán a közönség néma megilletődése közben visszavonult. Ennek a gyászruhás férfinak megjelenése, lassú és szomorú hangon tett vallomása minden szívet felkavart.

Aznap este Marcnál, annak a magános háznak nagy szobájában, ahol minden tárgyalási nap után megbeszélésre jöttek össze, Delbos és David nagy örömben voltak, szinte bizonyosra vették a végső győzelmet, annyira megrendítette Daix vallomása az esküdteket. Marc mégis aggodalmaskodott. Elmondta, milyen szóbeszéd járja az egykori elnök, Gragnon titkos üzelmeiről, aki nagyon is tevékeny és valóságos földalatti hadjáratot vezet, amióta megérkezett Rozanba. Marc tudta, hogy miközben ők együtt ülnek, a szomszéd utcában Gragnonnál ugyancsak összejövetelt tartanak minden este, nagy titokban; bizonyára elhatározzák, hogyan viselkednek majd másnap, kieszelik a válaszokat, az incidensek előidézését, s mindenekfölött a tanúvallomásokat készítik elő az aznapi tárgyalás eredményeinek megfelelően. Ha a tárgyalás vereséget jelentett a vád számára, bizonyosak lehettek afelől, hogy másnap valami meglepetés történik a vádlott rovására. Ismét látták, amint Crabot atya besurran Gragnonhoz. Többen erősítgették, hogy ráismertek a fiatal Polydorra, aki tőle jött ki. Mások azt állították, hogy késő este beleütköztek az utcán egy hölgybe meg egy úrba, akik sajátságosan hasonlítottak Rouzaire kisasszonyhoz és Mauraisinhez. De a legrosszabb az a titokzatos munka volt, amit a közismerten klerikális esküdtek körében folytattak. Marcnak beszéltek erről, de bővebb felvilágosítást nem kaphatott. Gragnon nem követte el azt a hibát, hogy magához hívja az esküdteket, vagy maga forduljon hozzájuk személyesen; látogatókat küldött hozzájuk, akik állítólag megmutatták nekik Simon bűnösségének megcáfolhatatlan bizonyítékát, azt a félelmes bűnjelt, amelyet komoly okokból nem lehet nyilvánosságra hozni, de azért mégis felhasználja végül, ha a védelem sarokba szorítja. Marc nyugtalankodott, új aljasságot szimatolt, s előre megmondta, hogy másnap, éppen, mert Daix olyan gyilkos csapást mért a vádra, valami támadó fordulat következik, az a bizonyos villám, amelyet Gragnon állítólag zsebében rejteget.

És a másnapi tárgyalás valóban igen komoly és izgalmas volt. Most Jacquin, a régi esküdtszék feje jelent meg, hogy könnyítsen a lelkiismeretén. Igen egyszerűen beszélte el, hogy Gragnon elnök, amikor az esküdtek behívták, hogy a várható büntetésről tájékoztassa őket, egy levéllel lépett be, izgatottnak látszott, s megmutatta ezt a Simontól aláírt levelet, amelynek utóiratát az írásmintán levőhöz tökéletesen hasonló kézjegy zárta le. Ezután több habozó esküdt kijelentette, hogy meg van győződve a vádlott bűnösségéről. Ami őt illeti, ő ugyancsak nem kételkedett többé, s igen örült, hogy ez a bizonyosság megnyugtatja lelkiismeretét. Nem tudta akkor, hogy az ilyen közlés törvénytelen. Csak később gyötrődött a dolog miatt, mindaddig, amíg végre az utóiratról és kézjegyről kiderült, hogy hamis, s ez rábírta, hogy jó keresztény módjára megszabaduljon akaratlanul elkövetett hibájától. Egy utolsó részlet, amit csöndes hangon elmondott, végigborzongatta a közönséget: Jézus mondta neki, hogy beszéljen, egy este, amikor lelkifurdalástól gyötörve, belépett a Szent Maxentius-templomba, és térdre borult az egyik homályos mellékhajóban. Gragnon, akit ezután behívtak, eleinte az önkényeskedő elnök régi, nyers, kurta modorában akarta elintézni a dolgot. Kövér volt még, bár a félelem megsápasztotta, az életművész arcátlanságával leplezte régóta tartó aggodalmait, s úgy tett, mintha nemigen emlékeznék már ezekre a jelentéktelen részletekre. Igen, azt hiszi, csakugyan

belépett az esküdtek tanácskozószobájába, s kezében volt az éppen akkor kapott levél. Nagyon fölizgatta, s megmutatta az izgalom hatása alatt, nemigen adva számot magának a cselekedetéről, egyetlen célja az igazság megállapítása volt. Még csak nem is bánta meg ezt a közlést, annyira hitt az utóirat és a kézjegy hitelességében: egyébiránt, szerinte, még mindig hátra van annak a bebizonyítása, hogy ezek hamisítások. Aztán, mivel formálisan megvádolta Jacquint, hogy felolvasta a levelet az esküdtek előtt, és megjegyzéseket fűzött hozzá, most ezt hívták vissza s igen élénk szóváltás támadt köztük. Gragnon végül is rábizonyította az építészre, hogy vagy tévedett, vagy feledékeny volt, ami a felolvasás tényét illeti. És diadalmaskodott, miközben a hallgatóság lehurrogta a tisztességes embert, s most már azzal gyanúsította, hogy eladta magát a zsidóknak. Hiába avatkozott be Delbos többször is, azon igyekezve, hogy Gragnont feldühítse és leleplezze: kitörésre akarta kényszeríteni, a villámként tartogatott bűnjel felmutatására. Hanem az egykori elnök uralkodott magán, örült, hogy megmenekült a közvetlen veszélytől, kételyt támasztott ellenfelének igazmondásával szemben, s most már visszatért a kitérő válaszokhoz. Feltűnt azonban, hogy egyik esküdt olyan kérdést intéztetett hozzá, amelyből senki sem értett semmit: nincs-e tudomása Simonnak egy másik mesterkedéséről, hogy az írásmintát egészen hitelesnek tüntesse fel. Erre titokzatosan azt válaszolta, hogy ragaszkodik eddigi nyilatkozataihoz, s nem akar új tényekkel foglalkozni, bármily bizonyosak is azok. Végeredményben, ez a nap, amelytől azt lehetett volna várni, hogy végképpen összedönti a vádat, inkább kedvezett neki. Este Marc szobájában ismét kétségbeesett volt a hangulat.

Még néhány napig húzódott a tanúk kihallgatása. Az orvos, akit Fulgence testvér egészségi állapotának megvizsgálására küldtek ki, jelentésében megállapította, hogy a beteg állapota komoly, szállítása lehetetlen. Crabot atyának is sikerült elkerülnie a megjelenés kellemetlenségét, váratlan balesettel, lábficamítással hozakodott elő. Hiába indítványozta Delbos, hogy kiszállás útján hallgassák ki: Guybaraud elnök, aki kezdetben oly flegmatikus volt, most minden indítványt lekaszabolt, és szemmelláthatóan sietett végezni a dologgal. Simonnal olyan nyersen beszélt, mintha máris elítélt volna - felbátorította a vádlott sajátságosan nyugodt viselkedése, aki olyan megdöbbent kíváncsisággal hallgatta a tanúkat, mintha másvalakinek rendkívüli kalandját mondanák el neki. Csak kétszer-háromszor járt közel ahhoz, hogy kitörjön a túl szemérmetlen, hazug vallomások ellen; többnyire beérte azzal, hogy mosolygott, és vállát vonogatta.

Végül Pacart ügyész szólalt fel. Magas, sovány ember volt, nagy, szögletes mozdulatokkal, s a szónoki díszítések tüntető kerülésével, matematikai szabatossággal beszélt. Nem volt könnyű feladata a Semmítőszék határozott ítéletével szemben. De igen egyszerű taktikát követett; nem törődött vele, még csak nem is célzott arra a hosszú vizsgálatra, amelynek eredményeképpen új bíróság elé utalták az ügyet. Nyugodtan fölvetette a régi vádat, a két írásszakértő jelentésére támaszkodott, s bűnösnek nyilvánította a vádlottat, elfogadva az újabb, súlyosabb verziót, hogy az írásminta, amelyben azelőtt csak a kézjegy volt hamis, most hamis bélyegzőt viselt. Sőt a bélyegzővel kapcsolatos sajátságos mondatokat, feltétlen állításokat engedett meg magának, mintha döntő bizonyítékai lennének a bélyegző felhasználásáról, ezeket azonban nem árulhatja el. Gorgias testvér az ő szemében csak szerencsétlen, talán beteg ember, mindenesetre nélkülöző és szenvedélyes ember, aki most a zsidóknak adta el magát, s kilépett az egyházból, amelynek mindig félelmes és kompromittáló gyermeke volt. Befejezésül arra kérte az esküdteket: végezzenek már ezzel az üggyel, amely lerombolja az ország erkölcsi békéjét, mondják meg újra, hol van a bűnös: az anarchisták, a kozmopoliták közt-e, akik törik-szakad meg akarják semmisíteni Isten és a haza eszméjét, vagy a hit, tisztelet és hagyomány emberei közt, akik évszázadok munkájával teremtették meg Franciaország nagyságát.

Azután Delbos beszélt két tárgyalási napon át. Hevesen, idegesen, szenvedélyes ékesszólással, maga is végigment az egész ügyön. De azért ment végig rajta, hogy a Semmítőszék vizsgálatából nyert érvek alapján lerombolja a régi vádirat állításait. Egy sem állhatott meg a lábán, bebizonyosodott, hogy Simon gyalog tért vissza, éjfél előtt húsz perccel érkezett Maillebois-ba, amikor a bűncselekményt már egy órája elkövették; mindenekfölött bebizonyosodott az írásminta hitelessége, a Testvérek iskolájának bélyegzőjével, Gorgias testvér kézjegyével, akinek vallomása fölösleges is, mert az ellenszakértők nyilvánvalóan megcáfolták Badoche és Trabut urak sajátságos jelentését. Aztán megvizsgálta az új verziót, különösen a hamis bélyegző állítólagos készíttetését. Ezt semmivel sem bizonyították; mégis nyomatékosan beszélt róla, mert megérezte, hogy valami végső aljasság rejlik a gyanús mesterkedések, állítások és elhallgatások mögött. Azt mondták, egy asszony hallotta egy beteg munkástól azt a határozatlan históriát, hogy bélyegzőt készített a maillebois-i tanító számára. Hol van ez az asszony? Kicsoda? Micsoda? És mert erre senki sem tudott vagy akart válaszolni, joggal következtet valami olyan képtelen hazugságra, aminőt a *Kis Beaumont-i* szép számmal hozott forgalomba. De, bár az egész bűntettet rekonstruálni tudta: Gorgias testvér visszajön Polydor hazakísérése után, elmegy Zéphirin nyitott ablaka előtt, odalép, beszélget vele, végül beugrik a szobába, s enged őrült, gyilkos vágyának, a szegény nyomorék láttára, aki egy szál ingben, nevetősen áll ott, kis szőke angyalfejével - mégis bevallotta, hogy van valami hiányosság a szörnyű jelenet rekonstruálásában: honnan vette Gorgias testvér az írásmintát? Mert igaza volt, amikor hetykén azt kérdezte, vajon szokás-e esténként írásmintát hordozni az ember zsebében? A *Kis Beaumont-i* példánya bizonyosan ott volt, s ezt vette elő, hogy áldozatának száját betömje. Az írásmintának is ott kellett lennie, de hogyan? Delbos sejtette, hol lehet az igazság, csak azért faggatta Polydort oly hevesen, hogy ezt elmondassa vele, de színlelt butaságából semmit sem tudott kihúzni. Egyébiránt mit jelent az, hogy ez a pont homályban maradt? Nem vakítóan nyilvánvaló-e így is Gorgias testvér bűnössége? Állítólagos alibijét csak a hamis vallomások szövedéke támogatja. Bűnösségét bizonyítja minden: szökése, félvallomásai, a megmentését szolgáló bűnös erőfeszítések, és bűntársainak szétszórása: Philibin atya valahol egy olasz kolostorba temetkezett el, Fulgence testvér egy jókor jött gyöngélkedése mögé búvik, s magát Crabot atyát is üdvös lábficamítással ajándékozta meg az ég. Nem az ő megmentése végett vetemedett-e Gragnon elnök egy hamisítvány törvénytelen közlésére, amit ma Jacquin építész vallomása bebizonyított? Ez az egyetlen bűntett, kiemelve a többiek halmazából, elég lehetett volna, hogy a legelfogultabb szemeket is felnyissa. Végezetül lefestette Simon szörnyű szenvedéseit a fegyházban, a tizenöt esztendőt, amit a legborzalmasabb testi-lelki gyötrelmekben töltött el, örökösen hangoztatva ártatlanságát. Elmondta, hogy ő is végezni akar a dologgal, mint az államügyész, de Franciaország dicsőségére, úgy, hogy igazságot szolgáltassanak; mert ha az ártatlanra ismét lesújtanak, az kimondhatatlan szégyent, kiszámíthatatlan bajokkal terhes jövendőt jelent a hazára nézve.

Replika nem volt, a tárgyalást bezárták, s az esküdtszék azonnal átvonult a tanácskozószobába. Délelőtt tizenegyre járt, s az erős júliusi nap égető sugarai a függönyökön keresztül is rettentő hőséget támasztottak a teremben. Több mint egy óra hosszat tartott a várakozás, a néma, aggódó hallgatóság semmiben sem emlékeztetett az egykori zajongó és heves beaumont-i közönségre. Mintha ólomsúlyú, mozdulatlan levegő ereszkedett volna le a terem mennyezetéről. Nemigen beszélgettek, simonisták és anti-simonisták csak egy-két görbe pillantást váltottak egymással. A terem mintha ravatali szoba lett volna, ahol egy nép élete vagy halála, féltett jövője forog kockán. Végre megjelentek az esküdtek, a bíróság visszatért, s ijesztő csendben állt fel az esküdtek feje, egy szürke, sovány kis ember, helyi ötvösmester, aki a papságnak dolgozott. Éles hangja tisztán csengett. A bűnösség kérdésére a válasz szótöbbséggel: igen; de az esküdtszék egyhangúlag enyhítő körülményeket állapított meg. Beaumontban annak idején az egyhangúság a bűnösségre vonatkozott, s enyhítő körülményekre csak igen gyenge többség szavazott. Guybaraud elnök gyorsan elintézte a formalitásokat, és ki-

mondta az ítéletet: tízévi fogház - azzal már ment is, s nyomában Pacart államügyész, aki mintegy köszönetet mondva üdvözölte az esküdteket.

Marc Simonra nézett, s mozdulatlan arcán csak valami gyönge mosolyt fedezett föl, az ajkak fájdalmas összerándulását. Delbos magánkívül szorította össze az öklét. David oly izgatott volt, hogy nem ment vissza a terembe, odakünt várta meg a hírt. A villám lesújtott, Marc úgy érezte, hogy a borzalom szelétől halálos hideg fagyasztja a vérét. Igen, valami hideg borzalom volt ez a végső igazságtalanság, amelyet az igaz elmék nem voltak hajlandók elhinni; a bűnök bűne, amely reggel még lehetetlennek látszott, az ész elhárította magától, most egyszerre szörnyű valósággá vált. De nem voltak, mint Beaumont-ban, vad örömkiáltások, nem hallatszott a véres lakomára rohanó emberevők lihegő ujjongása: a terem, bár tele acsarkodó antisimonistákkal, megmaradt ijesztő csöndjében, a csontig ható iszonyat hatása alatt. Csak valami hosszú borzongás futott végig rajta, elfojtott moraj. És hangtalanul, tülekedés nélkül történt a távozás is, egy gyászoló gyülekezet sötét elvonulása, amelyet fojtogat a felindulás, és lenyűgöz a borzalom. Odakünn Marc összetalálkozott a zokogó Daviddal.

Győzött tehát az egyház, a Testvérek iskolája újraéled, a világi iskola pedig ismét a pokol előszobája lesz, a sátán barlangja, ahol a gyermekeket testben-lélekben beszennyezik. A szerzetesrendek és majdnem az egész papság kétségbeesett, gigászi erőfeszítése ismét későbbre tudta tolni a bizonyos vereséget. Esztendőkig fogják az ifjú nemzedékeket tévedésekkel butítani, hazugságokkal rothasztani. Újra béklyóba verik az emberiség haladását, amíg csak a szabad, legyőzhetetlen, mégis előbbre jutó gondolat fel nem szabadítja a népet a tudomány segítségével, amely egyedül teheti majd alkalmassá az igazságra.

Másnap este, amikor Marc fáradtságtól összetörve, vérző szívvel visszatért Maillebois-ba, levelet talált Geneviève-től - mindössze három sort: „Elolvastam az egész vizsgálatot, figyelemmel kísértem a pört. A legszörnyűbb bűnt követték el. Simon ártatlan.”

NEGYEDIK FEJEZET

Másnap, csütörtökön, amikor Marc fölkelt - alig aludt, lesújtottan, még tele a szörnyű rozani napok keserűségével -, reggel meglátogatta Louise. Megtudta a hazatérését, s egy pillanatra megszökött Duparque-né örökösen zárt kis házából. Szenvedélyesen borult a nyakába.

- Ó, apám, apám, mennyit szenvedhettél, milyen boldog vagyok, hogy megcsókolhatlak!

Nagy leány volt már, pontosan ismerte a Simon-ügyet, s imádott apjának, mesterének, akinek tiszta elméje mindig is irányította, egész hitében és igazságkereső szenvedélyében osztozott. Kiáltása elárulta, mennyire felháborítja és kétségbeejti a rozani ítélet.

De a viszontlátás, az ölelkezés pillanatában Marc a Geneviève levelére gondolt, hiszen álmatlanságában az asszonynak is nagy része volt.

- Tudod-e, hogy anyád írt nekem, és most már velünk van?

- Igen, tudom, apám... Beszélt nekem erről. Ha elmondanám, micsoda veszekedései voltak nagymamával, amikor látta, hogy mama mindent elolvas, megszerzi azokat az iratokat, amelyek sohasem kerültek be a házba, minden reggel maga megy el, hogy megvásárolja az új pör teljes szövegét! Nagymama el akart égetni mindent, mama pedig bezárkózott, egész napokat töltött a szobájában... én is elolvastam mindent, mama megengedte. Ó, papa, milyen szörnyű történet ez, az a szegény, ártatlan ember, akit az az utálatos népség megrágalmaz! Még jobban szeretnélek, ha lehetne, amiért szeretted és védelmezted!

Újra megölelte és hevesen csókolgatta apját. Marc szenvedésében is elmosolyodott, mintha ez a boldogító balzsam kissé csillapította volna nyílt sebeinek fájdalmát. Mosolygott, mert megjelent előtte a kép, amint felesége és leánya együtt olvasnak, végre megtudnak mindent, és visszatérnek hozzá.

- A levele, az a drága levele - folytatta halkan - milyen vigasztalás, milyen reménység az nekem! Hát jöhet ekkora öröm ennyi szenvedés után?

Aztán aggodalmasan faggatta Louise-t.

- Hát anyád beszélt neked rólam? Megérti, fájlalja a szenvedéseinket? Mindig is azt gondoltam, hogy visszatér hozzánk, mihelyt tudni fog mindent.

De a leány kedvesen ajkára tette ujját. Most ő mosolyodott el.

- Ó, papa, ne add a szájamba azt, amit még nem mondhatok meg. Hazudnék, ha túl jó híreket hoznék neked. Jól haladunk, ennyi az egész... Légy türelemmel, bízzál bennem, én majd igyekszem, hogy olyan okos és gyöngéd legyek, mint te.

Ezután nyugtalanító híreket mondott Berthereau-néról. Esztendők óta szívbajban szenved, s a legutóbbi események mintha egyszerre súlyosbították volna az állapotát. Duparque-né haragjának most már szinte állandó kitörései, a hirtelen viharok, amelyekkel a sötét, komor kis házat megrázta, minduntalan megriasztották a beteget, s borzongásaiból, fulladozásaiból nehezen tudott magához térni. Hogy ideges félelmeitől megszabaduljon, végül már le sem járt a kis szalonba. Szobájában élt, hevert a díványon, reggeltől estig elnézte a kapucinusok elhagyatott terét, szegény mélabús szemével, amely még egyre siratta a hosszú évek óta elvesztett örömet.

- Nem nagyon vidám az élet nálunk - folytatta Louise. - Mama a szobájában, Berthereau nagymama a magáéban, dédanyám hol fölmegy, hol lejön, csapkodja az ajtókat, s Pélagie-val veszekszik, ha nem talál mást, akit összeszidjon... Én egyébként nem panaszkodom, be-

zárkózom magam is, és dolgozom. Tudod, mama beleegyezett, fél év múlva jelentkezem a tanítónőképzőben, s remélem, hogy fölvesznek.

E pillanatban érkezett meg Beaumont-ból Sébastien Milhomme. Szabadnapja volt, tudta, hogy egykori tanítója visszatért, s ő is meg akarta ölelni. Majdnem azonnal megjelent Joseph és Sarah is, hogy köszönetet mondjanak Marcnak erőfeszítéseiért, hiábavaló hősiességéért, anyjuk és Lehmannék nevében, akiket megsemmisített Simon új elítélése. Elmondták, milyen villámcsapás érte ismét az Odú utcai nyomorúságos bolthelyiséget tegnap este, amikor David megtáviratozta Rozanból a borzasztó hírt. Simonné jobbnak tartotta, ha ott várja meg szülei és gyermekei között, elkerülve a nagy klerikális város ellenséges környezetét, ahol nyomorúságában amúgy sem tartózkodhatott volna. És a szomorú ház könnyekben úszott; még csak az igaztalan ítéletet ismerte, de nem tudta, mi következik ezután, várta David visszatérését, aki öccse mellett maradt, hogy az események folyása szerint cselekedjék.

Megindító jelenet játszódott le a négy fiatal között, akik az iskolában ismerkedtek meg s ebben a baráti házban később is találkoztak, később is szerették egymást. Joseph és Sarah szeme még duzzadt volt a könnyektől, egész lázas éjszaka gyötörte meg őket, nem pihentek egy órát sem; s amikor apjukról beszélve újra zokogásban törtek ki, Sébastien, szívének ellenállhatatlan lendületét követve, megölelte Sarah-t, Louise pedig mindkét kezét megfogta Josephnek, maga is sírva fakadt, s megmondta neki, mennyire szereti, azzal a naiv gondolattal, hogy megvigasztalja valamennyire. Tizenhét éves volt, a fiú húsz. Sébastien a huszonegyedikben járt, Sarah tizennyolc volt. Marc elérzékenyülten nézte, hogyan feszül bennük az ifjúság, az értelem, a jóság. Támadt egy gondolata - ez az édes reménység már akkor megvillant benne, amikor mint játszó gyermekeket látta őket. Miért is ne lennének ezek predesztinált párok, csírái a boldog jövendő aratásnak, akik megnövekedett szívüket és felszabadult értelmüket a holnap nagy művének szolgálatába állítják?

Leányának látogatása, a remény, amit magával hozott, gyönyörűséges vigasz volt Marc keserűségében - de a következő napok újra lesújtották, amikor szegény megmérgezett és meggyalázott hazáját kellett látnia. A bűnök bűne bekövetkezett hát, és Franciaország nem zendült föl ellene. Már a perújrafelvételért folytatott hosszú küzdelem folyamán sem ismerte föl benne a nagylelkű, felszabadító, igazságosztó hazát, amelyet magasztos, szenvedélyes szerelmesének érzett valamikor. De soha nem hitte volna, hogy idáig süllyedhet, süket, keményszívű, aluszékony és gyáva Franciaországgá, amely jól érzi magát a gyalázat és igaztalanság pocsolyájában. Hány esztendő, hány nemzedék kell még, hogy utálatos álmából fölébressze? Egy pillanatra kétségbeesett, veszve hitte a hazát, mintha a föld alól hallotta volna Férou átkait: vége ennek az országnak, tökéletesen megrothasztották a papok, megmérgezték a szennyes újságok, s a tudatlanságnak és hiszékenységnek olyan mély sarába süllyedt, hogy onnan soha többé ki nem húzzák. A szörnyű rozani ítéletet követő napon még elképzelte az ébredés lehetőségét, várta, hogy az iszonyat szelének süvöltésében föllázadnak az egyenes lelkek, az egészséges elmék. De nem mozdult semmi, a legbátrabbak is mintha megbújtak volna a maguk zugában, s az aljasságok aljasságát végre lehetett hajtani, hála az általános ostobaságnak és gyávaságnak.

Maillebois-ban Marc megpillantotta Darrast. Az arca eltorzult, kétségbeesve látta, hogy a klerikális Philis diadalával ismét kisiklik kezéből a polgármesterség. De különösen fájdalmas volt Marc találkozása régi növendékeivel, Fernand Bongard-ral, Auguste és Charles Doloirral, Achille és Philippe Savinnel, mert ez végképpen megmutatta neki, mily kevéssé sikerült beléjük oltania a társadalmi igazságot és polgári bátorságot. Fernand nem tudott semmit, vállát vonogatta. Auguste és Charles ismét kételkedni kezdett Simon ártatlanságában. Ami a két ikret illeti, azok továbbra is meg voltak győződve róla, de hát, istenem, ők maguk nem indíthatnak forradalmat, és különben is, egy zsidóval több vagy kevesebb, nem olyan fontos.

Uralkodott a terror, mindenki otthonába húzódott, s erősen megfogadta, hogy nem kompromittálja magát jobban. Még rosszabb volt a helyzet Beaumont-ban, ahová Marc elég bolondul elment; hátha fel tudná ébreszteni néhány ember lelkiismeretét, rábírhatna valakit a hatalmasok közül, hogy egy utolsó erőfeszítéssel próbálja azonnal megsemmisíttetni ezt a gaz ítéletet. Lemmarois, akihez fordulni merészkedett, mintha őrültnek tartotta volna. Szokott jóindulatából kivetkőzve, kereken, szinte nyersen válaszolta, hogy az ügy most már be van fejezve, esztelenség az újrafelvételét kívánni, hiszen valósággal elcsigázta, lázas beteggé tette az országot. A politikai viszonyok siralmasak, s a köztársaság bizonyosan elvérzik a legközelebbi választásokon, ha a klerikális reakciónak alkalmat adnak, hogy ezt a pört továbbra is kihasználja. A legközelebbi választások! Ezzel megmondott mindent, ez volt ismét a nagyágyú, s kiadták a jelszót, hogy ezt az utóbbi igazságtalanságot még mélyebb hallgatásba kell burkolni, mint annak idején az elsőt. A képviselők, a szenátorok, Hennebise prefektus, az egész közigazgatás, minden testület, anélkül, hogy össze kellett volna beszélniök, mind behúzták a nyakukat, mind némán hallgattak, annyira féltek a kétszer elítélt ártatlan embertől, akinek már a nevét sem lehetett kiejteni, olyan iszonytató fantomot idézett föl. És régi köztársaságiak, régi voltaire-iánusok, mint például Lemarrois, végképpen köpönyeget fordítottak, közeledtek az egyházhoz, hitték, hogy szükségük van rá, hogy szembeszállhassanak a feltörő szocializmussal, holnapi félelmük tárgyával, amely azzal fenyegetett, hogy a birtokban ülő polgárságot kidobja régen bitorolt javaiból. Lemarrois bizonyára örömmel látta, hogy választási ellenfele, Delbos, akinek szocialista szavazatai minden alkalommal szaporodtak, Rozanban vereséget szenvedett, s rá is lecsapott a villám; s hitványul azért is érezte oly nagy szükségét a hallgatásnak, mert kívánta: hadd fúljanak vízbe a kompromittált hősök. A lelkiismeretek és jellemek nagy összeomlásában egyedül Marcilly őrizte meg szeretetre méltó mosolyát - igen jól érezte magát, hiszen egyszer megkapta már a közoktatásügyi tárcát egy radikális kabinetben, s bizonyosra vette, hogy előbb vagy utóbb egy mérsékelt kabinetben ismét megkapja. Annyira bízott simulékonyságának és számlálatlanul osztogatott kézszorításainak ellenállhatatlan erejében, hogy ő volt az egyetlen, aki jól fogadta Marcot, s a legszebb reményekkel kecsegtette, ha ismét hatalomra kerül, bár formálisan nem ígért meg semmit.

A szerzet ujjongott szemérmetlen diadalában. Micsoda megkönnyebbülés, hogy Crabot atya bűntársaival és kreatúráival együtt megmenekült! Gragnon egykori elnöknél nagy vacsora és fogadás volt; csak úgy nyüzsögtek a bírák, tisztviselők és tanférfiak. Mosolyogva szorongatták egymás kezét, élvezték az életet a súlyos veszedelem elmúltával. A *Kis Beaumont-i* minden reggel ünnepelte Isten és a haza hős katonáinak diadalát. Aztán hirtelen elhallgatott, egészen elnémult ő is, nyilván felsőbb rendelkezésre. Mert a világraszóló győzelem felszíne alatt mindenki érezni kezdte már az erkölcsi vereséget; visszatért a holnaptól való félelem, s okosabbnak vélték, ha mással foglalkoztatják a lelkeket. Az esküdtek beszélni kezdtek, s már kiderült, hogy mindössze egy szótöbbséggel ítélték el Simont. Azonkívül, mindjárt a tárgyalás után valamennyien aláírták a kegyelmi kérvényt. Világosabban meg sem vallhatták volna halálos zavarukat, a kegyetlen nyomást, amely arra kényszerítette őket, hogy a régi beaumont-i verdiktet megerősítsék, noha nem kételkedtek a vádlott ártatlanságában. Ez az ártatlanság végképpen világossá vált mindenki előtt, az esküdtszék sajátságos viselkedésének láttán, amely megmagyarázhatatlan ellentmondással le is sújtott s ugyanakkor meg is bocsátott. A kegyelem oly szükségesnek látszott, oly elkerülhetetlennek látta mindenki, hogy senki sem csodálkozott, amikor néhány nappal utóbb aláírták. A *Kis Beaumont-i* kötelességének vélte, hogy még egyszer utoljára gorombáskodjék, „azzal a piszkos zsidóval”, de maga is megkönnyebbülten sóhajtott fel, s örült, hogy végre megszabadult utálatos szerepétől. Ez a kegyelem utoljára még súlyos gyötrődést, szörnyű lelkiismereti harcot jelentett David számára. Az öccse kezdett végképpen kifogyni erejéből, emésztette a láz, s testi-lelki elcsigázottságában a börtönbe csak meghalni mehetett volna vissza. Síró felesége és gyermekei várták, remélték még, hogy gyöngéd gondozásukkal megmenthetik. David először mégis visszautasította a

kegyelmet, beszélni akart róla Marckal, Delbosszal, az ártatlannak valamennyi hős védelmezőjével, mert megértette, hogy bár a kegyelem nem fosztja meg Simont attól a jogától, hogy ártatlanságát valamikor elismertesse, az ő kezükből kiveszi a leghatalmasabb fegyvert, a mártírt, aki még mindig szenvedi kálváriáját, könnyekre és felháborodott kiáltásokra bírva az egész világot. Fájó szívvel engedtek valamennyien, és David elfogadta a kegyelmet. De Marc és Delbos érezték, hogy a papság joggal diadalmaskodott, mert a Simon-ügy emberi fogalmak szerint véget ért, mihelyt a tömegek igazságérzetét és nagylelkűségét nem kavarta fel többé.

Simon sorsa azonnal elintéződött. Maillebois-ba lehetetlen volt visszavinni. Megállapodtak, hogy felesége néhány napig ottmarad még Lehmannéknál gyermekeivel, akik a tanítás kezdetét várták a közeli tanítóképzőkben. David ismét feláldozta magát. Régóta megvolt már a terve: lemond a homok- és kavicsbánya kiaknázásáról, amelyet eddig egy ügyvezetőre bízott; cserébe megvásárolja egy márványbánya koncesszióját a Pireneusok egy elhagyatott völgyében - kitűnő üzlet volt, egy barátja ajánlotta, s érett megfontolás után fogadta el; odaviszi Simont, társul veszi maga mellé, s a hegyi levegő, a tevékeny élet öröme fél esztendőn belül visszaadja az egészségét. Mihelyt megtelepedtek, Simonné utánamegy az urának, de a gyermekek is apjuk mellett fejezhetik be vakációjukat. Mindezt igen pontosan és gyorsan hajtották végre. Simont eltüntették. Otthagyta a még mindig izgatott Rozant, s egy lélek sem gyanította a távozását. Ismeretlenül utazott, úgyszólván elveszett Daviddal együtt a magas hegycsúcsok közé rejtett távoli völgyben. Csak annyit tudtak meg egy újsághírből, hogy a családja utánament. Ettől fogva láthatatlanná vált, és személyéről végre is megfeledkeztek.

Ugyanazon a napon, amikor Simon családja végre összekerült az elhagyatott völgyben, a még reszkető mélységes szeretet békéjében - Marcot sürgős levél hívta Salvanhoz a tanítóképzőbe. Ahogy kezet szorítottak, már erről kezdtek beszélni: maguk elé idézték a megindító, édes jelenetet, amely messze tőlük játszódott le, Franciaország legtávolabbi zugában.

- Mindnyájunk jutalma ez - mondta Salvan. - Ha a társadalom szentesítését nem tudtuk is még megnyerni, legalább létrehoztuk ezt a boldogságot, a szelíd vértanú találkozását feleségével és gyermekeivel.

- Igen - mondta Marc -, reggel óta folyvást szemem előtt lebeg ez a jelenet. Nyugodtnak, derűsnek látom őket a hatalmas kék égbolt alatt. És neki, szegénynek, aki oly soká volt láncra verve, micsoda öröm lehet, hogy szabadon jár, élvezheti a források frisseségét, beszívhatja a virágok és a fák tiszta illatát! És annak a drága asszonynak, meg a gyermekeknek milyen hihetetlen álma valósul meg, amikor végre visszakapják, vezethetik, mint betegségből lábadozó nagy gyermeket, rámosolyoghatnak, s elnézhetik újjászületését! Igaza van, ez a mi egyetlen jutalmunk.

Elhallgatott, aztán halkabban folytatta, a harcos titkos keserűségével, aki vigasztalanul nézi a kezében összetört fegyvert:

- A szerepünknek vége... A kegyelem nyilván elkerülhetetlen volt, de a cselekvésünket minden erejétől megfosztotta... Nincs más hátra, mint megvárni az elvetett jó mag aratását, ha ugyan kikel valamikor ebben a kemény talajban.

- Ó, kikel, abban ne kételkedjék, barátom! - kiáltott fel Salvan. - A mi szegény és nagy országunk felől sohasem szabad kétségbeesni. Megcsalhatják, tévedhet, de mindig visszatér az igazi igazsághoz, a józan észhez. Érjük be a munkánkkal, magában hordja az a közel jövendőt.

Most ő hallgatott el, s aggodalmas mozdulatot tett.

- De voltaképpen én is azt gondolom, amit ön, a győzelmünk nem következik el már holnap. Ez a pillanat valóban utálatos, sohasem éltünk át zavarosabb és fenyegetőbb időket. És éppen ezért kérettem ide, hogy nyugtalanító helyzetünkről beszéljünk.

Tájékoztatta arról, amit megtudott. A rozani ítélet óta minden ismert simonista, minden derék ember, aki az ügyben kompromittálva volt, céltáblája lett a szerzet bosszújának, az önző és gyáva tömeg gyűlöletének. Érdekeikben és személyükben keservesen megfizetnek most azért a bűnükért, hogy elszakadtak a többiektől az igazság nevében.

- Tudja-e, hogy Delbosnak nem köszönnek már a törvényszéken? Az ügyeinek felét visszavették tőle, az ügyfelek nagyon is kompromittálónak találják. Újra ki kell harcolnia a helyét, s a legnagyobb baj az, hogy a legközelebbi választáson bizonyosan megbukik újra, mert az ügy magát a szocialista pártot is kettészakította... Ami engem illet: valószínűleg elküldenek...

Marc a fájdalmas meglepetés kiáltásával szakította félbe:

- Önt! Önt!

- Hát igen, engem, barátom... Tudja, hogy Mauraisinnek régóta fáj a foga ennek az iskolának igazgatására. Mindig azon mesterkedett, hogy kitúrjon innét, és diadalmasan elfoglalja a helyemet. Hosszú megalkuvása az egyházzal egyszerűen ügyes taktika volt, hogy az egyház helyezze el, mihelyt győzelmet arat. Hanem a Semmítőszék vizsgálata után megijedt, s azt kezdte mondogatni, hogy mindig is hitt Simon ártatlanságában. De Simont újra elítélték, és Mauraisin ismét a klerikális párttal üvölt együtt, s ezúttal bizonyos abban, hogy kényszeríteni tudja Le Barazert a kivégzésemre, a győztes reakciós erők nyomása alatt... igen csodálnám, ha a tanítás kezdetekor itt lennék még.

Marc vigasztalhatatlan volt.

- Hogyan! Ön, akire oly nagy szüksége van a népoktatásnak, aki oly nagy szolgálatokat tett, egész sereg tanítót adott a világi iskolának, dogmáktól megszabadult, világos elméket! Jól mondta: élet-halál kérdése volt, hogy a szabad gondolat misszionáriusai mindenütt elfoglalják helyüket a falvakban, újjáteremtsék Franciaországban a józan észt és a szolidáris gondolkozást, megmentsék az évszázados hazugságtól, a csorda hiszékenységétől, s elvigyék az igazságot a szenvedőkhöz, a kisemberekhez. A holnap Franciaországa annyit ér, amennyit a néptanítók érnek. És ön elmenne, mielőtt egész munkáját elvégezte, amikor annyi tennivalója van még? Nem, nem! Ez lehetetlen, Le Barazer lelke mélyén velünk volt, ha nem is nyilatkozott határozottan, s ezt a gonoszságot soha nem fogja elkövetni.

Salvan enyhe szomorúsággal mosolygott.

- Először is, senki sem nélkülözhetetlen, én eltűnhetek, mások jönnek majd utánam, hogy a megkezdett munkát folytassák. És hiába foglalja el Mauraisin a helyemet, meggyőződésem, hogy nagy bajt nem okozhat, mert alighogy beül oda, kénytelen lesz az én utamon haladni. Lássa, vannak munkák, amelyek, ha egyszer megkezdődtek, be is fejeződnek az emberi fejlődés jóvoltából, függetlenül az egyes emberektől... Aztán pedig: maga úgy beszél, mintha nem ismerné Le Barazert. Ugyan kérem, mi nem számítunk az ő ügyes köztársasági diplomáciájának elhatározásaiban. Velünk volt, annyi bizonyos; velünk lenne most is, ha győztünk volna. De ma halálos zavarba hozza a vereségünk. Voltaképpen csak egy vágya van: hogy megmentse a művét, a kötelező világi oktatást, aminek ő egyik megteremtője volt, még hőskorában a mi szegény köztársaságunknak, amely oly lassan éri meg a nagykorúságot. És mert az egyház egy órára ismét hatalmassá vált, s romlással fenyegeti a művét, rászánja magát a szükséges áldozatokra, időt akar nyerni, amíg majd újra ő parancsolhat. Ő már ilyen, mi nem fogjuk megváltoztatni.

Tovább beszélt, s elmondta, hányféle befolyás, hányféle hatalom nehezedik a főigazgatóra. Forbes rektor, ez a közömbös, békességre vágyó tudós kereken ráparancsolt, hogy tegyen eleget az ellenzéki képviselők követeléseinek, mert fél, hogy kellemetlenségei lesznek a miniszterével. A képviselők, élükön a heves Sangleboeuf gróffal, folyvást a nyakára járnak, hogy elcsapassák a notórius simonistákat a hivatalokból és az iskolákból; a köztársasági képviselők pedig, közéjük számítva a radikális Lemarrois-t is, nem mozdulnak, beleegyeznek ebbe a tömegáldozatba, hogy a közvéleménynek hízelegjenek, és ne veszítsenek túlságosan sok szavazót. Tanítók és tanárok egyaránt követik most Depinvilliers igazgató példáját, vasárnaponként misére járnak feleségükkel és leányaikkal. A líceumban a hitoktató uralkodik, a vallási gyakorlatok ismét kötelezővé váltak, s amelyik növendék nem hajlandó részt venni bennük, rossz jegyet kap, kínozzák, elnyomják, amíg csak búcsút nem mond az iskolának. Érezni lehet Crabot atya súlyos kezét, reakciós hatalmát, itt is, akárcsak a valmarie-i kollégiumban. Egyetlen tény is elég a szerzet növekvő vakmerőségének bizonyítására: ezt az intézetet nyíltan megrakták jezsuita tanárokkal, holott idáig a jezsuitákat világi papoknak álcázták, hogy a törvényt megkerüljék.

- Hát így vagyunk - fejezte be Salvan -, Simon második elítélése óta urak módjára viselkednek, s mindent elérnek az általános gyávaság és ostobaság segítségével. Minket pedig bizonyosan elsöpörnek, hogy helyet adjunk az ő bérenceiknek... Máris arról beszélnek, hogy Rouzaire kisasszony kapja meg Beaumont-ban a legjobb igazgatói állást. Jauffre-t pedig, a jonville-i tanítót állítólag ide nevezik ki, mert azzal fenyegetőzött, hogy ellene fordul Cognasse abbénak, ha most se jutalmazzák meg szolgálataiért. És végül Doutrequin, a volt köztársasági, aki szánni való hazafias eltévelyedésből pártolt az egyházhoz, két külvárosi iskolát kapott meg nálunk két fia számára, akiknek dühös nacionalizmusa és antiszemitizmusa dogmává merevedett; úgyhogy ismét benne vagyunk a teljes reakcióban... Remélem, ez lesz az utolsó válság, addig is, míg az ország kiokádja magából ezt a halálos mérget... és ha én megyek, barátom, bizonyára sejti, hogy maga sem maradhat a helyén.

Marc mosolyogva nézett rá; megértette végre, miért hívatta ilyen sürgősen.

- Szóval, el vagyok ítélve?

- Igen, most attól félek, és idejében figyelmeztetni akartam... Ó, az ügy még nincs elintézve. Le Barazer hallgat, úgy tesz, mintha várná a kellő időt, nem szól semmit a szándékairól. De el sem képzelheti, milyen támadások középpontjába került, különösen maga miatt. Természetesen a maga kivégzései, azonnali elcsapatását követelik. Az imént beszéltem arról az együgyű Sangleboeufről, akit zsinóron rángat az öreg Boise márkiné, s aki oly kétségbeejtően rosszul végzi a bábu mozdulatait. Már háromszor robbant be a prefektúrára, s képviselőházi interpellációval fenyegette Le Barazert, ha nem állapodik meg Hennebise prefektussal a maga kivégzésében. Azt hiszem, éppen ennek a brutális felszólításnak köszönheti, hogy él még... De, édes barátom, Le Barazer nemigen tud tovább ellenállni. Még csak haragudni sem szabad rá. Jusson eszébe, milyen szelíd csökönyösséggel, milyen diplomatikus művészettel támogatta magát annyi esztendeig. Mindig talált módot, hogy megmentse, valami engedményt adva az ellenfeleinek: igazi remeke volt ez a restség erejének, a bizonytalan egyensúly fenntartásának. Ennek most vége, még csak nem is szóltam neki magáról, minden védőbeszéd hiábavaló lett volna. Rá kell bízni a dolgot, nyilván csak azért halogatja a döntést, hogy valami leleményes megoldást találjon, mert ő maga nemigen szereti, ha legyőzik, és sohasem fogja cserbenhagyni a művét, a kötelező világi iskolát, amelyen kívül más meg nem teremtheti a holnap Franciaországát.

Marc nem mosolygott már. Mélységes szomorúság fogta el.

- Nagy fájdalom lesz ez nekem - mondta halkan. - A lelkem legjavát hagyom abban a szerény maillebois-i iskolában, kedves növendékeim között, akiket gyermekeimnek éreztem. Egész

szívem, egész agyam ott van köztük. És hogy töltsem be aztán ezt a derékba tört életet? Nem tudok más hasznos munkát végezni, erre a küldetésre szántam magamat, s micsoda fájdalom, hogy félbeszakad, befejezetlenül marad, amikor az igazságnak oly nagy szüksége van kemény munkásokra.

De most Salvan derült föl és kapott bátorságra. Mindkét kezét megfogta Marcnak:

- Azért ne csüggedjen! Az ördögbe is, csak nem fogunk ölbe tett kézzel ülni!

Marc megvigasztalódva adta vissza a kézszorítást.

- Igaza van! Ha olyan emberre sújtanak le, mint ön, nyugodtan lehet követni a kegyvesztettségbe. A jövő a miénk.

Eltelt még néhány nap. Maillebois-ban a szerzet kiaknázta győzelmét, s igyekezett a helyzetet hasznosítani. Nagy erőfeszítéssel próbálták visszaszerezni a Testvérek iskolájának régi virágzását. Ez volt a cél: kihasználni a világi iskola megszégyenülését, dicsőíteni a szerzetesi iskola erényeit, ahol csak az egyszerűség és ártatlanság virágai teremnek meg; több családot is meghódítottak, s az iskolai év kezdetére vagy tíz növendékkel több jelentkezett. De a kapucinusok leleményessége és vakmerősége még bámulatosabban nyilatkozott meg. Hiszen, ugyebár, a dicsőséges Páduai Szent Antal intézett mindent, ő nyert meg mindent a jóságos Istentől! A tény tagadhatatlan volt, egyedül neki köszönhették Simon második elítélését, az egy- és kétfrankosok jóvoltából, amelyeket annyi jámbor lélek dobott a szent perselyébe, a zsidónak végleges eltiprását kérve tőle. Új csoda volt ez, a szent hatalma sohasem nyilatkozott meg ilyen erővel, az ajándékok megsokszorozódtak, özönlöttek mindenfelől. És Theodosius atya felbátorodva, megihletve, egyszerre csak lángeszű gondolatot hozott világra, hogy újabb pénzeket csikarjon ki a szentből. Elképesztő üzletet indított el: ötfrankos jelzálogleveleket bocsátott ki a Paradicsomra. Körlevelek, prospektusok árasztották el a vidéket, s elmagyarázták a mennyei boldogság részvénytársasági alapra helyezésének leleményes ügymenetét. Minden záloglevél tíz darab ötvencentime-os szelvényre volt felosztva, jótékony intézmények, imák és szentmisék céljaira, az egészet idelent kellett készpénzzel kifizetni, s visszatérítik az égben, a csodatevő Szent Antal pénztáránál. Jutalomdíjak is csábíthatták az aláírókat, húsz záloglevél jogot adott a szent kifestett szobrocskájára, száz pedig évente egy misét biztosított. A prospektus végül megmagyarázta, hogy a zálogleveleket azért nevezték el Szent Antalról, mert a szent az a pénztáros, akinek kötelessége, hogy a másvilágon százszorosan fizesse vissza. A vége így szólt: „Ez az égi kezesség föltétlenül biztos fedezetet nyújt ezekre a jelzáloglevelekre. Semmiféle pénzügyi katasztrófa nem fenyegeti. Érintetlenül hagyja még a világ pusztulása is az idők végezetével, sőt, ez juttatja az aláírókat azonnal a tőkésített kamatok birtokába."

Óriási, messze hangzó siker volt. Néhány hét alatt ezrével helyezték el a zálogleveleket. A kispénzű hívek összeálltak, egy-egy frankot adtak, aztán megosztoztak a szelvényeken. Minden hiszékeny, szenvedő lélek megkockáztatta pénzét ezen az új lutrin, amelynek főnyereménye a dédelgetett álom, a boldog örök élet volt. De azért híre járt, hogy Bergerot püspök felháborodva betiltani készül ezt a szemérmetlen spekulációt, amely megbotránkoztatta az értelmes katolikusokat. Aztán, úgy látszik, mégsem merte, oly kínos helyzetbe hozta a simonisták veresége, akiknek titkos támogatásával vádolták. Sohasem érzett magában annyi bátorságot, hogy a mindenható szerzettel szembeszálljon, papjaiban nem bízott eléggé. A kor még jobban elgyöngítette - de meg akarta menteni a templomot, amelyet cserbenhagynának a hívek, ha azért nem jönnének oda, hogy lelkükből üzletet csináljanak. De Maillebois-ban a Szent Márton-egyházközség plébánosa, Quandieu abbé nem bírta tovább. Simon elítélése szíven találta, kétségbeesve látta, hogy egyháza elkövette a végső elvakultság bűnét. A gyilkosság napja óta meg volt győződve Simon ártatlanságáról, s nem titkolta, mennyire elszomorítja ez a siralmas látvány, hogy Krisztus papjai és hívei csökönyösen ragaszkodnak a

legszörnyűbb méltatlanság, vadság és hazugság művéhez. Hitte, hogy kemény bűnhődés követi ezt a bűnt, mert a máris annyira fenyegetett egyház tulajdon kezével gyorsítja meg önnön romlását. Régi, dédelgetett álma, a független francia egyház bizony halottnak látszott e pillanatban. Másfelől a kapucinusok is elviselhetetlenné tették az életét, zsúfolt kápolnájuk végképpen megölte a templomot, Szent Márton temploma napról napra elhagyatottabb és szegényebb lett. Az áldozati ajándékok, a misék egyre fogyatkoztak, mind átkerültek a diadalmas Páduai Szent Antalhoz. Ő maga személy szerint könnyen viselte jövedelmének csökkenését. A Paradicsomra szóló jelzáloglevelek kibocsátása betetőzte szomorúságát, s méltatlankodó haragjában megfeledkezett a kereszténvi megnyugvásról. Ez a kizsákmányolás már túlságosan szemérmetlen volt, s a szószéken is ki merte fejezni felháborodását. Aztán utoljára ellátogatott még régi pártfogójához és barátjához, Bergerot püspökhöz. S amikor látta, hogy az nem tudja tovább folytatni a küzdelmet, s maga is le van győzve, meg van bénítva, lemondott a Szent Márton-egyházközség plébánosi állásáról, s meghúzódott egy külvárosi házikóban, ahol egy jelentéktelen járadékból szándékozott megélni, kívül az egyházon, amelynek alacsony babonáját nem tudta szolgálni többé.

A kapucinusok megfelelőnek is látták az alkalmat, hogy újabb diadalünnepet üljenek. Theodosius atya kieszelte, hogy meg fogják ünnepelni azt, amit ő régi ellenfelük megfutamodásának nevezett. Ügyes mesterkedések jóvoltából a püspök éppen ekkoriban nevezett ki Maillebois plébánosául egy törtető fiatal vikáriust, Crabot atya kreatúráját, s a lángeszű ötlet az volt, hogy az új plébánossal egyetértésben ünnepi körmenetet rendeznek, amely a kapucinusok kápolnájától elindulva egy nagyszerű, vörös és arany Szent Antalt visz el az egyházközség templomába, hogy ott nagy pompával felállítsa. Ragyogó képe lesz ez a végleges győzelemnek, valóságos koronázás, apoteózis - az egyházközséget elárasztja és meghódítja a szerzet, a barátok korlátlan urak lesznek, s mindenüvé beviszik a bálványimádó kultuszt, amellyel majd úgy megsarcolják és elbutítják Franciaországot, hogy visszaváltozik tudatlan nyájjá, aminő a jobbágyság korában volt. És egy meleg szeptemberi napon valóban le is zajlott a nagyszerű körmenet, a környék egész papságának részvételével, az egész megyéből összecsődült óriási tömeg közepette. A kápolnát a Szent Márton-templomtól csak a Kapucinusok tere és egy rövid utácska választotta el; de nagy kerülőt tettek, végigvonultak a Köztársaság téren és a Fő utcán, a város egyik végétől a másikig meghordozva Szent Antalt. Philis polgármester a tanács klerikális többségétől körülvéve ment a kimázolt szobor után, amelyet vörös bársonyba vont talapzaton hordoztak. Bár szünidő volt, a Testvérek egész iskoláját mozgósították, összetoborozták a gyermekeket, kiöltöztették őket, és gyertyát adtak a kezükbe. Ezután következett a Mária-lányok sora, a kongregációk, a jámbor egyesületek, végeláthatatlan sora a kegyes asszonyoknak, nem is számítva az apácák áradatát, a Beaumontból teljes létszámmal idevezényelt kolostorok lakóit. Senki sem hiányzott, csak Bergerot püspök, aki azzal mentette ki magát, hogy éppen tegnapelőtt betegedett meg. Soha még ilyen vallási láz nem vett erőt Maillebois-n. Az emberek letérdeltek a gyalogjárón, férfiak is sírtak, három fiatal leány idegrohamot kapott és összeesett, be kellett vinni őket a gyógyszertárba. Este áldásosztás volt a Szent Márton-templomban, valamennyi harang egyszerre zúgott, elkábítva mindenkit. Senki sem kételkedett abban, hogy Maillebois végre meg van váltva, bocsánatot nyert, Isten ennek a nagyszerű szertartásnak az útján megengedte, hogy mindörökre eltöröljék a zsidó Simon aljas emlékét.

Éppen ezen a napon ment el Salvan Maillebois-ba, Berthereau-né látogatására, mert igen nyugtalanító híreket kapott róla. A Kapucinusok terei kis házból kilépve, megpillantotta Marcot, aki Lehmannéktól jött vissza, s a véget nem érő körmenet megállította útjában. Meglehetősen sokáig kellett várakozniuk, s némán szorították meg egymás kezét. Amikor aztán az utolsó szerzetes is elhaladt a vörössel bemázolt aranyos bálvány nyomában, egyszerűen összenéztek, s hallgatva tettek néhány lépést.

- Magához indultam - szólalt meg végre Salvan.

Marc azt hitte, hogy az elbocsátó rendelet aláírásának hírét akarta meghozni neki.

- Szóval megtörtént? - kérdezte mosolyogva. - Pakolhatok?

- Nem, nem, barátom, Le Barazer még nem adott életjelt magáról. Nem tudom, mit forral... Ó, a kivégzésünk bizonyos, várjon még egy kicsit.

Aztán nem tréfált tovább, az arca hirtelen elsötétült:

- Nem, megtudtam, hogy Berthereau-né nagyon rosszul van, s meg akartam látogatni... Tőle jövök, nehéz szívvel, mert látom, közel a vég.

- Louise értesített engem tegnap este - mondta Marc. - Szerettem volna én is úgy tenni, mint ön, s azonnal elmenni a haldoklóhoz. De, úgy látszik, Duparque-né határozottan kijelentette, hogy azonnal otthagyja a házat, ha én akármilyen ürüggyel is be merem tenni a lábamat. És Berthereau-né, pedig tudom, hogy szeretett volna látni, nem meri kifejezni ezt a kívánságát, nehogy botrány támadjon a halálos ágya mellett... Ó, barátom, egy istenes asszony gyűlölete igazán nem ismer irgalmat.

Egy darabig ismét hallgatva mentek tovább.

- Igen, Duparque-né éberen őrködik - folytatta aztán Salvan. - Egy pillanatra azt hittem, engemet sem enged föl hozzá. És nem ment le a nyakamról, ellenőrzött minden szót, amit a beteggel és a maga feleségével beszéltem... Nyilván gyöngébbnek érzi magát, fél valami meglepetéstől, most, amikor ez a gyász fogja érni a házat.

- Hogy lehet ez?

- Nem tudnám megmondani, csak úgy érzem. Berthereau-né, a leánya, végül is a halálba menekül előle, s most attól tarthat, hogy az unokája, Geneviève, maga is szabadulni akar.

Marc megállt, és mereven nézett rá.

- Észrevette ennek valami jelét?

- Hát igen. De elhatároztam, hogy nem szólok magának, mert nagyon bántana, ha valami hamis reménységet ébresztenék fel... Ezzel a körmenettel, ezzel a tüntető bálványimádással van kapcsolatban a dolog, amelynek siralmas látványában most van részünk. Úgy látszik, a felesége kereken megtagadta a részvételét. Éppen ezért találtam otthon Duparque-nét, hiszen gondolhatja, hogy ő, szívesen ott lett volna a hitükről tanúságot tevő jámbor hölgyek első sorában. De attól félt, hogy ha csak egy pillanatra is eltávozik hazulról, valami sátán, maga vagy egy másik lélekrabló besurran hozzá, s elragadja tőle leányát és unokáját. Otthon maradt hát, de el sem képzelheti, mily dühösen! A szeme úgy járt át, mint a kard.

Marc egyre izgatottabban hallgatta.

- Ó, Geneviève nem akart részt venni a körmenetben! Megértette hát az ostobaság kártékony voltát, alacsonyságát, lassan-lassan visszatér régi józan esze!

- Kétségtelenül - folytatta Salvan. - Azt hiszem, leginkább azok a Paradicsomra kiadott furcsa jelzáloglevelek bántották meg... Hát nem csodálatos dolog ez, barátom? Soha még a vallásos orcátlanság így ki nem zsákmányolta az emberi ostobaságot.

Lassan mendegéltek a pályaudvar felé, ahol Salvan majd vonatra száll, hogy visszatérjen Beaumont-ba. Marc tele volt reménységgel, amikor elvált tőle.

A Kapucinusok terei kis házban, amelyet még zordabbá és hidegebbé tett a gyász fenyegető közeledése, Geneviève valóban új válságon ment keresztül, amely lassan fölkavarta és

megfordította lelkét. Először villámcsapásként hatott rá az igazság, amikor Simon ártatlanságát bebizonyította szemében az iratok olvasása, s ennek a félelmes világosságnak ragyogásában megjelent előtte egész aljassága azoknak a szent férfiaknak, akikre idáig rábízta szíve és lelkiismerete irányítását. Innen indult ki minden, most már beköltözött lelkébe a kétely, a hit elszállt, vitatkoznia és ítélkeznie kellett, szabad vizsgálódásnak vetve alá mindent. Theodosius atya bizonytalan érzést hagyott benne, azt a zavaros szégyenkezést, hogy már-már szinte valami hitványságot követett el vele. Aztán a jelzáloglevelek kibocsátása, a tömegek hiszékenységének ez az aljas kizsákmányolása, végképpen föllázította ellene, mert egyszerre látnia kellett, hogy ez az ember pénzért mindenre képes. És nemcsak a szerzetes jelleme aljasult le a szeme előtt, hanem a kultusz is, amelyet képviselt, a vallás, amely oly sokáig ragadta magával a misztikus vágy gyönyörűséges izgalmaiba. Hogyan? Hát ezt a méltatlan kufárkodást, ezt a bálványimádó babonát kell elfogadnia, ha meg akar maradni vallását tartó, hitéhez hű katolikusnak? Sokáig alávetette magát a hitnek, a misztériumoknak, még akkor is, amikor természetes józan esze titokban tiltakozni kezdett; de mindennek van határa, odáig nem süllyedhet, hogy részt vegyen a mennyei részvénytársaságban, nem hajlandó ott lépdelni a vörössel és arannyal bemázolt Szent Antal mögött, akit reklámbábu módjára hordoznak meg, hogy a pénztárablakoknál megtízszerezzék az aláírók tömegét. De mindenekfölött fellázította józan elméjét Quandieu abbénak, szelíd és emberséges gyóntatójának visszavonulása, akihez Theodosius atya gyanús szenvedélyessége visszatérítette volt. Ha ilyen ember nem érez erőt magában, hogy megmaradjon olyan egyházban, aminővé a gyűlölet és uralomvágy klerikális politikája tette: milyen nehéz megmaradni benne az egyenes, becsületes lelkeknek!

De Geneviève-et a körülmények bizonyára nem változtatják meg ilyen gyorsan, ha tudtán kívül nem folyik benne egy lassú előkészítő munka. Hogy a dolog eredetét megérthesse, át kellett gondolnia egész történetét. Apjára ütött, erre a gyöngéd, vidám, szenvedélyes, kissé érzéki emberre; beleszeretett Marcba, akarta és kívánta annyira, hogy hajlandó volt az isten háta mögött élni egy kis faluban ezzel a szerény tanítóval. Vágyott a szabadságra is, tizennyolc esztendős korára megunta Duparque-né zord otthonát, s egy pillanatra mintha megszabadult volna jámbor nevelésétől - olyan fiatalos lendülettel adta oda magát az urának, hogy az tökéletesen a magáénak hihette. Ha maradt is Marcban valami titkos félelem, elhessegette magától, mert imádta őt, elég erősnek hitte magát, hogy átformálja a maga képére, s a boldogság kábulatában későbbre halasztotta ezt az erkölcsi hódítást. Aztán felbukkant benne a régi, öröklött hiba, és Marc ismét gyönge volt, halogatta a cselekvést azzal a nemes ürüggyel, hogy tiszteletben tartja lelkiismereti szabadságát, engedte, hogy ismét tartsa vallását, járjon a templomba s odafeledkezzék. Újjászületett egész gyermekkora, ismét hatni kezdett a még ki nem irtott misztikus méreg - szükségképpen elkövetkező válság ez a tévedésekkel és hazugságokkal táplált asszonyok lelkében, s nála még súlyosabbá tette az istenes és uralkodni vágyó nagyanya társasága. A tények, a Simon-ügy, Louise elhalasztott áldozása, siettették aztán a házasfelek szakítását. Benne mindenekfölött a túlvilágra átvitt szenvedély eszeveszett vágya égett, az a reménység, hogy az égben megtalálja a határtalan isteni boldogságot, amit valamikor a leányka koraérett érzékeinek ígértek; és Marc iránt érzett szerelmét elhomályosította az az eksztatikus álom, amelyről az egyházi énekek zengenek, egy magasabb rendű és soha ki nem elégítő szerelem. Hiába izgatták fel, hiába hazudtak neki, hiába fordították férje ellen, azzal az ígérettel, hogy fölemelik a felsőbbrendű igazság, a tökéletes boldogság magaslataira, örökös veresége abból származott, hogy lemondott az egyetlen természetes és lehetséges emberi boldogságról, mert azóta soha többé nem érzett kielégülést, növekvő szorongásban élt, nyugalom és öröm nélkül, bármily csökönyösen állította is, hogy ez az üres álomkép boldoggá teszi. Máig sem vallotta be, minő ürességet hagytak benne a kápolnák hideg kőkockáin elmormolt hosszú imádságok, a hiábavaló áldozások; mind megcsalták azt a reményét, hogy végre testében és vérében fogja érezni Jézus testét és vérét, amely övé lett

immár és örök boldogságban egyesült vele. De a jó természet napról napra jobban visszahódította, visszaadta az egészségnek, az emberi szerelemnek, a miszticizmus régi mérge pedig egyre inkább vesztette hatását a vallásos hazugság minden egyes bukása után: a nyugtalanító Theodosius atyát eldobta magától, Quandieu abbé jó ember volt, de tehetetlen. Nagy lelki zavarában kábította még magát nehéz és keserű vallásos gyakorlatokkal, nem akarván megérteni, hogy szerelme újraéledt benne, s végtelen vágyat érez, hogy megpihenjen a férj és apa karjai közt, abban az egyetlen és örök igazságban, amely egészséges és boldog párrá teszi a férfit és az asszonyt.

Egyre gyakoribb, egyre hevesebb veszekedések törtek ki közte és nagyanyja közt. A nagymama érezte, hogy unokája kisiklik kezéből. Szigorúan őrizte, szinte fogságban tartotta; de Geneviève a legkisebb vita után is mindig fölmehetett bezárkózni a szobájába, becsapva maga után az ajtót; ott legalább magára maradhatott gondolataival s nem válaszolt akkor sem, ha a félelmes öregasszony öklével dörömbölt az ajtón. Így zárkózott be két vasárnap egymás után, s hiába volt minden könyörgés, fenyegetőzés, nem volt hajlandó elkísérni a vecsernyére. Duparque-né, hetvennyolc esztendejével, alkut nem ismerő kegyes asszony volt, ilyenné formálta az a hosszú élet, amelyet egészen az egyház rabságában töltött. Rideg anya nevelte föl, azután Duparque felesége lett, aki egészen üzletének élt, nyers ember volt, nem ismerte a szerelem gyöngédségeit; az asszony érzékei elaludtak, s csak későn ébredtek föl. A házaspár majdnem huszonöt esztendeig tartott fenn a Szent Maxentius-székesegyházzal szemközt egy divatáruüzletet, amelynek vásárlóközönsége főként kolostorokból és papi lakokból került ki. Az asszony alig ismerte a szerelmet, szívét és testét nem elégítette ki az ura, s harminceszstendős kora táján egyre inkább a vallásnak kezdte szentelni magát, mert sokkal tisztességesebb volt, semhogy szeretőt tartson. Megfékezte érzékeit, s meg tudta csalni, kielégíteni az istentisztelet szertartásaival, a tömjénillattal, az egzaltált imákkal, a szentképekről ismert szőke Jézusnak adott titokzatos találkákkal. Minthogy a szerető szenvedélyes ölelését sohasem ismerte, elegendő vigasznak érezhette a pap diszkrét érintését, hiszen az ilyen férfi társaságában nem lehet vétkezni, még ha állandóan érzi is leheletét, s lényének testi közelségét kiszolgáltatja is neki. Gyóntatójának kenetes mozdulatai, cirógató szavai állandóan örömben fürösztötték, de még szigorúsága, a pokol szörnyű kínjaival való fenyegetőzései is gyönyörűséges borzongást keltettek a vezeklő asszony testében. És a vak hit, a pontos alkalmazkodás a legszigorúbb gyakorlatokhoz, nemcsak elnyomott érzékeinek adott kielégülést; megtalálta bennük a szabályt, a támaszt, a parancsoló erőt is, amire az asszony évszázados gyöngesége szomjazott. Tudja ezt az egyház - nemcsak a kultusz érzékiségével hódítja meg az asszonyt, hanem azzal is, hogy erőszakoskodik vele, megfélemlíti, rabszolgának tekinti, aki évszázadok óta megszokta a korbácsot, s végül már valami keserű gyönyört is talál a szolgaságában. Duparque-né, akit már a bölcsőtől kezdve rászoktattak az engedelmességre, ilyenformán meghódított leányává lett az egyháznak, olyan teremtéssé, akire az egyház gyanakszik, akit lesújt villámaival, s egyúttal besoroz örökké engedelmes eszközei közé - akinek segítségével hozzáférkőzik a férfihoz, és meghódítja azt is. Amikor özvegyen maradt, pénzzé tette veszélyeztetett kis vagyonát, és megtelepedett Maillebois-ban, a hirtelen rászakadt tétlenségben nem volt más foglalatossága, más szenvedélye, mint a szigorú vallásosság, aminek most már végképpen pótolnia kellett elrontott asszonyi életét, minden természetes örömét, minden emberi boldogságot, amelyet nem ismert meg. S abban a nyerseségben, amellyel a maga szűk látókörű, fagyos vallásosságát rá akarta kényszeríteni unokájára, bizonyára volt része a siratott szerelmi boldogságnak, az asszonyi felszabadultság gyűlöletének - a szabadságtól szerette volna eltiltani, mint attól a nem ismert, talán gyönyörűséges pokoltól, ahová ő sohasem tehette be a lábát.

De a nagyanya és unokája, a makacs istenes hölgy és a felszabaduláshoz közeledő hivő között ott állt az anya, a szenvedő Berthereau-né. Látszatra ő is szabályok alatt görnyedő, kegyes

teremtés volt, akin születése óta uralkodott az egyház. Vallási kötelességeinek teljesítését egyetlen napra sem szakította félbe, mert férje, a szabadgondolkozó Berthereau, Salvan barátja, annyira imádta, hogy szerelmes gyöngeségében még a misére is elkísérte. Csakhogy megismerte ennek a kitűnő embernek a szerelmét, az örökösen lángoló szenvedélyt, amellyel körülvette, s ez mindörökre átitatta, birtokába vette, ott reszketett benne. A férje régen meghalt már, de most is az övé volt, az ő emléke tartotta életben, drága árnyának karjai közt fejezte be magános asszonyi életét. Ez magyarázta hosszú hallgatásait, rezignált félrehúzódását a zord kis házban, ahová úgy vonult el leányával, mint egy kolostorba. Új házasságra nem is gondolt, második Duparque-né lett belőle, ridegen és aprólékosan tartotta a vallást, mindig feketében járt, arca viaszszínűre fakult, s elnyomottságában szinte megsemmisült, az öregasszony kemény keze alatt, amely az egész házra ránehezedett. Fáradt ajkán néha-néha megjelent egy keserű ránc, alázatos szemében megvillant a lázadás, amikor az eltűnt szerelmes fölébredt benne, s az egykori szerelmi boldogság siratott emléke előbukkant a vallásos gyakorlatok fagyos ürességéből, amelyben oly régóta gyötrődött már. És szükség volt azokra a szörnyű kínokra, amelyeket az utóbbi időben leánya szenvedett el a szeme előtt, az asszony küzdelmére, akit a pap és a férj akar egymás kezéből kitépni - szükség volt erre, hogy ki tudjon mozdulni a világi gondok számára halott apáca gyáva közömbösségéből, s annyi vakmerőség költözzék belé, hogy félelmes anyjával is szembe merjen szállni.

Berthereau-né haldoklott most, s ami őt magát illeti, örült ennek a szabadulásnak. De ahogy napról napra csökkent az ereje, úgy nőtt kétségbeesése, hogy itt kell hagynia Geneviève-et gyötrelmei között, kényre-kegyre kiszolgáltatva Duparque-nénak. Ha ő már nem lesz többé, mi lesz ebből a szegény gyermekből, könyörtelen rabszolgaságában ezen a kínzóhelyen, ahol ő annyit szenvedett? Elviselhetetlen gondolat volt, hogy így menjen el, s ne tegyen, ne mondjon semmit, ami megmenthetné, ami segítené, hogy egészségét és az élet örömét visszanyerje. Kísértette ez a vágy, és összeszedte a bátorságát, hogy kielégítse, egy este, amikor volt még annyi ereje, hogy halkan, vontatott hangon megszólaljon.

Langymeleg, esős szeptemberi este volt. Leszállt a sötétség, s a kolostori egyszerűségű kis szoba ódon diófabútoraival lassanként beléveszett a halvány alkonyatba. Fulladozásai miatt a beteg nem tudott feküdni, díványán ült, hátát párnákkal támogatták meg, ötvenhat éves volt még csak, de elgyötört, szomorú, hosszú arca hófehér hajával igen-igen öregnek látszott, mintha vonásait elmosta, színeit kifakította volna életének üressége. Geneviève ott ült mellette egy karosszékben, Louise pedig éppen most jött fel egy csésze tejjel - ezenkívül semmi táplálékot nem bírt meg a beteg. Nyomasztó csendben szunnyadt a ház, a kapucinusok kápolnájának utolsó harangszava most halt el a mindig elhagyatott kis tér halott levegőjében.

- Leányom - szólalt meg Berthereau-né gyönge, vontatott hangján -, most egyedül vagyunk, hallgass ide, kérlek, mert mondanom kell valamit, és ideje, hogy siessek vele.

Geneviève meglepetten félbe akarta szakítani, mert féltette a beteget ettől a nagy erőfeszítéstől. De elszánt mozdulatának láttára csak azt kérdezte:

- Anyám, egyedül velem akarsz beszélni? Menjen ki Louise?

Berthereau-né egy pillanatig hallgatott. Fejét a szép nagy leány felé fordította, aki szánakozó gyöngédséggel, nyílt tekintettel, emelt fővel nézett rá. Suttogva mondta:

- Jobb, ha Louise itt marad. Tizenhét éves, hadd tudja ő is... Drága kicsikém, ülj ide, egészen közel hozzám.

Amikor aztán Louise ott ült mellette egy széken, megfogta a kezét:

- Tudom, milyen okos, derék leány vagy, és ha egyszer-egyszer helytelenítettem is, amit tettél, becsülöm az őszinteségedet... Látod, ma utolsó órámban már csak a jóságban hiszek.

Egy pillanatra még magába mélyedt, szemét a nyitott ablak, a halványuló ég felé fordította, mintha a naptól búcsúzkodva gondolatban át akarná élni egész mélabús, rezignált életét. Tekintete aztán visszaszállt a leányára, s hosszan, kimondhatatlan részvéttel nézte el:

- Drága Geneviève, nagyon fáj nekem, hogy ilyen boldogtalanul hagylak itt... Ne mondd, hogy nem úgy van, hallom néha a zokogásodat éjszaka, odafönn, a fejem fölött, amikor álmatlanul forgolódol. Sejtem a nyomorúságodat, a harcokat, amik a lelkedet marcangolják... Esztendők óta szenvedsz, s nekem még annyi bátorságom sem volt, hogy segítségedre jöjjek.

Geneviève szeme egyszerre könnybe borult. Szenvedéseinek fölidézése felkavarta lelkét ebben a tragikus órában.

- Anyám, kérlek, rám ne gondolj. Csak egy fájdalmam lesz: az, ha téged elveszítelek.

- Nem, nem, leányom, mindenki elmegy a maga idején, elégedetten vagy kétségbeesve, aszerint, hogy milyen életet tudott teremteni magának. De nem szabad, hogy akik itt maradnak, csökönyösen szenvedjenek hiába, amikor még boldogok lehetnének.

Összekulcsolta kezét, s a forró könyörgés mozdulatával emelte föl:

- Ó, leányom, könyörgök neked, egy napig se maradj tovább ebben a házban. Siess, szedd össze a gyermekeidet és menj vissza az uradhoz.

Geneviève-nek nem volt már ideje válaszolni. Nagy, sötét árnyék emelkedett fel közöttük, Duparque-né lépett be nesztelenül, örökösen ődöngött a házban, rosszul érezte magát, ha nem tudta, hol van Geneviève és Louise, folyvást kísértette a bűn gyanúja. Ha rejtőzködnek, vajon nem rosszat cselekszenek-e? Különösen azt nem szerette, ha sokáig voltak együtt Berthereau-nénál, mert félt, hogy tiltott dolgokat mondhatnak egymásnak. Zajtalanul lopózott hát fel a lépcsőn, feszült figyelemmel elkapott néhány szót, és csöndesen nyitotta ki az ajtót, hogy tetten érje őket.

- Mit beszélsz, leányom? - kérdezte parancsoló, száraz, haragos hangon.

Ez a váratlan beavatkozás elsápasztotta az amúgy is sápadt beteget, Geneviève és Louise pedig megdöbbenve, mozdulatlanul, riadtan várta, hogy mi következik.

- Mit beszélsz leányom? Nem tudod, hogy hall az Isten?

Berthereau-né hátradőlt párnáira, s szemét lehunyta, mintha újra össze akarná szedni bátorságát. Annyira reménykedett abban, hogy egyedül beszélhet Geneviève-vel, s nem kell a félelmes öregasszonnyal harcolnia. Egész életében kerülte ezt az összeütközést, ezt a küzdelmet, amelyben - előre tudta - csak ő lehet a vesztes. De már csak néhány órája maradt, hogy bátor és jó lehessen. Kinyitotta szemét, és végre meg mert szólalni.

- Hallgasson meg az Isten, anyám. Azt hiszem, kötelességemet teljesítem: azt mondom a leányomnak, hogy szedje össze gyermekeit, és menjen vissza az urához, mert egészsége, egyetlen boldogsága ott van, a házi tűzhelynél, amit oly oktalanul elhagyott.

Duparque-né előbb heves mozdulattal, már az első szavaknál félbe akarta szakítani. Aztán, talán mert megdöbbentette a halál fensége, amely már eltöltötte a szobát leheletével, zavarba hozta a szolgaságba döntött, szánandó teremtés kiáltása, akinek elméje és szeretete az utolsó órában felszabadult: engedte, hogy a haldokló befejezze szavait. Végtelenül nyomasztó pillanat következett most.

Négy asszony, négy nemzedék volt együtt. Mind a négyen meglátszott a családi hasonlatosság, a magas termet, hosszú arc, kissé erős orr. Duparque-né, kemény állkapcsával, ráncok szabdalta merev arcával, hetvennyolc esztendejével belesoványodott és belesárgult szigorú vallásosságába; Berthereau-né, aki nemrég töltötte be ötvenhatodik esztendejét, kövérebb és

hajlékonyabb volt, s betegségében is megőrizte halvány arcán a pillanatra megízlelt szerelem édességét, amit azóta is örökösen gyászolt. Ettől a két barna, szigorú asszonytól származott Geneviève, akinek egész lényét kifinomította az apja, szőke volt, vidám, szerelmes és kívánatos, gyönyörű még harminchét esztendős korában is; és Louise, az utolsó, aki tizennyolcadik évében járt, ismét barna hajú, de Marc aranyos barnaságát örökölte, tőle nyerte széles homlokát, nagy, lángoló szemét, amelyben az igazság szenvedélye égett. És fejlődtek erkölcsiekben is: a nagyanya testestül-lelkestül az egyház rabszolgája, engedelmes eszköze a tévedésnek, az uralkodásnak; meghódolt a leány is, tartotta a vallást, de zavartan és gyötrődve, mert megismerkedett az emberi boldogsággal; a harcban álló unokának szegény szívében és elméjében kétségbeesett csatáját vívta a katolicizmus, lelke kettészakadt misztikus nevelésének hazug hitványsága, és asszonyi szerelmének, anyai szeretetének élő valósága között, és minden erejére szüksége volt, hogy felszabadulhasson; a dédunoka végre felszabadult, megmenekült a papnak az asszonyon és a gyermeken gyakorolt uralmától, visszatért a boldog természethez, a ragyogó, jótevő napsütéshez, az ifjúság és egészség felharsanó kiáltásával.

Berthereau-né újra megszólalt halk, lassú hangján:

- Hallgass rám, Geneviève, ne maradj itt tovább. Mihelyt én nem leszek többé, menj el, menj el gyorsan... Az én boldogtalanságom azon a napon kezdődött, amikor apádat elvesztettem. Imádott engem, s csak azokban az órákban éltem igazán, amikor mellette voltam, a karjai között. Gyakran szemrehányást tettem magamnak, hogy miért nem élveztem jobban, mert ostoba tévedésemben nem ismertem föl ezeknek az óráknak az értékét és csak akkor éreztem, hogy milyen gyönyörűségesek, milyen páratlanok voltak, amikor visszaestem ide, özvegyen, szerelem nélkül, elzárkózva a világtól... Ó, ennek a háznak fagyos hidegsége, amitől annyit borzongtam, ez a csönd és homály, ahol minden órában a halált éreztem közeledni, s még csak ki sem mertem nyitni az ablakot, hogy egy kis életet szívjak be, olyan ostoba és gyáva voltam!

Duparque-né mozdulatlanul állt, és nem szólt közbe. De a fájdalmas lázadásnak ez a kiáltása mégis tiltakozásra bírta.

- Leányom, nem hallgattatlak el, ámbár, ha gyónnivalód van, jobb lenne Theodosius atyát hívatni... De hogyha nem voltál egészen Istené, miért kerestél nálam menedéket? Tudhattad, hogy itt egyedül Istent találod.

- Meggyóntam már - felelte csöndesen a haldokló -, és nem megyek el az utolsó kenet nélkül, mert egészen Istené vagyok, csak az övé lehetek már... Nagyon szenvedtem az uram elvesztése miatt, de sohasem bántam meg, hogy idejöttem. Hova is mentem volna? Nem volt más menedékem, sokkal vallásosabb voltam, semhogy egy pillanatra is megpróbálhattam volna máshol keresni a boldogságot. Azt az életet éltem hát, ami nekem ki volt szabva... De most a leányom szenved, pedig ő szabad, van férje, aki imádja, s nem akarom, hogy ő folytassa az én szomorú történetemet, ebben az ürességben, ahol én oly soká haldokoltam. Értesz, leányom? Értesz, ugye?

És gyöngéd, könyörgő mozdulattal nyújtotta ki két szánandó, viaszsárga kezét, Geneviève pedig térdre borult mellette, s úgy megrázta ez a különös jelenet, a szerelem szívbe markoló fölébredése a halálban, hogy nagy könnycseppek gördültek végig az arcán.

- Anyám, anyám, könyörgöm, ne szenvedj tovább az én szenvedésem miatt. A szívemet hasogatja, hogy csak rám gondolsz, amikor mindnyájunknak egyetlen vágya, hogy egy kis örömet szerezzünk neked, aki olyan kétségbeesetten akarsz itthagyni bennünket.

De Berthereau-nén növekvő egzaltáltság vett erőt. Keze közé fogta leánya fejét, közelről nézett a szemébe.

- Nem, nem, hallgass még rám... Nekem már csak egy örömöm lehet, mielőtt itthagylak: ha magammal viszem azt a bizonyosságot, hogy nem folytatod itt az én áldozatomat, az én gyötrelmemet. Add meg nekem ezt az utolsó vigaszt, ne engedj el határozott ígéret nélkül... Hallod, ezt fogom ismételgetni, amíg egy kis erő marad bennem. Menekülj innen, a hazugság és a halál házából, térj vissza a házi tűzhely mellé, az uradhoz. Add vissza neki a gyermekeit, szeressétek egymást egész szívetekkel. Ott van az élet, az igazság, a boldogság... Kérlek, leányom, ígérd meg, esküdj meg nekem, hogy teljesíted az utolsó kívánságomat!

És mert Geneviève felkavart lélekkel, zokogástól fuldokolva nem válaszolt, Louise felé fordult, aki maga is kábultan térdelt le a dívány másik oldalán.

- Segíts hát nekem, édes unokám. Ismerem a gondolkodásodat. Jól láttam, hogyan dolgoztál, hogyan erőlködtél, hogy anyádat hazavidd. Kis tündér vagy te, bölcs kis teremtés, aki sokat tett azért, hogy egy kis nyugalomhoz segítsen mind a négyünket... Kell, hogy anyád megígérje nekem, ugye? Mondd neki, szerezze meg nekem azt a nagy örömet, s ígérje meg, hogy boldog lesz!

Louise megragadta a szomorú asszony kezét, csókolgatta, s el-elakadó szóval mondta:

- Ó, nagymama, nagymama, milyen jó vagy, hogy szeretlek... Anyám emlékezni fog utolsó akaratodra. Gondolkozni fog, és szíve szerint cselekszik, afelől bizonyos lehetsz.

Duparque-né ridegen, mozdulatlanul állt. Ráncoktól szabdalt, fagyos arcában csak a szeme élt. Dühös harag gyulladt ki benne, miközben nagy nehezen erőt vett magán, hogy durván rá ne támadjon a haldoklóra. Végül is tompa hangon morogta:

- Hallgassatok mind a hárman. Nyomorult hitetlenek vagytok, fellázadtatok Isten ellen, a pokol lángjai büntetnek majd meg benneteket... Hallgassatok, egy szót sem akarok már hallani! Én vagyok az úr ebben a házban! Te, leányom, szeretném hinni, betegségedben beszélsz félre; tebenned, unokám, a sátán lakik, megbocsátom neked, hogy nem tudtad még egészen kiűzni magadból, hiába vezekeltél; téged pedig, dédunokám, még mindig remélem, meg tudlak gátolni abban, hogy a kárhozatba rohanj, ha majd szabadnak érzem magam, hogy megfenyítselek... Hallgassatok, leányaim! A világon sem lennétek nélkülem! Én parancsolok, s egy halálos vétekkel több, ha szavamat meg nem fogadjátok!

Valósággal megnőtt, vad mozdulatokkal beszélt, a harag és bosszú istenének nevében. De leánya, érezvén, hogy a közeli halál már felszabadította, tilalma ellenére is folytatni merte.

- Húsz esztendeje engedelmeskedem, anyám, húsz esztendeje hallgatok, s ha utolsó órám el nem jön, talán elég gyáva lettem volna, hogy tovább is engedelmeskedjem és hallgassak... De ez már sok. A földben is fojtogatna az, ami kínzott, s amit nem mondtam ki. Nem vihetem oda magammal. A sokáig elfojtott kiáltás még ott is kitörne belőlem... Ó, leányom, könyörgök, ígérd meg, ígérd meg nekem!

Duparque-né magánkívül, még nyersebb hangon ismételte:

- Geneviève, én, a nagyanyád tiltom meg neked, hogy beszélj.

Louise látta, hogy anyja még mindig zokog, irtózatos harcot vív magával, arcát a dívány takarójába rejti - vállalta hát, hogy ő válaszol tisztelettel, de határozottan.

- Dédanyó, jónak kell lenni nagymamához, hiszen olyan beteg. Anyám is rosszul van, kegyetlenség így fölkavarni a lelkét... Hát nem cselekedhetik mindenki lelkiismerete szerint?

Geneviève most már nem engedett időt Duparque-nénak, hogy újra közbeszóljon; szívét ellágyította leánykájának bátor szelídsége: fölemelte fejét, és szenvedélyesen megcsókolta a haldoklót.

- Anyám, anyám, aludj nyugodtan, nem akarom, hogy miattam keserűséget vigyél magaddal... Igen, megígérem neked, hogy emlékezni fogok a kívánságodra, ígérem, hogy megteszek mindent, amit irántad való szeretetem tanácsol... Igen, igen, a jóság és a szeretet az egyetlen igazság.

És miközben Berthereau-né elcsigázottan, üdvözült mosolytól ragyogó arccal mellére szorította leányát, Duparque-né még egy utolsó, fenyegető mozdulatot tett. Egészen besötétedett már, a szobát csak a nagy, tiszta ég gyönge derengése világította meg, s az első csillagok is megjelentek; a nyitott ablakon át felszállt az elhagyott kis tér mélységes csöndje, amelyet csak egy gyermek kacagása zavart meg. S ebben a nagy megbékélésben, amelyen a közeli halál felséges lehelete szállt keresztül, a csökönyös, vak és süket öregasszony ezt mondta még:

- Nem az enyém egyikőtök sem, sem a leányom, sem az unokám, sem a dédunokám. Egymást hurcoljátok az örök kárhozat felé. Menjetek hát, menjetek! Isten megtagad és megtagadlak én is!

Ment és becsapta maga után az ajtót. A csöndes, sötét szobában csak a haldokló anya maradt leánya és unokája közt, s egyetlen ölelés egyesítette őket. Hosszan sírtak mind a hárman, és könnyeikben sok gyönyörűség keveredett sok fájdalommal.

Két nappal később Berthereau-né meghalt, keresztényi halállal, minekutána kívánsága szerint ellátták az utolsó kenettel. A templomban feltűnt Duparque-né szigorú viselkedése; tiszta feketébe, mély gyászba öltözött. Csak Louise kísérte el, Geneviève ismét ágynak esett, mert olyan idegrázkódtatás vett erőt rajta, hogy nem látott, nem hallott. Még három napig feküdt így - arccal a falnak fordulva, nem akart válaszolni senkinek, még leányának sem. Irtózatosan szenvedhetett, fel-felsóhajtott, sírás rohamai rázták meg. Amikor nagyanyja feljött hozzá, és csökönyösen mellette maradt órák hosszat prédikálva, és bizonygatva, hogy ki kell engesztelnie Isten haragját: még hevesebb rohamok törtek ki rajta, vonaglott és kiáltozott. Louise meg akarta kímélni anyját ezektől a szenvedésektől, amelyek a lelkét marcangoló végső küzdelmet még súlyosabbá tették - végül is bezárta az ajtót, s ott őrködött, hogy senki be ne léphessen a szobába.

A negyedik nap meghozta a megoldást. Egyedül Pélagie-nak sikerült behatolnia az ajtón holmi háztartási dologban. Hatvanesztendős korára lesoványodott, kiaszott, nagy orrú, keskeny ajkú, kellemetlen képével elviselhetetlenné vált, folyvást keserű szavakat mormogott, zsarnokoskodott még félelmes úrnőjén is, s kidobta a bejárónőket, akiket az néha föl mert fogadni a segítségére. Duparque-né egyébiránt úgy tartotta magánál, mint régi szerszámot, amely mindig keze ügyében van, s el sem tudta képzelni az életet enélkül a rabszolga nélkül, akinek segítségével egész környezetére kiterjesztette uralmát. Kémnek használta, alantas szándékai végrehajtójának, s viszonzásul el kellett tűrnie, hogy maga is szolgája tulajdon teremtményének, tűrnie kell a rosszkedvét, amely még megtetézte a házat amúgy is betöltő unalmat és szomorúságot.

A negyedik napon reggeli után Pélagie, aki az asztalt leszedni ment föl, riadtan rohant úrnőjéhez:

- Tetszik tudni, mi történik odafenn?... Pakolnak.

- Geneviève meg a lánya?

- Igenis, nagysága. Nem is titkolóznak, a leány átjár a maga szobájába, ölszámra hozza a fehérneműt... Ha föl tetszik menni, tárva-nyitva az ajtó.

Duparque-né egy árva szó nélkül, fagyosan ment föl a lépcsőn. Csakugyan nagy sürgés-forgásban találta Geneviève-et és Louise-t, két bőröndbe csomagoltak, mintha azonnal távozni készülnének, az alig hatesztendős kis Clément pedig csöndesen ült egy széken, és nézte őket. Éppen csak fölemelték fejüket, és folytatták a munkát.

Kis hallgatás után Duparque-né még hidegebben és még keményebben, arcának egyetlen rándulása nélkül, megkérdezte:

- Szóval, jobban vagy, Geneviève?

- Jobban, nagymama. Még van lázam, de ha itt bezárkózva élek, nem gyógyulok meg soha.

- És látom, elhatároztad, hogy máshova költözöl. Hova mégy?

Geneviève újra felemelte fejét, egész teste remegett, szeme beesett volt.

- Oda megyek, ahová anyámnak ígértem. Négy napja küszködöm ezzel, majd hogy bele nem haltam.

Csend.

- Úgy láttam, nem volt az határozott ígéret, inkább vigasztalásnak szántad... Szóval, visszamégy ahhoz az emberhez. Igazán nem sok büszkeség lehet benned.

- Ó, a büszkeség! Igen, tudom, a büszkeségemnél fogva tartasz vissza már régen... Volt bennem annyi, hogy egész éjszakákat sírtam végig, de nem akartam megvallani a tévedésemet... Most aztán megértettem, milyen ostobaság volt ez a büszkeség, nagyon is nagy a nyomorúságom.

- Szerencsétlen, hát sem az imádság, sem a vezeklés nem tudott a méregtől megszabadítani? A méreg kezd újra hatni, s a végén örök kárhozatra juttat, ha visszaesel utálatos bűneidbe.

- Miféle méregről beszélsz, nagymama? Az uram szeret, és hiába, én is szeretem még mindig: talán ez a méreg?... Öt esztendeig küzdöttem, egészen Istennek akartam adni magamat, miért nem töltötte be Isten azt a szörnyű ürességet, amit magam körül próbáltam támasztani, hogy egyedül őt, egyetlen uramat fogadjam be? A vallás nem kárpótol sem az asszonyi boldogságért, sem az anyai szeretetért, s azért térek vissza ehhez a boldogsághoz, ehhez a szeretethez, mert az ég összeomlott fölöttem, csak csalódást és hazugságot találtam benne.

- Istent káromlod, leányom, kegyetlen szenvedésekkel bűnhődöl meg ezért... Ha ez a gyötrő méreg nem a sátántól jönne, Istentől kellene jönnie. Elhagy a hit, a tökéletes tagadás, a teljes kárhozat útjára léptél.

- Igaz, hónapok óta napról napra kevésbé hiszek. Magamnak sem mertem megvallani, de a sok keserűség közt valami lassanként elvitte gyermekkori, leánykori hitemet... Különös! Egész képzelődő gyermekkorom, egész istenes fiatalságom fölébredt bennem, amikor itt kerestem menedéket - a szép misztériumokkal, az istentisztelet szertartásaival, a Jézus után való sóvárgással együtt. S amikor újra belé tudtam merülni a túlvilág rejtelmeibe, amikor zsoltárok és virágok között Jézusnak akartam adni magamat, lassanként elhalványodtak ezek az álmok, csalóka képzelődésekké váltak, amelyekben a benne élő ember semmi kielégülést nem talált többé... Hát igen, a méreg, az talán első nevelésem volt, a tévedés, amelyben felnőttem, amelyből később oly keserves volt fölébredni, s ki sem gyógyulok belőle addig, amíg erjedő, gonosz anyaga egészen el nem távozik belőlem... Hogy kigyógyulok-e? Hiszen úgy harcol még bennem!

Duparque-né fékezte magát, felfogta, hogy hevessége véglegessé tenné a szakítást közte és családja maradékai között, még a fiúcskával is, aki figyelmesen ült székén, s hallgatta őket, anélkül, hogy megértette volna. Megpróbálkozott egy utolsó erőfeszítéssel, és Louise-hoz fordult.

- Szegény gyermek, te vagy a legsajnálatraméltóbb, s reszketek arra a gondolatra, hogy milyen iszonytató mélységbe veted magad... Mindezt elkerültük volna, ha elvégzed az első áldozást. Isten azért büntet minket, mert istentelen ellenállásodat nem tudtuk legyőzni. Még most sem lenne késő. Milyen kegyelmet árasztana Isten végtelen könyörületessége az egész házra, mihelyt meghódolnál, s a szent asztalhoz járulnál, mint Jézus alázatos szolgálója!

A leány szelíden válaszolta:

- Kár erre visszatérni, nagymama. Tudod, mit ígértem apámnak. Ma sem válaszolhatok mást, húszéves koromban fogok dönteni, meglátom, lesz-e hit bennem.

- Szerencsétlen makacs leány, ha visszamégy ahhoz az emberhez, aki mindkettőtöket elveszejtett, előre is bizonyos a válaszod, hitetlen és vallástalan maradsz, mint az állat.

Anya és leánya tiszteletteljesen hallgatott, nem akarták tovább nyújtani ezt a hiábavaló, és kínos vitát; folytatták a csomagolást. A nagymama már csak egy utolsó kívánságát mondta ki:

- Hát, ha már elhatároztátok, hogy mind a ketten elmentek, hagyjátok itt legalább ezt a kisfiút, hagyjátok meg nekem Clément-t. Ő lesz az őrültségetek váltságdíja, Isten szeretetében nevelem föl, szent papot csinálok belőle, s legalább nem maradok egyedül, ketten imádkozunk itt, hogy az isteni harag irgalmazzon nektek az ítélet félelmes napján.

Geneviève élénken egyenesedett fel.

- Hogy itthagyjam nálad Clément-t? De hiszen ő a legfőbb oka a távozásomnak. Nem tudom már, hogyan neveljem, vissza akarom adni az apjának, hogy egyetértően próbáljuk emberré nevelni... Nem, nem, magammal viszem.

Előbbre lépett Louise is, igen gyöngéden, nagy tisztelettel.

- Miért mondod, nagymama, hogy egyedül maradsz? Nem akarunk elhagyni, gyakran eljövünk hozzád, akár mindennap, ha megengeded. Nagyon fogunk szeretni, és igyekszünk megmutatni neked, mennyire kívánjuk a boldogságodat.

Duparque-né most már nem bírt magával. A harag nehezen visszafojtott áradata kicsapott, és dühös szavakat sodort magával.

- Elég! Hallgassatok, nem akarok többet hallani! Igazatok van, pakoljatok gyorsan és menjetek, menjetek mind a hárman, elkergetlek!... Menjetek vissza ahhoz a kárhozott lélekhez, ahhoz a banditához, aki annyit köpködött Istenre és az ő szolgáira, hogy megmentse azt a kétszer is elítélt piszkos zsidót.

- Simon ártatlan! - kiáltotta Geneviève, aki most már maga is fejét vesztette. - S akik elítélték, hazudozók és hamisítók.

- Igen, tudom, ez az ügy veszejtett el téged, ez választ el bennünket egymástól. Ártatlannak hiszed a zsidót, és nem tudsz már hinni Istenben. A te ostoba igazságod az isteni tekintély tagadása... Ezért van vége köztünk mindannak. Eredj, eredj, gyorsan, a gyerekeiddel együtt. Ne szennyezzétek be tovább ezt a házat, ne vonjátok rá tovább az ég villámait. Ti vagytok itt az okai minden szenvedésnek... És be ne tegyétek ide többé a lábatokat, elkergetlek, örökre elkergetlek. Ha egyszer átléptétek ezt a küszöböt, ne kopogtassatok többé a kapun, nem fog kinyílni. Nincs többé gyermekem, egyedül vagyok a világon, egyedül élek, és egyedül halok meg.

És a nyolcvan felé járó asszony vad erővel egyenesítette ki magas termetét, hangja erős volt még, mozdulata parancsoló. Átkot szórt, büntetett, gyilkolt, mint haragvó, halált osztó istene. Könyörtelen léptekkel ment le a lépcsőn, és szobájába zárkózva várt, amíg utolsó gyermekei mindörökre el nem távoztak.

Marchoz éppen ezen a napon látogatott el Salvan. A nagy tanteremben találta, amelyet egészen beragyogott a fényes szeptemberi nap. Tíz nap múlva kellett a tanítást megkezdeni; s bár Marc minden órában várta elbocsátását, átnézte füzeteit és jegyzeteit, mintegy az új iskolaévre készülődve. Hanem a képző igazgatójának komoly mosolygásából tüstént megértett mindent.

- Egyszóval, megtörtént, ugye?

- Hát, igen, megtörtént, barátom... Le Barazer aláíratta az összes személyi változásokat, egész kazallal... Jauffre otthagyja Jonville-t, Beaumont-ba kerül - szép előléptetés. A klerikális Chagnat Moreux-ből Dherbecourt-ba - valóságos botrány, amikor ilyen marháról van szó... Ami engem illet, engem egyszerűen nyugdíjba küldtek, hogy átadjam helyemet a diadalmas Mauraisinnek, maga pedig, barátom...

- El vagyok csapva.

- Nem, csak kegyvesztett lett. Visszaküldik Jonville-ba, Jauffre helyébe, Mignot pedig, a segédtanítója, aki ugyancsak kompromittált ember és bűnhődnie kell, Moreux-be megy és Chagnat helyére kerül.

Marc örvendező meglepetéssel kiáltott fel:

- De hiszen ez nagyszerű!

És Salvan, aki egyenesen azért jött, hogy hamarább hozza tudomására a hírt, kedélyesen elnevette magát.

- No, lássa, ez Le Barazer politikája. Ezt készítette elő, miközben szokása szerint halogatta a dolgot. Végül is kielégítette a félelmes Sangleboeuföt és a megye egész reakciós társaságát, amikor Mauraisint a helyembe ültette, s előléptette Jauffre-t és Chagnat-t. Ez módot adott neki arra, hogy megtartsa magát és Mignot-t, akinek viselkedését látszólag helyteleníti, de azért nem akarja teljesen megtagadni. Azonkívül itthagyta Mazeline kisasszonyt, a maga helyére pedig Joulicot neveztette ki, egyik legjobb tanítványomat, szabadgondolkodású, egészséges szellemű embert; úgyhogy mostantól fogva Maillebois, Jonville és Moreux kitűnő munkásokkal rendelkeznek, akik lángoló lélekkel harcolnak a jövendőért... Hát igen! Csak ezt ismételhetem: Le Barazert nem lehet megváltoztatni, úgy kell elfogadni, ahogy van, boldoggá teszi őt az is, hogy legalább fél munkát végezhetett.

- Boldog vagyok - ismételte Marc. - Nagy bánatom az volt, hogy meg kell válnom a tanítástól. Ma reggel nagyon elnehezedett a szívem, amikor az iskolaév közelgő megnyitására gondoltam. Hova mentem volna? Mit csináltam volna? Persze fáj itthagyni ezeket a gyermekeket, akiket úgy megszerettem. De vigasztal, hogy találok ott másokat, s megszeretem azokat is. Mit bánom én, ha szerény is az iskola, csak folytathassam az életem művét, a tanítás munkáját, amely az igazság jövendő aratásának egyetlen biztosítéka... Ó, szíves örömest, új reménységgel térek vissza Jonville-ba!

Jókedvűen járt fel és alá a világos, napsütéses nagy tanteremben, mintha újra birtokába akarná venni tanítói küldetését, amelytől oly keservesen vált volna meg. És a fiatalos öröm kedves mozdulatával nyakába ugrott Salvannak. Összeölelkeztek. Éppen ekkor tért vissza Mignot, aki maga is bizonyos lévén elcsapása felől, napok óta valami állást keresett, s kétségbe volt esve,

mert egy közeli gyár igazgatója elutasította. Amikor aztán megtudta, hogy Moreux-be helyezték át, el volt ragadtatva ő is.

- Moreux, Moreux, igazi vad népség! Mindegy, majd megpróbáljuk egy kicsit civilizálni, és nem is válunk el egymástól, alig négy kilométer a távolság. Higgye el, ennek örülök legjobban.

Marc megcsöndesedett, valami fájdalom ébredt föl benne, újra elsötétült a tekintete. Csönd támadt, a két másik férfi is megérezte a távolodó remények, s a romok közt egyre vérző sebek sajgását. Milyen kemény lesz még a küzdelem, és mennyi könnybe kerül, amíg az elveszett boldogságot újra megtalálják! Hallgattak mind a hárman, és Salvan, a térre nyíló nagy, ragyogó ablak előtt, mintha szomorúan eltűnődött volna azon, miért is nem tud több örömet szerezni.

- Ejnye - kérdezte hirtelen -, hát vár valakit?

- Hogy én várok-e? - mondta Marc.

- Igen, egy talicskát látok poggyásszal.

Kinyílt az ajtó, megfordult. Geneviève lépett be, a kis Clément-t vezetve kézen, s mellette Louise. Meglepetésében megindultságában eleinte senki nem tudott megszólalni. Marc reszketett. Aztán Geneviève szólt szaggatott hangon:

- Édes Marc, visszahozom a fiadat. Igen, visszaadom neked, tiéd, kettőnké. Próbáljunk embert nevelni belőle.

A gyermek kitárta kicsi karját, apja esze nélkül kapta föl, magához szorította, s az anya, a feleség, így beszélt tovább:

- És visszajövök vele én is, édes Marc. Hiszen megmondtad te, hogy vissza fogom adni, és visszajövök hozzád... Mindenekelőtt az igazság győzött le. Aztán nyilván kicsírázott az, amit te ültettél a lelkembe, s már nincs bennem büszkeség, itt vagyok, mert még mindig szeretlek... Hiába kerestem más boldogságot, egyedül a te szerelmed él. Kettőnkön és gyermekeinken kívül nincs semmi, csak esztelenség és nyomorúság... Fogadj vissza, édes Marc, úgy adom magamat, ahogy te adod.

Lassan közelebb lépett hozzá, s éppen át akarta karolni az ura nyakát, amikor fölcsendült Louise vidám hangja.

- Hát én, hát én, apám? Tudod, nekem is van ebben részem... Ne feledkezz meg rólam.

- Bizony, van része ennek az édes gyermeknek - folytatta Geneviève. - Mennyit dolgozott a boldogságunkon, milyen szelíden, milyen ügyesen!

Egy mozdulattal Louise-t is belefogta ölelésébe, megcsókolta őt is, Marcot is, aki már melléhez szorítva tartotta Clément-t. Együtt voltak végre mind a négyen, a testi-lelki szeretet köteléke fonta össze őket, egy volt a szívük, egy a leheletük. És a nagy tanterem, amely oly csupaszon és üresen várta az év kezdetén beözönlő gyermekeket, hogy megremegett az igaz emberségtől, a termékeny és egészséges örömtől! Salvan és Mignot szeméből kibuggyantak az elérzékenyülés könnyei.

Marc végre meg tudott szólalni, s egész szíve az ajkára tolult.

- Drágám, ha visszatérsz hozzám, már meg is gyógyultál. Tudtam én jól: az egyre szigorúbb vallásosság olyan neked, mint a kábítószer, amiből egyre erősebb adagok kellenek, hogy a természetedet elbódítsák; a jó természet mégis kidobja a mérget, mihelyt ismét feleségnek és anyának érzed magad... Igen, igazad van, a szerelem szabadított fel, visszahódítottunk a tévedés és halál vallásától, amely tizennyolc évszázad óta sorvasztja a világot.

De Geneviève ismét megremegett, zavar és nyugtalanság fogta el.

- Ne, édes Marc, ne mondd ezt! Ki tudja, meggyógyultam-e igazán? Bizonyos, hogy sohasem gyógyulok meg teljesen. Louise lesz majd egészen szabad. Bennem, érzem, eltörölhetetlen az öröklött bélyeg, mindig reszketni fogok a félelemtől, hogy visszaesem a misztikus álomba... Azért jövök ide vissza, azért adom magamat újra neked, hogy hozzád meneküljek, és befejezhesd a megkezdett művet. Tarts magadnál, fejezd be, amit kezdtél, vigyázz, hogy többé soha semmi el ne válasszon.

Új erőre kaptak egy még szorosabb öleléstől, tökéletes egységbe olvadtak össze. Hiszen éppen ez Marc műve! Visszavenni az asszonyt az egyháztól, megadni neki a férfi mellett igazi helyét, az anya és az élettárs helyét, mert csak a felszabadított asszony szabadíthatja fel a férfit. Az ő rabszolgasága a miénk is.

Louise egy pillanatra eltűnt, s hirtelen kicsapta az ajtót; magával hozta a lihegő, mosolygó Mazeline kisasszonyt.

- Mama, a kisasszonynak is részt kell venni az örömünkben. Ha tudnád, mennyire szeretett, milyen jó volt, hogy gondoskodott rólunk!

Geneviève odalépett a tanítónőhöz, és gyöngéden megölelte.

- Tudom... Köszönök mindent, kedves, amit hosszú szenvedésünk idején tett értünk.

A jó Mazeline kisasszony könnyes szemmel nevetett.

- Ne köszönjön semmit. Én vagyok hálás maguknak, amiért ma ilyen örömet szereztek.

Most már nevetett Salvan és Mignot is. Újabb kézszorítások. És miközben valamennyien egyszerre beszéltek, Salvan tájékoztatta a tanítónőt az előző nap aláírt áthelyezésekről. Geneviève boldogan kiáltott fel:

- Igazán, visszakerülünk Jonville-ba?... Abba az eldugott, bűbájos fészekbe, ahol úgy szerettük egymást, ahol oly boldogan kezdtük meg az életet! Jó előjel, hogy oda megyünk vissza, ott kezdünk újra élni, szeretetben, békességben!... Maillebois nyugtalanított, Jonville a biztos reménység.

Új bátorság, végtelen bizakodás töltötte el Marcot, nagyszerű lendülettel.

- A szerelem visszatért hozzánk, most már mindenhatók vagyunk. Hiába diadalmaskodik ma a hazugság, a méltatlanság, a bűn: holnap mégis miénk lesz az örökké tartó győzelem.

NEGYEDIK KÖNYV

ELSŐ FEJEZET

Októberben Marc derűs lélekkel tért vissza Jonville-ba, hogy ismét betöltse az elemi iskolai tanító szerény tisztjét. Nagy nyugalom szállotta meg, új erő és reménykedés követte azt a fáradt kiábrándulást, amely a szörnyű rozani ítélet után erőt vett rajta.

Az eszményeket sohasem lehet teljesen megvalósítani. Most szemrehányást tett önmagának, amiért oly felséges diadalra számított. Az emberiség útja nem nagyszerű szökellésekből és dicsőséges színpadi jelenetekből áll. Puszta agyrém volt, amikor azt hitte, hogy ezrek és ezrek ujjongva üdvözlik majd az igazságot; mikor elképzelte, amint az ártatlan visszatér, s nagy nemzeti ünnepség közepette egy-testvérré kovácsolja a népek összességét. Harcos századoknak kell kivívni még a legapróbb, legtörvényszerűbb haladást is. Az emberiség fejlődésének minden lépését vérözön és könnyzápor kényszerítette ki, s a legyőzöttek hekatombái, akik önmagukat áldozták fel a jövendő nemzet boldogulásáért. És ebben a gonosz erők ellen vívott örökös harcban hiábavaló volna végleges győzelmet várni, olyan döntő csapást, amely egyszeriben megvalósítaná magát az igaz és testvéri emberiség álmát és reményét.

Egyébként mégiscsak tudomásul vette azt a jelentős új lépést, amit a haladás tett ezen az oly göröngyös és veszedelmes úton. A dulakodás hevében, a sok gyalázat és sebesülés közepette nem veszik mindig észre a meghódított területet. Aki legyőzöttnek hiszi magát, már messze jár, amikor egyszerre felfedezi, hogy közelebb jutott a célhoz. Ha Simon második elítélése Rozanban szörnyű vereségnek látszott is, védőinek erkölcsi győzelme éppoly hatalmas volt. Sokféle előny származott belőle: a nemes szívek és szabad szellemek tömörülése, az emberi együttérzés kiszélesedése a világ egyik sarkától a másikig, az igazság magvának elvetése, amely kikel egyszer, ha mégoly hosszú télen kell is a földben csíráznia. Hazugsággal és bűntényekkel sikerült reakciós köröknek rövid időre még megmenteniük a múlt roskadozó épületét. De recseg-ropog már minden ízében, egy szörnyű csapástól összeomlik: a jövő megadja a végső döfést és értéktelen omladék halmazává roppantja.

Csupán azt sajnálta Marc, hogy Simonnak ebből a csodálatos ügyéből nem vonhatta le a tanulságot, amely villámcsapásszerűen nyitotta volna fel a nép szemét. Bizonyos, hogy soha ilyen tökéletes, ilyen nyilvánvaló példa nem állt rendelkezésre: a hatalom és az elnyomás összefonódása, amint szövetkeznek egymással egy szegény ártatlan ember elpusztítására, akinek az ártatlansága veszélyezteti az emberiség kiszipolyozására kötött egyezséget, amit a világ hatalmasai maguk közt jóváhagytak; a bűntett, amit papok, katonák, bírák és ügyészek igazoltak, s hogy még jobban félrevezethessék a népet, a legképtelenebb becstelenségek tömegét hordták össze, csupa szemenszedett hazugságot és gyalázatot, valóságos sártengerbe süppedve; s végül a nép megoszlása a két párt között: egyfelől a régi, roskatag és halálra ítélt uralkodó társadalom, másfelől a jövő fiatal nemzedéke, amely már felszabadult, s egyre közelebb jut az igazsághoz, a békéhez. Ha elismernék Simon ártatlanságát: egyetlen csapással szétzúznák a reakciós múltat, s a tárt kapun át végre a legegyügyűbbek szeme előtt is megjelennék a boldog jövő. A forradalom bárdja még soha, egyetlen korszakban sem hasított volna ilyen mélyre a kiöregedett társadalom szúette építményébe. Ellenállhatatlan lendület emelné a nemzetet az eljövendő közösség felé. A Simon-ügy néhány hónapja többet tett volna a nép felemeléséért és az igazság győzelméért, mint százesztendei heves politizálás. S a küzdők lelkében örök nyomot hagyott a fájdalom annak láttán, hogy az események miként rontották meg és törték össze kezükben a nagyszerű művet.

De az élet folytatódott. Küzdeni kellett tovább, szakadatlanul. Egy lépést megtettek - sok volt még hátra. A többnyire keserű és sötét valóság nap mint nap új vért és új könnyet követelt, s Marc még csak abban sem reménykedhetett, hogy a lépésről lépésre történő hódítás

fáradalmáért valamikor majd az kárpótolja, hogy részese lehet a győzelemnek. Beletörődött az áldozatba, s nem remélte többé, hogy Simon ártatlanságát az egész nép törvényesen, véglegesen, diadalmasan elismerje. Érezte, milyen képtelenség volna a mostani szenvedélyek közepette újra elővenni ezt az ügyet: bizonyos, hogy egyesek nyilatkozatai és a nagy többség hitványsága következtében újra kezdődnék a durva hajsza és a zsidóüldözés. Nem kétséges: várni kell addig, míg kihalnak azok, akik most fontos szerepet játszottak, átalakulnak a pártok, új politikai időszak kezdődik - csak akkor merészelhet a kormány újra a Semmítőszékhez fordulni, hogy végre kitörölje ezt az undok lapot az ország történetéből. David és Simon le vannak hát győzve, elzárva a pireneusi üzemükben, mindig éberen figyelik a körülményeket, várakoznak, de megkötött kézzel, valami szerencsés eseményre. Jó tudják, hogy várni kell, ha nem akarnak még egy felesleges és veszedelmes vérfürdőt felidézni.

E kényszerű várakozás idején Marc visszatért missziójához, az egyetlen munkához, amelyből bizonyosságot merített: megtanítani az együgyűeket és kicsinyeket arra, hogy egyedül a tudományból szerzett igazság tesz alkalmassá egy népet az igazságosságra. Amit eddig elért, azt tanultságának köszönhette; a gyermekek gyermekei tudásuk révén valamicskével többet valósítanak meg a méltányosságból; s az unokák gyermekei talán végre eléggé megszabadulnak tévedéseiktől, s elég igazságosak lesznek ahhoz, hogy az ártatlan felmagasztalásával helyrehozzák a bűntényt. Derűs nyugalom szállta meg, belátta, hogy nemzedékek során lehet csak kivonni Franciaországot abból a zsibbadtságból és mérgezettségből, ami most eltölti; teljesen új vérnek kell átjárnia, amely megvalósítja régi álmainak nemes, felszabadító, igazságos Franciaországát.

Az igazság, az igazság! Soha nem szerette ilyen szenvedélyesen. Máskor is szüksége volt rá, mint lélegzéshez a levegőre, nem élhetett nélküle, kétségbeesett, és elviselhetetlen szorongás gyötörte, ha hiányát érezte. De most, amikor ilyen szörnyen leverve és megsemmisítve látta, hazugságok mélyére temetve, mint egy halottat, aki soha többé föl nem ébred, most még erősebben hitt benne, mintha ellenállhatatlan módon szétrobbanthatná a világot, ha föld alá akarják elásni. Az igazság megállás nélkül halad az útján, egyre közelebb jut céljához, a világossághoz, semmi sem tartóztathatja fel. És Marc gúnyos megvetéssel vont vállat azok láttán, akik azt hiszik, hogy megsemmisítették az igazságot, lábuk alá tiporták, mintha nem volna többé. Eljön a pillanat, az igazság kirobban, és a porba sújtja ezeket, nyugodtan és fenségesen. Az a biztos tudat, hogy vele az igazság, az örökké élő, amely ha csak századok múltán is, de diadalmaskodni fog, ez adta Marcnak a nyugodt erőt, amellyel visszatért munkájához és derűsen várakozott a biztos győzelemre, amit talán meg sem ér.

A Simon-ügy szörnyű látványa még szilárdabbá tette meggyőződését, még mélyebbé a hitét. Most már elítélte a polgárságot, ezt az osztályt, amely kimerült az osztozkodás során lopott és bitorolt hatalommal való visszaéléstől, liberális volt, és reakciós lett, a szabadgondolkodásból a klerikalizmus mélyére zuhant attól a naptól kezdve, amikor az egyházra, fosztogatásainak és élvhajhászásának természetes társára szüksége volt. Most látni lehetett munkája közben, amint hitvány és hazug, gyatra és erőszakos módon megtagadja az ártatlan igazságát, nem riadva vissza semmilyen bűntől, csakhogy millióiból mit se veszítsen, reszketve a már-már ébredező néptől, amely jussát követeli. Marc még rothadtabbnak, még halódóbbnak találta, mint amilyennek hitte, s úgy ítélte, hogy hamarosan el kell tűnnie, ha a nemzet nem akar gyógyíthatatlan fertőzésébe belepusztulni. Hiába, egyetlen reménység a népben van, ebben a friss erőben, az ember, a munka és az energia kimeríthetetlen tartalékában. Érezte, ahogyan a nép szüntelenül emelkedik, mint megújult és megifjodott emberiség, végtelen hatalmat adva a társadalomnak az igazság és boldogság megvalósítására.

Ez megerősítette abban a küldetésben, amelynek szentelte magát, a falusi tanító látszólag szerény hivatásában, e modern apostolságban. Ez a nagyszabású munka az egyetlen, ami a

holnap társadalmát építi. Nincs magasabb rendű hivatás, mint kiküszöbölni az egyház balgaságait, s helyébe állítani a tudomány igazságát, az együttérzésen és tudáson épülő emberi békességet. A jövő Franciaországa kint növekedik a mezőkön, a legegyszerűbb kis tanyákon - ott kell hát küzdeni és győzni.

Marc nyomban munkához látott. Helyre kellett hozni mindazt, amit Jauffre ártott azzal, hogy Jonville-t átengedte Cognasse plébános önkényének. A berendezkedés első napjaiban mennyi örömet szerzett a hajdani szegényes fészek az újjáéledt ifjúkori szerelemben megbékélt házasoknak! Tizenhat éve nem változott semmi: ugyanaz a kis iskola, ugyanaz a szűk lakás, hátul a kis kert. Éppen most meszelték frissen a falakat, Geneviève ellenőrizte a nagy tisztogatást, és mindent rendbe hozott. S valahányszor a régmúltból előkerült valami, ami emlékeiket felidézte, az asszony vidám kacagással szólította be Marcot.

- Nézd csak, itt van a hasznos rovarok faliképe, amit még te akasztottál ki az osztályban... Még megvan... És a fogas, én tettem ide, a gyerekek sapkáinak... És ott a szekrény sarkában a mértani idomok, amiket bükkfából faragtál...

Marc hozzálépett, együtt örült vele. Aztán ő hívta az asszonyt:

- Gyere, gyere gyorsan!... Nézd, itt az alkóv falán látod ezt a dátumot bicskával bevésve? Emlékszel, Louise születése napját írtam ide... És a hasadékot fent a mennyezeten, emlékszel, alvás előtt azzal szórakoztunk, hogy a csillagokat néztük, és azt mondtuk: ránk leskelődnek, rajtunk mosolyognak.

A végén egyszerre futottak ki a kis kertbe, és egyszerre kiabáltak:

- Nézd csak az öreg fügefát. Éppen olyan, mintha tegnap hagytuk volna itt... De a sóska helyén mi eperszegélyt ültettünk, vissza kellene tenni... Itt a pad. Ó, a mi padunk, a vadszőlő alatt! Üljünk le hamar és csókoljuk meg egymást. Az ifjúkori csókok mind benne vannak a maiban...

Könnyeztek, néhány pillanatig egymás karjában élvezték újrakezdődő boldogságuk örömét. Nagy bátorság költözött beléjük ebben a barátságos környezetben, amely sohasem okozott keserűséget. Itt minden a győzelemről beszélt, győzelmet ígért.

Az első napokban a család kettéoszlott. Louise-nak a fontenay-i képzőbe kellett mennie, oda vették föl. Imádta apját, s így természetesen ő is egyszerű tanítónő akart lenni, mint ahogyan az apja egyszerű falusi tanító volt. Marc és Geneviève magukra maradtak a kis Clément-nal; a válás fájdalma még közelebb hozta őket egymáshoz, hogy a hirtelen támadt ürességet ne érezzék túlságosan. Clément velük maradt, lefoglalta őket a kis emberkék fontoskodásával; szeretettel figyelték, mint bontakozik ki az értelme. Marc egyébként rávette Geneviève-et, hogy vállalja magára a lányok tanítását. Mikor a zárdát elhagyta, Geneviève megszerezte oklevelét és letette a pedagógiai vizsgát; de amikor annak idején férjét kinevezték Jonville-ba, nem vette át a leányiskolát, mert ezt Mazeline kisasszony vezette. Most azonban Jauffre-nak és feleségének előléptetésével mindkét hely megürült, s így előnyösnek látszott a két iskolát az új házaspárra bízni, a fiúkat a férjre, a leányokat a feleségre, amit a vezetőség is helyesnek tart, s nem ok nélkül. Marc ennek több szempontból is örült: végre egységes irányítás érvényesül a községi oktatásban, amellett bizonyos lehet abban, hogy a közös művön önfeláldozó munkatárssal dolgozik, aki haladásában nem hátráltatja, hanem segíti. Emellett, bár Geneviève-vel kapcsolatban nem volt semmi aggálya, mégiscsak jó származhatik abból, ha idejét jól eltölti, és közben arra kényszerül, hogy mint tanítónő - mint a jövendőbeli anyák, feleségek, a kialakulóban lévő asszonykák elméjének és érzékenységének őrizője - teljesen rátérjen az ésszerűség útjára. És végre is, nem teszi-e majd tökéletessé eggyéolvadásukat, örökké tartó összefonódásukat, ha kéz a kézben dolgoznak, teljes hittel és szeretettel ugyanazon a szent művön, az egyszerű kis emberek tanításán, eljövendő boldogságán? Amikor

megjött a kinevezés, olyan öröm szállta meg őket, mintha mostantól kezdve szívük, agyuk egy lett volna.

Ó, milyen állapotban találta Marc a hajdan annyira szeretett Jonville-t! Pusztulás, romlás mindenütt.

Sohasem volt ennyire nyilvánvaló igazság, hogy amilyen a tanító, olyan az iskola, s amilyen az iskola, olyan a község. Alig néhány év, s nyomtalanul elveszett az a virágzás és haladás, amit Marc teremtett. Amióta Jauffre a diadalmaskodó pap kezére játszotta a bírót és faluját, Jonville teljesen visszafejlődött, az egyre fokozódó lomhaság megbénította a társadalmi életet.

Tizenhat év telt el így: valóságos összeomlás. Az erkölcsi és értelmi romlás természetesen anyagi nyomorúságot is hozott. Nincs olyan ország, amelyet az egyház teljes uralma ne tenne a pusztaság földjévé. A tudatlanság, a félelem és a balga hiszékenység felmorzsolja az ember erejét. Minek akarni, cselekedni, haladni, ha úgyis csak az isteni szeszély játékszerei vagyunk? Isten egymaga intéz mindent. Az emberi és földi élet semmiségének vallása mélyén csak az ostobaság van, az erőtlenség, a gondviselésre hagyatkozás, régi megszokás szerint művelt földek, tunyaságnak és nélkülözésnek kiszolgáltatott lakosság. Jauffre teletömte az iskolások fejét bibliai történetekkel és katekizmussal, korszerű oktatásukat azonban elhanyagolta. Nem tudtak semmit - nem is akartak tudni semmit. A földek terméketlenek maradtak, vagy odaveszett a termés, mert hiányzott az ésszerű gondozás. Végre minden erőfeszítés fölöslegesnek, szükségtelennek látszott, a földek kisültek, kiasztak - a mindenható, termékeny napnak, a nem ismert és meggyalázott élet istenének sugarai alatt. Rohamosan fokozódott a vidék leromlása, amióta a bíró gyengesége miatt Cognasse plébánosnak sikerült elérnie, hogy a községet a Szent Szívnek szenteljék. Emlékezetes szertartás volt ez: a tanító vitte a nemzetiszínű lobogót a belehímzett vérző szívvel, ünneplőben vonultak fel a meghívottak és a hivatalos személyek, a mindenfelől odaözönlő csuhák tömege elvegyült a szép parasztasszonyok közt, akik boldogan feszítettek új ruhájukban. De a parasztok még ma is várják a Szent Szívtől, amelynek felajánlották magukat, a bőséges aratást, amit különleges kegyként juttat majd, elhárítva a jégesőt, kellő arányban megosztva a csapadékot és a napsütést. S még súlyosabb szellemi tompultság nehezült a községre, álmos várakozás az isteni beavatkozásra, a fanatizált hivők lassú agóniája, amellyel szemben minden kezdeményezés meghiúsult: ha az Úristen nem táplálja őket, inkább éhen vesznek, mintsem a kezüket mozdítanák.

Az első napokban Marcot mélyen lesújtotta, amikor Geneviève-vel kint sétált a szabadban, s látta az elhanyagolt, gondozatlan földeket, szinte járhatatlan utakat. Egy reggel négy kilométerre jutottak, egészen Moreux-ig, ott találták Mignot-t, amint éppen berendezkedett nyomorúságos iskolájában. Őt is kétségbeejtette a vidék siralmas állapota.

- Nem is képzelik, kedves barátaim, micsoda pusztítást vitt végbe ez a szörnyeteg Cognasse! Jonville-ból még csak megmaradt valami, de ennek az isten háta mögötti falunak a kétszáz lakosa túlságosan fukar ahhoz, hogy külön plébánost tartson, ő pedig mindent szétzülleszt, elnyom, tönkretesz. Amióta az a klerikális Chagnat is szolgálatába szegődött, azóta ők ketten uralkodnak, teljesen háttérbe szorítják Saleur bírót, ezt a hájtömeget, akinek egyetlen gondja, hogy minden alkalommal újra megválasszák, de a falu irányítását egészen a jegyzőre bízta. Még ő maga is eljár a misére, jóllehet alapjában ki nem állhatja a papokat, de szeret sütkérezni meggazdagodott marhakereskedői dicsőségében... Ó, mennyire megértem most már a szegény szerencsétlen Férou kínszenvedését, végső elkeseredését és őrjöngő rohamát, ami vértanúvá tette!

Marc a felindulástól remegve beszélte el, mennyire megviselte a visszaemlékezés erre a szomorú halálesetre, amit a távolban eldördülő revolverlövés okozott.

- Amikor beléptem ebbe a szegényes iskolába, szinte láttam felbukkanni kiéhezett alakját, alig néhány fillérrel a zsebében maga és a családja számára. Majd belepusztult, hogy ő az egyetlen értelmes és tanult lény a jómódban élő tudatlanok között, akik megvetésükkel sújtották, de egyben tartottak is tőle, mint olyan hatalomtól, amely megszégyeníti őket... Ez magyarázza Chagnat hatalmát a bíró felett, akinek egyetlen vágya, hogy jövedelmét békésen, kielégített étvággyal és boldog szunyókálás közepette költhesse el.

- Itt van az egész község - mondotta Mignot -, nincs benne egyetlen szegény sem, de a gazdák valamennyien megelégszenek azzal, ha kenyerüket előteremtik - nem bölcsességből persze, hanem önzésből, tudatlanságból, lustaságból, örökös harcban állanak a plébánossal: azzal vádolják, hogy fukarkodik a misével és ceremóniákkal: több illetné meg őket. Chagnat helyreállította valamennyire az egyetértést; amit Páduai Szent Antal tiszteletére végbevisz, az felülmúl minden képzeletet... Az eredmény kétségbeejtő. Az iskola mocskos, akár egy istálló, azt hihetne az ember, hogy Chagnat a környék valamennyi állatját odaeresztette. Fel kellett fogadnom egy asszonyt, hogy együtt mossunk és vakarjunk le mindent.

Geneviève elgondolkodott, mintha emlékei között keresgélt volna.

- Ó, a szegény Férou! Nem voltam mindig jó hozzá és a családjához, furdal a lelkiismeret. De hogyan lehet kárpótlást nyújtani ennyi szenvedésért, ennyi kétségbeesésért! Oly gyengék vagyunk még, s oly kevesen vagyunk. Néha magam is elvesztem a reményt.

De hirtelen felélénkült, mosolyogva fordult az urához.

- Igen, igen, édes Marc, ne szidj meg ezért, nincs igazam. De hát idő kell ahhoz, amíg én is félelem és gáncs nélkül való leszek, mint te... Hozzáfogunk a munkához, és győzünk - ez bizonyos.

Mindhárman felderültek. Mignot csatlakozott a házaspárhoz, s beszélgetve kísérte őket egészen Jonville-ig. Az út mellett egy nagy, négyszögletes épület emelkedett, valami gyárféle: a beaumont-i Jó Pásztor fiókja, amely már évek óta működött ott, miután a község a Szent Szívnek szentelte magát. Az egyházi világ nagy garral hirdette, hogy egy ilyen intézmény virágzása magasabb erkölcsi érzületet fejleszt ki a falu leányaiban, akik ügyes kezű munkásokká válnak, megszűnik a léhaság, s micsoda mozgalmas életet hoz a vidéknek az ipar! A Jó Pásztor a párizsi nagy áruházaknak szállított alsószoknyákat, bugyikat, női ingeket, csupa finom és díszes holmit. Vagy tíz nővér vezetésével kétszáz munkásnő dolgozott a gyárban reggeltől estig, rontották a szemüket a gazdag nagyvilág alsóneműin, amelyek különleges alkalmakra készültek; a szegény leányok álmodozhattak a titokzatos, tüzes szenvedélyről... E kétszáz kis fehérneművarrónő a homályban csupán jelentéktelen része volt a szerencsétlen kizsákmányolt bérmunkásoknak, hiszen a rend hasonló intézményei ellepték egész Franciaországot, műhelyeikben közel ötvenezer alig fizetett, rosszul táplált, agyonhajszolt munkásasszony milliós hasznot hajtott az egyháznak. Jonville-ban hamar bekövetkezett a csalódás: a szép ígéretekből semmi sem lett, az intézet, mint a polip, kiszívta a környékbeliek utolsó erejét is. A tanyák munkáskéz nélkül maradtak, a parasztok nem tudták otthon tartani leányaikat, akik megszédültek a gondolattól, hogy kisasszony lesz belőlük, ha ülve dolgoznak, és könnyű kézimunkát végeznek. Hamarosan kiábrándultak: a legközönségesebb robot ez, mozdulatlanul ülni órákon át, kimerülve az egyhangú ruhadíszítésben, üres gyomorral, nehéz fejjel, nyáron napfény nélkül, télen fagyoskodva. Fegyház volt ez, ahol a könyörületesség ürügyén, a jó erkölcsök tiszteletre méltó művelése címén az asszonyok legalantasabb kizsákmányolása folyt, testük felőrlődött, elméjük eltompult - a vagyon rabszolgáivá váltak, annyi jövedelmet facsartak ki belőlük, amennyit csak lehetett.

Jonville-ban aztán különösen botrányos esetek történtek. Az egyik leány a hidegtől és éhségtől majdnem elpusztult, a másik félig-meddig megbolondult, a harmadikat néhány évi elcsigázó robot után egyik napról a másikra kidobták. Ez végül is föllázadt, és megfenyegette a nővéreket, hogy pört akaszt a nyakukba.

Marc megállt az úton és szemügyre vette a terjedelmes üzemet. Csöndes, mint a börtön, kihalt, mint egy kolostor. Mennyi fiatal élet megy itt tönkre, anélkül hogy a munka örömét és termékenységét valaha is megismernék!

- Ez az egyház nagy erőssége - szólt aztán. - S milyen egyszerű a gyakorlatban! Alkalmazkodik a modern követelményekhez, saját kezünk munkájával pusztít el bennünket. Tetszés szerint alakul át gyárossá vagy kereskedővé, nincs a mindennapi fogyasztásnak egyetlen olyan cikke vagy áruja, amit ne termelne, ne árusítana - a ruházattól a likőrökig. A legtöbb rend egyszerű ipari társulás, amely potom pénzért termel, hála a jóformán ingyenes munkaerőnek. Külvárosaink kistermelői persze nem tudnak megküzdeni ezzel a becstelen konkurrenciával. Az így összeharácsolt milliók az ő pénzeszsákjukba hullanak, táplálják az ellenünk folyó irtóháborút, szaporítják a szerzetesrendek amúgy is meglévő milliárdjait, hogy még félelmetesebbek legyenek.

Geneviève és Mignot hallgattak. Az est békéjét nyugtalanító csönd váltotta fel. A lebukó nap fénye vörösen csillogott a Jó Pásztor komor, zárt épületén.

- Gyerünk, mert a végén még én is elkeseredem - mosolyodott el Marc. - Egyelőre még nagyon hatalmasak, annyi bizonyos. De a mi kezünkben van a könyv, az iskolások tankönyve, amely meghozza majd az igazságot, és végérvényesen legyőzi az ő évszázados hazudozásaikat... Látja, Mignot, ebben van a mi ellenállhatatlan erőnk. Hiába szaporítják ezeket a romokat, hiába vezetik visszafelé a szerencsétlen tudatlanokat, hiába semmisítik meg azt a keveset is, amijük volt, ha a tudás révén a haladás szolgálatába állítjuk őket, visszanyerjük az elveszített területet, megállás nélkül haladunk az összetartás és béke közössége felé. A Jó Pásztorok fegyháza ugyanúgy összeomlik, mint valamennyi többi börtön, a Szent Szív ugyanolyan sorsra jut, mint az antik Phallas, és a holt vallások többi alantas fétise... Érti, Mignot? Minden diákkal, akit megtanított az igazságra, eggyel több polgára lesz az igazságosságnak. Munkára hát! A győzelem bizonyos, bármilyen nehézségekkel és szenvedésekkel terhes is az útja!

Az örök igazságnak ez a hitvallása szabadon csendült a learatott mezők felett, a csendes naplementében, amely szép, tiszta másnapot ígért. És Mignot megerősödve tért vissza munkájához, Moreux-be, Marc és Geneviève pedig hazamentek, hogy megkezdjék működésüket Jonville-ban.

Nehéz munka volt, türelem és elszántság kellett hozzá. Az értelem segítségével kellett győzni, a mindenre kész plébános szívós kezéből kiragadni Martineau bírót, a községi tanácsot, a falu egész népét. Amikor az új tanító kinevezése megérkezett, Cognasse abbé nem mutatott sem haragot, sem félelmet veszedelmes ellenfelével szemben, beérte azzal, hogy megvetése jeléül a vállát vonogatta. Mindenfelé kürtölte, hogy ez a legyőzött, hitvány alak, aki kegyvesztett lett, és eljátszotta a becsületét, amikor a Simon-ügybe beleártotta magát, fél esztendeig sem marad Jonville-ban, ahová fölöttesei csak azért küldték, mert nem akartak egy csapásra végezni vele. Alapjában azonban egyáltalán nem volt nyugodt. Ismerte Marc határozott és szenvedélyes igazságszeretetét. Megszimatolta a veszélyt, erre vallott óvatossága és az a hidegvérűség, amit magára erőszakolt, attól félve, hogy egész művét veszélyezteti, ha átengedi magát féktelen dühkitöréseinek. Hadd lássák a fenséges és diplomatikus Cognasse plébánost, amint magára az Istenre bízza, hogy villámával lesújtsa ellenfelét, öreg gazdasszonya, Palmyre, aki éveinek múlásával egyre elviselhetetlenebbé vált, nem tudott uralkodni megvetésén: egy napon azt kezdte híresztelni, hogy az új tanító Maillebois-ban szentelt

ostyát lopott, hogy megszentségtelenítse a növendékek előtt. Ezt persze nem sikerült bebizonyítani, éppoly kevéssé, mint azt a történetet, hogy Marc egy ördögöt kölcsönzött a pokolból, amely hívásra előlép a falból, és közreműködik az oktatásban. Zárt ajtók mögött a plébános és gazdasszonya jól megértették egymást a mohóságban és szokatlanul nagyfokú kapzsiságban: az egyik annyi misét mondott, amennyit csak lehetett, a másik mindent számon tartott, s mérgelődött, ha nem gyűlt be elég pénz. Ettől fogva hát Cognasse abbé néma harcot folytatott, felhasznált minden eszközt, ami mérgező vagy halálos lehet, hogy tönkretegye a tanítót és az iskolát, tovább uralkodjék a községen, s a plébániatemplom maradjon ezután is a központ, az egyetlen vallási és világi tekintély.

Marc a maga részéről egyszerűen úgy viselkedett, mintha az egyház a világon sem volna. Hogy visszaszerezze Martineau-t, és újra meghódítsa a községi tanácsot a falu többi lakosával együtt, egyetlen harci módszert alkalmazott: az igazságot tanította. Az értelem pedig lépésről lépésre diadalmaskodott a képtelen dogmák fölött. Azt akarta, hogy az iskola legyen a központ, a közösség háza, ahonnan testvériség, az élet öröme és erőssége, a holnap boldog és igaz társadalma elindul. Szigorúan ragaszkodott tanítói és nevelői szerepéhez, bízott az igaz és jó győzelmében, s abban, hogy egy napon képessé teszi az embereket, elméket és szíveket arra, hogy értsenek és akarjanak. Ez volt a hite, ez volt az ereje. A községházán visszakapta jegyzői tisztét; óvatos tanácsaival kezdte segíteni Martineau-t, aki lelke mélyén nagyon örült a visszatérésnek. A bíró otthon már hadilábon állt a feleségével az énekes misék miatt, amelyeket Cognasse abbé megszüntetett, mióta Chagnat nem énekelt többé a kórusban. Volt ezenfelül egy régebbi keletű nézeteltérésük is, a toronyóra miatt, amely nem járt. Az első esemény, amiből az emberek megértették, hogy Jonville-ban valami megváltozott, a községi tanácsnak az a határozata volt, hogy háromszáz frankot szavaznak meg egy órára, s a községháza homlokzatán helyezik el. Merész dolognak látszott ez. Mégis hozzájárultak, s végre volt pontos órájuk, az egyház ócska masinája már semmit sem ért... Tréfálkoztak is ezen: mostantól kezdve nem a templom, hanem a községháza mondja meg, hányat ütött az óra. Marc megőrizte nyugalmát, nem diadalmaskodott, mert tudta, hogy még évekbe telik, amíg visszaszerzi az elvesztett területet. Minden nap hozott valami haladást, s ő türelmesen szórja a jövő magvait, azzal a bizonyossággal, hogy egyszer majd az egykori gyávák és önzők is vele tartanak; ezek a semmiben nem hivő parasztok egyszeriben az igazság mellé fognak állni, ha belátják, hogy az igazságban van az egészség, a jómód és béke egyetlen forrása.

Sikeres és termékeny munka évei köszöntöttek Marcra és Geneviève-re. Marc sohasem volt ennyire bátor és erős. Az asszony szerelmes visszatérése, az a tökéletes egység, amely házasságukat egy szívvé, egy lélekké kovácsolta - új erőt adott neki, mert életét összeforrasztotta művével. Mennyit szenvedett azelőtt, amikor másokat akart igazságra nevelni, s közben mindennapi élettársát, imádott feleségét, gyermekei anyját nem tudta meggyőzni; lefokozottnak, hivatásában bénának érezte magát, mikor másokat próbált felszabadítani tévedéseik alól, s közben gyengeségből vagy tehetetlenségből odahaza kellett a tévelygést megtűrnie. Most végre ellenállhatatlanná vált ereje és tekintélye, azzá tette a jó példa: a házi boldogság, a teljes egyetértés, a közös hit! És micsoda egészséges öröm, micsoda nagyszerű tevékenység az, ha férj és feleség közösen dolgozik a művön, együtt, de mindegyikük önállóan, a maga egyénisége szerint! Ha Geneviève-et néha még kétség fogta el, Marc alig avatkozott be - jobban szerette, ha múltjától megtisztulva saját maga bánja meg és hozza helyre zavaró gondolatait. Tanítás után minden este, amikor az iskolás fiúk és lányok már elmentek, a tanító és tanítónő összeültek kis szobájukban, s a rájuk bízott gyermekekről beszélgettek, számba vették napi munkájukat, és megegyeztek a másnapi tennivalókban, de nem kényszerítettek egymásra közös programot. Geneviève érzelmesebb volt, kevesebbet adott a könyvekre, inkább arra törekedett, hogy régi bilincseiktől az értelem és szeretet révén felszabadítva, őszintévé és boldoggá nevelje a lányokat, nehogy a gőg vagy magányosság vermébe

zuhanjanak. Marc ennél is tovább ment volna: szívesen táplálta volna egyforma ismeretekkel a fiúkat és lányokat, az életre bízva, hogy később mindkét nemet megtanítsa a maga társadalmi szerepére. Sajnálta, hogy nem vezethet vegyes iskolát, mint Mignot Moreux-ben, ahol kétszáz-egynéhány főnyi lakosság alig egy tucat fiút és ugyanannyi lányt állított ki. A közel nyolcszáz lakosú Jonville-ban mintegy harminc-harminc növendék jutott a tanítóra és tanítónőre. Milyen nagyszerű osztály lenne ez, ha egyesíthetnék Marc igazgatása alatt, s Geneviève lenne a segédtanító! Ideális megoldás volna, ha nem választanák szét a fiúkat és leányokat, hanem egy házaspárra bíznák az egész kis közösséget, apára és anyára, akik úgy tanítanák és nevelnék őket, mint tulajdon családjukat. Sok-sok előnyét látták ennek: ésszerűbb megismerkedést az élettel, nagyszerű versengést, őszintébb és szelídebb erkölcsöket. Hozzászoktatná a nőket, hogy férjük élettársává legyenek - ez biztosítaná munkájuk jó eredményét. Milyen örömmel rombolnák le azt a siralmas és értelmetlen falat az osztályok között, hogy eggyé váljék az iskola, teljes kis közösséggé, ahol Marc érvényesíthetné férfiasságát, Geneviève pedig gyengédségét; milyen nagyszerű munkát végezhetnének együtt, teljesen a jövő kis házaspárjainak szentelve életüket, az egy szívvé-lélekké vált, egymást imádó felnőtt házaspár életét!

Marc folytatta tehát munkáját, amit Maillebois-ban tizenöt éven át végzett. Osztálya itt kisebb létszámú volt, segédeszközei szegényesebbek. De megvolt az az öröme, hogy mintegy családi körben dolgozott, működése korlátozódott ugyan, de hatásában azonnali és maradandó volt. Mit bánta ő, hogy csökkent a növendékek száma, hogy alig húsz gyerekből kellett embert nevelnie! Teljesen elegendő volna, ha Franciaország minden kis községének valamennyi tanítója követné példáját, húsz értelmes és igaz férfit adna a hazának, amely így a világ felszabadítójává és igazsághordozójává válnék. Szerencsére, szinte teljesen szabad kezet adott neki az új tanfelügyelő, Mauroy, Le Barazer barátja, akit titkos és különleges utasításokkal nevezett ki. A jelentéktelen kis községben Marcot elfelejthették, s így nagyjából azt tehette, amit akart. Saját módszerét használta, felettesei nem sokat akadékoskodtak. Először is, újra eltüntetett minden vallásos jelvényt, táblát, füzetet és könyvet, amelyekben a természetfeletti diadalmaskodik, vagy amelyek a rablóháborút, az öldöklést, a gyújtogatást teszik a szépség és a hatalom eszményévé. Bűnnek tartotta ezzel mérgezni a gyermekek elméjét, örökre megzavarni értelmüket a csodába vetett hittel, hazafias és emberi kötelességeik első sorába állítani a nyers erőszakot, a gyilkolást és a rablást. Ilyen nevelésből csak gyámoltalan hülyék vagy eszeveszett bűnözők származhatnak - a méltánytalanság és nyomor társadalma. Marc ezzel szemben a béke és a munka képeit tárta a növendékek szeme elé, ahol az uralkodó értelem kormányozza a világot, az igazság megteremti az emberek testvériségét, a hajdani harcias korszakok megvetett erőszakosságát valamennyi nép összetartó szövetsége váltja fel, az elérhető legnagyobb boldogság érdekében. Miután megtisztította az osztályt a múlt mérgező fermentumaitól, legfőbb célnak tekintette a polgári erkölcs oktatását: arra törekedett, hogy minden gyermekből olyan állampolgárt neveljen, aki jól ismeri hazáját, s eléggé tudja szolgálni és szeretni ahhoz, hogy ne állítsa szembe az emberiséggel. Nem fegyvereivel kell Franciaországnak a világ első helyére kerülnie, hanem a gondolat ellenállhatatlan hatalmával, s annyi szabadsággal, igazsággal és egyenlőséggel, hogy felszabadíthassa valamennyi nemzetet, elnyerje a legfenségesebb dicsőséget: hogy megteremtse a szabad és testvéri népek nagy összefogását.

Egyébként igyekezett a lehető legjobban ragaszkodni a tantervhez, de elhagyta belőle mindazt, ami túlságosan terhes. Hosszú tapasztalatból megtanulta, hogy az ismeret semmit sem ér megértés nélkül, a megszerzett adatok felhasználásának képessége nélkül. Nem dobta félre a tankönyveket, az írott szót alapnak tekintette, de sokkal jobban kibővítette a szóbeli magyarázatot, az eleven és átélt tanulást. Vele született tanítói tehetsége csodát művelt, az átvészelt küzdelmek és szenvedések, a viharok, melyekbe beleöregedett, még közelebb vitték

a kicsiny és egyszerű emberekhez; boldog volt, hogy nyiladozó, üde és bizonyosságra éhes értelmükhöz fordulhat. Vidáman játszott velük, részt vett szórakozásaikban, mint idősebb bátyjuk, aki még a betűvetést is elfelejtette, s most élvezettel tanulja újra, együtt silabizálva a hatéves lurkókkal. A nyelvtant, számtant, történelmet és földrajzot úgy tanulták, mintha maguk tették volna a felfedezéseket. Diákjaival együtt kereste az igazságot, mintha maga sem ismerné, végül csodálkozva bukkant rá a segítségükkel. Az órák szórakoztatóak voltak, a gyerekek úgy figyeltek, mint a legmulatságosabb játékra, s valamennyien a legjobb pajtásukat imádták benne. A rokonszenv melegével mindent el lehet érni a gyermeknél. Csak szeretni kell, máris meghallgat és megért. Elevenné varázsolta előttük, amire tanította őket: a földművelést a mezőn magyarázta el nekik, elvitte őket az asztalos- és lakatosműhelybe, a kőművesek közé, hogy pontos fogalmat nyerjenek a kézműves-mesterségekről. A tornát játékkal kapcsolta össze, szabad idejükben testgyakorlással szórakoztak. Igazságot szolgáltatott apró ügyeikben. Különös gondja volt arra, hogy megtámadhatatlan ítéletet hozzon, amelyet mindkét fél elfogad. Nemcsak azt vallotta teljes hittel, hogy az igazság jótékony hatással van az ifjú elmékre, hanem arról is meg volt győződve, hogy igazságosság nélkül nem lehet kielégíteni és megérlelni ezeket az elméket. Az igazság vezet a szeretethez. Az a gyermek, akinek soha nem hazudtak, akit mindig becsületesen vezettek, barátságos, eszes, értelmes és egészséges ember lesz. Ezért virrasztott annyit a könyvek felett, amelyeket a tanterv szerint a növendékek kezébe kellett adnia, mert tudta, hogy még a legjobbak, a legnemesebb elgondolással írottak is tele vannak évszázados hazugságokkal, a történelem szentesített hazugságaival. Félt a nagy szólamoktól, amelyeknek értelmét a kis parasztkölykök nem fogják fel, egyszerű és világos szavakba próbálta önteni őket. Még jobban félt a veszedelmes legendáktól, a hitcikkellyé vált tévedésektől, a hamis hazafiság és hazug vallásosság nevében nyújtott förtelmes történetektől. A Testvérek iskolái számára írt egyházi könyvek és a világi iskolák tankönyvei közt gyakran nincs is különbség, az előbbiek önkényes hamisításai pontosan megtalálhatók az utóbbiakban is. Így hát közbe kellett lépnie, hogy szóbeli magyarázataival világítsa meg, és küszöbölje ki ezeket, hiszen legfőbb feladatának azt tekintette, hogy megdöntse a szerzetesi nevelést, minden nyomor és hazugság forrását.

Csöndesen, de nagy erővel dolgozott Marc és Geneviève négy éven át. Szerény kereteik közt a lehető legjobb munkát akarták végezni. A gyermekek nemzedékei egymást követik, s ők úgy gondolták, hogy ötven év elegendő a világ megújhodásához, ha minden felnövő gyermek egyre több és több igazságot szív magába. A négyesztendei erőfeszítés eredménye még nem nagyon érződött; mégis örömmel állapították meg, hogy a kedvező tünetek mutatkoznak már, a jövő kezd kicsírázni az alaposan megművelt termékeny talajból.

A nyugalomba küldött Salvan elhatározta, hogy Jonvilleba vonul vissza, egyik unokafivérétől rámaradt kicsiny házába. Bölcsen éldegélt itt szerény nyugdíjából, s virágait ápolgatta. Kertjében, a rózsa- és vadszőlőlugas alatti kerek kőasztalánál vasárnaponként szívesen látta vendégül barátait, a tanítóképző régi növendékeit, akikkel társalgott, elmélkedett, tervezgetett. Ő volt a pátriárka. Derűsen szemlélte kedvenceit, akik folytatják az újjáalakítás munkáját, amit ő oly sok éven át készített elő. Marc minden vasárnap ott volt, s nagy örömére néha ott találta Joulicot, maillebois-i utódját; így jutott friss hírekhez kedves, hajdani tanítványairól. Joulic karcsú, szőke, szeretetre méltó és energikus legény, egy kishivatalnok fia, kedvtelésből lett tanító, hogy megszabaduljon a lélekölő irodai élettől, amiről jól látta, hogy apjának mennyi keserűséget okoz.

Salvan egyik legkitűnőbb tanítványa volt. Képtelen dogmáktól mentesült szellemével töltötte el az elemi iskolai oktatást. Teljesen áttért a kísérleti módszerre. Nagy sikert ért el Maillebois-ban, hála ötletességének és annak a nyugodt elszántságnak, ami minden hevesség nélkül sugárzott belőle, amikor meghiúsította azokat a cselvetéseket, amelyekkel a szerzet be akarta

hálózni. Éppen most házasodott meg, egy tanító leányát vette el, kedves, kis szőke teremtést, aki az iskolát a béke és derű házává tette.

Egy vasárnap Marc érkezésekor már ott találta Joulicot, amint Salvannal beszélgetett a kőasztal mellett, a vadszőlő- és rózsalugasban. Kitörő örömmel fogadták.

- Jöjjön, jöjjön, kedvesem - kiáltotta Salvan. - Éppen most mondja Joulic, hogy a Testvérek iskolájában megint csökkent a növendékek száma. Azt hiszik, hogy le vagyunk győzve, mi pedig csendben dolgozunk, a munkánk eredménye évről évre nő, és diadalmaskodik.

- Igen - erősítette meg a tanító -, Maillebois-ban, a klerikalizmus hajdani fellegvárában nagyszerűen halad minden... Joachim testvér, Fulgence testvér utóda, nagyon ügyes ember, olyan simulékony és ravasz, amilyen kelekótya és nyers volt a másik. De nem tudja legyőzni a hozzátartozók gyanakvását, a lappangó ellenkezést a szerzetesi iskolával szemben, ahol silány a tanítás és nyugtalanítóak az erkölcsök. Hiába ítélték el újra Simont, Gorgias szörnyű árnyéka kísért az osztályokban, amelyeket bemocskolt. Még a legelszántabb védelmezőit is gyötri már a bűntudat. S így jutok én azokhoz a gyermekekhez, akiket a szerzetesek elveszítenek.

Marc helyet foglalt a kert friss levegőjében, az árnyas lombok alatt. Mosolygott, és hálásan bólintott fiatal barátja felé.

- Kedves Joulic, nem is sejti, milyen örömet szerzett nekem. Amikor el kellett hagynom Maillebois-t, lelkem egyik felét hagytam ott. Legnagyobb keserűségem az volt, hogy tönkremegy a művem, amin tizenöt éven át dolgoztam, hirtelen derékba törik s ki tudja, mi lesz belőle. Most mintha a távolban maradt gyermekem sikereit hozná hírül, aki gyarapszik erőben és szépségben... De arról egy szót sem szól, hogy magra folytatja most ezt a derék munkát, megszilárdítja és megnöveli. Már régóta nem nyugtalankodom, hiszen jó kézbe került az iskolám. Ha sikerül Maillebois-ban a méreg egyetlen csöppjét közömbösíteni, ha az igazság ereje csak valamicskével több méltányosságot juttat uralomra, ez annak köszönhető, hogy a maga keze alatt évről évre új növendékek válnak értelmes és méltányosan gondolkodó emberekké... Hallaná csak mesterét, Salvant, milyen jó véleménnyel van magáról!

Joulic gyors mozdulattal hárította el a dicséretet.

- Nem, nem, én csupán egy jó együttes egy részecskéje vagyok, annyit érek, amennyit belém fektettek - minden érdem mesterünket illeti... Egyébként nem vagyok egyedül Maillebois-ban, Mazeline kisasszony a legkitűnőbb segítség, mondhatnám: a legerősebb támasz. Gyakran vigasztal, bátorít. Nem is képzeli, micsoda erkölcsi erő van ennek a kedves és eszes lénynek a lelke mélyén. Sikereink javarészét bizonnyal neki köszönhetjük, mert ő nyerte meg lépésről lépésre a családokat a jó feleségekkel és jó anyákkal, akik az ő iskolájából kerültek ki. Legnagyobb hatalom a nő, ha igazság és szeretet tölti el.

E percben érkezett Mignot. Vidáman tette meg a Moreux és Jonville közti négykilométeres utat. A vasárnapi együttlét volt legfőbb élvezete. Meghallotta Joulic utolsó szavát, s tüstént belekapcsolódott a beszélgetésbe.

- Ó, Mazeline kisasszony! Tudják meg, hogy feleségül akartam venni. Sohasem szóltam erről senkinek, de most igazán elmondhatom... Nem szép nő, de én mégis róla álmodoztam Maillebois-ban; olyan jónak, okosnak, elragadónak találtam. Szóba hoztam egyszer, látták volna, hogy elkomolyodott - ámbár mosolygott, meghatottan és barátságosan. Szépen megmagyarázta a helyzetet: ő már túl öreg, harmincöt éves, éppen mint én. Az ő családja a növendékei, régóta azoknak szentelte az életét. De mégis azt hiszem, hogy az ajánlatom valami eltemetett bánatot ébresztett fel a szíve mélyén, valami fájdalmas emléket... Azért,

persze, jó barátok maradtunk, s elhatároztam, hogy nem is nősülök meg. Most néha sajnálom a dolgot, a moreux-i iskoláslányok miatt - egy asszony mégiscsak jobban gondjukat viselné.

Aztán, ő is jó hírekről számolt be: falujának szellemi állapota javul. A tudatlanságnak és hazugságnak mocska, amit elődje, Chagnat, szándékosan hagyott felgyülemleni, most van eltűnőben. Saleurt, a bírót nagy kellemetlenség érte a fiával, Honoréval, a beaumont-i líceum növendékével: a hitoktató több vallástant gyömöszölt belé, mint a kispapokba szoktak, amikor aztán egy kis párizsi katolikus bank igazgatójává nevezték ki, szépen tönkrement, s majdnem összeütközésbe került a bűnügyi hatóságokkal. A hajdani lótenyésztő visszavonult, a kupecből tőkepénzes polgár lett, most már nem túlságosan kedveli a papokat. Haragja nem lohad a fekete bandával szemben, ahogyan nevezi őket, végsőkig elkeseredett fiának bukása miatt, ami felforgatta a gazdag paraszt jómódú életét. Így hát ő is Mignot tanító mellé állt a Cognasse abbé elleni küzdelemben, magával csábítva a községi tanácsot. Megfenyegette az egyházat, hogy faképnél hagyja, ha a plébános továbbra is térített nyájként bánik velük. Moreux, ez az isten háta mögötti nyugalmas fészek, ahol nincs egyetlen szegény sem, még soha nem tárta ki így kapuit az új eszmék felé. Ez főleg abból fakadt, hogy a tanítók néhány év óta méltóbb és örvendetesebb helyzetbe kerültek. Állandóan foglalkoznak velük, a törvénykezés javított viszonyaikon, legalacsonyabb fizetésüket ezerkétszáz frankban állapították meg, levonás nélkül. A hatás nem maradt el. Férou-t annak idején még lenézték a parasztok, rosszul fizették, rongyokban járt, ágrólszakadt volt Cognasse abbéhoz képest, aki meghízott mellékjövedelmén és az ajándékokon - jól megfizették és féltek tőle. Mignot ma emelt fővel jár, méltó életet él, megnőtt a falusiak szemében, megérdemelt helyét tölti be: első lett. Hatalmas mozgalom ragadja magával a népet, az egyház és az iskola évszázados harcában az utóbbi mellé állt, amelynek győzelme immár bizonyosnak látszik.

- Ó - folytatta Mignot -, még mindig nagyon tudatlanok. Nem is képzelik, mennyire eltompultak és maradiak. Van földjük, mindig volt elég kenyerük, legszívesebben most is csak úgy élnének, mint azelőtt, annyira félnek minden újítástól és az ismeretlen jövőtől. De mégis, valami már változott, ezt látom a köszöntésükből, ahogyan üdvözölnek, s az iskola egyre fontosabb szerepéből... Tessék! Ma reggel, amikor Cognasse abbé misézni jött, összesen három asszonyt és egy suhancot talált a templomban. Amikor elment, bevágta a sekrestye ajtaját, és azzal fenyegetőzött, hogy nem jön többé. Minek is háborgatná a Jóistent és önmagát - semmiért?

Marc elnevette magát.

- Igen, úgy látszik, a moreux-iekkel kezd már meggyűlni a baja. Itt még folytatja egyelőre, nagy diplomáciai ravaszsággal harcol, különösen az asszonyokat akarja befonni, mert azt tanulta a mestereitől: legyőzhetetlen az, aki keze között tartja az asszonyokat. Úgy hallom, gyakran jár Valmarie-ba, hogy Crabot atyával találkozzék, aki ott próbált csöndben meghúzódni; nyilván onnan hozza azt a kenetességet, azt a kedveskedést az asszonyokkal, ami annyira meglepő ennél a brutális embernél. Ha még egyszer elfutja a méreg, menten vége lesz... Egyébként Jonville-ban is minden jól halad. Minden évben terjeszkedünk egy kicsit, a község újra virágzik, egészséges. A parasztok például a legutóbbi botrányok óta nem engedik a Jó Pásztornál dolgozni leányaikat. És a községi tanács, élén Martineau-val, úgy látom, nagyon sajnálja már a balga gyengeség állapotát, ahová Cognasse abbé és Jauffre taszították, amikor hozzájárultak ahhoz, hogy a községet felajánlják a Szent Szívnek. Már csak jó alkalomra várok, hogy végleg kitörölhessem ezt a rossz emléket, hamarosan megjön ez is.

Rövid ideig hallgattak, élvezték az enyhe időt. Salvan elégedetten figyelte őket. Aztán megszólalt, vidám és békés hangon.

- Mindez nagyon biztató. Íme, Maillebois, Jonville és Moreux halad a szebb jövő felé, amiért oly keményen harcoltunk. Azt gondolták, hogy legyőzhetnek és megsemmisíthetnek bennün-

ket! Hónapokon át olyanok voltunk, mint a halottak, de most jön a lassú ébredés. A nap megtermékenyítette a földet, csak csöndesen munkálkodnunk kellett, hogy a jó mag kikeljen és virágba boruljon. Most már semmi sem áll útjába az aratásnak. Mert miénk az igazság, és azt semmi le nem ronthatja, ragyogását semmi sem korlátozhatja... De Beaumont-ban egyelőre még nem megy minden simán. A hősi idők republikánusából klerikális reakcióssá vedlett Doutrequin fiai előretörtek. Rouzaire kisasszony folytatja a leánykák mérgezését a katekizmussal és bibliai történetekkel. És mégis, a város szelleme lassacskán itt is átalakul. Mauraisinnek nincs sikere a tanítóképzőben. A növendékek nevetve beszélik, hogy az árnyékom visszajár, titkon rémítgeti és bénítja tevékenységét. Túlságosan erős volt ez a lendület, amely a tanítókat felszabadította, ennek már nem tud gátat vetni. Sőt, azt is remélem, hogy hamarosan megszabadulunk tőle... Látják, milyen örvendetes jelenség: Maillebois, Jonville és Moreux mögött ott sorakozik a többi község, majdnem valamennyi, ahol a tanító szembeszáll a plébánossal, hogy az egyházi iskola romjain méltó helyére emelje a világi iskolát. Dherbecourt-ban, Jouilleroy-ban, Rouville-ban, Bordes-ban győz az értelem, diadala felé közeleg az igazság és méltányosság. Ez az általános lendület, ez a feltartóztathatatlan mozgalom végezteti felszabadító küldetését Franciaországgal.

- S ez mind az ön műve! - kiáltotta Marc lelkesen. - Valamennyi felsorolt községben az ön régi tanítványai működnek. Itt van mindjárt Joulic, aki Maillebois-t teremti újjá - ön adta hozzá a tudást és hitet. S a többi is mind az ön szívének és agyának gyermeke, misszionáriusok, akiket ön küldött szerte, hogy az igazság új evangéliumát hirdessék. És ha a nép végre felébred álmából, visszanyeri emberi méltóságát, képes lesz arra, hogy egészséges, szabad és igazságos demokráciában éljen, az ön tanítványai nemzedékének köszönheti ezt, akik elárasztják az iskolákat és állampolgárokká nevelik a gyermekeket. Ön az igazi jó munkás. Csak a tudás és az értelem teszi lehetővé a haladást.

Joulic és Mignot fellelkesülve csatlakoztak hozzá.

- Igen, igen! Ön volt az apa, mi mindnyájan gyermekei vagyunk. A nép annyit ér, amennyit a tanítói, a tanítók pedig annyit, amennyit a tanítóképző.

Salvan meghatottan, szerény jósággal tiltakozott.

- Ugyan, fiacskáim, ilyen embert, mint én vagyok, igazán bárhol találhatnak, különösen majd akkor, ha megengedik az ilyeneknek, hogy dolgozzanak... Le Barazer sokat segített rajtam, amikor megtartott a helyemen, és nem kötötte meg a kezemet. Amit én tettem, azt magának Mauraisinnek is szinte meg kellett tennie, hiszen a fejlődés hozta magával. Az egyszer megindított folyamat nem állhat meg többé. És meglátják, hogy Maurisin utódja még felszabadultabb tanítókat nevel majd, mint amilyenek az én kezemből kerültek ki... Ami azonban meglepett engem, bár önök nem említették, az a tanítóképző növendékeinek a szaporodása. Azelőtt aggasztott, ha láttam azt a bizalmatlanságot és megvetést, amivel az oly rosszul jövedelmező és oly kevésre becsült tanítói hivatást illették. De amióta a fizetést felemelték és valóban megbecsülik az oktatás legszerényebb tagját is, a jelöltek mindenfelől áradnak, válogatni lehet köztük s nagyszerű tanszemélyzetet lehet összeállítani belőlük... És ha én tettem valamelyes szolgálatot az ügynek, nyugodtan elmondhatják, hogy nem remélt kárpótlásban részesültem, amikor művemet így megvalósítva és tovább folytatva látom. Csupán szemlélő akarok maradni, megtapsolom a sikereiket, és igazán boldogan vonulok vissza csöndes kis kertembe, ahol egyetlen örömöm az, ha mindenkitől elfelejtve élhetek - kivéve persze önöket, kedves gyermekeim.

Mindnyájan elérzékenyültek a nagy kőasztal körül, a rózsalugas árnyékában. A zöldellő kerten és az egész környéken végtelen nyugalom áradt szét.

Amióta szüleit visszahelyezték Jonville-ba, Louise mindig náluk töltötte a szünidejét. Amikor pedig elvégezte Fontenay-ben a tanítóképzőt - hogy szerette ezt az intézetet! -, ahol alapos tudást szerzett és világos értelmét kiművelte, két teljes hónapon át élvezte apjával, anyjával és öccsével a családi együttest, öccse, Clément, most lett tízéves. Marc az iskola padjaiban először őt részesítette abban a nevelésben, amit azután osztálykülönbség nélkül minden gyermekre kiterjesztett, hogy majd erre lehessen építeni kinek-kinek képességei szerint az általános és ingyenes felsőbb oktatást. Később, ha a fia az ő kedve szerint fejlődik, a beaumont-i tanítóképzőbe szándékozott beíratni, hiszen a felszabadítás igazi munkája még sokáig az egyszerű falusi iskolákra hárul. Louise is beérte azzal az önzetlen becsvággyal, hogy egyszerű elemi iskolai tanítónő legyen. Amint Fontenay-ben végzett tanulmányaival, megszerezte oklevelét és letette a pedagógiai szakvizsgát, nyomban kinevezést kapott Maillebois-ba; segédtanító lett egykori szeretett mestere, Mazeline kisasszony mellett.

Tizenkilenc éves volt ekkor Louise. Salvan közbenjárására kapta meg kinevezését Le Barazertől, ami egyébként nem keltett semmi feltűnést. Az idők megváltoztak, régen elmúlt már az az őrjöngő korszak, amikor Simon vagy Froment nevének puszta említése szenvedélyes vihart keltett. Ez annyira felbátorította Le Barazert, hogy fél esztendő múlva Joulic mellé adta segédtanítónak Joseph-et, Simon fiát. Joseph két éve végezte el a beaumont-i tanítóképzőt, kitűnő eredménnyel, működését Dherbecourt-ban kezdte meg. Az áthelyezés nem számított éppen előléptetésnek, mégis bátorság kellett ahhoz, hogy abba a maillebois-i iskolába kerüljön, ahol puszta jelenléte az apja rehabilitálásának kezdetét jelenti. Csaptak is egy kis hűhót emiatt, a szerzet megpróbálta fellázítani a szülőket, de a fiatal segédtanító csakhamar nagyon finoman, kedvesen és energikusan visszahódította a gyermekeket.

Semmi sem mutatja jobban a közvélemény fejlődését, mint az a kis belső forradalom, amely a Milhomme-papírkereskedésben zajlott le. Édouard özvegye, a korlátlan hatalmú úrnő, váratlanul háttérbe vonult, eltűnt a bolt mélyén, s Alexandre özvegye foglalta el a helyét, ő szolgálta ki a vevőket. Nyilvánvalóan a vásárlóközönség átalakulása vezetett lassacskán a világi iskolának ehhez a győzelméhez, az egyházi felett. Édouard özvegye, mint igazi üzletasszony, csak arra törekedett, hogy a vevők többségét megtartsa; volt lelkiereje ahhoz, hogy sógornőjével helyet cseréljen, ha ezzel megmentheti a bevételt. Így aztán Alexandre özvegyének megjelenése a Milhomme-papírüzlet pénztárában mindenki számára megbízható jele volt annak, hogy baj van a Testvérek iskolája körül. Egyébként Édouard özvegyének nagy bánatot okozott a fia, Victor, aki ebből az iskolából került ki, elérte az őrmesteri rangot, aztán valami csúnya históriába keveredett. Alexandre özvegye ezzel szemben büszke lehetett Sébastien-jére, Simon és Marc régi tanítványára, aki Joseph barátja lett a beaumont-i tanítóképzőben, s már három éve segédtanító Rouville-ban. Ezek az együtt nevelkedett fiatalok, Sébastien, Joseph, Louise, így kezdték most meg a tevékeny életet: kiszélesedett látókörrel, könnyek közt érlelt értelemmel és kedvességgel folytatták az idősebb nemzedék hajdan ádázul támadott munkáját.

Eltelt egy év, Louise húszéves lett. Minden vasárnapját apjával és anyjával töltötte Jonville-ban. Gyakran találkozott itt régi barátaival, Joseph-fel és Sébastiennel, akik meglátogatták hajdani mestereiket, Marcot és Salvant. Néha Sarah is elkísérte fivérét, hogy a szabadban élvezzék a meghitt együttest. Három éve vezette már nagyszüleinek, Lehmannéknak szabóműhelyét, olyan ügyesen és eredményesen, hogy egészen fellendítette az Odú utcai nyomorúságos boltocskát. Új vevőkör jelentkezett, amellett megtartotta a párizsi nagy áruházak rendeléseit is, munkásokat fogadott fel, és szövetkezetet alakított velük. Lehmanné meghalt. A hetvenöt éves öreg szabónak egyetlen bánata maradt: nem remélhette, hogy még életében megéri Simon rehabilitálását. Minden esztendőben eltöltött nála néhány napot a Pireneusok lábánál, megcsókolta Rachelt és Davidot, s azzal a megnyugvással tért haza, hogy mindhármukat csendes békességben dolgozva találta, de lesújtotta az az érzés, hogy nem lehetnek

boldogok mindaddig, amíg a szörnyű rozani ítéletet meg nem változtatják. Hiába biztatta Sarah, hogy maradjon velük, fejébe vette, hogy nem hagyhatja ott az Odú utcát, szükség van rá, ügyelnie kell a műhelyre. S csakugyan ez tette lehetővé, hogy amikor az unokája kimerült, néha egy-két napi szabadságot élvezzen, és fivérét Jonville-ba kísérje.

A felújított találkozások, a vidám együttesben eltöltött napok végül is az előre sejtett házasságokhoz vezettek. A két ifjú szerelmespár kora ifjúságuk óta minduntalan összekerült, és egyre jobban megszerette egymást. Először Sébastien és Sarah házasodott össze, aminek a híre senkit sem lepett meg. De mindenki megállapította, hogy ha a Milhomme fiú az anyjának és különösen nagynénjének hozzájárulásával feleségül veszi Simon leányát, az újabb jele az idők változásának. Amikor aztán a házasságot néhány hónappal elhalasztották, hogy Louise és Joseph egybekelésével közösen ünnepelhessék, Maillebois egészen lázba jött. Hiszen az elítélt fiáról és legelszántabb védelmezőjének leányáról van szó! A fiú segédtanító abban az iskolában, ahonnan apját kiűzték, a leány szintén segédtanító Mazeline kisasszony mellett, aki valamikor tanította. A legfogasabb kérdés, ami mindenkit izgatott: vajon Duparque-né, Louise dédanyja, hozzájárul-e a házassághoz? A két jegyespár idillje, iskoláik szomszédsága, derűs vasárnapi találkozásaik Jonville szegényes iskolájában - mindez összefonódott bennük a régi idők fájdalmasan hősies harcaival, s még a lakosság szívét is meghatotta, békességre hangolta. De kíváncsian lesték, vajon Louise-t fogadja-e a dédanyja, aki három éve nem hagyja már el a Kapucinusok terén levő lakást. És a két házasságkötést még egy hónappal el kellett halasztani, hogy megvárják Duparque-né határozatát.

A húszéves Louise nem végezte el az első áldozást. Egyházi esküvőt természetesen nem szándékoztak tartani. Louise hiába írt Duparque-nénak, hiába könyörgött, hogy meglátogathassa - választ sem kapott. Amióta Geneviève gyermekeivel együtt visszatért férjéhez, Duparque-né kapuja nem nyílt meg többé előttük. Közel öt esztendeje ragaszkodik a nagyanya rideg fogadalmához: családját nem ismeri többé, félrevonulva és elzárkózva él, egyedül Istenével. Geneviève próbált néha közeledni, mert megsajnálta az öreg hölgyet, aki túl nyolcvanadik évén homályban és csöndben folytatja életét. Minden alkalommal heves tiltakozásba ütközött. Louise mégis újra meg akarta kísérelni, fájt volna neki, ha boldogságában nem osztozik mindenki.

Egy este tehát összeszedte bátorságát, és becsöngetett a kis házba, amely már sötétségbe borult. Meglepődött, mert semmiféle hangot nem hallott. Úgy látszik, elvágták a csengő zsinórját. Kopogtatott tehát, előbb csak halkan, aztán mind erősebben. Végre neszt hallott, egy kis lesőlyuk zárólapja odébbcsúszott, mint némely zárdában.

- Maga az, Pélagie? - kérdezte Louise. - Feleljen hát.

Rászorította fülét a kis nyílásra, hogy megértse a szolgáló suttogó, alig hallható hangját.

- Menjen innét! Távozzék! A nagysága azt mondta, hogy azonnal távozzék.

- Nem megyek, Pélagie, nem megyek. Mondja meg a nagymamának, hogy addig nem távozom innét, amíg vele magával nem beszélhetek.

Ott maradt tíz percig, negyedóráig. Újra meg újra kopogtatott, nem hangosan, inkább tisztelettudó és gyengéd elszántsággal. A kukucskáló zárólapja dühösen kivágódott, s ijesztően, mintha a föld alól jönne, egy nyers hang dörmögte:

- Minek jössz ide?... Írtál arról az új gyalázatról, a házasságról, megöl miatta a szégyen... Minek erről beszélni? Hát férjhez mehetsz te egyáltalában? Elvégezted az első áldozást? Nem, ugye? Csúfot űzöl belőlem, áldoznod kellett volna húszéves korodban, de te bizonyára sohasem akarsz áldozni... Menj hát, én meghaltam számodra.

Louise felindult és megborzongott, mintha a sír lehelete érintené az arcát. Még annyi ideje volt, hogy bekiálthasson:

- Várok még, nagymama, egy hónap múlva visszajövök.

A kukucskáló hevesen becsapódott, és a sötét házacska beleveszett az éjszakába.

Öt év alatt Duparque-né minden kapcsolatot megszakított a világgal. A Berthereau-né halálát és Geneviève távozását követő napon megfogadta, hogy nem érintkezik többé a családjával, beéri az istenfélő barátnőkkel, a szerzetesekkel, környezetének bennfentes papjaival. Szerette hallgatni, amint a Szent Márton-templom új plébánosa, Coquard abbé, Quandieu abbé utóda, egy merev és mogorva pap, a pokol lángjaival, izzó villámaival, forró olajával fenyegetőzik. Reggel és este odajárt hozzá, találkoztak a parókián, a Kapucinusoknál, mindenütt, ahol istentisztelet vagy szertartás volt. Később mind ritkábban járt el, végül már ki se tette többé a lábát hazulról, lassan beletemetkezett a csöndbe és homályba. A kis ház ablakait minden reggel és este kitárták - aztán az ablakok sem nyíltak ki többé. A homlokzat vakon meredt a világba, a ház fénytelen volt, halottnak látszott, mintha nem is lélegzenék már. Elhagyatottnak és lakatlannak hihették volna, ha esténként, titkon, csuhák és reverendák nem surrannak be ajtaján. Coquard abbé, Theodosius atya, sőt, azt mondják, néha még Crabot atya is itt adtak egymásnak baráti találkozót. Az a kis vagyon, amiről Duparque-né rendelkezett, hogy a valmarie-i kollégium és a Kapucinusok kápolnája osztozzék rajta - két-háromezer frankos örökség -, aligha magyarázza állhatatos hűségüket. Hozzájárult ehhez követelőző és zsarnoki természete is, amely a legerősebb egyéniséget is meghajlásra kényszerítette; oly nyugtalansággal töltötte el lelküket, hogy misztikus megszállottságra is képesnek hitték. Azt beszélték, engedélyt kapott arra, hogy otthon hallgasson misét és otthon áldozzon. Nyilván ezért nem távozott többé hazulról, hiszen kegyességével magát az Úristent kényszerítette arra, hogy házához járjon, s így megkímélje a tehertől, hogy neki kelljen elfáradni az övébe. Látni az utcákat, látni a járókelőket, látni ezt az elaljasodó világot, amelyben haldoklik a szent egyház, mindez olyan szenvedés volna számára, hogy - így beszélik - elhatározta: bezárja ablakait, eltömeszel minden nyílást, egyetlen hangfoszlányt, egyetlen fénysugarat sem bocsát be kívülről.

Ez már a krízis tetőfoka volt. Napjait imádkozással töltötte. Nem elégedett meg azzal, hogy szakított istentelen és átkozott családjával, tudni akarta, vajon nincs-e veszélyeztetve az üdvössége, nem fogják-e őt is felelősségre vonni amazoknak elátkozott viselkedéséért. Még mindig kísérti leányának, Berthereau-nénak szentségtörő lázadása a halálos ágyon. Ez a szerencsétlen - úgy gondolta - azóta már a tisztítótűzben ég, ha ugyan nem a pokolban. Ezt követte Geneviève végleges elvesztése, aki a démon zsákmánya lett: visszatért eltévelyedéséhez, régi bűneihez. S most itt van Louise, a pogány, a megrögzött istentelen, aki még Jézus isteni testét is visszautasította. Mind a kettő az ördögé már, testestül-lelkestül. Duparque-né misét mondatott és gyertyát égetett a halott lelki üdvéért, de a két élőt átengedte a büntető és haragvó Isten méltó bosszújának. Nyugtalansága és aggodalma azonban egyre fokozódott. Tudni szerette volna, miért sújtotta így az ég az ő nemzetségét. Szörnyű megpróbáltatást sejtett ebben, amiből az ő istenfélő kegyessége fényesen és győzelmesen emelkedik majd ki. Szükséges jóvátételnek hitte, hogy bezárkózzék, és teljesen a vallás gyakorlásának szentelje magát, amiért majd elnyeri az örök boldogság jutalmát. Így vezekeli le annak a három asszonynak a bűnét, akiket megérintett a szabad szellem s akik három nemzedék során felszabadították magukat az egyház hatalma alól, hogy véget vessenek az emberiség vallásos őrületének. És Duparque-né, embertelen gőgjében, az elátkozott leszármazottak istentelenségének kárpótlására alázatosan Istennek ajánlotta magát, a női nem alantasságának utálatában azzal az egyetlen vággyal, hogy elítélt nemét megbüntesse, kiölve magából azt a keveset is, ami nőiességéből megmaradt.

Komor és engesztelhetetlen izzásával megfélemlítette még azt a néhány papot is, aki az élők világához kapcsolta. Megérezte az egyház hanyatlását, hallotta a katolicizmus épületének recsegését-ropogását a sátáni világban. Visszavonulásával tiltakozott az ördög győzelme ellen, mintha megsemmisíthetné azzal, hogy félrehúzódik előle. Talán az az önmegtagadás, amit ő mártíriumnak képzelt, visszaadja Krisztus katonáinak az erejét. Ugyanolyan határozottnak, elszántnak és ellenállhatatlannak szerette volna látni őket, amilyen maga volt, bezárkózva a merev dogmák közé, tűzzel-vassal támadva a hitetlenekre, támogatva a Pusztítót, hogy mennykőcsapásával visszahódítsa népét. Semmi sem volt elég neki. Crabot atyát, Theodosius atyát, sőt még a sötét lelkű Coquard abbét is lagymatagnak találta. Megvádolta őket, hogy szövetkeznek az átkozott világi szellemmel, saját kezükkel teszik teljessé az egyház lerombolását, a mindennapi ízlés szolgálatába állítják Istent. Megszabta kötelességüket, nyílt és erőszakos harcot hirdetett, lázas fejjel, a magány egzaltáltságában, kielégítetlenül a rászabott túlzó vezeklés ellenére is. Crabot atya unt rá először erre a szertelen vezeklőre, aki oly kegyetlen önmagához nyolcvanhárom éves korában, s oly nyugtalanító a kétségbeesett prófétanő szerepében, amikor katolikus könyörtelenséggel elítéli rendjének azt az erőfeszítését, hogy a máglyák és mészárlások rettenetes istenét megszelídítse. Titkos látogatásai mindjobban ritkultak. Egyszerűen nem jelent meg, kétségkívül úgy vélte, hogy a Valmarie számára remélt örökrész nem ér fel azzal a veszéllyel, amit ez a folyton viharzó lélek jelent. Néhány hónap múltán Coquard abbé is követte, eltűnt, nem annyira a kompromittálástól való féltében, mint inkább azért, mert minden találkozása az öreg hölggyel vad összecsapáshoz vezetett. Ugyanolyan kemény és hatalomra vágyó volt, mint az, elvárta, hogy tiszteljék papi mindenhatóságát. Egy szép napon aztán megunta, és nem volt hajlandó többé vállalni ezt a szerepcserét: hogy Duparque-né mennydörögjön Isten nevében, és szemére hányja tehetetlenségét, ő pedig lapuljon, mint a tetten ért bűnös. Így aztán a következő évben a homály leple alatt már csak Theodosius atya csuháját látták besurranni a Kapucinus téri néma és elzárt kis házba.

Theodosius atya azonban nem vetette meg Duparque-né szerény vagyonát, mert Páduai Szent Antalra rossz idők jártak. Hiába adott ki újabb prospektusokat, a persely nem telt meg többé, mint abban a boldog időben, mikor az a zseniális ötlete támadt, hogy Bergerot püspökkel mondasson áldást a szent csontját tartalmazó ereklyetartóra. A csoda-lutri lázban tartotta akkor a tömeget, nem volt egyetlen beteg, egyetlen dologkerülő, egyetlen szegény, aki ne remélte volna, hogy egy frankért elnyeri az ég kegyét. Most azonban, ahogyan az iskola révén terjed az igazság és az ésszerű gondolkozás, úgy fogynak a kliensek. A Kapucinusok aljas kufárkodása világosan áll szemük előtt, szégyenletes együgyűségében. Theodosius atyának egy másik zseniális ötlete, a Paradicsomra kiadott jelzálog-kötvény, egy pillanatra ismét elcsavarta a kisemberek és a szenvedők fejét, akik oly mohón sóvárogják a boldogságot, legalább a síron túl, ha már itt a földön ily kegyetlen volt a sorsuk. Néhány hónapon át ömlött a rászedettek pénze, a gyapjúharisnyákban kuporgatott pénz, a túlvilági életben ígért kis boldogság reménye ellenében. De amint a hitetlenség tovább fokozódott, egyre nehezebben keltek el a kötvények. Theodosius atyának harmadik zseniális eszméje támadt: feltalálta a személyi használatra lefoglalt kis kerteket a boldogság szüntelenül virágzó mezején. Az örökkévalóság kellemes kis zugai ezek, elsőrendű rózsákkal és liliomokkal, üdítő lombsátrak a különlegesen friss és tiszta források mentén. Hála Páduai Szent Antal közbenjárásának, előre meg lehet vásárolni, s ezzel biztosítani az örökkévaló boldogságot. Ez persze meglehetősen drága, különösen, ha valaki terjedelmesebb és kényelmes kertre vágyik, az árak ugyanis a kellemességtől, az elhelyezéstől, az angyalok és Isten szomszédságától függően különbözők. Két öreg hölgy már a Kapucinusokra hagyta vagyonát, hogy a csodatevő szent foglalja le számukra a még kapható legjobb kerteket, egyet a régi francia parkok stílusában, s egy másik kissé regényesebbet, labirintusokkal és vízesésekkel. Úgy mondják, Duparque-né is választott már: aranybarlangot egy azúrhegy oldalában, mirtusz- és oleanderligetek között.

Theodosius atya tehát az egyetlen, aki még mindig látogatja, elviseli szeszélyeit, visszatér akkor is, ha az öreg hölgy elűzi magától, felháborodva azon a gyengeségen, hogy beletörődik az egyház ellenségeinek győzelmébe. Végül még kulcsot is kapott a házhoz, hogy bármikor bejuthasson, s ne kelljen megkockáztatnia, hogy hosszú csöngetés után végül is el kell távoznia, mert szegény Pélagie megsüketült, és gyakran nem nyit ajtót. Ekkor történt, hogy a két bezárkózott asszony elvágta a csengő zsinórját: minek őriznék ezt az összekötő szálat a külvilággal? Kulcsot adtak annak az egyetlen élőlénynek, akit bebocsátanak; így elkerülhetik azt az ideges összerezzenést, amit az éles csengetés okoz - ajtót úgysem nyitnak. Pélagie ugyanolyan barátságtalan és mániákus lett, akárcsak úrnője, belehülyült a szigorú ájtatoskodásba. Azon kezdte, hogy nem töltötte az időt a boltokban, keveset beszélt, úgy suhant el a házak fala mellett, mint az árnyék. Aztán csak hetenként kétszer járt el vásárolni, úrnőjével száraz kenyéren élt, s valami zöldségen, mint a remeték a pusztában. Újabban egy-egy kereskedő maga jön el hozzájuk minden szombat este, az éj leple alatt a kapu elé helyezi kosarát, s mikor egy hét múlva érte jön, egy régi újságba csomagolva benne találja a pénzt.

Pélagie-nak sok keserűséget okozott az öccse, Polydor. Egy beaumont-i kolostorban szolgált; időnként megjelent, és szörnyű jeleneteket rendezett, hogy pénzt kapjon. Pélagie annyira félt tőle, hogy nem merte kint hagyni az utcán, attól tartott, hogy összecsődíti a népet, vagy egyszerűen berúgja az ajtót, ha nem nyitják ki. Mikor aztán beengedte, még jobban reszketett, s nem merte megtagadni tőle a tíz frankot, nehogy leüsse. Évek óta arról álmodozott, hogy minden pénzét - összegyűjtött fillérenként vagy tízezer frankot - túlvilági boldogságára fordítja. Hogy még mindig késlekedett, s a pénzt még mindig szalmazsákjában rejtegette, ez csak azért volt, mert nem tudta eldönteni, mi lenne gyümölcsözőbb befektetés: örökös misék a lelkiüdvéért, vagy egy különálló kis kertecske, egy szerény sarok úrnőjének pompás kertje mellett? És bekövetkezett a szerencsétlenség. Egy este, amikor bebocsátotta Polydort, a suhanc nem ütötte ugyan le, de rávetette magát a bútorokra, végül felhasította a szalmazsákot, s a tízezer frankkal együtt odébbállt. A félrelökött Pélagie az ágy elé zuhant és kétségbeesetten hörögve nézte, hogyan ragadja el a véréből való betörő azt az áldott pénzt, amit Páduai Szent Antalnak kellett volna gyümölcsöztetnie örök boldogságára. El kell tehát kárhoznia, minthogy a csodalutri pénztárablaka most már csukva marad előtte? Két nap múlva meghalt. Theodosius atya bukkant rá kihűlt tetemére a piszkos és kopár manzárd-szobában, amikor meglepődve és nyugtalanul keresésére indult. Így rá hárult minden hivatalos formaság: bejelenteni a halálesetet, gondoskodni a temetéséről; törhette a fejét, vajon a lezárt és kihalt kis ház hogyan folytatja tovább életét, amikor gondozó és szolgáló nélkül maradt.

Néhány hét óta Duparque-né nem tudott már fölkelni ágyából, megbénult a lába. Mereven, egyenesen ült az ágyban, hosszú arcán szabályos mély barázdák, keskeny száj, uralkodó orr. Úgy kiszáradt már, hogy egy lehelet elfújhatta volna, mégis ellentmondást nem tűrően uralkodott a sötét, üres, hallgatag házban, ahonnan mindenkit elűzött, s ahol meghalt a bárgyú cselédlány is, az egyetlen lény, akit megtűrt maga mellett. Pélagie temetéséről visszatérve Theodosius atya puhatolózni kezdett, hogy vajon most már miképpen rendezi be életét - még csak választ sem kapott. De nem nyugodott bele. Azt a félénk ajánlatot tette, hogy talán magához venne egy apácát, végre is nem láthatja el a háztartását, nem ápolhatja és szolgálhatja ki önmagát, ha le sem tud szállni az ágyról. Az öregasszony erre felfortyant, s úgy üvöltött, mint a halálra sebzett fenevad, hogy ne zavarják meg nyugalmában. Kusza felkiáltásokat hallatott: mindenki gyáva, mindnyájan elárulták az Istent, szélhámosok mind, faképnél hagyták az egyházat, nehogy fejükre dőljön az összeomló fal. Theodosius atya riadtan távozott, azzal az elhatározással, hogy másnap újra elmegy, akkorra talán észre tér az öreg hölgy.

Eltelt az éj s a következő nap. A Kapucinusok rendfőnöke szürkületkor ismét megjelent. Duparque-né huszonnégy órán keresztül egyedül volt, tökéletesen egyedül a zárt ablaktáblák, az eltömeszelt ajtó- és ablaknyílások mögött, sötét szobája mélyén, ahová nem hatolt be se

fény, se hang. Erre várt már évek óta, amikor megszakított minden testi kapcsolatot a családjával, elvonult a világtól, hogy így tiltakozzék a megátalkodott társadalom ellen, amelyben a bűn diadalmaskodik. Amikor teljesen az egyháznak szentelte magát, női nemének alantasságán felülemelkedve, elítélte a papokat, akikből hiányzik a harcos hit és hősies bátorság, mindnyájan elvilágiasodtak, mindnyájan élvezethajhászok. Ezeket is elkergette magától, egyedül maradt Istennel, kérlelhetetlen és konok Istenével, a mindenség bosszúálló és pusztító urával. Kihunyt a fény, elmúlt az élet, a komor, hideg, lezárt sírboltban nem volt más, mint egy nyolcvanhárom éves agg, aki egyenes derékkal ül az ágyán, nyitott szemmel mered a sötétségbe, várja, hogy féltékeny istene érte jöjjön és példát mutasson a gyáváknak: így ér véget a valóban kegyes élet.

Amikor este Theodosius atya megjelent, meghökkenve tapasztalta, hogy nem tudja a kaput kinyitni. A kulcs forgott a zárban, úgy látszik, a biztonsági retesz volt betolva. De ki tolhatta be? Senki sem járt ott, a beteg pedig nem tud kiszállni az ágyból. Hiába próbálkozott. Megrettent, a városházára sietett, hogy ott bejelentse a dolgot, szükségét érezte annak, hogy ne vállalja tovább egyedül a felelősséget. Nyomban felkeresték Louise-t Mazeline kisasszonynál. A véletlen úgy akarta, hogy Marc és Geneviève, az utóbbi napok eseményeitől felizgatva, éppen akkor érkeztek oda Jonville-ból.

Tragikus helyzet volt. A család a Kapucinusok terére sietett. A kapu még mindig nem engedett. Lakatost hívattak, az azonban kijelentette, hogy semmit sem tehet, a tolózár nyilván be van taszítva. Kőművest kellett hívni, aki csákánnyal zúzta szét a sarokvasat. A néma ház visszhangzott minden ütésre, mint egy lezárt sírbolt. Az áttört kapun Marc, Geneviève s mögöttük Louise hideg borzongással léptek be a családi otthonba, amely kizárta őket. Fagyos nedvesség mindenütt, alig lehetett a gyertyát meggyújtani. Az ágyon, még mindig egyenesen ülve, hátát párnákkal feltámasztva, ott találták Duparque-nét holtan, összekulcsolt sovány keze közt hatalmas kereszttel. Emberfeletti erőfeszítéssel, végső energiával kiszállhatott az ágyból, belökte a reteszt, hogy senki, még a pap se zavarhassa utolsó együttlétében Istennel. Visszament és meghalt. Theodosius atya térdre esett, hebegve imádkozni kezdett. Aztán döbbenten elhallgatott: egyszerre megértette, hogy nem csupán egy szörnyű öregasszony haláláról van szó, akit naggyá tett embergyűlölő hite, nem, itt a hazugság és babona türelmetlen vallása pusztul el, teljes egészében. Marc pedig, aki karjában tartotta az iszonyattal hozzá menekülő két nőt, úgy érezte, mintha szél süvítene végig a szobán: az öregasszonynak még holtában is elpusztíthatatlan életereje.

A temetés után, aminek rendezését a család engedélyével Coquard abbé vállalta magára, felkutatták a halott fiókjait, s nem találtak bennük semmit: se végrendeletet, se semmiféle értéket. Theodosius atyát nem érhette vád, hogy ő tüntette el, minthogy nem lépett többé a házba. A halott osztogatta volna szét még életében, neki és másoknak? Vagy megsemmisítette, hogy nyoma se maradjon ennek a veszendő értéknek, amit nem akart családja kezére juttatni? Nem derült fény a titokra, sohasem találtak egyetlen fillért sem. Csak a kis ház maradt meg, amíg el nem adták; vételárát Geneviève szétosztotta a szegények között, úgy gondolva, hogy ezzel bizonyosan a nagyanya kívánságát teljesíti.

Amikor a gyászszertartásról este hazaérkezett, nyakába borult férjének, és lelke mélyéig meghatva ezt a vallomást tette:

- Ó, ha tudnád... Újra meginogtam, amióta nagymama teljesen egyedül élt megrögzött hitében, oly bátran és fenségesen... Igen, azt gondoltam, hogy talán mégis mellette volna a helyem, talán mégis hiba volt, hogy elhagytam. De hát tudod... sosem gyógyulok ki teljesen, a lelkem mélyén mindig marad egy kevés az ősi hitből... Uramisten! micsoda szörnyű halála volt! Igazad van, amikor a felszabadított nőt a férfi egyenrangú élettársává akarod emelni, ez az egyetlen helyes és igazságos megoldás.

Egy hónap multán megtartották a két polgári esküvőt. Joseph elvette Louise-t, Sarah férjhez ment Sébastienhez. Marc a győzelem kezdetét látta ebben. A jövő termése, amit annyi gonddal, annyi üldözés és gyalázat közepette vetettek el, csírázni és sarjadni kezd már.

MÁSODIK FEJEZET

Múltak az évek. Marc szilárdan folytatta művét. Hatvanéves korában éppoly szenvedélyesen ragaszkodott az igazsághoz, mint valaha, a küzdelem kezdetén.

Egy napon bement Beaumont-ba, hogy Delbosszal találkozzék. Az ügyvédnek hirtelen eszébe jutott valami, felkiáltott:

- Igaz is, micsoda különös meglepetés ért... Múlt este későn mentem haza, egyszer a Des Jaffres körúton megpillantottam magam előtt egy férfit, amolyan maga korabelit, de siralmasan megviselt állapotban... A Gambetta utca sarkán, a cukrászda fényénél aztán felismertem: Gorgias volt az.

- Micsoda? Gorgias?

- Az bizony, Gorgias testvér. Nem szerzetesi csuhában volt, hanem kopott szürke felöltőben. A falhoz lapult alattomosan, mint egy kiéhezett öreg farkas... Bizonyára valami elrejtett zugban éldegél, s most titkon visszajött, hogy megpróbálja újra terrorizálni és zsarolni régi bűntársait.

Marc meglepetten, kételkedve rázta a fejét.

- Nem, nem, alighanem tévedett. Gorgias jobban félti a bőrét annál, hogysem megkockáztassa, hogy Beaumont-ban elfogják. S éppen most, amikor egy új tény lehetővé tenné, hogy megsemmisítsük a rozani ítéletet!

- Csalódik, kedves barátom - jelentette ki Delbos. - Ennek az embernek már nincs mitől tartania. A bűnügy tíz év után elévül, úgyhogy a kis Zéphirin gyilkosa ma már fényes nappal is nyugodtan sétálhat... Egyébként meglehet, hogy tévedtem. De hát Gorgias visszatérésének amúgy sem lenne számunkra semmi jelentősége, hiszen - ebben bizonyára egyetértünk - semmi jót vagy hasznosat nem várhatunk tőle.

- Nem, semmit. Annyit hazudott már, hogy ha újra megszólalna, újra csak hazudna... Az annyira óhajtott és keresett igazságot tőle nem kapjuk meg, ez bizonyos.

Marc időnként megjelent Delbosnál, hogy meghányják-vessék a Simon-ügyet, amely annyi esztendő után még mindig marcangolta az emberek szívét, mint egy sorvasztó betegség. Nem lehetett hallgatni róla vagy semmibe venni, a kórság tovább folytatta titkos pusztítását, mint a rejtett méreg, az élet megkeserítője. David évente kétszer eljött pireneusi magányából, felkereste Marcot és Delbost; a megkegyelmezés óta is szünet nélkül erőszakolta fivére felmentését. Mind a hárman bizonyosra vették, hogy meg lehetne semmisíteni a szörnyű ítéletet, a vizsgálat szükségképpen az ártatlan diadalával végződnék, de most is - akárcsak annak idején, az első bebörtönzés előtt - a legrejtélyesebb hazudozásokkal kellene megküzdeniök. Sokáig tanakodtak, hogy milyen nyomon induljanak el. Végre a hajdani elnöknek, Gragnonnak új bűne mellett kötöttek ki, amelyet Rozanban megsejtettek, s most már teljesen meg voltak győződve róla. Gragnon egyszerűen a régi fogáshoz, a törvénytelen közléshez folyamodott, de most nem Simon levelét mutatta be, mint Beaumont-ban, hamisított utóirattal, amelyen rajta volt a hírhedt írásminta kézjegye - hanem annak a munkásnak állítólagos írásbeli vallomását, aki hamis bélyegzőt készített a maillebois-i tanítónak, halálos ágyán a kórházban átadta az írást egy apácának, aztán kimúlt. Gragnon úgy sétált Rozanban ezzel a vallomással a zsebében, mintha a mennykőcsapást hordaná magával, amit - ha a végsőkre kényszerítik - szabadjára bocsát: megmutatja vagy elküldi az esküdtszék tagjainak, a jámbor zavarosfejűeknek; közben azonban úgy tett, mintha mégsem akarna egy apácát belekeverni a botrányba. Ez megmagyarázott mindent, még az esküdtszék alávaló magatartását is, amikor

elítéltek egy ártatlant: ezek az átlagos elmék a maguk önelégült tisztességében egyszerűen engedtek a titokban tartott indoknak, ugyanúgy engedték becsapni a lelkiismeretüket, mint az első bírák Beaumont-ban. Marc és David visszaemlékeztek az esküdteknek néhány olyan kérdésére, amely akkor teljesen érthetetlennek látszott. Most azonban értik már: az esküdtek arra a gyalázatos iratra céloztak, amely a homályban lapult, az elnöknek volt annyi esze, hogy hallgatott róla. És az esküdtek meghozták a marasztaló verdiktet. Delbos most ezen a nyomon indult el. Ha meg tudná szerezni a második bűnös közlés törvényes bizonyítékát, azonnal meg lehetne semmisíteni az ítéletet. Csakhogy a feladat igen nehéz volt, évek óta hiába fáradoztak ezen mind a hárman. Egyetlen reménységük maradt csupán. Az egyik esküdtet, egy Beauchamp nevű öreg orvost, állítólag gyötörte az önvád - akárcsak annak idején Jacquin mérnököt -, mivel meggyőződött arról, hogy a kórházban elhalt munkás állítólagos vallomása közönséges hamisítvány. Ő maga nem volt klerikális, a felesége ellenben annál vallásosabb; nem akarta kétségbe ejteni az asszonyt azzal, hogy könnyít a lelkiismeretén. Így hát ismét várni kellett.

Ahogy azonban az évek teltek-múltak, egyre kedvezőbbé váltak a körülmények. A társadalom fejlődésnek indult, s ez meghozta eredményeit, hála a dogmáktól felszabadult világi oktatásnak, ami végre győzedelmeskedett. Franciaország egészében megújhodott, teljesen új nép lépett ki a községi iskolák ezreiből. Egyszerű elemi iskolai tanítók végrehajtották a csodát: igazságos életre alkalmas nemzetet teremtettek. Minden az iskolából indult ki, az volt a végtelen fejlődés termékeny talaja, minden elvégzett reform szülője, a béke és testvériség felé vezető út minden lépésének mozgatója. Ami tegnap még lehetetlennek látszott, az ma könnyedén megvalósult a hazugságtól és tévedésektől megszabadított, értelmét és akaratát felhasználó új nép körében.

Így aztán a májusi választáskor Delbos végre kiütötte a nyeregből Lemarrois-t, a radikálisok jelöltjét, aki már oly hosszú ideje ült Beaumont polgármesteri székében. Gambetta régi barátja volt, s azt hitte, hogy ezért tisztségéből sohasem mozdíthatják el, hiszen valóságos megtestesítője az átlagos franciának. De ebben az időben az események elrobogtak már a feje fölött. A burzsoázia megtagadta forradalmi múltját, s az egyházhoz csatlakozott, így remélte egészében megőrizni bitorolt uralmát. Ragaszkodott előjogaihoz, nem engedett se hatalmából, se vagyonából, elszánta magát arra, hogy jól bevált reakciós módszerekkel ismét szolgaságba taszítsa a már ébredező, mozgolódó népet, amelynek emelkedése rémülettel töltötte el. Lemarrois jellegzetes példánya volt ennek a hajdan köztársaságpárti burzsoáziának, aki abban a hitében, hogy meg kell védenie osztályát, akaratlanul is reakcióssá vált, végzetesen belesodródott az alig száz évnyi kereskedéstől és üzérkedéstől máris elkorhadt polgárság elkerülhetetlen bukásába. A nép felemelkedése sorsszerűvé vált. Azon a napon, amelyen tudatára jut a maga mindenhatóságának, a benne szunnyadó akarat, értelem és energia korlátlan készletének - egyszerre kiemelkedik a tudatlanság sűrű homályából, elfoglal minden helyet, s megfiatalítja a nemzetet. A polgárságnak meg kell halni, a holnap felszabadító, igazságos, nagy Franciaországa a nép. És mintha ennek előjele volna, hogy Delbos győzelmet aratott Beaumont-ban: őt jelölték, Simon ügyvédjét, akit annyiszor legyőztek és megcsúfoltak, s akire akkor csak egy-két szocialista szavazott, most pedig a döntő többség.

A nép emelkedésének másik bizonyítéka volt Marcilly teljes pálfordulása. Előbb egy radikális kormány tagja volt, aztán - Simon második pörének idején - már mérsékeltebb kormányt szolgált, most pedig szélsőséges szocialista hitvallást hirdet, s így sikerült Delbos diadalszekerébe kapaszkodva, újból megválasztatnia magát. A megyében egyébként nem volt teljes a győzelem. Újra megválasztották Hector de Sangleboeuf grófot, a megrögzött reakcióst. A zavaros idők világos jele ez; csak a radikális, őszinte és határozott vélemények győzhetnek. De a régi liberális burzsoázia végérvényesen elveszítette a játszmát, önzésében és félelmében maradivá vált, bizonytalankodott, megrettent, gyengének és esztelennek bizonyult, megérett a

bukásra. A tegnap még kisemmizett hatalmas tömeg, a feltörekvő osztály természetszerűen foglalja el méltó helyét, amint egy utolsó erőfeszítéssel elsöpri az egyház még mindig meglévő konok védelmezőit.

Mindenesetre Delbos megválasztása volt az első győzelme azoknak, akiket hazátlan árulóknak neveztek, mert nyilvánosan hitet tettek Simon ártatlansága mellett. A rozani szörnyű ítélet után valamennyi simonista népszerűtlenné vált, és a maga bőrén tapasztalta, milyen nagy bűnt követett el azzal, hogy az igazság pártjára állt. Méltatlanság, üldözés, kellemetlen piszkálódás lett osztályrészük. Magát Delbost senki se merte többé megbízni ügyének védelmével, a legyőzött Salvant nyugdíjazták, Marcot kegyvesztetten egy kis faluba dugták, s a többiek is, a kevésbé nevezetesek, a rokonok és barátok, alaposan megfizettek azért, mert egyszerűen becsületesek mertek lenni. Némán szenvedve az általános téboly miatt, éveken át hősiesen dolgoztak, jól tudták, hogy minden lázongás hiábavaló, várták a méltányosság és jog idejének feltartóztathatatlan eljövetelét. Most végre úgy látszott, hogy ez az idő elérkezett, íme: Delbos, az ügy leglelkesebb védelmezője, legyőzte Lemarrois-t, akinek lagymatag politikája hosszú időn át abban állt, hogy választási bukástól féltében nem nyilatkozott sem Simon mellett, sem ellene. A közvélemény megváltozása nem a nagy felszabadulást sejteti-e? Még Salvan is elégtételt kapott: a tanítóképző igazgatójává egy régi tanítványát nevezték ki, miután előbb kipenderítették Mauraisint, akinek bűne közismert tehetetlensége volt. Virágzó kis kertjében kimondhatatlan volt az öreg bölcs öröme, nem az ellenfelein aratott diadal miatt, hanem azért, mert végre hűséges és derék ember kezében láthatta művét. Egy napon aztán Le Barazer magához hívatta Marcot, s igazgatói állással kínálta meg Beaumont-ban. Úgy érezte, elég erős már ahhoz, hogy helyrehozza a régi méltánytalanságot. A ravasz diplomata főigazgató ajánlata oly sokat jelentett, hogy boldoggá tette Marcot - s mégsem fogadta el, mert nem akarta elhagyni Jonville-t, ahol még nem töltötte be hivatását. Aztán mindenféle más előjelek is mutatkoztak. Hennebise prefektus helyére egy kitűnő és nagyon energikus férfit neveztek ki. Ennek első dolga volt kidobni állásából Depinvilliers igazgatót, akinek vezetése alatt a líceum már-már papi szemináriummá vált. S Forbes rektor, akármennyire belemerült is őstörténeti tanulmányaiba, örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy végre kiteheti a hitoktatók szűrét, megtisztíthatja az iskolát a vallásos jelvényektől, világivá szervezheti át az alsó- és felsőfokú oktatást. Jarousse tábornokot nyugdíjba küldték, otthagyta Beaumont-t - pedig feleségének egy kis palotája volt ott -, mert végsőkig elkeserítette a városban uralkodó új szellem, és semmi kedvet nem érzett ahhoz, hogy republikánus - sőt, egyesek szerint szocialista - utódjával találkozzék. Daix vizsgálóbíró nyomorultul elpusztult, látomások gyötörték, hiába tette elkésett vallomását Rozanban. A hajdani államügyész viszont, Raoul de La Bissonnière, aki végül Párizsban igen szép pályát futott meg, nyomtalanul eltűnt egy nagyarányú csalási ügy kapcsán, melyben ő is játszott némi szerepet. S ugyancsak meglepő tünet: a volt elnöknek senki sem köszön; nyugtalan tekintettel, behúzott nyakkal, lefogyva és megsárgulva lopakodik az utcán, lapos pillantásokat vet jobbra-balra, mintha attól tartana, hogy a járókelők leköpik.

Marc gyakran meglátogatta Maillebois-ban Louise-t, aki Joseph-fel a községi iskola kis lakásába költözött, ahol hosszú éveken át Mignot lakott. A világi oktatás örvendetes hatása egyre jobban terjedt, világosságot és egészséget árasztott, ami már messziről szembetűnt. Nem a régi klerikális városka volt ez már, ahol a szerzetesrendeknek sikerült maguk alá gyűrni a polgármestert, Philist. Az egykori ponyvagyárosról azt beszélték, hogy a cselédjével él együtt. A kétezer lakosú város nyolcszáz munkása elszórtan élt a periférián. A városi tanácsba azelőtt a munkások közül legfeljebb egy-két republikánus juthatott be, az is tétlenségre volt kárhoztatva. Most, az új választáson óriási többséggel győzött a köztársasági és a szocialista párt, úgyhogy ismét Darras lett a polgármester, kiszorította Philist - elég sokáig várt erre a revansra. Visszatért a városházára, ahonnan a papok a Simon-ügy után elkergették.

Növelte az örömét, hogy határozott többsége volt, nyíltan cselekedhetett, nem kényszerült folytonos egyezkedésre.

Amikor Marckal találkozott, arca ragyogott az örömtől.

- Igen, igen, emlékszem - mondta a maga közvetlen módján -, akkoriban nem lehetett valami jó véleménnyel a bátorságom felől. Meg voltam győződve ennek a szegény Simonnak ártatlanságáról, mégsem tettem semmit az érdekében, amikor ön fölkeresett a városházán. De hát mit tehettem volna? Alig két szavazattöbbségem volt, a városi tanács minduntalan cserbenhagyott. Itt a bizonyság: a végén kidobtak... Ó, ha olyan többségem lett volna, mint ma! De most már urak vagyunk, hamarosan minden rendbe jön, biztosíthatom.

Marc mosolygott, s megkérdezte, mi lett Philisszel, a legyőzött előddel.

- Ó, Philis! Nagy szomorúság érte, elhagyta az a nőszemély... hiszen tudja. Így hát most bánatában a leányával él, Octavie-val. Nagyon ájtatos kisasszony, nem hajlandó férjhez menni. A fia, Raymond, tengerésztiszt. Mindig távol van, így hát a házuk a vereség óta nem valami vidám - ha ugyan meg nem vigasztalódik, mert új szolgálójuk van, igazán csinos, kövér teremtés...

Harsányan hahotázott. Ami őt illeti, építkezési vállalkozásával felhagyott már, tekintélyes vagyonnal vonult vissza, feleségével tökéletes egyetértésben öregedett meg, egyetlen bánatuk az, hogy nem született gyermekük.

- Így hát - folytatta Marc - Joulicot most már senki sem fogja zaklatni. Tudja, micsoda gond és mennyi nehézség közt teremtette meg az iskolájában azt a jó talajt, amelyből kisarjadt az új Maillebois - ez, amelyik önt most megválasztotta?

- De ön kezdte el ezt a szép munkát! - kiáltott közbe Darras. - Sohasem felejtem el a szolgálatait... És legyen nyugodt, Joulicot és Mazeline kisasszonyt ma már semmiféle zaklatás nem érheti. Tőlem telhetően segítem is őket, hogy meggyorsítsuk a munkájukat, hogy megteremthessék az egyre világosabb értelmű és egyre felszabadultabb Maillebois-t - ahogyan ön mondja... Egyébként most Louise és Joseph, az ön lánya és a szerencsétlen Simon fia folytatják a felszabadítás munkáját. Mindnyájan hálásak leszünk még az ön családjának ezért a szerény, de hősies munkáért...

S felelevenítették a régi letűnt korszakot, amikor Marc megkezdte működését Maillebois-ban, Simon elítélése után, oly szerencsétlen körülmények között. Több mint harminc éve már ennek. Mennyi minden történt azóta! Hány növendék hagyta el az iskola padjait, új szellemmel átitatva. Marc jól emlékezett régi tanítványaira. Fernand Bongard, a keményfejű kisparaszt, feleségül vette az eszes és pajkos Lucile Doloirt, Rouzaire kisasszony vallásos növendékét. Tizenegy éves kislányukat, a tehetséges Claire-t Mazeline kisasszonynak már sikerült valamennyire felszabadítania a klerikális rabság alól. A kőműves rakoncátlan és lusta fiának, Auguste Doloirnak a konok és szűk látókörű Angèle Bongard-ral kötött házasságából származik a kis Adrien, a tizenöt éves fiú, figyelemre méltó tehetség, akiről Joulic tanító nagy lelkesedéssel beszél. A másik Doloirnak, Charles-nak - aki lakatos lett, s annak idején ugyanolyan rosszul tanult, mint a fivére, de később kissé összeszedte magát, mikor feleségül vette a mester leányát, Marthe Dupuis-t - szintén van egy jól fejlett fia, Marcel, tizenhárom éves, kitűnő eredménnyel végezte az iskolát. A harmadik, Jules Doloir, Marc hatása alatt tanító lett: Salvan egyik legjobb tanítványa, Bordes iskoláját vezeti feleségével, Juliette Hochard-ral együtt, aki mint osztályelső végzett Fontenay-ben. A vidám, egészséges és eszes házaspár életét egy négyesztendős ördögfióka teszi derűssé, aki korához képest feltűnően okos: már ismeri a betűket. Aztán a két Savin, az ikrek, a kishivatalnok fiai! Az alattomosan hazudozó Achille-t egy bírósági végrehajtónál helyezték el, s ugyanúgy elbutult az irodai munkától, mint az apja. Feleségül vette egy kartársának szőke, sovány, jelentéktelen nővérét, Virginie

Dechamps-t, pompás kislányuk, Leontine, Mazeline kisasszony kedvence, aki tizennégy éves korára megszerezte a végbizonyítványt. Philippe sokáig nem helyezkedett el, de örökös harcban telt élete megjavította, ma egy mintagazdaság vezetője, nőtlen maradt, s társult öccsével, Léonnal. Az volt hármuk közt a legértelmesebb. Elhatározta, hogy földművelésre adja fejét, s feleségül vett egy parasztlányt, Rosalie Bonint. Elsőszülöttjük, Pierre, éppen hatéves, most került Joulic osztályába. Hortense, a Savin fiúk húga, akinek emléke szintén megelevenedett Marc előtt, Rouzaire kisasszony szeme fénye, az ájtatos - megesett, tizenhat éves korában egy kislányt szült, Charlotte-ot, aki előbb Mazeline kisasszony egyik kedvenc tanítványa volt, aztán férjhez ment egy fakereskedőhöz, nemrégiben született egy kislánya, aki már bizonnyal felszabadul minden előítélet alól. Így követték egymást a nemzedékek, mindegyre több tudással, értelemmel és igazsággal. Ebből a folytonos fejlődésből, amit a nevelés biztosít, ebből fakad a holnap emberének boldogsága. Mindennél jobban érdekelte Marcot Louise és Joseph házassága, s persze kedves tanítványának, Sébastien Milhomme-nak házassága is, aki Sarah-t vette el feleségül. Így aztán, amint Darrastól elbúcsúzott, az iskola felé vette útját, hogy lányát megcsókolhassa. A hatvanéves Mazeline kisasszony, aki életének negyven esztendejét az iskolának szentelte, Jonville-ba vonult vissza, Salvan szép kertjével szomszédos házikóba. Elláthatta volna még az iskolát, ha szeme nem romlik annyira, hogy majdnem megvakult. Kényszerű visszavonulásában az vigasztalta, hogy az iskola irányítását segédtanítójára, Louise-ra bízhatta, akit helyébe rendes tanítónőnek neveztek ki. Joulicnak Beaumont-ban ajánlottak fel egy iskolát, az ő helyét Joseph foglalta el - így most a házaspár osztozik a maillebois-i iskolán, amely amúgy is Simon és Marc nevétől visszhangzik. Az utódok folytathatják az apák művét. Louise most harminckét éves. Tizenkét esztendős fiuk, François, meglepően hasonlít nagyapjához, Marchoz. Ez a tiszta tekintetű, magas homlokú gyermek természetesen szintén a tanítóképzőbe kerül, egyszerű elemi iskolai tanító akar lenni.

Csütörtök volt, Marc éppen tanításból jövet találta Louise-t, aki hetenként egyszer háztartási órát adott leánykáinak, a rendes tanításon kívül. Joseph és fia viszont több növendékkel együtt geológiai és botanikai kiránduláson voltak a Verpille mentén. Helyettük Sarah-t találta ott, aki éppen átjött Rouville-ból sógornőjét s egyben legjobb barátnőjét meglátogatni. Férje, Sébastien, jelenleg a rouville-i iskola igazgatója. Ebből a házasságból származott a bájos, kilencéves Thérèse, akiben életre kelt nagyanyjának, Rachelnek teljes szépsége. Sarah hetenként háromszor beszaladt Rouville-ból Millebois-ba - vonaton alig tízpercnyi út -, hogy felügyeljen a szabóműhelyre az Odú utcában, amelyet még mindig az öreg Lehmann vezet. Alaposan megöregedett, túl van a nyolcvanon. Sarah már szeretett volna túladni a házon, mert egyre nehezebb volt foglalkozni vele.

Marc megcsókolta Louise-t, melegen megszorította Sarah kezét.

- Hogy s mint vannak? Mit csinál a hűséges Sébastien? És nagylányuk, Thérèse?

- Mindnyájan jól vagyunk - válaszolta Sarah vidáman. - Még Lehmann nagypapa is, magas kora ellenére olyan egészséges, mint a makk. S jó hírt hozok a távoliakról is. David bácsi írja, hogy apám kigyógyult a lázrohamból, ami időnkint kitör rajta.

Marc csöndesen ingatta a fejét.

- Igen, igen, a seb valójában gyógyíthatatlan. Hogy összeszedje magát, véghez kellene már vinni a teljes rehabilitálását, akármilyen nehéz dolog is. De most már jó úton vagyunk, a diadalmas idő egyre jobban közeleg... Mondja meg Sébastiennek: minden gyermek, akit férfivá nevel, eggyel szaporítja az igazság munkásainak számát.

Néhány percig időzött még velük. Beszámolt Mazeline kisasszony hogylétéről, aki egészen visszavonultan él Jonville-ban, madarai és virágai között. Aztán arra biztatta Louise-t, hogy François-t egész napra engedje át nekik, a nagyanyja odalesz örömében, ha egy teljes napon át együtt lehet az unokájával.

- És gyertek ti is, beszéld meg Joseph-fel. Együtt átmegyünk majd a jó öreg Salvanhoz, boldog lesz, ha együtt látja a derék tanítók ennyi nemzedékét. Hiszen valamennyiünknek egy kissé mintha az apja volna... Magunkkal visszük Mazeline kisasszonyt is. Maguk is jöjjenek, Sarah, Sébastiennel, hozzák el persze Thérèse-t is. Ez lesz aztán az öröm... Hát akkor mindnyájan ott legyenek! Viszontlátásra, vasárnap!

Megölelte a két fiatalasszonyt, és elsietett, hogy le ne maradjon a határás vonatról. De mégis majdhogy le nem késett róla, éspedig egy különös találkozás miatt, amely feltartóztatta néhány pillanatra. Éppen a Fő utca sarkán fordult be, hogy az állomáshoz vezető útra térjen, amikor egyszerre megpillantott két alakot, amint egy bokor mögé húzódva hevesen vitáztak. Egyikük negyven év körüli férfi, hosszúkás arca sápadt és bamba, szemöldöke fakó. Ugyan honnan ismeri ezt az ostoba és alattomos arcot? Hirtelen rájött: nem lehet más, mint Polydor, Pélagie unokaöccse. Több mint húsz éve nem látta, de tudott róla; megszökött a kolostorból, ahol szolgált s lezüllött alakok közé keveredve éli zavaros életét. Most, úgy látszik, észrevette, hogy valaki figyeli, mert arrébb húzta társát: Marc összerezzent meglepetésében. Piszkos kabát, sunyi és ádáz tekintet, mint a zsákmányára leső vén ragadozóé... Hiszen ez Gorgias testvér! És Marcnak egyszerre eszébe ötlött a találkozás, amiről Delbos beszélt. Meg akart bizonyosodni a dolog felől, utánuk vetette magát a kis utcában, ahová azok befordultak. De szeme elől veszítette őket, mind a kettő úgy eltűnt, mintha a föld nyelte volna el, talán az utcát szegélyező gyanús házak valamelyikébe húzódtak be. Habozni kezdett: vajon csakugyan Gorgias volt? Most már nem mert volna megesküdni rá - talán csak kísértet járás az egész.

Jonville-ban Marc győzött. A tudatlanság diadalmas elsöprése és az igazság megindította a lassú fejlődést ott is, mint mindenütt. Néhány év elegendő volt annak a lezüllésnek a helyrehozására, amit Jauffre tudatosan idézett elő azzal, hogy Cognasse abbé kezére játszotta a községet. Amint Marc keze alól újra egészséges és értelmes emberek kerültek ki, a vidék gondolkozása átalakult, kifejlődött az új nemzedék, amely hazugságtól mentesen az értelemnek élt. Nemcsak a szellem gazdagodását jelentette ez, a testvériség, őszinteség és a logikus gondolkozás terjedését, hanem egyben az anyagi jólét szétáradását is, hiszen egy nép jóléte és gazdagsága szellemi kultúrájától és polgárai erkölcsétől függ. A gondozott és tiszta lakásokba ismét visszatért a bőség, az új módszerrel művelt földek nagyszerű termést hoztak, a dús mezőkön ismét örült az ember szíve a nyári verőfényben. A földnek ez a boldog csücske halad a béke útján, amit századok óta oly forrón óhajtanak az emberek.

Martineau bírót Marc visszahódította, s most nemcsak a bíró, hanem az egész községi tanács is együtt dolgozik vele. A tanítónak és a falu vezetőségének összhangja egyszeriben lendületbe hozott mindent, a kívánatos reformok gyors ütemben követték egymást. A háttérbe szorított Cognasse abbé előbb Valmarie-ba fordult segítségért, s ott azt a kenetteljes tanácsot kapta, hogy hízelgéssel próbálja az asszonyokat megtartani, mert akinek kezében van az asszony, azé a biztos győzelem - később mégis visszatért erőszakos szokásaihoz, türelmetlen lett, elöntötte a düh, mikor látta, hogy hiábavaló minden buzgalma, még az asszonyok is faképnél hagyják. Már valósággal kegyetlen lett: a legcsekélyebb vétkekért is vaktában osztogatta a túlvilág iszonyatos örök szenvedését, mint az öldöklő és pusztító isten bosszúálló szolgája. Egy napon véresre cibálta a kis Moulin fülét, pusztán azért, mert megráncigálta a szoknyáját a plébánia öreg gazdasszonyának, a szörnyűséges Palmyre-nak, aki maga is az ütlegek és náspángolások nagy osztogatója volt. Máskor pofon vágta a fiatal Catherine-t, mert nevetni merészelt a mise alatt, amikor ő éppen az orrát fújta az oltárnál. Végre a legutóbbi

vasárnapon feldühödött azon, hogy a nép már végképpen cserbenhagyja, s belerúgott Martineau-néba, a bíró feleségébe: azt képzelte, hogy az asszony bele akart kötni, merthogy nem ugrott félre elég gyorsan az útjából. Ezzel azonban már csakugyan betelt a mérték. Martineau feljelentette, és büntetőbíróság elé citáltatta a papot, aki azóta is dühödten folytatja harcát egy csomó pör közepette.

Hogy teljessé tegye művét, Marc egy eszmét dédelgetett magában, amelyet most végre megvalósíthatott. Az új törvények értelmében - a vidék nagy megkönnyebbülésére, s a szerzetesek szégyenére és gyalázatára - el kellett távozniok Jonville-ból a Jó Pásztor-nővéreknek, akik fehérnemű-üzemükben oly aljasul kizsákmányoltak kétszáz munkásnőt, hogy azok féligmeddig éhen haltak. Marc rábírta a községi tanácsot, hogy jelentkezzék vásárlóként, amikor a terjedelmes épületet elárverezik. Azt tervezte, hogy az épületet kultúrházzá alakítják, ahol aztán az anyagi eszközöknek megfelelően játék- és tánctermeket, könyvtárat, múzeumot, sőt még ingyen fürdőt is állítanak fel. Marc rejtett szándéka az volt, hogy a templommal szemben egy világi palota létesüljön, ahol a dolgozók népe összegyűlhet szórakozni - a templom pedig egyre üresebb lesz. Hiszen az asszonyok már régóta csak azért járnak misére, hogy az új ruhákat bámulják és bámultassák - ezután majd a vidám testvériség palotájába fognak járni, ahol kellemes élvezetek is várnak rájuk. A szórakozás termét díszes ünnepség közepette hamarosan fölavatták.

Először is jóvá kellett tenni és végleg eltörölni azt a szégyent, hogy a községet annak idején a Szent Szívnek ajánlották fel, ami miatt még mindig furdalja a lelkiismeret a bírót és a községi tanácsot - amióta józan eszükre tértek. Martineau, hogy tisztára mossa magát, szokott agyafúrtságában Jauffre tanítóra hárította a felelősséget: az szolgáltatta őt ki Cognasse abbénak, miután megzavarta a fejét; homályos fenyegetésekkel árasztotta el Jonville-t és őt magát is, ha nem vetné alá községét teljesen az egyháznak, ember és vagyon mindörökké leghatalmasabb urának. Mikor azonban Martineau rájött arra, hogy ez nem igaz - hiszen az egyház egyre alaposabban le van verve, a népnek pedig annál jobban megy a sora, minél szabadabbá válik - sürgős szükségét érezte, hogy a győztes mellé álljon, azzal a régi gyakorlattal, amely a szűkszavú, de határozott gondolkodású parasztot annyira jellemzi. Valamiféle ünnepélyes ceremóniát szeretett volna, amelynek kapcsán ő a községi tanács élén fölajánlhatja a falut az igazság és az ész kultuszának, s ezzel feledteti azt a másikat, amikor a hazugság és tudatlanság vérző bálványának ajánlották fel. Marc most lehetővé tette ezt az ünnepséget: a bíró és a tanács felavatják a kultúrház tánc- és játéktermét, ahol a környék lakossága vasárnaponként világi ünnepségekre összesereglik.

Nagy készülődés folyt. Marc és Geneviève növendékei testvéri egyetértésben táncolnak, énekelnek, s előadnak egy kis színdarabot. A vidék ifjúságából zenekar alakult. A lányok tiszta fehérben - akárcsak annak idején a Mária-leányok - tánccal és dallal ünneplik a mezei munkát és az élet örömeit. Az életet ünneplik elsősorban, magát az egészséges és teljes életet, kötelezettségeivel és örömeivel, mint a biztonság és erő egyetemes forrását. Aztán mindenféle játékkal kedveskednek a hetente idegyűlő kicsinyeknek: ügyességekkel és erőmutatványokkal, testgyakorlatokkal, bújócskával és gyeptornával a szomszédos kertben: az árnyas sarkokat pedig fenntartják az asszonyoknak, anyáknak és feleségeknek, akik mostantól kezdve ezen a helyen gyűlhetnek egybe és járhatnak össze, ha találkozni és szórakozni kívánnak. A megnyitó ünnepségre virággal és lombokkal díszítették fel a termet. Jonville egész ünneplő lakossága vidáman hömpölygött az utcákon reggel óta.

Marc kívánságára s a szülők beleegyezésével Mignot moreux-i növendékeivel együtt részt vett az ünnepségen. Ha mostanáig közös lehetett a két falu plébánosa, ezután közös lehet a játék- és tánctermük. Marc és Mignot a templom előtt találkoztak össze, éppen abban a pillanatban, amikor a vén Palmyre zajos dühvel zárta le a templom kapuját. Délelőtti miséjét

tökéletesen üres padok előtt mondotta Cognasse abbé, most vad haragjában ő adta ki a rendelkezést Isten házának bezárására: többé senki sem teheti be oda a lábát, mivel ez a méltatlan népség az ember állati részét bálványozza. Ő maga eltűnt, visszahúzódott a plébániára, amelynek kertje a kultúrházhoz vezető úttal határos. Ez egyszer nem csalódott: az emberek valóban fütyültek a Szent Szívre, Jonville felszabadította magát az új kultusz, Jézus legújabb s egyben utolsó inkarnációja alól.

- Már második vasárnapja, hogy el se jött Moreux-be - mondotta Mignot Marcnak. - Úgy látszik, rájött, hogy kár megtenni a négy kilométert azért, hogy két vénasszony és három siheder előtt misézzen. Az egész falu fel van háborodva ellene, amióta utánaszaladt a kis Louvard-nak és elfenekelte, mert az nyelvet öltött rá. Egyszerűen dührohamot kapott attól, hogy le van győzve, s most még nekem kell védelmembe vennem, mert attól félek, hogy a felháborodott nép kárt tesz benne.

Mignot jól mulatott ezen, aztán Marc kérdezősködésére még elmondotta:

- Ha hiszi, ha nem, Saleur bíró, ez a burzsoává hízott marhakereskedő, aki oly gyanakodva vigyáz, hogy vagyonát élvezhesse, most arról beszél, hogy pört akaszt a nyakába, és ír a püspökének. Azelőtt aggódtam kissé, hogy sikerül-e Moreux-t kirántani abból a sötét butaságból és hiszékenységből, amelybe klerikális elődöm szinte belefullasztotta, de most már akár a kezemet se mozdítsam - a tények beszélnek helyettem. Az egész lakosság velem tart, az iskola rövidesen vetélytárs nélkül uralkodik, a templomot bezárjuk, azzal kész.

- Hát mi még nem vagyunk ennyire - mondta Marc vidáman. - Cognasse abbé ellenáll az utolsó pillanatig, amíg úgy érzi, hogy az állam fizeti és Róma helyezte ide. Mindig is úgy gondoltam, hogy az ilyen Moreux-szerű kis eldugott fészkek, különösen, ahol a megélhetés is könnyű, ezek szabadulnak meg legkönnyebben a papjuktól, mert az eltűnésük itt nem zavarja a társadalmi életet. Ha már nem szeretik és hasznát se látják, szívesen túladnak rajta, amint a világi kapcsolatok kiépülnek, s más emberi közösséget, tartós és életerős elégedettséget teremtenek.

Különös eseménnyel zárult a nagy nap. Marc és Geneviève hazakísérték növendékeiket, Mignot-val együtt, aki szintén a maga csoportját vezette haza. Velük volt Salvan és Mazeline kisasszony is, mindnyájan vígan tréfálkoztak, nevetgéltek. Hozzájuk csatlakozott Martineau felesége a falu néhány asszonyával együtt, akiknek javában mesélte, hogyan végződött pörük a pappal, amit a rúgás miatt indítottak ellene. Tizenöt tanú tett vallomást a bíróság előtt, s heves összecsapás után a bíró végül is huszonöt frank pénzbírsággal sújtotta Cognasse abbét - nyilván azért dúl-fúl és fortyog magában napok óta.

Amint éppen a plébánia kertje mellett mentek el, s az asszony emelt hangon jelentette ki, hogy úgy kellett a papnak, váratlanul előbukkant a kerítés mögül a plébános feje, s eszeveszett szitkozódásba kezdett:

- Ó, te cifra páva! Te hazudozó! Beléd fojtom azt a gonosz párádat, hogy ne káromolhasd tovább az Úristent!

Hogyan került oda éppen ebben a pillanatban? Kerítése mögül leste az ünnepségről hazatérőket? Már jó előre oda volt támasztva a létra, hogy hirtelen felmászhasson rá? Amikor megpillantotta a szép Martineau-nét, körülötte az ünneplőbe öltözött asszonyokkal, akik templom helyett az ördög házába mentek, istentelen ünnepségre, teljesen elvesztette a fejét.

- Szemérmetlen asszonyok, angyalok megcsúfolói, ti átkozott nőszemélyek! Megmérgezitek a népet fajtalanságaitokkal! Megálljatok! No, megálljatok! Majd adok én nektek, addig is, amíg elvisz az ördög!

S végsőkig elkeseredve azon, hogy már az asszonyok is elhagyták, akiktől retteg és irtózik az egyház, csak azért tartja őket, hogy rajtuk keresztül uralkodhassék - letördöste a kerítés tetejének omladozó köveit és kiszáradt, fekete kezével teljes erőből az asszonyok közé hajigálta.

- Nesztek! Nesze neked, Mathurine, aki ágyadba csaltad a férjed valamennyi szolgalegényét!... És neked, Durandné, aki elloptad nővéred részét az apai örökségből!... Nesze neked is, Désirée, mert nem fizetted meg a három misét, amit a gyermeked lelki üdvéért mondottam!... És neked, nesze neked, Martineau-né, aki a Jóistent ítéltetted el velem együtt! Nesze egy kő, még egy kő, még egy, várj csak! Mind a huszonöt frankért!

A botrány óriási volt. Két asszonyt eltalált. A mezőőr, aki nyomban megjelent a színen, azonnal jegyzőkönyvet készített. Kiáltozása és üvöltözése közben Cognasse abbé hirtelen magához tért. Egy utolsó vad mozdulatot tett, mintha a bosszúálló Isten lerombolással fenyegetné az új világot, aztán hirtelen eltűnt, ahogyan az ördög visszabújik odújába. Újabb szép pört vett a nyakába - lassacskán fulladozik már az idézések egyre növekvő áradatában.

Következő csütörtökön, amikor Marc beutazott Maillebois-ba, végső bizonyságot talált abban a kétségben, amely napok óta gyötörte. Amint átvágott a Kapucinusok szűk terén, egy sötét, ágrólszakadt alak ragadta meg a figyelmét, aki a Testvérek iskolája előtt állva, merev tekintettel bámulta a falat. Nyomban felismerte: ezt a férfit látta egy hónapja Polydor társaságában az Állomás utca egyik épülete mögött. Most nem volt többé kétséges, világos nappal könnyen fölismerte: Gorgias testvér az, kopott, zsíros kabátban. Az idő megrágta, arcát megbarnította, tagjait meggörbítette, de azért ragadozóarcának pofacsontjai közül kiugró karvalyorra félreismerhetetlen volt. Delbos nem tévedett hát, Gorgias testvér visszatért, s úgy látszik, már hónapok óta a környéken bujkál.

Álmodozásában, melybe ezen a szunnyadó, majdnem mindig néptelen téren elmerült, lassan megérezte a rászegezett, kutató tekintetet, megfordult, pillantása találkozott a néhány lépésnyire álló emberével. De ahelyett, hogy megijedt és elfutott volna, mint a múlt alkalommal, önkéntelenül gúnyos és kegyetlen mosoly jelent meg szokás szerint fölbiggyesztett ajka szögletében s elővillantotta farkasfogait, akaratlan fintorral, amely hetykeséget és kegyetlenséget árult el. Aztán a Testvérek iskolájának rozoga falára mutatva, nyugodt hangon megszólalt:

- Nohát! Froment úr, ha erre jár, bizonyára örül ezeknek a romoknak? - Én, amint látja, kijövök a sodromból, kedvem volna felgyújtani, hadd égjenek benne egy szálig azok a hitványok.

Marc meghökkent, hogy ez a bandita még szólni mer hozzá. Összerándult, de nem válaszolt. Az még mindig hangtalan, félelmes nevetéssel nézett rá.

- Meglepődik, hogy gyónok magának?... Legvadabb ellenségem volt. De miért haragudnék magára? Nem tartozott nekem semmivel, csak az eszméiért harcolt... Senkit sem gyűlölök jobban, mint fölötteseimet, testvéreimet a Jézus Krisztusban. Üldözni fogom őket halálomig. Fedezniük kellett volna, meg kellett volna menteniük engem, ehelyett kilöktek az utcára, s azt remélték, hogy szégyenemben és éhségemben felfordulok... Én csak szegény bűnös teremtés vagyok, de ezek az alávaló hitványok magát az Istent árulták el és bocsátották áruba. Mert az ő vétkük, az ő együgyű gyávaságuk bűne, ha az egyház elbukik, és ha ez a szerencsétlen iskola itt teljesen összeomlik... Ha meggondoljuk, micsoda szerepe volt még az én időmben! Mi voltunk a győztesek, semmivé zsugorítottuk a maguk világi iskoláját. És most az győzedelmeskedik, hamarosan egyedül fog uralkodni. Tele van a szívem keserűséggel és dühvel.

Két öregasszony ment arra, egy kapucinus lépett ki a szomszédos kápolnából. Gorgias testvér lopva körülnézett, aztán letompított hangon gyorsan folytatta:

- Ide hallgasson, Froment úr. Már régóta alig várom, hogy beszélhessek magával. Ha megengedi, valamelyik este meglátogatom Jonville-ban.

Azzal elment, eltűnt, anélkül hogy Marc csak egy szót is szólhatott volna. Megdöbbent, senkinek sem említette ezt a találkozást, csak a feleségének szólt róla. Geneviève megrémült. Elhatározták, hogy nem fogadják Gorgiast. A bejelentett látogatás lehet csapda is, az árulás és hazugság új mesterkedése. Hiszen Gorgias mindig hazudott, hazudni fog most is; mi értelme volna újra reményeket táplálni ebben a régi ügyben az ő bizalmas vallomásai alapján?

De eltelt néhány hónap, és Gorgias nem jelentkezett. Marc eleinte gondosan elreteszelte az ajtókat - a végén még csodálkozott, sőt nyugtalankodott, hogy miért nem jön. Kíváncsi volt, mi lehetett a megígért bizalmas vallomás, gyötörte a vágy, hogy megtudja. Végre is - miért ne fogadhatnák? Még ha nem is lesz semmi haszna, jobban megismerné az emberét. S most már alig várta a nehezen létrejövő látogatást.

Végre, egy téli estén, zuhogó esőben megjelent Gorgias testvér. Ócska köpenyéről patakokban ömlött a sáros víz. Amint kihámozta magát rongyaiból, Marc bevezette a tanterembe, amely még langyos volt a cserépkályha elhamvadt tüzétől. Csupán egyetlen kis petróleumlámpa világította meg az árnyakkal telt, csöndes, nagy termet. Geneviève reszketve hallgatózott az ajtó mögött, az a homályos félelem gyötörte, hogy valami merénylet készül.

Gorgias testvér nyomban ott folytatta a társalgást, ahol a Kapucinusok terén félbeszakították, mintha ugyanaz a délután volna.

- Látja, Froment úr, az egyház azért hal meg, mert nincsenek elszánt papjai, akik ha kell, tűzzel és vassal is fenntartanák. Ezek a mai tökfilkók, ezek a siránkozó gyávák nem szeretik, de még csak nem is ismerik a valódi Istent, aki elpusztítja a népet egyetlen kis engedetlenségért, s úgy uralkodik test és lélek felett, mint vitathatatlan fenség, örökös villámával felfegyverkezve... Mivé váljék a világ, ha ezek a bárgyú hitványok fecsegnek az ő nevében?

S egyenként sorra vette elöljáróit, testvéreit a Jézus Krisztusban - ahogyan nevezte. Szörnyű volt, valóságos mészárlás. Bergerot püspök, aki éppen most halt meg nyolcvanhét éves korában, szánandó ember volt, félénk és állhatatlan. Sohasem mert ujjat húzni Rómával, hogy megteremtse Franciaország nagyszerű, liberális és racionális egyházát - amely persze nem lett volna más, mint egy új protestáns szekta. Ezek a művelt, de szilárd hit nélküli, a szabad vizsgálódásnak áldozatul esett püspökök gyengeségükben, az egyház villámaitól megfosztva, eltűrték, hogy a hitetlenek tömege cserbenhagyja az oltárokat, ahelyett, hogy könyörtelenül lesújtottak volna a pokol örökös ijesztésével. De senkit nem gyűlölt olyan ádázul, mint Quandieu abbét, aki még mindig él, túl a nyolcvanon. A maillebois-i Szent Márton-templom egykori plébánosa maradt szemében az esküszegő, a hitehagyott, a rossz pap, aki leköpi a vallást: a Simon-ügy idején nyíltan szövetkezett Isten ellenségeivel. Később mindenki láthatta, amikor odahagyta papi tisztségét, s félrevonult egy elhagyott vidékre, virágos házikójába. Megundorodott, mint mondta, az utolsó hivők alantas babonáitól; odáig ment vakmerőségében, hogy végül a szerzeteseket - a templomi kufárokat, ahogyan nevezte őket - vádolta öntudatlan rombolással, az egyház összeomlásának siettetésével. Pedig ő maga volt a romboló, akinek félrehúzódása fegyver a katolicizmus ellenségeinek kezében, visszataszító példa: íme, ez az ember megtagadja egész életét, fogadalmait megszegve inkább vállalja a szégyenteljes, jómódú öregséget, mint a vértanúságot. Ami utódát illeti a Szent Márton-plébánián, Coquart abbét, ezt a nagy darab száraz embert, szigorú és komoly arcával - e mögött a kitűnő maszk mögött nincs egyéb, mint silány gyengeelméjűség.

Marc mostanáig szótlanul hallgatta, el volt tökélve, hogy nem szakítja félbe. De a Quandieu abbé elleni heves támadás felbőszítette.

- Nem ismeri ezt a papot - mondta szilárdan. - A gyűlölettől elvakult ellenfél beszél magából. Ő volt a környék egyetlen papja, aki az első pillanattól kezdve megértette az egyház szörnyű tévedését, amikor nyíltan és szenvedélyesen az igazság ellen fordult. Éppen az az egyház, amely azt állítja, hogy a bizonyosság és méltányosság, a jóság és ártatlanság istenét képviseli itt a földön. Íme, most leleplezi magát: szövetkezik az elnyomókkal, a hitvány hazugokkal, hogy megőrizhesse világi uralmát. Ennek a magatartásnak persze szörnyű következményei lesznek, mihelyt diadalmaskodik az igazság és Simon ártatlansága vakító fénnyel felragyog. Valóságos öngyilkosság volt ez. Önnön kezével készítette elő az ítéletet önmaga ellen. S alig kezdődnék meg bűnhődése hibájáért, már látszik, amint lassan belepusztul az igazság átkos tagadásába, ami lényévé vált, s úgy átfonta testét, mint az emésztő rákos fekély... Igen, Quandieu abbé lángesze felismerte és megjövendölte ezt. De az egyház hitványsága előzte őt. Könnyezve és vérző szívvel távozott, keserű és nyomorúságos életét fájdalomban tölti.

Gorgias testvér nyers mozdulattal jelezte, hogy nem akar vitába szállni. Türelmetlenül várta, hogy folytathassa dühödt kitörését, alig figyelt oda, izzó tekintetét a távolba szegezte - személyi ügyének perzselő emlékeibe.

- Jó, jó, elmondom, ami a szívemet nyomja. Maga pedig gondolhat felőlem, amit akar... Vannak más hitványak és bárgyúk is, akiket nem fog védelmébe venni. Tessék! Itt van Theodosius atya, az a gazember, a képmutatók szeme fénye, a Paradicsom tolvaj pénztárosa.

És folytatta, gyilkos dühvel vetette magát a Kapucinusok rendfőnökére. Nem mintha kárhoztatta volna Páduai Szent Antal kultuszát; ellenkezőleg, hiszen ő rajongott a csodáért s egyetlen reményét abba vetette, szívesen látta, ha az egész világ odahordja a szent lábaihoz egy- és kétfrankosait, ha ezzel kényszeríthetik Istent, hogy villámával lesújtson az istentelen városokra. De Theodosius atya egyszerűen lelkiismeretlen szélhámos, csak magának akart pénzt szerezni, Isten szolgáitól megtagadta a bajban is a segítséget. Amikor százával harácsolta össze az ezerfrankosokat, sohasem adott volna akár csak öt frankot is arra, hogy megkönnyítse szomszédainak, a szerzetesi iskola szegény testvéreinek életét. Most aztán, hogy az adományok évről évre apadnak, a helyzet egyre romlik: még tőle, Gorgias testvértől is megvonta a segélyt, holott keserves helyzetében tíz frank is megmenthette volna az életét. Mindnyájan elhagyták, igen, mindnyájan, nemcsak Theodosius atya, ez a nyerészkedő kéjenc, hanem a nagy főnök is, a büntető, aki éppoly elvetemült, mint amilyen ostoba. És most végre kimondta Crabot atya nevét. Ez a név valósággal égette az ajkát, de mindmostanig valami szent félelem maradványa miatt magába zárta, nehogy őrjöngésében az egész szentélyt lerombolja. Ó, Crabot atya! Istenítette őt azelőtt, térden kúszott előtte, megjuhászodva, hódolatában még bűnözésre is készen. Mindenható mesternek tartotta, bölcsnek és jónak, akit az Úrjézus meglátogatott, és örökös győzelemmel kecsegtetett már itt a földön. Bízott benne, hogy elpusztítja a gonoszt, s hogy minden vállalkozása sikerrel jár, még a legképtelenebb is. És ennek a mélységesen tisztelt mesternek javára vesztegette el az életét, a dicsőséges Crabot atyáért, aki most megtagadta, kenyér és éji szállás nélkül hagyta. Sőt, ami még rosszabb, víz alá nyomta, mint zavaró bűntársat, hogy lehetőleg tűnjék el a föld színéről. Egyébként nem volt-e mindig is mérhetetlenül önző? Nem áldozta föl a szegény Philibin atyát is, aki nemrég halt meg egy olaszországi kolostorban, ahol már évek óta élőhalott volt? Philibin atya hős, áldozat, aki mindig engedelmesen alávetette magát a rendfőnöknek, s akinek önfeláldozásában egyedül kellett megfizetnie az elrendelt és csöndben végrehajtott tettekért. A másik áldozat az a széllel bélelt Fulgence testvér, valóságos hülye, szédülten ugráló veréb, tudatlan tetőtől talpig, akit még arra sem becsültek, hogy kisöpörjék - a semmibe süllyesztették, aztán meghalt, azt sem lehet tudni, hol. S mire ez a sok hitványság és méltánytalanság? Nem volt éppoly ostoba, mint gonosz dolog Crabot atyától, hogy így szélnek eresztette régi barátait, szerencséjének támaszait? Nem önmaga helyzetét rendítette meg azzal, hogy veszni hagyta

ezeket? S nem retteg attól, hogy valamelyik közülük végül is megsokallja, ellene fordul, és arcába vágja a szörnyű igazságokat?

- Biztosítom - kiáltotta Gorgias -, hogy a nagyvilági külső, az értelem és a lángeszű diplomácia hírneve mögött nincs egyéb, mint végtelen ostobaság. Én pedig címeres ökör vagyok, hogy így vezethetett az orromnál fogva. De vigyázzon magára! Vigyázzon! Egy napon elmondom...

Nem fejezte be. Marc izgatottan figyelt, biztatni kezdte.

- Nos, mit mondana el?

- Semmit. Ez csak rám tartozik. Egyedül Isten előtt mondom el, a gyóntatómnak.

Aztán folytatta az ádáz felsorolást.

- Vagy nézze, itt van Joachim testvér, akit Maillebois-ban az iskolánk élére állítottak, Fulgence testvér helyére. Crabot atya teremtménye ő is, hipokrita, akit az ügyessége és simulékonysága miatt emeltek ki, s most nagy embernek képzeli magát, merthogy már nem ráncigálja a gyerkőcök fülét. Hát meg is látszik a szép eredmény, növendékek híján az iskola lassan becsukhatja a kapuját. Az Isten is azt akarja, hogy rúgással és pofonnal vezessék ezt a nyomorult emberiséget, hogy egy kissé előbbre jusson... Kíváncsi a véleményemre? Az egész környéken egyetlen tiszteletre méltó plébános van, aki valóságos isten-eszme szerint él: a maga Cognasse abbéja. A nagy harc idején ő is odajárt tanácsért Valmarie-ba, mint a többi, s majd hogy meg nem rothasztották őt is, mint azokat, azzal a tanáccsal, hogy legyen hajlékony és ügyes... De aztán hamar összeszedte magát, és kőhajigálással üldözte az egyház ellenségeit. Igen, így viselkedik az igazi szent, s ha egyszer az Úristen végre maga akar rendet teremteni, így fogja majd visszahódítani a világot.

Hevesen, vadul emelte magasba két öklét, s megrázta a kellemes, nyugalmas tanteremben, a kis lámpa enyhe fényénél. Egy pillanatra mély csönd borult rájuk, csak az eső kopogott az ablaküvegen.

- Mindenesetre - válaszolt Marc enyhe gúnnyal - úgy látszik, Isten magát ugyanúgy cserbenhagyta és feláldozta, mint a főnökei.

Gorgias testvér egy pillantást vetett rongyos ruhájára, kiaszott kezére - elárulták szenvedéseit.

- Hát igen, Isten kegyetlenül megbüntette bennem a mások és a magam vétkeit. Meghajlok akarata előtt, hiszen az üdvömet akarja. De nem felejtem el és nem bocsátom meg a többieknek, hogy ennyire megnehezítették a sorsomat. Ó, a gazemberek! Micsoda szörnyű életre kárhoztattak, amióta Maillebois-ból elűztek! S micsoda nyomorúságban jöttem vissza, hogy legalább a betevő falatnyi járandóságomat megkapjam tőlük!

Ennél többet nem akart mondani, bár nyomorúságát világosan mutatta az éhségtől űzött vad remegése. Hát persze: a szerzet egyik közösségből a másikba dobta, egyre hitványabb és szegényebb helyekre, míg végre kivetették maguk közül, mint túlságosan kompromittáló tagot. Lefoszlott róla a csuha, most szerte-széjjel kószál a kiebrudalt szerzetesek szégyenfoltjával. Hogy miféle távoli vidékekre keveredett, hogyan tengődött ínség és jó szerencse közt, micsoda szégyenletes kalandokon és szennyes bűnökön vergődött keresztül - mindez sohasem fog kiderülni, csak cserzett arcbőréről gyanítható, gyűlölettől és szenvedéstől izzó szeme mélyén lobog. Bizonyos, hogy sokáig segélyezték a régi bűntársak, akik így vásárolták meg eltűnését és hallgatását. Amikor levelet levél után menesztett hozzájuk, s fenyegetőzni kezdett, megkapta az apró könyöradományokat, s néhány hónapig tovább vonszolta mindenkitől megvetett bitangéletét. De aztán eljött az idő, amikor leveleire nem érkezett válasz, a fenyegetések is hatástalanok maradtak: a régi felettesek megunták kapzsi követelődzését, vagy azt

gondolták, hogy ennyi év után megszűnt már a veszély. S ő elég világos fejű volt ahhoz, hogy megértse: vallomásával már alig árthatna nekik, amellett ezzel a vallomással elveszítené utolsó esélyét is, hogy még valamicske pénzt kicsiholjon belőlük. Elszánta magát, hogy Maillebois környékén kóborol majd, ismerte a törvényt, jól tudta, hogy védi az elévülés. Hónapok óta él már itt a homályban, azokból a könyöradományokból, amelyeket Simon ijedt vádlóitól zsarol ki, akik még mindig reszketnek rozani ocsmány diadaluk felett. Ő a lelkifurdalásuk, a bűnhődésük, felbukkant ajtajukban, és figyelmeztette őket a bizonyos gyalázatra, amely eléri őket. És mindig újra meg újra nyakukra jár, otthonukban, mert túlcsordult már keserűségének pohara. Most sem gyalázná őket így, ha tegnap erszényükbe nyúltak volna, hogy egy kis további nyugalmat vásároljanak maguknak.

Marc mindent megértett. Gorgias testvér csak akkor bukkan fel és búvik elő sötét odújából, ahová eltemetkezett, amikor züllött szórakozásaiban fölélte a megszerzett segélyt. Most nyilván azért jött el hozzá e téli estén, zuhogó esőben, mert üres a zsebe, s azt reméli, hogy valami hasznot húzhat a látogatásból. De miféle hasznot? Minek ez a hosszú és dühödt vádbeszéd azok ellen, akiknek, mint mondotta, engedelmes eszköze volt?

- Maillebois-ban lakik? - kérdezte Marc egyre növekvő érdeklődéssel.

- Nem, nem Maillebois-ban... ott lakom, ahol éppen lehet.

- Csak azért mondom, mert mintha láttam volna már ott, még mielőtt a Kapucinusok terén találkoztunk... Úgy hiszem, egy régi növendékével volt, Polydorral.

Halvány mosoly jelent meg Gorgias testvér elkínzott arcán.

- Polydor, igen, igen, valamikor nagyon szerettem. Jámbor és csendes gyermek volt. Később sokat szenvedett az emberek gonoszságától, akárcsak magam. Mindenféle bűntettel vádolták, üldözték őt is, igazságtalanul. Nem értették meg a természetét. Visszatérésemkor nagyon örültem, hogy itt találtam, együtt viseltük keserves sorsunkat, vigasztalgattuk egymást, rábízva magunkat a mi urunkra, Jézus Krisztusra... De Polydor még fiatal, ő is úgy bánik majd velem, mint a többi - most is már egy hónapja eltűnt, és hiába keresem. Ó, minden rosszul megy, végét kell már vetni a dolognak!

Rekedten felnyögött. Marc összerázkódott: ez a szörnyű szenvedélyektől marcangolt öreg, gyermekek egykori megrontója, milyen lángoló szeretettel beszél Polydorról. De csak rövid pillantást tudott vetni ebbe a pokolba, a kidobott szerzetes hevesen folytatta:

- Értsen meg jól, Froment úr, megelégeltem már őket, s mindent el akarok mondani magának... Igen, ha meghallgatna, mintha a gyóntatóm volna, megmondanám az igazságot, most aztán a valódi igazságot. Maga az egyetlen ember, akinek megvallhatom ezt, anélkül hogy csorba esnék a méltóságomon, a gőgömön. Hiszen mindig érdek nélküli és megértő ellenfelem volt... Fogadja el hát a vallomásomat, s csak azt ígérje meg, hogy titkomat mindaddig megőrzi, amíg fel nem hatalmazom, hogy közhírré tegye.

Marc hevesen félbeszakította.

- Nem, nem, ilyen kötelezettséget nem akarok vállalni. Nem én erőszakoltam ki a bizalmát, magától jött ide, hogy elmondja, amit jónak lát. Ha csakugyan kezemre adja az igazságot, ura akarok maradni, hogy lelkiismeretem szerint használhassam fel.

Gorgias kissé habozott.

- Nos, jó, legyen. A lelkiismeretére bízom magamat.

De nem kezdett mindjárt beszélni, csönd támadt. Kívül még mindig verte az eső az ablakokat, hatalmas szélrohamok süvítettek az elhagyott utcán; a kis lámpa egyenes és mozdulatlan lángja enyhén füstölgött a csöndes terem bizonytalan árnyai közt. Marcot lassanként kelle-

metlen érzés fogta el. Nyomasztotta ennek a visszataszító és zavaros embernek a jelenléte. Nyugtalan pillantást vetett az ajtó felé, tudta, hogy Geneviève ott rejtőzik. Vajon hallotta ezt? És micsoda szörnyű érzést kelthet benne ez a sok felkavart régi szenny!

Gorgias testvér hallgatott egy ideig, hogy ezzel is ünnepélyesebbé tegye vallomását, aztán drámaian ég felé emelte kezét, végre, újabb hallgatás után, lassan, érdes hangon jelentette ki:

- Ez az igazság, az Úristen előtt vallom: a bűntett estéjén benn jártam Zéphirin szobájában.

Bármilyen hitetlenkedve várta Marc a beharangozott vallomást, eleve meggyőződve arról, hogy hazugságot hall, mégsem tudta elnyomni borzongását, önkéntelenül iszonyattal emelkedett fel. De a szerzetes megnyugtató mozdulatára visszaereszkedett székébe.

- Igen, beléptem oda, jobban mondva kívülről behajoltam az ablakán. Úgy tíz óra felé lehetett, a bűntény előtt. Ezt akarom most elbeszélni magának, hogy könnyítsek a lelkiismeretemen... Késő este, amikor kiléptem a kapucinusok kápolnájából, éppen a kis Polydort kellett hazakísérnem az apjához, az útkaparóhoz, a jonville-i országúton, nehogy valami baj érje. Tíz perc volt az út oda, tíz vissza - ebből láthatja, hogy tíz óra húsz perc lehetett az idő... Amint elmentem az iskola előtt, átvágva az elhagyatott kis téren, meglepetten láttam Zéphirin ablakát tárva-nyitva s fényesen kivilágítva. Odamentem: levetkőzve állt ott a kedves gyermek, egy szál ingben, szentképeit rendezgette, amiket első áldozásra kapott pajtásaitól. Korholtam, hogy miért nem csukja be az ablakot, hiszen egy szinten van az úttesttel, az első járókelő egy ugrással bent lehet nála. De ő csak kedvesen nevetett, s azt felelte, hogy nagyon meleg van. A viharos éjszaka csakugyan forró volt, mint emlékezhetik... Ajánlottam, hogy feküdjék már le. Ekkor távolról megpillantottam az asztalon a szentképek mellett egy írásmintát. Az én osztályomból származott, rajta a bélyegző és az én kézjegyem. Haragra gerjedtem, s emlékeztettem őt a tilalomra, hogy a növendékeknek nem szabad elhordani az iskola holmiját. Elpirult, magyarázkodott: otthon akart befejezni valami sürgős feladatot. Könyörgött, hogy hagyjam nála a mintát másnapig. Megígérte, hogy a saját kezembe adja vissza. Becsukta az ablakot, s én elmentem. Ez az igazság, a teljes igazság, esküszöm az élő Istenre.

Marc hátradőlt székében. Feszülten figyelte Gorgiast, hogy semmi se kerülje el a figyelmét.

- Bizonyos abban, hogy becsukta az ablakot a maga távozása után?

- Becsukta. Hallottam az ablaktáblák reteszének záródását.

- Tehát továbbra is Simont tartja a tettesnek, minthogy kívülről senki sem hatolhatott be. S még mindig azt gondolja, hogy Simon a bűntett után kinyitotta az ablakot, hogy ezzel valami ismeretlen csavargóra terelje a gyanút.

- Igen, a tettes Simon volt. Az mindenesetre lehetséges, hogy a kis Zéphirin a hőségtől fulladozva később újra kinyitotta az ablakot.

Marcnak szempillája sem rebbent erre a feltevésre, amelyet úgy tálaltak fel neki, mintha új tény nyomára vezethetne. Könnyedén megvonta a vállát, s ezzel jelezte az állítólagos vallomás értékét, minthogy Gorgias továbbra is mást vádolt a bűnével. Mégis, az igazságnak és hazugságnak ez az örökös keverése egy lépéssel közelebb vitte a világosság felé, és ezt ki akarta aknázni.

- Miért nem mondta el mindezt a bíróság előtt? Elháríthatott volna egy nagy igazságtalanságot.

- Hogy miért nem mondtam? Hát mert magamat sodortam volna feleslegesen veszélybe. Sohasem hittek volna többé a teljes ártatlanságomban. Tökéletesen meg voltam és meg vagyok ma is győződve Simon bűnösségéről, így hát természetes, hogy hallgattam... Meg aztán, ismétlem, ott láttam az írásmintát az asztalon.

- Jó, jó, értem. Csakhogy erről a mintáról most azt állítja, hogy a magáé volt, rajta a bélyegző és kézjegye. De azelőtt nem egészen így mondotta.

- Ó, bocsánat! Azok a hülyék, Crabot atya és a többiek, azok eszelték ki azt a dajkamesét. És Rozanban, hogy fenntarthassák képtelen állításukat a nevetséges szakértőikkel, kiagyaltak valami még nagyobb hülyeséget, a hamis bélyegzőről... Én azonnal el akartam ismerni az írásminta hitelességét. De meg kellett hajolnom, el kellett fogadnom az ő lehetetlen kitalálásukat, különben elveszejtenek, feláldoznak... Rozan előtt, amikor kezdtek már elejteni, s én végül is beismertem, hogy a minta alján levő kézjegy tőlem származik, jól láthatta, milyen haragra gerjedtek ellenem. Meg akarták menteni a szerencsétlen Philibint. Azt hitték, elég erősek ahhoz, hogy az egyházat még a gyanú árnyékától is mentesítsék, s ezért nem bocsátják meg nekem a mai napig sem, hogy akkor nem voltam hajlandó tovább hazudni.

Egyre jobban nekikeseredett. Marc, hogy tovább noszogassa, úgy tett, mintha hangosan gondolkoznék.

- Mégiscsak különös... ez az írásminta a gyerek asztalán.

- Miért volna különös? Gyakran megesett, hogy a gyerekek hazavitték a mintát. A kis Victor Milhomme is hazavitt egyet, és maga mégis ezen a ponton akad fenn... Szóval még mindig engem vádol a gyilkossággal, és azt képzeli, hogy a zsebemben hordozgattam ezt az írásmintát. Valószínűnek tartja ezt?

Olyan csúfondárosan és heves vadsággal mondta ezt, bal szájsarkát felhúzva és elővicsorítva farkasfogát, hogy Marc egy pillanatra megzavarodott. Végül is, bármennyire bizonyos volt a bűnössége felől, még mindig homály fedte azt a pontot, hogy honnan került oda az írásminta. Csakugyan valószínűtlen - ahogyan a csuhás szüntelenül hajtogatja is -, hogy azon az estén, a Kapucinusok vallásos ünnepélye után, nála lett volna a papír. Honnan került hát elő? Hogy jutott a kezébe, a *Kis Beaumont-i* példányába csavarva? Ha Marc behatolhatna ebbe a rejtélybe, minden tökéletesen összevágna, nem maradna semmi a homályban. Hogy bosszúságát elrejtse, hirtelen így érvelt:

- Nem kellett, hogy a zsebében legyen, hiszen ott volt az asztalon, maga mondja, hogy ott látta.

Gorgias felemelkedett, szokásos hevességével, vagy komédiázva, hogy villámgyorsan véget vessen ennek a beszélgetésnek, amely nyilván nem a kedve szerint alakult. Sötéten és meggörnyedve, eszelős mozdulatokkal rótta fel és alá az árnyakkal teli termet.

- Az asztalon, eh! Igen, ott láttam az asztalon. Kimondom, s már ebből látszik, hogy nincs mit félnem a vallomástól. Ha bűnös volnék, bizonyára nem adnék ilyen fegyvert a kezébe, nem árulnám el, hogy honnan vehettem a mintát... Ott volt az asztalon, érti? Így hát elvehettem onnan, aztán előszedhettem a zsebemből az újságot, hogy összegyűrjem és dugaszt csináljak belőlük. Ha! Micsoda művelet! Milyen egyszerű és logikus mindez!... Nem, nem. Ha az újság a zsebemben volt, ott kellett lenni a mintának is. Bizonyítsa be, hogy ott volt, máskülönben semmit sem tud határozottan, szilárdan... Nem volt ott, hiszen az asztalon láttam, esküszöm még egyszer. Isten előtt!

Vadul és zavarodottan lépett Marc elé. Szavait vakmerően és kihívóan arcába kiabálta, a szemérmetlenül megvallott igazságot feltevések mögé rejtette, hazugságai alig leplezték az iszonyatos jelenetet, amely újjáéledt a felidézett démoni bűnjelekben.

Marc visszaesett bizonytalan zavarába. Véget akart vetni a beszélgetésnek. Látta, hogy nem húzhat ki belőle többé semmi hasznosat.

- Mondja, miért hinnék magának? A történet, amit előadott, éppen harmadik változata ugyanannak az eseménynek... Előbb egyetértett a váddal: a minta a világi iskolából származik, maga nem tette rá a kézjegyét. Aztán, amikor a papír leszakított sarka, rajta a bélyegzővel, előkerült Philibin atya iratai közül, maga is belátja, milyen képtelenség az írásszakértők ostoba jelentése mögé menekülnie: akkor egyszerre elismeri, hogy a kézjegy a magáé, s hogy a minta a maga kezéből származik. S végre ma, nem tudom miféle indítéktól hajtva, új vallomást tesz, előadja, mint látta a kis Zéphirint szobájában néhány perccel a bűntény előtt, asztalán az írásminta, maga leszidja, ő becsukja az ablakot... Lássa be, semmi okom azt hinni, hogy ez a változat az utolsó - várom a meztelen igazságot, ha úgy látja jónak, hogy egyszer elmondja.

Gorgias testvér felhagyott viharos sétájával. A terem közepén állt soványan és tragikusan. Tekintete izzott, arca rángott a gonosz nevetéstől. Nem válaszolt azonnal: végre is tréfás hangot próbált megütni.

- Ahogy parancsolja, Froment úr. Mint jó barát jöttem ide, néhány adatot szolgáltattam a történethez, amely még mindig érdekli, minthogy nem adta fel a reményt, hogy rehabilitálja a Simonját. Felhasználhatja az adatokat, felhatalmazom, nem kell titkolnia. Még csak köszönetet sem kérek, nem számítok többé az emberek hálájára.

Beburkolózott szakadt köpenyébe, s elment, ahogy jött. Maga nyitotta ki az ajtót, s vissza se nézve távozott. Szakadt a jeges eső, a szél zúgása betöltötte az utcát. Ő pedig, mint az árnyék, elenyészett az ijesztő homályban.

Geneviève kinyitotta az ajtót, amely mögött az egész jelenetet végighallgatta. Kimerülten, a hallottaktól elképedve állt ott, karját lecsüggesztette, mozdulatlanul nézett Marcra, aki éppoly mozdulatlan volt, mint ő, s hirtelenjében azt se tudta, nevessen-e, vagy bosszankodjék.

- De hisz ez az ember bolond, kedvesem! A helyedben nem lett volna türelmem, hogy ilyen sokáig hallgassam. Hazudik, mint ahogyan mindig is hazudott.

Látta, hogy Marc tréfára akarja fogni a dolgot.

- Nem, nem, ez egyáltalában nem mulatságos. Egészen belebetegedtem, ezt a szörnyű emléket felidézve. S főként az nyugtalanít: nem értem, mit akar tőlünk? Mire jó ez az állítólagos vallomás? És miért éppen téged választott ki?

- Ezt, úgy hiszem, értem, édesem... Crabot atya és a többiek nem adnak neki már egy fityinget sem, azon a kis havi segélyen kívül, amire kötelezték magukat. De a kópénak iszonyú étvágya van, így azután mindig azon töri a fejét, hogyan erőszakolhatná ki belőlük egy tekintélyesebb összeget. Úgy hallom, mindent megtettek a visszatérése óta, hogy elűzzék a környékről. Kétszer sikerült már kitenni a szűrét azzal, hogy teletömték a zsebét - de amint a zseb kiürült, ő ismét megjelent. A rendőrséget nem merik belekeverni a dologba, különben már régen eltették volna láb alól. Így aztán ez alkalommal azt eszelte ki: jól megijeszti őket azzal a fenyegetéssel, hogy mindent bevall nekem. De hogy ez nem járt eredménnyel, hát eljött, elmondott valamit az igazságból, még többet hazudott, s most azt reméli, hogy én majd kibeszélem, mire azok megijednek s lekenyerezik, hogy legalább a maradékot ne árulja el.

Ez az egyszerű magyarázat megnyugtatta Geneviève-et. Csak ennyit fűzött hozzá:

- A maradékot, a teljes meztelen igazságot sohasem fogja megvallani.

- Ki tudja? - válaszolta Marc. - Pénzre mindenáron szüksége van, amellett a szíve mélyén gyűlölet lappang. El van szánva mindenre. Még a húsából is kivágatna egy darabot, csak hogy bosszút állhasson régi bűntársain, akik oly csúfosan megtagadták. És akármennyi a bűne, csakugyan kitart bosszúálló és hatalmas istene mellett, izzik a sötét, pusztító hittől, ami még

önfeláldozásra is képessé teszi, ha azt remélheti, hogy ezzel elnyeri magának az üdvöt, ellenségeinek pedig a pokol kínszenvedéseit.

- Egyszóval, kedvesem, fel akarod használni, amit megtudtál tőle?

- Nem, nem hiszem. Majd megbeszélem Delbosszal. Ismerem a végső döntését: csak akkor tesz valamit, ha bizonyos lehet a sikerben... Ó, szegény Simon, már nem is remélem, hogy megérem a rehabilitálását, nagyon is öreg vagyok ehhez.

De nem így történt. Az évek óta várt tény felbukkant, és Marc láthatta legforróbb vágyának megvalósulását. Delbos nem volt hajlandó Gorgias testvér esetleges segítségére támaszkodni. Minden reményét a rozani orvosba, Beauchamp-ba vetette, a második per egyik esküdtjébe, aki előtt Gragnon elnök második törvénytelen közlését tette, s akit azóta is mardos az önvád. Ezen a nyomon haladt Delbos, végtelen türelemmel. Folytonosan szimatolt az orvos körül, állandóan szemmel tartotta. Kiderítette, hogy az orvost a felesége könyörgése némította el: ennek a beteges és istenfélő asszonynak a halálát okozhatta volna a botrány. Most aztán Delbos értesült az asszony haláláról; nem kételkedett többé a sikerben. Hat hónapot várt, s akkor közvetlen kapcsolatot keresett Beauchamp-nal. Ez a nyugtalan, határozatlan, aggályoktól gyötört ember hajlandó volt aláírni egy jelentést, amelyben elbeszéli, hogyan mutatta meg neki Gragnon elnök egy barátjuknál az apáca állítólagos vallomását, akinek egy haldokló munkás a kórházban elárulta, hogy hamis bélyegzőt készített a maillebois-i tanító számára. S az orvos hozzáfűzte, hogy egyedül ez a titkos közlés ingatta őt meg abban az elhatározásában, hogy megbízható bizonyítékok híján Simon felmentésére szavazzon.

Mikor már kezében volt ez a döntő irat, Delbos még mindig várt. További bizonyítékokat gyűjtött. Megállapította, hogy Gragnon a hamisítványt közölte a többi esküdttel is, ezekkel a megdöbbent, hiszékeny lelkekkel. Az volt a különös ebben, hogy az egykori elnök meg merte ismételni Rozanban ezt a beaumont-i fogást: kihúz a zsebéből egy durva hamisítványt, titkon mutogatja, s gőgös megvetéssel így aknázza ki az emberek ostobaságát. A fogás mindkét alkalommal sikeres volt, Gragnon már másodízben kerülte el a fegyházat a gonosztevő impozáns vakmerőségével. Most már nem is fenyegették kettős bűnének következményei: rövidesen meghalt, kiszáradva és láthatatlan karmoktól összevissza árkolt arccal. Mindenesetre, ez a haláleset volt az egyik oka, hogy Beauchamp nyilatkozatra határozta magát. Marc és David régóta azon a véleményen voltak, hogy a Simon-ügy akkor fog rendeződni, ha a kompromittált személyiségek letűntek már a színről. A régi vizsgálóbíró, Daix, szintén meghalt időközben, az államügyész, Raoul de La Bissonnière nyugalomba vonult, szép pályafutás után, a becsületrend parancsnoki keresztjével. Guybaraud bírót, aki a rozani tárgyaláson elnökölt, gutaütés érte Rozanban, gyóntatójának és szerető-gazdasszonyának keze közt halt meg. Pacart viszont, a hordószónokból lett államügyész, egy zavaros hamiskártyázási história ellenére, a törvényszékről Rómába került, s ott valami homályos jogtanácsosi tisztet tölt be a kongregációk mellett. Beaumontban a politikai élet, a közigazgatás, a klérus és a közoktatás egész személyi állománya teljesen kicserélődött. Új szereplők léptek a Lemarrois-k, Marcillyk, Hennebise-ek, Bergerot-k, Forbes-ok és Mauraisinek helyébe. A tényleges bűntársak közül Philibin atya valahol messze, rejtélyes módon meghalt, Fulgence testvér pedig eltűnt, talán szintén meghalt. Nem maradt más, mint Crabot atya, a nagy főnök, de jóformán törölve az élők sorából, egy ismeretlen cella mélyén, ahol nagy bűnbánatot tart.

Ebben a megújult társadalmi környezetben, teljesen megváltozott politikai időszakban, amikor már más személyek uralkodtak, Delbos gyors energiával cselekedett: kezében voltak a szükséges adatok. Tekintélyes pozíciót szerzett már a képviselőházban, átnyújtotta az iratokat az igazságügyminiszternek, és rábírta, hogy nyomban közölje az új tényt a Semmítőszékkel. Másnap elhangzott ugyan egy interpelláció, de a miniszter azzal válaszolt, hogy tisztán jogi ügyről van szó, s a kormány nem tűrheti, hogy ismét politikai ügyet kavarjanak belőle;

tekintélyes többség bizalmat szavazott, a régi Simon-ügy nem érdekelte túlságosan a pártokat. A Semmítőszék, amelyet még égetett a hajdani megszégyenítés, különleges gyorsasággal folytatta le a pert. A legrövidebb törvényes időn belül megsemmisítette a rozani ítéletet, anélkül, hogy a vádlottat újra bíróság elé idézte volna. Egyszerű formalitás volt, aminek már régen meg kellett volna történnie. Három mondatban eltörölt mindent, s végre igazságot szolgáltatott.

Így, ilyen egyszerűen ismerték el és hirdették ki Simon ártatlanságát, a diadalmas igazság tiszta fényénél, annyi esztendő hazudozásai és bűnei után.

HARMADIK FEJEZET

A Simon felmentését követő napon különös izgalom áradt szét Maillebois-ban. Nem meglepetés volt ez, hiszen a legtöbben tisztában voltak ártatlanságával; mégis, a törvényes és végleges rehabilitálás ténye lázba hozta az embereket. Mindenfelé összeverődtek, s ugyanaz a gondolat tolult mindenkinek az ajkára:

- Igen, ez az egyetlen lehetséges jóvátétel annyi szenvedés után. Sem pénzzel, sem kitüntetésekkel nem lehet megfizetni ezért a keserves mártíriumért. De mégis, ha már az egész lakosság részt vett ennek a hitvány tévedésnek elkövetésében, szánalmas teremtéssé nyomorítva ezt a szegény embert, illő volna, hogy elismerje hibáját, és diadallal fogadja őt, az együttérzés nagy ünnepével, hogy így biztosítsa az igazság eljövendő uralmát.

A jóvátétel eszméje ettől kezdve egyre terjedt, s lassan meghódította az egész környéket. S ugyanekkor szárnyra kelt egy megható történet. Mialatt a Semmítőszék a rozani bíróság törvénytelen ítéletének iratait tanulmányozta, az öreg Lehmann, a kis szabó, halálán volt az Odú utcai nyomorúságos ház mélyén, amelyet oly sokáig csak könny és gyász szomorított. Leánya, Rachel, odasietett pireneusi visszavonultságából, hogy utolsó leheleténél mellette legyen. De az öreg minden erejét összeszedte, s reggelenként újjáéledt, mert nem akart addig meghalni - így mondotta -, amíg az igazságszolgáltatás vissza nem adja vejének és unokáinak becsületét. Végre, annak a napnak az estéjén, amikor megjött a felmentés híre, boldogan, örömtől sugárzó arccal meghalt. A díszes temetés után Rachel visszasietett száműzetésük helyére. Simon és David érett megfontolás után úgy döntöttek, hogy négy-öt évig még ott maradnak, s csak azután számolják fel a márványbányát, a biztos kis fészket, ahol a feltartóztathatatlan igazságot kivárhatták. Az Odú utcai kis házat ugyanis kisajátították és lebontották, mert a városi tanácsnak az a jó ötlete támadt, hogy megtisztítja ezt az elhanyagolt negyedet, széles utat vág rajta s egy kis teret létesít a munkáscsaládok gyermekei részére. Sarah férjét, Sébastient éppen most nevezték ki igazgatóvá egy beaumont-i elemi iskolába. A varrodát Sarah átadta a Savin család egy tagjának, akivel már azelőtt is üzleti összeköttetésben állt. Így azután nyoma sem maradt annak a helynek, ahol a Simon család annyit búslakodott az idő tájt, amikor még az ártatlanul elítélt apa levelei újabb s újabb kínszenvedésekről adtak számot. Most fák nőnek a napfényben, a szabad levegőn, virágok illatoznak a pázsiton - s mintha ebből a jólétből és termékeny földből állandóan nőne-növekedne Maillebois titkos lelkifurdalása: jóvá kell tenni a hajdani szörnyű igazságtalanságot.

Hosszú időn át mégis tovább aludt minden. Négy év alatt csak némi kezdeményezés történt, általános összefogásra nem került sor. Újabb nemzedékek nőttek fel: a Simont feláldozó hóhérok unokái és dédunokái. Lassan átalakult az egész Maillebois, új lakosokkal népesült be. Várni kellett, míg ez a nagy társadalmi mozgalom, az új társadalommá fejlődés teljessé válik, hogy az oly rég elültetett egészséges magból végre kicsírázzék a hazugságtól és tévhittől mentes állampolgárok serege, amely egyetemes megmozdulásra képes.

Az élet addig is folyt tovább. Derék munkások betöltötték feladatukat, és továbbadták a jövő munkásainak. Hetvenéves korukban Marc és Geneviève nyugalomba mentek, a jonville-i fiú- és leányiskolát Clément-ra és feleségére hagyták. Clément Charlotte-ot, Hortense Savin leányát vette nőül, aki tanító lett, akárcsak ő. Clément apjának példáját követte: Marc is félretette ambícióit, és nem volt hajlandó elhagyni Jonville-t, ahol nagyszerű munkát végzett; ugyanúgy Clément is csak itt akart gyökeret verni. Így a felszabadítás munkája apáról fiúra szállt, tovább uralkodott ugyanaz a szenvedélyes igazságszeretet és csöndes hősiesség. Mignot-t Salvan egy régi tanítványának a fia követte Moreux-ben, ő maga nyugalomba ment és Jonville-ba költözött, Marc és Geneviève mellé, akik a régi iskolájukkal szomszédos kis

házban laktak - nem akartak egészen megválni az iskolától. Így hát itt összekerült a nagy mű első szereplőinek egész baráti kolóniája, mert Salvan és Mazeline kisasszony még mindig éltek, vidáman és elégedetten. Amióta Joulicot Beaumont-ba vitték egy iskola élére, és Sébastien szintén odakerült mint igazgató, azóta Maillebois-ban Simon és Marc hajdani iskoláját az ő gyermekeik vezetik: a fiúkét Joseph, a leányokét Louise. Nem voltak már fiatalok, Joseph negyvennégy, Louise negyvenkét éves. Huszonkét éves fiuk, François, feleségül vette vele egyidős unokahúgát, Thérèse-t, Sébastien és Sarah leányát, s van egy aranyos kis gyermekük, Rose, alig egyesztendős angyalka. Ők is kitartottak amellett, hogy Maillebois-t sohasem hagyják el. Sébastien és Sarah vidáman tréfálkoztak a rájuk váró megtiszteltetésen: Sébastiennek szánták a tanítóképző vezetését, ahol annak idején Salvan oly kitűnően munkálkodott, s ahol kedves tanítványára hasonló jó munka várt. François és Thérèse, persze, szintén tanítók, amint ezt már a családi elhivatottság megkívánta, október óta a dherbecourt-i elemiben tanítanak. Micsoda nyüzsgése az igazság magvetőinek, mikor vasárnaponként az egész család összegyűlik Jonville-ban a nagyszülők körül! Marc és Geneviève elérzékenyedve és elbűvölve gyönyörködnek a józan ésszel és biztos tudással megáldott leszármazottak seregében. Beaumont-ból Sébastien és Sarah, Maillebois-ból Joseph és Louise, Dherbecourt-ból François és Thérèse, karjukon a kis Rose-zal - egészséges nevetéssel töltik meg a jonville-i házat, ahol Clément és Charlotte várja őket hétéves kislányukkal, Lucienne-nel. Micsoda asztalt kell teríteni ennek a négy nemzedéknek, különösen, ha a jó szomszédok is részt akarnak venni az összejövetelen: Salvan, Mignot és Mazeline kisasszony, hogy koccintsanak velük minden gonoszság és rabság szülőanyjának, a tudatlanságnak pusztulására!

Az emberiség felszabadulásának oly lázas izgalommal várt, de oly lassan bekövetkező korszaka most gyors fejlődéssel bontakozott ki. Egy hatalmas csapás földre terítette az egyházat: a képviselőház megszavazta az állam és egyház teljes szétválasztását. Azok a milliók, amelyek eddig a papokat táplálták, hogy fenntartsák a nép közt a birkanyáj évszázados butaságát és a köztársaság elszánt gyűlöletét, most méltóbb hivatást teljesítenek: megkettőzik a tanító fizetését. A helyzet egyszeriben megváltozott, a tanító nem szegény ördög többé, rosszul fizetett lakáj, parasztok megvetettje a jobban ellátott plébánossal szemben, aki mellékjövedelmein és a hívek adományain hízik. A papok nem állami hivatalnokok már, nem húznak állami fizetést, élvezve a prefektus és a püspök támogatását; a hadjárat teljes egészében ellenük fordult, nem keltenek a földi halandókban többé sem tiszteletet, sem félelmet, egyszerű egyházi hivatalnokokká váltak, kiszolgáltatva utolsó híveiknek, akik időnként egy-egy miséjüket megfizetik. A templomok, akárcsak a színházak, nyilvános látványosságokká lettek, közönséges üzleti vállalkozássá, annak a nézőközönségnek a pénzén, amely utolsó műbarátként élvezi a feltálalt ceremóniákat. Nyilvánvaló volt, hogy egy részük kénytelen hamarosan bezárni a kapuját, mert rosszul megy az üzlet, s közeli csőd fenyeget. Sokan kerültek ugyanolyan helyzetbe, mint a szörnyű Cognasse abbé, akinek dühödt kirohanásai már régen terhére voltak Moreux és Jonville lakosainak. Pörei messze földön híressé tették, már nem lehetett számon tartam bírságait a gyerkőcök félig leszakított füleiért, a nők lábának megrugdosásáért, a jégesőként záporozó kövekért, amiket a paplak kerítése mögül hajigált a járókelőkre, ha elmulasztottak keresztet vetni. Mégis tartotta magát a folytonos idézések hercehurcái közepette, mint a közügyek elmozdíthatatlan, államilag javadalmazott tartozéka. Most azonban nem képvisel már egyebet, mint egy hitet, egy vélekedést, amelynek gyakorlásáért és műveléséért nem jár fizetség, egyszerre semmivé zsugorodott, már alig köszönnek neki. Néhány hónap alatt szinte teljesen magára maradt az elnéptelenedett templomban öreg gazdasszonyával, Palmyre-ral, aki sovány karjával hiába kongat misére; eleinte még becsellengett öt-hat asszony, aztán három, végül már csak egy. Ennek az egynek egészen a fejébe szállt a dicsőség, a pap meg örült, hogy még akad valaki, akinek celebrálhatja a szentmisét, mert attól tartott, hogy Jonville-ban is pórul jár, mint Moreux-ben. Három hónapon át minden vasárnap átment Moreux-be misézni, de nem tudott egyetlen gyereket sem

fogni a ministráláshoz, úgyhogy végül is Jonville-ból kellett ministránst vinnie magával. S három hónap alatt egyetlen lélek sem vetődött oda, a dohos, sötét templom üresen tátongott a mise alatt. Utóbb beleunt, s nem ment át többé; a roskadozó, bezárt templom végül is összeomlott. Ha valamilyen szerepkör megszűnik a társadalom életében, a hajdan oly fontos épület és ember feleslegessé válik, eltűnik a föld színéről. Cognasse abbé állandó hevessége mögött ott lappangott a félelem: ha az utolsó híve is elhagyja, temploma többé egy vasat sem jövedelmez, zárva marad, összedől, elborítja a bozót.

Maillebois-ban az állam és az egyház szétválasztása végső csapást mért a Testvérek egykor oly virágzó iskolájára. A Simon-ügy idején diadalmaskodott a világi iskola fölött, aztán lassan mind alább hanyatlott, amint az igazság egyre magasabbra emelkedett. De megvolt, tengődött az egyház konokságának jóvoltából, bár csak négy-öt reménytelenül összetoborzott növendékkel; csupán az új törvény, a hívek szétszóródása és a vallás válsága kényszerítette rá, hogy végleg bezárja kapuit. Az egyházat előzte az állami nevelés; az egymillió hatszázezer gyermek, akit évente megmérgezett, most világi oktatásban és nevelésben részesül. A reform az elemi iskoláról átterjedt a középiskolára. Valmarie híres kollégiuma is sorra került. Alaposan meggyengült már a jezsuiták kiűzése óta, most halálos sebet kapott az oktatásügy készülő reformjától. Győzött az általános iskolázás elve, az ingyenes oktatás minden fokon, minden állampolgár számára. Miért legyen két Franciaország? Miért legyen egy tudatlanságra ítélt osztály a mélyben, s a felszínen egy másik, a művelteké és kulturáltaké? Képtelenség ez, bűn és veszély a demokráciában, amelynek minden gyermeke meg kell hogy sokszorozza a nemzet erejét és intelligenciáját. A közeli jövőben Franciaország valamennyi fia testvéri összefogásban lép ki az elemi iskolából, s folytatja útját a középiskolában és egyetemen, tehetsége, ízlése és választása szerint. Ez volt a sürgős tennivaló, a dicsőség és jólét nagy műve, amelynek szükségességét oly világosan mutatja a kor hatalmas szocialista mozgalma, a kifacsart, elhasznált, halódó burzsoázia bubása, a nép ellenállhatatlan emelkedése, amelyben ott rezeg a jövő energiája. Nem kell már az elmerüléstől tartani, ott van a felgyülemlett erők hatalmas tartálya, az ész és igazság harcosainak tábora, akik a jólét és béke jegyében építik a jövő államát. A teljesen ingyenes oktatás, az a nemzeti nevelés, amit a nép minden gyermeke megkap, akárcsak a vizet vagy a levegőt, ami nélkül élni nem lehet, első eredményeként kipusztította az állítólagos szabad iskolákat, a klerikális fertőzés gócait, a halál és szolgaság eszméjének ápolóit. Előbb a maillebois-i Testvérek iskolája ürült ki, mintha régóta teljesen elhalt volna, aztán a Valmarie kollégiumának hatalmas épülete és pompás parkja került eladásra, végül eltűntek az utolsó közösségek is, a nevelőintézetek, az üzemek és mindenféle gyárak, a fejedelmi uradalmak, az emberi ostobaság rovására összeharácsolt milliárdok, amelyeket arra fordítottak, hogy a legsötétebb szolgaságba és mészáros bárdja alá hajtsák az emberiség nyáját.

De a maillebois-i Testvérek kihalt iskolája mellett, amelynek zárt ablakai mögött az üres termekben pókok szőtték hálóikat, mégis fennmaradt a kapucinusok Páduai Szent Antalnak szentelt kápolnája, a festett és aranyozott szoborral. Az agg Theodosius atya túlélte a hősi korszakot, amikor a szent csodái oly nagyszerű bevételhez juttatták. Az üzleti zseni termékeny fantáziája azonban hiába eszelte már ki újabb és újabb módszereit, rászabadítva Istent a szegények erszényére. A lelkesedés elmúlt, a megritkult hívek elvétve ha tíz sou-t dobtak a beporosodott perselybe. Az a hír járta, hogy a szent elveszítette hatalmát. Még az elkallódott tárgyakat sem tudja többé előkeríteni. Egy öregasszony székre állt egy napon, s arcul ütötte a szentet, mert nemhogy a beteg kecskéje meggyógyult volna, de még az egészséges is elpusztult. Mindenki kacagott ezen; így ért véget az egyik legsötétebb babona, hála a közönség józan eszének, amit a világos ismeretek végre felébresztettek. A régi és tiszteletre méltó Szent Márton-templom parókiáján Coquard plébános, aki ugyanolyan eseményeket élt át, mint Jonville-ban Cognasse abbé, egyre nyilvánvalóbban érezte az elhagyatottságot,

amikor temetői homályban és teljes magányban kényszerült misézni. Ez a merev, mogorva és hallgatag ember egyáltalán nem heveskedett, inkább komor gőggel viselte vallásosságát, az istentelen világ iránt semmi engedékenység nem volt benne. Főként a Szent Szív kultuszába menekült, templomát nemzetiszínű lobogókkal díszítette fel, amit a szomszédos közösségek nem kedveltek: nagy kék-fehér-piros zászlókkal, melyekbe arannyal és selyemmel hatalmas vérző szívet hímeztetett. Oltárán hemzsegtek a szívek, aranyból, porcelánból, kitömött vászonból, préselt rézből, a legkülönbözőbb méretekben; mintha most tépték volna ki valamennyit az élő mellkasból, még melegek és dobognak, eleven izomrostjaikból vérkönnyek csorognak - valóságos mészárszék, ahol az elkínzott húscafatok szenvednek és haldoklanak. De Jézusnak ez a második testté válása, bármilyen durva volt, nem vonzotta többé a tömeget, amely megértette, hogy a balsors sújtotta nép nem a szörnyűséges látványok előtt tartott bűnbánatok révén emelkedik fel, hanem csak a munka és az értelem segélyével. A vallás kiöregedésével az alantas és érzéki bálványozás összeomlott, magától szétporladt, végképp elposványosodott. S ahogyan Quandieu abbé mondotta: az egyház úgy halódott, mintha öngyilkosságra készülne, attól a perctől fogva, hogy a hazugság és igazságtalanság oldalára állt, miközben az örök igazság isteni házának vallotta magát. Nem látta volna előre, hogy a csalókkal és hazugokkal szégyenletesen el kell pusztulnia a föld színéről, amikor a becsület és igazság fényes napja diadalmasan felragyog? Most már csak a hús-vér szívet tartotta meg, ezt a barbár fétist, amelyet haldokló istenének szétzilált testéből ragadott ki, abban a reményben, hogy a lelki szegények beteg idegeit magához láncolhatja vele. Quandieu abbé, keserűen és megöregedve, magányba vonult, mondván: „Újra elítélték, másodszor is keresztre feszítették Jézust - az egyház ebbe bele fog halni.” És az egyház belehalt.

Egyébként nem volt egyedül: zuhanásában magával rántotta az arisztokrata és a polgári osztályt, hiába próbált megkapaszkodni bennük. Semmivé foszlott az egész katonai és nemesi hatalom, még a pénz hatalma is; tehetetlen őrjöngése lerombolt és megemésztett mindent, amióta a jól szervezett munka arányában oszlott meg a nemzeti vagyon. Désirade jellegzetesen mutatta, micsoda végső nyomorba zuhantak azok a gazdagok és hatalmasok, akiknek gyönge ujjai közül tiszta vízként folytak ki a milliók. Hector de Sangleboeuf elvesztette képviselői mandátumát, amint az iskolákban felvilágosított, erkölcsileg kiművelt választók határozott véleménynyilvánítással kisöpörték a reakciós jelölteket. A désirade-i kastély legnagyobb vesztesége az volt, amikor Boise márkiné meghalt; ez a különleges, eszes és alkalmazkodó asszony hosszú éveken át virágzó békességet teremtett a házasságban, mint a férj öreg kedvese, s ugyanakkor a feleség megértő barátnője. Halála óta az ostoba és hiú Sangleboeuf erősen kicsapongó életre adta magát, tekintélyes összegeket vesztett kártyán, züllött szerelmi ügyei voltak. Egy napon aztán vérbe fagyva hozták haza, s három nap múltán meghalt; még csak eljárást sem mertek indítani, mert attól tartottak, hogy beszennyeződik az emléke. Felesége, a hajdani szép és fensőbbséges Lia, aki álmodozó és kegyes Marie-vá lett, egyedül maradt a hatalmas birtok pompájában. Apját, Nathan bárót, a milliomos zsidó bankárt Champs Élysées-i fényűző palotájához láncolta a paralízis: második gyermekkorát élte, látását elveszítette, végre hirtelen meghalt; millióiból alig maradt valami, mert nagy részét szétszórta az arisztokraták és a nagyvilági hölgyek között, akik utolsó éveiben úgy tettek, mintha zsidóságát elfelejtve, teljesen befogadták volna maguk közé. Marie lassan elfonnyadt. Sohasem lobogott benne semmi szenvedély, még a pénz iránt sem. Apja elhunytával néhány misével tisztelte meg, azt remélve, hogy ezzel megnyitja számára a menny kapuját. Eleget áldozott az öreg a katolikusokért, hogy Isten jobbjára ülhessen - mondotta gyakran. Gyermeke nem volt. Ott élt továbbra is Désirade-ban, a díszes és körülhízelgett bálvány közömbösségével, egyedül heverészett szobájában a kereveten. Kihalt és pusztulásnak indult a nagyszerű uradalom, melynek minden részét, mint tiltott paradicsomot korlát és fal óvta a lakosoktól. Rebesgették, hogy Valmarie bezárása óta magához vette az agg Crabot atyát, aki nála is egy kis cellában élt aszkéta módra, egy régi cselédszobában, a padláson, amelyben nem állt egyéb,

mint egy ócska vaságy, festetlen faasztal és egy szalmaszék. Mégis uralkodott az egész birtok felett. Nem fogadtak más látogatót, csak papokat és szerzeteseket, akiknek csuhája titkon surrant el a zöld pázsiton és a csobogó vizű márványmedencék közt. A kilencvenéves nőhódító, a jámbor lelkek megigézője újra élte ifjúkori diadalait. Elveszítette Valmarie-t, a Quédeville grófné nagyszerű ajándékát - megszervezte helyette Désirade-ot, a még mindig szép Lia jóvoltából, akit szenvedélyesen így nevezett: „Mária nővérem a Jézus Krisztusban". Ő intézte az alamizsnaosztást és az adományozásokat, közben a vagyont szétosztogatta az egyházi intézmények közt; különösen tekintélyes összeget juttatott a reakciós pártoknak, amelyek nyílt gyűjtést rendeztek a köztársaság és intézményei ellen folytatott vad harc támogatására. Mikor aztán a grófnét egy este közömbösen alvó arckifejezéssel holtan találták a kereveten, teljesen ki volt már fosztva, milliói átvándoroltak az egyház pénzeszsákjába, nem maradt utána egyéb, mint Désirade; a végrendelet Crabot atyát jelölte meg egyetlen örökösként, azzal a meghagyással, hogy tetszése szerint keresztény alapítványt létesítsen belőle.

Mindez azonban már csak végső rezgése volt egy lehanyatló világnak. Maillebois teljes egészében átment azoknak a szocialistáknak a kezébe, akiket az istenfélő asszonyok azelőtt csak betörőnek, zsebtolvajnak, nőcsábásznak tartottak. A hajdani klerikális kisváros átpártolt a szabadgondolkodáshoz, a győzedelmes észhez; a városi tanácsnak nem volt már egyetlen reakciós tagja sem. Hol van már az az idő, mikor Darras azon siránkozott, hogy nincs köztársaságpárti többsége! Nemcsak Philis, a klerikális polgármester nyugodott már elfeledve a temetőben - meghalt maga Darras is, a könnyen megvásárolhatók és hazátlanok polgármestere, akire úgy emlékeznek vissza, mint a habozás és aggályoskodás szellemére. A városházán egy nagyszerű és energikus férfi követte: Léon Savin, a kishivatalnok gyatra ikerfiainak, Achille-nak és Philippe-nek öccse. Egyszerű parasztlányt vett feleségül, Rosalie Bonint, belefeküdt a munkába, tizenöt év alatt pompás mintagazdaságot teremtett, amely lázba hozta a vidék népét, és megsokszorozta jövedelmüket. Alig múlt negyvenesztendős. Nagyra tartották, bár kicsit nyakas volt, csak szilárd érvekre hallgatott, s a nép javáért dolgozott. Az ő elnöksége alatt a városi tanács újra felvetette a tervet, hogy nyilvánosan kellene Simonnak elégtételt adni, ünnepélyes keretek között bocsánatot kérni tőle. A már-már elfelejtett eszme újult erővel kelt életre.

Többször tárgyaltak erről Marckal. Ahányszor csak megfordult Maillebois-ban, mindig összeakadt valakivel, aki a nagyszerű tervről beszélt. Egyszer különösen megindító találkozása volt Adrien Doloirral, a kőműves idősebbik fiának és Angèle Bongard-nak, a parasztlánynak fiával. A fiú Joulic keze alatt kezdte tanulmányait, mégpedig igen kitűnően, elsőrangú mérnök-vállalkozó lett belőle. Alig huszonnyolc esztendős korában a városi tanács legfiatalabb tagja lett. Merész elgondolásait gyakorlati érzékkel valósította meg.

- Mennyire örülök, hogy találkoztunk, Froment úr! Már éppen át akartam ruccanni Jonvilleba, hogy beszélhessek önnel.

Vidáman és mégis mély tisztelettel lengette meg sapkáját Marc előtt, akit ez a fiatalság úgy szeretett és becsült, mint egy pátriárkát, az igazságért folytatott egykori hősies küzdelem nagy harcosát. Neki magának is tanítója volt kicsi korában, fivére és nagybátyja pedig mind az ő szárnyai alatt nőttek fel.

- Hadd hallom, fiacskám, mit akart mondani? - kérdezte Marc derűsen. Mindig elérzékenyült, ha régi tanítványaival találkozott.

- Igaz, hogy a Simon család hamarosan visszajön Maillebois-ba? Azt mondják, Simon és David rászánták magukat, hogy otthagyják a Pireneusokat, s visszatérnek ide... Ön bizonyára tudja.

Marc tovább mosolygott.

- Igen, ezt tervezik. De mégsem hiszem, hogy már ebben az évben megjönnének, mert még le kell bonyolítaniuk a márványüzem átadását, s addig folytatniuk kell a kitermelést. Amellett más kötelezettségeik is vannak, egyelőre még azt sem tudják, hogyan rendezkedjenek be itt.

- De hiszen - kiáltotta Adrien szenvedélyesen -, ha már csak egy évünk van, ez alig elegendő a tervem megvalósításához... Nos hát, melyik napon látogathatom meg Jonville-ban?

Marc Maillebois-ban akarta tölteni a napot Louise-zal, s így javasolta, hogy beszélgessenek még aznap; végül is abban egyeztek meg, hogy délután ő maga látogatja meg a fiút.

Adrien Doloir a város szélén lakott, a Désirade-hoz vezető úton, kedves kis házban, amit maga tervezett, egy mező közepén, a Bongard nagyszülők régi tanyáján. Az öregek már régen meghaltak, a tanyát a fiuk örökölte, Fernand, Claire apja.

Micsoda emlékek ébredtek Marcban, amikor még mindig szilárd és határozott lépteivel elhaladt a régi tanya előtt, s becsöngetett a kis ház rácsos kapuján! Hiszen ugyanitt járt negyven éve, Simon elfogatásának napján, Bongard-nál, a parasztnál, hogy barátja számára kedvező adatokat szerezzen. Újra maga előtt látta a korlátolt, kövér parasztot, csöndes és gyanakvó feleségével, akik makacsul hallgattak, nehogy kompromittálják magukat. Látta ezt a rest tömeget, amely még olyan közel van a földhöz, a nyers anyagot, belesüppedve a tudatlanság sarába. Jól emlékezett rá: semmit sem tudott kiszedni ezekből a nyomorultakból, akiknek fogalmuk sem volt az igazságról, mert semmit sem tudtak, és nem is akartak tudni semmit.

Adrien egy öreg almafa alatt várt rá, melynek gyümölccsel terhes vaskos ágai beárnyékolták az asztalt és a kerti székeket.

- Kedves mesterem, micsoda megtiszteltetés, hogy ideül egy pillanatra. Csókolja meg a kis Georgette-et, szerencsét hoz rá.

Ott volt a felesége is, Claire, huszonnégy éves mosolygó szőkeség, tiszta tekintettel, jóságtól és értelemtől sugárzó arccal. Marchoz vezette az édes csöppséget, aki éppolyan szőke volt, mint ő, s ötéves korához képest nagyon eszes.

- Aranyom, jól vésd az eszedbe, hogy Froment úr megcsókolt, erre büszke lehetsz egész életedben.

- Tudom, anyuka. Sokat hallottam róla. Mintha a nap jött volna hozzám látogatóba.

Jóízűen nevettek mindnyájan. Odaérkeztek Claire szülei is, Fernand Bongard és Lucile Doloir. Hallották, hogy régi tanítójuk itt lesz, eljöttek ők is tisztelegni. Fernand annak idején nem sok örömet szerzett Marcnak, mert bizony kissé nehéz felfogású volt, most mégis örült, hogy viszontláthatja ennek a már ötvenéves, lassan nyiladozó eszű férfinak durva arcát, nyugtalan mozdulatait.

- Meg lehetnek elégedve, Fernand. Jó termés volt az idén.

- Hát igen, Froment úr, mindenesetre. Ámbár a termés sohasem elég jó. Ha ez jól ereszt, amaz szűken adja. Meg aztán, hisz tudja, nekem soha sincs szerencsém.

Feleségének, Lucile-nek jobban vágott az esze. Illőnek látta közbeszólni:

- Ezt csak azért mondja, Froment úr, mert mindig utolsó volt az osztályában... Azt képzeli, hogy a sors átka nehezedik rá, valami cigányasszony miatt, aki gyerekkorában megverte a szemével. A sors átka - mit tetszik ehhez szólni? Még ha az ördögben hinne, azt érteném, mert abban magam is hiszek. Rouzaire kisasszony legjobb növendéke voltam, s ő egyszer meg is mutatta nekem, néhány nappal az első áldozásom előtt.

A kis Georgette tiszteletlenül kuncogni kezdett az ördög hallatára, mire Lucile arca is felderült.

- Tudom, tudom, lányom, te nem hiszel semmiben. Ma már a fiatal lányok közt senki sem vallásos, mióta Mazeline kisasszony nevel benneteket. Azért mégis igaz, hogy egy este Rouzaire kisasszony mutatott nekünk egy elvonuló árnyékot a falon, s azt mondta, hogy ez az ördög. Egészen bizonyosan az is volt.

Adrien kissé szégyenkezve szakította félbe anyósát. Ráterelte a szót arra a dologra, ami miatt tulajdonképpen Marc eljött hozzájuk. Mindnyájan ültek, Claire ölében tartotta Georgette-et, szülei kissé távolabb húzódtak, apja pipáját szívta, anyja harisnyát kötött.

- Térjünk a tárgyra, kedves tanító úr. Az ifjúság körében sokan úgy gondoljuk, hogy Maillebois nevéről nem vakarhatjuk le addig a szégyent, amíg nem hozzuk helyre azt a szörnyű méltánytalanságot, amit nemcsak eltűrt, hanem bűnrészesként még támogatott is, amikor engedte elítélni Simont. A törvényes fölmentés nem elegendő. Nekünk, az üldözők gyermekeinek és unokáinak szigorú kötelességünk jóvátenni és eltörölni az elődök vétkét... Tegnap apámnál együtt voltak nagybátyáim és nagyapám. Újra megkérdeztem tőlük: „Hogyan engedhettek meg ilyen gazságot, amely éppen oly ostoba volt, mint amilyen szörnyű - hiszen mákszemnyi ép ész elegendő lett volna a megakadályozására?” A válasz megint nem volt egyéb, mint üres vállvonogatás: ők nem tudták, nem tudhatták.

A beálló csendben minden szem Fernand-ra szegeződött, aki még a vétkes nemzedékhez tartozott. S ő is felvonta a vállát, zavart arckifejezéssel vette ki a pipát a szájából, kezével bizonytalan mozdulatot tett.

- Hát igen, nem tudtuk, honnan is tudhattuk volna? A szüleim a nevüket is alig tudták leírni, nem ütötték bele az orrukat a szomszédok dolgába, féltek a büntetéstől. Én valamivel többet tanultam náluk, s nem akartam semmit rosszat, de magam is gyanakodtam... ha az ember nincs tisztában a dolgokkal, mindenesetre félti a bőrét és a pénzét... Ó, ma persze könnyű bátornak és okosnak lenni, amikor mindenkit bölccsé neveltek. De szerettem volna látni, hogy ugyan mihez fogtak volna önök, ha nincs módjukban belelátni a dolgokba, s fejvesztetten állnak egy csomó hasonló ügy közt, amelyekben senki sem tud világosan eligazodni.

- Ez bizony így van - erősítette meg Lucile is. - Nem tartom magam éppen hülyének, de ezekből a dolgokból sohasem értettem semmit. Igyekeztem nem is gondolni ilyesmire, mert elégszer hallottam az anyámtól, hogy szegény ember ne üsse az orrát a gazdagok dolgába, ha nem akar pórul járni.

Marc szótlanul, komoly arccal hallgatott. A múlt elevenedett itt meg, az öreg Bongard-ékat látta maga előtt, amint megtagadják tőle a választ, mert ők iskolázatlan parasztok, akik meg akarják őrizni az igavonó barom nyugalmát. És visszaemlékezett Fernand viselkedésére a rozani ítélet után: valamivel felszabadultabb volt ugyan, mégis a vállát vonogatta, és konokul azt hajtogatta, hogy nem tud semmiről. Hány esztendőnek kellett eltelni, az emberi értelemnek és állampolgári bátorságnak micsoda átnevelésére volt szükség ahhoz, hogy ez az új nemzedék végre szembenézzen az igazsággal, fel merje ismerni és ki merje mondani! Fejbólintással jelezte, hogy megérti Fernand szabadkozását, és kész megbocsátani a hajdani hóhéroknak, akiknek legfőbb bűne a tudatlanság volt. Rámosolygott a kis Georgette-re, a virágzó jövő képviselőjére, amint tágra nyitott szemmel és figyelő füllel nyilván valami szép mesére várt.

- A tervem - folytatta Adrien - rendkívül egyszerű. Mint ön is tudja, Maillebois-ban nagy munkálatok folynak, rendbe hozzák a város elhanyagolt negyedét. A bűzhödt Öröm utca és Kasza utca helyére sugárutat építenek, a nyomorúságos Odú utca helyén gyermekjátszótereket létesítenek, hogy a csöppségek kacagása és játéka töltse be a környéket... Ezzel a játszótérrel

szemben van egy telek, amelyen Lehmannék szerencsétlen háza állt; az a gyászos épület, amelyet apáink kővel hajigáltak meg, s gyűlölködésükben majdnem ledöntöttek. Nos hát: előterjesztem a városi tanácsnak azt a tervet, hogy építsenek oda egy másik házat, nem éppen palotát, csupán egy szerény, de kedves és vidám házat, s ajánlják fel Simonnak a város nevében, hogy ott tölthesse utolsó napjait a polgártársak szeretete és megbecsülése közepette... Az ajándék értéke nem nagy, inkább csak a tiszteletnek csekély, szeretetteljes kifejezése volna...

Könny szökött Marc szemébe, annyira meghatotta ez a nemes szándék, amellyel oly sokat szenvedett ártatlan barátja felé fordultak.

- Helyesli a gondolatomat? - kérdezte Adrien, s Marc meghatottságától ő maga is elérzékenyült.

- Helyeslem, fiam. Igazán boldoggá tett.

- Köszönöm, mesterem. De ez még nem minden... Várjon, megmutatom a ház tervét. Elkészíttettem már, mert végtelenül örülnék, ha magam vezethetném az építkezést, természetesen ingyen. Bizonyos, hogy találunk vállalkozót és munkásokat, akik mérsékelt bérért felépítik.

Eltűnt egy pillanatra, s visszatért a tervvel, kiterítette a kerti asztalra a családias öreg almafa árnyékában. Mindnyájan körülvették, föléje hajoltak, s úgy szemlélték. Valóban egyszerű, kedves kis ház volt, emeletes, fehér homlokzattal, rácsos kerítéssel övezett kertben.

A kapu fölött márványtábla fehérlett.

- Valami feliratot szánt ide? - kérdezte Marc.

- Természetesen, hiszen a ház a feliratért épül... Ezt javasolnám a városi tanácsnak: *Maillebois városa Simon tanítónak, az igazságért elszenvedett üldözés jóvátételéül.* Aláírás: *Az üldözők unokái.*

Fernand és Lucile nyugtalan, tiltakozó mozdulattal fordultak leányuk, Claire felé. Ez már csakugyan sok, Claire nem engedheti, hogy férje ennyire kompromittálja magát. De Claire mosolyogva tette kezét Adrien vállára, s szülei megdöbbent hallgatására kerülő úton adta meg a választ:

- Együtt készítettük a feliratot, Froment úr. Szeretném, ha tudnának erről...

- Legyen nyugodt, nem fogjuk titokban tartani - kiáltotta vidáman Marc. - De hát előbb el kell hogy fogadják ezt a feliratot. És magát a házépítést is, nyilván.

- Természetesen - állapította meg Adrien. - Előbb önnek akartam megmutatni a tervet, mesterem, hogy hozzájárulását megnyerjem, s arra kérjem, legyen segítségemre a megvalósításban. A költségektől nem fog a tanács visszariadni, inkább attól félek, hogy más aggályoskodásba ütközöm, a régi szellem végső maradványaiba. A tanácsban mindnyájan alaposan meg vagyunk már győződve Simon teljes ártatlanságáról. De mégis akadnak itt gyáva lelkek, akik csak a közvélemény nyomásának engednek. A polgármester, Léon Savin, ismeri tervemet. Az a véleménye, igen helyesen, hogy teljes egyetértést kell teremtenünk, mielőtt szavazásra bocsátjuk.

S mintha hirtelen támadt volna ez az ötlete, hozzátette:

- Ha már olyan jóságos volt, kedves mesterem, hogy eljött hozzám, azzal kell még tetéznie szívességét, hogy nyomban elkísér Léon Savinhez. Ő is tanítványa volt, s bizonyos vagyok abban, hogy hatalmasan előrelendíti az ügyünket, ha néhány szót vált vele.

- Nagyon szívesen - válaszolta Marc. - Induljunk, magával tartok.

Fernand tovább szívta a pipáját, Lucile kötötte a harisnyáját, nem tiltakoztak tovább. Csak Claire-nek kellett védelmébe vennie a tervrajzot a kis Georgette merénylete ellen, aki mindenáron kezébe akarta kaparintani a szép képet.

Apja elmagyarázta, hogy ez egy vidám házikó, ahol a jó gyermekek jutalmat kapnak. Néhány csók, nevetés, kézszorítás - aztán Marc és Adrien útnak indultak.

Léon Savin az Amette-tanyán lakott, Maillebois túlsó felében. Átmentek az új városrészen, ahol nemrég nyílt meg a gyermekjátszótér. Megálltak egy pillanatra a kiválasztott telek előtt, ahová a mérnök a házat tervezte.

- Ennél jobb környéket keresve sem találhatnánk...

Hirtelen elhallgatott, mert egy vidáman mosolygó kövér embert pillantott meg.

- Nicsak! Charles nagybátyám... Bácsikám, ide fogjuk építeni Simonnak, a mártírnak a házát, amiről már beszéltem neked. Ugye, elvállalod olcsón a lakatosmunkát?

- De mennyire, gyermekem, ha megfelel nektek... És az ön kedvéért különösen, Froment úr, mert nagyon bánt, hogy annak idején annyi bosszúságot okoztam önnek.

Charles feleségül vette mesterének leányát, Marthe Dupuis-t, azóta ő vezeti apósa műhelyét. Adriennel egyidős fia, Marcel, ács lett, s egy asztalos leányát vette el.

- Éppen apádhoz indultam - folytatta a lakatos. - Ott adtam találkozót Marcellal, hogy megbeszéljük a munkát. Tarts velem, hiszen te is akarsz valami munkát rábízni. És jöjjön ön is, Froment úr, bizonyára örül, ha találkozhatik régi tanítványaival.

Ezt tréfának szánta, de meglepetésére Marc örömmel kiáltott fel:

- De még mennyire örülök... Mindjárt elkészíthetjük a költségvetést.

- Hát ott még nem tartunk - mondta Adrien. - Egyébként apám nem nagyon lelkesedik a tervért... No de sebaj, menjünk csak oda.

Auguste Doloir, hála Darras polgármesterrel való barátságának, tekintélyes építési vállalkozó lett. Apja halála után magához vette anyját. Mikor lebontották az Öröm utcát, egy földszintes házba költözött a sugárúton; s a ház nagy udvarán halmozta fel építkezési anyagait. Tiszta, egészséges lakását beragyogta a napfény.

A világos ebédlőben Marc ott találta Doloir mamát, s erre ismét megrohanták régi emlékei. Doloirné hatvankilenc éves volt, megmaradt értelmes, jó gazdasszonynak; ösztönösen konzervatív volt, férjének és gyermekeinek sohasem engedte meg, hogy a politikába ártsák magukat. S Marc maga előtt látta Doloirt, a kőművest, a vidám, szőke, tudatlan munkást, akit a kaszárnyaélet rontott meg; jó ember volt, de örökre beleivódott az az ostobaság, hogy a hazátlanok széjjel akarják züllleszteni a hadsereget, s a zsidók eladták Franciaországot a külföldieknek. Egy napon lezuhant az állványról, s holtan vitték haza, ekkor derült ki, hogy bizony jócskán iszogatott. De Doloir mama ezt sohasem volt hajlandó elismerni, azok közé tartozott, akik makacsul tagadják öveik hibáit. Amikor Marcot megpillantotta, így szólt:

- Ó, Froment úr, milyen régi ismerős... Bizony nem vagyunk már fiatalok, Auguste és Charles nyolc- és hatéves lehetett, amikor először találkoztunk.

- Pontosan annyi, asszonyom... Simon barátom nevében kerestem fel magát, s arra kértem, engedje, hogy fiai az igazat vallják, ha kérdéseket intéznek hozzájuk.

Bármilyen régen történt ez, az asszony nyomban elkomolyodott és tartózkodóvá vált.

- Nem tartozott ránk az az ügy. Igen helyesen tettem, ha nem engedtem, hogy a családom beleártsa magát abba a dologba, amely mindenkinek annyi kellemetlenséget okozott.

Charles félbeszakította, beszólította fivérét, Auguste-öt, aki az udvaron Marcellal beszélgetett:

- Gyere csak, gyere! Nézd meg, kit hoztam! S mellesleg: Adriennek is volna egy megrendelése számodra.

Auguste, hatalmas és erős ember, akár az apja, keményen megszorította Marc kezét.

- Ó, Froment úr... Gyakran beszélünk önről Charles-lal, amikor felemlegetjük az iskolás éveket. Én bizony rossz diák voltam, utólag bánkódom is emiatt. De azért nem hoztam nagy szégyent a fejére, igaz? A fiam pedig, Adrien, az már kezd egészen az ön szája íze szerint élni.

S vidáman tette hozzá:

- Adrien megbízása - tudom mi lesz az! A ház, amit Simonnak akar építtetni... No, talán mégis túlzás - egy ház a hajdani fegyencnek.

A tréfálkozás ellenére Marcot bántotta ez a visszaemlékezés.

- Maga hát még mindig bűnösnek hiszi? Annak idején meg volt győződve az ártatlanságáról. Csak az ocsmány rozani ítélet után kezdett kételkedni ebben az ártatlanságban.

- De hát az ördögbe is, Froment úr, ha két esküdtszék elítél valakit, ez mégiscsak befolyásolhatja az embert, különösen, ha egyéb gondja is van. Nem, egyáltalában nem állítom, hogy bűnös volt. Egyébként, alapjában nekünk egészen mindegy, hogy az volt, vagy sem. És mi is azt mondjuk, hogy meg kell ajándékozni, hogy egyszer s mindenkorra véget vessenek ennek az ügynek és ne verjék be a fejüket miatta - nem igaz, bátyám?

- Így van - bólintott rá Charles. - Ha az ember ezeket a kölyköket hallgatja, kiderül, hogy mi vagyunk az egyetlen, igazi bűnösök, mert eltűrtük az igazságtalanságot. Ez végül is kihoz a sodromból. Legyen már vége egyszer!

Az unokatestvérek, Adrien és Marcel, akik egyforma szenvedéllyel lelkesedtek az ügyért, vidám diadallal csaptak le rá.

- Így hát rendben van, papa - s Marcel a vállára tette kezét. - Te elkészíted a lakatosmunkát, Auguste bácsi a kőművesmunkát, én az ácsmunkát s ezzel helyreütjük a bűnötöket, ahogyan magad nevezted. Nem beszélünk róla többet, megkapjátok a felmentést.

Adrien is vígan kacagott, s jóváhagyólag bólintott. A hallgatag és szigorú Doloir mama azonban konok arckifejezéssel közbeszólt:

- Auguste-nak és Charles-nak nincs mit helyrehoznia. Hogy Simon tanító bűnös volt-e vagy nem, azt sohasem fogjuk megtudni. A magunkfajta kisember ne üsse az orrát a kormány dolgaiba... Titeket pedig sajnállak, Adrien és Marcel, amiért elég erősnek képzelitek magatokat, hogy a Jóistent kimozdítsátok a helyéből. Azt hiszitek, hogy ti már mindent tudtok, pedig nem tudtok semmit. Szegény megboldogult uram, a ti nagyapátok, az tudta, igenis, ő tudta, hogy Párizsban egy föld alatti teremben az erődítmények mellett minden szombaton összegyűlt valamennyi zsidó milliomos s ott osztották szét a pénzt az árulók között, akik eladták Franciaországot Németországnak. Ez pedig igaz történet, mert a kapitány, akitől hallotta, meg is esküdött a becsületére.

Marc ámulva figyelte. Mintha nem is múlt volna el negyven év! Ráismert az ostoba történetre; ilyeneket szedett össze Doloir kőműves hároméves katonai szolgálatának hazudozásaiból. Auguste és Charles komolyan hallgattak, még csak zavarba sem jöttek, hiszen a bölcsőtől kezdve ilyen bárgyú kitalálásokkal nevelték őket. De Adrien és Marcel nem nyomhatták el mosolygásukat, bár szerettek volna elnézően meghátrálni.

- A zsidók gyülekezete a pincében - ugyan, nagymama! - szólt Adrien kedvesen. - Jó ideje nincsenek itt már zsidók, mint ahogyan katolikusok sem... Az egyházak eltűnése véget vetett minden vallási harcnak.

Belépett az anyja, s Adrien odasietett, hogy megcsókolja. Angèle Bongard, Rouzaire kisasszony egykori tanítványa, a ravasz kis parasztlány, gyenge intelligenciája ellenére sokat lendített férje sikerein. Most érdeklődött, hogy mi újság fivérénél és sógornőjénél, s hogy van Claire, a leányuk, aki nemrég lett a menye. Ezután az egész család a kéthetes Célestin köré sereglett, akit az anyja éppen pólyázott.

- Kétszeres dédanya vagyok már, Froment úr! - dicsekedett Doloirné: - Georgette és most Célestin - szinte sok a jóból... Jules-nek, a kisebbik fiamnak is van egy tizenkét éves gyermeke, Edmond. De ez csak unoka, mégsem öregít annyira, mint ezek.

Egészen kedvessé vált abbeli igyekezetében, hogy korábbi konokságát jóvátegye.

- Nézze csak, Froment úr, úgy fest a dolog, mintha mi sohasem tudnánk egyetérteni, pedig van valami, ami miatt igazán hálás vagyok: Ön erőszakolta ki, hogy Jules tanító legyen. Nekem bizony sehogy se tetszett, hiszen ez a mesterség akkoriban nem látszott valami kívánatosnak, de ön nem sajnálta az áldozatot, tanította Jules-t, és lám, még negyvenéves sincs, és milyen szép állásban van.

Nagyon büszke volt erre a fiára, aki most került Beaumont-ba igazgatónak, Sébastien Milhomme helyére, aki a tanítóképző igazgatója lett. Juliette Hochard tanítónőt vette feleségül, akit ugyancsak Beaumont-ba neveztek ki, Rouzaire kisasszony helyére. Edmond, elsőszülöttjük, kitűnően végzi tanulmányait a líceumban.

Adrien szeretettel ölelte át nagyanyját örömében, hogy kezd kedvesen bánni régi mesterével.

- Nagymama, igazán nagyszerű, hogy együtt láthatlak Froment úrral!... És még nem tudod: téged választottunk ki, hogy a hazatérő Simont virággal fogadd a pályaudvaron.

Az öregasszonynak ismét borús és gyanakvó lett az arca.

- No nem, azt aztán nem! Semmi kedvem ahhoz, hogy belekeveredjem ebbe a dologba. Mind bolondok vagytok az új eszméitekkel.

Vidám hangulatban vettek búcsút, s Adrien végre elvitte Marcot a polgármesterhez, Léon Savinhez. A vezetése alatt álló Amettes-tanya több mint ötven hektárnyi terület Maillebois határában, az új városrész szegélyén. Anyjuk halála után Léon magához vette két idősebb fivérét és apjukat, a hetvenegy éves volt kistisztviselőt. Az ikrek közül Philippe meghalt, Achille pedig, aki szintén tisztviselő volt, váratlanul megbénult az íróasztala mellett, fillér nélkül maradt, s oly betegen, hogy helyet kellett neki szorítani a családi tűzhely mellett. Egyébként Marc rokonságba került a családdal: Clément, a fia, Charlotte-ot vette feleségül, a Savin-fiúk rég elhalt nővérének, Hortense-nak a leányát. Nem volt ínyére ez a házasság, úgyhogy - bár nem szólt bele Clément dolgába - távol tartotta magát tőlük. Sokkal nagylelkűbb volt annál, semhogy szemére vetette volna Charlotte-nak anyja könnyűvérűségét, aki tizenhét éves korában teherbe esett, hamarosan férjhez ment, aztán eltűnt, s valahol idegenben meghalt. De maradt a lelkében valami tartózkodás, s bizony erőszakkal kellett leküzdenie belső érzelmeit, amikor az eszméje sikeréért epekedő Adrien azt kívánta, hogy menjen vele az Amettes-tanyára.

Léon éppen nem volt otthon, de minden percben várták. Helyette csak az öreg Savin papát találták ott. Achille-t gondozta, aki a szalon ablakánál karosszékben ült - itt töltötte egész idejét. A terjedelmes tanya lakóházának ez a keskeny földszinti szobája polgári módra volt bebútorozva. Savin, amikor Marcot meglátta, meglepetten kiáltott föl.

- Ó, Froment úr, már azt hittem, haragszik ránk! Igazán nagyszerű gondolat, hogy meglátogat bennünket.

Ugyanolyan sovány és beteges volt, mint annak idején, köhögött, és hálni járt belé a lélek - mégis ő temette el csinos, üde, jól táplált feleségét. Féltékenységtől gyötörve, a vallás fékező erejének szükségességét prédikálta az asszonyok számára, közben halálba kergette a feleségét mindennapos zaklatásaival és veszekedéseivel, különösen azután, hogy egyszer bensőséges beszélgetésen érte a gyóntatójával, Theodosius atyával. Ez a keserű emlék még inkább a papok ellen fordította, bár ugyanakkor rettegése is megkétszereződött.

- Miért haragudnék? - válaszolt Marc szívélyesen. - Miért haragudnánk egymásra, Savin úr?

- Nohát, a felfogásunk miatt, ami sohasem volt éppen egyező... Az ön fia feleségül vette az én unokámat, ez azonban nem jelenti azt, hogy az eszméink is házasságra léptek... Ön úton-útfélen üldözi a papokat és szerzeteseket, ez pedig nagyon helytelen: még jobban fokozza az erkölcstelenséget. Isten látja lelkemet, én se szeretem őket, én, az egykori republikánus, sőt szocialista, igen, Froment úr, szocialista! De hát az asszonyoknak és gyermekeknek szükségük van valami fenyegetésre, ami visszariasztja őket a bűnözéstől - ezt hirdetem fáradhatatlanul.

A múltnak erre a felidézésére Marc nem fojthatott el egy mosolyt.

- A vallás, mint egyszerű rendőrség... ismerem az elméletét. De hogyan őrizze meg a vallás a hatalmát, ha senki sem hisz már benne, és senki sem fél többé a papoktól?

- Már hogyne félne? Uramisten, mennyire téved ön!... Hiszen magam is az ő áldozatuk voltam mindig, és az vagyok ma is. Ha velük tartottam volna, azt hiszi, így tengődöm egész életemen át egy sötét irodában? És Léon fiam nyakán élősködnék, elveszítve feleségemet, aki belepusztult a sok nélkülözésbe? És Achille fiam itt, ezzel a szomorú betegségével, ő is a papok áldozata. Ha papi iskolába küldöm, prefektus vagy törvényszéki elnök lett volna, ahelyett, hogy harminc éven át szenved velem együtt a hivatalban, hogy aztán kéz és láb nélkül jöjjön ki onnan, arra is képtelenül, hogy egy tányér levest egyedül fogyasszon el... Hát nem így van, Achille? Akármilyen piszkos fráterek is a papok, mégiscsak jobb velük lenni, mint ellenük.

A beteg barátságos bólintással üdvözölte egykori mesterét, aztán a paralízistől már kissé megzavart hangon, vontatottan, így szólt:

- Annyi bizonyos, hogy mindenütt a papok uralkodtak, de valahogy már csak megleszünk nélkülük. Most bezzeg könnyű ellátni a bajukat, és ítélkezni felettük!

A hallgatag Adrienre nézett, nyilván hozzá intézte ezeket a nem éppen barátságos szavakat. Nyomorúságos helyzete, feleségének elvesztése, szakítás a lányával, Léontine-nal, akit egy jelentéktelen beaumont-i vaskereskedő vett el - mindez keserűvé tette. Hogy pontosan kifejtse véleményét, így folytatta:

- Emlékeznie kell, Froment úr, amikor a rozani törvényszék elítélte Simont, mondottam önnek, hogy mindig meg voltam győződve ennek a szerencsétlennek ártatlanságáról. De hát mit tehettem volna? Én magam, egyedül, csak nem csinálhatok forradalmat? Legokosabb volt hallgatni... Most aztán jön egy csomó fiatalember, aki minket hibáztat, s azzal leckéztet, hogy diadalívet emel ennek a vértanúnak. Mondhatom, nagy hősiesség!

Mindebből Adrien megértette, hogy Léon Savin beszélt már előttük a nagy tervről. Engedékenyen és kedvesen szólalt meg:

- Ó, hiszen mindenki bátran viselkedik, mihelyt az egész világ igazságossá válik... Jól tudom, hogy önök mindig az értelmesen gondolkodók közt voltak. Beismerem, hogy akadtak a családomban, akik sokkal elvakultabbnak és makacsabbnak mutatkoztak akkor is, most is. Ma

mindnyájunknak az legyen az egyetlen vágya, hogy az igazság és szolidaritás szenvedélyes szeretetében egyesüljünk.

Az öreg Savin elképedt arccal figyelt. Most értette meg végre miért jött Marc és Adrien, miért várják a fiát, Léont. Mostanáig azt hitte, hogy egyszerű udvariassági látogatásról van szó.

- Aha! Szóval amiatt az ostoba jóvátételi história miatt jöttek! Hát én ehhez nem járulok hozzá, nem én, éppoly kevéssé, mint az ön családtagjai, akikről beszél! A fiam természetesen, azt teszi, amit akar, én azért kitartok a meggyőződésem mellett... A zsidók, uram, a zsidók csak zsidók!

Most Adrien nézett rá elképedten. A zsidók - miért locsog még mindig a zsidókról? Az antiszemita szenvedély kipusztult, az új nemzedék már meg sem érti, miért varrnak minden bűnt a zsidók nyakába. Ezt magyarázta Doloir nagymamának is: nincs többé zsidó, csak dogmáktól felszabadult állampolgárok vannak. Egyedül a katolikus egyház próbálkozik még - végső elkeseredésében - az ostoba és ádáz antiszemitizmussal, hogy visszahódítsa magához a hitetlen népet. Az antiszemitizmus kipusztult, csak a halódó vallás árnyékában üti még fel itt-ott a fejét.

Marc nagy érdeklődéssel figyelte a jelenetet. Végre megérkezett Léon Savin a fiával, Robert-rel, aki már tizenhat éves, s kezd részt venni a tanyai munkálatokban. Amint Léon megtudta a látogatás okát, mélyen megindult Marc magatartásától, és nagy tisztelettel mondta:

- Froment úr, leghőbb vágyam, hogy önnek szolgálatára lehessek. Ön ma mindnyájunk tiszteletre méltó és igaz mestere... Egyébként, amint Adrien már bizonyára elmondotta, egyáltalában nem ellenzem a tervet. Ellenkezőleg, teljes tekintélyemmel támogatom, hiszen egy véleményen vagyok vele! Maillebois csak akkor nyeri vissza becsületét, ha hibáját helyre-hozta. Csakhogy, ismétlem, meg kell nyernünk a tanács egyhangú jóváhagyását. Ezen dolgozom, s kérem, hogy önök is legyenek mellettem.

Apja gúnyosan elkacagta magát, mire mosolyogva fordult hozzá:

- Ugyan, ne légy már ilyen nyakas, hiszen néhány napja magad is elismerted Simon ártatlanságát.

- Az ártatlanságát igen. Én is ártatlan vagyok, nekem mégsem épít senki házat.

- Neked itt az én házam.

Ez sebezte legmélyebben Savint, ez a kényszerű vendégeskedés a fiánál, s a fiú boldogsága, aki a maga erejével harcolta ezt ki, meghazudtolva az ő örökös tiltakozását és sajnálkozását, amiért nem ment papnak - bármennyire gyűlölte is ő maga a papokat. Mérgesen kiáltotta:

- Tőlem akár katedrálist is építhetnek a Simonjuknak! Én nem tartok önökkel és kész.

Az elkínzott, bánatos Achille lábába szaggató fájdalom hasított bele.

- Én sem, sajnos, én sem tartok önökkel. De ha nem lennék a karszékemhez szögezve, bizony, veled mennék, kedves Léon, mert ahhoz a nemzedékhez tartozom, amely talán nem teljesítette minden kötelességét, de legalább nem tagadta meg, és hajlandó teljesíteni.

A beszélgetés után Marc és Adrien fellelkesülve távoztak. Bizonyosak voltak a siker felől. S amikor Marc maga maradt, és visszafelé ballagott Louise-hoz, az új városrész széles utcáin keresztül, újra átélte mindazt, amit látott és hallott, s régi emlékein mérte le az azóta megtett út hosszát. Körötte zsongott egész életének, erőfeszítésének és győzelmének története. Még negyven éve a Bongard-okban, Doloirokban és Savinekben az ősi tudatlanság uralkodott, legerősebben a parasztban, kevésbé durván a munkásban, még enyhébben a kispolgárban, de mind a három tele volt vak önzéssel, ostobasággal és félelemmel. Aztán jött egy új nemzedék,

amely - hála az ésszerű nevelésnek, gyarapodott értelemben és bátorságban, de még mindig nem volt elég erős ahhoz, hogy egészségesen gondolkodjék és cselekedjék. A gyermekek gyermekeiben még tovább erősödött a józan ész és a biztonság, ezek már a hazugságtól és tévelygéstől felszabadult iskolában nőttek fel, de még mindig nem voltak elég határozottak ahhoz, hogy megteremtsék az emberi szabadság nagy művét. Az ő gyermekeik, akik most vannak növekedőben, mind tudatosabban, mind határozottabban dolgoznak rajta. Tisztán látta a helyzetet már akkor, amikor a Simon-ügy idején megmondotta: csak azért nem tiltakozott és nem emelt szót Franciaország a maga teljességében, mert tudatosan át volt itatva tudatlansággal, megmérgezte és elállatiasította a vallásos butítás, a nyerészkedő és zsákmányra leső újságok gyermeteg babonaterjesztése. S ugyanakkor tisztán látta azt is, hogy az egyetlen orvosság a felszabadító nevelés, amely kiöli a hazugságot, lerombolja a tévelygést, kisöpri az egyház ostoba dogmáit, a poklot és a paradicsomot, a társadalmi halódás doktrínáját; testvéries állampolgárokat nevel, akik bátor és értelmes életet élnek. Ezt akarta, ez volt a nagy mű, amely eltöltötte felszabadítani a népet az elemi iskola segítségével, kiemelni az állampolgárokat abból a méltatlan helyzetből, amelyben bárgyú nyájként a posványba süppedtek, s végre képtelenné váltak az igazság megértésére.

Nagy nyugalom szállta meg Marc lelkét. Megbocsátás, türelem és jóindulat költözött a szívébe. Azelőtt sokat szenvedett, felháborodott az emberek nyakas gonoszságán, ostoba kegyetlenségén. De most nem ment ki a fejéből, amit Fernand Bongard-tól és Achille Savintől hallott. Kétségtelen, hogy eltűrték az igazságtalanságot, de most megvallották, hogy csak azért, mert nem volt erejük ahhoz, hogy küzdjenek ellene. Nem lehet vádolni szunnyadó értelmüket, hiszen meg voltak fosztva a tudás lehetőségétől. Szívesen megbocsátott mindannyiuknak, még azokra sem haragudott, akiknek értelme konokul zárva maradt. Azt akarta, hogy a Simon hazatértekor rendezett ünnep hatalmas kiengesztelődés legyen, általános ölelkezés, amelyben egész Maillebois testvérré válik, s mostantól kezdve csak a közösség jólétén dolgozik.

Mikor visszatért az iskolába Louise-hoz, ahol Geneviève várt rá, hogy együtt ebédeljenek Clément-nal, Lucienne-nel és Charlotte-tal, nagy örömére ott találta Sébastient és Sarah-t, akik éppen most érkeztek az ebédre Beaumont-ból. Együtt volt hát az egész család, meg kellett toldani az asztalt. Ott volt Marc és Geneviève, aztán Clément és Charlotte a hétéves Lucienne-nel. Joseph Simon és Louise, Sébastien Milhomme és Sarah, s végül François Simon és Thérèse Milhomme, az unokatestvérek, akik összeházasodtak s volt már egy kétéves leányuk, Rose - összesen tizenketten az asztal körül, mind csupa egészség és csupa étvágy.

A leves után Marc elbeszélte délelőtti útját, Adrien tervét. Lelkes felkiáltásokkal fogadták azt a kijelentését, hogy bízik a sikerben. Joseph aggályoskodott, nem volt meggyőződve a polgármester jó szándékáról, de Charlotte letorkolta:

- Nagyon téved, Léon nagybátyám igazán velünk tart. Ő az egyetlen az egész családban, aki csakugyan jó volt hozzám.

Amikor anyja megszökött egyik szeretőjével, s apját zárt intézetbe tették elviselhetetlen iszákossága miatt, a Savin nagyapa vette őt gondjába. Sokat szenvedett a rossz bánásmódtól, sokszor még jól sem lakhatott. Savin, úgy látszik, megfeledkezett arról a szánalmas eredményről, amit Rouzaire kisasszony kegyesen képmutató nevelésével a lányánál, Hortense-nál elért - örökösen unokáját, Charlotte-ot vádolta: ő volt az istentagadó, a lázadó, aki Mazeline kisasszonytól mindenféle helytelen szokást sajátított el. Valójában Charlotte bűbájos volt, felszabadult az álszemérem alól, becsületessége egészséges és határozott, egész magatartása eszes és szeretetre méltó lett. Clément szerette, minden akadályt legyőzve nőül vette, boldog volt, igazi élettársat talált benne; nem törődött egyébbel, csak a családi tűzhellyel. A kis

együttes azóta boldogan él, és a kis Lucienne-t szeretettel, kedvességgel, felszabadult igazságossággal nevelik.

Marc maga is védelmébe vette Léon Savint, a polgármestert.

- Charlotte-nak igaza van, Léon velünk tart... És az a legszebb, hogy a Simonnak ajándékul szánt ház vállalkozói a Doloirok lesznek: Auguste, a kőműves, és Charles, a lakatos, amellett a sógorság révén Fernand Bongard és Achille Savin is közreműködik... Nos hát, kedves barátom, Sébastien, ugyan ki gondolta volna ezt, amikor még ezekkel a cimborákkal együtt az iskola padjaiban ültél?

Vidám kedvre derült. Sébastien Milhomme is jót kacagott, pedig valami bánat lappangott benne: egy tragikus emlék nyomta a szívét. Az elmúlt tavasszal hirtelen meghalt nagynénje, Édouard özvegye. A Rövid utcai papírkereskedést sógornőjére, Alexandre özvegyére hagyta. Fiának, Victornak eltűnése óta teljesen összeroppant, nem törődött többé régi szenvedélyével, az iskolai árucikkekkel; annyira elidegenedett mindentől, hogy az idők változásából mit sem értett. Alexandre özvegye magányosan folytatta tovább az üzletet, nem akart fia terhére lenni, bár annak helyzete már igazán szépen alakult. Egy este aztán megjelent Victor, aki hírül vette anyja halálát; előbukkant a mélységből, ahová alantas kicsapongásai során süllyedt. Ocsmányul tajtékozva, vadul követelte, hogy bocsássák áruba az üzletet, véget vetett a régi társulásnak, hogy eladhassa a maga részét. Ezzel bezárult a Rövid utcai boltocska, ahol iskolások annyi nemzedéke vásárolta füzeteit és tollait. Maillebois utcáin pedig egyszer csak megjelent Victor kiöltözve és ünnepélyesen. Reggel és este látni lehetett régi cimborájával, a léhűtő és züllött Polydor Souquet-val együtt. Marc egy éjszaka valamelyik rossz hírű negyedben találkozott velük; a hozzájuk szegődött sötét árnyalakban mintha Gorgias testvért ismerte volna fel. Alig egy hét múltán a rendőrség egy rossz hírű ház tövében betört fejű embert talált. Victor volt az. Az ocsmány dráma homályban maradt, sikerült eltussolni a botrányt.

- Igen, igen - mondta Sébastien -, sorra viszontlátom a hajdani pajtásokat. Néhány szerencsétlen kivételével nagyjában megmaradtak az egyenes úton... De vannak az életben olyan mérgek, amelyeket nem lehet ártalmatlanná tenni.

Marc nem faggatta. Anyja felől kérdezősködött, akit magával vitt a beaumont-i tanítóképzőbe; öreg kora ellenére kitűnően érezte magát. Sébastient erősen lefoglalta az igazgatói hivatás. Nagyra becsült mesterének, Salvannak művét akarta folytatni: olyan elemi iskolai tanítókat nevelni, akik meg tudnak felelni az egyre növekvő feladatnak.

- Ó - tette hozzá -, mindnyájunk számára nagy öröm lesz Simon nyilvános megkövetése, az egyszerű tanító felmagasztalása. Azt akarom, hogy valamennyi tanítványom részt vegyen az ünnepen, erre a napra szabadságot adok nekik.

Marc személyes diadalnak tekintette az igazgatói kinevezést, s igen jónak találta az ötletet.

- Nagyon helyes. Elvisszük az öregeket: Salvant, Mazeline kisasszonyt, Mignot-t. A szegény Férou emlékét is felidézzük, hogy legalább az legyen jelen... Már belőlünk is, akik itt vagyunk, egészen szép kis csapat kerül ki.

Egymásra mosolyogtak. Csupa tanító és tanítónő volt ott. Clément és Charlotte vezették még mindig a jonville-i iskolát; Joseph és Louise úgy döntöttek, hogy sohasem hagyják el Maillebois-t. Sébastien és Sarah, akik Alexandre özvegyével együtt Salvan egykori lakásában rendezkedtek be, szintén nem szándékoztak előbb távozni onnan, mint a nyugalomba vonulás idején. Az ifjú házas két unokatestvért: François-t és Thérèset most nevezték ki Dherbecourt-ba, ahol annak idején a szüleik is kezdték. François nagyon hasonlított Joseph-hez és Louise-hoz, de nagyapjának, Marcnak is sok vonását viselte: magas homlokát és tiszta tekintetét, amelyben azonban a kielégíthetetlen vágy lángja lobogott, Thérèse-ben viszont anyjának,

Sarah-nak feltűnő szépségét mintegy megenyhítették és letompították apjának, Sébastiennek finoman értelmes vonásai. Kislányuk, Rose, a legutolsó szülött, akit az egész család imádott, olyan volt, mint a virágzó jövő.

Kellemes vidámságban telt a vacsora. Joseph-et és Sarah-t, a sok éven át ártatlanul gyötört férfi gyermekeit boldoggá tették a jóvátételi ünnepély előkészületei. És ezen a kései felmagasztaláson részt vehetnek a gyermekeik, sőt az unokájuk is, az egész nemzetség, amelyben összevegyült Simonnak, a mártírnak és Marcnak, leghősiesebb védelmezőjének a vére. Négy nemzedék fogja ünnepelni az immár győztes igazságot, a kíséretet pedig azok a jó munkások alkotják, akik megszenvedtek az igazságért, hogy most végre diadalát ülhessék.

Jókedvük volt, egyre jobban mulattak. Geneviève dédmama maga mellé vette Rose-t, hogy felügyeljen rá, de segítségül kellett hívnia előbb Louise-t, a nagymamát, aztán Thérèse-t, a mamát, mert a kislány apró kacsójával minden csemegéstálba belenyúlkált.

- Gyertek hát, gyertek, én nem bírok vele... De micsoda kis nagybélű!...

Végre Lucienne segítette ki, az eszes, hétéves kis unoka. Ügyesen gondjaiba vette unokahúgát, szívesen adta máris a háziasszonyt, s remekül tudott anyáskodni a babáival.

Simon közeli hazatérésére ürítették poharukat. Tíz óra is elmúlt már, a boldog család még mindig örömmel ült együtt, megfeledkeztek a vonatról, amelynek kit Beaumont-ba, kit Jonville-ba kell hazaszállítania.

Az örvendetes események ettől kezdve nem remélt gyorsasággal követték egymást. Adrien tervét egyhangúlag elfogadta a városi tanács, ahogyan Léon Savin, a polgármester, oly bölcsen kívánta. Nem volt ellenzéke még az adományozók hitvallását tartalmazó szép és őszinte feliratnak sem. Mindez oly gyorsan, egyöntetűen és szokatlan könnyedséggel ment keresztül, hogy az eszme fölvetőinek nem volt szükségük sem közbenjárásra, sem buzdító szónoklatokra, mint korábban hitték. Az eszme, amit ők fogalmaztak meg, élt már mindenkiben: a bűnös múlt gyötört, a még mindig égető méltánytalanság zaklatott mindenkit, a lakosság becsülete követelte, hogy végérvényesen behegesszék a sebet. Mindenki érezte már, hogy a polgárok összetartásának körén kívül nincs boldogság, csak igazságos nép lehet tartósan boldog. A gyűjtőívek néhány hét alatt beteltek. Minthogy a telket a város adományozta, aránylag csekély összeget - mintegy harmincezer frankot - kellett csak összegyűjteni, s így azzal büszkélkedhettek, hogy két-három vagy legfeljebb öt frankot jegyeztettek, s ezzel növelték az aláírók számát. A kisemberek, a külvárosi munkások, a környékbeli parasztok tízhúsz sou-t ajánlottak fel. Március végén mindjárt meg is kezdték a munkálatokat. Szeptember közepére, amikorra Simon meghatározta érkezését, készen akartak lenni az utolsó padlódeszkáig, a falak kiszáradásáig. Így aztán Adrien atyafisága, a kőműves Auguste, a lakatos Charles, az ács Marcel - csupa Doloir, rokonságban a Bongard-okkal - egy Savinnek, Léon polgármesternek baráti felügyelete mellett elkészítették Adrien terve alapján az alapítványi házat, s felajánlhatták Simon tanítónak.

Szeptemberben az egyszerű és vidám ház ott állott a kert közepén, kerítés választotta el a gyermekjátszótértől. Jöhetett már és elfoglalhatta a várva várt lakó. Semmi sem hiányzott. Csak a kapu fölötti márványtáblát takarta még lepel, mintha befejezetlen volna. Meglepetésnek szánták, csak az utolsó pillanatban fedik fel. Adrien elutazott a Pireneusokba Simonhoz és Davidhoz, hogy mindent előre elrendezzen. Úgy egyeztek meg, hogy a nagyon legyöngült és szinte magatehetetlen Simonné jön először, gyermekeinek, Joseph-nek és Sarah-nak segítségével. Utána meghatározott napon érkezik Simon és David. Ünnepélyes fogadtatás a pályaudvaron, majd diadalmenet kíséri a polgártársak ajándékozta lakáshoz, ahol felesége és gyermekei várják.

Szeptember huszadikán, derűs és enyhe időben, ragyogó vasárnapon zajlott le az ünnepség. Maillebois utcáit fellobogózták, az évad utolsó virágai borították a menet útvonalát. A vonat csak három órakor érkezett, de a nép már reggel óta várakozott, vidám énekszóval; az ünneplő és örvendező tömeget egyre növelték a szomszédos községekből beözönlő kíváncsiak. Déltől kezdve mozdulni sem lehetett már a ház előtt a nagy új téren, a gyermekjátszókerttel szemben. A játszóteret a környék munkáscsaládjai árasztották el. A szomszédos ablakok mind el voltak foglalva, magát a kocsiutat is elöntötte, valósággal eltorlaszolta a szenvedélyes szemlélők tömege, akik égtek a vágytól, hogy láthassanak és az igazságba vetett hitüket kikiálthassák. Fenséges, megrázó látvány volt.

Marc és Geneviève már jókor reggel bejöttek Jonville-ból Clément-nal, Charlotte-tal és a kis Lucienne-nel együtt. A kertben várják az érkezőket, Simonné körül csoportosul az egész család, a gyermekek, Joseph és Sarah, az unokák, François és Thérèse, a dédunoka, Rose. Louise természetesen Joseph oldalán, Sébastien pedig Sarah mellett. Együtt volt a négy nemzedék, amelyben az ártatlannak a vére az igazság harcosáéval keveredett. Helyet biztosítottak azoknak, akik a hősi időkből még életben voltak, Simon első védelmezőinek: Salvannak, Mazeline kisasszonynak, Mignot-nak; ugyanígy a jóvátétel buzgó munkásainak is, a Bongard, Doloir és Savin család ma már meggyőződött lelkes tagjainak. Híre járt, hogy Delbos, az egykori ügyvéd, a két tárgyalás hőse, aki négy éven át belügyminiszter volt, elébe megy Simonnak és Davidnak s velük együtt érkezik. A pályaudvaron a polgármester fogadja a két testvért, a városi tanács küldöttei élén, onnan a virágfüzérekkel és zászlókkal feldíszített házhoz vezeti őket, s ott kezdődik az ünnepély. Marc, bár alig várta már, hogy boldogan magához ölelhesse a diadalmasan érkező Simont, alkalmazkodott a programhoz, s a családdal együtt várakozott.

Két óra volt, még egy teljes óra hosszat kellett türelmesen időzni. A tömeg egyre nőtt. Marc kiment a kertből, s az emberek közé vegyült, szerette volna elkapni a tűző napfényben szálldosó szavakat. Egyébről sem beszéltek, mint a homályos múltból fölmerülő különös históriáról, az ártatlan elítéléséről, amit az új nemzedék visszataszítónak talált, és meg sem értett; a fiatalság a méltatlankodó megütközés kiáltásában tört ki, az öregek pedig, a jogtalanság tanúi, tétova mozdulatokkal és szégyenkező magyarázkodással próbáltak védekezni. Most, amikor az igazság már teljes fényében ragyogott a maga legyőzhetetlen bizonyosságában, a gyermekek és az unokák sehogy sem értették az apák és nagyapák együgyű vakságát és gonosz önzését, amitől ebben az oly nyilvánvalóan egyszerű ügyben nem láttak világosan. Kétségtelen, hogy ezek közül sokan velük együtt csodálkoznak ma, s maguk sem értik hajdani hiszékenységüket. Egyetlen válaszuk az volt: abban az időben kellett volna élnetek, hogy megértsétek, micsoda hatalma van a hazugságnak a tudatlanok fölött. Egy aggastyán a nyilvánosság előtt elismerte bűnösségüket, egy másik elmondta, hogyan hurrogta le Simont az elfogatása napján, s most két órája vár, hogy megéljenezhesse, mert nem akar meghalni ezzel a szégyenfolttal a lelkiismeretén. Az unokája, egy fiatal gyerkőc, könnyekig meghatva a nyakába ugrott, kacagva csókolgatta. Marc mélyen megindulva folytatta lassú sétáját, szemlélte és hallgatta a tömeget.

Hirtelen megállt. Felismerte Polydort, toprongyosan, megviselt arccal, az éjszakai tivornyától még részegen. S elképedve látta mellette Gorgias testvért, szokásos fekete öltözékében, sötét bőrére tapadó zsíros kabátjában, ing nélkül. Nem volt részeg, némán és ádáz arckifejezéssel állt ott tragikus soványságában, izzó tekintetét a tömegen jártatta. Marc hallotta, amint Polydor a részegek ostoba nyakasságával, köpködve és dadogva bosszantotta azzal, amiről körülötte mindenki beszélt:

- Hát, mondd csak, öreg fiú, az írásminta... Mi? Az írásminta... Én magam loptam el, itt volt nálam, és, én hülye, odaadtam neked, amikor hazakísértél... Ó, az a nyavalyás írásminta!

Egyszerre világosság gyúlt Marc agyában. Most végre megértette a teljes igazságot. Megoldódott az utolsó rejtély, amely néha még gyötörte. Ez volt hát az írásminta, amit Gorgias aznap este vett el Polydortól, a zsebében tartott, aztán a *Kis Beaumont-i* egy példányába keveredett, amellyel betömte áldozatának a száját, amikor kiáltozásától megijedve és megzavarva, valami zsebkendő vagy más holmi után kutatott.

- De hát, tudod, öreg fiú - dadogta tovább Polydor -, nagyon szerettük egymást, nem szóltam hát senkinek... Pedig ha beszéltem volna! Képzelheted, milyen pofát vágott volna Pélagie néni!

Ostobán és ocsmányul tovább vihogott, tudomást sem véve a körülötte állókról. Gorgias odafordult, megvető pillantással mérte végig, amiben azért rejtőzött egy kis szerelmes gyengédség is. De, úgy látszik, rájött, hogy Marc meghallotta a részeg akaratlan vallomását, nyers és mély hangján elhallgattatta.

- Fogd be a szád, te boroshordó! Hallgass már, rohadt alak! Hiszen lerí rólad a bűnünk, s becstelenségedben most engem akarsz kárhozatba dönteni? Hallgass, piszkos fráter, majd beszélek én magam. Igen! Kikiabálom a bűnömet, hogy az Isten végre megbocsássa!

Most már Marchoz fordult, aki elképedten és szótlanul figyelt.

- Hallotta, Froment úr? Hát akkor hadd hallja mindenki. Elég régóta égek a vágytól, hogy megvalljam az embereknek, amit Istennek már meggyóntam, hátha ettől még dicsőbb lesz az üdvösségem. Ez a tömeg amúgy is feldühít: semmit sem tud, sem a szereplőkről, sem az eseményekről, csak utálattal emlegeti a nevemet, mintha én lennék az egyetlen bűnös. Hát majd meglátja, hogy nem így van! Elmondok mindent.

Túl volt már a hetvenen, mégis egy ugrással a rácsot tartó alacsony falon termett, az alapítványi ház kerítésén, amelynek küszöbén Simonnak, az ártatlannak kellett diadalmasan bevonulnia. Egyik kezével a rácsba kapaszkodott, arccal a hatalmas tömeg felé fordult. Egy órája már, amióta a tömeg közt sétált, valóban lépten-nyomon hallotta, amint átkozódva és szitkozódva emlegetik a nevét. Egyre jobban elöntötte a sötét szenvedély, a hetyke bandita hősködése, aki nem tagadja meg tetteit, hanem tébolyult gőggel arcába vágja az embereknek, hogy el merte követni. Legjobban az hozta ki a sodrából, hogy csak az ő nevét emlegetik, a közmegvetés egész súlyát egyedül ő viseli, míg a többiekről, a bűntársakról úgy látszik, teljesen megfeledkeztek. Végszükségében az előző este még be akart hatolni Crabot atyához désirade-i magányába, de egyszerűen kidobták, húsz frankot kapott, és közölték vele, hogy ez az utolsó adomány. De a gyalázkodások közepette senki sem kiáltja Crabot atya nevét. Amikor ő meg akar bűnhődni tetteiért, miért ne bűnhődjék Crabot atya is? Annyi bizonyos, hogy ha mindent megmond, több húszfrankost nem húz ki ebből a hitványból, de voltaképpen jobban ragaszkodott gyűlöletéhez, mint a pénzhez, s tetszett volna neki, hogy a pokol lángjai közé küldje ellenfelét, maga pedig a paradicsom gyönyörűségeit nyerje el ezzel a megalázkodó nyilvános gyónással, amelynek gondolata egy idő óta kísértette.

Váratlan és rendkívüli esemény következett. Gorgias heves mozdulataival magára akarta terelni a hatalmas tömeg figyelmét, éles és még mindig erőteljes hangon kiáltotta:

- Hallgassatok meg! Hallgassatok meg! Mindent elmondok!

Előbb nem vették észre, nem figyeltek rá. Kétszer, háromszor, tízszer is elismételte kiáltását, egyre növekvő energiával, fáradhatatlanul. Lassacskán mind többen és többen figyeltek fel nyugtalanul, s amint az öregek felismerték, és nevét borzongva adták tovább szájról szájra, halálos csönd nehezedett a hatalmas térre.

- Hallgassatok meg! Hallgassatok meg! Mindent elmondok!

A ragyogó napfényben, fél kézzel a rácsba kapaszkodva, a tömeg fölé emelkedett, másik kezével hevesen hadonászott, mintha karddal szabdalná a levegőt. Szörnyű látvány volt ócska kabátjában, elcsigázva, kiszikkadva, fekete arcával és karvalyorrával, mint a múlt kísértete, a hajdani iszonyúságok tüzétől lángoló szemmel.

- Igazságról beszéltek, pedig semmit sem tudtok, és nem vagytok igazságosak... Engem vádoltok, mintha én volnék az egyetlen bűnös, holott a többiek vétke még nagyobb. Lehet, hogy bűnös voltam, de mások akarták a bűnömet, fedezték és folytatták... És mindjárt meglátjátok, hogy őszintén bevallom, akárcsak a gyóntatóm előtt. De miért vagyok itt én az egyetlen, aki kész így meggyónni? Miért nincs itt a másik, gazdám és feljebbvalóm, a mindenható Crabot atya, hogy ő is megalázkodjék, és megmondjon mindent? Jöjjön csak ide, menjenek érte a rejtekhelyére, ahol óvatosan meghúzódik, gyónjon meg az emberek színe előtt, és vezekeljen velem együtt!... Különben én beszélek majd, kikiáltom a vétkét a magaméval együtt, mert Isten bennem van, a legutolsó, legnyomorultabb bűnösben, s maga Isten akarja, hogy vezekeljünk mind a ketten!

Hevesen folytatta, megvádolta valamennyi följebbvalóját, de elsősorban Crabot atyát, hogy elfajzott katolikusok, kéjencek, gyávák. Az egyház belehal hitványságukba, megalkuvásukba a világ lagymatagságával és hiúságaival. Vesszőparipája volt, hogy a vallás igazi szelleme kihalt ezekből a barátokból, papokból, püspökökből, akiknek kötelessége lett volna, hogy tűzzel-vassal biztosítsák Jézus uralmát. Föld és ember egyedül Istené, Isten pedig az ő egyházának adta, hatalma egyedül uralkodó letéteményesének. Éppen ezért teljesen hatalmában kellene tartania mindent és mindenkit. Ő rendelkezik a vagyonnal, s a gazdagok csak az ő engedelmével lehetnek a világon. Rendelkezik magával az élettel is, minden élő ember az ő alattvalója, akit élni enged, vagy megsemmisít, ahogy az ég érdeke kívánja. Ez volt az a tanítás, amelytől az igazi szentek sohasem tértek el. Ő, mint egyszerű, alázatos iskolatestvér, mindig hitte és vallotta, feljebbvalói pedig, bár egyébként sokat vétettek ellene, mindig elismerték azt a ma már ritka érdemét, hogy tisztán él benne a vallás szelleme; ők maguk ellenben, a Crabot-, a Philibin-, a Fulgence-fajta emberek vesztébe sodorták a vallást megalkuvásaikkal, amikor szóba álltak a szabadgondolkodókkal, zsidókkal, protestánsokkal és szabadkőművesekkel. Tetszeni vágyó alkalmazkodásukban lassanként hűtlenekké váltak a dogmákhoz, leplezgették a tan nyerseségét, holott nyílt sisakkal kellett volna harcolniuk a hitetlenség ellen, mészárolva és máglyára küldve az eretnekeket. Ő maga egy roppant máglyáról álmodozott, amelyet Párizs közepén állítanak föl - és odavetette volna az egész bűnös nemzetet, hogy a millió és millió test lángja és szaga kévében hatoljon föl a vörös égig, Isten örömére és megnyugtatására.

Azt kiáltotta:

- Mihelyt a bűnös vallomást tesz és vezekel, nem bűnös többé, visszakerül legfőbb urának kegyeibe... Melyik ember nem vétkezik? Minden test esendő, s a szerzetesnek, akit a benne élő állat bűnbe hajszolt, egyetlen kötelessége, hogy meggyónja ezt, mint egyszerű világi ember; s ha a feloldozást elnyeri, ha kemény bűnbánattal vezekel: megváltja magát, tiszta fehér lesz ismét, s méltó, hogy bejusson az égbe Mária rózsái és liliomai közé... Én meggyóntam bűnömet Theodosius atyának, ő feloldozott, s nem tartozom többé senkinek semmivel, mert Isten, aki mindent akar és mindent tud, egyik szolgájának szentsége útján megbocsátott nekem. És ugyanígy, valahányszor e naptól fogva hazudtam, valahányszor feljebbvalóim hazugságra kényszerítettek, ismét gyónni mentem, s kimostam lelkemből minden tisztátalanságot, amivel az emberi gyengeség beszennyezte... Fájdalom, sokat és gyakran vétkezem, mert Isten, nyilván, hogy próbára tegyen, megengedte, hogy az ördög poklának minden tüzével égessen engem. De elkoptattam a mellemet a bűnbánó öklözéssel, véresre dörzsöltem térdemet a kápolnák kőkockáin. Megfizettem, ismétlem, nem tartozom

semmivel, arkangyalok vinnének a paradicsomba, ha most halnék meg, amikor még nem értem rá, hogy ismét áldozatává legyek sárból alkotott testemnek... Mindenekfölött pedig az embereknek nem tartozom semmivel, nem is tartoztam soha, bűnöm csak az én dolgom, meg az Istené, akinek szolgája vagyok. Ő megbocsátott nekem, s ma csak azért beszélek, mert nekem úgy tetszik, mert az isteni könyörületességhez hozzá akarom kapcsolni egy végső megalázkodás vértanúságát, hogy diadallal lépjek be a paradicsomba - s ezt a mennyei örömet meg fogom ízlelni vezeklésem jóvoltából, akármily aljas voltam is, ti pedig, pokolra szánt, hitetlen, istenkáromló fajzat, soha nem fogjátok megismerni!

Gorgias még tovább gúnyolódott zord dühében, vad hitének lázában, amely magányosan és orcátlanul szembeállította a néppel. Szokásos mozdulatával fölrántotta ajkát, megmutatva néhány bal oldali fogát, akaratlan nevetéssel, amelyben hetykeség és gúnyos kacaj volt. Polydor egy pillanatig megrökönyödve nézte részegségtől elhomályosodott kerek szemével, s odaomlott a kerítés lábához, máris hortyogva, mintha leütötte volna az álom. A tömeg idáig halálos csöndben, türelmesen, elszörnyedve várta az ígért vallomást. De kezdte már fárasztani ez a sok szó, amelyben megérezte az egyházi férfiú hajthatatlan gőgjét és szemtelen sértegetéseit, aki úrnak és sérthetetlennek hiszi magát Isten jóvoltából. Mit akar hát mondani? Miért nem beszéli el egyszerűen, ami történt? Minek ez a nagy nekikészülődés, amikor tíz szó is elég lenne? Morajlás támadt, s a tömeg nyomása szinte elsöpörte már, amikor előlépett Marc, erősen figyelve, uralkodva magán, bármennyire borzongatta is a várt vallomás; egyetlen mozdulattal lecsendesítette a türelmetlenség és a harag növekvő áradatát. Gorgias egyébiránt nem zavartatta magát a közbeszólásoktól, s változatlanul éles hangon ismételte, hogy ő az egyetlen derék ember, az egyetlen, aki igazán megmaradt Isten oldalán, ámde fizetni fognak a többiek is, a gyávák, mert Isten azért állította ide őt, hogy a vétkesek minden vallomása nyilvánosan történjék, végső vezeklés gyanánt, amelyből a méltatlan vezetőitől veszedelembe sodort egyház megifjodva, és mindörökre diadalmasan fog kikerülni.

Aztán egyszerre szorongó, könnyes hangba csapott át, hevesen verte a mellét két öklével, mintha a legszörnyűbb lelkifurdalás gyötörné.

- Ó, Istenem, vétkeztem! Ó, Istenem, bocsáss meg nekem! Ó, Istenem, ragadj ki a démon karmai közül, hogy tovább áldhassam szent nevedet!... Isten akarata ez! Hallgassatok ide, hallgassatok ide, elmondok mindent!

És csupaszon mutatta meg magát az összegyűlt nép előtt, semmit el nem hallgatva tett vallomást roppant vágyairól: nagy evő, nagy ivó volt, s gyermekkora óta szennyes kéjvágy uralkodott rajta. Bár igen értelmes gyermek volt, nem dolgozott soha, elszökdösött, rút csínyeket követett el, s már akkor leteperte a szénába a kis parasztlányokat. Apja, Jean Plumet, valamikor vadorzó volt, s Quédeville grófnő vadőrnek tette meg. Neki, Georges Plumet-nek egy kóbor nőszemély volt az anyja, akit a vadorzó egy árok fenekén ejtett teherbe, később aztán eltűnt, otthagyva a gyereket. Maga előtt látta, amint apját hordágyon, holtan hozzák be Valmarie nagy udvarára, mellében egy régi vadorzótársának két golyójával. Aztán együtt növekedett a grófnő unokájával, Gastonnal, azzal a fékezhetetlen kölyökkel, aki tanulás helyett ugyancsak jobban szerette a kóbor kislányok szoknyáját fölemelgetni, szarkafészket szedni a fákról, meztelenül rákászni a patakban. Ekkor ismerkedett meg Philibin atyával, Gaston nevelőjével, s a nagyszerű Crabot atyával, teljes erejében és ragyogásában, aki meghódította Quédeville grófnőt, s már gazdája volt a valmarie-i uradalomnak. És nyersen, brutálisan elbeszélte Gastonnak, az unokának, az örökösnek halálát, amit ő messziről látott, s aminek szörnyű titkát annyi esztendőn át megőrizte: a gyermeket belökték a folyóba, mintha séta közben véletlenül fulladt volna meg, s néhány hónap múlva aztán a grófnő törvényesen és véglegesen Crabot atyára ruházta a hatalmas uradalmat.

Gorgias egyre dühösebben verte a mellét, hangját megtörte a zokogás, eszét vesztette bűnbánatában.

- Vétkeztem, vétkeztem, Istenem!... De még rettentőbben vétkeztek feljebbvalóim, ó, Istenem, mert rossz példával jártak előttem... De, Istenem, mivelhogy érettük és magamért is vezeklek itt, amikor mindent bevallok, végtelen jóságodban nekik is meg fogsz bocsátani, mint ahogy nekem megbocsátasz.

A tömegen végighullámzott a méltatlankodás, a felháborodás, öklök emelkedtek, egy-egy kiáltó hang bosszút követelt, s közben Gorgias folytatta elbeszélését, elmondta, hogy Crabot atya és Philibin atya nem hagyták el többé, hiszen most már véres kötelék fűzte őket egymáshoz, s éppen úgy számítottak rá, mint ő reájuk. Ez volt az a régi megegyezés, amelyet Marc gyanított: Gorgias az egyház szolgálatába lépett, iskolatestvér lett, Isten neveletlen gyermeke, aki elrémítette, de gyönyörködtette is feljebbvalóit nagyszerű vallásos szellemével, amely bűnös testben égett. Most hangosan felzokogott, s egyszerre rátért szennyes bűnére.

- Ó, Istenem, ott volt az a kis angyal... Ez az igazság: éppen hazakísértem a másik növendéket, s visszajövet átvágtam a sötétségbe borult téren, amikor a nyitott ablakon át megpillantottam azt a kis angyalt a világos szobában... Te, aki belém láttál akkor, Istenem, jól tudod, hogy tisztátalan szándékok nélkül közeledtem hozzá, csak kíváncsiságból és atyai érzésből, hogy megszidjam a gyermeket, amiért így nyitva hagyta az ablakát. És tudod azt is, hogy egy pillanatig jó barátként beszélgettem vele, látni akartam az asztalon heverő szentképeket - szép, igazi szentképek voltak, illatoztak még az első áldozás tömjénfüstjétől... De miért engedted meg akkor, ó Istenem, hogy az ördög megkísértsen, miért engedtél át a csábítónak, aki rábírt, hogy átlépjek az ablakpárkányon, azzal az ürüggyel, hogy közelebbről nézzem meg a szentképeket! Szívem hevesen dobogott már, véremet kezdték felgyújtani a pokol lángjai... Ó, Istenem, ó, Istenem, kifürkészhetetlenek és félelmetesek a te szándékaid!

A tömeg most már visszaesett halálos dermedtségébe, s ahogy az aljas vallomás tovább folyt, a szíveket egyre keményebben szorongatta a rettegés. Egy leheletet sem lehetett hallani, a félelem roppant szárnyai terültek szét a mozdulatlan fejek fölött, borzadva várta mindenki azt, aminek közeledését érezte. Marc elfehéredve, szédülten látta, hogy annyi hazug változat után végre elébe tornyosodik az igazság. Újra átélte a jelenetet, amelyet magában már megszerkesztett; mereven nézte a szörnyeteg bűnöst, akin újra erőt vett régi őrjöngése, és esze nélkül hadonászott, fuldokló zokogás közepette.

- Ó, Istenem, te tetted oly gyönyörűségessé azt a gyermeket, göndörödő szőke angyalhajával. És akárcsak a szentképek kerubinjainak, neki is, mintha csak angyalfeje és két szárnya lett volna, olyan finom és vékonyka volt nyomorék kis teste az ingecskéjében... Hogy megöljem, ó, Istenem! Feltámadhatott-e bennem ez a kegyetlen gondolat? Mondd meg te, aki olvasol a szívemben. Oly szép volt, annyira szerettem, hogy haja szálát sem tudtam volna meggörbíteni... De szent igaz, hogy kigyulladt bennem a vétek tüze, égetett a bűnös vágy, és cirógatni akartam, de nagyon szelíden, habozó szavakkal, félénk mozdulatokkal... Leültem az asztal mellé, nézegettem a szentképeket. Odavontam magamhoz, ölembe ültettem, hogy együtt nézzük. Eleinte tűrte, engedelmesen, kedveskedve; amikor aztán a sátán magával ragadott és elvakított: megijedt, kiáltani kezdett, kiáltani, kiáltani... Ó, Istenem, még egyre hallom ezeket a kiáltásokat, megőrjítenek!

És valóban, mintha erősödő krízis állapotába jutott volna, szeme lángolt, arca vonaglott, fintorgó ajkai közt egy kis tajték jelent meg. Sovány, összefacsarodott teste görcsösen megmegrándult. A dühnek egy végső kitörésében üvölteni kezdett, mint a kárhozott, akit az ördög villáján forgat a pokol lángjai fölött:

- Nem, nem, még ez sem az igazság, változtattam rajta, szépítettem... Mindent, mindent el akarok mondani, csak ezen az áron kóstolhatom meg a paradicsom örök gyönyörűségeit.

Szennyes és borzalmas volt, ami ezután következett. Elmondott mindent, nyers, utálatos kifejezésekkel, olyan mozdulatokkal, amelyek a kegyetlen jelenet egész aljasságát felidézték. Elmondta, hogy lángolva, nekivadulva, mint az üzekedő állat, földre vetette a kis Zéphirint, beszennyezte, az ingét összetépte s azzal próbálta beburkolni a fejét, hogy ne kiálthasson, elmondta az aktust, semmit sem hallgatva el, előadta a mocskos, vad részleteket, telve a természetellenes szenvedélyek őrületével, amelyek még nagyobbra nőnek, és még romlottabbá válnak a kolostor homályában. Elmondta gyáva rémületét a folytonos kiáltozás hallatára - el kellett rejtenie bűnét, de már fejét vesztette, zúgó füle mintha hallotta volna az üldözésére küldött csendőrök lovainak vágtatását. Elmondta, milyen megzavarodott rémülettel keresett maga körül valamit, akármit, hogyan kutatta ki zsebeit, s gyömöszölte az ott talált papírost áldozatának jajongó szájába - ostobán, meggondolatlanul, csak azért, hogy ne kínozzák tovább ezek a rettentő kiáltások. És elmondta végül a gyilkosságot: hogyan fojtotta meg a gyermeket, erős, száraz, szőrös kezének tíz ujjával, mint valami drótkötéllel szorítva össze a vékony nyakat, mély, fekete barázdákat hagyva rajta.

- Ó, Istenem, disznó vagyok, gyilkos vadállat, amelynek minden tagja sárral és vérrel van beszennyezve... És elfutottam, nyomorultul, gyáván, egyetlen gondolat nélkül, jóllakottan és elbutultan, s nyitva hagytam az ablakot, ami világosan bizonyítja az ostobaságomat, s azt is, hogy megmaradtam volna ártatlanságomban az ördög váratlan és diadalmas támadása nélkül. Mindent elmondtam az emberek előtt, ó, Istenem, kérlek téged, hogy vezeklésemen megindult jóságod nyissa meg előttem az eget!

De most már vége szakadt a tömeg elszörnyedt figyelmének. A dermesztő, elnémító megdöbbenésre egyszerre az ellenállhatatlan düh vihara következett. Harsogó szidalmak árja hömpölygött a tér egyik végétől a másikig, óriási, dagadó hullám indult el, hogy odacsapódjék a kerítés rácsához, amelybe még most is belekapaszkodott a szemérmetlen nyomorult, a természettől elrugaszkodott vezeklő, aki vallásos őrjöngésében így merészelte bűnét a napra teregetni. Kiáltások verték arcul: - Halál az erőszaktevőre! Halál a gyilkosra! Halál! Halál a gyermek beszennyezőjére! És Marc látta a szörnyű veszélyt, hogy a tömeg széttépi ezt az embert, a maga egyszerűsítő, rögtönítélő igazságszolgáltatásával; s a jóság, a szolidaritás egész ünnepét, a végre meghódított igazság és méltányosság diadalát gyászba borítja és bemocskolja a bűnös kivégzése, akinek széttépett tagjait a szélrózsa minden irányába szerteszórják. Odasietett, le akarta rángatni Gorgiast a kerítésről, de ellene is küzdenie kellett, mert makacsul, őrjöngve tovább akart beszélni. Végre kemény karú szomszédok segítségével letépte onnét, sikerült becipeltetnie a kertbe, s bezárni utánuk a kaput. Ideje volt: a tömeg roppant hulláma nekicsapódott már az új, erős kerítésnek. Gorgias biztonságban volt, az ő hibájából szenvedő ártatlan embernek felajánlott házban. De mihelyt azt hitték, hogy lecsöndesül, s a szorító karok engedték, talpra szökkent, újra a rácshoz szaladt, most már belülről kapaszkodott belé, s folytatta a nép dühös áradatától ostromlott vasrudak védelme alatt.

- Ó, Istenem, láttad első vezeklésemet, amikor ostoba és gyáva följebbvalóim cserbenhagytak és száműzetésbe küldtek. Tudod, milyen szégyenletes mesterségekre kényszerítettek, mily utálatos, új hibákat kellett miattuk elkövetnem. Ismerted aljas fösvénységüket is, hiszen a betevő falatot is megtagadták tőlem, s megtagadják most is, holott egész életemben tanácsadóim és cinkosaim voltak... Te mindig jelen voltál, Istenem! Egy gyékényen árultak velem, bűnöm elkövetése óta csak nekik engedelmeskedtem, csak általuk és érettük növeltem ezután is bűneim számát. Igaz, meg kellett menteni a te szent egyházadat a botránytól, s ezért véremet, életemet áldoztam volna. De azok főképpen a maguk bőrére gondoltak, ez dühített fel, ez bírt arra, hogy mindent elmondjak... És most, Istenem, amikor a te ítéleted végrehajtója

lettem, amikor te nyitottad szájamat hangos szóra, hogy az ő ismeretlen, büntetlenül maradt hibájukat kikiáltsam: ítéld meg te magad, megbocsátasz-e nekik, vagy lesújtod haragoddal e disznó nép előtt, amely úgy tesz, mintha elfeledte volna a te nevedet, s amelynek szentségtörő teste számára sohasem lesz elég lángja a pokolnak.

Minden mondatát félelmetes felzúdulás szakította félbe, kézről kézre adott kövek kezdtek röpködni a feje körül. A rács bizonyára nem tudott volna tovább ellenállni, egy utolsó, óriási nyomás már-már ledöntötte, amikor Marc és segítőtársai ismét lefogták Gorgiast, letépték a rácsról, s a kert végébe hurcolták, a ház mögé. Volt ott egy elhagyatott sikátorra nyíló hátsó kapu, s a nyomorultat egy pillanat múlva elvezették, messze elkergették.

Az egyre morajló, fékevesztett tömeget hirtelen lecsöndesítették a haragos kiáltásokat elfojtó örvendező és üdvözlő kiáltások, amelyeknek hullámai mindinkább közeledtek, az új utca napsütötte messzeségéből. Simon, akit a pályaudvaron a városi tanács küldöttsége fogadott, nagy hintón érkezett - a hátsó ülésen ő és David bátyja, velük szemközt Delbos ügyvéd és Léon Savin polgármester. Soha nem hallott ünneplés harsant föl a hintó útján, amely a sűrű tömegben csak lassan tudott haladni. Túláradt a lelkesedés, mintha felkorbácsolta volna az utálatos jelenet, amelytől mindenki borzongott még; szakadatlanul éljenezték és tapsolták az áldozatot, akinek ártatlanul viselt szenvedése és egész hősiessége kétszeresen dicsőségesnek látszott a mocskos és őrült bűnös nyilvános vallomása után. Könnyező asszonyok magasra emelték gyermeküket, hogy a hőst megmutassák neki. Az emberek ki akarták fogni a lovakat, így is történt, a hintót a környék derék férfiai vontatták el egészen a házig. Virágokkal volt teliszórva az út, virágokat dobáltak az ablakokból is, s kendőket lobogtattak, mint megannyi zászlót. Egy szép fiatal leány fellépett a hágóvasra, s ott is maradt, mint az ifjúság élő szobra, szépségének ragyogásával járulva hozzá a vértanú diadalmenetéhez. Csókok röpködtek a levegőben, a szeretet és dicsőség szavai hullottak a hintóra, a mindenünnét záporozó bokrétákkal együtt. Soha még ilyen erős, mélyről jövő izgalom nem hatott át egy népet, minden szívet eltöltött a régi méltatlanság gondolata, mindenki kutatta valami módját a lehetetlen jóvátételnek, s egyedül abban találta meg, ha mindnyájuk szívét, mindnyájuk szeretetét fenntartás nélkül odadobják az áldozat elé. Dicsőség az ártatlannak, aki kevés híján elpusztult a nép hibájából, s akinek a nép sohasem szerezhet elég örömet! Dicsőség a vértanúnak, győzelme egyértelmű az emberi szellem győzelmével, amely végre megszabadul a tévedéstől és hazugságtól! Dicsőség a tanítónak, akit hivatásában sebeztek meg, akinek bűnhődnie kellett, amiért több világosságra törekedett - annál magasabbra kell emelni ma, mert fájdalommal fizetett meg az igazságnak minden kis darabjáért, amire a tudatlan kis embereket megtanította.

Marc állva, boldogságtól szédülten nézte a diadalmenetet, amely a szenvedélyes testvéri szeretet áradatában közeledett - s eszébe jutott Simon könyörtelen letartóztatásának napja, amikor egy kocsi elvitte Maillebois-ból, éppen a kis Zéphirin temetésének pillanatában. Dühöngő tömeg rohanta meg, hogy kezébe kaparintsa, szétmarcangolja a nyomorultat. Kegyetlen kiáltások hangzottak: „Halál, halál a gyilkosra, a szentségtörőre! Halál a zsidóra!” És a tömeg ott vágtatott a kocsi nyomában, nem akart lemondani áldozatáról, miközben Simon holthalványan, jéggé dermedve, állandó kiáltásával válaszolt: „Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok! Ártatlan vagyok!” És ma, amikor oly hosszú évek elmúltával napvilágra került ez az ártatlanság, micsoda lenyűgöző átalakulás! Ez a megifjodott, szinte átszellemült nép, az egykori elvakított sértegetők gyermekei és unokái, akik már lassanként az igazságban nőttek fel, most lelkesedve tapsolnak, s őszinteséggel és szeretettel váltják meg apáik bűnét!

Hanem a hintó megállt a rács előtt, s még nőtt a meghatottság, amikor Simont kiszállni látták. Bátyja támogatta, aki frissebb, erősebb volt nála. Simon lesoványodott, a szél is elfújta volna, arcát meglágyította az öregség. Mosolyogva köszönte meg David segítségét, s újra kitört az

őrjöngő éljenzés a két fivér láttára, akiket oly szívós, csodálatos hősiesség egyesített - az egyik, a szenvedő, sohasem kételkedett bátyjának önfeláldozásában, a másik, a csodálatos testvér, öccsének szentelte becsületét és egész életét. Tovább zúgott az éljen, amikor leszállt Delbos is, a polgármester társaságában - a nagy Delbos, ahogy a tömeg nevezte, Beaumont és Rozan hőse, aki nem félt az igazságot hangoztatni, amikor ez halálos veszedelemmel járt, s azóta is oly hatalmas munkása volt a holnap igazságos társadalmának. Marc eléjük ment, Delbos utolérte őket, s a négy férfi egy pillanatra együtt állt a ház küszöbén. Ekkor megkétszereződött a szenvedélyes öröm, a felemelt karok erdeje, zúgó kiáltozás üdvözölte azt a pillanatot, amikor a három hős védő és a szörnyű kínszenvedésektől megszabadított ártatlan ember átölelte egymást.

Simon nagy lendülettel vetette magát Marc nyakába, s az visszaadta ölelését. Zokogtak mind a ketten. Csak néhány szót tudtak dadogni, majdnem ugyanazokat, amelyek valamikor a szörnyű válás pillanatában hangzottak el.

- Köszönöm, köszönöm, barátom! David mellett másik testvérem voltál, megmentetted a becsületemet, a gyermekeim becsületét!

- Édes barátom, én csak segítettem Davidnak, egyedül az igazság győzött... Nézd, itt vannak a gyermekeid, maguktól növekedtek erőben, okosságban.

Valóban ott volt az egész család a kert lombjai alatt, négy nemzedék várta a diadalmaskodó, tiszteletre méltó dédapát, annyi esztendő keserves szenvedései után. Rachel, a feleség és Geneviève, a jó barát felesége egymás mellett álltak. Aztán a két vér összekeveredése következett, Joseph és Louise, Sarah és Sébastien, gyermekeik, François és Thérèse társaságában, utánuk a legfrissebb sarjadék, a kis Rose. Ott volt Clément és Charlotte is Lucienne-nel. És folyt a könny mindenki szeméből, vége-hossza nem volt a csóknak.

Közben halk, tiszta ének csendült fel. A két iskola növendékei, a fiúk és leányok, Sébastien és Louise tanítványai köszöntötték énekszóval Maillebois egykori tanítóját. Egyszerű volt és megindító, gyermekes dalocska, kedves gyöngédség és egy darab mosolygó jövendő - enyhe és tiszta ír, a régi világ sebére. Aztán előállt egy fiúcska, s bokrétát adott át Simonnak a fiúiskola nevében.

- Köszönöm, fiacskám. Ejnye, de szép vagy... Hogy hívnak?

- Edmond Doloir vagyok, Jules Doloir tanító fia. Az apám ott van ni, Salvan úrral.

Aztán egy leányka következett, hasonlóképpen bokrétával, a leányiskola nevében.

- Ó, milyen szép kislány! Köszönöm, köszönöm... Hát te ki vagy?

- Georgette Doloir vagyok, Adrien Doloir és Claire Bongard lánya, ott vannak a szüleim nagypapával és nagymamával, a nagybácsinkkal és nagynéninkkel együtt.

De még egy bokréta volt s ezt Lucienne Froment adta át, Rose Simonnak, a család legifjabb tagjának nevében, akit a karján tartott.

- Én Lucienne Froment vagyok, Clément Froment és Hortense Savin lánya, ez pedig itt Rose Simon, unokájának, François-nak kislánya, Joseph fiának unokája, a maga dédunokája, mint ahogy dédunokája a barátjának, Marc Froment-nak is, mert a nagymamája Louise néni.

Simon remegő kezébe fogta a hangosan síró drága kis teremtést.

- Ó, édes kincsem, véremből való vér, olyan vagy te, mint a frigyláda, az egész megbékélés mintha tebenned valósult volna meg!... Milyen jó, milyen erős volt az élet, milyen fáradhatatlan bátorsággal dolgozott, hogy annyi erős és kedves teremtés sarjadjon ki belőlünk! És

hogy növel meg az élet örökös munkájával minden nemzedéket, mennyi igazságot és békét teremt!

Most köréje tódultak valamennyien, mindenki bemutatkozott, kezét szorongatta, ölelgette.

Jöttek a Savinek, Léon és Robert fia, a polgármester, aki annyit dolgozott a jóvátétel művén, aki már a pályaudvaron köszöntötte az egész Maillebois nevében. Aztán a Doloirok, Auguste, aki a házat építette, Adrien, a terv készítője, Charles, aki a lakatosmunkát, Marcel, aki az ácsmunkát vállalta. Aztán a Bongard-ok, Fernand és Lucile, a felesége, Claire, a leányuk - ma már mind összekeveredve, összeházasodva, egyetlen családot alkotva, amelyben Simon nehezen igazodott el az üdvözlők között. De amikor régi növendékei megmondták a nevüket, megöregedett arcukon fölfedezte az egykori gyermekek tiszta vonásait, s vége-hossza nem volt az ölelkezéseknek, egyre növekvő meghatottság közepette. Egyszerre szembekerült a derék ősz-öreg Salvannal, aki egyre csak mosolygott. Karjaiba vetette magát.

- Ó, kedves mesterem, önnek köszönök mindent, az ön műve diadalmaskodik itt, az igazság bátor munkásainak jóvoltából, akiket ön nevelt és küldött szét a világba.

Aztán Mazeline kisasszony következett, akit vidáman megcsókolt jobbról-balról, és Mignot, aki sírva fakadt, amikor őt is megölelte.

- Megbocsátani, magának, kedves, öreg Mignot! Maga a legderekabb, legnemesebb szívű ember volt. Milyen öröm, hogy így összetalálkozunk!

De az egyszerű és nemes szertartás vége felé járt. Az alapítványi ház, ez a világos hajlék, amely az Odú utcai szomorú viskó helyén emelkedett, vígan kacagott a napsütésben, a lomb- és virágfüzérek közt, amelyekkel földíszítették. Hirtelen eltávolították a leplet, amely a kapu fölé elhelyezett fölírást takarta még, s megjelent a márványlap ezekkel a ragyogó aranybetűs szavakkal: *Maillebois városa Simon tanítónak, az igazságért elszenvedett üldözés jóvételéül.* Aztán következett még nagyobb, még ragyogóbb betűkkel az aláírás: *Az üldözők unokái.* És a nagy térről, a szomszéd utcából, ablakokból és háztetőkről még egy utolsó óriási éljenzés tört ki, hömpölygött, mint a mennydörgés, végre egyesítve minden szívet, anélkül hogy egyetlen tiltakozás is emelkedett volna a diadalmaskodó igazság ellen.

A *Kis Beaumont-i* másnap lelkesen számolt be a szertartásról. A szennylap már régóta átalakult az új világban, amely magasra emelte olvasóinak erkölcsi és értelmi színvonalát. Szerkesztőségét ki kellett söpörni, fertőtleníteni, mint egy csatornát, amelyben évek hosszú során rakódott le a szenny. A sajtó a nevelésnek legcsodálatosabb eszközévé válik, ha nincs többé politikai és pénzügyi banditák kezében, akik elbutítják és kifosztják az olvasókat. És a megújhodott, megifjodott *Kis Beaumont-i* komoly szolgálatokat kezdett teljesíteni napról napra több világosságot, józan észt és jóságot terjesztett.

Néhány nappal később aztán egy szörnyű vihar, olyan szeptemberi vihar, amely mindent fölperzsel, elpusztította a kapucinusok kápolnáját. Csak ez az egy volt már nyitva, s jámbor asszonyok még elég nagy számban látogatták. Jonville-ban Cognasse abbét nemrég halva találták a sekrestyében - agyszélhűdés érte egy félelmes dühroham után; a templom úgyis régóta üres volt már, s most végképp bezárták. Maillebois-ban Coquard abbé ki sem nyitotta többé a Szent Márton-templom kapuit, s egyedül végezte az istentiszteletet, mert ministránst sem talált. A kapucinusok szűk kápolnája elég volt annak a néhány személynek, aki még mindig tartotta a vallást; mindvégig divatos maradt, mint a csodák boltja, Páduai Szent Antal nagy, aranyozott, kimázolt szobrával, művirágok és templomi gyertyák között.

Ezen a napon éppen a szentet ünnepelték, s az ünnep fénye vagy száz hivőt vonzott oda. Crabot atya, bár nem hagyta el többé Désirade-ot, ahol egy kegyes intézményt készült elhelyezni, Theodosius atya kérésének engedve, rászánta magát, hogy megtiszteli jelenlétével

az ünnepet: ott voltak mind a ketten, az egyik misézett, a másik bársony karosszékben ült a nagy szent szobra előtt, akinek csodálatos mindenható erejéhez folyamodtak, hogy valami kataklizmát eszközöljön ki Isten kegyelmétől, amely egy csapásra elsodorja az aljas, szentségtörő új társadalmat. Ekkor tört ki a vihar, félelmetes fekete felhő jelent meg Maillebois fölött, a villámok, mintha a paradicsomban nyitották volna meg a pokol kemencéit, s a mennydörgések mintha a földet bombázó óriás tüzérség sortüzei lettek volna. Theodosius atya elrendelte, hogy húzzák meg a harangokat; makacs harangszó szállt fel a kápolnából, mintha jelezni akarta volna Istennek tulajdon házát, hogy megvédelmezze. Ehelyett a halálos csapás következett: félelmes mennykő ütött be a harangba, lefutott a kötélen, a templom hajójába, olyan robajjal, mintha az ég omlott volna össze. Theodosius atya úgy lángolt az oltár előtt, mint a fáklya. A papi ruhák, a szentelt edények, maga a tabernákulum is, megolvadtak, darabokra hullottak. A nagy Szent Antal-szobor összezúzva, szétporladva eltemette a villámsújtotta Crabot atyát, akiből csak összefacsarodott, megfeketedett csontváz maradt meg a hamu alatt. És mintha az Úrnak e két szolgája nem lett volna elegendő, öt kegyes asszonyság is meghalt, a többi pedig üvöltve futott el, hogy össze ne zúzza őket a recsegő boltozat, amely aztán össze is omlott, s óriási romhalmaz lett belőle, amelyben Isten kultuszának nyoma sem maradt már.

Egész Maillebois elképedt. Hogyan tévedhetett ekkorát a katolikusok Istene? Ez volt az a zavaró kérdés, amely valaha mindannyiszor megismétlődött, ha villámcsapás ért egy templomot, s a torony ráomlott a papra, a térdelő hívekre. Isten maga akarja hát végét vetni tulajdon vallásának? Vagy talán ésszerűbben elgondolva, nincs isteni kéz, amely irányíthatná a villámot, ezt a természeti erőt, amely a boldogság forrása lesz, mihelyt az ember megszelídítette? Hanem Gorgias testvér újra feltűnt ebből az alkalomból, látták futkosni Maillebois utcáin, s azt kiáltozta, hogy Isten ezúttal nem tévedett. Isten meghallgatta őt, s elhatározta, hogy lesújtja az ő ostoba és gyáva följebbvalóit, hogy leckét adjon egész egyházának, amelyet csak tűzzel-vassal lehet újra fölvirágoztatni. Egy hónappal utóbb aztán magát Gorgiast találták meg széthasított fejjel, bemocskolt testtel a rossz hírű ház előtt, ahol annak idején Victor Milhomme-ot fölszedték.

NEGYEDIK FEJEZET

Teltek-múltak az évek s huszonnégy esztendő után Marc - mintha az élet kárpótlásképpen a nagy szeretetért és szolgálatért, diadalmas szemlélőként őrizte volna meg őt és imádott Geneviève-jét - egyre inkább megvalósuló álmát élvezhette.

A gyermekek gyermekei egyre emelkedtek, tanultabb, szabadabb, tisztultabb nemzedék áradataként. Valamikor két Franciaország volt, más-más nevelést kapott, mindegyik a maga módján nevelődött, s egymást nem ismerve gyűlölködtek és hadakoztak. A néptömeget, a falu óriási többségét csak az elemi oktatás szolgálta, valamelyes írás, olvasás, egy kis számtan, az elemi tankönyv, mindössze annyi, hogy megkülönböztesse az embert a baromtól. A polgárság, a kiválasztott kisebbség számára, amely a pénz és hatalom elrablásával úrrá lett, más, felsőbbrendű oktatás kínálkozott, hogy megkönnyítse a tudást és uralkodást. Így szentesítődött ez a szörnyű társadalmi egyenlőtlenség; mázsás kő nyomta a tudatlan szegényeket és alacsonyrendűeket: a tanulás, a megismerés tilalma, hogy ne lehessenek tudósok, hatalmasok, urak. Néha kiszabadult egy-egy, s a legmagasabb rangra emelkedett. De ez csak amolyan megtűrt kivétel volt, álszentül felmutatott példa arra, hogy az emberek egyenlők, s mindenki felemelkedhetik a maga érdeme szerint. S most már kezdték megtagadni a tömegektől a szükséges tanítást, meggátolni az értelem kibontakozását, ami a nemzet minden gyermekének joga, mert rettegtek az oktatás eredményétől, az elnyomott igazság nagy megmozdulásától, amely elsöpri a szörnyű polgári tévedéseket, visszaveszi a rablóktól az ellopott nemzeti vagyont, hogy igazi munkával megteremtse végre a szolidaritás és béke országát.

Most az egységes Franciaország volt megszületőben; nemsokára nem lesz senki lenn vagy fenn, nem lesz, aki nyomasztó tudásával kizsákmányolja a tudatlanokat egy immár végsőkig menő elvakult testvérharcban, amely pirosra festi az utca kövezetét. Az általános oktatás már mindenki számára érvényben volt. Franciaország minden gyermekének el kellett végeznie az állami ingyenes és kötelező elemi iskolát, ahol az egész tanítás alapja a kísérleti tény, és nem a *nyelvtani szabály*. De nem volt elegendő csak tudni, meg kellett tanulni szeretni is, mert az igazság csak a szeretet által válik termékennyé. Aztán természetes kiválasztódás következett a tanulók kedve, hajlama és képessége szerint, akik az elemi iskolából szakiskolákba léptek a szükségletnek megfelelően, a gyakorlati alkalmazást szem előtt tartva eljutottak az elméleti kutatás legmagasabb fokáig. A törvény szerint nem volt kivételezett, minden megszületett teremtményt úgy kellett elfogadni, mint lehetséges erőt, amelynek fejlesztése nemzeti érdek. Ez nemcsak egyenlőség és méltányosság kérdése, hanem a közös vagyon bölcs felhasználása is, gyakorlati szempontból, hogy semmi se vesszen el abból, ami az ország hatalmát és nagyságát növelheti. És valóban, micsoda ébredése ez a falvak és ipari városok hatalmas tartályaiban felhalmozódott szunnyadó erőknek! Valóságos értelmi kivirágzás támadt, gondolkodásra és cselekvésre képes új nemzedék, amely a régi uralkodó osztálytól kiszikkasztott, s a hatalommal visszaélőktől kimerített nedveket felfrissítette. S ebből a végre felfrissült, termékeny népi talajból napról napra születtek a zsenik, egy nagy korszak volt keletkezőben: az emberiség újjászületése. Ez az általános oktatás, amelyet az uralkodó polgárság olyan sokáig elgáncsolt, mert úgy érezte, hogy lerombolja a régi társadalmi rendet - valóban azon volt, hogy lerombolja, és a helyén bölcsen és nagyszerűen kiterebélyesedjék minden értelmi és erkölcsi erő, s Franciaországot a világ felszabadítójává tegye.

Így tűnt el a kettéhasított Franciaország, ahol két osztály volt, két egymással örökösen harcban álló, két különböző csillagzaton nevelkedett ellenséges faj, amelyek mintha soha nem találkozhattak volna, s nem érthették volna meg egymást. Maguk a tanítók sem tartoztak többé két csaknem ellenséges táborba: egyfelől a megalázottak, másfelől a megalázók; itt a

szegény tanulatlan elemi iskolai tanítók, akik gyakran még szülőföldjük sarát sem tisztogatták le magukról, amott a líceumok és szakiskolák tanárai a tudomány és irodalom fényében. Most már ugyanazok a mesterek tanították az elemi iskolai tanulókat, akik tanulmányaik felsőbb fokán is vezették őket. Úgy vélték, hogy a gyermek értelmének felkeltésére, az első módszer megadására, a helyes útra terelésére ugyanannyi intelligencia és tanultság szükséges, mint ahhoz, hogy megmaradjon a megkezdett úton, és továbbfejlődjék. Amióta ez a jól fizetett, megbecsült és dicsőített hivatás a nemzet legelső hivatásai közé tartozik, könnyű összetoborozni és megfelelő helyre beosztani a tanszemélyzetet. A nemzet megértette a minden fokon ingyenes és általános oktatás szükségességét, bármilyen nagy kiadással járt is, mert nem a hazugságnak és bűnnek ostobán odavetett milliárdokról volt szó, hanem olyan milliárdokról, amelyek a jólét és béke jó munkásait segítették világra. Hasonlíthatatlan aratás volt, mert minden elköltött fillér értelmesebbé, erősebbé, a holnap urává tette a nemzetet. Hiúnak bizonyult az a szemrehányás, hogy a tanítás általános elterjesztése osztályukat vesztett lázadó elemekkel feszíti szét a régi társadalom szűk kereteit, mert ezek a keretek összetörtek, hogy megszülessék az új társadalom. A polgárság jogosan félt attól, hogy elsöprik, csakúgy, mint az egyházat, mihelyt a tudás már nem lesz egyedül az övé. Azelőtt zavart és veszélyt jelentett a polgárságnak, valahány paraszt- vagy munkásfiú tudásával az értelmiség sorába lépett, pénz nélkül, hatalmas étvággyal akarván elhelyezkedni, s részt kívánt a mások gyönyörűségeiből. Ez a veszély tökéletesen elmúlt, mert már nem voltak alsóbb osztálybeliek, hiszen már nem voltak osztályok; és lázadók sem voltak, mert az volt a természetes, hogy mindenki felemelkedhetik a kultúra csúcsára, és részt vehet a lehető leghasznosabb társadalmi munkában. Az oktatás elvégezte forradalmi feladatát, a nemzet ereje és rendje lett, az a hatalom, mely kitágítja, s egyben szorosra fűzi a testvéri kapcsokat, mindenkit munkára hív mindenki javára, és semmiféle energiát nem enged ismeretlenül veszendőbe menni.

De ez az egyetemes oktatás, az egész nemzet bekapcsolása a kultúrába, ez a termés csak azóta vált lehetségessé, amióta az egyházat kikergették az oktatásból. Kétségtelen, hogy az egyház és az állam szétválasztása és ennek következménye: az egyházi költségvetés eltörlése felszabadították az országot, és lehetségessé tették az iskolák magasabb javadalmazását. A pap nem volt többé tisztviselő, a katolikus hit nem volt többé törvény, az járt templomba, aki akart, mintha pénzért színházba menne; s a templomok lassacskán kiürültek. Legfőképpen azért ürültek ki, mert nem gyárthatták többé a híveket, ezeket az elbutított nyomorultakat, akikkel megtömték a templom hajóját. Hosszú és borzalmas évekbe tellett, amíg ki tudták ragadni a gyermeket a hazugsággal, erőszakkal, évszázados lélekmérgezéssel nevelő egyház kezéből. A kezdet kezdetétől tudta az egyház, hogy meg kell ölnie az igazságot, ha nem akarja, hogy az ölje meg őt; és micsoda elkeseredett harc folyt, micsoda véres ellenállás, hogy késleltessék az elkerülhetetlen vereséget, a végre szabadon felragyogó világosságot! Végül is úgy kellett elbánni az egyházzal, mint a gyanús méregárussal, akinek a rendőrség bezáratja a boltját. És még a dogma és tekintély alapján álló egyház, amely Istenének mintájára villámokat szórt, még ő merészelt a szabadságra hivatkozni, csak hogy békén folytathassa a rabszolgatartás gyalázatos művét. Ekkor aztán szükségessé váltak a társadalom védelmét szolgáló törvények, az egyházat törvényesen megfosztották hatalmától, tagjai pedig, a papok és szerzetesek, elvesztették a tanítás jogát. Micsoda feljajdulás, micsoda kísérletek, hogy polgárháborút szítsanak, a szülőket fellázítsák! Az ajtón kikergetett szerzetesrendek visszatértek az ablakon, azoknak a makacsságával, akik az örök hiszékenységre építenek, abban a hitben, hogy azt mélyen beleplántálták az emberbe. Mert hiszen ők a tévedés, a babona, a nyomorult emberi gyávaság, tehát övék az örökkévalóság. Csakhogy ehhez meg kellett tartani a gyermeket, el kellett sötétíteni a holnapot. Márpedig ez a holnap a gyermekkel együtt lassanként kisiklott a kezükből. A katolikus egyház haldoklott az ostoba dogmák megrepedezett romjai alatt, amelyeket semmivé tett a tudomány. Győzött az igazság, s a mindenki iskolája olyan embereket nevelt, akik tudtak és akartak.

Marc mindennap új hódításnak örülhetett, az értelem és jólét újabb növekedésének. Csak ő maradt meg abból a derék nemzedékből, amely annyit küzdött és szenvedett. Elsőnek a jó Salvan ment el, utána Mazeline kisasszony és Mignot. De Marcot legfájdalmasabban a két testvér, Simon és David halála érintette, akik néhány napon belül haltak meg, mintha még akkor is egybefogta volna kettőjüket a hősies testvériség köteléke. Simonné megelőzte őket. A szörnyű ügy minden szereplője a békés föld alatt nyugodott, egymás oldalán az örök csendben, egymás oldalán a jók és bűnösök. A gyermekek, az unokák közül is sokan tűntek el, még az apák előtt, mert a halál szünetlenül folytatta titokzatos munkáját, hogy learassa az embereket, hogy megtermékenyítse a földet, amelyből más emberek születnek majd. És Marc, Jonville-t elhagyván, Geneviève-vel együtt Maillebois-ba költözött és elfoglalta a Simon gyermekeinek birtokába jutott alapítványi ház emeletét. Sarah férjével, Sébastien-nel együtt még mindig Beaumont-ban lakott, ahol a férfi továbbra is a tanítóképzőt igazgatta. Joseph csúzos lábával csaknem nyomorék volt, s rá kellett szánnia magát, hogy nyugalomba menjen; felesége, Louise, vele együtt elhagyta a maillebois-i iskolát, s ők is a ház emeletére költöztek. Ilyenformán a család megosztozott a házon, s örült, hogy együtt tölthetik el az öregség édes óráit. De nem távolodtak el egészen az oktatástól, megmaradt az az örömük, hogy le-származottaik jó munkáját figyelemmel kísérhették. Mert François-t és Thérèse-t ugyanabba a maillebois-i iskolába nevezték ki, ahol egyazon családnak három nemzedéke követte egymást: az unokák az apák és anyák, nagyapák és nagyanyák után.

Már két esztendeje éltek nagy szeretetben együtt, amikor valóságos dráma ejtette kétségbe a családot. François, aki eddig oly gyengéden szerette feleségét, harmincnégy éves korának teljes erejében beleszeretett egy fiatal lányba, pusztító, őrült szerelemmel. Colette Roudille már huszonnyolc éves volt, egy nemrégen elhunyt jámbor özvegy leánya; azt rebesgették, hogy anyja egykori gyóntatójának, Theodosius atyának szerelméből született. Gyönyörű feje, vérpiros ajka, lobogó szeme hasonlított is hozzá. Az özvegy tőkéjéből élt, de annak oly alaposan nekilátott a húgánál tizenkét évvel idősebb fia, Faustin, hogy éppen csak a száraz kenyérre valót hagyta meg belőle. Az a kis csoport, amely még megmaradt a régi hatalmas klerikális pártból, a vidék egykori uraiból, érdeklődni kezdett a fiú iránt. Végül el is helyez-ték, a désirade-i uradalom gondnokává tették, amelyet Crabot atya halála óta megevett a sok per, s amelyet szomszédos községek megvásárolni készültek, hogy népházat csináljanak belőle, lábadozók és pihenők parkját, a régi valmarie-i jezsuita kollégium mintájára, ahol pompás szeretetházat szerveztek. Colette tehát magánosan lakott Maillebois-ban, majdnem szemközt az iskolával; igen szabadon viselkedett, és bizonyos, hogy ragyogó szép szeme, mosolygó piros szája erősen fokozta François őrült szenvedélyét.

Egyszer Thérèse rajtakapta férjét. Fájdalmas harag fogta el; hiszen nem ő volt az egyetlen áldozat: a tizenkettedik évében járó Rose-ra szörnyű csapás, hogy az apja ennyire elveszítette a fejét. Első pillanatban szüleihez akart fordulni, ítéljék meg ők az elhatározását. Válásra gondolt, szabaddá akarta tenni férjét, aki már nem szereti és hazudott neki. De nyugodt volt és szilárd, megőrizte józan eszét, megértette, hogy ezúttal a legbölcsebb dolog megbocsátani. Marcot és Geneviève-et kétségbe ejtette ez a szakadás, hosszan prédikáltak unokájuknak, aki erősen bánkódott, beismerte hibáját, tűrte a leghevesebb szemrehányást. De fájdalmas volt látni riadt szomorúságát, nyilvánvaló félelmét attól, hogy újra elfogja a vágy, s újra enged neki. Marc még sohasem érezte ilyen kegyetlenül, hogy milyen törékeny az emberi boldog-ság. Hát nem elég tanítani és az igazság útján vezetni az embereket, az is szükséges még, hogy a szenvedély ne marcangolja őket, s ne uszítsa egymás ellen, mint szegény bolondokat. Egész életén át küzdött azért, hogy a világosság erejével kiragadja a gyermekeket apáik sötét börtönéből, azt hitte, hogy másokat boldogítván, boldoggá teszi a maga gyermekeit is; s íme, a tévedésektől megszabadult, józan unokájának házában újabb szenvedés kezdődött: a szerelem örök boldogsága és örök gyötrelme! Ne legyünk gőgösek a tudásunkra, ne vessük

belé minden bizalmunkat! Készen kell állnunk arra, hogy szívünk is szenvedhet, azt kell megerősíteni a bekövetkezhető veszélyek ellen, nem szabad azt hinnünk, hogy ha jót cselekszünk, már fel vagyunk vértezve minden rossz ellen. Marc hiába mondogatta magában ezeket, hiába próbálta kisebbíteni, a tulajdon szemében, jól teljesített munkája értékét, mégiscsak fájdalmas volt látni, hogy a szenvedő emberiség szándékosan szaggatja testét az út tüskéivel, s késlelteti, hátráltatja megérkezését a boldog világba.

Eljött a szünidő, és François hirtelen eltűnt. Úgy látszik, csak azt várta meg, hogy az iskolától megszabaduljon, s elment Colette-tel, akinek az utcára néző ablakai zárva maradtak. A család, hogy elfojtsa a botrányt, azt beszélte, hogy a gyengélkedő François levegőváltozásra külföldre utazott egy barátjával. Maillebois-ban néma megegyezéssel látszólag elfogadták ezt a magyarázatot, mert szerették a tanítónőt, és sajnálták az elhagyott asszonyt, de mindenki tudta a férj távozásának valódi okát. Thérèse bámulatra méltóan tűrte ezt a fájdalmas állapotot, szótlanul, harag nélkül, könnyeit elrejtve, méltósággal állta meg helyét. Vigasztaló gyöngédséggel bánt kislányával, aki előtt, sajnos, nem titkolhatott el semmit, de kettőjük helyett szerette, s vétkes apja tiszteletében nevelte.

Elmúlt egy hónap, a kétségbeesett, porig sújtott Marc mindennap meglátogatta unokamenyét, míg végre egy este megindult a dráma. Rose délután egy közel lakó barátnőjéhez ment s Marc Thérèse-t magánosan, zokogva találta. Sokáig iparkodott reményt kelteni benne. Aztán, hogy leszállt az este - viharral fenyegető, nyomasztó este -, kénytelen volt távozni, anélkül hogy a kis pajtásánál késlekedő Rose-t látta volna. Amint nagy sietve igyekezett haza Geneviève-hez, átvágott az iskola háta mögött azon a szűk, sötét téren, amelyre Zéphirin egykori szobájának ablaka nyílott. Valami tompa zajt, lépteket és kiáltozást hallott.

- Mi ez? Mi lehet ez? - kérdezte és közelebb ment.

Meghűlt a vér benne, nem tudta, miért. Valami homályos rémület fogta el. Végre egy árnyat vett észre, egy embert, akiben Marsoullier-t ismerte fel, az egykori Philis polgármester szegény unokaöccsét. A Szent Márton-templomban volt sekrestyés, ahol a hívek kis csoportja még mindig eltartott egy papot.

- Mi ez? - ismételte meglepetten, látván, hogy a másik magában beszél és hadonászik.

Marsoullier azonnal felismerte.

- Nem tudom, Froment úr - dadogta rémülten. - A Kapucinusok teréről errefelé jöttem, s egyszerre félelemtől elfúló gyermekhangot hallottam; amint iderohantam, egy ember vágtatott el mellettem, a földön pedig ez a kis test hevert... Erre én is kiáltozni kezdtem.

És Marc csakugyan megpillantott a földön egy mozdulatlan, sápadt testet. Felébredt benne a gyanú, hogy Marsoullier talán erőszakot akart elkövetni a gyermeken, különösen, mert egy fehér tárgyat, egy zsebkendőt látott a kezében.

- És ez a zsebkendő, ami a kezében van? - kérdezte.

- Ezt az áldozat mellől szedtem fel. Az az ember bizonyosan ezzel akarta elfojtani a kiáltásait, s menekülés közben elvesztette.

Marc már nem figyelt rá, gyorsan a kis test fölé hajolt, és hirtelen szörnyű jajkiáltás tört ki belőle:

- Rose! A mi kis Rose-unk!

Az áldozat az a gyönyörű kis leányka volt, aki tíz évvel azelőtt Lucienne unokanővére karján bokrétát nyújtott át a diadallal visszatért Simonnak. Szépsége, bája csak növekedett azóta. Mindig mosolygó, gödröcskés arcát szőke fürtök vették körül. A bűntett körülményeit könnyű volt elképzelni: a gyermek a leszálló estében hazafelé tart az elhagyott téren keresztül, egy

gazember meglesi, erőszakoskodik vele, s aztán tetten érve, ijedten lelöki a földre... Ájultan, mint a halott, fekszik ott, rózsásfehér ruhácskájában: anyja engedelmével ünneplőben ment el barátnőjéhez.

- Rose! Rose! - szólongatja őrjöngve Marc. - Drágaságom, miért nem felelsz? Egy szót csak, egyetlen szót!

Még nem merte felemelni, nehogy felsikoltson, csak szelíden simogatta. Magában beszélt.

- Csak elájult. Hallom a lélegzetét. De talán eltörte valamelyik tagját. Ó, a balsors acsarkodik ellenünk, megint csak kegyetlen szenvedés következik.

Kimondhatatlan rémület fogta el, mintha a szörnyű múlt visszatért volna. Annak a szobának közelében, ahol a nyomorult Gorgias bemocskolta és meggyilkolta a kis Zéphirint, az alatt a végzetes ablak alatt, íme ott fekszik dédunokája, az imádott kis Rose, ez az angyali, tizenkét éves kis asszonypalánta, ő is bemocskolva, sebesülten, életét is csak egy véletlen arrajáró mentette meg. Kinek az akaratából kezdődik újra ez a szörnyűség? Micsoda újabb sorozatos rémségeket indít el ez a rettenetes bűn? Ebben a borzalmas percben mintha villám fénye esne rá, elvonult előtte egész élete, újra átélte minden küzdelmét, minden szenvedését.

Marsoullier pedig ott állt, kezében a zsebkendővel. Végül is zsebre tette; zavart arca elárulta, hogy még nem mondott el mindent, s jobban szeretné, ha nem vágott volna át ma este ezen a téren.

- Froment úr, jobb lenne a kislányt elvinni innen - szólalt meg végül. - Maga nem elég erős, de ha akarja, én a karomba veszem, s átviszem az anyjához, hiszen csak egy-két lépésre van innét.

Marc kénytelenségből elfogadta az ajánlatot, s követte a sekrestyést, aki erős karjával felemelte Rose-t. A leányka még mindig nem tért eszméletre. Így érkeztek el a szegény anyához. Micsoda megrázkódtatás volt eszméletlenül viszontlátni ezt az imádott gyermeket, immár egyetlen örömét, fehér ruhácskájában, szétbomlott hajjal, halotthalványan! Ruhája szétszaggatva, kitépett hajszálai fennakadtak a gallér csipkéjén. A kicsavart kéz, az élettelenül lógó, talán törött kar, szörnyű küzdelmet árult el.

Thérèse mintha eszét vesztette volna, könnytől fuldokolva egyre ezt az egy mondatot kiáltotta:

- Rose! Kis Rose-om! Megölték az én kis Rose-omat.

Marc hasztalan mondogatta, hogy lélegzik, hogy egy csepp vér sincs rajta. Marsoullier feltette a leánykát az ágyra. Egyszerre csak Rose felvetette szemét, és kimondhatatlan iszonyattal nézett körül. Aztán reszketve dadogta:

- Ó, mama, mama, vegyél az öledbe, bújtass el. Úgy félek.

Thérèse látva, hogy újraéled, odarogyott az ágyra, karjába kapta, melléhez szorította, megrendülésében beszélni sem tudott. Marc megkérte az éppen ottlevő segédtanítónőt, hogy szaladjon orvosért, s magánkívül a történtektől, azonnal tudni akart mindent.

- Kicsikém, meg tudnád mondani, mi történt veled?

Rose ránézett egy pillanatra, talán hogy felismerje, de félénk szeme a szoba sarkait kutatta.

- Nagyapa, félek, nagyon félek.

Marc megnyugtatta, aztán szelíden kérdezgetni kezdte.

- Hát a barátnődtől senki sem kísért haza?

- Én nem akartam, hiszen csak egy ugrás a ház, sokáig játszottunk, féltem, hogy akkor még később érek haza.

- Bizonyosan futottál, s valaki rád vetette magát. Ugye, így volt?

De a gyermek rémülten reszketni kezdett, s nem válaszolt. Marc megismételte a kérdést.

- Valaki rád vetette magát?

- Igen, igen, valaki... - dadogta végre Rose.

Marc egy ideig nyugton hagyta, csak a haját simogatta s homlokon csókolta.

- Tudod, mindent el kell mondanod... Persze kiáltoztál, és kézzel-lábbal védekeztél. Az az ember be akarta tömni a szádat, és földre tepert.

- Ó, nagyapa, minden olyan gyorsan történt. Megfogta a karomat és kitekerte. Bizonyosan el akart kábítani, hogy a hátán elvihessen. Úgy fájt, azt hittem, meghalok. Leestem, s többet nem tudok.

Marc megkönnyebbült, most már meg volt győződve arról, hogy a gyermeken nem eshetett erőszak, hiszen Marsoullier a kiáltozásra rohant oda. Még egy utolsó kérdést tett fel.

- Felismernéd azt az embert?

Rose ismét megrázkódott, mintha minden legkisebb emlékre szörnyű látomást idézne föl tétova tekintete. Két kezével eltakarta arcát, s újra makacs hallgatásba merült. Hogy Marsoullier láttára el sem kiáltotta magát, meggyőzte Marcot, hogy tévedett, amikor egy pillanatra meggyanúsította ezt az embert. De azért mégis ki akarta kérdezni, mert ha igazat mondott, s csak arra járt és odafutott, lehet, hogy elhallgatott valamit.

- Maga látta futni az illetőt. Nem tudná felismerni?

- Nem hiszem, Froment úr. Elment előttem, de már sötét volt, s magam is olyan izgatott voltam.

Még nem szedte teljesen össze magát, de kissé megoldódott a nyelve. - Azt hiszem, ilyesvalamit mondott: hülye.

- Hülye? Miért mondta volna ezt?

Marsoullier felfogván a legjelentéktelenebb vallomás súlyosságát is, kétségbeesett, hogy elszólta magát, visszakozni kezdett.

- Semmit sem tudok biztosan. Lehet, hogy csak dünnyögött valamit; semmi, esetre sem ismerném fel.

Amikor Marc a zsebkendőt követelte, kelletlenül kihúzta a zsebéből, s az asztalra tette. Közönséges zsebkendő volt, tucatáru, géppel hímzett piros monogrammal. Nagy F betű volt benne. Gyenge támaszpont, ha a kutatás csak erre az egyetlen bűnjelre szorítkozik, mert tucatjával árulnak ilyeneket az áruházakban.

Thérèse szívének egész dédelgető gyengédségével ismét magához ölelte gyermekét.

- Drágaságom, mindjárt itt lesz az orvos, addig meg sem akarlak mozdítani... Nem lesz semmi baj. Nem fáj nagyon?

- Nem, nem nagyon, csak ég a karom és lehúzza a vállamat.

A titokzatos merénylet keltette nyugtalanságában Thérèse halk hangon tovább vallatta lányát. Mit akarhatott ez az ember, mit csinált, miért vetette magát a gyermekre? Rose minden kérdésnél erősen felindult, fejét a párnába fúrta, mint aki nem akar se látni, se hallani.

Különösen akkor rázkódott össze, mikor anyja azt kérdezte, hogy nem ismeri-e azt az embert, vagy fel tudná-e ismerni. Hirtelen eszeveszett, őrjöngő zokogás fogta el, és hangosan, szaggatottan mindent bevallott, azt hitte talán, hogy csak anyjának súgja a fülébe.

- Ó, anyám, anyám, olyan rettenetes! Nagyon is felismertem. Apa várt ott engem, s ő volt az, aki rám vetette magát.

Thérèse megdöbbenten állt fel.

- Apád volt? Mit beszélsz, te szerencsétlen?

Marc reszketve hallgatta, csakúgy, mint Marsoullier, aztán hevesen tiltakozva odalépett Rose-hoz.

- Az apád? Lehetetlen... Ugyan, ugyan, ezt csak álmodhattad.

- Nem. Nem álmodtam, apa várt rám az iskola mögött, a szakálláról és kalapjáról ismertem meg. Magával akart vinni, s hogy nem hagytam magam, a földre dobott, és kicsavarta a karomat.

A gyenge bizonyítékok ellenére is megmaradt ennél. Az illető nem szólt egy szót sem, Rose pedig csak a kalapjára és szakállára emlékezett, mert a sötétben még az arcát sem látta. De az apja volt: mintha kísértette volna ez a lázálom, amely talán a hűtlen férj távozásán búsuló anya fájdalmából született.

- Ez lehetetlen őrültség - ismételgette Marc. Egész józan esze tiltakozott ez ellen. Ha François csak a gyermekét akarta volna visszakapni, fölösleges volt, hogy erőszakoskodjék vele, és kevés híján megölje.

Thérèse maga is teljesen nyugodtnak látszott.

- François nem képes ilyesmire. Sok bánatot okozott nekem, de jól ismerem, s megvédem, ha kell. Kis Rose-om, te tévedsz.

Közben vizsgálgatni kezdte az asztalon maradt zsebkendőt. Fájdalmasan megremegett: felismerte a zsebkendőt, ő maga vásárolt ebből az F monogramosból egy tucatot a Landois nővéreknél a Fő utcában. Rögtön kihúzta az egyik fiókot, tíz ugyanilyen zsebkendő volt ott. François szökésekor könnyen magával vihetett kettőt. De elhessegette magától ezt a dermesztő érzést, és szilárdan kitartott amellett, amit mondott.

- A zsebkendő lehetne az övé. Mindegy. Mégsem lehetett ő, sohasem hiszem el, hogy ő a bűnös.

Ez a jelenet megdöbbentette Marsoullier-t. A sarokban állt, s nemigen tudta, hogyan hagyja ott ezeket a bajba jutott embereket. A gyermek meglepő szavaira nagy szemet meresztett, s a felismert zsebkendő valósággal elképesztette. Amikor végre megérkezett az orvos a segédtanítónővel, Marsoullier felhasználta az alkalmat, és kereket oldott. Marc az ebédlőben várta a vizsgálat eredményét. Rose jobb karja csakugyan el volt törve, de nyugtalanságra nem adott okot. Törött csuklóján, s néhány zúzódáson kívül nem látszott más nyoma az erőszaknak. Főképpen az idegrázkódtatás volt aggasztó egy ilyen korú leánykánál. Az orvos csak egy óra múlva távozott, miután már helyreigazította a törést, s látta, hogy a gyermek tompa, mély álomba merült.

Marc attól félt, hogy otthon nyugtalankodnak elmaradása miatt, feleségéért és lányáért küldött, azok oda is siettek, lesújtva hallgatták a szörnyűségeket, mert bennük is feltámadt a régi gyalázat emléke. Thérèse is kijött, s mint egy családi tanács ültek együtt, de mindannyiuk füle a nyitott ajtón volt, hogy meghallják, ha fölébred a kis sebesült. Marc lázasan beszélt. Miért is követte volna el François ezt a merényletet? Őrült szenvedélye elragadhatta, amikor

eltűnt Colette-tel, de gyöngéd apa volt, s még felesége sem panaszkodott viselkedése miatt: mindig méltó módon bánt vele, szinte meghajolt előtte. Hát mi hajtotta volna erre a bűnre? Nem is látták, amióta ismeretlen helyen megbújt a szeretőjével; s most hirtelen vágy fogta volna el, hogy viszontlássa gyermekét? Mit kezdett volna vele? Még ha feltesszük is, hogy ilyen kegyetlen a feleségéhez, és perverz vágyból még üt egyet rajta, s a gyermeket elrabolva, vigasz nélkül magára hagyja, nem tehető fel az apáról, hogy egyszerű megszöktetés helyett erőszakoskodik, megnyomorítja, s végül ájultan otthagyja a kislányt. Nem, nem. Rose erősködése, s a felismert zsebkendő ellenére is: a bizonyítéknál erősebb az erkölcsi lehetetlenség. Most itt ez a szinte megoldhatatlan probléma, újra keresni, kutatni az igazságot, amíg meg nem fejtik a rejtélyt! Marc nem titkolta aggodalmát, mert jól tudta, hogy az egyetlen tanú és szereplő, Marsoullier, fecsegésére már holnap reggel egész Maillebois izgatottan fogja tárgyalni a drámát. A tények François-t vádolták: vajon a közvélemény felzúdul-e ellene, mint egykor nagyapja, a zsidó Simon ellen? És ha igen, hogyan védekezzenek? Mit csináljanak, hogy gátolják meg az újból feltámadt szörnyű igazságtalanságot?

- Csak az nyugtat meg - mondotta végre -, hogy az idők megváltoztak. Új, tanultabb, szabadabb emberekkel állunk szemben, s nagyot kellene csalódnom, ha nem segítene mindenki az igazság felderítésében.

Csend támadt. Thérèse, bár még mindig remegett, határozottan mondta:

- Igaza van, nagyapa. A legelső, hogy François ártatlanságát tisztázzuk, abban pedig a legszörnyűbb vádak ellenére sem kételkedem... Nem gondolok arra, hogy mennyi bánatot okozott, számíthat rám, minden erőmből segítségére leszek.

Geneviève és Louise helyeslően bólogattak.

- Ó, a szerencsétlen gyermek! Kétéves volt, amikor nyakamba borulva mondta: kicsi anyám, hogy szeretlek! Gyengéd, szenvedélyes, mindent meg kell bocsátani neki - szólt Louise.

- Lányom, a szeretet mindig segít. Ha történtek is nagy hibák, szeretettel helyre lehet hozni - mondta Geneviève.

Ahogy Marc előre látta, másnapra egész Maillebois fel volt bolygatva, mindenki a gyermekrablási kísérletről beszélt, a megsebesült kislányról, aki apját vádolja, a felszedett zsebkendőről, amit anyja felismert. Marsoullier, aki mindent látott, hallott, boldog-boldogtalannak előadta a történetet, imitt-amott ki is színezve. Nem volt rossz ember ez a Marsoullier, csak hiú és gyáva, tetszett neki, hogy fontos személyiséggé vált, bár valami tompa félelem élt benne, hogy rossz irányba fordulhatnak a dolgok. A szenteskedő Philis unokaöccse volt, rosszul fizetett sekrestyése a Szent Márton-templomnak, amelyet az egyre fogyó hívek kis csoportja tartott fenn; hitetlennek, szabadgondolkodónak ismerték, aki képmutatóan ette ezt a kenyeret, mert másképp nem tudott megélni. Ezek az utolsó hívek, a vereségen, az egyház bukásán elkeseredett katolikusok pecsenyét akartak sütni ebből a botrányból, amely bizonyosan az Isten műve. A fekete szoknyák megint végigsuhantak az utcán, az öreg hölgyek csodálatos történeteket terjesztettek. A bűntett estéjén egy ismeretlen állítólag találkozott François-val s még két másik álarcos férfival, szabadkőművesek lehettek. Tudvalevő, hogy a szabadkőművesek miséjén fiatal lányok vérére van szükség és François-t sorshúzás útján kényszerítették, hogy tulajdon gyermekét áldozza fel. Ez mindent megmagyaráz: a szektárius vadállati merényletét, a természetellenes erőszakot. Csakhogy ennek az ügyefogyott mesének a kinyomtatására nem akadt újság, s csak az együgyűek között terjedt el. Még azon az estén körbejárt a városban, Jonville-ban, Moreux-ben, a szomszéd községekben. El volt vetve a hazugság, már csak a tudatlanság megmérgezett termését kellett bevárni.

Csakhogy megváltozott a világ, mint ahogy Marc is megmondotta. Mindenütt vállrándítással fogadták ezt az ostobán kitalált mesét. Az ilyesmi csak addig járta, amíg az emberek, mint a

gyermekek, mohón lesték a valószínűtlent. Ma már okosabbak voltak, semhogy gondolkodás nélkül elhittek volna ilyen históriákat. Mindenekelőtt tudták, hogy François nem volt szabadkőműves; azután egy tanú sem látta, sőt bizonyosra vették, hogy valahová messze elbújt szerelmével, a vele egyszerre eltűnt Colette-tel. Ezer ok sorakozott fel ártatlansága mellett, s mindenki úgy ítélkezett, mint; családja: szenvedélytől hajtva őrültséget is elkövethetett, de; gyöngéd apa, képtelen ilyen merényletre tulajdon gyermeke ellen. A legkitűnőbb tanúk jelentkeztek mindenfelől: a tanítványok szülei a jóságáról beszéltek, a szomszédok arról, hogy még eltévelyedésében is milyen gyengéden bánt a feleségével. De a közvéleménnyel szemben állt Rose vádja, a bizonyító erejű zsebkendő, Marsoullier sokszor elismételt meséje. Az izgalmas rejtély, a fojtogató kérdés mindenkire ránehezedett, mert most már mérlegeltek és ítélkeztek. Ha François a nyomasztó látszat ellenére nem az igazi bűnös, akkor másvalaki az, de ki lehet? Hogy találják meg?

Miközben az igazságszolgáltatás munkába állt, nyomozott, a legegyszerűbb polgár is azon iparkodott, hogy elmondjon mindent, amit tud, lát, amit érez és megért. A művelt értelmiség igazságérzete attól rettegett, hogy valami tévedés eshetik. Az egyik Bongard önszántából jelentette, hogy a merénylet estéjén egy riadt embert látott a városháza előtt, a Kapucinusok tere felől futott, de határozottan nem François volt. Az egyik Doloir egy öngyújtót vitt be, az iskola háta mögött a kövezeten találta, a merénylő zsebéből eshetett ki, François pedig nem dohányzott. Valamelyik Savin két öreg hölgy beszélgetését adta elő, amiből arra következtetett, hogy a bűnöst Marsoullier körében kell keresni, mert nagyon is sokat szájal az ájtatos hölgyek között. De különösen a Landois nővérek, a Fő utcai divatáru üzlet tulajdonosai voltak nagyon buzgók és értelmesek. Mazeline kisasszony egykori növendékei voltak; egyébként a többi önkéntes tanú, az igazság sok harcosa, mind a világi tanítók, Marc, Joulic vagy Joseph keze alól kerültek ki. A Landois nővérek üzleti könyveikből kikeresték azoknak a nevét, akik ugyanolyan zsebkendőt vásároltak náluk, mint amilyennel a merénylő a kislány száját akarta betömni. Megtalálták François nevét, de alatta két nappal később Faustin Roudille-ét, Colette bátyjáét is. Ez volt az első picike jel, az első fénysugár, amelyből majd az igazi világosság fog felragyogni.

Faustin két hét óta állás nélkül volt. Maillebois a szomszéd községekkel egyetértésben megvásárolta a pompás désirade-i uradalmat, hogy ott népházat, üdülőt rendezzen be hatalmas parkkal. Faustin, a régi gondnok, a még meglevő klerikálisok embere volt; természetesen elhagyta az uradalmat, s elkeseredett dühvel rótta Maillebois utcáit, szörnyen felbőszülve Colette ellen, aki, mint mondotta, szégyent hozott reá. Mindenki meglepődött ezen a szigorú ridegségen, mert eddig a két testvér nagyon jól megértette egymást, s Faustin a nővére kölcsöneiből élt, ha megtudta, hogy pénzhez jutott. Lehet, hogy most, amikor Faustin az utcára került, ennyire elkeseredett és felháborodott nővére szökésén? Vagy talán ismerte a rejtekhelyét, s vele egyetértve az ő érdekében komédiázott? Mindez homályos volt, amióta azonban a Landois nővérek Faustinre irányították az érdeklődést, tetteire és szavaira mindenki felfigyelt. Egy hét alatt nagyot haladt a nyomozás.

Többen megerősítették Bongard vallomását: a Fő utcán látták Faustint, feldúlt arccal hátrafordult, mintha tudni, akarná, mi történt az iskola mellett; ő volt az, határozottan ráismertek. Aztán az öngyújtó, amit Doloir talált meg, az övé lehetett, többen látták a kezében. És végül, ha csakugyan Faustin volt az, valóra válik a Savin kihallgatta beszélgetésre támaszkodó feltevés is, hogy a merénylő és Marsoullier közt lehet valamilyen kapcsolat, mert a sekrestyés és Désirade régi gondnoka meghitt barátságban voltak. Ez volt a döntő tény, a követendő nyom, ez kellett, hogy teljes fényt derítsen a történtekre. Marc, aki feszült figyelemmel kísérte a nyomozást, azonnal megértette ezt. Elhatározta, hogy maga is ki vallatja Marsoullier-t; s most utólag furcsállotta akkori viselkedését, amikor ott találta az áldozat mellett a merénylő elmenekülése után. Most feltűnt zavara, izgatottsága és kelletlensége, amellyel a zsebkendőt

átadta; tisztán maga előtt látta meghökkenését, amikor Rose az apját vádolta, s Thérèse a szekrényből előszedte a zsebkendőket. Marcnak a „hülye” szó is eszébe villant, amit az az ember odavetett a sekrestyésnek, s az zavarában Marc előtt elismételt. Hirtelen világossá vált, hogy ezt csak egy barát mondhatta a rosszkor jött másiknak, akinek odaérkezése mindent elrontott. Marc elment Marsoulleir-hez.

- Tudja, fiam, hogy a legsúlyosabb bizonyítékok halmozódnak Faustin ellen, bizonyára letartóztatják még ma este. Nem gondolja, hogy maga is belekeveredhetik ebbe a históriába?

A sekrestyés lehajtott fejjel, némán hallgatta a bizonyítékok felsorolását.

- No, vallja csak meg, hogy felismerte.

- Hát hogy ismertem volna fel, Froment úr? Hiszen Faustinnek nincs szakálla, és sapkát visel. Az az ember meg szakállas volt, s a fején kis kerek kalap volt.

Csakugyan, Rose is így mondotta, egyelőre megmagyarázhatatlan vallomásában.

- Ó, hát álszakállt ragasztott és kalapot tett a fejére. De szólt is valamit, maga mondta. Csak felismerte a hangját, amikor azt kiáltotta oda, hogy „hülye”.

Marsoullier már esküre emelte a kezét, hogy meghazudtolja magát: nem szólt az az ember egy szót sem. De Marc rászegezett tiszta tekintetét nem bírta el. S ez a derék ember - hiszen valójában az volt - kezdett megzavarodni, nem mert ostoba hiúságból valami gonosztettet elkövetni.

- Én természetesen érdeklődtem a maguk kapcsolatáról - folytatta Marc -, tudom, hogy gyakran találkoztak, és szemtől szembe nemegyszer nevezte hülyének, amikor bosszantotta a maga aggályoskodása.

- Hát, ez igaz - ismerte be Marsoullier -, sokszor lehülyézett. Bizony cseppet sem volt szép tőle.

Marc tovább szorongatta, könyörgött neki, hogy könnyítsen lelkiismeretén, saját érdekében is, nehogy bűntársnak tartsák. Végül is engedett félelmének és igazságérzetének.

- Hát, bevallom, Froment úr, felismertem... Csak ő mondhatta nekem ezen a hangon, hogy „hülye”. Tudja, ebben nem tévedhetek, elégszer hallottam... Bizonyosan álszakállt ragasztott, s futás közben aztán zsebre tette, mert akik a Fő utca sarkán találkoztak vele, kalapban látták, de szakáll nélkül.

Marcot nagy öröm fogta el, mert ez már döntő vallomás volt; kezet szorított Marsoullier-val.

- Jól tudtam én, hogy maga mégiscsak derék ember!

- Hát, igaz, az vagyok... Tudja Froment úr, én Joulic tanító növendéke voltam, s nemhiába nevelt igazságszeretetre... Hiába akarok hazudni, itt belül minden ágaskodik és lázadozik ellene. De különben is, aki csak egy kicsit józanul gondolkozik, nem hiheti el ezeket a kósza, ostoba mendemondákat. Annyit zaklattak már ezzel a kínos históriával, valósággal boldogtalanná tettek. De hát én csak afféle szegény nyomorult vagyok, ebből a kis állásból élek, s ez kényszerített, hogy egy követ fújjak Philis nagybátyám régi barátaival. - Kétségbeesett kézmozdulattal abbahagyta, s két nagy könnycsepp hullott a szeméből. - Most már el vagyok veszve, az állásomból kirúgnak, s ott döglöm éhen az utcán.

Marc megnyugtatta, s megígérte, hogy állást szerez neki. Aztán sietve otthagyta, hogy Thérèse-nek elmondhassa eredményes útját, ezt a döntő vallomást, amely tisztázza François ártatlanságát. Thérèse már két hete el se mozdult Rose betegágya mellől. Szilárdan meg volt győződve férje ártatlanságáról, de fájt a szíve, hogy hírt sem hall felőle, pedig az újságok eleget írtak a merényletről. Mióta gyermeke lábadozott, fel is kelt, karja is javulóban volt, Thérèse néma szomorúsága egyre nőtt kietlen, nyomasztó otthonában. Marc éppen nagy

vidáman mondta el neki Marsoullier-val való beszélgetését, Thérèse hirtelen megrázkódott: François lépett be. Szívet tépő volt ez a jelenet, egyszerű szavakat váltottak csupán.

- Thérèse, elhitted, hogy bűnös vagyok?

- Esküszöm, François, hogy nem.

- Szomorú magányomban mind ma reggelig semmiről sem tudtam, s ma véletlenül valami régi újság akadt a kezembe... Azonnal iderohantam. Hogy van Rose?

- Jól. Itt van a szobában.

François alig merte megölelni Thérèse-t, aki egyenesen, komoly megilletődéssel állt előtte. Marc felkelt, megragadta unokája két kezét, sápadt, könnytől ázott arcából kitalálta a lelkében lejátszódó drámát.

- Szegény gyermekem, mondj el mindent.

És François reszkető hangon, becsületesen megvallotta szenvedélyét, hirtelen eltávozását Maillebois-ból, Colette-tel együtt, aki megszédítette. Beaumont-ban tartózkodtak egy külvárosi negyedben, s alig mozdultak ki szobájukból. A négy fal közt eltöltött két hét csupa vihar volt, sok furcsát, cigányos szeszély, szemrehányás, könnyek, sőt, verekedés is. S aztán Colette hirtelen megszökött, eltűnt. Ennek már három hete, François eleinte még visszavárta, aztán eltemetkezett az eldugott szobában, kétségbeesetten, telve lelkiismeret-furdalással; nem tudta, hogyan térjen vissza Maillebois-ba feleségéhez, akit még őrültségében sem szűnt meg szeretni.

Amíg beszélt, Thérèse még mindig nem mozdult, csak a fejét fordította el. Amikor François elhallgatott, azt mondta:

- Ezek a dolgok nem tartoznak rám. Annyit megértettem, hogy visszajöttél, mert meg akarsz felelni a súlyos vádakra.

- Ó - mondta Marc csendesen -, vádak már nincsenek.

- Azért jöttem, hogy Rose-t lássam - jelentette ki François. - Ismétlem, eljöttem volna már a legelső napon, ha bármiről is tudok.

- Jól van. Nem akadályozom meg, hogy lásd a gyermekedet. Itt van, bemehetsz hozzá.

Most valami különös dolog történt. Marc lázas érdeklődéssel figyelte. Rose felkötött karral karosszékben ült, éppen olvasott. Az ajtónyílás zajára felvetette fejét, felsikoltott, félelem és öröm reszketett a hangjában.

- Papa!

Felállt, és dermedten nézett rá.

- Papa, hát nem te voltál az múltkor este? Az az ember kisebb volt, és a szakálla is más... - Izgalmában egyre az apját nézte, mintha most másformának látná, másnak, mint ahogyan képzeletében élt, mióta elment, s anyja csak sírt utána. Gonosz képű, vaskos szörnyeteg volt. S most visszatért a régi, kedves mosolyú papa, akit úgy imádott. Bizonyosan azért jött vissza, hogy ne búsuljanak utána! Reszketni kezdett, érezte, hogy valami nagy bajt okozott ezzel a tévedéssel.

- S én még azt hittem, hogy te voltál az, papa! Konokul mondogattam, hogy te voltál az az ember... Nem, nem, nem te voltál, hazudtam, a csendőröknek is a fülébe kiáltom, ha érted jönnek!

Visszaesett a karosszékbe, heves zokogás fogta el. Apja ölébe vette, csókolgatta, vigasztalta, hogy most már minden jóra fordul. Megrendülésében maga is alig tudott beszélni. Micsoda gonosz ember is ő, hogy alakja így eltorzulhatott a lánya lelkében, s képesnek hitte ilyen szörnyűségre!

Thérèse látszólag közömbösen hallgatott. Nem szólt egy szót sem. François kutatva nézte, vajon visszafogadja-e a régi otthonba, amelyet ő rombolt szét. Marc látva, hogy Thérèse milyen szigorú, nem hajlik a megbocsátásra, jobbnak látta unokáját elszállásolni, amíg a kedvező óra el nem érkezik.

Még akkor este megjelent a rendőrség Faustin lakásán, rablás és erőszak kísérletével vádolták. Nem találták otthon, a lakás zárva volt, Faustin megszökött. Hiába keresték, sose találták meg, alighanem Amerikába ment. Nővérének, Colette-nek is nyoma veszett, talán elkísérte bátyját, soha többé nem látták sem Beaumont-ban, sem Maillebois-ban. A tények homályban maradtak, csak feltevések közt lehetett tapogatózni. Bűntársai voltak egymásnak? François megszöktetésével benne volt-e Colette valamiféle bűnszövetkezetben? Vagy pedig Faustin furfangos esze egyszerűen hasznot akart húzni a szökés teremtette helyzetből? És főképpen volt-e fölötte egy irányító szellem és akarat, amely mindent megtervezett, előkészített, hogy a Simon-ügyet újrakezdve, halálos csapást mérjen az állami oktatásra?

Különféle feltevések lehetségesek, de csak maguk a tények bizonyosak. Abban senki sem kételkedett, hogy itt valami titokzatos összejátszásról és orvtámadásról van szó.

Milyen megnyugtató tudat Marcnak, hogy az ügy le van zárva, le van leplezve, és ártalmatlanná téve! Eleinte nyugtalanította a régi rágalmak feléledése, és ez az utolsó kísérlet, hogy bemocskolják az állami iskolát. Nem győzött csudálkozni azon, hogy az egészséges közvélemény milyen gyors munkával hozta napfényre az igazságot. A terhelő vallomások François ellen most mások voltak, mint annak idején Simon ellen. A lánya vádolta meg: akkor, ha visszavonja is, azt mondták volna, hogy családja nyomására tette. Akkor egy tanú sem, se Bongard, se Doloir, se Savin nem merte volna elmondani, amit látott vagy hallott, attól tartva, hogy maga is bajba keveredhetik. Akkor Marsoullier nem könnyített volna lelkiismeretén, először is, mert nem érezte volna szükségét, azután mert hatalmas párt állt volna mellé, és dicsőítette volna hazugságát. Ott voltak a szerzetesrendek, amelyek mindent megmérgeztek, az évszázados tévedésből dogmát és vallást csináltak.

Bár örült a győzelemnek, egy tüske mégis megmaradt szívében: François és Thérèse elhidegülése, a teljes megértés hiánya, ami nélkül nincs boldogság férfi és nő között. Nem élt benne az a hiú remény, hogy kiölheti a szenvedélyt, hogy a szegény emberiséget megkímélheti a vágy ütötte sebektől; mindig lesznek tört szívek és féltékenységtől gyötört testek. De azt igenis remélni lehet, hogy a felszabadított, a férfival egyenjogú asszony megnemesítheti a nemi harcot, bizonyos méltóságot visz belé. Már a minapi botránykor, Rose megtámadásakor is kitűnt, hogy a nők az igazság mellé állnak, egész erejükből azon vannak, hogy napfényre segítsék. Felszabadultak az egyház hatalma alól, s nincs többé tudatlan babona, pokol hatalma, színlelt alázatosság a pap előtt, földig hajló szolgáló, nemiség, amely bevallja elaljasodását, s mindent megbomlasztva és szétrothasztva áll bosszút. Már nem csalják lépre a férfiakat, gyóntatóik titkos tanácsát követve, a vallás nagyobb dicsőségére. Derék feleségekké és anyákká váltak, mióta megszabadultak a mennyei vőlegény beteges meséjétől, ami annyiukat megbolondította. Az ő dolguk betetőzni a nagy művet, józansággal és jósággal telítve azt a kultúrát, amely visszaadta jogaikat, szabad emberré tette őket.

Ekkor Marc elhatározta, hogy az egész családot összehívja az iskolába, abba a nagy terembe, ahol ő maga, később Joseph és François tanított. Ünnepélyes összejövetel volt egy szeptember végi délután. A nap szelíd sugarai beragyogták a katedrát, a növendékek padjait, a falon függő képeket. Sébastien és Sarah Beaumont-ból érkeztek, Clément és Charlotte Lucienne lányukkal

Jonville-ból. A néhány nappal előbb értesített Joseph előző este tért haza útjáról; erősen hatott rá mindaz, ami távollétében történt. Marc és Geneviève Louise-zal és François-val együtt jöttek, velük Joseph, akit felesége és leánya vártak a teremben. Tizenketten voltak. Nagy csend támadt.

- Drága Thérèse - mondta Marc -, nem akarjuk megbántani az érzelmeidet, csupán családi beszélgetésre jöttünk össze... Tudom, hogy szenvedsz. De te már nem ismerted azt a szakadást, amikor férj és feleség mintha két különböző világból jöttek volna, s egyszerre észrevették, hogy örvény tátong köztük, nem találkozhatnak össze soha. Az egyház kezében az asszony még rabszolga volt, kínzóeszköz a már felszabadított férfi számára. Mennyi könny, mennyi feldúlt otthon!

Újra csend volt, aztán a meghatott Geneviève szólalt meg.

- Bizony, édes Marc, volt idő, hogy félreismertelek. És sokszor megkínoztalak. Igazad van, ha felidézed ezeket a szomorú éveket, ma már nem sértesz meg vele, mert volt erőm kiszabadulni a lélekmérgezésből. De hány asszony maradt még gyötrődve a régi börtön mélyén, s hány házasság omlott össze! Én magam nem gyógyultam ki egészen, mindig attól reszkettem, hogy visszaesem, olyan erősen húzott le a régi örökség, a fonák és esztelen nevelés. Csak a te ösztönző gyöngédségednek köszönhetem, hogy meg tudtam állni... Köszönöm, édes Marc.

Örömkönnyek gyűltek a szemébe, a többiek pedig egyre meghatottabban hallgatták.

- Ó, szegény nagyanyám és anyám!... Hogy szánom őket! Milyen nyomorultak voltak... A romboló csíra kiirtotta nőiességüket, önkéntes vértanúságot vállaltak. Szegény nagyanya rettenetes volt, de hát nem ismert örömet, örökös sötétségben élt, hogyne akarta volna a többieket is ugyanerre a keserű sorsra kényszeríteni! És szegény anyám, milyen hosszan haldokolt, mert ő már belekóstolt az édes szeretetbe, és végül mégis lebukott a hazugság és halál világába, amely megtagadja az élet minden erejét és örömét.

Két árnyék suhant el a szeme előtt, Duparque-né és Berthereau-né alakja, az elmúlt korszak nyugtalanító és szánandó istenes asszonyai. Az egyik megmaradt mindvégig a kegyetlen és pusztító egyház szolgálatában, a másik megenyhült már, de kétségbeesetten halt meg, amiért soha nem tudta bilincseit széttörni. Geneviève, az unoka, a leány, mintha utánuk nézett volna gondolatban: benne már fellángolt a kegyetlen harc, megkínozta a küzdelem, míg végre boldogan felszabadult, visszatért az élethez. Most már leányán, Louise-on pihent meg a tekintete, aki szelíden mosolygott rá és megölelte.

- Anyám, tied az érdem, mert te harcoltál és szenvedtél. Neked köszönhetjük az annyi könnyel kivívott győzelmet... Jól emlékszem, teutánad már nem volt nehéz elszakadni a múlttól. Hogy nyugodt és józan voltam, és soha nem bolygatott meg a hamis hit, csak annak a szörnyű leckének köszönhetem, amely miatt szegény gyászba borult hazánkban mindannyian véreztünk.

- Hallgass, te kis hízelkedő - mondta Geneviève és megölelte. - Te, a gyermek, voltál a megváltó, akinek egyenes gondolkodása ledöntött minden akadályt. Neked köszönhetjük a nyugalmunkat, te voltál az első felszabadult kicsi asszony, aki értelemmel és akarattal törekedett boldogságot vinni az életbe.

Marc átvette a szót és Thérèse-hez fordult.

- Te, gyermekem, még nem éltél akkor, sok mindenről nem tudsz. Te Louise után születtél, keresztelés, gyónás, áldozás nem köt, te természetesnek találod, hogy az ember szabadon él, önálló lény, csak a maga eszére és lelkiismeretére hallgat, s fölötte áll a vallásos hazugságoknak és társadalmi előítéleteknek. De hogy te eljuthass ide, az anyák és nagyanyák szörnyű válságokon mentek keresztül, kegyetlen esztelenségeket és kínzatásokat kellett elviselniük.

Mint minden társadalmi feladatot, ezt is csak a neveléssel lehetett megoldani, tanítani kellett a nőt is, hogy férje mellett elfoglalhassa helyét, egyenjogú társa legyen. Ez elsőrendű, életszükséglet volt, az emberi boldogság feltétele, mert csupán a szabad asszony teheti szabad emberré a férfit. Amíg az asszony szolgálója, bűntársa volt a papnak, s a kémkedés és perlekedés eszköze a házasságban, addig a férfi is rab volt, képtelen bármilyen férfias és határozott cselekedetre. A jobb jövő záloga a házasfelek teljes egyetértése. Értsd meg a mi bánatunkat is, gyermekem, ha látjuk, hogy a boldogtalanság újra visszatér. Közted és François közt nincs szakadék, az életfelfogásotok nem különbözik. Egyforma a világotok, a nevelésetek. Törvény és erkölcs szerint nem urad és parancsolód többé, és te nem vagy hazug, bosszúvágyó szolgálója. Ugyanolyan jogaid vannak, egyéni életeddel kedved szerint rendelkezel. Családi békéteket az értelemnek, józanságnak és a kedvetekre való teljes és egészséges életnek köszönhetitek. Ezt a békét bontja meg az örök emberi gyarlóság, ha jósággal nem szerzitek vissza.

Thérèse nyugodtan, méltósággal, nagy tisztelettel hallgatta.

- Tudom én ezt mind, nagyapa, nehogy azt higgye, hogy elfelejtettem... De miért lakik François néhány nap óta maguknál? Itt van a helye. Külön lakása van a tanítónak és a tanítónőnek, s én nem gátolom abban, hogy a magáéban lakjék, én meg elfoglalom a másikat. Így néhány nap múlva, amikor az iskolaév megnyílik, megkezdheti a munkáját. Szabadok vagyunk, mint ahogy nagyapa is mondotta, s én szabad is akarok maradni.

Apja és anyja, Sébastien és Sarah, gyengéden békíteni akarták: Geneviève, Louise, Charlotte és a többi ott levő asszony mosolygó, kérlelő pillantást vetett rá. Thérèse senkire sem hallgatott, határozottan, nyugodtan visszautasított mindenkit.

- François kegyetlenül megbántott. Azt hittem, hogy már nem szeretem. Nem is tudom bizonyosan, hogy szeretem-e még. Hazudnék, ha azt mondanám... Nem akarhatjátok, hogy hazudjak, és közös életet kezdjek vele, gyáva és mocskos életet.

Mindeddig François látható aggodalommal hallgatott. Most hangosan felkiáltott:

- Én még mindig szeretlek! Jobban, mint valaha, s ha te szenvedtél, én még inkább szenvedek.

Thérèse odafordult hozzá, s szelíden mondta:

- Hiszem, hogy igazat szólsz. Lehet, hogy szeretsz még őrültséged ellenére is, mert sajnos, szegény emberi szívünk hiába akar a józan észre hallgatni, örökre a szenvedély rabja marad. S ha te is úgy szenvedsz akkor rettenetesen szenvedünk mind a ketten... De ha már nem szeretlek és nem kívánlak, nem térhetek vissza hozzád. Ez mindkettőnkhöz méltatlan lenne, s nemhogy meggyógyítaná, csak elmérgesítené a bajt. Legjobb lesz, ha jó szomszédok, jó barátok maradunk, szabadok, s mindegyik végzi a maga munkáját.

- Hát én? - kiáltotta a kis Rose könnyes szemmel.

- Te, édesem, éppen úgy fogsz szeretni mindkettőnket holnap is, mint ahogy tegnap szerettél. Ne aggódj, ezeket a dolgokat a gyermekek csak később értik meg.

Marc átkarolta Rose-t, ölébe ültette, s megint csak egyengetni próbálta François útját, de Thérèse elébe vágott.

- Nem, nagyapa kérem, ne folytassa. Magából most nem a józan ész, hanem a gyöngédség beszél. Ha rávenne, hogy engedjek, megbánná később. Hadd legyek okos és erős. Tudom, hogy csak a szenvedéstől akar megkímélni. Ó, a szenvedés! A szenvedés nem múlik el soha. Bennünk van, nem tudjuk, miért, de az élethez tartozik. Akármilyen egészségesek és bölcsek leszünk is, szegény szívünk mindig vérezni fog s elkeseredett szenvedélyünkben mindig sebet ejtünk rajta. Talán ez a fullánk is kell a boldogsághoz.

Mintha hideg fuvallat sápasztotta volna meg a ragyogó napfényt, mindannyian átérezték ennek a fájdalmas vallomásnak szomorú nagyságát.

- Mindegy - folytatta. - Ne féljen, nagyapa, magunkhoz méltóan megálljuk majd a helyünket. Szenvedni semmi, csak ne tegyen vakká és gonosszá a szenvedés. Senki sem fogja tudni, hogy kínlódunk, iparkodunk jobbak lenni, szelídebben bánni másokkal, hogy egyre csökkentsük e világon a fájdalmat... Ne eméssze magát, nagyapa, nyugodtan elmondhatja, hogy minden lehetőt megtett, csodálatos munkát végzett, mert ami boldogságot emberi ésszel elérhetünk, azt elértük. A többivel, az érzelmekkel, szerelemmel - ha könnyek árán is - mindenki csak maga boldogulhat. Engedje, hogy François meg én a magunk módján éljünk és szenvedjünk, mert ez csak ránk tartozik. Elég, hogy felszabadított mindkettőnket, lelkiismeretes emberekké tett egy jobb és igazságosabb világban. Hogy nagyapa így összehívott bennünket - ha nem akadályozhatta is meg a különválásunkat, mert ebben csak François meg én lehetünk bírák -, jó alkalom ez arra, hogy tiszteletünket, hálánkat és köszönetünket lerójuk azért a munkáért, amit értünk végzett.

Az egész család tapsolt derűs örömében, mintha a nap is újra felragyogott volna, sugaraival bearanyozta az öblös ablakot. A nagyapa diadalát ünnepelték ugyanabban a teremben, ahol annyit harcolt, szívvel és ésszel szolgálva a holnap nemzedékét. Mind együtt voltak: növendékek, gyermekek, unokák, dédunokák, s tisztelettel vették körül a hatalmas aggastyánt, aki a boldog jövőt elindította. Ölében a kis Rose, immár a negyedik fejlődő nemzedék. Átölelte dédapját, s tiszta szívvel megcsókolta. Lucienne, az unokája, üde fiatal lány - karjával hátulról ölelte át. Louise, a leánya és Clément, a fia Joseph-fel és Charlotte-tal kétoldalt állottak, Sébastien és Sarah mosolyogva nyújtották felé összefont kezüket. Thérèse és François, mintha a fenséges ősapa iránt érzett gyengédségük közelebb hozta volna őket egymáshoz, ott ültek lábánál. Marc meghatva ennyi gyöngédségtől, kedves mosollyal tréfára fordította a szót.

- Gyerekek, gyerekek, ne csináljatok belőlem istent. Hiszen tudjátok, a templomokat bezárták... Én csak egyszerű munkás vagyok, akinek véget ért a napja. De nem akarok ünnepelni az én édes Geneviève-em nélkül.

Magához vonta és karjára fűzte; körülölelték Geneviève-et is, s most már a megbékélt házaspárt, a megvalósított boldogság tanítóit ünnepelték abban a teremben, azok között az egyszerű padok között, ahol még a gyermekek gyermekei, a boldog világ felé induló nemzedékek is ülni fognak.

Annyi esztendei bátor harcáért ez volt Marc jutalma. Végigpillantott munkáján. Róma csatát vesztett, Franciaország kimenekült a halálos veszedelemből, a romok porából, amely egymás után betemeti a katolikus nemzeteket. Megszabadult a klerikális párttól, amely még mindig küszködött, pusztította a földet, mérgezte a népet, terjesztette a sötétséget, hogy világuralmát visszaszerezze. Franciaországnak már nem kellett félnie attól, hogy ez a halott vallás elpusztítja, a maga ura lett, és megkezdhette a sorstól neki szánt felszabadító és igazságosztó munkát. A győzelem az elemi oktatás érdeme, mert az egyszerű embereket, s a falusi szegényeket kiemelte abból a butaságból és együgyűségből, amelyben a katolikus egyház évszázadokon át tartotta. Kimondták a szörnyű jelszót: „boldogok a lelki szegények”, s ebből a gyilkos hazugságból kétezer évig tartó nyomorúság született. Ma már társadalomellenes bűnnek számít a boldog tudatlanság legendája. Szegénység, szenny, méltánytalanság, babona, hazugság, zsarnokság, kizsákmányolt és lenézett asszony, kezesbáránnyá butított férfi, testi és lelki bajok: ez lett az eredménye a szándékosan tenyésztett tudatlanságnak, amit a kormány politikája és az isteni rendtartás alapjául tettek meg. Csak a tudás ölheti meg a hazug dogmákat, szétszórván azokat, akik belőlük élnek. A gazdagság, a földet elárasztó termés, a szellemi virágzás forrása a tudás. Nem, a tudatlanságban nem terem boldogság, egyedül a tudásban, amely az anyagi és

erkölcsi nyomorúság sivár földjét termékeny talajjá változtatja, s ennek művelésével évről évre növekszik a gazdagság.

A dicsőségben megöregedett Marcnak megvolt az az elégtétele, hogy megérhette munkája kiteljesedését. Igazságosság csak az igazságban van, boldogság csak az igazságosságban. És a Család megszületése, a Városállam megalapítása után kialakult végre a Nemzet - azon a napon, amikor valamennyi polgárának teljes értékű oktatásával képessé vált az igazságra és az igazságosságra.

-&-